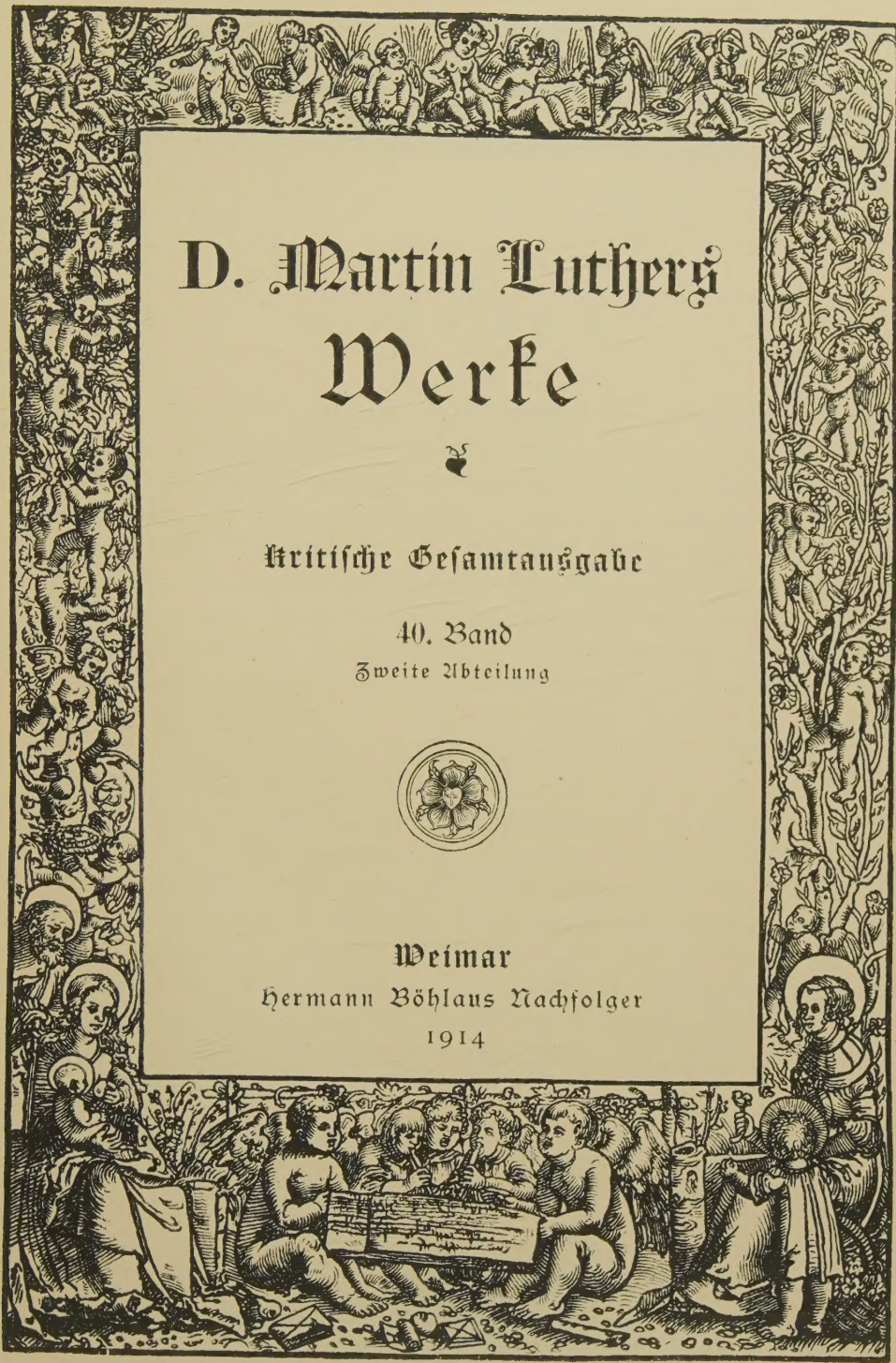

Os/Dth Fanzleinen Faldtitel

D. Martin Luthers Werke

Kritische Gesamtausgabe

40. Band
Zweite Abteilung

Weimar
Hermann Böhlaus Nachfolger
1914

ES 2 C 2

Lizenz Nr. 272 - 140/16/62

Unveränderter photomechanischer Nachdruck 1962

C. G. Röder, Leipzig III/18/2

Lg.-Nr. 2158

V o r w o r t.

Band 40, 2. Abteilung enthält zunächst den Schluß der in Band 40¹ unsrer Ausgabe begonnenen Galatervorlesung und bringt außerdem noch verschiedene zeitlich sich anschließende Psalmenvorlesungen (vgl. Inhaltsverzeichnis). Auch die Lieder hatten ursprünglich in unserm Band ihren Platz finden sollen (vgl. unsre Ausg. Bd. 40¹, III), doch ergab sich die Notwendigkeit so eingehender Voruntersuchungen, daß sie einem neuen Bande (Bd. 35) zugewiesen werden mußten. Besondere Bemerkungen erfordert der vorliegende Band nicht. Wie der Text des Galaterkommentars, so ist auch derjenige der Psalmenvorlesungen von Lic. A. Freitag besorgt, der germanistische Teil, die Worterklärungen usw. sind, wie immer, von Professor D. Brenner, die Bibliographien von Professor J. Luther geliefert. Noch eine dritte Abteilung des vierzigsten Bandes (unsre Ausg. Bd. 40³) wird dann die andern Vorlesungen dieser Jahre bringen: die sich an die Erklärung des 45. Psalms anschließende Erklärung der Stufenpsalmen (Ps. 120—134), die sich von Mitte November 1532 bis Oktober 1533 hinzog, und die Vorlesung über Psalm 90 von Oktober 1534 bis Mai 1535. Hierdurch ist dann der direkte Anschluß an die große Genesißvorlesung gewonnen, die mit dem Jahre 1535 beginnt und die in den Bänden 42—44 unsrer Ausgabe schon enthalten ist. Die in dieses große Kolleg eingestreuten Vorlesungen über Jesaja 9 zu Weihnachten 1543 und Jesaja 53 aus der Passionszeit des Jahres 1544 werden dann diese dritte Abteilung unseres Bandes beschließen.

Breslau, Ostern 1914.

Professor D. Dr. Karl Drescher.

Inhalt.

	Seite
Vorwort. Von Karl Drescher	III
In epistolam S. Pauli ad Galatas Commentarius 1531 (1535), herausgegeben von H. Freitag	1
Vorlesungen über die Psalmen 2. 51. 45 (1532), herausgegeben von H. Freitag	185
Psalmus 2 (gedruckt 1546)	192
Psalmus 51 (gedruckt 1538)	313
Psalmus 45 (gedruckt 1533)	471
Nachträge und Berichtigungen	611
Die germanistischen Bemerkungen, Worterklärungen u. von D. Brenner. Die Bibliographien von J. Luther.	

Hs]

[Bl. 118^a] **Caput V.**

14. Novemb. A[udivimus, quomodo P[aulus ex isto vocabulo 'filius lib[er]ae
et ancil[lae' magnam sumps[erit occasionem confirmandi istius loci et arrip[er]at
hoc vocabulum 'libera' valde lib[er]enter etiam in sequentibus. Et ibi oc[cas]io
5 disputandi de libertate Christiana, quam vocem etiam novimus et per eam
defendimus contra Pap[am], qui subiecit ec[clesi]am miser[icordi]ae servituti et
extinxit illam libertatem penitus. Res est valde spiritualis et per c[ar]nalem
sensum¹; imo etiam qui primitias s[pi]ritus², egre retinent, etiam si copios[is-
sime possint disserere. Non h[ab]et f[aci]e[n]s c[ar]nali ratione etc. Ideo non gering
10 ding, quando loquitur de servitute et liberatione: e[ss] gilt den P[ap]st, vitam
aeternam et econtra.

'In ea libertate': Loquitur valde ardentem et vehe[m]enter disputat, cum 5, 1
tendit ad finem; addit adhortationib[us] comminationes, promissio[n]es, et sunt

4 sequentibus] seq[ue]ntib[us] 9 5 libertate] lib[er]t[ate] 7/8 über per c[ar]nalem sensum steht
quoq[ue] animalium hominem zu 12 Cap. V.³ r 13 tendit c[aus]a dedit

¹) Erg. non intelligitur. ²) Erg. habent. ³) Die Vulgata hat hier falsch
abgeteilt, sie nimmt qua libertate Christus nos liberavit noch in Vers 31 des 4. Kapitels
hinein; Luther verbindet die Worte nach dem richtigen Sinn mit State; vgl. seine Bibel-
übersetzung.

Dr]

Caput V.

15 Paulus ad finem Epistolae tendens vehementer et ardentem disputat pro
defendenda doctrina fidei et libertatis Christianae contra Pseudoapostolos,
hostes et destructores eius, in quos dirigit et iacit mera verborum fulmina,
ut eos prosternat, Adhortans simul Galatas, ut eorum perniciosam doctrinam
tanquam pestem aliquam vitent. Et inter adhortandum comminatur, promittit
20 et nihil non tentat, ut eos retineat in libertate hac a Christo ipsis parta,
dicit ergo:

20 hac] illa CDE 21 dicit ergo] dicens CDE
Luthers Werke. XI., 2

Ha] sententiae istius articuli fulmina contra advers[arios. i. e.: 'estote firmi'. Sic
 1. Petri 5, 8 Petrus: 'cui fortes'. 'Standum est', quasi dicat: requirit diligentiam, vigi-
 lantiam ista res, non manet apud stertentes et securos. Satan istam lucem
 maxime odit, ideo, ubi lucet, nititur omnibus ventis, ut extinguat: Nobis
 sunt irae etc. Gegen diesen locum tenuem ficht er am meisten, i. e.: nihil
 aliud docete, sehet drauff, non sitis securi; conabitur diabolus, ut ad templum
 aedificatum a deo per istum articulum vult tabernam habere aufsteigen, ut avocet
 ab isto templo, ergo standum est. significat nobis: standum in acie et expec-
 tanda tela ignita. 'In libertate'. Qua? qua Christus.¹ [Bl. 118^b] Non est
 libertas, qua Cesar potest liberare, Ut Cesar coactus dare Pap[ae] Romam et
 alias terras, Immunitates. Daß ist Civilis libertas, ubi quis eximitur ab
 oneribus. Carnis libertas est diaboli, qua potissimum regit in orb[e] terra-
 rum, ubi homines faciunt, quod.² illa non ad nos, quam sectantur rustici,
 nobiles, Sacramentarii, Sectarii. illi docent, quidquid sibi visum, liberi volunt
 esse in conceptionibus et opinionibus et actionibus suis. Daß ist libertas, 15

5 locum tenuem? verwischt ficht] (-cht zu 7ff. articulus iustificationis est
 thalamus, sponsa et quo consecratur templum, in quo habitat Christus. 'State': ipsum verbum
 significat solitudinem von Crucigers Hand r 11 Immunitates] I——tates

¹) Vgl. zum Sinn im Druck Z. 29. ²) Erg. volunt.

Dr] 5, 1 In ea igitur libertate, qua Christus nos liberavit, state.
 1. Petri 5, 8 Idest, firmi estote. Sic Petrus: 'Estote Sobrii et vigilate, quia Adver-
 sarius vester Diabolus tanquam Leo rugiens circumit, quaerens, quem devoret,
 cui fortes resistite in fide'. Ne securi, inquit, sitis, sed firmi, non iacete aut
 dormite, sed state, Quasi dicat: Vigilantia et constantia ad hoc requiritur, 20
 ut [Bg. N] libertatem, qua Christus nos liberavit, retineatis, securi et stertentes
 non possunt eam retinere. Satan enim vehementer odit lucem Evangelii, hoc
 est, doctrinam gratiae, libertatis, consolationis et vitae. Ideo ubi videt eam
 exoriri, statim contra nititur omnibus ventis et tempestatibus, ut eam extinguat.
 Quare admonet Paulus non esse stertendum, non secure agendum piis, sed 25
 fortiter standum in acie contra Satanam, ne auferat libertatem illam a Christo
 ipsis partam etc.

Sunt autem singulae voces Emphaticae. 'State', inquit, 'in libertate'.
 In qua? Non qua Caesar, sed Christus nos liberavit. Caesar dedit, imo
 coactus est dare Romano Pontifici Urbem liberam et alias terras, Item 30
 immunitates, privilegia, indulta etc. Ea est etiam libertas, sed civilis, qua
 Pontifex Romanus cum clericis suis omnibus publicis oneribus exemptus est.

27 ipsis] eis CDE 28 'State bis libertate'] 'State', inquit, Quasi dicat: Hic opus
 est vigilantia. 'In libertate.' CDE 32 omnibus] fehlt CDE

Hs] qua diab[olus eos liberaverit. De ista nihil ad nos, q[uamquam totus mundus quaerat lib[ertatem] carn[is]. Nec dicimus de libertate politica, sed alia, quae max[ime] invisa diabolo, quae est, qua nos Christus 'liberos fecit', — iſt beſſer quam: 'liberavit'.

5 Est libertas a lege, peccatis, morte, a potentia diab[oli], ira dei, ext[remo] iud[icio]. Ubi? in conscientia, Ut sic iust[us] sim, quod Christus sit liberator et red[dat] liberos, non carnaliter, non politice, diab[olice], sed theologice i. e. tantum in conscientia. Et hec est incompre[hensibilis], ut ceterae lib[ertates] sint stilla, guttula ad maiestatem the[ologice] lib[ertatis]: Esse liberum ab
10 ira dei, deum non esse iratum nec fore inaeter[num] iudicem sed faventem.

5 potentia] pta zu 7 hinter diab[olice] ist non carnaliter von Crucigers Hand rh
9 stilla c aus stillae 10 inaeter[num] —t)

Dr] Deinde est quoque libertas carnis, quae praecipue regnat in mundo. Hanc habentes non obtemperant Deo nec legibus, sed faciunt, quod volunt. Illam sectatur hodie vulgus, sectantur etiam Phanatici spiritus, qui liberi esse volunt in opinionibus et actionibus suis, ut quod ipsi somniant rectum esse,
15 doceant et agant impune. Ea diabolica est libertas, qua diabolus impios liberat, ut contra Deum et homines peccent. De ea nos non agimus, quamquam sit in maximo usu et totus mundus eam solam quaerat et sectetur. Nec de Politica libertate agimus, sed de alia quadam, quam diabolus maxime odit et impugnatur.

20 Ea est, qua Christus nos liberavit, non e servitute aliqua humana aut vi Tyrannorum, sed ira Dei aeterna. Ubi? in conscientia. Hic resistit neque latius progreditur nostra libertas. Nam Christus nos liberos reddidit non Politice, non carnaliter, sed Theologice seu spiritualiter, hoc est, ut conscientia nostra sit libera et laeta, nihil timens venturam iram. Ea est verissima
25 ac inaestimabilis libertas, ad cuius magnitudinem et maiestatem caeterae (politica et carnalis) collatae vix sunt una stilla vel guttula. Quis enim potest eloqui, quanta res sit, aliquem posse certo statuere Deum neque iratum esse neque unquam futurum iratum, sed in aeternum fore faventem et clementem Patrem propter Christum? Magna profecto et incomprehensibilis
30 libertas est habere summam illam Maiestatem faventem, protegentem, iuvantem et tandem etiam corporaliter nos ita liberantem, ut corpus nostrum, quod 'seminatur in corruptione, in ignominia et in infirmitate, resurgat in incorrupti- 1. Rom. 15, 42].

11 quae bis mundo] seu potius diaboli, qua potissimum regnat in orbe terrarum CDE
11/12 Hanc habentes] Nam habentes eam CDE 14/15 ut doceant et agant impune, quod ipsi somniant rectum esse CDE 15/16 Ea bis peccent] Illi stant in libertate, qua diabolus eos liberos facit CDE 17 sit bis usu et fehlt CDE 21 vi Tyrannorum] captivitate Babylonica aut turcica CDE sed ab ira CDE Dei fehlt CDE 22 reddidit] fecit CDE
23 hoc est, sic liberavit nos, ut CDE

Hs] Num parva res, Habere deum propiciū, protegentem, ut etiam corpus resur[igat] in ext[remo] die a mort[is] et lib[er]etur a sua passione? Quā ist[is] max[ima] lib[er]tas, liberari ab ira dei in eter[n]um. sequitur etiam alia lib[er]tas, ergo etiam liberati a p[ec]ccato. p[ec]ccatum non potest nos abigere, pallefacere, si sentitur. Sic mortem victam; — max[ima] res, quid potentius ea, peccato? 5
Sic lex. Istas amplifica tu lib[er]tates Christi; sunt facillima vocabula: lib[er]tas a morte, p[ec]ccato, sed nescimus significationem et oportet istis
3 cf. 54, 8 imbuerimus cor, ut magnitudinem gratiae accipiamus. 'In modico irascar, sed semper', ut sciamus, quod deus suam iram amoverit in eter[n]um. Si ita conciperetur animo, quid posset esse tam magnum irarum¹? — nihil tur- 10

1 protegentem] p[ro]p[ri]e—t[is] 4 (Sed favor) p[ec]ccatum 5 mortem c aus mors
6 Christi c aus Christo zu 9 (i) iram zu 9 vniversa lex tollitur et fit merum Euangelium von Crucigers Hand r

¹) Abhängig von quid; vgl. im Druck S. 5 Z. 8 f.

Dr] bilitate, in gloria et potentia'. Quare inenarrabilis est lib[er]tas, nos esse liberos ab ira Dei in aeternum, maiorque coelo et terra et omnibus creaturis.

Ex hac sequitur alia lib[er]tas, qua securi et liberi per Christum efficitur a lege, peccato, morte, potestate diaboli, inferno etc. Sicut enim ira Dei non potest perterrefacere nos, nam Christus ab ea nos liberavit, ita lex, 15 peccatum etc. accusare ac condemnare nos non possunt, Et quanquam lex arguat et peccatum perterrefaciat nos, tamen non possunt nos in desperationem adigere, quia fides, victrix mundi, mox dicit: Illa nihil ad me pertinent, Christus enim liberavit me ab his. Sic mors, qua nihil potentius et horribilius in mundo est, victa iacet in conscientia per hanc lib[er]tatem Spiritus. 20 Quare illa amplitudo Christianae lib[er]tatis diligenter aestimanda et ponderanda est. Verba quidem illa: lib[er]tas ab ira Dei, lege, peccato, morte etc., dictu facilia sunt, sed magnitudinem huius lib[er]tatis sentire et fructum eius in certamine, in agone conscientiae, in praxi applicare sibi, hoc plus, quam dici potest, difficile est. 25

Ideo imbuendus est animus, ut, cum sentit accusationem legis, terrores peccati, horrorem mortis, iram Dei, illa tristia spectra ex oculis removeat et in locum horum ponat lib[er]tatem Christi, remissionem peccatorum, iustitiam, vitam et misericordiam Dei sempiternam, Et quanquam fortis sit sensus contrariorum, tamen certo statuatur eum non diu duraturum, Iuxta illud Pro- 30
3 cf. 54, 8 phetae: 'In momento irae abscondi faciem meam parumper a te, sed in misericordia sempiterna misereor tui'. Sed hoc factu difficillimum est. Ideo lib[er]tas illa, quam Christus nobis peperit, non tam cito creditur, quam nominatur. Sic certa a firma fide apprehendi posset, nullus furor aut terror mundi,

18 pertinent fehlt CDE 21 amplitudo] maiestas CDE

Hs] harum, Si deus pro nobis. Sic libertas a peccato, quanta res? tollitur un-
 versus morsus [Bl. 119^a] et ponitur in locum certis[sima] fid[es], r[emissio]
 p[ec]catorum et iusticiam perfectam¹, ut omnia peccata absorbeat, Ut maiestas
 d[ei]: nolo scire tua p[ec]cata; Si etiam p[ec]catum, tamen ignoro. Quis hoc
 5 novit? — Quis liberavit? Unus Christus. Quid? violentia, mors tollitur
 et ponitur vita certis[sima] et eterna et leticia. Sic in locum ponitur legis,
 quae est tyrannis, et dicitur: nihil accuses, et ponitur in eius locum Euan-

zu 1 Quantum possumus, illam libertatem extollamus et quidem omnia quae sunt fidei
 vocabula; inestimabiles enim res continent seu significant omnia vocabula, quibus exprimitur
 Christianarum rerum magnitudo von *Crucigers Hand r* 2 fid[es], (quod quicunque), dar-
 über tollere p[ec]catum universum 7 tyrannis davor nochmals ty[rannis]

¹) *Abhängig gedacht von einem zu ergänzenden* ponimus.

Dr] legis, peccati, mortis, diaboli etc. tam magnus esse posset, qui non statim,
 ceu scintilla a mari, ab ea absorberetur. Certe illa libertas Christi semel
 10 absorbet et tollit universam molem malorum, legem, peccatum, mortem, iram
 Dei, ipsum denique serpentem cum capite suo, et in locum horum constituit
 iustitiam, pacem, vitam etc. Sed beatus, qui intelligit et credit.

Discamus igitur magnificare illam libertatem nostram, quam non Caesar,
 non Angelus e coelo, sed Christus, Dei filius, per quem omnia creata sunt
 15 in coelis et terra, sua morte nobis paravit, non ut nos e servitute aliqua
 corporali et momentanea, sed spirituali et aeterna crudelissimorum et in-
 victissimorum Tyrannorum, legis, peccati, mortis, diaboli etc. liberaret ac ita
 nos Deo Patri reconciliaret. Devictis autem his hostibus ac reconciliatis
 nobis Deo per mortem filii ipsius certum est nos iustos esse coram Deo
 20 omnesque actiones nostras placere illi, Et si quid peccati in nobis est reli-
quum, tamen illud non imputari, sed condonari nobis propter Christum. Et
 Paulus valde proprie loquitur, cum ait, In ea libertate, qua Christus nos
 liberavit, stare etc. Quare illa libertas non propter legem aut iustitiam
 nostram, sed gratis propter Christum nobis donatur, Id quod Paulus hic
 25 testatur et copiose ostendit per totam Epistolam, Et Christus Ioan. 8: 'Si 366. 8, 36
 vos filius liberaverit, vere liberi eritis'. Ille unus interponitur inter nos et
 mala, quae nos premunt, vincit ac tollit ea, ut amplius non possint nobis
 nocere, Imo loco peccati et mortis donat nobis iusticiam et vitam aeternam,
 Item servitutem et terrores legis mutat in libertatem conscientiae et Evan-

9 vor absorberetur nochmals non A 11 constituit] subiicit CDE 13/14 Caesar,
 Propheta aut Patriarcha, non Angelus CDE 21/23 Et bis etc.] Paulus significantibus et
 emphaticis verbis utitur, quae diligenter expendenda sunt. 'State', inquit, 'in ea libertate, qua
 Christus nos liberavit'. CDE 23 Quare] Ergo CDE 25/26 'Si filius vos liberavit CDE
 27/28 nobis nocere] nos opprimere et damnare CDE 28 Imo fehlt CDE 29 Item] at-
 que ita CDE

^{Matth. 9, 2} ^{His]} gelium: 'Confide, fili'. sic universa lex totum in Euangelium etc. Das ist nicht Cæsaris etc., sed Christi. qui in eum cred[it], habet ista omnia præmia libertatis. Das ist der rede werd¹, ut dabeı bleib. Res videtur tenuis, sed incomprehensibilis, quando apprehenditur spiritu. Non est res, quæ potest dici: loco irati dei habeo propiciū in eternum. Iusticiarii volunt con- 5 terere et satisfacere. Nein, hic aliter: Christus est eternus, non moritur, et interponitur inter nos et deum. Ideo constitui in corde nostro necesse est

3 werde

¹) = wert.

^{Dr]} ^{Matth. 9, 2} gelii consolationem, quæ dicit: 'Confide, fili, remittuntur tibi peccata'. Qui igitur credit in Christum, habet illam libertatem.

Ratio non videt magnitudinem huius rei, quæ in spiritu considerata 10 amplissima et infinita est. Nemo enim nec verbis nec cogitatione consequi potest, quantum donum sit habere loco legis, peccati, mortis, irati Dei Remissionem peccatorum, iustitiam et vitam æternam ac perpetuo propiciū et faventem Deum. Papistæ et omnes Iusticiarii gloriantur se quoque habere remissionem peccatorum, iusticiam etc., iactant etiam libertatem, sed illa 15 omnia egena et incerta sunt, quæ in tentatione in momento evanescent, quia operibus et satisfactionibus humanis, non verbo Dei nec Christo nituntur, Ideoque impossibile est omnes Iusticiarios scire, quid sit libertas a peccato etc. Contra nostra libertas fundamentum habet Christum, qui æternus est Pontifex, qui est ad dexteram Dei et interpellat pro nobis. Ideo libertas, remissio 20 peccatorum, iusticia et vita, quam per eum habemus, certa, rata et æterna est, modo hoc credamus. Quare si firmiter Christo adhaeserimus fide et fortiter steterimus in libertate, qua nos liberos reddidit, habebimus illa inenarrabilia dona. Si vero securi et stertentes erimus, amitemus ea. Paulus non frustra iubet nos vigilare et stare, quia novit diabolus hoc sedulo agere, 25 ut surrepta nobis hac libertate, quæ tanti Christo constitit, nos rursus implicet per suos ministros iugo servitutis, Ut sequitur:

Et nolite iterum iugo servitutis concludi.

Paulus gravissime locutus est de gratia et libertate Christiana atque adhortatus est amplissimis verbis Galatas, ut persistent in ea; facillime enim 30

11 infinita] inestimabilis CDE Nemo bis cogitatione] Quis enim ulla cogitatione CDE
14 Iusticiarii] hypocritæ, qui iustitiam legis aut suam sectantur, CDE 15 iusticiam, pro-
pitium Deum etc. CDE libertatem ac eam aliis promittunt CDE 15/16 omnia illa CDE
16 quæ] Re vera enim servi corruptionis sunt, quibus CDE evanescit omnis vana eorum
fiducia, quia CDE 18 omnes Iusticiarios] eos CDE peccatis CDE 20 qui est
fehlt CDE et interpellat] interpellans CDE libertas fehlt CDE 21 et vita] vita et
libertas CDE 23 reddidit] fecit CDE 30 ut in ea persistent CDE

Hs] aeternam iusticiam, vitam, remissionem peccatorum contra contraria. Diabolus, inquit, insidiatur huic immensissimo dono, ex ist im zu feind, trifft nicht terribiliorem. Implicat mundum, coelum et terram servituti, magnus. Ideo state.

5 'Et nolite rursus': Das ist contemptim gerebt. Sicut amplissime locutus de libertate, qua Christus¹, — halt fest dran. Sic econtra. 'illa': nostra sententia. Omnia in contrarium vertunt pseudoapostoli: Si vultis liberi a peccato, morte, servate legem, Circumcidamini, Obedit deo, qui sacrificat, ista obedientia iustificat, ergo obediendum, ut simus liberi. Paulus: morte²
10 solum. Qui ista docuerit, non liberat sed illaqueat et iugo illaqueat, et servitutis Iugo. Istas doctrinas vocat laqueos et iugi servilis, et non frustra, quia ista res valde tenaciter adheret. Ideo bene dicitur 'laqueus', ist einer so drin verwickelt, ut explicari non possit, ut fera; nihil habet quam iugum,

1 contra (ista) contraria 13 quam fehlt

¹) Erg. nos liberavit. ²) Erg. Christi.

Dr] amittitur vel oscitantia et securitate ideo iubet eos stare, vel defectione a
15 gratia et fide ad legem et opera. Quia vero illa res nihil periculi afferre videtur rationi, quae longe praefert iusticiam legis iustitiae fidei, ideo indignabundus invehitur in legem Dei, vocans eam contemptu et extenuatione quadam insigni iugum, et iugum servitutis. Sic Petrus Acto. 15.: 'Quid tentatis ⁹pg. 15, 10 Deum, ut imponatur iugum' etc. Atque ita omnia in contrarium vertit.
20 Pseudoapostoli enim extenuabant promissionem et magnificabant legem et eius opera ad hunc modum: Si vultis liberari a peccato et morte et iustitiam ac vitam consequi, facite legem, circumcidamini, observate dies, menses, tempora, annos, sacrificare etc., tum illa obedientia legis iustificabit et salvabit vos. Paulus plane contrarium dicit. Qui, inquit, hoc modo legem
25 docent, non liberant conscientias, sed eas illaqueant, et illaqueant iugo, et quidem iugo servitutis.

Loquitur ergo supra modum contemptim et ignominiose de lege, cum eam vocat laqueum durissimae servitutis et iugi servilis. Neque hoc frustra facit. Ea enim pernicioza opinio de lege, quod iustificet, valde tenaciter
30 adhaeret rationi, qua denique implicatur et occupatur tam fortiter totum genus humanum, ut difficillime ex ea possit explicari. Et Paulus videtur hic quae- rentes iusticiam per legem comparare bobus iugo conclusis. Ut enim boves

14/15 vel (1.) bis a gratia] Ideo iubet eos stare, ne oscitantia aut securitate sua iterum deficiant a gratia CDE 15/16 rationi videtur afferre CDE 16 fidei iustitiae CDE
29 Ea bis opinio] Nam opinio ista pernicioza CDE 30/31 qua bis humanum] eaque totum genus humanum tam fortiter occupatur et implicatur CDE 31 Et Paulus, ut deroget legi gloriam iustitiae, videtur CDE 32 per legem] per eam CDE

Hs] quam laborem; hātā s̄chier fōmparirt bovi, qui trahit etc. et nihil quam pabulum. Ex lēge nihil habetis, quam quod captivi et ligati et ad multum et max[imum] lab[orem]. Et isto iugo nihil quam servi, et eter[ni] etc. [Bl. 119^b] Cuius? legis, mortis, p[ec]cati, carnis, celi, terrae et omnium crea[tur]arum. Non est s̄chēnd[ic]her servitus, quam per lēgem velle iustificari. Ideo arden- 5 tib[us] verbis commovet et permanere vellet: agitur de l[ib]ertate eterna et servitute eter[na]. Sicut l[ib]ertas non temporalis aut pol[iti]ca, Sic servitus non rustica, sed manebit, non mundi sed simplex lēgis, irae dei, iudicii; et manet sub istis illaque[is] pressus. Quid nunc? operator lēgis duplex martyr. C̄s wīrd eim āto fauer. Ibi sub lēge viventes veh[ement]er vexantur, coguntur 10

6 commovet] q—o—et 9 über duplex martyr steht ut more vulgi loquar

Dr] magno labore trahentes iugum nihil inde habent quam pabulum, et ubi amplius non sunt idonei ad trahendum iugum, mactantur, Ita quaerentes in lege iusticiam captivi sunt et premuntur iugo servitutis, hoc est, lege, et ubi diu magno labore et dolore defatigarunt se operibus legis, hoc tandem reportant praemii, quod miseri et aeterni servi sunt. Cuius rei? Peccati, 11 mortis, irae Dei, diaboli, carnis, mundi et omnium creaturarum. Ideo non est maior et durior servitus quam legis. Non frustra ergo Paulus vocat iugum servitutis, Quia lex, ut supra saepe diximus, tantum ostendit et auget peccatum, accusat, terret, condemnat, iram efficit ac tandem conscientias, quae miserrima ac durissima servitus est, in desperationem adigit, Rom. 3. 4. 7. 20

Valde igitur ardentibus verbis utitur; vellet enim libenter eos permovere et flectere, ne sibi imponi a Pseudoapostolis nec huic iugo servitutis se iterum illaqueari per eos paterentur. Quasi dicat: Non agitur hic de re levicula aut nihili, sed vel de infinita et aeterna libertate vel servitute. Ut 25 enim libertas ab ira Dei et omnibus malis non est Politica aut carnalis, sed aeterna, Ita servitus peccati, mortis, diaboli etc., qua premuntur, qui per legem volunt iustificari et salvari, non est corporalis, quae ad tempus aliquod durat, sed perpetua. Nam tales iusticiarii, qui serio agunt omnia (de talibus enim loquitur Paulus), nunquam quieti et pacati sunt. In hac vita semper dubitant de voluntate Dei, timent mortem, iram et iudicium Dei, et post 30 hanc vitam luent poenam incredulitatis suae, interitum aeternum.

Itaque operadores legis rectissime vocantur diaboli (ut more vulgi loquar) Martyres, qui longe maiori labore et molestia acquirunt inferos, quam Martyres Christi coelum, Quia duplici contritione conteruntur, Hoc est, dum hic

12/13 in lege] per legem CDE 16 carnis bis creaturarum] etc. CDE 21/22 flectere et permovere CDE 22 ne hoc importabile onus sibi CDE 28 iusticiarii] operatori CDE 34 Quia duplici] Duplici enim CDE contrione A Hoc est] primum CDE

Hs] multa lab[orare; quando moriuntur, veniunt in eter[nam servitutem. Ergo hic et h[ab]et marty[re]s. Ergo standum in libertate et cavendum a servitutis Iugo. Sic Pap[istis] fit: non volunt aud[ire] Euangelium nostrum. Ideo hab[ent] servitutem eter[nam et infernalem, q[uam]quam hic utantur lib[er]tate
5 carnis. Aut eris liber aut servus etc. Ein starcke exhortatio warlich.

'Ecce': Daß ist wider ein fulmen. veh[ement]er ardet et motus in 5, 2 s[piritu] s[an]cto, ista verba geußt in ira et indignatione s[piritus] s[an]cti erauß contra servitutem. Ego scio, quod verbum dei fur.¹ Dico vobis sententiam: 'Si Cir[um]cidamini'. Daß ist ein sch[reck]licher² text: nihil erit vobis
10 util[e]; Circumcidi est idem quod Christum inutilem reddere, — non creden-

1 lab[orare] lib[er] zu 8 hinter fur ist Ideo habeo auctoritatem dicendi et definiendi von Crucigers Hand eingewiesen

¹) = führe. ²) = schrecklicher.

Dr] vivunt multa et magna opera facientes, frustra misere sese excruciant, cum moriuntur, praemium acquirunt aeternam damnationem et poenam. Sic miserrimi martyres sunt in praesenti et futura vita, estque eorum servitus aeterna. Non item piorum, quibus tantum in hac vita male est. Quare
15 fortiter standum est in libertate, quam Christus sua morte nobis peperit, et diligenter cavendum, ne iterum iugo servitutis illaqueemur, Sicut hodie accidit Phanaticis spiritibus, qui exidentes fide et libertate illa hic temporalem, quam sibiipsis accersunt, servitutem habent et illic aeterna prementur. Papistae Euangelium nunc non audiunt sed persequuntur. Hi, quanquam
20 utantur libertate carnis (plerique enim sunt Epicuræi), tamen vere servi sunt diaboli, a quo captivi tenentur ad voluntatem ipsius. Ideo manet eos ista aeterna et infernalis servitus. Hactenus adhortatio Pauli vehemens et seria, quam sequens tamen superat.

Ecce ego Paulus dico vobis, quod, si circumcidamini, Christus 5, 2
25 vobis nihil proderit.

Paulus vehementer commotus loquitur ex magno Zelo et fervore Spiritus mera fulmina contra Legem et Circumcisionem, Illaque tam ardentia verba ei irato propter magnam indignitatem rei extorquet Spiritus sanctus, ut dicat: 'Ecce Ego Paulus' etc., Ego inquam, qui scio me Evangelium habere non
30 ab homine, sed per revelationem Iesu Christi, qui denique certo scio me habere mandatum et auctoritatem divinam docendi et definiendi, dico vobis

11 excruciant, Postea, cum CDE 14 Non bis est] Contra pii in mundo quidem habent afflictiones, in Christo autem pacem, quia credunt eum vicisse mundum CDE 19/20 Papistae bis vere] Papistarum maior et potior pars degenerat hodie paulatim in Epicuræos, ideo, dum licet, utuntur libertate carnis, securissime canunt: Ede, bibe, lude, post mortem nulla voluptas. Sed verissime CDE

Hs] tib[us sed vobis, qui hoc docetis et creditis. Quod ist[us] terribilis tex[tus].
 Hunc locum applica[mus] ad omnes religiones et tentationes. Iste locus
 mirum spiritualis. Ibi iudica[mus] doctrinas fortis[sime]. Si est ulla doctrina,
 religio, Ut Pap[ae], Turcae, qui volunt ista religione iustificari et deo
 placere, dic illis: Christus tibi nihil proderit. Papae dicere¹, Collegiis sacer-
 dotum, Scholis, Sanctis, qui fidunt suis statutis, illis dicitur claris[simo] textu:
 Christus vobis otiosus, negastis eius res[urrectionem], mortem. Quod ist[us] horri-
 biliter dictum, quia dicit, quod filius dei missus in carnem, passus etc. et

2 über Hunc locum steht die Ziffer 2 über Iste locus steht die Ziffer 1 4 über
 religio steht opus, caeremonia, qualis fuit Circumcisio

¹) Erg. debemus.

Dr] sententiam novam quidem, sed certam et veram, quod scilicet, si Circunci-
 damini, Christus simpliciter nihil vobis proderit'. Haec valde dura est
 sententia, qua Paulus circuncidi idem esse dicit, quod Christum ociosum reddi,
 Non quidem simpliciter per se, sed Galatis, qui dolis Pseudoapostolorum
 circumventi credebant praeter fidem in Christum necessariam esse credentibus
 etiam circumcisionem, sine qua non posset illis contingere salus.

Atque hic locus Lydius lapis est, quo certissime et liberrime iudicare
 possumus omnes doctrinas, opera, cultus, caeremonias omnium hominum.
 Quicunque, sive sint Papistae, sive Iudaei, sive Turcae, sive Sectarii etc.
 aliquid docent ad salutem consequendam necessarium praeter Euangelium de
 Christum aut opus cultumve aliquem instituunt, item Regulam, traditionem
 aut caeremoniam quancunque observant hac opinione, quod per ista consequi
 velint remissionem peccatorum, iusticiam et vitam aeternam, Hi sententiam
 Spiritus sancti contra se latam ab Apostolo hic audiunt, quod Christus illis
 simpliciter non prosit. Et cum Paulus, quod est valde mirum, istam sen-
 tentiam ausit ferre contra legem et Circumcisionem divinitus traditam, quid
 non auderet dicere contra paleas traditionum humanarum?

Quare is locus terribile fulmen est contra totum Regnum Papae. Nam
 omnes, sacerdotes, Monachi, Eremitae etc. (de optimis loquor) non Christo,
 quem summa iniuria et blasphemia fecerunt iratum iudicem, accusatorem et
 damnatorem, sed suis operibus, iustitiis, votis et meritis confisi sunt, Ideoque
 audiunt hic iudicium suum, quod Christus sit illis otiosus. Nam si ipsi
 propria iustitia et austeritate vitae possunt abolere peccata et mereri remis-
 sionem peccatorum et vitam aeternam, ad quid prodest illis Christum natum,

9 scilicet fehlt CDE 11 reddi] fieri CDE 12 simpliciter fehlt CDE per se]
 in se CDE 17 Sectarii] haeretici CDE 18 Euangelium de] fidem in CDE 20 ista]
 talia CDE 23 cum fehlt CDE 24 ausit] audet CDE 25 dicere fehlt CDE
 30 ipsi fehlt CDE

Hs] frustra gesserit et nihil utilitatis venire ad me etc. Ideo vides, quam horribilis[sima] blas[phemia] doct[rina] hominum, tollit enim omnia. 'In Christo Col. 2, 3 constituit pater omnia, the[sauros]', Col. 2. [28l. 120^a] Econtra qui sequitur doct[rinam] h[om]inum, tollit omnia. Monach[us], Sacerdos est abnegator dei, hostis, blasphemator dei cum omnib[us] suis bonis, quem ista v[er]ba non commovent ad prospiciendum pro ista libertate et contra. Claris[sima] sententia: non est utilis Christus, suus sanguis frustra fusus huic, qui Circumciditur i. e. qui confidit Circumcisione, quia non agit hic de opere in se sed de usu, fid[ucia], iustitia operis. Si opus fa[c]io et non adi[c]io particulam: iusticiam.¹ Ideo intel[ligamus] P[aulum] secundum materiam subiectam, nempe

4 abnegator] abnegatus

1) Als Nachsatz ist zu ergänzen: so schadet es nichts.

Dr] passum esse, fudisse sanguinem, resurrexisse, vicisse peccatum, mortem, diabolum, cum ipsi ista monstra suis viribus superare possint? Dici autem non potest, quanta indignitas sit Christum ociosum reddi. Ideoque ex magna indignatione animi et commotione Spiritus loquitur Paulus ista verba: 'Quod, si circumcidamini, Christus vobis nihil proderit', Id est, nihil prorsus utilitatis redibit ad vos ex omnibus ipsius beneficiis, sed ea omnia frustra vobis gessit.

Ex his satis constat nihil esse perniciosius sub sole doctrinis humanarum traditionum et operum, quia semel tollunt et evertunt veritatem Evangelii, fidem, verum cultum Dei, ipsum Christum, in quo Pater constituit omnia, Collo. 2: 'In Christo sunt omnes thesauri sapientiae et scientiae absconditi': Col. 2, 3; 9 'In ipso inhabitat omnis plenitudo Deitatis corporaliter'. Quare qui autor est aut cultor doctrinae operum, opprimit Evangelium, inanem reddit mortem et victoriam Christi, obscurat Sacramenta eius et verum usum ipsorum tollit, Estque abnegator, hostis et blasphemator Dei cum omnibus ipsius promissionibus et beneficiis. Quem ista res, quod Paulus legem Dei vogat 'iugum servitutis', non absterret ab humanis traditionibus, fiducia propriae iustitiae et operum et non invitat ad suspirandam libertatem in Christo, ille plus quam saxeus et ferreus est.

Clarissima ergo sententia est: Christus inutilis, id est, frustra natus, passus etc. est huic, qui circumciditur, id est, qui confidit circumcisione. Non enim agit Paulus, ut supra dixi, de ipso opere per se, quod sine fiducia et opinione iustitiae nihil obest, sed de usu operis, hoc est, de fiducia et iusticia

13 reddi] reddere CDE 17 gessit] exhibuit CDE 22 Deitatis] divinitatis CDE
27 servitutis', quod, qui circumcisionis observationem necessariam dicunt ad salutem, faciant sibi Christum otiosum, non absterret a lege et circumcisione, multo magis ab humanis traditionibus CDE

Hs] quod lex non iustificat. Non dicit, quod opera nihil sint; ergo habere fiduciam ex operibus hominis, sciat, quod Christus ei otiosus. Hoc non¹ 5
 Off. 12, 10 in privatis tentationibus, ubi diabolus accusat te, Ut in Apocal. 'Et pater
 305. 8, 44 mendacii', singulis momentis falsis terroribus nos vexat, ut conscientia sit
 in metu et sentiat accusationem. Quando ergo tentat —: Tu opponis mihi
 legem, peccata, quae feci, et mala, quae secto; nihil ad me, Si istis operi-
 bus deb[ea]o diffidere vel econtra amittere Christum, Scio Christum mihi
 utile. Ut bene discernas Christum ab omnibus operibus, bonis et malis,

zu 3 cap. 12: 'Proiectus est serpens antiquus, qui seducit universum orbem, accusator fratrum nostrorum ante conspectum dei nostri die ac nocte [die letzten drei Worte von Rörers Hand eingeschoben²], qui vicerunt eum propter sanguinem agni' [Off. Ioh. 12, 9 ff.] von Crucigers Hand r zu 8 hinter malis ist Sie gehören wahrlich nicht zu samem von Crucigers Hand eingewiesen

¹) Erg. obliviscaris. ²) Daraus, daß Rörer hier Cruciger ergänzt hat, geht hervor, daß Cruciger das Kollegheft Rörers an anderen Stellen ergänzt hat, bevor dieser selbst es zum Druck noch einmal durchkorrigierte; vgl. Unsre Ausg. Bd. 40¹, 660 Anm. 1.

Dr] operi adiecta. Oportet enim nos Paulum intelligere secundum materiam subiectam seu secundum argumentum susceptum, quod est, Lege, operibus, 10
 Circuncisione etc. homines non iustificari. Non dicit opera per se nihil esse,
 sed fiduciam et iustitiam operum, ea enim facit Christum otiosum. Ideo qui
 accipit Circuncisionem hac opinione, quod necessaria sit ad iustificationem,
 huic Christus nihil prodest.

Hoc diligenter meminerimus in privatis tentationibus, cum diabolus con- 15
 scientiam nostram accusat et perterrefacit, ut eam adigat in desperationem.
 Est enim pater mendacii et hostis libertatis Christianae, ideo singulis
 momentis vexat nos falsis terroribus, ut conscientia libertate illa amissa
 Off. 12, 9 f. semper sit in metu, ac sentiat reatum et pavores. Cum, inquam, 'draco ille
 magnus, serpens antiquus, diabolus (qui seducit totum orbem terrarum, et 20
 accusat fratres nostros ante conspectum Dei die ac nocte', Apoca. 12.) venit
 et opponit tibi, quod non solum nihil boni feceris, sed etiam transgressus
 sis legem Dei, dic:¹¹ Tu molestas me memoria praeteritorum peccatorum,
 deinde suggeris mihi, quod nihil boni fecerim, Hoc nihil ad me, Nam si aut
 bonis operibus factis confiderem aut non factis diffiderem, utrinque Christus 25
 nihil prodesset mihi, Sive igitur peccata sive benefacta mea opponas mihi,
 nihil moror, Utrisque enim ex oculis remotis sola libertate, qua Christus me
 liberavit, nitor. Non igitur reddam eum mihi inutilem, Id quod tum fieret,
 si vel propter benefacta mea praesumerem me consecuturum gratiam et vitam
 aeternam aut propter peccata mea desperarem de salute mea.¹¹ 30

17 Christianae libertatis CDE 27 Utrisque enim] Sed utrinque CDE 28 nitor.
 Hunc scio mihi utilem esse, Non CDE

Hs] legib[us] o[mn]ib[us], conscientiis malis. Et si qua specie appa[r]uerit in corde, noli credere Christum, sed diab[ol]um, qui sub larva Christi cor nostrum divexat, — Ut Appa[r]uit insigni specie, Mat., — tamen illuminante spiritu Matth. 28, 17 ag[n]oscas esse diabolum. Sic facit omnib[us] nobis, qui credimus etc., quasi
 5 sit Christus, Ut in Joh. 5.: 'Si alius' etc. Sic debemus facere, *daß ist nicht* Joh. 5, 43 Christus sed larva Christi et diab[ol]us. *Daß gehört ad privatas tenta[t]iones.* Ideo videndum, ne reddas Christum tibi inutilem. Ideo tractandum verbum dei die et nocte; quando securi, *ist er bald da hin.*

3 über Mat. steht ut dubitarent, an deberent eum adorare 5 die Ziffer 5 c aus 7

Dr] Quare discamus diligenter Christum longissime discernere ab omnibus
 10 operibus bonis et malis, ab omnibus legibus divinis et humanis, ab omnibus afflictis conscientiis, huc enim Christus non pertinet; Pertinet quidem ad tristes conscientias, non ut plus perturbet eas, sed ut iam perturbatas rursus erigat et consoletur. Ideo si Christus specie irati Iudicis aut legislatoris apparuerit, qui exigit rationem transactae vitae, certo sciamus eum furiosum
 15 esse diabolum, non Christum. Christum enim Scriptura depingit nostrum esse propiciatorem, interpellatorem et consolatorem. Talis semper est et manet, non potest esse sui dissimilis. Itaque cum diabolus assumpta specie Christi ad hunc modum nobiscum disputat: Hoc debebas verbo meo admonitus facere, et omisisti, illud omittere, et fecisti, scias igitur me sump-
 20 turum de te poenas etc., Nihil hoc nos moveat, sed statim cogitemus: Christus hoc modo non loquitur cum desperabundis conscientiis, non addit afflictis afflictionem, 'Calamum conquassatum non confringit, Linum fumigans Matth. 12, 20 non exstinguit'. Dure quidem duris loquitur, sed conterritos suavissime invitat ad se, 'Venite', inquit, 'ad me omnes, qui laboratis et onerati Matth. 11, 28
 25 estis' etc., 'Non veni vocare iustos, sed peccatores' etc., 'Confide fili, remittuntur tibi peccata', 'Confidite, ego vici mundum', 'Filius hominis venit quaerere Matth. 9, 13. 2 Joh. 16, 33 et salvare, quod perierat' etc. Videndum est igitur nobis, ne mira arte et infinitis insidiis Satanae decepti suscipiamus accusatorem et damnatorem pro Consolatore et Salvatore atque ita sub larva falsi Christi, hoc est, diaboli,
 30 verum Christum amittamus ac nosipsi eum nobis inutilem reddamus. Haec de privatis tentationibus, quomodo in ipsis nos gerere debeamus.

[Bg. O] Testificor autem rursus omni homini, qui circumciditur, 5, 3
 quod debitor est universae legis faciendae.

Prius incommodum valde ingens est, quod Paulus ait Christum iis
 35 non prodesse, qui circumciduntur. Hoc sequens non minus est, quod dicit

19/20 de te sumpturum CDE 24 invitat] allicit CDE 27 salvare] salvum
 facere CDE 34 valde] certe CDE 35 minus] levius CDE

Hs] 5, 3 'Rurs[us]: wol hñn! ¹ Zu den Heil[igen] sch[re]iben, bey dem Lieben Gott: d[ic]o vos. ² Iurat dazu. Daß mag ambigue geredt sein. Negative sic: 'qui' etc., etiam in opere Circumcisionis non circumciditur. Nullo modo impletur 6, 13 lex per impletionem; et ista ³ videtur mihi Pauli, ut infra: 'qui circumciduntur, non servant', Scilicet hec ³ spiritualior et magis ad propositum. 5

'Testif[icor]': [Bl. 120^b] eo ipso, quo vultis vos liberare a l[eg]e et facere legem, eo fitis servitores. Daß ist ein schon er[st]eit, quando quis it, et ut cancer ⁴, servando legem transgreditur legem et quo magis praestes eam, hoc plus ius in te accusandi. Ego exper[ti]tus in me ipso et aliis. Vidi opt[im]os viros b[on]a con[sc]ientia, qui marty[r]abant se ieiunantes, cilicium gerentes, 10 et si ferreum corp[us]; quo plus laborab[ant], pavidiores facti; non vidi magis trepidantes, vidi fures, qui confidentius etc., quia quo plus laboratur ad l[eg]em

1 über hñn steht 2 zu 1/2 Iuro per o[mn]ia sacra r 2 über Negative steht 1 5
7 lege zu 7/8 Es ist der frep[er] gang: legi velle servire ad iustitiam von Crucigers Hand r
8 transgreditur c aus transgredis

¹) Der Sinn ist: Wohl ihnen, den Galatern, daß Paulus sich so viele Mühe mit ihnen gibt, daß er sogar zu schwören beginnt! ²) Erg. debitores esse. ³) Erg. sententia. ⁴) Unsre Ausg. Bd. 19, 336, 11; Bd. 34², 73, 2. ⁵) Die hier angedeutete Reihenfolge im Druck Z. 15f.

Dr] eos, qui circumciduntur, esse debitores totius legis servandae. Et ista verba tanto serio loquitur, ut etiam iuramento ea confirmet. 'Testificor' etc., Id est, per omnia sacra iuro. Possunt autem ambigue exponi, negative et affir- 15 mative; negative hoc modo:

Testificor omni homini, qui circumciditur, quod debitor est totius legis servandae, hoc est, quod nihil legis servat, etiam in ipso opere circumcisionis non circumciditur, etiam implendo legem non implet, sed transgreditur eam. Eaque videtur mihi simplex et germana Pauli sententia hoc loco. Infra 20 6, 13 enim Cap. 6. seipsum exponit, dicens: 'Qui circumciduntur, ne ipsi quidem 3, 10 legem servant', Sic supra Cap. 3.: 'Quicumque ex operibus legis sunt, sub maledicto sunt', Quasi dicat: Si etiam circumcidamini, non ideo estis iusti et liberi a lege, sed hoc ipso magis facti estis debitores et servi legis; eo ipso quo conamini satisfacere legi et liberari ab ea, hoc magis implicatis vos 25 iugo ipsius, ut plus iuris habeat accusandi et damnandi vos. Hoc caneri more est ingredi et sordes sordibus abluere.

Hocque quod dico ex verbis Pauli, ego experientia ipsa in Monasterio didici in meipso et aliis. Vidi multos, qui summo studio et optima con- scientia nihil non faciebant pro pacificanda conscientia, gestabant cilicia, 30 ieiunabant, orabant, affligebant et defatigabant variis exercitiis corpora, quibus, si etiam ferrea fuissent, tamen ad extremum destruxissent ea, et tamen, quo

Hs]implendam, magis receditur ab impletione, et quo plus volo con[scientiam
quietare, contrarium facio. Si confessus, quis novit, an omnia dixerim, an
satis contritus? Item de verbo, promiss[i]one dei: sed tamen: Si contritus
fueris; ergo *war daß opus verlor*n, iterum confitebar. Sic in servitute
5 ista reddeb[ar] dies imbecillior, et tamen laborabam, i. e. implendo l[egem]
minime impletis, sectando iust[iti]am minime ad eam pervenitis, est verissima
sententia. Qui ergo studet l[eg]e iustif[icari], alienatur magis a iustitia quam
omnes alii peccatores, qui amittunt fid[uciam] operum propriorum; sciunt

1 impletione] impleto

3/4 über Si contritus fueris steht satisfeceris

6 sectado

Dr]plus laborabant, hoc pavidiore reddebantur. Et praesertim imminente iam
10 hora mortis adeo erant trepidantes, ut plures viderim homicidas poena capitis
damnatos confidentius mori quam ipsos, qui tamen sanctissime vixerant.

Itaque verissimum est, quod facientes legem non faciunt. Quo plus
enim conantur homines satisfacere legi, hoc magis transgrediuntur eam. Quo
magis conatur aliquis propria iusticia pacatam reddere conscientiam, hoc plus
15 reddit eam inquietam. Ego Monachus studebam summa diligentia vivere iuxta
praescriptum Regulae, solebam, semper tamen ante contritus, confiteri et
recensere omnia peccata mea et saepe iterabam confessionem ac poenitentiam
iniunctam mihi sedulo praestabam. Et tamen conscientia mea nunquam
poterat certa reddi, sed semper dubitabat et dicebat: Hoc non fecisti recte,
20 non fuisti satis contritus, hoc inter confitendum omisisti etc. Quo igitur
longius conabar humanis traditionibus mederi incertae, imbecilli et afflictae
conscientiae, hoc indies magis reddebam eam incertiore, imbecilliore et
perturbatiore. Atque hoc modo observando traditiones humanas plus trans-
grediebar eas et sectando Ordinis iusticiam nunquam poteram apprehendere
25 eam, quia impossibile est conscientiam reddi pacatam, inquit Paulus, operibus
legis, multo minus traditionibus humanis, sine promissione et Evangelio de
Christo.

Quare cupientes iustificari et vivificari lege recedunt a iusticia et vita
longius quam Publicani, Peccatores et Meretrices. Illi enim non possunt
30 niti fiducia operum suorum, cum talia sint, propter quae non possint con-
fidere se consecuturos gratiam et remissionem peccatorum; Nam si iustitia
et opera secundum legem facta non iustificant, multo minus peccata contra
legem commissa iustificant. Sunt igitur feliciores hac in parte iusticiarii,
quia deest eis propriorum operum fiducia, quae si non penitus tollit fidem
35 in Christum, tamen maxime eam impedit. E contra Iusticiarii abstinentes

9 iam fehlt CDE 13 eam. Idem sentiendum est de traditionibus humanis. Quo CDE
14 aliquis] homo CDE propria iusticia] per eas CDE 15 eam fehlt CDE 22 indies
fehlt CDE 30 possunt CDE

Hs] suum peccatum esse etc., non possunt d[ic]ere: feci, ut salver. ergo feliciores in hoc gradu, quod eis fid[uc]ia deest. qui vero abstinet a nullis operib[us], non possunt carere opinione iustitiae, ideo infeliciores. i. e. quisquis studuerit se iustificari et conscientiam confirmari per legem, sciat se 'debitorem', i. e. ut sciat, quod nunquam fecerit unam literam. Nim omnes bonos Monachos 5 et interroga, an statuunt suam missam certis[sime] deo placere et per eam servari. Si vult fateri verum, dicet: Vixi laudabiliter sineque querela, sed certe nescio. Sic exemplum de S. Arsenio, qui vitam transegerat, tres dies iacebat moriens, tremebat: alia sunt iudicia dei, alia hominum; secundum iudicium¹ fui sine querela. ergo tota vita nihil impet[ra]bat, quam quod 10 pavidus factus. Si salvus, hat er m[us]sen frieden ad Christum mortuum. Apostoli habent v[er]ba in Symbolo ge[sc]it istum articulum, [Mt. 121^a] et omnes

5 sciam 6 statuat zu 8/9 Was ist aber das gesagt a morituro? von Crucigers Hand r

¹) Erg. hominum.

Dr] externe a peccatis et in speciem inculpate et religiose viventes non possunt carere opinione fiducia et iustitiae, cum qua stare non potest fides in Christum. Ideoque infeliciores sunt publicanis et meretricibus, qui Deo irato non offerunt 15 sua bona opera, ut pro eis reddat ipsis vitam aeternam (ut Operarii), cum nulla habeant, sed ignosci sibi sua peccata propter Christum petunt etc.

Qui igitur facit legem hac opinione, quod per eam vult iustificari, is debitor est totius legis faciendae, hoc est, ne quidem unam literam legis fecit. Neque etiam data est Lex hoc fine, ut iustificet, sed ut ostendat 20 peccatum, terreat, accuset et condemnet. Ideo quo magis aliquis studet lege aut operibus consulere conscientiae, hoc magis reddit eam incertam et confusam. Rogentur omnes Monachi, qui serio laborant acquirere pacem conscientiae suis traditionibus, an certo statuere possint suum vitae genus Deo placere ac propter illud se in gratia esse coram Deo? Si fateri volunt veritatem, respondebunt: Ego quidem inculpate vivo et summa diligentia observo 25 Ordinem meum, sed certo affirmare non possum, an ista mea obedientia Deo placeat, nec ne.

In Vitis Patrum legitur de Arsenio (cuius et supra memini). Is quamquam longo tempore vixerat in summa sanctitate et abstinentia, tamen cum 30 sentiret iam non longe abesse mortem, coepit vehementer timere et moerore affici. Interrogatus, cur timeret mortem, cum totam suam vitam sancte transeisset et Deo indesinenter serviisset, Respondit se quidem secundum iudicium hominum vixisse inculpate, sed alia esse Dei iudicia quam hominum. Ille sanctitate et asperitate vitae suae nihil aliud consecutus est quam pavorem 35

Ha] loquuntur, sed nemo scit, quid. i. e. debes etiam reliquias legis facere, quia, qui Moysen accipit neces[sarium legislatorem, accipit totum. Non taugt: Vol[o Circumcisionem, alias etc.; eadem consequentia, qua teneris ad Circumcisionem, etiam ad templum etc. et retro ire in totum Moysen; quando
 5 partem legis observas, neces[sario debes obser[vare omnes alias partes. Et sequetur, quod unus nondum venerit, quia servare legem est fateri, quod nondum Christus venerit, at oportet de latis cibis servare et exspectare Christum venturum promissum. Nos praedicamus eum venisse, legem abrogatam. Sic nostri Sch[w]wermeri sunt et furen Moysen, ubi placent.¹ Si
 10 concederemus ei in una parte, totam legem teneremur etc.² Si Mose in una lege, mein herr in omni. Ideo resistimus et dicimus posse nos exempla capere ex suis legibus, sed suas leges non debemus praticare. Admittimus

2 taug zu 5 hinter partes ist et tibi est sententia affirmativa etiam bona von Crucigers Hand vom Rande eingewiesen 7 über de latis cibis steht cere[monias 12 sed c aus et

¹) Zum Sinn des Plurals vgl. im Druck Z. 32. ²) Erg. implere.

Dr]et horrorem mortis. Si servatus est, oportuit eum amissa omni iusticia sua sola misericordia Dei niti et dicere: Credo in Iesum Christum filium Dei,
 15 Dominum nostrum, passum, crucifixum, mortuum pro peccatis meis etc.

Altera sententia affirmativa est, Eum, qui circumciditur, esse quoque debitorem totius legis faciendae. Qui enim Mosen in uno accipit, in omnibus accipere eum cogitur. Qui unam partem Legis necessario observat, is omnes alias eius partes observare debet. Neque iuvat, quod dicere velis Circumcisionem esse necessarium, non item reliquias leges Mosi. Eadem consequentia,
 20 qua teneris ad Circumcisionem, teneris etiam ad totam legem. Servare autem totam legem, nihil aliud est quam facto ostendere, quod Christus nondum venerit. Si hoc verum est, observari debent omnes Iudaicae caeremoniae et leges de cibis, locis, temporibus et adhuc exspectandus est Christus, qui
 25 antiquato Iudaeorum Regno et Sacerdotio instituat novum Regnum per totum orbem terrarum. Sed tota Scriptura testatur et res ipsa indicat Christum iam venisse, sua morte Genus humanum redemisse, legem abrogasse et omnia, quae omnes Prophetæ de eo praedixerunt, adimpluisse. Ergo sublata lege gratiam et veritatem donavit. Non igitur lex neque opera eius, 'sed fides in
 30 Christum, qui iam venit, iustificat.

Quidam hodie eodem modo, quo tum Pseudoapostoli, adstringere nos voluerunt ad quasdam leges Mosi, quae ipsis placebant. Hoc nequaquam ferendum est. Nam si permiserimus in parte aliqua Mosen dominari nobis, totum eius imperium ferre cogimur. Ideo nullo prorsus lege Mosi patimur

17 accipit] recipit CDE 17/18 cogitur eum recipere in omnibus CDE
 Luthers Werke. XL, 2 2

Hs] Mosen testem Christi, deinde exemplum optimarum legum et morum; sed
5. Mo[se] 34, 6 ut cogat in conscientia, ibi mortuus et 'sepultus et nemo scit, ubi' etc.

Sed prior sententia magis ad propositum,— tamen utraque bona, —:
qui vult iustificari per legem, nunquam etc. Utut intelligas: lex est
negatio Christi. Nemo hoc auderet dicere, quod lex mosi est negatio
Christi. Quare tulit? Ante adventum Christi necessaria, quae dicebat
Christum venturum; iam aliter. Et loquimur de lege, i. e. fiducia legis;
sit lex testis promissionum, sed iam impleta. Hae sunt duae sententiae.

iam tangit susceptum argumentum: se non loqui de lege sed iusti-
5. 4 ficatione legis. 'Quicumque, Christum':¹ Non damno legem, licet mihi con- 10

4 vult] volet 10 Christum e aus Christus legem] lege

¹) Nach Luthers Bibelübersetzung ist zu ergänzen: amisistis.

Dr] nos premi. Admittimus quidem Mosen legendum et audiendum a nobis ut
praedictorem et testem Christi, Deinde, ut petamus ex eo exempla optimarum
legum et morum, Caeterum dominium in conscientiam nullo modo concedimus
5. Mo[se] 34, 6 ei. Ibi mortuus et sepultus esto 'nemoque sciat, ubi sepulchrum eius sit'.

Prior sententia, negativa scilicet, spiritualior et aptior esse mihi videtur, 15
utraque tamen bona est et iustitiam legis damnat: Primum, tantum abesse,
ut lege iustificemur, ut, quo plus conemur legem implere, hoc magis trans-
grediamur eam, Deinde qui partem legis vult facere, debitorem esse totius
legis faciendae, Summa, Christum nihil prodesse iis, qui lege iustificari volunt.
Ex his sequitur Paulum his omnibus significare, legem esse negationem 20
Christi. Mira autem res est, quod Paulus affirmare audet legem Mosi, divinitus
traditam populo Israel, esse negationem Christi. Quare igitur tulit eam
Deus? Ante adventum Christi, cum adhuc expectabatur venturus in carnem,
3. 24 f. necessaria erat. 'Est enim lex paedagogus noster ad Christum'. Iam autem
ostenso Christo 'non amplius sub paedagogo sumus'. De hac re satis copiose 25
diximus supra in fine Cap. 3. Itaque qui legem docet, negationem Christi
et omnium beneficiorum eius docet, Deum mendacem facit, imo ipsam quoque
legem mendacem facit, Ea enim testis est promissionum de Christo ac praedixit
Christum non legis, sed gratiae Regem futurum.

5. 4 Evacuati estis a Christo, qui in lege iustificamini, et a gratia 30
excidistis.

Hic Paulus seipsum exponit, se non loqui de lege aut opere Circum-
cisionis simpliciter, sed de fiducia et opinione iustificationis per eam, Quasi

18 eum esse debitorem CDE 25 ostenso] exhibito CDE Christo, quatenus in eum
credimus, non CDE 26 legem necessariam ad iusticiam docet, CDE 30/31 et bis
excidistis fehlt CDE

Hs] versari cum Iudaeis secundum legem; sed iustificari per eam, quasi Christus nondum venerit, daß heißt 'Evacuari', i. e. estis Pharaones, nihil amplius habetis de sanguine Christi, vita, actione, cognitione, feid gar fein loß, ut ipse nihil cum vobis zu thun et econtra. Iterum fulmen doctrinae nostrae
 5 signandum, quod Paulus rotundis verbis non solum de lege dicit, sed: iustificari lege est otiosos nos reddi a Christo. Quid dices contra tonitrua ista: Christus non potest esse habitans in cordibus nostris, ut fiducia legis simul stet? Si econtra, est larva diaboli transfigurantis se in speciem Christi, quia vera cognitio Christi, quod ad damnationem, iustitiam mala et bona
 10 nihil, [Bl. 121^b] propter mala non sum damnatus, econtra. Iam bona fein et mala mala. Christus in hoc est, ut insit iustificator contra tua mala opera sine tuis bonis operibus. Si vis iustificari ex operibus legis, est otiosus et evacuatus

zu 2 hinter Pharaones ist bey ist auch i. e. ein evacuator von Crucigers Hand vom Rande eingewiesen, dazu steht am untern Rand der Seite: 'Evacuati estis', vide in Gen. Annot. cap. 39. 4 über zu thun steht negocii 9 iustitiam] iustitia

Dr] dicat: Non damno Circumcisionem aut Legem simpliciter. Licet enim mihi edere, bibere, conversari cum Iudaeis secundum legem, Licet mihi circumcidere
 15 Timotheum etc. Sed velle iustificari per legem, quasi Christus nondum (pg. 16, 3) venerit aut, iam praesens, solus iustificare non possit, hoc damno, hoc enim est evacuari a Christo. Itaque dicit: 'Evacuati estis', id est, estis Pharaones, hoc est, liberi a Christo, Christus desiit in vobis esse et operari, Nihil habetis amplius de cognitione, Spiritu, affectu, favore, libertate, vita, actione
 20 Christi, sed prorsus separati estis ab ipso, ut nihil negotii sit ei amplius vobiscum nec vobis cum ipso.

Illud diligenter observandum et inculcandum est, quod Paulus dicit, Per legem velle iustificari nihil aliud esse, quam separari a Christo et plane reddi ociosum ab eo. Quid potentius dici potest contra legem, quid opponi
 25 potest isti fulmini? Ergo impossibile est Christum et Legem simul habitare in corde. Aut igitur legem aut Christum cedere oportet. Si vero in ea persuasionem es, Christum et fiduciam legis cohabitare posse in corde, tum certo scias non Christum, sed diabolum in corde tuo habitare sub larva Christi accusantis et perterrefacientis te ac exigentis Legem et opera tua ad
 30 iusticiam. Verus enim Christus, ut paulo ante etiam dixi, non expostulat tecum propter peccata tua nec iubet te confidere benefactis tuis. Et vera cognitio Christi seu fides non disputat, Utrum feceris bona opera ad iusticiam, aut mala ad damnationem, Sed simpliciter ita statuit: sive feceris bona
 opera, non ideo iustificaris, sive feceris mala, non ideo damnaris. Non

24 reddi bis ab eo] cum nobis fieri ociosum CDE 26 igitur] enim CDE 29 tua] eius CDE

Haes ab eo. Daß find horribiles sententiae et comminationes et simul max[i]-
mae doctrinae et dignitates nostrae doct[ri]nae: Aut Christum amitte, aut
iustitiam legis. Aut sine lege iustificaberis, aut suis cucullis etc. Papa, aut
damnaberis; Si, econtra; ergo non cucullum. Iam iudica, quae doct[ri]na
Pap[ae], quanta abominatio. Nos sepa[r]avit a Christo et fec[it] otiosum in 5
Jer. 23, 26 f. nobis, absentem. Sic conqueritur in Iere.: 'Pastores mei'; 'ut pop[ul]us meus
Jer. 5, 17, 18 obl[iv]iscatur'; 'Ite, sacrificate deo, qui edux[it]'; 'mactab[it] filios et filias et
expend[et] omnes substantias', — 'in ps[eud]opphetas'.¹ Est potens doct[ri]na,
dicere, quod universus Pap[atus] sit evacuatus a Christo.

3 aut (2.) fehlt 8 über potens doct[ri]na steht res magna

¹) D. h. gegen sie richteten sich diese Drohungen Gottes [Jer. 5, 13].

Dr]etraho bonis operibus suam gloriam nec mala laudo, sed in caussa iusti- 10
ficationis dico videndum esse, quomodo Christum retineam, ne ociosus mihi
fiat, si iustificari lege cupiam. Christus enim solus me iustificat contra opera
mea mala et sine operibus meis bonis. Si sic de Christo sentio, verum
Christum apprehendo, si autem iudico eum exigere a me legem et opera ad
iusticiam, factus est mihi ociosus ac ego ab eo evacuatus sum. 15

Horribiles sunt hae sententiae et comminationes contra iusticiam legis
et propriam. Deinde sunt etiam certissima Principia, quae articulum de
iustificatione confirmant. Est igitur finalis haec conclusio: Aut Christum
amitte, aut iusticiam legis. Si Christum retines, iustus es coram Deo, Si
legem, Christus nihil tibi prodest, debitor es totius legis servandae habesque 20
5. Moje 27, 26 sententiam tuam: 'Maledictus omnis, qui non' etc. Simili modo dicimus de
traditionibus humanis, ut iam de lege diximus: Aut Papa amittat cum suis
Religiosis omnia, quibus hactenus confisus est, aut Christus erit eis ociosus.
Ex his facile iudicari potest, quam periculosa et pestilens fuerit doctrina
Papistica, ea enim longissime nos a Christo abduxit et plane nos ab eo 25
Jer. 23, 26 f. ociosos reddidit. Deus in Ieremia Cap. 23. conqueritur 'Prophetas vaticinari
mendacium et prophetare seductiones cordis sui, hocque ideo, ut obliviscatur
populus suus nominis sui' etc. Ut igitur Pseudoprophetae omissa germana
interpretatione legis et doctrina de semine Abrahae, benedictore omnium
Gentium, praedicaverunt sua somnia, ut populus oblivisceretur Dei sui, Ita 30
Papistae obscurato et oppresso Euangelio Christi, ut amplius nullus eius
esset usus, tantum doctrinam operum urserunt, qua totum mundum longissime
abduxerunt a Christo. Qui ista serio considerat, non potest non exhor-
rescere.

24 periculosa] perniciose CDE 25/26 nos bis reddidit] eum nobis ociosum fecit CDE
31 Christi] de Christo CDE

11s] 'A Gratia excidistis': seib der g[nade entpfallen. Amplius non estis
in g[ratia. Sic qui excidit e navi, sive retro etc.¹, submergitur. Si vis in
leg[e iustificari, est naufragium facere: schwing², wie du wilt, es mortis,
gratiam non potes retinere, si vis religione tua iustificari. Ubi nunc vota
5 inania? Si ista servaveris, promitto tibi regnum coelorum! Ista doctrina
per omnia religiosorum Monasteria. Cum iam so greiffen³, sol diabolus
nicht zurnen, quod Regnum suum tam bene constitutum sol vnterg[hen? Sed
vns leit m[her an vnser doctrina quam h[hn an h[hm ding; libertatem
aeter[nam, iustitiam, vitam aeter[nam, das ist gro[sser quam decem mundi.
10 Was ist ein Papatus, Turcatus et totus mundus erga unum Christum? Nos

zu 2 submergitur, suffocatur aquis r 3 über schwing steht nata über es mortis
steht non potes effugere, mortem evadere 4 über retinere steht conservari 7 sol vnter-
g[hen o dazu dissolvi, destrui r 10 Turca: [der Doppelpunkt deutet eine Abkürzung an;
daher die obige ungewöhnliche Ergänzung]

¹) Erg. sive a fronte. ²) = schwimm. Vgl. DWb. 9, 2706. ³) Der Sinn
ist: Wenn wir des Teufels Reich so angreifen, s. unten Z. 30.

Dr] A gratia excidistis.

Id est, Non amplius estis in Regno gratiae. Ut enim is, qui est in
navi, quacunque tandem parte excidit in mare, submergitur, ita qui excidit
a gratia, non potest non perire. Velle ergo iustificari lege, est naufragium
15 facere et se in certissimum discrimen aeternae mortis coniicere. Quae autem
potest esse maior insania et impietas, quam velle amittere gratiam et favorem
Dei et legem Mosi retinere, qua retenta necesse est, ut accumules tibi iram
et omnia mala? Si autem excidunt a gratia, qui lege morali volunt iusti-
ficari, quo collabuntur, quaeso, Iusticiarii, qui traditionibus et votis suis
20 iustificari volunt? Ad ina Tartara. Imo evehuntur in coelum! Sic enim
docuerunt ipsi: Quicunque incedunt iuxta Regulam Francisci etc., pax et
misericordia Dei super eos; Item: Qui observaverit castitatem, obedientiam etc.,
habebit vitam aeternam. Tu posthabitis illis inanibus et impiis nugis attende,
quid Paulus hic doceat, Deinde quid Christus dicat: 'Qui', inquit, 'credit Joh. 3, 36. 18
25 filio Dei, habet vitam aeternam; qui vero non credit filio, non videbit vitam,
sed ira Dei manet super eum', Item: 'Qui non credit, iam iudicatus est'.

Caeterum doctrina Papistarum de traditionibus humanis, operibus, votis,
meritis etc., ut erat vulgatissima in mundo, ita putabatur esse optima et
certissima, qua et diabolus Regnum suum constituit et confirmavit poten-
30 tissime. Ideo non mirum est, cum hodie impugnatur a nobis et dispellitur
ceu 'palea a vento', quod Satan tam atrociter saevit, omnia turbis et scandalis p[er] 1, 4

12 in vor navi fehlt A 27 Caeterum fehlt CDE Papistarum, ut obiter hoc
moneam, de CDE 29 diabolus per Papam Regnum CDE 30 cum hodie a nobis
potentia verbi Dei impugnatur CDE

^{Hs]}
2. Cor. 4, 7 quidem parvuli, 'sed thesaurus' etc. Qui ex g_lratia, etiam ex iust_itia, r_emissione p_eccatorum, vita, libertate, propiciatione d_ei, et cadit in iram, mortem, servitutem, p_eccatum diaboli. Qu_od i_{st} g_lratia. me_{ch}tige exhortatoria verba, quae debent commovere et confirma_re: Cadere a deo, Christo, qui quaerit iust_itiam legis et natura carnis et sensus con_scientiae et usus t_otius 5 mundi.¹

5, 5 20. Novem. 'Nos autem spiritu ex fide spem iust_itiae': Dix_it, quod excid_e runt a g_lratia et otiosi, qui vol_unt iustificari ex l_ege, quia de iustificando t_ota res agitur. Ideo nunc concludit et pul_{ch}rum ponit ibi Epip_honema, dicens: Illi volunt iustificari ex l_ege, Circumcisio_ne. [Bl. 122^a] Nos non sic iusti- 10

1 über 'sed thesaurus' steht 2. Cor. 4.

1) Der Sinn ist: Diese alle sind von Gott abgefallen.

Dr] replet ac concitat in nos totum mundum. Ergo dicat aliquis: satius fuisset tacuisse, tum nihil talium malorum fuisset exortum? Nos pluris facere debemus favorem Dei, cuius gloriam praedicamus, quam furorem mundi persequentis nos. Quid enim Papa et totus mundus ad Deum, quem certe magnificare et praeferre debemus omnibus creaturis? Deinde impii exag- 15 gerant tumultus et scandala, quae Satan suscitatur ad opprimendam aut saltem deformandam doctrinam nostram. Nos contra commodum et fructum huius doctrinae inaestimabilem amplificamus, quem longe praeferimus omnibus turbis, 2. Cor. 4, 7 Sectis et scandalis. Nos quidem parvuli et infirmi sumus, gestantes 'the- saurum coelestem in testaceis vasis'. Sed quamlibet vasa infirma sint, tamen 20 thesaurus infinitus et incomprehensibilis est.

Nun sunt frigide et oscitanter inspicienda haec verba: 'A gratia excidistis', sunt enim valde Emphatica. Qui excidit a gratia, amittit simpli- citer expiationem, remissionem peccatorum, iusticiam, libertatem, vitam etc., 25 quam Christus sua morte et resurrectione nobis emeruit, Et vicissim acquirit in locum illorum iram et iudicium Dei, peccatum, mortem, servitutem diaboli ac damnationem aeternam. Et hic locus fortiter munit et confirmat doctrinam nostram de fide seu articulum iustificationis et nos mirabiliter consolatur contra furores Papistarum persequentium et condemnantium nos tanquam Haereticos, quod istum articulum docemus. Deberet et merito iste locus 30 perterrefacere omnes hostes fidei et gratiae, hoc est, omnes operarios, ut desinerent persequi et blasphemare verbum gratiae, vitae et salutis aeternae.

Matth. 13, 13 Sed adeo indurati et obstinati sunt, ut 'videntes non videant, et audientes' hanc horribilem sententiam contra se ab Apostolo latam, tamen 'non audiant'.

Matth. 15, 14 Sinamus igitur illos, 'caeci enim sunt et caecorum duces'.

35

11s] fīcari volumus, ut cadamus a gratia. 'Sed' etc.: find eitēl insig[n]ia verba. Non dicere voluit: Ex fide iustificamur, sed adiecit: 'spem iustitiae'; ut comprehendat totum negotium fidei, involvit etiam spem.

'In spiritu': est Antith[esis]. Non volumus iustificari ex carne, sed
 5 re spiritu iustificari, et sic ex spiritu, ne sit pha[n]aticus spiritus sibiipsi
 magister factus, sicut Rot[tenses etiam spiritum iactant, sed noster spiritus
 est ex fide. Ista satis tracta[vimus per totam Ep[istolam, quid ex spiritu
 et fide. Et non solum iustificamur spiritu, sed etiam 'exp[ectamus spem].
 Daß iſt nova additio. Spes dupliciter accipitur: pro re sperata vel affectu
 10 sperantis. Ro. 8: 'non est spes nisi', de affectu. Sic ad Col.: 'fidem' etc. Röm. 8, 24
Col. 1, 4f.
 'propter spem, quae', i. e. rem speratam. Sic hic potest accipi dupliciter:

5 über re steht ut res nostrae sic] c zu 9 Spes dupliciter accipitur r

Dr] Nos enim Spiritu ex fide spem iusticiae expectamus. 5, 5

Paulus hic concludit pulchro Epiphonemate, dicens: Vos iustificari
 vultis lege, circumcisione et operibus. Nos non item, ne Christus nihil nobis
 15 prosit, ne debitores fiamus totius legis servandae, ne evacuemur a Christo
 et ne exidamus a gratia, Sed 'expectamus spem iusticiae in spiritu et fide'.
 Singulae voces diligenter expendendae sunt, sunt enim valde Emphaticae.
 Non voluit tantum dicere, ut alias solet: 'Nos iustificamur fide', aut: 'Spiritu
 ex fide', sed adiecit: 'Spem iusticiae expectamus', involvens simul spem, ut
 20 totum fidei negotium complectatur. Consideranda est autem Antithesis in
 vocabulo Spiritus, cum dicit: 'Nos Spiritu ex fide' etc., Quasi dicat: Nos
 non volumus iustificari carne, sed hoc agimus, ut Spiritu iustificemur, et sic
 Spiritu, ne sit Phanaticus et ex se Magister natus, ut Sectarii spiritum
 iactant, sed noster Spiritus est ex fide. De Spiritu et Fide supra copiose
 25 dictum est. Hic autem non solum dicit: 'Iustificamur Spiritu ex fide', sed
 adiungit: 'spem iusticiae expectamus', quae nova additio est.

Spes usu Scripturae dupliciter accipitur, pro re sperata et pro affectu
 sperante. Pro re sperata accipitur Coll. 1.: 'Propter spem repositam vobis Col. 1, 5
 in coelis', id est, rem speratam; Pro affectu sperante Rom. 8.: 'Spes, quae Röm. 8, 24 f.
 30 videtur, non est spes. Nam quod videt quis, cur speret? Si autem, quod
 non videmus, speramus, id per patientiam expectamus'. Sic et hoc loco
 spes accipi potest dupliciter, et secundum hoc gignit etiam duplicem sen-
 tentiam. Prior est: 'Nos spiritu ex fide spem iusticiae nostrae expectamus',

14/15 Nos bis prosit] Nos hoc modo non quaerimus iusticiam, ne Christus fiat nobis
 ociosus CDE 15 ne bis a Christo fehlt CDE 16 'expectamus bis fide'] 'expectamus
 spiritu ex fide spem iusticiae'. CDE 20/21 Consideranda bis etc.] Cum dicit: 'Nos spiritu
 ex fide' etc., consideranda est Antithesis in vocabulo Spiritus CDE 22 volumus] quae-
 rimus CDE 23 Phanaticus spiritus CDE Sectarii] haeretici CDE

11s] 1. pro re sperata i. e. expectamus in fide rem iustitiae nostrae i. e. iustitiam speratam, et proprius sensus 1.: sicut nondum sumus iustificati, et tamen sumus iustificati, sed iustitia nostra pendet adhuc in spe. Donec enim vivimus
 Röm. 7, 23 in carne, hec manent: 'leges peccati' etc.; illis instantibus nobis manet ibi locus spei, quod iustitia non est, ut debet, expectamus autem per primitias
 spiritus. accepimus primitias, sed speramus, ut perfecte. Sic iustitia nostra non in re, sed spe. 5

Das ist Consolatio maxima, qua consolamur pusillam conscientiam, quae sentit suum peccatum et pavefit et pallet ad quodlibet telum ignitum. In hoc negotio, ut scimus experti, ibi sensus merus peccati dominatur,
 irae dei, mortis, inferni et omnium pavorum. Ibi dicere debet, qui sic 10

5 über expectamus steht speramus 7 spe 8 ¶ Das¹

1) Der Setzermarke entsprechend der Abschnitt im Druck Z. 22.

Dr] id est, iusticiam speratam, quae certo revelanda est suo tempore. Altera: Nos spiritu ex fide expectamus spe et desiderio iusticiam, Hoc est, sumus iustificati, et tamen nondum sumus iustificati, quia iusticia nostra pendet
 Röm. 8, 24 adhuc in spe, Ro. 8.: 'Spe salvi facti sumus'. Donec enim vivimus, haeret
 Röm. 7, 23 adhuc peccatum in carne nostra, 'manet lex in carne et membris, repugnans legi mentis nostrae et captivans nos in obsequium peccati'. Illis affectibus carnis furentibus ac nobis Spiritu reluctantibus manet ibi locus speratae iusticiae. Incepimus quidem iustificari fide, qua et primitias Spiritus accepimus, et mortificatio carnis coepta est, sed nondum perfecte iusti sumus. 20
 Reliquum est, ut perfecte iustificemur, hocque speramus. Sic iustitia nostra nondum est in re, sed adhuc in spe.

Haec gravissima et suavissima est consolatio, qua afflictæ et turbatae
 Eph. 6, 16 mentes sentientes peccatum et pavefactæ ad quodlibet 'ignitum diaboli telum' mirabiliter erigi possunt. In illo enim certamine conscientiae, ut experientia
 docti scimus, fortiter dominatur sensus peccati, irae Dei, mortis, inferni et omnium pavorum. Ibi tum dicendum est tentato: ¹⁴ Tu, frater, vis habere iusticiam sensitivam, hoc est, cupis ita sentire iusticiam, ut peccatum sentis; hoc non fiet. Sed tua iusticia debet transcendere sensum peccati et sperare te coram Deo iustum esse. Hoc est, tua iusticia non est visibilis, non est
 sensibilis, sed speratur suo tempore revelanda. Ideo non debes iudicare secundum sensum peccati, quod perterrefacit et perturbat te, sed secundum promissionem et doctrinam fidei, qua promittitur tibi Christus, qui est perfecta et aeterna iusticia [Bg. P] tua. Sic spes mea in affectu sperante in mediis pavoribus et sensu peccati provocatur et erigitur fide, ut speret me 35

14 iustificati (1.) iusti CDE tamen bis pendet] tamen iusticia nostra nondum revelata est, sed pendet CDE 16 adhuc fehlt CDE 18/19 speratae iusticiae] spei CDE 32 perturbat] conturbat CDE

Hs] pavefit: Tu vis iustitiam habere sensitivam, Ut sentis peccatum etc. hoc non fit, tua iustitia debet transscendere hoc peccatum et sperare te iustum, i. e. tua iustitia est invisibilis. Ideo tibi cogitandum non secundum sensum peccati, quod sentis, sed sensum fidei, quae dictat te habere Christum in
 5 celis. Sic est spes in sperante affectu, — altera in re sperata, — quia in mediis tentationibus provocor, fide sollicita, sperare me beatum; [Bl. 122^b] Deinde res sperata, quod spero, quod futurum, daß wird kommen suo tempore.

Utrumque verum, sed maxima consolatio, si de affectu sperante intelligis, quando pugnas cum diabolo et inflor per spem, quod iustitiam etc.
 10 Sic cepi esse iustus et spe consolor contra peccatum etc. hoc intelligitur in re et usu.

¹Quomodo differunt fides et spes, — in qua re valde sudaverunt. Et differentia, quam difficile nos differamus! Sie können nicht von einander
 kommen, fides sine spe non potest esse, ut si fortitudo sine prudentia, est
 15 temeritas; sic necesse se respiciunt ut duo cherubim, et tamen sunt differentes. Crasse a finibus, officiis et contrariis wolt ichs nehmen. Fidei est

1 sensitivam] se-tia; 5 in (2.) o zu 13 bei Sie ist durch Strich ein Absatz
 markiert 16 über a finibus bis nehmen steht scilicet differentiam

¹) Von hier bis S. 31, 14 liegt wieder ein Stück Präparation Luthers vor, vgl. *Unser Ausg. Bd. 40¹, 21, 15 ff.* Danach ist die Schlußbemerkung in Anm. 4 dort zu korrigieren.

Dr] esse iustum. Deinde spes, pro re sperata, hoc, quod nondum videt, sperat perficiendum esse et revelandum suo tempore.

Utraque sententia bona est, sed prior de affectu sperante uberiorem
 20 affert consolationem. Iusticia enim mea nondum est perfecta neque sensibilis, ideo tamen non despero, sed fides monstrat mihi Christum, quo confido; hoc fide apprehenso luctor cum ignitis telis diaboli et animor per spem contra sensum peccati, statuens perfectam iusticiam mihi paratam in coelo. Sic utrumque verum est, quod hic iustus sum iusticia incipiente et in ea spe
 25 erigor contra peccatum et expecto consumationem perfectae iusticiae in coelo. Haec tum recte intelliguntur, cum ad usum transferuntur.

Hic quaestio oritur, quid intersit inter fidem et spem. Hac in re valde sudaverunt Sophistae, sed nihil certi ostendere potuerunt. Nobis, qui tamen diligentissime versamur in sacris literis et longe maiori (absit verbo invidia)
 30 spiritu et intelligentia eas tractamus, difficile est aliquod discrimen invenire. Tantam enim cognationem inter se habent fides et spes, ut haec ab illa divelli non possit. Et tamen aliquod discrimen inter ipsas est, quod ab officiis, contrariis et finibus ipsarum sumendum est.

26/27 transferuntur. Quod sit discrimen inter fidem et spem. [als Überschrift]
 Hic CDE

11s] proprie docere et pertinet ad doctrinam et comprehenditur in 1. genere, quod dicitur doctrina, fides est quasi dialectica et pertinet ad doctrinam, et spes a Rethorica; et fidei officium discernere, iudicare de dogmatibus, distinguit inter hereses et orthodoxam doctrinam, spes luctatur cum affectibus, tribulationibus, crucibus. Ideo fides docet adherere veritati, obiectum est 5 veritas et Christus, et dirigit intellectum. Sicut fides est iudex contra errores pro veritate, Sic spes est contra tribulationes, mala et versatur in gaudio, animositate. Sed reipsa non possunt separari, fides sine spe non erit, Nisi quod respondeat promissis fides, fides habet obiectum rerum, Spes res sperandas. Si credo in Christum et verbag michi toto corde, ut sus- 10

zu 1 Fides r zu 3 Spes r 3/4 iudicare bis doctrinam unterstrichen¹ 4 luctatur] luctato 7/8 Sic bis animositate unterstrichen¹ 9 promissa

¹⁾ Vgl. die Gegenüberstellung im Druck Z. 16 bis 21.

Dr] Differunt ergo fides et spes primum subiecto, quia fides est in intellectu, spes in voluntate. Re tamen separari non possunt, sicut duo Cherubim Propiciatorii. Deinde officio, quia fides dictat et dirigit intellectum, non tamen sine voluntate, ac docet, quid credendum sit. Est igitur fides doctrina seu noticia. Spes exhortatio est, quia excitat animum, ut sit fortis et erectus, 15 ut audeat, ferat, perduret in malis ac in illis expectet meliora. Item fides est Doctor et iudex, pugnans contra errores et Haereses et iudicans spiritus et doctrinas. Contra spes dux belli est, luctans cum affectibus, quales sunt tribulatio, crux, impatientia, tristitia, pusillanimitas, desperatio, blasphemia, et versatur in gaudio, fortitudine animi etc. contra superiores malos illos 20 affectus. Postremo differunt etiam obiecto: Fides habet obiectum veritatem, cui certo et firmiter docet adhaerendum esse, et intuetur in verbum rei vel promissionem. Spes habet obiectum bonitatem, et intuetur in rem verbi, hoc est, in rem promissam seu in res sperandas, quas fides dictavit suscipiendas.

25

11/25 Differunt bis suscipiendas] I. Differunt subiecto, quia fides est in intellectu, spes in voluntate. Re tamen separari non possunt, respiciunt enim se mutuo ut duo cherubim Propiciatorii. — II. Officio, quia fides dictat, dirigit et docet, estque notitia. Spes exhortatio est, quia excitat animum, ut sit fortis et erectus, ut audeat, ferat, perduret in malis, ac in illis expectet meliora. — III. Obiecto, quia fides habet obiectum veritatem, cui certo et firmiter docet adhaerendum esse, et intuetur in verbum rei seu promissiones rerum. Spes habet obiectum bonitatem et intuetur in rem verbi, hoc est, in rem promissam seu in res sperandas, quas fides dictavit suscipiendas. — IV. Ordine, quia fides est ante omnem tribulationem, initium vitae, Ebrae. 11.; spes posterior, ex tribulationibus parta, Rom. 5. — V. A contrariis, quia fides doctor et iudex est, pugnans contra errores et haereses, iudicans spiritus et doctrinas. Spes imperator seu dux belli est, pugnans contra tribulationem, crucem, impatientiam, tristitiam, pusillanimitatem, desperationem, blasphemiam, et exspectat bona sub malis. CDE

Hebr. 11, 1 ff.
Rom. 5, 3 ff.

Hs] cipiam, quod tamen sine voluntate non fit, ibi sum iustus hac sententia.
 Ubi hoc fit, venit diabolus et conatur extinguere doctrinam et vi opprimere;
 ibi spes apprehendit rem in fide comprae-hensam. Ubi vicerit spes, letatur
 in gaudio spiritus sancti. Sic distinguas. 'Expectamus': Daß ist proprie
 5 voluntatis, esse animosum, ut in Politia virtus prudens et fortis; sed talem
 fortitudinem habere sine intellectu dirigente est temeritas, oportet habere
 bene informatum animum; si hoc, tum spes sperat, ut fides docuit. [Bl. 123^a]
 Sic traho fidem ad dialecticam, spem ad Rethoricam, quae amplificat rem
 ad Exhortationem et persuasionem, ut non recedat a spe concepta: et
 10 rethorica et dialectica non weit voneinander: Si rethor non habet dia-
 lecticam, tum est weßcher, Si simplex dialecticus, nihil monet. Sed Rethor
 habens dialecticam, der kann treiben, daß¹ lebt. Sic distinctio spei et fidei
 quam prudentiae et fortitudinis moraliter, Sed tradunt sibi mutuas operas.

1 sententia] oder noticia 5 virt₂ 8 über dialecticam steht subiectivam, in qua
 [geschrieben q^o] concipiat ideam credendorum spem] geschrieben ist fide [Schreibfähigkeit]

¹) = daß es.

Dr] Quando igitur fide in verbum Dei edoctus apprehendo Christum et
 15 tota fiducia cordis (quod tamen sine voluntate fieri non potest) credo in eum,
 hac noticia iustus sum. Sic fide seu hac noticia me iustificato statim venit
 diabolus et nititur extinguere fidem Dolis, mendacio, erroribus et haeresibus,
 Vi, tyrannide et caedibus. Ibi spes luctans apprehendit rem fide dictatam,
 fit animosa et vincit diabolus impugnantem fidem, quo victo sequitur pax
 20 et gaudium in Spiritus sancto. Re ipsa igitur fides et spes vix discerni
 possunt, et tamen est aliquod discrimen inter ipsas. Hoc ut facilius agnosci
 possit, declarabo rem similitudine.

In Politia differunt prudentia et fortitudo, est enim aliud prudentia,
 aliud fortitudo, et tamen ita cohaerent, ut facile separari non possint. Est
 25 autem fortitudo constantia animi, quae in adversis non desperat, sed fortiter
 perdurat et expectat meliora. Nisi autem fortitudo dirigatur prudentia,
 temeritas est, Et vicissim, nisi ad prudentiam accesserit fortitudo, prudentia
 inutilis est. Sicut igitur in Politia prudentia sine fortitudine vana est, ita
 fides in Theologia sine spe nihil est, quia spes fert et perdurat in malis ac
 30 vincit ea. Et vicissim, sicut fortitudo sine prudentia temeritas est, ita spes
 sine fide praesumptio in Spiritu et tentatio Dei est, caret enim noticia veri-
 tatis vel Christi, quam fides docet, ideo caeca et temeraria fortitudo est.

17 diabolus, mendacii pater, et CDE Dolis, hoc est, mendacio CDE 18 Vi bis
 caedibus] Deinde, quia homicida est, conatur eam etiam vi opprimere CDE 23/24 est
 bis possint] tamen ita coniunctae sunt hae virtutes, ut facile divelli non possint CDE
 27/28 prudentia vana et inutilis CDE

Hs]
Stöm. 8, 17 ff.

Ro. 8. habes clare, ubi ponit spem in tribulatione. Fides concipitur simpliciter docendo, ubi instruitur animus, quid veritas; spes concipitur exhortando. Sed nisi fides luceret voluntati, non possem voluntati persuadere spem. Nos habemus fidem, qua docemur, erudimur, sapimus, apprehendimus Christum, manemus in eius gratia. Sic credentes habemus hostes mundum, carnem, diabolum, vexabimur, quia in spiritu sumus ex fide. Ideo sic iustificati in fide et spiritu, 'Expectamus', i. e. toleramus ista mala et animose erigimur voluntate per istam fidem docentem voluntatem, donec

1 ¶ Ro. 8.¹

1) Der Setzermarke entsprechend der Abschnitt im Druck Z. 25.

Dr] Quare primum omnium pius habere debet rectam opinionem et intellectum fide informatum, secundum quem in afflictionibus regatur animus, ut speret in malis optima, quae fides dictavit et docuit.

Fides igitur est Dialectica, quae concipit ideam omnium credendorum, Spes Rhetorica, quae amplificat, urget, persuadet et exhortatur ad constantiam, ne fides in tentatione succumbat, sed retineat verbum et firmiter ille adhaereat. Sicut autem Dialectica et Rhetorica distinctae artes sunt et tamen adeo inter se cognatae sunt, ut altera ab altera separari non possit, Quia Rhetor sine Dialectica nihil firmi docere potest, Et econtra Dialecticus sine Rhetorica non afficit auditores, Qui vero utramque coniungit, is docet et persuadet, Ita fides et spes distincti affectus sunt, fides enim aliud est quam spes et spes aliud quam fides, et tamen propter magnam cognationem, quam habent inter se, divelli non possunt. Ut igitur Dialectica et Rhetorica mutuas sibi invicem operas tradunt, ita fides et spes. Est igitur ea distinctio fidei et spei in Theologia, quae est intellectus et voluntatis in Philosophia, Prudentiae et Fortitudinis in Politia, Dialectices et Rhetorices in sermone.

Summa, Fides, cum instruitur animus, quid veritas sit, concipitur docendo, Spes exhortando, quia exhortatione excitatur spes in afflictionibus, quae confortat iam fide iustificatum, ne cedat malis, sed contra audentior eat.¹ Sed nisi facula fidei luceret voluntati, non posset spes persuaderi voluntati. Habemus igitur fidem, qua docemur, sapimus, intelligimus coelestem sapientiam, apprehendimus Christum et manemus in ipsius gratia. Adhaerentibus nobis Christo fide et eum confitentibus, statim insurgunt contra nos hostes mundus, caro, diabolus, odientes et persequentes nos acerrime in

13 exhortatur et persuadet CDE 16 sunt fehlt CDE 18 Qui bis is] utramque vero coniungens CDE 25/26 Fides bis docendo] Fides docendo concipitur, ibi enim instruitur animus, quid veritas sit, CDE 26 Spes autem exhortando CDE 28/29 spes bis voluntati] ei persuaderi spes. CDE

¹) Verg. Aen. 6, 95; vgl. Unsre Ausg. Bd. 20, 126, 4.

Ha] reveletur iustitia nostra, quam credimus et speramus. Fide incepimus, spe perduramus, revelatione totum habebimus. Propter credere patimur, patiando animose erigimur, exhortatur nos scriptura cum promissionibus, quas docuit fides, et sic nascitur in nobis spes, Ut in Ro.: 'Ut per patientiam'. Fides Röm. 15, 4
 5 incipit sine tribulatione, audio doceri Christum sine tribulatione et cruce, sed ~~tompt~~ bald drauff. Veniente Cruce exhortandus animus ad fortitudinem spiritualem et Theologicam, quae posita in ferendo, Ut 15. Ro. 'Fides' credendo, 'spes' defendendo se ab erroribus et heresibus, ferendo pessima mala spiritualia et corporalia; 'Charitas' faciendo omnia bona et mala.¹ et 1. Cor. 13, 13
 10 sic homo integer et perfectus etc.

zu 4 ff. Ordine r² 7/8 Fides spes credendo [mit Strich zu Fides gezogen]
 defendendo

¹) Sinngemäß zu ergänzen evitando. ²) Vgl. im Druck der 2. Auflage oben S. 26 zu 11/25 Nr. IV. Hier unten im Druck zu Z. 29 wird auf jene vorweggenommene Stelle verwiesen mit den Worten: ut et supra monuimus.

Dr] corpore et spiritu. Ideo sic credentes, iustificati Spiritu ex fide, expectamus spem iusticiae nostrae. Expectamus autem per patientiam, quia omnino contrarium sentimus et videmus. Mundus enim cum suo principe Diabolo foris et intus nos omni genere malorum impugnat. Deinde haeret adhuc in
 15 nobis peccatum, quod subinde contristat nos. In his tamen omnibus non defatigamur nec deficimus, sed fortiter erigimus voluntatem fide, quae illuminat, docet et regit voluntatem, Atque ita constantes permanemus et superamus omnia mala per eum, qui dilexit nos, donec reveletur iusticia nostra, quam credimus et speramus.
 20 Fide ergo incepimus, spe perduramus, revelatione totum habebimus. Interim dum vivimus, quia credimus, docemus verbum et propagamus cognitionem Christi in alios, Docentes autem persecutionem patimur (Iuxta illud: 'Credidi, ideo locutus sum, Ego autem humiliatus sum nimis'), patientes Rf. 116, 10
 25 fortiter erigimur spe, exhortante nos Scriptura suavissimis et consolatione plenissimis promissionibus, quas fides docuit. Atque ita nascitur et crescit in nobis spes, Roma. 15.: 'Ut per patientiam et consolationem Scripturarum Röm. 15, 4
 'spem habeamus'.

Ideoque non sine causa coniungit Paulus cum spe patientiam et tribulationes, Rom. 5. 8. et alibi, illis enim excitatur spes. Contra fides prior est Röm. 5, 3 ff. Röm. 8, 17 ff.
 30 spe, est enim initium vitae, et incipit ante omnem tribulationem, Discit enim et apprehendit Christum sine cruce. Cognitionem tamen Christi statim

22 Docentes autem] Hoc facientes CDE 28 Ideoque] Ideo CDE 28/29 cum spe
 bis tribulationes] patientiam in tribulationibus cum spe CDE 29 Contra fides, ut et supra
 monuimus, prior CDE

Hs] Pro doctrina servit iste locus, quod non Circumcisione iustificamur sed solo Christo. Quidquid in nobis praeter hoc, sive opus, passio, voluntas, sunt carnalia. In Christo fiunt omnia spiritualia. Ergo observatio legis est caro. Nos vero ultra Circumcisionem versamur in spiritu, credimus. Consolatio est hec, ut tempore tribulationis sic te iustum¹, ut plus sentias de.² [81. 123^b] Sensus peccati perturbat te, non solum reluctantem sed captivantem sentis, i. e. tu aliud nihil sentis quam te absorptum in peccato; sed revera non est, sed meus sensus iudicat ita. Ibi discere et

6 über Sensus peccati steht est fortissimus 7 aliud c aus alius

1) Erg. sentias. 2) Erg. deo.

Dr] sequitur crux et pugna. Ibi tum exhortandus est animus ad fortitudinem Spiritus (Spes enim nihil aliud est, quam fortitudo Theologica, ut e contra fides est sapientia seu prudentia Theologica), quae sita est in ferendo, Iuxta illud: 'Ut per patientiam' etc. Manent ergo tria illa, Fides docet veritatem ac defendit ab erroribus et Haeresibus, Spes fert et vincit omnia mala corporalia et spiritualia, Caritas, ut in textu sequitur, facit omnia bona. Sic homo intus et foris integer et perfectus est in hac vita, donec reveletur iusticia, quam expectat, ea erit consummata et aeterna.

Porro hic locus gravissimam et doctrinam et consolationem continet. Doctrina est, quod non per opera, ritus, sacrificia et totum illum cultum Mosaicae legis, multo minus per opera et traditiones humanas iustificemur, sed per solum Christum. Quicquid praeter hunc in nobis est, sive sit intellectus, voluntas, sive actio, passio etc., caro, non spiritus est. Quicquid igitur mundus habet optimum et sanctissimum extra Christum, peccatum, error et caro est. Itaque circumcisio, observatio legis, item opera, religiones, vota Monachorum et omnium iusticiariorum carnalia sunt. Nos vero, inquit Paulus, longe supra ista omnia versamur in Spiritu, quia per fidem tenemus Christum et in tribulatione expectamus spe eam iusticiam, quam fide iam possidemus.

Consolatio haec est, ut in seriis pavoribus (in quibus adeo magnus et fortis est sensus peccati, tristitiae, desperationis etc., penetrant enim et occupant omnes angulos cordis) non sequaris sensum tuum, alioqui dices: Sentio vehementes terrores legis et tyrannidem peccati non solum rebellantis mihi, sed omnino captivantis me, non ullam consolationem aut iusticiam sentio, ergo peccator, non iustus sum, Si peccator, ergo reus aeternae mortis. Sed contra hunc sensum nitere et dic: Etiam si sentiam me prorsus oppressum

11 sapientia seu fehlt CDE 20/21 sive bis etc.] sive sit lex, opus, passio, sive intellectus, voluntas etc. CDE 21 caro est, non spiritus. CDE 30 omnes angulos] omnia interiora CDE 32 non ullam] nullam CDE

- Hs] expecta tuum Christum et tenta, quantum de Christo. Etiam si captivas me et nihil sentiam quam peccatum, mortem, tamen credo in Iesum Christum, et sic sum iustificatus spiritu et in istis malis expecto iusticiam, quam iam habeo inceptam, revelandam. sic consolari te potes: habeo iustitiam, quod deus remittit mihi peccatum; etsi tenuiter sentio, tamen apprehendo Christum in ista promissione; et illa scintilla erit fornax et elementaris ignis, sed prae sensu peccati non potes estimare magnitudines istas spei et fidei. Luctare ideo; si senseris te captum, noli credere. Etiam aversus, Christus non est aversus et deus etc. Et sic persuade tibi promissionem Christi, quod habes iustitiam, hoc est tibi credendum. Das heißt consolari per spem etc. Das sey der text, qui clare docet opera non iustificare nec consolari; sed hoc facit spiritus in fide Christi, qui dat spem etc. Es ist gar ein gering ding, fides et spes. apparet 'linum', quod iam ventus; et tamen ^{Scf. 42, 3} manente verbo non conteritur.
- 15 'In Christo enim Iesu operosi'¹: Iam venit 3. virtus. fidem et spem ^{5, 6} habemus, quae faciunt animum rectum. Tu sol operosus foris in membris et officiosus.

3 sic] c [so die übliche Abkürzung Rörers dafür] 4 über inceptam steht fide
revelandam mit Strich zu iusticiam Z. 3 gezogen 9 sic] c 11 iustificari 13 quod]
q [= quam; Schreibflüchtigkeit] 16 animum über (fidem) zu 16 hinter rect ist veri-
tatem et voluntatem vom Rande eingewiesen

¹) Von hier bis S. 39, 2 wirkt die Handschrift gar nicht auf den Druck. Vgl. hierzu weiter S. 34 Anm. 1.

- Dr] et absorptum peccato et iudicem Deum aversum et iratum, tamen re ipsa hoc non est verum, nisi quia sensus meus ita iudicat. Verbum Dei, quod in istis pavoribus sequi debeo, non sensum meum, longe diversum docet, 'Deum' scilicet 'prope adesse iis, qui tribulato corde sunt, et humiles spiritu' ^{34, 19} salvare', Item, 'non despiciere eum cor contritum et humiliatum'. Deinde ^{51, 19} Paulus hic docet iustificatos Spiritu ex fide spem iusticiae nondum sentire, sed expectare adhuc.
- 25 Quare cum lex accusat et peccatum perterrefacit te et nihil sentis quam iram et iudicium Dei, ne ideo despera, sed arripe armaturam Dei, 'scutum fidei, galeam spei et gladium Spiritus', et experire, quam bonus et ^{Ep. 6, 16 f.} fortis sis bellator. Fide apprehende Christum, Dominum legis et peccati et omnium, quae illa comitari solent. In hunc credens iustificatus es (Id quod ratio et sensus cordis tui tibi tentato non dicit, sed verbum Dei), Deinde in istis pugnis et terroribus, qui subinde redeunt et exercent te, per spem patienter expecta iusticiam, quam modo fide habes, sed tantum inceptam et

18 indicem] cor dietet CDE 21 sunt corde CDE 26 desperes CDE arri-
pias, CDE 32 modo] nunc CDE

Hs] 'In Christo Neque': mirabilis sententia. Cum ista 2 sint contraria, debemus sic dicere: Aut praepucium prodest aut Circumcisio, quia sunt contraria. Sed ipsi¹ mentiunt: iustificare²; altius est nobis eundem, quam fit Circumcisione aut praeputio. Sunt contraria inter se, sed non cum iustitia. Non est terrena sed celestis. ergo sive Circumcidaris sive non³, 5 quamquam ibi gentes et Iudaei dimicent usque ad sanguinem de suis Iusticiis, Ut nobiscum iam pugnant de esu carnis et diebus festis. Quidam ex nostris, quidam putant peccatum mortale, si non debeant uti libertate nostra.⁴ Item sol dem Pabst einreumen⁵, quid esset peccatum mortale. Isti etiam stulti, Christianus hic⁶: Nos habemus res superiores. Neque 10 argentum nec aurum hic valet, quia in Christus est maius. [Bl. 124^a] Sic nec bibere, ieiunare facit aliquid ad rem. Paulus: 'nihil meliores, si non edimus'; istae res viliores, quam quod debeant trahi in locum iustificationis. Quidquid est, mundus, vilior quam ut in hunc locum iustificationis. Nos aliter eruditi: quidquid non est Christus, dicimus nihil ad iustificationem coram 15

5 non fehlt 11 aurum] a-ros 12 über nihilo steht 'sive edamus' 14 quam o 15 über ad steht iusticiam

¹) Nämlich Sophistae. ²) Erg. Circumcisionem. ³) Erg. nihil est. ⁴) Der Satz blickt wohl zurück auf jene Wittenberger Stürmereien während Luthers Wartburgaufenthalt: man müsse den Abendmahlskelch mit der Hand anfassen usw. ⁵) Erg. zu entfeiden. ⁶) Erg. dicat.

Dr] imperfectam, donec ea suo tempore reveletur perfecta et aeterna. At non sentio me habere iusticiam, aut saltem tenuiter sentio! Non sentire, sed credere debes te iusticiam habere, Et nisi credideris te esse iustum, insigni contumelia et blasphemia afficis Christum, qui te mundavit Lavacro aquae per verbum, qui denique mortuus in cruce peccatum et mortem condemnavit 20 et occidit, ut per ipsum consequeris aeternam iusticiam et vitam. Ista negare non potes (nisi velis esse palam impius et blasphemus et prorsus contemnere Deum, omnia promissa divina, Christum et omnia ipsius beneficia), ideo neque te iustum esse negare potes.

Discamus igitur in magnis et horribilibus terroribus, ubi conscientia 25 nihil sentit praeter peccatum et iudicat Deum esse iratum et Christum aversum, non esse consulendum cordis nostri sensum, sed verbum Dei consulendum esse, quod dicit Deum non irasci, sed respicere ad afflictos, contritos spiritu et tremantes sermonem ipsius, Christum non avertere se a laborantibus et oneratis, sed eos refocillare etc. Docet igitur hic locus clare legem et opera 30 non afferre iusticiam et consolationem, sed hoc ipsum facere Spiritum in fide Christi, qui excitat spem in ipsis pavoribus et tribulationibus, quae fert

Hs] deo. Quid leges divinae, cere[m]oniae ec[clesiasticae]? Iaß gñen. nihil¹ edere
ad hanc iustitiam. Vis edere? bene. Qui res extra Christum positas
vocant in disputationem iustificandi² —: Sed heift: Extra Christum, sive
Circumcisio. Quando³ accipit Circumcisionem, totam legem.⁴ Si praepucium s. s
gentes⁵, cum omnibus suis legibus, sapientiis, Regnis.⁶ quidquid possunt
intelligere sapientiae, volunt omnib[us] viribus⁷; Iudei cum sua Circumcisione,
Mo[ysa]icis legib[us], Regib[us]. Capiuntur partes pro toto. 'In Christo' etc.:
non disputandum de legibus gentilibus vel Iud[ae]is, nec an ista lex vel
alia iustificet. Sed ite cum legib[us] in locum suum, ad tribunalia: Iudicent
de personis, agris, pecunia. Cere[m]oniae vadant in templum, accendens
cereolam; Item festi dies. Daß heiffen leges, quas velint servare, si valent ad
concordiam, tranquillitatem. Si vero volunt non facere⁸, discordemus, prius
abrogemus etc. Daß ist fleiner text: quidquid in gentibus et Iud[ae]is est,
reiciit, ut statuatur unicum: quod in Christo. quidquid non est⁹; — in¹⁰ Christo
apprehendimus, est iustitia sola. Interim patiat[ur] et exerceat spem et chari-
tatem; fides non est in legibus gentium nec Iud[ae]orum, sed in Christo. Ideo

6 viribus] viris 8 gentilibus] gentilium [Schreibfehler] 9 tribunalia] trib—
12 discordemus] discordēo [Schreibfehler] 14 est mit Strich zu reiciit gezogen

1) Erg. valet. 2) Erg. errant. 3) Erg. quis. 4) Erg. servare debet.
5) Erg. servant. 6) Erg. servare volunt. 7) Erg. facere ad iustitiam. 8) Erg.
ad hunc finem. 9) Erg. in Christo, reieimus. 10) Erg. als Objekt zu apprehendimus
wieder ein quidquid.

Dr] et vincit mala. Perpauci norunt, quam imbecillis et exigua sit fides et spes
in cruce et lucta, apparet enim tum esse 'linum fumigans', quod iam iam 3cf. 42, 3
extincturus sit fortis ventus. Sed credentes in illis pugnis et terroribus
contra spem in spem, hoc est, pugnantes fide in promissionem Christi contra
sensum peccati et irae Dei, experiuntur postea istam scintillam fidei perexiguam,
ut apparet rationi, quia eam vix sentit, fore velut elementarem ignem, qui
implet totum coelum et absorbet omnes terrores et peccata.

Vere pii in toto orbe terrarum nihil charius et preciosius habent hac
doctrina, quia tenentes eam hoc noverunt, quod totus mundus ignorat, nempe
peccatum et mortem et alias calamitates ac mala corporalia et spiritualia
electis cedere in bonum. Item noverunt Deum tum proxime adesse, cum
longissime apparet abesse, Tum maxime esse misericordem et Salvatorem,
cum videtur maxime irasci, affligere et perdere. Noverunt tum se habere
iusticiam aeternam, quam ut certissimam possessionem spe expectant, repositam
in coelis, cum maxime sentiunt terrores peccati et mortis, Tum se esse
dominos omnium, cum omnium sunt egentissimi, Iuxta illud: 'Nihil habentes, 2. Cor. 6, 10
omnia possidentes'. Hoc vocat Scriptura consolationem concipere per spem.
Sed illa ars sine crebris et magnis tentationibus non discitur.

Hs] Papa fuit diligens, quod coegit fidem nostram applicare suis legibus. Ibi ponenda tantum membrorum dilectio.

¹Istum textum etiam arripiunt Sophistae et extinguunt fidem: Vides, quod fides non iustificat, quia Paulus dicit: 'fides valet', quomodo? 'per charitatem operantem', — et dant sic operibus in charitate factis iustitiam et adimunt eam fidei. Et putant Paulum addidisse per modum ademptionis etc. Sed Paulus vult describere veram fidem contra hypocrisin.

2 über dilectio steht obedientia zu 3 Sophista r zu 4/5 steht 'per charitatem' dicit, non per superstitiosa opera am unteren Rande der Seite 5 charitate über (veritate)

¹) Für das von hier bis S. 39, 2 reichende Stück seiner Nachschrift setzte Röser eine entsprechende Ausarbeitung, die ihm von Luthers eigener Hand zugekommen war (vgl. Einleitung in Unserer Ausg. Bd. 40¹, 4 Abschnitt c), ein, für die wieder noch eine Art Vorarbeit ebenfalls von Luthers Hand auf uns gekommen ist (vgl. Einleitung a. a. O. Abschnitt d, abgedruckt in Bd. 40¹, 22f.). Wir geben hier unten zunächst jene Bd. 40¹, 4 Abschnitt c beschriebene Ausarbeitung Luthers in Form von Varianten zum Druck wieder und darunter dann den auf sie aufgebauten Text des gedruckten Kommentars. — Als Präparation Luthers zu der oben von Röser nachgeschriebenen Vorlesung kommt vielleicht das Bd. 40¹, 19 Abgedruckte in Betracht. Die Reihenfolge all dieser Aufzeichnungen war also: 1. Luthers Präparation (Bd. 40¹, 19). 2. Die hier oben wiedergegebene Vorlesung selbst. 3. Luthers Vorarbeit zu einer besonderen Ausarbeitung dieses Stückes (Bd. 40¹, 22f.) 4. Diese Ausarbeitung, die hier unten gegeben wird. 5. Der von Röser darauf aufgebaute Text des Kommentars (gleichfalls hier unten).

Besondere handschriftliche Ausarbeitung Luthers zu dieser Stelle, von uns als Varianten zu dem hier unten gegebenen Text des Kommentars gedruckt (vgl. hier oben Anm. 1). Diese Korrekturen sind, wie das ganze Stück, von Luthers eigener Hand; wo Röser etwas dazu schreibt, vermerken wir das ausdrücklich.

Bos. g. 24^a Bl. 253^a. 8/9 über Nam bis praeputium steht textus von Rörsers Hand 'Nam in Christo Iesu' etc. c in (etc.) neque usw. bis efficax von Rörsers Hand 9 vor Sed steht 13 rot als Setzerzeichen 12 divinitus (posse) 18 habere über (videri).

Dr] 5, 6 Nam in Christo Iesu neque circumcisio aliquid valet neque praeputium, Sed Fides per Charitatem efficax.

Hunc locum Sophistae trahunt ad suam sententiam, qua docent nos Charitate seu operibus iustificari. Dicunt enim Fidem, etiamsi sit infusa divinitus (de acquisita taceo), non iustificare, nisi sit informata per Charitatem, Quia Charitatem vocant Gratiam gratum facientem, hoc est, iustificantem (ut nostro verbo, seu Pauli potius, loquar), Charitatem deinde acquiri nostro merito congrui etc. Quin hoc affirmant, Fidem etiam infusam stare posse cum peccato mortali. Adeo in totum transferunt iustificationem a fide et soli tribuunt (hac ratione) Charitati. Atque hoc volunt hoc loco per Sanctum Paulum demonstratum habere: 'Fides, quae per Charitatem operatur', Quasi Paulus velit dicere: Ecce, fides non iustificat, imo nihil est, nisi accedat operatrix Charitas, quae fidem informat.

Hs] Hoc observa propter ipsorum perfidiam et perversionem. Ipsi nihil sciunt de fide, ideo coguntur phantizari: Ecce, 'fides est operosa', ergo fides sine charitate nihil facit. Hoc est prorsus extinguerere fidem. [Bl. 124^b] Ipsi dicunt, quod fides infusa stat in peccato mortali¹, et nisi accesserit charitas tanquam forma, fides est tabula. Quid tum necesse disputare de Christo, quem semper anzihet? Hoc debes ex oculis removere. Fides est parvula scintilla in corde quasi, fides est saccus, charitas est thesaurus in sacco, fides est vas etc. Hoc pestilens dictum cavete. Hoc est, quod nihil intelligunt. Ipsi intelligunt obiective non subiective. Ideo ut cecus² etc. 10 Ideo cum audiunt hic charitatem operosam, mus fides gering sein, charitas alls sein, cum econtra in toto. Est descriptio³ verae fidei, non hypocriticae. Est hic scriptum per modum Epitasis. Si fides tua vera, es iustus, et eam iustitiam fidei impossibile fieri, quin operetur. Non est correctio. Vult

zu 5 gehörig steht 'quae est efficax per charitatem', Charitas est porticus etc. am oberen Rande der Seite zu 9 Ipsi loquuntur de fide obiective, quam subiective nunquam senserunt von Crucigers Hand r 13 ea iustitia operetur] oper

¹) Thomas, Summa II, 1 Q. 112. ²) Erg. de colore loquitur. ³) Nämlich das Wort des Paulus: 'fides per charitatem efficax'.

14 per homines ignavos über (ex hominibus) 16 fide o 17 ex (verbo)
21 Paulus: [Bl. 253^b] fides (Nec sensus) nec dicit fides quae per rh 25 hominem rh
27 (At) Clara 28 'Operatur', quare 30 Morali 31 hinter opera steht vel saltem per opera Iusticiam parari

Dr] Verum haec omnia monstra sunt, per homines ignavos conficta. Quis enim ferat doceri, Quod Fides, donum Dei per Spiritus sanctum infusum cordibus, possit stare cum peccato mortali? Si de fide acquisita seu historica et naturali opinione ex historia concepta loquerentur, tolerari possent, imo de historica fide recte loquerentur. At de fide infusa sic sentire, hoc est plane confiteri sese prorsus nihil de fide recte intelligere. Deinde hunc locum Pauli 20 per coloratum (ut dicitur) vitrum legunt et textum deformant ad sua somnia. Non enim dicit Paulus: Fides, quae per Charitatem iustificat, Nec dicit: Fides, quae per Charitatem gratum facit. Talem textum ipsi fingunt et huic loco per vim intrudunt. Multo minus dicit: Charitas gratum facit. Non sic dicit Paulus, Sed sic dicit: 'Fides, quae per Charitatem operatur'. Opera fieri dicit ex fide per Charitatem, non iustificari hominem per Charitatem. 25 At quis est tam rudis Grammaticus, qui non ex vocabulorum virtute intelligat aliud esse Iustificari, aliud Operari? Clara enim et aperta sunt verba Pauli: 'Fides per Charitatem OPERATUR'. Quare manifestum furtum est, quod illi vero et germano sensu Pauli sublato pro 'operari' intelligunt iustificari et 30 per 'opera' iusticiam, cum etiam in morali Philosophia fateri cogantur opera non esse iusticiam, sed a iustitia fieri opera.

Hs] d[icere: multi aud[i]unt fidem v[er]am et cognoscunt nostram doct[ri]nam perfectam, sed manent hypo[cr]itae. Ergo dico: 'In Christo', certe valet f[ide]s, dat Christum, tunc iustitia fidei affert spiritum sanctum, qui charitatem affert, quae non est otiosa sed dat omnia bona, ut sit chathena. Ergo discernit inter hypo[cr]itas et veros Christianos. Multi habent fidem in Christum, sed non veram, quia ibi arbor sine fructibus; si esset vera, tum fierent opera. Ibi vides, quod fidei dat, quod operetur et exerceat multa opera, i. e.

zu 2 zu hypo[cr]itae ist Ipsi invertunt fidem, non habent sed extinguiunt eam et elingunt pharisaica opera, omittentes charitatem, et iis [mit Strich zu pharisaica opera gezogen] volunt placare deum vom unteren Rande der Seite eingewiesen zu 2 Extollit ergo fidem super omnia, quae in mundo: sapientiam, iusticiam r 3 über affert (2.) steht dat 5 fidem] fide 6 opera] operaretur [nämlich fides; die Konstruktion ist durch das eilige Schreiben verwirrt] zu 7 ¶ Ibi¹ exerceat] exercet

¹) Die Setzermarke zeigt, daß Römer zunächst diese seine Nachschrift dem Druck zugrunde legen wollte, ehe ihm einfiel, statt ihrer die hier unten gegebene Ausarbeitung Luthers einzusetzen.

zu 8 hinter cahos ist (seu materiam) rh 9 sit o 10 vor et (1.) steht 14 rot als Setzerzeichen 11 asserens rh 13 (facit) operatur zu 15 hinter sed ist (ab agente puto) rh fabro (seu) 16 vim [Bl. 254^a] 19 (seu) tribuere 20 (operari) iustificare hinter Charitati ist (sed fidei) rh 21 Certum über (Palam) est über (fit) 22 Charitatis Charitate 25 (sacris) lectioni

Dr] Porro, Paulus hic non facit Fidem informem et rude velut cahos, cuius nihil sit neque esse neque agere, Sed operationem ipsam tribuit fidei et non Charitati, non fingens rudem quandam et informem qualitatem, Sed 10 asserens efficacem et operosam quidditatem ac velut substantiam seu formam (ut vocant) substantialem. Non enim dicit: Charitas est efficax, Sed: 'Fides est efficax', Non: Charitas operatur, sed: 'fides operatur'. Charitatem vero facit fidei velut instrumentum, per quod operetur. Iam quis nescit, quod instrumentum habet vim, motum et actionem non a se ipso, sed a Fabro, 15 operatore seu agente? Quis enim diceret: Securis dat vim et motum secandi Fabro? Navis dat vim et motum navigandi nautae? Vel ut Isaiae exemplum adducam, Quis dicet: 'Serra trahit fabrum, et baculus levat manum?' Non 20 dissimile est, quod isti dicunt Charitatem esse formam fidei seu tribuere vim et motum fidei seu iustificare; cum Paulus nec opera Charitati concedat, quomodo concederet iustificationem? Certum igitur est, iniuria magna non solum Pauli, sed ipsius quoque fidei et charitatis hunc locum pro charitate contra fidem esse depravatum.

Sed ita accidit ignavis lectoribus et qui suas cogitationes afferunt lectioni sacrarum literarum, cum vacni accedere deberent et ex literis sacris 25

Hs] per illum spiritum, qui datur fidei. Corripit improbos, praedicat, orat. Et veniunt ista of[fl]icia ex mera ch[ar]itate, gratuita vol[un]tate. Fides facit omnia hylari, volenti, simpl[ic]i animo. Non per questum, sed gratis diligit, non 'quaerunt, quae sua sunt', 1. Cor. 13., 'omnia'. Et fiunt hec omnia hylari 1. Cor. 13, 5; 7
5 animo, nihil quaerit, non del[ec]tatur in suis laudib[us], honoribus. Ipsi dis-

zu 2 Confer cum novo etc.¹ r zu 3 ff. 'Si habes aliquid', 'relinque munus' [Math. 5, 23 f.]. 'Quaecunq[ue] sol[ut]eritis' [Math. 18, 18]. 'Non septies' etc. [Math. 18, 22] r

¹) Erg. Testamento. Die Bemerkung bezieht sich wohl auf die zu 3 ff. beigeschriebenen Zitate.

8 (de) excerptis	9 loco rh	10 (a p[ri]ori) superius	14 vera(quae)
14/15 (ex ch[ar]itate) per Charitatem	15 Christianus [Bl. 254 ^b]	16 Credentem	18 A Sinistris
19 Circumcisio	21 valet rh	22 hinter nihil steht die Zahl 16 rot als Setzerzeichen	Credamus
23 (Ut) Verum	27 intus rh	28 Ut Homo sit absolute Christianus	

Dr] referre cogitationes, deinde verba diligenter considerare, praecedentia cum sequentibus conferre et hoc studere, ut integrum sensum alicuius loci caperent, non truncatis vocabulis aut excerptis verbis sua somnia affingerent. Paulus enim hoc loco non agit, Quid sit fides aut quid coram Deo valeat, Non
10 (inquam) de iustificatione disputat. Hoc enim superius per totum prolixè fecit. Sed brevi velut Epiphonemate concludit, quid sit ipsa Vita Christiana, dicens: 'In Christo Iesu neque Circumcisio neque Praepucium quicquam valet, Sed fides per Charitatem operosa', Id est, fides non ficta neque Hypocritica, Sed vera et vivax. Ea est, quae exercet et urget bona opera per
15 Charitatem. Hoc est tantum dicere: Qui vult esse vere Christianus seu in Christi Regno, Hunc oportet esse vere credentem. Vere autem non credit, si opera Charitatis fidem non sequuntur. Et sic utrinque, a dextris et sinistris, excludit a Regno Christi Hypocritas, A sinistris Iudaeos et operarios, dicens: In Christo neque Circumcisio, id est, nulla opera, nullus
20 cultus, nullum prorsus vitae genus, Sed sola fides sine omni fiducia operum valet; A dextris Ignavos et inertes ac desides, quia dicunt: Si fides sine opere iustificat, Ergo nihil operemur, Sed credamus solum et faciamus, quae volumus. Non sic, impii, dicit Paulus. Verum est sine operibus solam fidem iustificare, Sed de fide vera loquor, quae, postquam iustificaverit, non stertet
25 ociosa, Sed est per Charitatem operosa.

Igitur sicut dixi, totam vitam Christianam Paulus hoc loco pingit, scilicet esse Fidem erga Deum intus et Charitatem seu opera erga proximum foris, Ut sic homo absolute sit Christianus, intus coram Deo per fidem, qui operibus nostris non indiget, foris coram hominibus, quibus fides nihil prodest, sed opera seu Charitas. Hac igitur forma vitae Christianae audita seu

Hs]putationem faciunt, quod fidem *ſchwehen*. fides credens Christo foris servit proximo in ch_laritate i. e. von hertzen gern, est prompta ad benefaciendum cunctis. Ch_laritas non habitus obiectivus. Ipsi non de re disputant sed de lit_leris et syllabis, nesciunt, quid dicant. Ch_laritas est propensus animus

zu 4 Cha_lritas r

7 interna rh 8/9 coniungit bis i. e. rh 9 dicit [Bl. 255^a] 13 hinter pla in
plane der Buchstabe D rot als Setzerzeichen 16 docendi rh definiendi c aus definitiones
dividendi c aus divisiones colligendi c aus collectiones 17 esset enim corpus
(ergo) 18 Corpus 19 (Ita Christianus) (Eadem) Eadem 20 Charitas 22 (Hoc) Sed
facessant usw. als neuer Absatz 23 Egyptiis Sed 28 Christianum [Bl. 255^b]
30 hinter Pur in Purpuratus die Zahl 2 rot als Setzerzeichen

Dr]cognita, scilicet quod sit fides et Charitas (ut dixi), nondum dicitur, Quid 5
sit fides, Quid sit Charitas, Haec enim alia est disputatio. Nam de fide
seu interna natura, vi et usu fidei supra disputavit, ubi eam docuit esse
iusticiam seu potius iustificationem coram Deo. Hic coniungit Charitati et
operibus, id est, de eius externo officio loquitur. Hic dicit eam esse im-
pulsivam et effectricem bonorum operum seu Charitatis erga proximum. 10
Quare hunc locum nemo recte sapiens potest intelligere de negotio iusti-
ficationis coram Deo, cum loquatur de tota vita Christianorum, Et est
pla[Bg. Q]ne vitiosa Dialectica seu fallacia compositionis et divisionis,
Ubi de parte accipitur, quod de toto dicitur. Neque enim dialectica
pati debet figuras Synecdochas et Hyperbolas, ut Rhetorica facit, cum 15
sit Magistra docendi, definiendi, dividendi et colligendi, quantum fieri
potest, propriissime. Qualis enim esset ea Dialectica: Homo est anima
et corpus, nec sine anima et corpore esse potest, Ergo corpus intelligit,
anima sola non intelligit? Eadem Dialectica est: Vita Christiana est
fides et charitas seu fides per charitatem efficax, ergo charitas iustificat, 20
non sola fides.

Sed facessant humana somnia. Hoc simul ex isto loco discamus, quam
2. Nojc 10, 21 horribiles sint tenebrae in istis Aegyptiis, qui non solum fidem, sed etiam
charitatem in Christianismo contemnunt et loco eius sese fatigant operibus
electiciis, rasuris, vestibis, cibis et aliis infinitis personatibus et larvis, 25
quibus volunt Christiani videri. Sed stat hic liberrimus Paulus apertis et
disertis verbis: Christianum facit fides efficax per Charitatem. Non dicit:
Christianum facit Cucullus, Ieiunium, vestis, ritus, Sed fides vera erga Deum,
quae diligit proximum et benefacit, sive sit servus, Dominus, Rex, Pontifex,
Vir, Mulier, Purpuratus, Pannosus, Carnibus vescens, Piscibus utens. Nihil, 30
Nihil horum facit Christianum, Sed fides et Charitas. Caetera sunt omnia

Hs] erga prox[imum ad benefaciendum et ferendum mala, ad corrigendum mala etc.

[Bl. 125*] 'Currebatis': non diff[ic]ile. Confirmat, quod iam recte docet 5, 7 et prius etiam. Nova figura: vita Christi est cursus; Currunt; 'Euangelizate'; Matt. 28, 19
5 currunt discip[uli]; Ec[c]lesia currit quam in docent[ibus] quam aud[ientibus].
'Pedes' significat amb[ul]are, conversari. i. e.: h[er]r lebtet fer wol, es ging fein zu in G[lu]rem leben. Quamquam videatur nostra vita pigra, tamen s[pi]ritu

zu 3 am oberen Rande der Seite steht der Buchstabe O als Lagenbezeichnung
3 über non diff[ic]ile steht Ista plana sunt zu 4/5 'Velociter currit sermo eius' [Ps. 147, 15].
'Quasi spon[sus]' etc. [Ps. 19, 6]. Eph. 6. [V. 15] r 6 hinter amb[ul]are steht am Anfang
der neuen Zeile nochmals amb[ul]are zu 7 hinter pigra gehörig steht et magis reptacio
quam cursus von Crucifers Hand am Rande

8/9 ea bis Charitate rh

Dr] mendacia et mera idolatria. Et tamen nihil est contemptius ea ipsa fide
et Charitate apud eos, qui Christianissimi esse volunt et plane Ecclesia
10 sanctior, quam ipsa Dei sancta Ecclesia. Rursus suas larvas et figmenta
electiciorum operum admirantur et iactant, sub quibus alunt et tegunt
horribiles suas idolatrias, impietates, avaricias, immundicias, odia, homi-
cidia et totius inferni et Diaboli regnum. Tam potens est violentia
Hypocrisis et superstitionis in omnibus seculis ab initio usque ad finem
15 mundi.

Currebatis bene, Quis vos impeditur veritati non obedire? 5. 7

Haec plana sunt. Affirmat enim se et antea recte docuisse et nunc
recte docere, Subobscurum simul significans Galatas antea quidem recte cur-
risse, hoc est obedisse veritati, recte credidisse et vixisse, non item nunc,
20 postquam a Pseudoapostolis seducti sunt. Porro nova phrasi hic utitur, qua
Christianam vitam cursum appellat. Ebraeis enim currere seu ambulare
dicitur vivere aut conversari. Currunt doctores et discipuli, quando hi pure
docent, illi verbum cum gaudio suscipiunt et utrinque fructus spiritus
sequuntur, Id quod praesente Paulo fiebat, ut supra Cap. 3. et 4. testatus
25 est et hic: 'Bene currebatis', Hoc est, vivebatis optime, contendebatis recta
ad vitam aeternam, quam vobis pollicebatur verbum etc.

16 obedire? etc CDE 17/19 Affirmat bis nunc] Affirmat Paulus se iam recte
docere, et idem docere, quod antea docuit, Ipsos autem bene cucurrisse quidem antea, cum
veritati obedirent, hoc est, recte credidisse et vixisse, non autem nunc CDE 25 Hoc est,
omnia apud vos erant in felici statu et successu, vivebatis CDE

Hs]sancto regente est cursus. Apud nos videtur res difficulter procedere; Sed coram deo, quod apud vos reptat, currit. apud vos peccatum, iniustitia, tristitia, incommodum; quia in Christo sunt omnia, est iustus, letus, — qui credit in eum, habet omnia. ergo si credis, curris. nescit tarda molimina.

3, 1 'Verita^{ti}': Hoc etiam supra geſlagt. Ipsi inverterunt, quod putarunt se errare, cum bene cucurrerunt. Econtra iam.

2 apud (2.) apud

Dr] Continent autem illa verba: 'Currebatis bene' consolationem. Paulus enim respicit illis verbis ad tentationem, qua boni exercentur, quibus vita sua videtur pigra et magis reptatio quaedam quam cursus. Sed praesente sana doctrina (quae sine fructu tractari non potest, affert enim Spiritum sanctum cum suis donis) vita piorum, etiamsi videatur reptatio, cursus quidam strenuus est. Apparet quidem nobis, omnia difficulter et tarde progredi, sed quod nobis tardum videtur, coram Deo velox est, quod nobis vix reptat, hoc illi velociter currit. Item quod in oculis nostris tristitia, peccatum, mors est, hoc apud Deum est gaudium, iusticia et vita propter Christum, per quem consummati sumus. Christus autem Sanctus, iustus, laetus etc. est nihilque ei deest, sic credentibus in eum nihil deest. Itaque Christiani vere sunt cursores et quicquid faciunt, currit et feliciter progreditur, provehente hoc Christi spiritu, qui nescit tarda molimina.

In hoc cursu impediuntur, qui a gratia et fide ad legem et opera deficiunt, ut accidit Galatis persuasis et seductis a Pseudoapostolis, quos tecte perstringit his verbis: 'Quis vos impeditur veritati non obedire?' Simili modo supra Cap. 3.: 'Quis vos fascinavit, ut non obediretis veritati?' Obiter etiam hic Paulus indicat tam vehementer homines falsa doctrina dementari, ut mendacium et haereses pro veritate et spiritali doctrina suscipiant et vicissim sanam doctrinam, quam primum amaverunt, esse erroneam et suum errorem esse sanam doctrinam iurent ac totis viribus defendant. Sic Galatas primum optime currentes adduxerunt Pseudoapostoli in eam opinionem, ut

7/18 Continent *bis* cursores] Haec verba: 'Currebatis bene', continent magnam consolationem. Pios exercet ista tentatio, quod vita ipsorum videtur pigra et magis reptatio quaedam, quam cursus. Sed si perstant in sana doctrina et spiritu ambulant, nihil moveat eos, quod eorum actiones videantur lente progredi seu potius reptare. Deus longe aliter iudicat. Nam quod nobis tardum videtur aut vix reptare, hoc illi velociter currit. Item quod in oculis nostris tristitia, luctus, mors est, hoc apud Deum est gaudium, risus et beatitudo. Hinc Christus dicit: 'Beati, qui lugetis, ploratis etc., quia consolationem accipietis, ridebitis' etc. Credentibus in filium Dei cedunt omnia in bonum, sive sit tristitia sive mors. Sunt ergo vero veri cursores *CDE* 20 *vor* In *als* Text: Quis vos impeditur veritati non obedire? *CDE* 22 veritati non obedire? etc. *CDE* 28 adduxerunt] duxerunt *CDE*

Hs] 'Hec persuasio': Das ist auch ein f[leine consolatio. Sieber, heif die 5, 8
cogitationes fallen! pertinet ad animos afflictos. quando persuasio est sensui
p[eccatoris, habet Satan potentissimos omnes: vilissimum p[eccatum facit
tam grande, ut magnum¹, et persuadet. Sic in docendo fit. Posse docere est
5 pulcher[imum. Quando recedit a verbo et fide, non est persuasio ex Christo.
Sed potest² opponere verbum et personam Christi ex suo verbo. Tum dis-
cendus Christus, prout est donum et exemplum. Oportet me apprehendere

2 animos oder o[über persuasio steht persuasio Sacramentarium, Anabaptistarum
zu 2: Ioh.: 'probate spiritus' [1. Joh. 4, 1], Supra cap. 1.: 'Si nos aut angelus' etc. [Gal. 1, 8] r
zu 3/4 accusator from r³

¹) Erg. videatur. ²) Erg. Satan. ³) D. h. Satan erscheint als frommer Verkläger.

Dr] crederent se prius, cum Paulo usi fuerant doctore, errasse et tardissime incessisse,
Postea vero seducti a Pseudoapostolis, cum toto coelo aberrarent a veritate,
10 ita fascinati sunt falsa ipsorum persuasionem, ut putarent omnia sua in feli-
cissimo progressu et cursu esse. Hoc idem accidit hodie illis, quibus spiritus
Phanatici imposuerunt etc. Ideo saepe soleo dicere casum in doctrina non
esse humanum, sed diabolicum, nempe e sublimi coelo ad ima Tartara, quia
homines perseverantes in errore tantum abest, ut agnoscant peccatum suum,
15 ut etiam defendant illud esse summam iusticiam. Impossibile est igitur eos
consequi veniam.

Persuasio haec non ex eo est, qui vocat vos. 5, 8

Haec insignis est consolatio et doctrina, qua docet Paulus, quo modo
seductis per impios doctores falsae persuasiones eximendae sint. Pseudo-
20 apostoli erant magni viri, longe superantes in speciem Paulum doctrina et
pietate. Hoc fuco decepti Galatae, cum audirent ipsos, putabant se Christum
audire, ideoque iudicabant persuasionem ipsorem esse ex Christo. Contra
Paulus subobscurae et verecunde indicat, hanc persuasionem et doctrinam non
esse ex Christo, qui vocaverat eos in gratia, sed ex diabolo. Atque ita multis
25 exemit hanc persuasionem. Sic hodie multos per Sectarios seductos revo-
camus ex errore, cum ostendimus illis opiniones Sectariorum phanaticas et
impias esse.

Deinde pertinet etiam consolatio illa ad omnes afflictos, qui tentati
falsam opinionem de Christo concipiunt. Est enim diabolus persuasor miri-
30 ficus, qui vilissimum et pene ridiculum peccatum ita inflare novit, ut tentatus
putet esse atrocissimum crimen, dignum aeterno supplicio. Hic erigendus
est ad hunc modum conturbatus animus, quo Paulus Galatas erexit, Nempe

25 hanc falsam persuasionem CDE Sectarios] haereticos CDE 26 illis fehlt CDE
Sectariorum] illorum CDE

Ha] Christum ut donum. Ibi nullus defectus. Si ut exemplum, toto tempore vitae non assequor; sed quando credo, fides totum Christum apprehendit. Exemplum: vix centesimam, millesimam.¹ Ideo noli opponere Christum exemplariter nisi in die leticiae. In tempore tribulationis. Christus hoc fecit, tenuit, dormivit in terra, — tu non etc.; Oportet, ut 5

3 opponas zu 3/4 'Invicem' [?] 'dilexit', Ioh. 13. [V. 34], 15. [V. 12] r 4 In tempore tribulationis mit Strich zu noli opponere Z. 3 gezogen

¹) Zum Sinn vgl. unten im Druck Z. 27.

Dr] istam cogitationem seu persuasionem non esse ex Christo, cum ea pugnet contra verbum Euangelii, quod pingit ipsum Christum non accusatorem, durum exactorem etc., sed mitem, humilem corde, misericordem, Salvatorem et consolatorem.

Si vero Satan hoc evertit (est enim mille artifex) et opponit verbum 10 et exemplum Christi, hoc modo: Christus quidem mitis, benignus etc. est, sed iustis et sanctis, Contra peccatoribus minatur iram ac perditionem, ^{Luc. 13, 25 ff. Job. 3, 18} Luc. 13., Item pronunciat incredulos iam esse damnatos, Ioan. 3.; Deinde, Christus multa bona operatus est, multa mala pertulit et iubet nos imitari exemplum suum, Tua vero vita neque verbo neque exemplo Christi respondet, 15 quia peccator et incredulus es, denique nihil boni fecisti etc., Ideo sententiae, quae pingunt Christum Iudicem etc., ad te pertinent, non consolatoriae de Christo Salvatore etc., Ibi hoc modo consoletur se ipsum tentatus:

Scriptura proponit Christum dupliciter, Primum ut donum. Si hoc ^{Col. 2, 3} modo apprehendero eum, nihil plane mihi deesse poterit. In Christo enim 20 sunt omnes thesauri sapientiae et scientiae absconditi.² Is quantus quantus est, a Deo mihi factus est sapientia, iusticia, sanctificatio et redemptio. Etiam si igitur multa et grandia peccata commiserim, tamen si credidero in eum, omnia absorbentur a iusticia ipsius etc. Deinde scriptura proponit etiam eum ut exemplum nobis imitandum. Sed hunc exemplarem Christum 25 non patiar mihi proponi, nisi in die laeticiae, cum sum extra tentationes (ubi vix millesimam partem exempli ipsius possum assequi), ut habeam speculum, in quo, quantum adhuc mihi desit, contempler, ne fiam securus. In tempore vero tribulationis non audiam neque admittam nisi Christum donum, qui pro peccatis meis mortuus impertiit mihi suam iusticiam et hoc, 30 ^{Röm. 10, 4} quod mihi deest in vita, pro me fecit et implevit. Ipse 'enim est finis legis ad iustitiam omni credenti'.

Ista prodest nosse, non solum ut singuli habeamus certum in tempore tentationis remedium, quo illud venenum desperationis, quo Satan nos inficere cogitat, depellamus, Sed etiam ut furiosis nostri seculi Sectariis resistamus. 35

35 depellamus] devitemus CDE

Hs] Anabaptistae, sequi Christum et ferre crucem! Es ist ein schöner Teufel¹
et potens in hoc genere persuadendi. Sed iam opus, ut discam Christi opus.
Et mihi neces[sarius salvator, non magister. Ista persuasio non est ex
Christo, si etiam Christum proponat. Ich solß thun, verum est. Iam mihi
5 opus disp[utare non de meis meritis, sed, quia perterritus, opus vero Christo
et proprie dicto. In exemplis kan ich Daniel[em, Petrum, Paulum finden.
Ego volo Christum, qualis nullus nisi unus. Ubi tantum, Non est Petrus.²

zu 1/2 Confer cum reliquis exemplaribus³ und Mauriti die⁴ r 5 perterritu c aus
perterritu

¹) D. h. einer, der durch Vorspiegelung einer schönen Aufgabe die Menschen für
sich einfängt. ²) D. h. wo Christus nur allein hilft, gilt Petrus und die andern sitt-
lichen Vorbilder nichts. ³) D. h. mit den Nachschriften Dietrichs und Crucigers, vgl.
Unsre Ausg. Bd. 40¹, 689f. Wahrscheinlich gehen die unfänglicheren Ausführungen des
Druckes gegenüber der Handschrift auf den folgenden Seiten auf diese Nachschriften
Dietrichs und Crucigers zurück. ⁴) D. i. der 23. September. An diesem Tage 1533
war Röer also mit der Herstellung seines Druckereimanuskripts bis hierher gekommen;
vgl. Unsre Ausg. Bd. 40¹, 6 Anm. 4, 5 und 7.

Dr] Anabaptistae enim nihil habent speciosius in tota doctrina sua, quam quod
exemplum Christi et crucem ita urgent, praesertim cum manifestae sint
10 sententiae, quibus Christus suis discipulis crucem commendat. Discendum
est igitur, quo modo Satanae huic in speciem Angeli se transformanti resi-
stamus, Nempe hoc modo, ut discernamus inter Christum, qui alias ut donum,
alias ut exemplum praedicatur. Utraque praedicatio habet suum commodum
tempus, quod si non observatur, fit pestis ex praedicatione salutis.

15 Pavidis igitur et iam antea conterritis mole peccatorum suorum Christus
Salvator et donum, non exemplum et legislator inculcandus est. Securis
autem et induratis proponendum est exemplum Christi, ne occasionem liber-
tatis carnis ex Euangelio capiant atque ita securi fiant. Discat igitur unus-
quisque Christianus, ut territus et afflictus falsam persuasionem, suggerente
20 eam Satana, de Christo conceptam possit excutere et dicere: Quid, Satan,
nunc de faciendo mecum disputas? cum antea satis conterritus et pertur-
batus sim propter facta et peccata mea; Imo, cum iam laborem et oneratus
sim, non te accusatorem et perditorem, sed Christum Salvatorem generis
humani audiam, qui dicit venisse se in mundum, ut 'peccatores salvaret, ut
25 desperabundos consolaretur, captivis praedicaret liberationem' etc. Is verus
et proprie dictus Christus est, et praeter illum nullus alius. Exemplum
sanctae vitae possum petere ex Abraham, Esaia, Ioanne Baptista, Paulo et
aliis sanctis. Sed illi non possunt mihi remittere peccata, liberare a pote-
state tua et morte, salvare et donare vitam, ea enim competunt soli Christo,

8 in tota sua doctrina CDE 17/18 ne bis fiant] et durae ipsius sententiae et horri-
bilia exempla irae Dei, ut diluvii, eversionis Sodomorum etc., ut poenitentiam agant. CDE
19/20 suggerente eam Satana] quam Satan suggerit CDE 28/29 a tua potestate CDE

Hs] Ibi opus in tribulatione non est ex Christo. Fides iudicat et pronuntiat de omnib[us] dogmatib[us].

5, 9 [28l. 125^b] 'Modicum': istud generalis[sime] intelligitur. Hiero[nymus] et Eras[mus] fundunt virus in ec[clesiam], quasi P[aulus] erra[ret] in citando dicta 3, 10 scrip[turae] sanctae. Sunt aliquando generaliter sumenda, Ut supra: 'Male- 5
1. Cor. 5, 6 dictus', Sic hic: 'Modicum'. Loquitur hic de doctrina, Ad Cor[inthios] de morib[us], q[uamquam] etiam ad doctrinam referri possit. Hic in loco iustificationis est. 'Modicum' est cautela, quam P[aulus] magnificat. Si scribit

3 ¶ 'Modicum' 7 possit *fehlt*

Dr] quem Pater signavit Deus. Ideo non te doctorem audiam, sed Christum, ^{Matth. 3, 17} de quo Pater dixit: 'Hic est filius meus dilectus, in quo mihi bene com- 10
^{Matth. 3, 17} placitum est, Ipsum audite'. Hoc modo discamus in tentatione et persuasione falsae doctrinae nos fide erigere, alioqui aut Diabolus per suos ministros seducet, aut suis ignitis telis occidet nos.

5, 9 Modicum fermentum totam massam corrumpit.

Hieronimus et qui eum secuti sunt, notant S. Paulum, quod multa 15
sacrae Scripturae dicta detorqueat in alienam sententiam. Hinc dicunt apud Paulum pugnare, quae suis locis non pugnant.¹ Sed immerito accusant Apostolum, qui recte et prudenter vel generales sententias particulares facit, 3, 10
Ut supra Cap. 3. generalem sententiam: 'Maledictus omnis, qui pendet in ligno', particularem facit, cum eam aptissime ad Christum applicat, Vel 20
particulares facit generales, ut hanc particularem sententiam: 'Modicum fermenti' etc., generaliter accipit, quia et ad doctrinam, ut hoc loco, ubi de 1. Cor. 5, 6
iustificatione agit, et ad vitam et ad malos mores, ut 1. Corint. 5., eam referre solet.

Tota Epistola satis testatur, quam aegre tulerit Paulus lapsum Gala- 25
tarum quamque crebro inculcaverit ipsis, iam obiurgando, iam obsecrando, quae maxima et inaestimabilia mala hunc illorum lapsum secutura sint, nisi resipiscant. Ista paterna et vere Apostolica cura et admonitio quosdam plane nihil movit, plerique enim iam amplius non agnoscebant Paulum doctorem suum, sed longe ei praeferrebant Pseudoapostolos, a quibus somnia- 30
bant se veram doctrinam hausisse, non a Paulo. Deinde proculdubio traduxerunt Pseudoapostoli Paulum apud Galatas hoc modo: Eum esse hominem pertinacem et contentiosum, qui propter rem levissimam scinderet concordiam Ecclesiarum, non ob aliam causam, quam quod solus sapere,

28 vere *fehlt* CDE 33 scinderet] dissueret CDE

¹) Vgl. De servo arbitrio *Unsre Ausg. Bd. 18, 723.*

Hs] Gal[atas cog[novisse ipsum, — est paululum quiddam! Sic Sch[wermeri: Vos pugnaces, nos concordatis[simi, et propter unum art[iculum disscinditis. Sic volunt 'modicum'. Sed ego: man ~~schert~~ mir nicht cum verbo dei, in morib[us conniveo. Sed in loco iustificationis et doct[rinae Paulus cavet, ne. Si
 5 permitto et concedo ch[aritatem, propter unum parvum art[iculum. Ja, lieber: quando quis audit nos et g[het hin ad eos, commovetur, quando audit eorum arg[umenta in speciem opt[imam. Es ist werlich war, quod propter parvam rem disscinditur cha[r]itas.

21. Novemb.] 'Modicum'¹: Attigi obiter hoc arg[umentum, quo nos veh[ement]er
 10 gravant Sa[cramentarii]; ubi obii: neg[asti] ch[ar]itatem! credo, quod hoc arg[umento] multos h[on]os subvertunt, quia paratum est ad concitandam invidiam contra nos et subvertendam doct[ri]nam. Sic dicunt: Cur in omnib[us] art[iculis] consentimus, et tantum in eo non concordamus, qui adhuc incertus? ergo vos, qui sic

4 ca—t

¹) Vgl. zum Folgenden Luthers Präparation in Bd. 40¹, 21.

Dr] solus magnifieri vellet etc. Ea falsa accusatione fecerunt Paulum apud multos
 15 invisum. Alii, qui nondum prorsus defecerant a doctrina Pauli, cogitabant nihil periculi esse, si in doctrina de iustificatione et fide modicum dissentirent ab eo, ideoque, cum audiebant Paulum adeo vehementer exaggerare rem, ut ipsis videbatur, tam levis momenti, mirabantur et cogitabant: Esto sane, quod nonnihil discesserimus a doctrina Pauli et aliquid peccatum sit
 20 a nobis, tamen id modicum quiddam est, Ideo merito ad hoc connivere vel saltem tam vehementer hoc amplificare non deberet, ne illa levi occasione scinderetur Ecclesiarum concordia.

His respondet hac pulcherrima proverbiali sententia: 'Modicum fermenti totam massam corrumpit'. Estque cautela, quam Paulus magnificat. Debemus
 25 et nos eam magnificare hac nostra aetate. Nam Sectarii, qui negant corporalem praesentiam Christi in coena, obiciunt etiam hodie nobis, quod contentiosi, duri et intractabiles simus, qui propter unicum articulum de Sacramento scindamus Christianam charitatem et concordiam Ecclesiarum;
 30 Non debere nos tanti facere hunc parvum articulum, eumque incertum neque satis ab Apostolis declaratum, (praesertim cum alioqui de aliis articulis Christianae doctrinae idem nobiscum sentiant,) ut propter ill[um] solum neque totius Christianae doctrinae neque generalis omnium Ecclesiarum concordiae rationem habeamus. Isto valde plausibili argumento non solum onerant nos invidia apud suos, sed etiam multos bonos subvertunt, qui iudicant nos ex

18 rem tam levis, ut ipsis videbatur, momenti CDE 25 Sectarii] Sacramentarii CDE
 26 etiam] quoque CDE 29 hunc parvum articulum] hunc articulum exiguum CDE
 30/31 de aliis Christianae doctrinae articulis, qui magis necessarii sunt et maioris momenti, idem CDE

Hs] pertinaces in 1 isto articulo incerto, videmini non habere rationem doctrinae et concordiae. Statim cognoscunt nos tam intractabiles, hanc laudem nobis furantur. Ipsi postea pleni charitate, nos discordia. Contra hoc argumentum dico cum Paulo: 'Modicum fermentum'. Modicus error in principio est maximus in fine, — dicitur in philosophia. Distinguamus vitam et doctrinam, quae ad deum pertinet, vita ad nos. Doctrina non nostra, vita nostra. Cum doctrina iuthun, ut deus velit. De doctrina nihil possum remittere, de vita omnia. charitas omnia¹, sed tamen salva semper doctrina, de qua semper dicimus hoc proverbium: 'Modicum'. Si leſt diabololum in puncto 1 hin ein, devastat totam doctrinam. Via arctissima ibi. salva doctrina nihil est, quod non tolerare velimus. Nichts iſt in augen gut²;
 Euf. 11, 36 Si ein flein festuca, non videt. Sic Christus: 'Si oculus in [Bl. 126^a] homine

1 non o zu 1f. Matth. 13 [V. 21] r zu 5f. Vita, darüber 2, Doctrina, darüber 1 r
 6 vita (1.) vitam nostra(m) zu 11 Nichts iſt Inn die augen gut r

¹) Erg. ferre potest. ²) Thiele Nr. 43.

Dr] mera pertinacia seu aliquo quodam privato affectu dissentire ab ipsis. Sed hae Diaboli sunt insidiae, quibus non solum illum articulum, sed totam Christianam doctrinam conatur evertere.

Ad hoc ipsorum argumentum respondemus cum Paulo: 'Modicum fermenti totam massam corrumpit'. In Philosophia modicus error in principio in fine est maximus. Sic in Theologia modicus error totam doctrinam evertit. Quare longissime discernenda sunt doctrina et vita. Doctrina non est nostra sed Dei, cuius nos tantum sumus vocati ministri, Ideo ne apiculum quidem de ea remittere aut mutare possumus. Vita nostra est, ideo quod ad eam attinet, nihil possunt Sacramentarii a nobis exigere, quod non velimus et debeamus etiam suscipere, condonare et ferre, Salva tamen doctrina et fide, de qua semper dicimus hoc Pauli: 'Modicum fermenti' etc. Hac in parte ne pilo quidem cedere possumus. Est enim doctrina instar Mathematici puncti, non potest igitur dividi, hoc est, neque ademptionem neque additionem ferre potest. Contra vita, quae est instar Physici puncti, semper dividi, semper aliquid concedere potest.

Minutissima festuca in oculo offendit visum. Hinc Germani dicunt de remediis oculorum: Nichts iſt inn die Augen gut, Et Christus: 'Lucerna', inquit, 'corporis est oculus. Cum igitur oculus tuus fuerit simplex, totum corpus tuum lucidum erit' etc., Et deinde: 'Si corpus tuum non habuerit aliquam partem tenebrarum, erit lucidum totum' etc. Hac allegoria significat Christus Oculum, hoc est, doctrinam debere simpliciter esse puram,

23 tamen] tantum CDE 29 visum] oculum CDE 31 oculus est CDE

Hs] nullam partem tenebrarum' etc. volumus in oculo habere nullam partem tenebrarum, sed simpliciter sit pura doctrina. Et Iacobus in sua Epistola ex auditu patrum: 'Qui offenderit in uno, omnium'. Doctrina debet ^{Sat 2, 10} esse rotundus et aureus circulus sine rima. Quid prodest, credere omnes
5 articulos Iudeos, totam scripturam sanctam, — negant unum articulum: Christum? Qui offendit in uno, scilicet quo ad doctrinam. Ipsi volunt servare simplicitatem doctrinae. Ideo contra hoc argumentum invidiae¹, quod ipsos ornat, nos maculant. Nos etiam parati ad charitatem et concordiam, sed manete intra limites charitatis. Nolumus ludere in doctrina. Ibi
10 frustra luctatis, quod 1 articulum nolumus dimittere. Nolite nobis unum articulum parvum; — si unum amittimus, omnes amittimus. Si scirent verbum, tum scirent omnia verba esse unum et unum omnia. Itaque, quantum ipsi amplificent charitatem et concordiam, Nos dei verbum.² Ibi nihil con-

6 in offendit in volunt mit Strich zu articulum Z. 5 gezogen 8 über maculant steht contaminant

¹) D. h. entgegen ihrem Argument, auf das sie sich soviel zugute tun, daß wir nämlich Störenfriede seien, schmähen sie vielmehr uns. ²) Erg. amplificemus.

Dr] claram et sinceram, quae plane nullam partem tenebrarum, nullam nubeculam
15 habeat etc. Et Iacobus non ex suo spiritu, sed procul dubio ex auditu Patrum pulcherrime dixit: 'Qui offenderit in uno, factus est omnium reus'. ^{Sat 2, 1}
Debet igitur doctrina esse unus quidam perpetuus et rotundus aureus circulus, in quo nulla sit fissura; ea accedente vel minima, circulus non est amplius integer etc. Quid prodest Iudaeis, credere Deum unum eumque Creatorem
20 omnium, credere omnes articulos et totam Scripturam sanctam recipere, cum Christum negent? 'Qui igitur in uno offendit, factus est omnium reus.'

Quare hic locus diligenter observandus est contra hoc illorum argumentum, quo calumniantur nos violare charitatem cum maximo Ecclesiarum incommodo. Nos certe parati sumus servare pacem et charitatem cum
25 omnibus, modo doctrinam fidei relinquant nobis integram et salvam. Si hoc impetrare non possumus, frustra exigunt a nobis charitatem. Maledicta sit charitas, quae servatur cum iactura doctrinae fidei, cui omnia cedere debent, charitas, Apostolus, Angelus e coelo etc. Satis ergo testantur, cum tam calumniose caussam hanc extenuant, quam magnificent maiestatem
30 verbi. Quod si crederent esse verbum Dei, non ita cum eo luderent, sed summo honore afficerent et sine ulla disputatione aut dubitatione fidem ei adhiberent scirentque unum verbum Dei esse omnia, omnia esse unum, Item, scirent unum articulum esse omnes, omnes esse unum et uno omisso omnes paulatim amitti; cohaerent enim et quodam communi vinculo continentur.

Hs] cessum. Sed in ch[aritate omnia volumus tolerare et credere. Quid nocet, quod alius me bescheiffet? Daß schad mir nicht. Ideo omnium ludibris exposita. Ipsa debet falli et fallitur, et tamen manet constans. Sed in reb[us] dei, ut ¹ mir proponat deum: qui men[dacium] ² et verbum ³ etc. ⁴ Ibi non iocum ⁵; ibi non amitto d[en]arium, sed v[ita]m aeternam, creatorem. Ibi dico: 'Modicum'. Si nego deum in uno articulo, in omnibus. Est in omni articulo totus. Non patitur ludum fama, fides, oculus. ⁶ Hoc dixi propter argumentum ⁷ pro nobis, quia mirabilem gl[ori]am iactant de concord[ia]e et charitatis plenitudine; sed qui dominum non diligit, mag[is] diligere, quid velit, — nihil. ⁸ Sehet euch fur, vos doct[or]es et aud[ito]res ⁹, scherzt nicht ¹⁰

1 volumus o 2 Ideo mit Strich zu tolerare Z. 1 gezogen 4 ut scheint c in d;
[= debet]

¹) Erg. necesse est, ut man usw. ²) Erg. docet. ³) Erg. confundit. ⁴) Erg. als Nachsatz reiiciendus est. ⁵) Erg. tolero. ⁶) Vgl. *Unsre Ausg. Bd. 40* ¹, 21, 4. ⁷) Erg. adversariorum. ⁸) Erg. valet. ⁹) Die lebensvolle Anrede an seine Zuhörer gibt der Druck abgeblaßt wieder.

Dr] Sinamus igitur eos amplificare concordiam et charitatem Christianam, nos contra amplificamus maiestatem verbi et fidem. Charitas negligi potest in loco sine periculo, non item verbum et fides. Charitatis est omnia tolerare, omnibus cedere. Contra fidei est nihil prorsus tolerare, nemini cedere. Charitas libenter cedens, omnia credens, condonans et ferens saepe luditur, ¹⁵ delusa tamen nihil incommodi, quod vere incommodum dici posset, accipit, hoc est, non amittit Christum, ideoque non offenditur, sed retinet constantiam suam in benefaciendo, etiam erga ingratos et indignos. Contra in re salutis, quando phanatici homines mendacium et errores docent sub specie veritatis et imponunt multis, Ibi certe non est exercenda charitas neque approbandus ²⁰ error, hic enim non amittitur beneficium in ingratum collatum, sed amittitur verbum, fides, Christus, vita aeterna etc. Quare si Deum in uno articulo negas, in omnibus negasti, quia Deus non dividitur in multos articulos, sed est omnia in singulis et unus in omnibus articulis. Itaque perpetuo respondemus Sacramentariis, criminantibus charitatem negligi a nobis, hoc pro- ²⁵ verbium Pauli: 'Modicum fermenti' etc., Item: Non patitur ludum fama, fides, oculus.

Haec dixi copiosius pro nostris confirmandis et ad docendos alios, qui fortasse nostra constantia offenduntur nec putant nos istius constantiae certas et graves causas habere. Nihil igitur nos moveat, quod tantopere ³⁰ studium charitatis et concordiae iacent; qui enim non diligit Deum et

¹² amplificamus CDE ¹⁴ prorsus nihil CDE ²⁵ a nobis negligi CDE
²⁶ etc.] totam conspersionem fermentat' CDE ²⁸ copiosius] multis CDE ³¹ iac-
tant CDE

Ha] cum doct[ri]na, quasi sit res nihili, in aliquo convincere, concedere. Totus mundus non flug, ut unum radium beuget.

'Ego confido in vos in domino': Satis vobis dictum, moniti estis, satis 5, 10 confirmavi, si velitis adimere. 'Confido': num in hominem? Charitas credit mendacio, fides veritati; diversa obiecta. Non per hoc confide[re] in deum quasi in hominem. Et neces[saria ista fides in mundo, alioqui nihil possumus effi[cere]; oportet vicino, familiae, [Bl. 126^b] sed est charitatis, sed non drauff sterben. i. e. in tantum vobis confido, in quantum in vobis dominus et rexit vos; donec veritas et fides. Si teufel felt drein, habet 10 fides mea ein end. Er troßt sich, als best fan.¹ Si deus dazu kommt, so hilft: si non frustra praedicavi: i. e. non sequimini, qui aliud Euangelium praedicabunt.

10 ein fehlt

¹) D. h. so gut, wie er kann.

Dr] verbum ipsius, is nihil refert quid aut quantum postea diligit. Admonet ergo Paulus hac sententia tam doctores quam auditores, ne cogitent doctrinam 15 fidei rem exiguum aut nihili esse, cum qua ludere possimus pro libidine nostra. Ipsa est radius solaris e coelo veniens, qui illuminat, accendit et dirigit nos. Ut autem mundus cum omni sua sapientia et potentia non potest flectere radios solis e coelo tendentes directe in terram, ita neque doctrinae fidei aliquid auferri aut addi potest, vel in totum evertitur etc.

20

Ego confido de vobis in Domino.

5, 10

Quasi dicat: Satis monui, confirmavi et obiurgavi vos, si modo auctare velletis, Confido tamen de vobis in Domino. Hic quaestio oritur, an Paulus recte fecerit, quod dicit se confidere Galatis, praesertim cum 25 sacrae literae prohibeant fiduciam in homines. Utraque, et fides et charitas, cre[de]dit, sed diversa sunt obiecta. Fides credit Deo, ideo falli non potest, charitas hominibus, ideo saepe fallitur. Est autem charitatis fides ad praesentem vitam adeo necessaria, ut sine ea non possit consistere vita in mundo. Si enim homo homini non crederet et confideret, quae esset futura vita nostra in terris? Christiani citius per charitatem credunt quam filii 30 seculi huius; est enim fides erga homines fructus Spiritus seu Christianae fidei in piis. Hinc Paulus Galatis etiam lapsis confidit, sed in Domino, Quasi dicat: Eatenus confido vobis, quatenus Dominus est in vobis et vos in ipso, Hoc est, quatenus manetis in veritate; a qua si excideritis, decepti per Satanae ministros, nec ego amplius confidam vobis. Hoc modo licet 35 piis, credere et confidere hominibus.

13 is fehlt CDE postea] is CDE 17 sapientia sua CDE

Hs] 'Qui autem': Hec est sententia. Condemnat ibi doctores ipsorum. Sedet hic Iudex pro tribunali. quasi novissima exhortatione vult eos exhortari hac sententia, quod eorum doctores damnat: Ipsi non docent, sed perturbant. Quid auditis? Est perturbatio conscientiarum eorum doctrina. Ideo: quales, quanti fuerint, — damnati mihi! Apparet fuisse magnos aliquos 5
1,8 viros, quia dicit: 'Quicumque'. Supra: 'Si angelus'. Fuit aliquis insignis discipulus apostolorum magni nominis. Ideo in principio dicit: 'Si nos, angelus'. Sic hic: est damnatus, si ego, Cephas. Poterat etiam accusari: Quare negat charitatem, quare tam dure damnat? *Ja ſcherz da nicht*: 'Maledictus' et 'Anathema', qui violaverit unum articulum. — Sacramentum altaris 10

1 ¶ Qui 2 —————s ergänzt in ausgeführter Schreibung zu novissima 3 docent
über (damnant) 6 über angelus steht 'e coelo' zu 6 cap. 1. r 8 über Poterat steht
Paulus 9 negat scheint c aus negas 10 über Sacramentum altaris steht dicunt ipsi

Dr] Quod nihil aliud sentietis.

Scilicet de doctrina et fide, quam quod ex me audistis et didicistis, Hoc est, Confido, quod doctrinam aliam a mea dissentientem non sitis accepturi.

Qui autem perturbat vos, portabit iudicium, quicumque fuerit. 15

Hac sententia Paulus velut Iudex pro tribunali sedens condemnat Pseudoapostolos vocans valde odioso nomine conturbatores Galatarum, quos ipsi ducebant piissimos et longe meliores Paulo doctores. Simulque permovere vult Galatas hac horribili sententia, qua tanta certitudine damnat Pseudoapostolos, ut illos vitent tanquam nocentissimam pestem, Quasi dicat: quid 20
auditis illas pestes, quae non docent, sed tantum perturbant vos? Doctrina, quam tradunt vobis, nihil aliud est quam perturbatio conscientiarum. Ideo quantumvis magni sint, habebunt damnationem suam. Satis autem intelligi potest ex his verbis ('Quicumque tandem fuerit') Pseudoapostolos fuisse in speciem optimos et sanctissimos viros, Et fortasse fuit inter eos aliquis 25
insignis Apostolorum discipulus, magni nominis et autoritatis vir. Non frustra enim tam grandibus et significantibus verbis utitur. Ad eundem 1,8
modum loquitur et Cap. 1.: 'Etiamsi nos aut Angelus e coelo Evangeliset vobis praeter id, quod Evangelisavimus vobis, Anathema sit'. Neque dubium est, quin multi vehementer offensi sint ista vehementia Apostoli, qui cogi- 30
taverunt: Cur Paulus laedit charitatem? cur adeo pertinax est in re tam levicula? cur tam praecipitanter pronuntiat sententiam aeternae damnationis contra eos, qui aequae sunt ministri Christi ac Ipse? Hoc nihil moratur, sed certissimus et securissimus maledicit et damnat eos, qui laedunt

14 accepturi] recepturi CDE

Hs] est adhuc incertum! Ego volo habere de rigore summo: debet doctrina esse pura *durck auß*. Et necessarium maxime, quia est lux nostra, quae illuminat nos ad celum. Sine charitate et concordia cum Sacramentariis *tan id ad coelum tomen*. Volo habere charitatem et concordiam cum aliis, qui sunt de eadem religione. Sed sine fide, verbo, doctrina non salvus. Ideo etiam Paulus ibi durus: Ipsi perturbant, ideo damnabuntur. *Das ist præcise abgechniten*.

Ista distinctio valde necessaria doctrinae et vitae: doctrina coelum, vita terra. In vita peccatum, miseria cum aceto, ibi tolerate, credite, fallimini, tantum credite remissionem peccatorum et *behält* doctrinam. Sed super

5 über qui bis religione steht idem sentiant nobiscum de articulis christianae fidei 8 ¶ Ista, dazu mit Strich hingewiesen: Reverende Domine Praeposito, hic potest vestra praepositalis dignitas desinere¹ 10 credite] nur dite am Zeilenanfang

¹) Röer gibt dem, durch den er hier sein Kollegheft zum Druckereimanuskript umschreiben läßt, in scherzhafter Weis den Wink, hier einen Absatz zu machen. Wahrscheinlich war dieser abschreibende Freund Cruciger. So würde sich die Annahme Bucers, Unsre Ausg. Bd. 40¹, Einleitung S. 2, des weiteren erklären.

Dr] doctrinam fidei, quantumvis in speciem sancti, docti et magnae existimationis sint viri.

Simili modo nos hodie pro excommunicatis et damnatis habemus, qui articulum de Sacramento corporis et sanguinis Domini incertum esse dicunt aut Christi verbis in coena vim faciunt. Nos summo rigore omnes articulos doctrinae Christianae, magnos et parvos (quanquam nullus sit nobis parvus), volumus habere puros et certos. Hocque summe necessarium est. Nam doctrina est unica lux nostra, quae illuminat et dirigit nos ac ostendit iter ad coelum, qua labefactata in una parte necesse est eam labefactari in totum. Hoc ubi fit, nihil poterit nos iuvare charitas. Nos sine charitate et concordia cum Sacramentariis possumus salvi fieri, non item sine pura doctrina et fide. Alioqui libenter servabimus charitatem et concordiam erga illos, qui pie nobiscum sentiunt de omnibus articulis Christianae doctrinae. Imo etiam, quantum in nobis est, pacem habebimus cum inimicis nostris ac pro ipsis orabimus, qui per ignorantiam doctrinam nostram blasphemant et nos persequuntur, non item cum iis, qui scienter et contra conscientiam articulum aliquem aut plures doctrinae Christianae laedunt.

Et Paulus hic suo exemplo tam pertinaces nos esse docet, qui propter rem, ut Pseudoapostolis et eorum discipulis videbatur (nam utrique putabant, hi se recte et pie docere, illi se recte et pie credere), non solum levissimam sed etiam iniquissimam certissime praedicat eos portaturos iudicium suum. Quare, ut saepe soleo monere, diligenter discernenda est doctrina a vita.

Hs] doctrinam non est remissio peccatorum, quia verbum dei, quod affert remissionem peccatorum, tollitur. Ideo nulla comparatio doctrinae et vitae, nec satis coelum et terra. Erravit Cyprianus et Augustinus, et nos: Vita impura, sed nostra doctrina est pura; certi, quod omnes articuli solidi et fundati in sacris literis. [Bl. 127^a] Diabolus vellet eam libenter immundam 5 reddere cum argumentis concordiae.

5, 11 Es ist ihm angst: 'libe Galater'. Zu recht. Iam ponit suum Exemplum: 'Si Circumcisionem.' sic nos dicere possumus. 'Si praedicarem Circumcisionem': Totam gentem Iudeorum concitavi, Pontifices etc. in caput meum et persecutionem patior tantam. Statim liberari velim ista persecutione, 10 tum Iudei laudarent; sed contra. ideo patior persecutionem. Sic si adorarem Papam et docerem eius doctrinam, quiesceret ipse Satan cum Papa. Sed

3 über Cyprianus steht in rebaptismate² 7 Es ist zu 8 'Si Circumcisionem praedico' r zu 10 mit Strich zu liberari gezogen hac unica re r

¹) Bezüglich der Lapsi.

Dr] Doctrina est coelum, vita terra. In vita est peccatum, error, immundities et miseria, ut dici solet, cum aceto; ibi charitas conniveat, toleret, ludatur, credat, speret, sustineat omnia, ibi maxime valeat remissio peccatorum, modo 15 peccatum et error non defendantur. Sed in doctrina ut non est error, ita non opus habet ulla remissione peccatorum. Nulla igitur penitus est comparatio doctrinae et vitae. 'Unus apex' doctrinae plus valet quam 'coelum et terra', ideo in minimo non patimur eam laedi. Ad errores vitae autem egregie possumus connivere. Nam et nos quoditum in vita et moribus erramus, errant etiam omnes Sancti hocque serio fatentur in oratione Dominica et Symbolo. Sed doctrina nostra, Dei gratia, pura est, omnes articulos fidei solidos et fundatos in sacris literis habemus. Illos libenter vellet diabolus 20 contaminare et evertere, ideo hoc specioso argumento de charitate et concordia Ecclesiarum non laedenda tam versute nos adoritur etc. 25

5, 11 Ego autem, fratres, si circumcisionem adhuc praedico, quid adhuc persecutionem patior? Evacuatum est igitur scandalum crucis.

Paulus, ut nihil non tentet pro revocandis Galatis, argumentatur nunc ab exemplo suo. Ego, inquit, conflavi mihi acerrimum odium et persecutionem Pontificum, Seniorum populi et totius meae gentis, quod detraho 30 circumcisioni iustitiam, quam si ei tribuerem, non solum non insidiarentur mihi Iudaei, sed etiam laudarent et vehementer amarent me. Nunc, quia Euangelium Christi et iusticiam fidei abrogata lege et circumcisione praedico,

17 Nulla bis est] Quare nulla prorsus est CDE

Hs] iam excitat ibi scandala et ubique. Sed hoc volunt illi: Fug[i]unt crucem, nolunt ferre acerb[ita]tem odiorum, Volunt placere Iud[ae]is et ut nihil inter vos dissidii, inter Iudeos et vos. Sed nostra do[ctr]ina est scandalorum et crucis.

5 'Ideo eva[acu]atum': magnum hoc absurdum apud P[au]lum. Sic ad Cor.: 'ne eva[acu]etur crux Christi'. Quaerimus hoc nostra praedicatione, ut 1. Cor. 1, 17 scandala excitentur? Ideo Christiani sunt extreme dementes, quia praedicatione sua crucem quaerunt. *Das wer nicht gut*, si cessaret crux. Mirabilis praedicatio, scilicet consolatio P[au]li pro nobis. 'quando diab[olus] ^{Euf. 11, 21} possidet' etc.; non est bonum sig[na]tum. Bern[hardus]: 'in pace amaris[sima]'. ^{3ef. 38, 17} [Vulg.] Si non scand[alum] et furor persecutorum et sectarum, signum, quod verbum ablatum. Ideo horribile signum, quando Euangelium praedicatur pace manente.

zu 6: 1. Cor. 1. r 8 crux unter der Zeile 12 quando e aus quod

Dr] persecutionem patior Econtra Pseudoapostoli, ut crucem et hanc acerb[ita]tem odiorum gentis Iudaicae non ferant, praedicant Circuncisionem atque ita 15 conciliant sibi gratiam Iudaeorum et eos retinent amicos. Sic infra Cap. 6. 'Cogunt vos Circuncidi' etc. Denique et hoc libenter efficerent, ut nihil 6, 12 plane dissidii, sed summa pax et concordia inter Gentes et Iudaeos esset. Sed impossibile est hoc fieri sine iactura doctrinae fidei, quae est doctrina Crucis et plena scandalis.

20 Itaque cum dicit: 'Si Circuncisionem adhuc praedico, quid persecutionem adhuc patior? Evacuatum est igitur scandalum Crucis', significare vult magnam fore absurditatem et indignitatem, si cessaret scandalum crucis. Ad eundem modum loquitur 1. Corin. 1.: 'Christus misit me Euangelizare non 1. Cor. 1, 17 in sapientia verbi, ne evacuetur Crux Christi'. Quasi dicat: Non libenter 25 vellem aboleri scandalum et crucem Christi. Hic dicat aliquis: ergo Christiani extreme dementes sunt, quod ultro se obiciunt periculis. Nam sua praedicatione nihil faciunt, nisi quod conciliant sibi iram et odium mundi et suscitant scandala. Hoc, ut ille ait, frustra est niti et nihil nisi odium quaerere. Ista res, inquit Paulus, nihil offendit aut perturbat nos, sed tantum 30 animosos reddit et bene sperare iubet de felici successu et augmento Ecclesiae, quae sub Cruce floret et crescit. Oportet enim Christum, caput et sponsum Ecclesiae, 'dominari in medio inimicorum suorum' Psal. 110. E contra, 31 ^{3ef. 110, 3} quando crux abolita est et furor Tyrannorum et haereticorum, item scandala desierunt ac 'diabolo custodiende atrium suum omnia in pace sunt', certissi- ^{Euf. 11, 21} mum signum est, ablatam esse puram verbi doctrinam.

Hoc etiam Bernardus animadvertens, Ecclesiam tum in optimo statu esse ait, cum undique impetatur vi et dolis a Satana, Contra pessime habere, cum in summa pace agat, Et pulchre per Catachresin allegat dictum hoc ex Cantico Ezechiae: 'Ecce in pace amaritudo mea amarissima' in persona ^{3ef. 38, 17} [Vulg.]

Hs] Nos econtra: Nisi venit scandalum, magnum argumentum videtur, quod ista doctrina diaboli. Paulus econtra pro magno et certissimo argumento, quod sit doctrina dei. Sic deus sub larva diaboli vult cognosci et diabolum redargui sub larva dei. Si praedicaretur, ut cessaret tum scandalum, Crux evacuaretur.

¶ 116, 10 'Scandalum Crucis': Crux sequitur verbum. 'Credidi', Ps. Est scandalosa Crux, est praedicatio cum ignominia, quod patimur ut pessimi nebulones in terris, ut 'Christus cum sceleratis'. Patimur tanquam extreme meriti. omnes merentur compassione, ibi non scandalum cum Crucis. Sed apud Christianos: nulla dignitas, pavor istis etc. Ideo dicit Paulus: nolite Matth. 5, 11 f. terreri, si q̄et. Item Christus: 'Si persequuntur, gaudete et exultate'. 15

1 Nos c aus contra Nisi] Nonne [Schreibfehler] 5/6 scandalosa zu 7 Esa. 58. r
8 merentur] meret; zu 10 Matth. 5. r

Dr] Ecclesiae agentis in securitate et pace. Quare Paulus pro certissimo signo habet non esse Euangelium, si salva pace praedicetur. Contra mundus pro certissimo signo accipit Euangelium esse haeticam et seditiosam doctrinam, quia videt, praedicationem eius sequi ingentes tumultus,urbationes, scandala, sectas etc. Sic Deus larvam diaboli, diabolus Dei induit, et Deus sub larva 15 diaboli cognosci et diabolum sub larva Dei reprobari vult.

'Scandalum crucis' active vel passive licet intelligi. Crux sequitur ¶ 116, 10 statim doctrinam verbi, Iuxta illud Psalm. 116.: 'Credidi, ideo locutus sum, ego vero humiliatus sum nimis'. Est autem crux Christianorum persecutio cum ignominia et sine ulla commiseratione, ideoque valde scandalosa est. 20 Primum patiuntur ut sceleratissimi nebulones. Hocque Esaias Propheta etiam Scel. 53, 12 de ipso Christo praedixit, Cap. 53.: 'Cum sceleratis reputatus est'. Deinde latronibus, furibus etc. mitigantur poenae et homines tanguntur misericordia erga illos, ibi scandalum non est coniunctum cum poena. Contra mundus, ut iudicat Christianos pestilentes esse homines, ita putat nullam poenam satis 25 dignam eis pro malefactis suis infligi posse. Neque commiseratione ulla movetur erga ipsos, sed ignominiosissimo genere mortis afficit eos. Et illa re putat duplex commodum ad se redire, Primum, quod obsequium praestet Deo, si interficiat eos, Deinde publicam pacem sperat restitui istis pestibus ablati. Ideo Crux et mors piorum est plena scandalis. At nihil moveat 30 vos illa indignitas, inquit Paulus, et duratio crucis Christi et scandali, sed potius vos confirmet, istis enim durantibus optime habet res Christiana.

Matth. 5, 11 f. Ad eum modum consolatur etiam Christus suos, Matth. 5.: 'Beati estis', inquit, 'cum maledixerint vobis homines et persecuti vos fuerint et dixerint omne malum verbum adversus vos, mentientes propter me. Gaudete et 35

12 Euangelium non esse CDE 17 vel] et CDE licet] potest CDE 27 eos
fehlt CDE

Hs] Das gaudium wil im¹ Paulus auch nicht lassen nhemmen. [Bl. 127^b] Si Papa, Principes nobiscum pacem, wer nicht gut. Si posset pax publica, bene, sed manebit, quia diabolus non possumus acius irritare quam ei auferre gloriam divinitatis; quod non permitto incedere in larva maiestatis, eum sic irritato. Ideo impossibile est: vel deus², non deus diabolus, quando sequitur Crux, scandalum Crucis post verbum, — vel diabolus non est recte tractatus sed palpat, ideo tacet. Si recte tangitur, invertet se et die langen regen. Ideo Christianorum est, quod si retinere volunt verbum dei, ut non terreantur neque scandalizentur, si furere³ Satanam et totum orbem marte, oriantur sectae, irascantur, 2. Ps. so sol's ghen, sunt signa Ps. 2, 11.

2 nicht o 8 volunt fehlt zu 8 hinter regen steht und um's sich zu schmeissen⁴ r 10 so] sol [Schreibfehler; das folgende sol's war schon im Ohr]

¹) = ihm. ²) Erg. etwa praedicatur. ³) Erg. vident. ⁴) Sinn: und wird die Lanzen um sich her schleudern.

Dr] exultate, quoniam merces vestra multa est in coelis. Sic enim persecuti sunt Prophetas, qui fuerunt ante vos. Hoc gaudium non patitur Ecclesia sibi eripi. Quare non libenter velim, quod Papa, Episcopi, Principes et phanatici spiritus nobiscum concordessent. Ea enim concordia certa signi- 15 ficatio esset, nos amisisse veram doctrinam. In summa, oportet Ecclesiam persecutionem pati, cum pure Euangelium docet. Euangelium enim praedicat misericordiam et gloriam Dei et aperit malitiam et dolos diaboli depingitque eum suis coloribus, Detrahit ei larvam maiestatis divinae, qua toti mundo imponit, Hoc est, ostendit, omnes cultus, religiones, ordines ab hominibus 20 excogitatos, Item traditiones de coelibatu, de cibis etc., quibus iudicant homines se promereri remissionem peccatorum et iustificationem, esse res impias et daemoniorum doctrinas. Nulla igitur re plus irritatur diabolus, quam praedicatione Evangelii, illa enim auferit ei larvam Dei et prodit eum esse, quod vere est, hoc est, diabolus, non Deum. Quare impossibile est 25 non sequi scandalum crucis florente Euangelio, vel certe diabolus non est recte petitus, sed tantum leniter palpat. Si vere petitur, non quiescit, sed incipit horribiliter tumultuari et omnia perturbare.

Christiani igitur, si modo verbum retinere volunt, ne offendantur aut terreantur, si vident diabolus ruptis habenis furere, totum orbem commo- 30 veri, Tyrannos saevire, Sectas oriri, sed certo sciant illa esse signa non horroris, sed gaudii, ut Christus interpretatur, 'Gaudete', inquires, 'et exultate' etc. Absit ergo, ut tollatur scandalum crucis, quod fieret, si hoc praedicaremus, quod Princeps huius mundi et membra eius libenter audirent,

15/16 Ecclesiam, cum pure Euangelium docet, persecutionem pati CDE 17 aperit] detegit CDE 21 iustificationem] vitam aeternam CDE 22 doctrinas daemoniorum CDE

Hs] gaudii, ut Christus. Mir[emini nicht, ut scand[alum; i. e. si praedicaremus, quod diab[olus lib[enter audiret, hab[eremus clementem deum in diab[olo clemente, Papa. Sed iam rapiunt corpora, res.

5, 12 'Utinam ab[scindantur': Daß het ich gern, daß man noch dazu flucht. Est hoc Apostolicum, non solum damnare et declarare perturbatores, sed etiam simpliciter maledicere. hoc est plane maledicere. Et videtur sumptum esse ab allusione: Ipsi volunt circumcidi, Sie haben lust zu schneiden, Gott geb, ut nicht wurmel et sam.¹ Licet me maledicere? Certe, Ut supra: 1, 8 'Anath[ema'. Quando eo procedit res, ut sit maledicendum verbum: ferß vmb, benedicatur dei verbum et maledicatur, q[uod]quid non deus. Non 10 habet pro fermento sed pro magno, ut etiam maledicat; quia si vergit doctrina in negationem dei et conculcationem domini, alß da sey ich et du

6 hoc mit Strich zu ab[scindantur] Z. 4 gezogen zu 7 zu allusione gehörig Circumcisionis von Crucigers Hand r 7/8 über Gott geb steht daß sie rein aufgeschnitten werden mit, dieses dann vor wurmel eingewiesen 10 dei später c in deus zu 10/11 Assuescatis, rogo, ut von Crucigers Hand vom Rande vor Non eingewiesen

¹) Erg. maneat; doch vgl. die Besserung hier oben in den Korrekturen zu Z. 7/8.

Dr] scilicet iusticiam operum, tumque haberemus clementem diabolum, faventem mundum, Papam et Principes propicios. Quia vero illustramus beneficia et gloriam Christi, persequuntur nos et auferunt nobis res et corpora. 15

5, 12 Utinam et abscindantur, qui vos conturbant.

Estne Apostolicum hoc, non solum declarare, Pseudoapostolos esse perturbatores, damnare et tradere eos diabolo, sed etiam imprecari eis, ut extirpentur prorsus et pereant, quod plane est maledicere? Allusit autem Paulus, ut opinor, ad Circumcisionem, Quasi dicat: Ipsi cogunt vos circum- 20 cidi, utinam ipsi funditus et radicitus excendantur.

Hic oritur quaestio, Utrum liceat Christianis maledicere. Licet, non tamen semper et ex qualibet causa. Cum eo ventum est, ut verbum sit maledicendum seu doctrina blasphemanda et per consequens Deus ipse, tum inverte sententiam et dic: Benedicatur verbum et Deus, et maledicatur, 25 quicquid est extra verbum et Deum, sive sit Apostolus, sive Angelus e 1, 8 coelo. Sic supra Cap. 1.: 'Etiamsi nos aut Angelus e coelo' etc., 'anathema sit'. Ibi cernere est, Paulum tanti facere modicum fermenti, ut etiam ausit maledicere Pseudoapostolos, in speciem magnae autoritatis viros. Ne igitur et nos parvificamus fermentum doctrinae; quantumvis enim modicum, si 30 contemnatur, causa est, ut paulatim veritas et salus amittatur ac Deus

13 tumque] tuncque CDE 20 Ipsi fehlt CDE 25 verbum et Deus] Deus et verbum ipsius CDE 29 Pseudoapostolos] Pseudoapostolis CDE autoritatis viros] auctoritatis et sanctitatis viros CDE

Hs] *verflucht*, quia deo negato et verbo eius proiecto non est salus. Sed quando nos blasphemamur, maledicimur, occidimur, Est adhuc unus, qui vivificat mortuos etc. Sed quando ipse *hin weg* et *verloren*, ego *zu uor aus*. Ideo assuescatis amplificare maiestatem verbi. Non est modicum, 5 Sed unum verbum dei *groß* quam *coelum* et *terra*. Ibi *funen*¹ nec charitatem etc., sed ibi loco eius² maledictione et condemnatione et tribunali. Si saluum relinquunt verbum, volumus esse servi usque ad mortem etiam. [28. 128^a] Si econtra, vadat mundus et ego in eternum. Maneat deus, tum manet vita, salus. Ideo bene excindi ex mundo, bonis huius vitae et 10 ecclesiae, quasi tales perturbatores excindat, maledicat eorum doctrinam deus et anathematizet, et deus facit. Haec maledictio procedit ex spiritu sancto. Sic Petrus: 'Pecunia', *daß dein gelt* et *du hin fahre*, quia vole- 28. 8, 20

2 nos] non 4 assuescatis *scheint* assuescatis 11 facit] *fr* [?]

¹) = *können wir brauchen*. ²) *Erg.* utimur.

Dr] negetur. Depravato enim verbo et negato ac blasphemato (Id quod necesse est sequi) Deo, non restat ulla spes salutis. Si vero nos blasphemamur, 15 maledicimur et occidimur, est adhuc, qui possit nos resuscitare et liberare a maledicto, morte et inferno.

Discamus igitur amplificare et magnificare maiestatem et auctoritatem verbi. Non enim est res levicula, ut phanatici hodie putant, sed unus apex maior est coelo et terra. Quare ibi nullam plane habemus rationem charitatis aut concordiae Christianae, sed utimur simpliciter tribunali, hoc est, 20 condemnamus et maledicimus omnes, qui vel in minimo depravant seu laedunt maiestatem divini verbi, Quia 'Modicum fermenti totam conspersio-^{5, 9} nem fermentat'. Si autem relinquunt nobis integrum et illaesum verbum, parati sumus non solum charitatem et concordiam servare cum ipsis, sed 25 offerimus nos fore servos eorum et nihil non facturos. Si non, pereant et detrudantur ad infernum, non solum ipsi, sed totus mundus etiam cum piis et impiis, modo ut Deus maneat; hoc manente manet vita et salus, manebunt et pii.

Recte igitur facit Paulus, quod perturbatores illos maledicit et pronuntiat 30 sententiam, eos esse Anathema cum omnibus, quae sunt, docent et faciunt, quodque imprecatur eis, ut excindantur ex hac vita, et praecipue ex Ecclesia, hoc est, ne Deus gubernet et fortunet doctrinam et omnes actiones eorum. Et haec maledictio profecta est e Spiritu sancto. Sic Pet. Acto. 8. maledicit 28. 8, 20 Simonem: 'Pecunia tua', inquit, 'sit tecum in perditionem' etc. Et frequens 35 usus est maledictionum in sacris literis contra tales conturbatores mentium,

18 phanatici homines CDE 21 maledicimus et condemnamus CDE 29 pertur-
batores illos] perturbatoribus illis CDE 34 Simonem] Simoni CDE

Hs] bat ex deo facere idolum et aurum; Ideo verflucht, daß der doner et blich;
daß ist nu auß.

Seipsum posuit¹, ut non scandalizentur in tempore Euangelii. Et quo
turbulentior mundus contra Euangelium, so besser. Ideo cum videt furorem
et turbationem mundi contra verbum, tamen laß ghen; ipsi furunt et insani
sunt propter verbum. Si negaremus, lieffen sie mit frid; ergo vergit contra
1. Petri 4, 15 verbum. Ideo laß ghen hin et hie erger, ie besser: 'non quia fures', sed
propter doctrinam sic 'patimur'. Ideo certa consolatio, ut dicamus: nu
ghetß recht, quia totus mundus sic furit et alias doctrinas defendit, ibi
fotrix, adulatur et omnia facit. Ergo evidens argumentum, ut laetemur,
quod mundus stulta amat et optimam doctrinam econtra. Sed dicis: Quid

4 furem] furore 9 hinter doctrinas nochmals alias 10 laetemur] laetamur
11 über stulta steht impias doctrinas

¹) Nämlich als Exempel in Vers 11, vgl. unten im Druck Z. 16 f.

Dr] praecipue in Psalmis, Ut Psalm. 55.: 'Veniat mors super illos et descendant
in infernum viventes', Item: 'Convertantur peccatores in infernum' etc.

Hactenus munivit Paulus locum iustificationis firmissimis argumentis.
Deinde, ut nihil omitteret, disputationi huic passim inseruit obiurgationes,
laudationes, exhortationes, comminationes etc. In fine addidit etiam exem-
plum suum, se persecutionem pati propter hanc doctrinam, monens per hoc
omnes pios, ne scandalizentur et terreantur, si tempore Euangelii viderint
excitari tumultus, scandala, sectas etc., sed potius gaudeant et exultent.
Nam quo atrocius furit mundus contra Euangelium, hoc melius habet nego-
cium Euangelii.

Haec gratissima nobis hodie esse debet consolatio. Certum est enim,
quod propter nullam aliam causam mundus nos oderit et persequatur, quam
quod veritatem Euangelii profitemur. Non accusat nos, quod fures, adulteri,
homicidae etc. simus, sed hoc unicum detestatur in nobis, quod Christum
pie et pure docemus et patrocinium veritatis non deserimus. Certo igitur
sciamus, vel hinc doctrinam nostram esse sanctam et divinam, quod mundus
tam acerbe eam odit. Alioqui enim nulla doctrina tam impia, stulta, ridi-
cula, perniciosa est, quam non libenter mundus suscipit, exosculator et
defendit, Deinde reverenter tractat, fovet, adulatur et omnia facit professoribus
ipsius. Solam doctrinam pietatis, vitae et salutis et ministros eius summe
detestatur, omnibus probris afficit etc. Evidens ergo est argumentum, quod
mundus tantum odio verbi nobis infensus sit. Itaque cum obiciunt nobis
adversarii, Nihil ex hac doctrina oriri nisi bella, seditiones, scandala, Sectas
et infinita alia mala, Respondeamus: Benedictus dies, quo ista videre licet.

25 unicum] unum CDE 35 in quo CDE

Hs] boni inde? Sed benedictus dies, dicamus, quo ista videmus. Totus mundus turbatur! Ja, si non turbaretur et diabolus irascere¹tur, tum non haberemus verbum. mendacium diligit, veritatem, ubi audit etc.¹

Iam incipiunt exhortationes, Iam veniunt Pareneses. Et exhortabitur
5 ad officia charitatis post doctrinam fidei, et stabilitam conscientiam per fidem sequuntur exhortationes ad praestanda officia invicem. Daß sind moralia. De 1. articulo nihil scit mundus, de 2. utunque et ratio etiam docet. Ne videatur doctrina nostra dissolvere bonos mores et dissolvere publicas ordinationes, Ideo melius docet bonos mores quam ulli gentium
10 philosophi. Ideo non possunt nos accusare contra mores bonos et ordinationes publicas. Sed haec ratio, quod mundus turbatur, quod docemus Christum. Die religio macht den irtung.² Ergo erit adherendum.

'Vos, fratres, vocati estis', 'Non habetis libertatem': Quid requiritur?^{5, 13} est cautela necessaria. [Bl. 128^b] Quidem estis sine lege in conscientia.
15 Vestra vita est Christus, beati et salvi estis, hec est libertas vestra.

6 fidem] fide zu 13 supra initio cap. 1. [V. 8] r

¹) Erg. persequitur mundus. ²) = Irrtum.

Dr] Sed totus mundus turbatur. Bene, si non turbaretur et diabolus non ita saeviret et conturbaret omnia, non haberemus puram doctrinam, quam isti tumultus et furores non possunt non sequi. Ideo quod vos malum putatis, hoc nos pro summo bono accipimus.

20 Sequuntur nunc exhortationes et praecepta de bonis moribus. Apostolus enim in more habet, post doctrinam fidei et instructionem conscientiarum subiicere praecepta morum, quibus exhortatur credentes ad officia pietatis inter se mutuo exercenda. Et eam partem doctrinae aliquo modo intelligit et docet etiam ratio, de doctrina fidei prorsus vero nihil novit. Ne igitur
25 videatur doctrina Christiana dissolvere bonos mores et pugnare contra politicas ordinationes, admonet Apostolus etiam de bonis moribus et honesta externa conversatione, de servanda charitate, concordia etc. Non potest igitur mundus iure accusare Christianos, quod dissolvant bonos mores, quod publicam pacem, honestatem etc. perturbent, quia melius tradunt mores et
30 omnes virtutes quam ulli aut Philosophi aut Magistratus, quia fidem addunt.

Vos enim in libertatem vocati estis, fratres, tantum ne libertatem-5, 13
tatem in occasionem detis carni, sed per charitatem servite vobis invicem.

Quasi dicat: Nacti estis iam per Christum libertatem, hoc est, longe
25 estis supra omnes leges secundum conscientiam et coram Deo, beati et salvi

12 vor Sequuntur steht als Überschrift: Doctrina de bonis operibus CDE Apostolus]
Apostoli CDE 21 habet] habent CDE 22 exhortatur] exhortantur CDE

Hs] 'Tantum ne': Ibi multa dicenda. Das ist der leidige Teufel, das ist
 1. malum omnium malo[rum], quod diab[olus] excitat in nostra doctrina, quod
 Sub. 4 diab[olus] hanc libertatem transfert. Sic Iudas: 'Qui transferunt', quia audit
 caro, quod sumus sine lege. Si hoc praedicatur: Non estis sub lege, nullis
 operibus iustificamini, Nemo fan die consequentiam wehren: Ergo nihil 5
 faciamus. Si taceo, quod sumus sub gratia, tum plane salvabitur nullus.
 Si vero doceo istam libertatem, thut Pauer, Edelmann, civis, Kunstler,
 knecht, magd, quid velit, quia est liber factus. Sic convertuntur
 ad avaritiam, superbiam et sua desideria carnalia. Hoc est maximum
 scandalum inter nos, quod Sat[an]. Interdum iratus, quod totus mundus 10
 trhait illam libertatem spiritus in carnis. Et nos ipsi sumus segniores,
 frigidiore ad orandum, patiendum, quo sumus certiores de libertate

3 transfert] transferunt 7 doceo] docēo

Dr]estis, Christus vestra vita est. Igitur lex, peccatum, mors, etiamsi vos
 terrent, tamen neque nocere neque in desperationem adigere possunt. Ea
 est praeclara et inestimabilis libertas vestra. Nunc vestrum est, diligenter 15
 cavere, ne illam libertatem detis in occasionem carni.

Hoc malum latissime patet et omnium deterrimum est, quod Satan in
 doctrina fidei excitat, quod scilicet hanc libertatem, qua Christus nos libe-
 ravit, in multis mox transfert ad occasionem carni. Hoc idem conqueritur
 Sub. 4 et Iudas in sua Epistola: 'Subintraverunt', inquit, 'quidam homines impii, 20
 qui Dei nostri gratiam transferunt ad lasciviam'. Caro enim prorsus non
 intelligit doctrinam gratiae, scilicet, quod operibus non iustificemur, sed sola
 fide, Quod lex nullum ius in nos habeat. Ideo cum audit hanc doctrinam,
 transfert eam ad lasciviam et statim sic infert: Si sumus sine lege, vivamus
 igitur, ut volumus, nihil faciamus boni, nihil demus egentibus, multo minus 25
 patiamur aliquid mali, non enim est lex, quae cogat aut liget nos.

Itaque utrinque periculum est, alterum tamen altero tolerabilius. Si
 gratia seu fides non praedicatur, nemo fit salvus, Fides enim sola iustificat
 et salvat. Contra, si praedicatur Fides, ut necesse est eam praedicari, maior
 pars hominum carnaliter intelligit doctrinam de fide et libertatem spiritus 30
 in libertatem carnis rapit. Hoc cernere est hodie in omnibus vitae generibus
 superiorum et inferiorum. Omnes iactant se esse Evangelicos, iactant Chri-
 stianam libertatem, Et tamen interim obsequentes suis cupiditatibus conver-
 tuntur ad avariciam, voluptates, superbiam, invidiam etc., nemo fideliter
 suum officium facit, nemo per charitatem alteri servit etc. Ea indignitas 35
 nonnunquam adeo impatientem me fa[Bg. S]cit, ut saepe optem eiusmodi
 Matth. 7, 6 'porcos, qui margaritas pedibus conculcant', adhuc esse sub Tyrannide
 Papac. Impossibile enim est hunc populum Gomorrhae Evangelio
 pacis regi.

Hs] Christiana. Ideo max[ima admonitio est neces[saria, et nisi dominus scan-
d[alum Cruc[is auff collum et diab[olus nos vex[aret, nemo nostrum oraret,
daret d[enarium. Sic obrueret nos c[laro cum sua pigritia, ut lieffen verbum
et orationem liegen, ut multi faciunt. Ubi habent victum, fiunt porci, relin-
5 quunt officium, vivunt sibi. sed quia pauperem per fratrem vexat diab[olus,
ideo oportet orare, praedicare. Tanta est violentia c[arnis, quae pendet in
collo, ut in 1¹ fit certe: audita libertate s[piritus trahunt in luxum c[arnis.
Omnes sunt Euangelici nobiles, faciunt, quod placet eis, non est ban[ge.
Sic rustici: iam non dant d[enarium, rauben da zu. Si iam sub lege et
10 staret ty[rannis et rigor Pap[ae, gefch[ädh yhn recht. Sed ibi extinguitur
religio Christiana et manet opinio, quod oportet ista servare, si salvari etc.
Doceamus ergo Christianos ut P[aulus hic: ne coglitetis vobis libertatem

1 est] et 5 vivunt e aus (sibi) 7 s[piritus (s[ancti) 11 Christiana o et über
(tunc) quod o

1) Erg. momento.

Dr] Deinde nos ipsi, qui docemus verbum, non tanta diligentia et ardore iam
in luce veritatis facimus nostrum officium, ut prius in tenebris ignorantiae illud
15 fecimus. Quo enim sumus certiores de libertate illa a Christo nobis parta,
hoc frigidiores et segniores sumus ad tractandum verbum, orandum, bene
operandum, ad mala ferenda etc. Et nisi Satan vexaret nos intus spiritua-
libus tentationibus et foris persecutionibus adversariorum, item contemptu
et ingratitude nostrorum hominum, prorsus securi, ignavi et ad omne opus
20 bonum reprobis fieremus atque ita cum tempore amitteremus cognitionem et
fidem Christi, desereremus ministerium verbi et quaereremus commodiorem
pro carne nostra vivendi rationem. Id quod plerique ex nostris facere
incipiunt, illa occasione moti, quod laborantes in verbo non solum victum
inde habere non possunt, sed quod etiam indignissime tractantur ab iis, quos
25 praedicatione Euangelii liberaverunt ex miserrima servitute Papae. Hi pau-
perem et scandalosum Christum deserentes implicant se praesentis vitae
negociis et ventri suo, non Christo, serviunt, sed quo fructu, cum tempore
experientur.

Cum itaque sciamus diabolum maxime insidiari nobis, qui verbum
30 habemus (alios enim captivos tenet ad suam ipsius voluntatem), et hoc
sedulo conari, ut libertatem illam Spiritus nobis auferat vel saltem hoc
efficiat, ut eam transferamus ad lasciviam, Ideo summa cura et diligentia
docemus et adhortamur exemplo Pauli nostros homines, ne existiment illam
libertatem spiritus partam Christi morte ideo sibi donatum, ut eam dent in
35 occasionem carni, aut, ut Petrus ait, eam 'habeant velut malitiae velamen', 1. Petri 2, 16
sed ut per charitatem sibiipsis invicem serviant.

Hs] s[piritus datam ad c[arnem, quae debet crucifigi. apprehendit c[aro lib[er]tatem in oc[casionem] libidinis.

‘Sed per ch[ar]itatem’: fo h[ei]ftā. Ibi lex, et valde magna. Ista lib[er]tas sic non intelligenda, sed contra istam libertatem ponamus servitutem et l[ib]. [81. 129^a] Ergo Christiani lib[er]i in spiritu, sed serviunt in carne. 5 Quidquid habes in c[ar]ne, debet servire. Si corpus habes, serviat officio, P[re]dig[er] consulat, studeat et moneto te ibi servum, et exigitur a te, ut ex lege. Servus, utere ad officium corpore, femina debet servire.

‘Invicem’: hoc nullis praedicamus; potest inculcari soli Christiano. Rusti[ci], nob[il]es: Ja, id[em] mu[st]is ma[de]n sicut Civitas; burg[er]: tamen mea 10 est; et excutiunt servitutem c[ar]nis cum fiducia. Quid fiet? sicut volunt in

Matth. 12, 45 carnis, amittunt libertatem s[piritus], et erger quam sub Pap[a] et ‘7^{es} peiores’.

4 non o 7 servum c aus servos 8 officium] offi 9 inculcari c aus
inculcari 11 fient

Dr] Ne ergo, ut diximus, Christiani abutuntur hac libertate imponit Aposto-
lus carni eorum servitutem per legem de mutua dilectione. Quare meminerint
pii, se in conscientia coram Deo esse liberos a legis maledicto, a peccato 15
et morte propter Christum, corpore autem esse servos. Hic alter alteri per
charitatem iuxta hoc Pauli praeceptum servire debet. Unusquisque igitur studeat,
in sua vocatione diligenter facere officium suum et, quacunque re potest,
adiuvare proximum. Hoc exigit a nobis Paulus his verbis: ‘Per charitatem
servite vobis invicem’, quae non sinunt sanctos secundum carnem esse liberos, 20
sed subiiciunt eos servituti etc.

Porro haec doctrina de mutua charitate inter nos servanda nullo modo
potest inculcari et persuaderi carnalibus hominibus. Christiani libenter hac
in re obsequuntur. Alii praedicata libertate illa statim inferunt: Si liber sum,
ergo licet mihi facere, quod volo. Haec res mea est, cur ergo non venderem 25
eam quanti possum? Item: cum propter bona opera non contingat nobis
salus, cur daremus aliquid egentibus? etc. Hi securissime excutiunt hoc
iugum et servitutem carnis Et transferunt libertatem Spiritus in licentiam
et lasciviam carnis. Illis securis contemptoribus certo annunciamus (quan-
quam non credant nobis, sed nos rideant), quod si corpore et facultatibus 30
suis utantur pro sua libidine (ut certe faciunt, quia non adjuvant inopes,
non mutuum dant, sed fraudant in negotio fratres, rapiunt per fas et
nefas etc.), quod, inquam, liberi non sint, ut maxime se tales glorientur, sed
amiserint Christum et libertatem et servi sint diaboli quodque nunc sub
nomine Christianae libertatis ‘septies deteriores’ sint, quam antea sub tyran- 35
Matth. 12, 45 ff. nide Papae. ‘Diabolus enim, qui expulsus erat, reversus est in eos assumptis

Ha] Ideo helfff, wer helfffen.¹ Si vis cum tuo corpore, substantia², quod carni placet, tum scis, quod amiseris Christum, nec Christianus es. Ideo non curant Euangelium, non ad Sacramentum, nemini helfffen, rauben et stelen dazu. Nostrum non est tacere verbum nec in autoritate, ut istam libertatem
 5 revocemus. Si non hoc³, wolt bald der sachen raten; et non possumus persuadere hominibus, ut corpore servirent.⁴ Ideo praedicamus piis. ob der wenig sind, nihil nocet: unus melior quam infiniti. Si unum ad Christum, melior mihi quam totus mundus. aufero absque dubio multos. Illi sollen mir so lieb sein, ut nihil ruren konnen⁵ etc. Euangelium ergo serviat
 10 libertati spiritus apud Christianos veros, qui sciunt se carne etc. Paulus

1 über vis bis tuo corpore steht pro tuo arbitrio carnis uti 4 über autoritate steht potestate nostra 10 über etc. steht debere fratribus servire

¹) Erg. Iann. ²) = Vermögen; erg. facere. ³) Erg. necessarium esset.

⁴) Erg. aliis. ⁵) Sinn: daß mich die vielen, die sich nicht retten lassen, nicht rühren, d. h. betrüben können; vgl. im Druck Z. 25 ff.

Dr] secum aliis septem spiritibus nequioribus ipso etc. Ideo eorum novissima facta sunt peiora primis.²

Nos divinum mandatum habemus praedicandi Euangelium, quod annunciat omnibus hominibus, si modo credant, gratis propter Christum
 15 libertatem a lege, peccato, morte, ira Dei etc. Non est autem in arbitrio aut potestate nostra, hanc libertatem caelare aut per Euangelium iam invulgatam obscurare seu revocare, quia Christus eam nobis donavit ac sua morte peperit. Neque possumus illos porcos, qui toto impeto ruunt in licentiam carnis, cogere, ut corpore et rebus suis serviant aliis. Ideo, quod possumus,
 20 facimus, hoc est, admonemus diligenter, illos debere hoc praestare, si his monitis nostris nihil efficimus, committimus rem Deo, cuius etiam est; is suo tempore iustas infliget eis poenas. Interim tamen hoc nos solatur, quod labor et diligentia nostra non est inanis apud pios, quorum proculdubio multi per nostrum ministerium erepti sunt e servitute diaboli et translati in
 25 illam libertatem Spiritus. Hi pauci, qui agnoscunt gloriam huius libertatis Spiritus et vicissim parati sunt per charitatem servire aliis et noverunt se secundum carnem esse debitores fratrum, plus nos exhilarant, quam innumera turba eorum, qui abutuntur illa libertate, nos contristare possunt.

Paulus valde propriis et disertis verbis loquitur, cum inquit: 'Vos in
 30 libertatem vocati estis' etc. Hic ne quis somniet libertatem carnis, exponit

15 autem fehlt CDE 16 nostra situm, hanc CDE 16/17 hanc bis revocare] hanc libertatem per Euangelium iam invulgatam celare homines aut revocare CDE 20 illos] eos CDE 21 cuius etiam est fehlt CDE 22 eis fehlt CDE poenas istis contemptoribus CDE 30 etc.] fratres.' CDE somniet] somniat A

Hs] non permittit trahe[re]¹ etc., sed debetis esse servi. Unusquisque sciat Christum dominum mortis, legis, inferni. Contra hunc thesaurum habet servitutem externam, quae est servire proximo, ut ei diene mit leib et gut, quia deus sic fecit. Sed mundus totis fluviis fluit in libertatem carnis. Fuerunt idololatrae sub Papa, illi peiores. Culpa non mea, habent doctrinam puram, qua abutuntur, donec veniat deus peste, bello etc. 'Sed nos serviamus': Quid sit servire, sequetur. man fanß am aller besten declarirn per decalogum, ut sequetur.

- 5, 14 27. Novemb.] 'Omnis enim lex in uno verbo impletur': Postquam, sicut solet, Paulus 1. iecit fundamentum Christianae doctrinae, solet sic superstruere
 1. Cor. 3, 11 f. 'aurum, argentum', ut docet ad Cor.: 'fundamentum est Christus' et iustitia Christi, postea 'superedificantur' bona opera, et vere bona opera, [Bl. 129^b]
 3. Moys. 19, 18 quae opera comprehenduntur in brevi praecepto: 'Diliges proximum

3 extremam [verschieden] zu 3 zu servitutem externam gehörig steht unten am Rand der Seite: qua gravati obediunt [geschrieben: obedit] deo

¹⁾ Erg. libertatem ad carnem.

Dr] se ipsum, cuiusmodi libertatem intelligat, dicens: 'Tantum ne libertatem in occasionem detis carni, sed per charitatem servite vobis invicem'. Quare unusquisque Christianus sciat, se per Christum constitutum esse in conscientia dominum legis, peccati, mortis etc., ita quod illa non habeant ius in eum etc. Contra sciat quoque hanc servitutem externam corpori suo impositam esse, ut per charitatem serviat proximo. Qui autem aliter intelligunt Christianam libertatem, illi fruuntur Evangelii commodis in suam ipsorum perniciem et peiores sunt idololatrae sub nomine Christiano, quam antea sub Papa fuerunt. Paulus iam pulcherrime declarabit ex decalogo, quid sit servire per charitatem etc.

5, 14

Tota enim Lex etc.

1. Cor. 3, 11 Paulus ubi iecit fundamenta Christianae doctrinae, solet 'superstruere aurum, argentum et lapides pretiosos'. Fundamentum autem aliud nullum est, ut ad Corinthios ait, quam ipse Iesus Christus seu iusticia Christi. Super hoc fundamentum nunc superstruit bona opera et vere bona, quae omnia includit brevi praecepto: 'Diliges proximum tuum' etc., Quasi dicat: Cum dico debere vos per charitatem servire invicem, hoc volo, quod lex
 3. Moys. 19, 18 alibi dicit: 'Diliges proximum tuum sicut te ipsum'. Hoc vere est interpretari Scripturam et praecepta Dei. Cogitatio Sophistarum, quam habent

14/63, 30 seipsum exponit CDE 23 etc. fehlt CDE 24 etc.] in uno verbo impletur, nempe hoc: Diliges proximum tuum sicut teipsum CDE 25 fundamenta] fundamentum CDE 30 hoc] idem CDE

Hs] tuum. Hoc est vere interpretari scrip[turam et praecepta dei. Dicit: 'servire invicem per charitatem', hoc est illud, quod dicitur alias in lege: 'Dilige'. Ne sit illa vana cogitatio, quam Soph[istae concipiunt de verbo Matt[th]. 22, 39 amandi: Amare pro[ximum est velle alicui b[onum]. Ex Philosophia pro-
cedunt: charitas est qualitas herens in animo, qua elicior ad actum bene velle. Qu[od] ist[ud] nuda, macra et mathematica ch[aritas, sed oportet ch[aritatem] esse: servat. nisi hoc, non est ch[aritas. Qu[od] ist[ud] de ch[aritate] vel 'servite' gereb[unt].

Oblique tamen taxat vanas doct[rinas. Istam doct[rinam] etiam tradi-
derunt Philosophi, d[icunt] legem naturae: hoc fac alteri, et: alteri ne feceris. Hoc factum viris humanis et g[erit] natura, quae hoc dictat. Sed hec non potest dictare quam p[ec]cata. Imo docui vos veram, sanctam doct[rinam] vitae, iam op[er]a vera, ut ceremonialia et phanat[ica] habeatis longe inferiora; quia ps[eudoprophetarum] omnium furor, quod non solum puram doct[rinam] deserunt, sed herent in superstitione, nulli herent in solidis op[er]ibus. Sic in Sch[wermeris] omnis discordia h[ab]et f[ide]m¹ etc. P[aulus]: 'super' 'fenum', 1. Cor. 3, 12

4 pro[ximum] e[st] aus d[icunt] zu 4 Amare r 5 qua] quo e[st] aus qd 9 Istam]
Ista 10 Philosophi] Ph[ilosophi] zu 10 lex naturae r 11 natura] n[on]a, dar[über] forte: natura
zu 15 Heretici docent superstitionis opera r

¹) Erg. an, nämlich in der doctrina.

Dr] de verbo diligendi, prorsus frigida ac vana est, dicunt enim diligere nihil aliud esse nisi velle alicui bonum, Aut charitatem esse qualitatem inhaerentem animo, qua homo elicit motum cordis vel actum, qui vocatur bene velle.
20 Illa est plane nuda, macilenta et Mathematica charitas, quae non est, ut ita dicam, incarnata neque procedit in opus. Paulus contra dicit charitatem debere esse servam, et nisi sit in officio servitutis, non esse charitatem.

De charitate autem praecipiens, oblique simul taxat vanos doctores, in quos spicula sua dirigit, ut doctrinam suam quoque de operibus contra ipsos
25 defendat et confirmet, Quasi dicat: Hactenus vos docui, O Galatae, veram et spirituales vitam, nunc etiam vere bona opera docebo, Et hoc ideo, ut illa ridicula et phanatica opera caeremoniarum, quae solum urgent Pseudoapostoli, longe inferiora esse agnoscatis operibus charitatis. Ea enim est dementia et furor omnium impiorum Doctorum et phanaticorum spirituum,
30 quod non solum relinquunt fundamentum verum et doctrinam puram et solidam, sed etiam haerentes in superstitionibus suis nunquam attingunt vere bona opera. Ideoque tantum 'superstruunt super fundamentum', ut Paulus 1. Cor. 3, 12 ait, 'Lignum, foenum et stipulam.' Sic Pseudoapostoli, qui erant acerrimi defensores operum, non docebant aut urgebant opera charitatis esse facienda,

Es] ut Iud[aei non contendunt de v[er]is operib[us] ch[ar]itatis, de serviendo invicem, ut manu, lingua, totis virib[us] sin paratus, neque exercentur, sed an servandus iste dies festus, Neo[m]enia, Circumcisio. Das mus folgen, ubi Satan Ab[stulit] fundamentum: impossibile manere usum b[on]orum operum. ubi arb[or] w[eg]reufft, etiam ipsi fructus. Sacra[m]entarii glorian- 5
 tur de ch[ar]itate, sustulerunt Christum et arbo[re]m. Ibi incipiunt, praedicant de g[ra]u roß, hut et fauer, in fenum, stipulas fomen. Sic omnes heretici. Sic Anab[aptistae] non agunt, ut serviant invicem nisi in specie, sed: relin-
 quere domum. Eque neces[sarium] urgere doctri[n]am de b[on]is o[per]ibus, quam prius neces[sarium] urgere doctri[n]am fidei, resistit Sat[an] utrique 10

2 neque über sed 5 fructus o

Dr] ut Christiani mutuo sese diligerent, ut parati essent ad ferendam opem in quacunque necessitate proximis, non solum facultate, verum etiam toto corpore, hoc est, lingua, manu, corde et totis viribus, sed tantum urgebant servandam esse Circumcisionem, observandos esse dies, menses etc. Neque alia bona opera docere poterant. Destructo enim fundamento Christo et obscurata 15
 doctrina fidei impossibile est remanere ullum verum usum, exercitium et opinionem bonorum operum. Sublata arbore necesse est auferri quoque fructus.

Simili modo hallucinantur hodie Sectarii in doctrina de bonis operibus, necesse est igitur eos phantastica et superstitiosa quaedam opera docere. Sustulerunt Christum, succiderunt arborem et fundamentum subverterunt, 20
 Matt[th]. 7, 26 ideo 'aedificant super harenam' et nihil possunt superstruere quam lignum, foenum, stipulam. Egrege quidem simulant dilectionem, humilitatem etc., sed
 1. 305. 3, 18 revera 'non opere et veritate', ut Ioan. ait, 'sed tantum verbo et lingua dili-
 gunt' etc. Simulant et magnam sanctitatem, eaque sanctitatis simulatione imponunt hominibus, ut iudicent opera eorum esse magnifica et Deo grata. 25
 Verum si admoveris lucem verbi, invenies esse meras nugas de rebus ridi-
 culis et nihili, pertinentibus tantum ad loca, tempora, vestes, respectum per-
 sonarum etc. Quare aequum est, ut pii doctores tam diligenter urgeant doctrinam de bonis operibus, quam doctrinam de fide. Satan enim
 utrique infensus est et acerrime resistit. Fides tamen primum plantanda 30
 est, sine ea enim impossibile est intelligi, quid bonum opus sit, quid Deo placeat.

Quod vero Satan doctrinam etiam vere bonorum operum oderit, vel
 Rom. 2, 14 inde apparet. Tametsi enim omnes homines 'notitiam quandam naturalem habeant, animis ipsorum insitam', qua naturaliter sentiunt alteri faciendum 35
 esse, quod quis velit sibi fieri (Quae sententia et similes, quas legem naturae vocamus, sunt fundamentum humani iuris et omnium bonorum operum), tamen adeo corrupta et caeca est vitio diaboli humana ratio, ut illam cognitionem secum natam non intelligat aut, si etiam admonita verbo Dei

Hs] doct[r]inae. Quamquam alteram partem sciant, ut diligamus nos invicem, nec urgent multum docendo, multominus sic vivunt. Et in nostris ecclesiis videtur, quam frigid[a] b[on]a o[per]a; sub Pap[atu] giengen ceremonialia mit etc. Sic et, si velimus operosum facere, statim zuri[cht]en künden.¹ Sed iam ie
 5 m[er] man treibt ad cha[r]itatem, non furari, ie weniger thut. Sic etiam non discunt. Sic Philosophi agnoscunt: diligendus prox[im]us, tamen subvertuntur huma[na] ratione [Bl. 130^a] et diab[oli] instigatione, quod relinquunt istam doct[r]inam tam verbo quam opere et ruunt in suas cere[m]onias. Id quod cernere in Decreto.

10 Veram doct[r]inam audistis, iam restant vera opera. Manent reliquiae in carne, quae sicut abhorrent a fide, sic a b[on]is o[per]ibus. Sicut ergo luctandum pro fide, sic ad b[on]a opera, quia habent lust ad phanaticas

3 über frigid[a] steht languid[a] zu 10 Vera opera r

¹) Sinn: Wenn wir doch unsern Willen gleich zur Tat zurechten könnten, ihn in die Tat umgesetzt sehen!

Dr] intelligat, tamen scienter (tanta est potentia Satanae) eam negligat et contemnat. Deinde accedit hoc mali, quod diabolus omnes iusticiarios et
 15 haereticos ita dementat, ut omissa doctrina de vere bonis operibus pueriles quasdam tantum caeremonias aut portentosa quaedam opera, quae ipsi excogitarunt, urgeant. Ea magnificat ratio ignara fidei et mirifice illis delectatur.

Sic in Papatu faciebant homines stulta illa et nihili opera, quae neque
 20 praecipit neque exigit Deus, summa voluptate, diligentia, ardore et magnis impensis. Idem studium ad res nihili cernimus hodie in Sectariis et eorum discipulis, praecipue autem in Anabaptistis. In nostris vero Ecclesiis, ubi diligentissime urgetur vera doctrina de bonis operibus, dictu mirum, quanta socordia et oscitantia regnet. Quo plus adhortamur et excitamus homines
 25 ad bene operandum, ad exercendam invicem charitatem, ad abiiciendam curam ventris etc., hoc languidiores et magis frigidi redduntur ad omnia exercicia pietatis. Itaque Satan non solum doctrinam fidei, sed etiam bonorum operum vehementer odit et impedit, Hic, ne homines nostri eam discant aut, si norint, factis tamen non praestent, Illic Hypocritae et Haeretici eam penitus negli-
 30 gunt et interim loco eius stultas caeremonias aut ridicula et phanatica quaedam opera docent, quibus facile capiuntur carnales homines. Mundus enim non Euangelio et fide, sed lege et superstitione regitur.

Admonet igitur Apostolus serio Christianos, ut, postquam puram doctrinam de fide audierint et acceperint, etiam vera opera exerceant. Manent
 35 enim etiam in iustificatis peccati reliquiae, quae, ut a fide, ita et a vere bonis

31 facile fehlt CDE carnales] et delectantur CDE

Hs] operationes, Ut Ps. 4: 'Vanitatem'. Ipsa perfidia, qua contra deum nitimur
 ¶f. 4, 3 nostris operibus et negligentia charitatis, qua nitimur in phanaticas quam
 charitatem. Nihil facilius dictum: Dilige proximum et servitute. Sed da
 doctores et auditores, qui hoc diligunt docendo et vivendo; non tantum
 conqueror de vivendo quam 1. Ideo ista verba sunt eterna, nemo satis
 ponderat, exercet, neque nos etiam. Istam tentationem habeo, quod magis
 observo, ubi omiserim horam orandi, quam omiserim charitatem; habeo con-
 scientiam, ubi *trēd*. Non enim adeo spectatis charitatis praecepta ut nostras
 superstitiones. Vos, inquit, estis immersi vestris superstitionibus ciborum etc.
 Ubi manet charitas? Sic Hieronymus: frangimus corpora nostra vigiliis etc.,
 et ea, quae est sola charitas, negligitur. Sic in omnibus *studen*: die

zu 1 Ps. 4. r 7 habeo neben (haben) 8 über *trēd* steht ex re nihili zu 10 Hiero-
 nymus r

Dr] operibus abhorrent et avocant. Deinde ratio humana et caro, quae in Sanctis
 resistit Spiritui (in impiis vero potentissime dominatur), naturaliter afficitur
 ¶f. 4, 3 Pharisaicis superstitionibus et, ut Psalm 4. ait: 'Diligit vanitatem et quaerit
 mendacium', Hoc est, plus delectatur, Deum metiri ex suis cogitationibus,
 quam ex verbo ipsius, Et longe maiori ardore facit opera, quae ipsa elegit,
 quam quae Deus praecipit. Ideo tam diligenter sudandum est piis doctoribus
 in urgenda charitate non simulata seu in urgendis vere bonis operibus, quam
 in vera fide docenda. Nemo igitur putet se perfecte nosse hoc praeceptum:
 'Diliges proximum tuum' etc. Brevissimum quidem est et facillimum, quod
 ad verba ipsa attinet, Sed da Doctores et Auditores, qui docendo et vivendo
 hoc recte exerceant et praestent, video enim utrosque torpere. Ideo verba
 ista: 'per charitatem servite vobis invicem', 'Diliges proximum tuum sicut
 teipsum', aeterna sunt, quae nemo etiam bonus satis ponderat, urget et exercet.
 Et quod mirum est, pii hanc tentationem habent, quod statim laeditur con-
 scientia ipsorum, si vel rem levem, quam debebant facere, omittant, non item,
 si charitatem (quod quotidie fit) negligant et puro ac fraterno corde erga
 proximum non afficiantur. Tanti enim non faciunt praeceptum charitatis ut
 superstitiones suas, a quibus in hac vita non sunt prorsus liberi etc.

Compellat igitur Paulus Galatas his verbis: 'Tota lex in uno verbo
 impletur' etc. Quasi dicat: Vos belli estis homines immersi superstitionibus
 et caeremoniis vestris de locis, temporibus, cibis, quae prosunt nec vobis nec
 aliis, et interim charitatem, quae sola erat facienda, negligitis. Quae ista est
 dementia vestra? Sic et Hieronymus ait: Nos frangimus corpora nostra

14/15 et (1.) *bis* mendacium' fehlt CDE 17 praecipit] praecepit CDE 18 in
 urgenda] in tradenda et urgenda CDE 21 docendo, discendo et vivendo CDE 22 video
bis torpere fehlt CDE 23 invicem', item: 'Diliges CDE 24 etiam *bis* ponderat] pius
 etiam satis expendit CDE 31 etc. fehlt CDE

Hs) Munch]e beiffen sie¹, faſten, rigide obser[vant suas preces, horas, vestes, tobsund; quod odit fratrem, nihil. Sic nobis fit. Ergo hoc praeceptum non solum docet bonos mores, sed etiam confutat istas superstitiones, Non solum supraedificat arg[entum, sed etiam destruit foenum. Quam infirmus
 5 in fide, tam infirmus in charitate. Sed disputationem de deo secundum cogitationes meas abiicere, sed fidere.² Sic in ceremoniis obmissis etc., sed puro corde et fraterno affici et exerceri charitate. Ideo deus bene fecit dando multas ceremonias, sed exemplo indicavit, quam ei placuerit charitas: Ut David. Christus: 'spicas', 'giengen hin burch', — ut significaret deus
 10 humanum animum naturaliter superstitiosum i. e. adhereat locis, cibis. Nemo theologorum hoc praeceptum intelligit, non totus mundus intelligit. Et hoc praeceptum cogitare ist leicht, ghen da hin et torpemus prae nimia fiducia et securitate, nimia scientia.

1. Sam. 31, 7
Matth. 12, 1

1 faſten] faſſen zu 2/3 'Misericordiam volo et non sacrificium' [Hosea 6, 6]
 7 über affici steht erga fratrem zu 9 David r

1) sie für sich, = sie setzen sich hart zu; vgl. Unsr. Ausg. Bd. 31¹, 96, 20. 2) Erg. debemus.

Dr] vigiliis, inedia, labore etc., et charitatem, quae sola est Domina et Magistra
 15 operum, negligimus. Hocque egregie cernitur in Monachis, qui rigidissime observant traditiones suas de caeremoniis, esu, vestitu etc. Hic si aliquid vel tantillum omittant, peccant mortaliter. Quod vero non solum negligunt charitatem, sed insuper etiam alius alium acerrime odit, nihil est, ut timeant.

Itaque Paulus hoc praecepto non solum docet bona opera, sed damnat
 20 etiam phanatica et supersticiosa opera. Non solum 'superstruit super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos', sed etiam destruit ligna, exurit foenum et stipulam. Deus quidem benefecit, quod multas caeremonias Iudaeis dedit. Per hoc enim voluit significare, humanum animum naturaliter superstitiosum, nihil curare charitatem, sed alligatum esse caeremoniis
 25 et carnali iusticia delectari. Interim tamen Deus exemplis testatus est in veteri etiam Testamento, quanti semper fecerit charitatem, cui cedere voluit ipsam legem cum suis caeremoniis. David cum esuriret ipse et qui cum
 30 eo erant, cum non haberent, quod ederent, edebant panes sanctos, quos secundum legem solis Sacerdotibus, non Laicis edere licebāt etc. Discipuli
 violabant Sabbatum vellendo spicas etc. Violat et Christus ipse Sabbatum, ut Iudaei interpretabantur, sanando in Sabbato infirmos. Haec omnia indicant, charitatem longe praeferendam esse omnibus legibus et caeremoniis etc. et Deum nihil usque adeo requirere a nobis quam charitatem erga proximum. Idem testatur etiam Christus, cum ait: 'Secundum autem simile est huic.' Matth. 23, 23

18 nihil bis timeant] hic nihil peccant aut laedunt Deum CDE 23 significare voluit CDE 25/26 etiam in veteri Testamento CDE

Hs] 'Omnis': Quid vultis viel mit leg[e] umgehen? Per fidem damnavi
 cere[m]onias et leg[es]. Iam per ch[ar]itatem. 'Omnis': desistite ab istis
 ineptiis. [Bl. 130^b] Quid vultis vos vexari cere[m]oniis? Sic comedendum,
 bibendum, lavandum, surgendum, — hoc, quid est? Deus non indiget his.
 Xpg. 16, 31 'Crede in Christum'. Si vis leges habere, —: 'Uno'. Das heißt Mos[en] 5
 reducere a sua maiestate. Unum verbum: Crede in Christum et dilige.
 Verbum fid[ei] est vilis[sima] vox et parvis[sima] et tamen victrix diab[oli],
 mortis. Sic servire prox[imo], consolari fratrem, docere errantem, iuvare
 peccatorem vilis[sima] res, ferre fratris impatientiam, passiones, mores, esse
 patientem in oeco[n]omia, politia, cum uxore, — est nullius speciei, sed tam 10

1 über vultis steht vos multis legibus onerare zu 1 gehört vielleicht gravati ab
 deo acerrime am untern Rande der Seite 2 cere[m]onias et leges über (opera)
 zu 6 Diligere r zu 8 Servire prox[imo] r 9 impatientiam] impatientiam 10 politia
 1
 oeco[n]omia

Dr] Tota enim lex in uno verbo impletur, nempe hoc: Diliges
 proximum tuum sicut teipsum.

Quasi dicat: quid oneratis vos lege? quid anxii sudatis et vexamini
 caeremoniis legis de cibis, diebus, locis etc.? quod hoc modo sit vescendum,
 bibendum, feriandum, sacrificandum etc.? Desistite ab his ineptiis, et audite, 15
 quid ego dico. Tota lex plenissime comprehenditur in uno illo verbo:
 'Diliges proximum tuum sicut teipsum.' Deus certe non delectatur nec indiget
 illa observatione rituum legalium, Sed hoc nunc a vobis requirit, ut credatis
 in Christum, quem misit ipse; tum in illo consummati estis et habetis omnia.
 Si autem ad fidem, cultum Deo gratissimum, vultis et leges addere, tum 20
 scitote, hoc brevissimo praecepto: 'Diliges proximum tuum sicut teipsum'
 omnes leges comprehendi. Hoc praeceptum studete servare, quo servato
 implestis omnes leges.

Et Paulus optimus est interpres praeceptorum Dei, in brevissimam
 enim summam contrahit totum Mosén, ostendens in omnibus ipsius legibus, 25
 quae fere infinitae sunt, nihil aliud contineri in summa, quam hoc brevissi-
 mum verbum: 'Diliges proximum tuum sicut teipsum.' Caeterum ratio offen-
 ditur ista vilitate et paucitate verborum, quia brevissime dicitur: 'Crede in
 Xpg. 16, 31 Christum', Item: 'Dilige proximum tuum sicut teipsum.' Ideo utranque
 doctrinam de fide et vere bonis operibus contemnit. Interim tamen ista 30
 vilissima et brevissima fidei vox: 'Crede in Christum' credentibus divina
 est potentia, qua vincunt peccatum, mortem, diabolum etc., qua salutem
 consequuntur. Sic servire alteri per charitatem, hoc est, docere errantem,
 consolari afflictum, erigere infirmum, adjuvare proximum, quacunque re possis,

Hs] magnum opus, quod totus mundus non comprehend[it], et tamen dicit se scire et habet scriptum in corde, et tamen non intelligit, alioqui magni estimaret et ging durch superstitionem. Quando vero ein grauen roß, daß find speciosa; jauer sehen, non ducere uxorem, ieiunare pane et aqua, daß leucht etc.; sed obedire parentibus. Ideo ceci in ipsa vita, plus in fide Ideo luctandum est non solum contra opiniones cordis, quod ad fidem, sed etiam bona opera, Ut sciret se quis groß achten, quando alium videt sedentem in auro et se diligenter administrantem; sed quia est communis res. Quam breve verbum et pulchre et potenter dictum: non possum
 10 melius exemplum dare quam me et nobilius obiectum quam proximum, nobilissimus habitus cordis, nempe charitas. Si vis scire, quomodo diligas proximum, inspicere te: Volo me iuvare omnibus consiliis, paternis rebus

3 über ging durch steht Paulus zu 8/9 'Diliges proximum' r 11 ursprünglich steht: nempe cor, dazu vom Rande eingewiesen charitas, darunter von Crucigers Hand sive dilectio

Dr] ferre eius agrestes mores et importunitatem, tolerare in Ecclesia et Politia aequo animo molestias, labores, hominum ingratitude[m] et contemptum,
 15 obedire Magistratibus, honore parentes afficere, patientem esse domi cum morosa uxore, intractabili familia etc., opera, ut ratio iudicat, nullius momenti sunt. Sed crede mihi, tam egregia et praeclara opera sunt, ut totus mundus eorum utilitatem et dignitatem (quia non metitur opera aut ullas alias res ex verbo Dei, sed ex iudicio impiae, caecae et stultae rationis) non comprehendat, Imo ne quidem unius minimi vere boni operis precium aestimare potest.

Toto igitur coelo errant homines, quando somniant se belle intelligere praeceptum charitatis; habent quidem illud scriptum in corde, quia naturaliter iudicant Alteri faciendum, quod sibi quis cupit fieri, sed hinc non
 25 sequitur, quod illud intelligant, alioqui factis etiam praestarent illud et praeferrent charitatem omnibus operibus, Neque tanti facerent et inflarent suas bullas, hoc est, nugas et superstitiones, ut sunt: tristi vultu et demisso capite incedere, coelibem esse, victitare pane et aqua, in Eremo agere, sordido vestitu uti et similia. Illa prodigiosa et superstitiosa opera, quae neque Deo
 30 mandante neque approbante eligunt, iudicant tam praeclara et sancta, ut charitatem, quae est sol omnium operum, longissime superent et obscurant. Adeo incomprehensibilis et infinita est caecitas humanae rationis, ut non solum de doctrina fidei sed etiam de vita et operibus rite iudicare non possit. Quare luctandum est nobis sedulo non solum contra opiniones cordis nostri, quibus naturaliter libentius niteremur in re salutis quam verbo Dei, sed etiam contra larvam et sanctam speciem electiciorum operum, Ut ita

Hs] meis man sol's curirn. Caro transit frigida. 'Teipsum' ist ein köstlich exemplum. Optimum librum habes omnium legum in corde tuo, tantum respice te, non opus aperias libros. Nulla persona nobilior, in qua debeo exercere charitatem; non animali; homo naturaliter constitutus ad Civilitatem et societatem. Non animal in terris, quod liblicher quam homo. Ideo nihil potuit constitui amari quam proximus. 5

Sed istud praedicamentum obiecti aufert diabolus: video aliquo vitio laborantem, inspicio ut diabolum, et amplius non proximus sed hostis.

4 in über (a) animal] alj 6 constitui c aus constituitur

Dr] discamus magnificare opera, quae unusquisque in sua vocatione facit, etiamsi in speciem levia et despecta videantur, modo habeant mandatum Dei, Et e contra contemnere ea, quae ratio eligit sine mandato Dei, ut maxime praecleara, gravia, magna, sancta videantur. 10

Hoc praeceptum alibi diligenter et copiose tractavi, ideo iam obiter tantum illud percurram. Breve verbum est et pulchre ac potenter dictum: 'Diliges proximum tuum sicut Teipsum.' Nemo potest dare melius, certius et propius exemplum quam Seipsum. Neque dari potest nobilior et profundior habitus quam charitas, Neque excellentius obiectum quam proximus. Exem[plum] ergo, habitus et obiectum sunt nobilissima. Itaque si cupis scire, quo modo diligendus sit proximus, et habere exemplum illustre huius rei, considera diligenter, quo modo Tu teipsum diligas. Certe cuperes anxie in necessitate aut periculo te amari et iuvare omnibus consiliis, facultatibus et viribus non solum omnium hominum sed etiam omnium creaturarum. Quare nullo libro indiges, qui te erudiat et admoneat, quomodo proximum diligere debeas, habes enim pulcherrimum et optimum librum omnium legum in corde tuo. Non eges ullo doctore hac in re, tantum consule tuum proprium cor, hoc satis abunde docebit te, ita diligendum esse tuum proximum, ut Teipsum. Deinde charitas summa virtus est, quae non solum parata est servire lingua, manu, pecunia, facultatibus, sed etiam corpore et ipsa vita, neque meritis aut ulla alia re provocatur, neque demeritis, ingratitude etc. impeditur. Mater ideo fovet, curat etc. filium, quia diligit eum etc. 20 30

Postremo nullum animal, erga quod exercere debes charitatem, nobilior est proximo tuo. Non est diabolus, non leo, ursus, lupo, non lapis, lignum etc., sed animal tui simillimum, quo nullum vivit in terris iucundius, amabilius, utilius, benignius, magis consolatorium et necessarium, quodque naturaliter conditum est ad civilitatem et societatem. Ideo nihil in tota rerum natura potuit constitui magis dignum amore, quam proximus noster. Sed 35

20 cuperes anxie fehlt CDE 21 aut] et CDE periculo maxime cuperes te CDE
22 non solum fehlt CDE sed etiam omnium] et CDE

Hs] Das kan diab[olus] zutwegen bringen et habitum in corde machē frigidum, ut non curem proximo. cupiditatib[us] meis studeo, daß der habitus hin weg; tum tantum manent vocolae diligendi. [Bl. 131^a] Sed proximus meus est quilibet homo, qui mihi etiam nocuerit. Etiam si noceret, malediceret, tamen manet homo, caro et sanguis, corp[us] et anima, creatura divina, mihi simillime creata; ea manente natura manet praeceptum charitatis. Ut homo, qui apprehendit hominem apud vitium: der mit dem großen maul.¹ Si etiam homo plenus virtutibus ut Christus, et tantum video unum, quod displicet. Das mer ein praeceptum, inquit, da h[er] zuthun ha[st] per totam v[er]itatem.

10 Exercete vos 1. in fide, postea charitate, quia mundus plenus hominib[us]

zu 4/5 Esa. c. 58.: 'Ne despexeris carnem tuam' [Jes. 58, 7]. Memb[rum] in corpore putridum non etc.² r 6 über Ut steht facimus 9 ha[st] ha[st]

¹) Siehe S. 74, 15. ²) Zum Sinn vgl. unten im Druck Z. 32.

Dr] ea mira ars est diaboli, ut non solum possit egregie obscurare hoc nobilissimum obiectum et ex animo mihi eximere, sed etiam potest cordi plane contrariam opinionem persuadere, ut iudicet proximum non amore, sed acerbissimo odio dignum. Hocque potest facillime efficere, tantum suggerit mihi: Ecce is homo hoc vitio laborat, obiurgavit te, nocuit tibi etc. Hic statim vilesceat hoc obiectum amabilissimum, ut amplius non agnoscatur proximus diligendus, sed hostis odio dignissimus. Hoc modo Satan mirifice potest habitum diligendi in corde nostro frigidum et negligentem reddere, imo prorsus extinguere, ut obliti amoris erga proximum tantum obsequamur cupiditatibus nostris. Praeter hoc accedit etiam nostra superstitio et negligentia, Deinde offensiones proximorum, quae nos penitus ex amatoribus faciunt osiores, Ita ut nihil in nobis de illo praecepto maneat quam nudae et inanes literae et syllabae: 'Diliges proximum tuum sicut teipsum.'

Hoc modo non tenemus sententiam huius praecepti, multominus servamus. Sed proximus est quilibet homo, praesertim qui ope nostra indiget, ut Christus interpretatur Luc. 10. Qui etiamsi me aliqua iniuria affecit aut nocuit, non ideo exiit humanitatem aut desinit esse caro, sanguis, creatura Dei mihi simillima, Summa, non desinit esse proximus meus. Donec ergo manserit in eo natura humana, tantisper manet etiam praeceptum charitatis, quod exigit a me, ut carnem meam non despiciam, non malum pro malo reddam, sed malum bono vincam, Alioqui charitas nunquam erit 'tolerans, patiens' etc., 1. Corin. 13. Non absciditur membrum morbosum, sed fovetur 1. Cor. 13, 7

12 mihi fehlt CDE 15 mihi fehlt CDE 17/23 Hoc bis teipsum.] Hoc modo Satan mirifice potest habitum diligendi in corde nostro mutare, ut ex amatoribus proximorum fiamus detractatores, osiores et persecutores ipsorum, ut nihil in nobis de illo praecepto (diliges proximum tuum sicut te ipsum) maneat, quam nudae et inanes literae et syllabae. CDE 24/25 Hoc bis est] Est autem proximus noster CDE 29 in eo manserit CDE

Hs]indigentib[us. Ibi caro non; sed tum fiet, ut ch[ar]itatis l[oc]us, 1. Cor. 13.
Omnes l[eg]es in hoc ordinatae, ut 1. fid[em] doce[amus], post ch[ar]itatem.
Theologia est brevis in verbis et facilis, sed re, usu est latior, longior, profundior quam totus mundus.

5, 15 'Si autem invicem': Das vitium bl[e]ibt extra ec[clesi]am non, postquam
ingressi ps[eud]oprophetae; ubi subverterunt fundamentum, tum impossibile,
ut maneat concord[ia] et p[ax], nec in opinione nec oper[e. Ubi Aph[ri]ca

3 über undeutlichem The^a steht forte The^a [= Theologia] ¹

¹) D. h. Rörer stellt die Lesung sicher.

Dr] et curatur. Et 'membris minus honestis', inquit Paulus, 'uberior honos
1. Cor. 12, 23 addendus est.' Sed plerique adeo immemores sunt huius praecepti, ut, si
etiam norint aliquem multis insignibus donis ac virtutibus praeditum, tamen 10
si vel unum naevum aut maculam in eo deprehenderint, in illam solam
intuentes obliviscuntur omnium donorum et bonorum ipsius. Multos etiam
invenies tam inhumanos et acerbos illusores, qui eos, quibus male volunt,
non appellant proprio nomine, sed describunt ignominiosa quadam periphrasi.
Ut ille: limis oculis, adunco naso, sparso ore etc. Breviter mundus est 15
regnum diaboli, quod fidem et charitatem et omnia Dei dicta et facta secu-
rissime contemnit.

Commendat ergo Paulus Galatis et omnibus Christianis charitatem et
adhortatur eos, ut per eam sibi invicem serviant, Quasi dicat: Non opus
est onerare vos Circuncisione et ritibus Mosaicis, Sed ante omnia perse- 20
verate in fidei doctrina, quam a me accepistis. Post, si vultis bene operari,
Ego uno verbo ostendam vobis summa et maxima opera et quomodo omnes
leges impleatis: Diligite vos mutuo per charitatem. Non deerunt, quibus
benefacere poteritis, mundus enim plenus est hominibus, qui ope aliorum
egent. Haec absoluta est doctrina de fide et charitate et Theologia brevissima 25
et longissima, Brevissima, quod ad verba et sententias attinet, sed usu et
reipsa latior, longior, profundior et sublimior est toto mundo.

5, 15 Quodsi invicem mordetis et comeditis, videte, ne ab invicem
consummami.

Paulus his verbis testatur, in Ecclesiis non posse constare pacem et 30
concordiam, neque in opinione neque in vita, si per impios doctores sub-
vertatur fundamentum, hoc est, doctrina fidei, sed subinde oriri alias atque

9 Sed his praecepti] Sed ita excaecata et corrupta est veneno diaboli natura CDE
10 norint filii saeculi aliquem CDE 11 illam] hanc CDE 15 Ut ille apud Teren.:
Limis CDE 18 Paulus charitatem Galatis CDE Christianis] piis (hi enim soli diligunt)
et CDE charitatem fehlt CDE 25 absoluta] perfecta CDE 31 opinione] doctrina CDE
32 doctrina fidei] fides in Christum CDE

Hs] per Manich[aeos seducta, Venerunt Donatistae cum reliquis 2 sectis. Ubi una scissura, non finis eius. Ubi Sch[wermeri a nobis defecerunt, postea Anab[aptistae, sic postea alii, nec inter se possunt concordare fieri, quia ablato spiritu veritatis. Sic nullus finis in op[inionibus, heresib[us et doctrina, sic etiam in morib[us, is nimbt vestem, diem, Circum[cisionem. Sicut in Pap[atu: si mansisset, venissent plures ordines Monach[orum, deinde quodlibet monasterium, tot opiniones quot cap[ita. Postea ~~tempt~~ mordere, quod secta sectam damnet, Ut Parf[usser ~~schilt~~ Prebiger: Vos effet f[eis]ch! Vos non ~~schuch~~ tragt! Sic secta sectam iudicat et opus opus damnat, quia sua volunt laudare. Das thut charitas nicht, sed sic dicit: Ego sum prae-

zu 1/2 In mathematica, cum semel receditur ab unitate, numerus non cessat progredi, donec crescat in infinitum. Sic von Crucigers Hand r 6 venissent] venisset

Dr] alias dissensiones et opiniones de doctrina, fide et operibus. Semel autem violata Ecclesiae concordia non est modus neque finis mali illius. Autores enim schismatum inter se dissentientes hic illud opus docet ad iusticiam necessarium, alius aliud. Quisque suam opinionem et superstitionem probat, alterius reprehendit. Ibi necesse est oriri dissidia et factiones, quae postea mutuo mordent et devorant, hoc est, iudicant et condemnant, donec tandem consummentur. Hoc praeter Scripturam testantur etiam exempla omnium temporum. Ubi Aphrica eversa fuit per Manichaeos, mox secuti sunt eos Donatistae, qui et ipsi inter se dissentientes divisi erant in tres Sectas etc. Nostro tempore primum defecerunt a nobis Sacramentarii, post Anabaptistae, horum neutri inter se concordare sunt. Ita Secta semper parit Sectas et alia alias damnat. Cessante unitate secundum Mathematicos progreditur numerus usque in infinitum. Sic laesa et ablata unitate spiritus, neque in doctrina neque in moribus possibile est manere concordiam, sed subinde novi utrinque errores nascuntur usque in infinitum. Hoc etiam egregie vidimus in Papatu, in quo, cum neglecta iaceret doctrina fidei, impossibile fuit manere concordiam spiritus, qua ablata postea per doctrinam operum natae sunt fere infinitae Sectae Monachorum, qui discordes inter se metiebantur sanctitatem ex gravamine ordinum et difficultate operum supersticiosorum, quae ipsi excogitaverant. Hinc alii volebant haberi aliis sanctiores. Item non solum monachi diversae, sed etiam eiusdem professionis inter se dissentiebant. Ut figulus figulo, ita Minorita Minoritae invadebat etc. Denique tot erant opiniones in quolibet Monasterio, quot Monachi erant. Tam diu igitur

11 opiniones et dissensiones CDE fide et operibus] et vita CDE 12 mali illius] dissensionum CDE 13 hic illud, alius aliud opus CDE 14 alius aliud fehlt CDE 15/17 quae bis consummentur] Unde fit, ut alii alios mordeant et devorent, hoc est, iudicent et condemnent, donec tandem pereant CDE 22 alias] aliam CDE 25 egregie fehlt CDE 27 qua] Ea CDE 28 qui] Hi CDE

Hs] dicator, sum discipulus, praeceptor, magistratus; est valde bonum opus: servus, ancilla, uxor; servi tu deo in tua vita sicut ego in mea. Sic lob ich dein ampt et econtra. Sic alterum aliter non iudicat, sunt in varietate multorum operum, et tamen summa concordia.

Hoc non possunt Sectae facere, hoc impossibile, alioqui giengen zu scheitern. Monachus Francis[canus non dicit: Uxor, tuum officium tam bonum ut nostrum; quod Rarl[stadt dicat¹: Mein grauer roß non melior quam gulben haret Cesaris; Sed: Isti seculares, incedunt Pompa, in auro, Nos econtra. [Bl. 131^b] Sed Paulus: Si vis legem facere et lust ad bonum opus, 'Servite' etc., laßt ein iglichen sein² etc. et laudetis invicem, nemo 10

6 tuum] tua)

¹) Abhängig zu denken von einem aus Z. 5 wiederholten impossibile. ²) Erg. was er ist.

Dr] mutuo inter se aluerunt emulationes, contentiones, lites, virulentias, morsus et devorations, donec iuxta hoc dictum Pauli iam consummentur etc.

Qui vero doctrinam fidei tenent et iuxta hoc Pauli praeceptum sese mutuo diligunt, non vituperant alii aliorum vitae genus et opera, sed quisque alterius genus vitae et officium, quod facit in sua vocatione, probat. Nemo 15 pius praefert coram Deo officium magistratus officio subditi, quia novit utrunque esse ordinationem Dei et habere divinum mandatum. Non discernit inter officium seu opus patris et filii, paedagogi et discipuli, heri et servi etc., sed certo pronunciat utrunque placere Deo, si fiat in fide et obedientia Dei. Coram mundo quidem ista vitae genera et eorum officia inaequalia 20 sunt, sed ista externa inaequalitas nihil impedit unitatem Spiritus, qua idem omnes de Christo sentiunt et credunt, scilicet per eum solum nobis contingere remissionem peccatorum et iusticiam. Deinde quod ad externam conversationem et officium attinet, alius non iudicat alium neque opera eius vituperat, sua laudat, etiamsi longe superent ea, sed uno ore et spiritu 25

88m. 2, 11 fatentur se habere eundem Christum Salvatorem, apud quem 'nulla est personarum' aut operum 'acceptio' etc.

Hoc impossibile est eos facere, qui neglecta doctrina de fide et charitate superstitiosa opera docent. Monachus non concedit, Laici opera, quae facit in sua vocatione, tam bona et accepta esse Deo quam sua. Nonna longe 30 praefert suum vitae genus et opera vitae generi et operibus Matronae coniugis, haec enim iudicat meritoria esse gratiae et vitae aeternae, non item illa. Atque hinc est, quod sacri illi homines, ut auri fames, vehementer contenderunt et persuaserunt etiam mundo, suum statum et opera longe

11 mutuo] mutuas CDE 21/22 omnes idem CDE 32 coniugis] quae maritum habet. CDE haec enim] Sua opera CDE 33 illa] opera matrisfamilias CDE illi] isti CDE 34 etiam toti mundo CDE

Hs] exal|tet se super alium. Daß hei|ßt rech|t docere bona op|era. Istam doc-
t|rinam non docent nec possunt, quia obsessi opinio|nibus propriis de fide
et b|onis op|eribus. Nos gratia dei bene loqui possumus de b|onis op|eribus.
Ubicunque f|ides, manif|esta fecit et successit op|era falsa, i. e. invicem
5 iudicare, criminari, damnare et extollere super alium sequitur inevitab|liter,
quia ibi cl|aro, mundus, diab|olus kan nich|t ander|s. Ideo ne be|ist euch nec
damnate invicem propter Cir|cumcisionem, festa, ia wird nich|ts drau|s. 'Si', i. e.
hyr werd euch so lang fressen, ut euch auffrest. Si edific|atis focum, habebitis etiam

2 docent] docet 3 possumus fehlt 5 alium] aliam 7 nich|ts] nich|t

Dr] maiora et sanctiora esse Laicorum statu et operibus. Et nisi ipsi hanc
10 opinionem sanctitatis de operibus suis adhuc hodie haberent et defenderent,
non diu servarent dignitatem et Regnum suum. Nulli igitur Monacho aut
alii, quicumque tandem sit, iustituario persuadebis, opera vulgaris Christiani,
in fide et obedientia Dei facta, meliora et magis accepta esse Deo quam
supersticiosa et prodigiosa illa sua opera, quae ipsi legerunt. Sublato enim
15 fundamento non possunt operarii aliter iudicare, quam se, qui tam praeclara
et grandia opera faciunt, et ut hodie Anabaptistae somniant, se, qui egent,
esuriunt, frigent et vili vestitu utuntur etc., esse sanctos, non item alios,
qui proprium tenent etc. Ideo impossibile est, eos pacem habere cum iis,
qui eorum opinioni non assentiuntur, sed mordent et devorant eos.

20 Contra Paulus docet, vitandas esse tales occasiones discordiarum, et
ostendit, quo modo vitari possint. Ea, inquit, est via ad concordiam: Quisque
faciat in suo vitae genere, ad quod Deus eum vocavit, suum officium, non
extollat se supra alios neque opera aliorum reprehendat et sua tanquam
meliora commendet, sed alii aliis per charitatem serviant. Haec germana et
25 simplex est doctrina de bonis operibus. Hoc illi, qui 'naufragium circa 1. Tim. 1, 19
fidem fecerunt' et phanaticas opiniones de fide et vita seu operibus bonis
conceperunt, non faciunt, sed statim dissentientes inter se de doctrina fidei
et operum alii alios mordent et devorant, id est, criminantur et condemnant,
ut de Galatis hic Paulus ait: 'Quod si invicem mordetis' etc. Quasi dicat:
30 nolite alii alios invicem criminari et damnare propter Circumcisionem, propter
observationem feriarum aut aliarum caeremoniarum, sed hoc potius praestate,
ut vobis invicem per charitatem serviatis, alioqui si perrexeritis vos invicem
mordere et devorare, videte, ne consummamini, id est, prorsus pereatis etiam

9 ipsi fehlt CDE 10 hodie apud quosdam haberent CDE 11 Regnum suum]
opes suas CDE 12 vulgaris Christiani] mariti, uxoris, servi, ancillae etc. CDE 14 sua]
electitia CDE legerunt] faciunt CDE 15 fundamento] angulari lapide Christo CDE
qui] praesertim cum CDE 16 faciunt, solos Deo esse acceptos. CDE et ut] Sic CDE
18 tenent] habent CDE eos] iusticiarios et sectarum autores CDE 23 tanquam]
velut CDE 24 commendet] laudet CDE

Hs] ignem, i. e. simpliciter peribitis, etiam poenaliter. Iam culpa perierunt. Nullum bonum opus ad Sch]wermerum; quando facit in speciem, ideo mordet invicem. Ideo etiam consummaminus poenaliter, Sicut fecit Ar]io, Mun]ero et aliis.

5, 16 'Dico autem: ambul]ate'. Da wil er] fassen et praeceptum exponir], quid sit dilig]ere p]roximum.

28. Novemb.] Periculosum et diffic]ile, simul docere nos iustificari sine operibus et tamen exigere opera. Si docemus opera, amittitur f]ides. Si econtra, etc. Ibi ergo ceperat exhortari ad opera et dicit: 'in 1 verbo impletur tota lex: 5, 14 Dilige' etc. Ecce versatur in operib]us et sonant verba, quasi, si fecerint

4 über exponir] steht exemplariter

7 amittitur] amittitur

9 über si steht qui

Dr] corporaliter. Id quod fere semper accidere solet, praecipue authoribus Sec- 10 tarum, Ut Ario et aliis et nostro tempore nonnullis. Qui enim fundamento iacto in arenam superstruit ligna, foenum, stipulam, hunc necesse est perdi et concremari, illa enim omnia parata sunt ad incendium. Ut interim non dicam, eiusmodi morsus et devorationes sequi solere etiam devastationes non unius civitatis, sed regionum et regnorum etc. Nunc interpretatur, quid sit 15 servire proximo per charitatem.

Difficile et periculosum est docere, nos fide iustificari sine operibus, et tamen simul exigere opera. Hic nisi sint fideles et prudentes ministri 1. Cor. 4, 1 Christi et 'dispensatores mysteriorum Dei', qui recte secant verbum veritatis, statim fides et oper] confunduntur. Uterque locus et fidei et operum dili- 20 genter doceri et urgeri debet, sic tamen, ut uterque intra suos limites maneat. Alioqui, si opera sola docentur, ut in Papatu accidit, fides amittitur, Si fides sola docetur, statim somniant carnales homines opera non esse necessaria etc.

Cooperat Apostolus supra exhortari ad bona opera et dicere totam legem impleri uno verbo, illo scilicet: 'Diliges proximum tuum sicut teipsum'. 25 Hic alicui in mentem venire posset: Paulus in tota Epistola detrahit legi iusticiam, quia dicit: 'Ex operibus legis non iustificatur omnis caro', Item: 2, 16 'Qui ex operibus legis sunt, sub maledicto sunt' etc. Iam autem, cum ait totam legem in uno verbo impleri, videtur oblitus caussae, quam in tota hac Epistola tractavit, et plane diversum sentire, nempe hoc, quod facientes opera 30 charitatis legem impleant et iusti sint. Ad hanc occupationem respondet his verbis:

5, 16 Dico autem, Spiritu ambulate, et concupiscentiam carnis non perficietis.

Quasi dicat: Non sum oblitus disputationis meae superioris de fide 35 neque eam iam revoco, cum adhortor vos ad mutuam charitatem et dico

Hs]ista, sint iusti. ergo recessit a priori disput[atione. Ideo cautus est et memor sui: 'Dico'. Inceperam suaderi, ut diligatis, et dixi, quod universa lex in uno etc. Hoc fortasse non recte intelligeretis, ergo indicabo. Sic Sophistae: Dilectio est plenitudo legis, et dicit¹, quod universa lex collecta uno
 5 verbo etc., ergo dilectio est iustitia. Ipsi a verbo ad opus, a doctrina ad opus; est insulsis[sima consequentia, a praeceptis etc. Sed heift: deberemus quidem iustificari, si praeceptum non esset hic. Lex praescribit, quid faciendum. Quid? Diligere debes, ergo dilectio facit iustos. et da, qui diligit deum et proximum. In futura vita erit dilectio iustitiae, cum
 10 erimus purgati et sancti ab universis vitiis et puri ut sol; ibi cessabit fides 1. Cor. 13, 8 et spes. sed quia non puri, nihil vehementius amamus quam nos et contemnimus alios et malitia manet ista in hac vita. Ut ergo simus iusti in hac

zu 3 Sophistae r 6 über opus steht vitam über insulsis[sima steht ineptis[sima consequentia] 9ñā 8 über qui steht aliquem zu 8f. habeat primum motum et zelum et faciat, quid in se est r zu 11ff. In hac vita non sumus iusti nisi imputatione, peccatum enim heret in nobis et dilectio nostra impura et imperfecta est r

¹) Erg. Paulus. D. h. die Sophisten berufen sich auf diese paulinische Stelle.

Dr] totam legem impleri dilectione, sed plane idem sentio, quod supra. Ideo ut recte me intelligatis, addo: 'Spiritu ambulate' etc.

15 Quanquam Paulus proprie et diserte hic locutus est, tamen nihil profuit. Sophistae enim ex hoc dicto Pauli male intellecto: Dilectio est plenitudo legis, sic collegerunt: Si dilectio est impletio legis, ergo dilectio est iusticia, Ergo si diligimus, iusti sumus. Belli homines argumentantur a verbo ad opus, a doctrina seu a praeceptis ad vitam, hoc modo: Lex praecipit dilectionem, ergo opus statim sequitur. Est autem ineptissima consequentia a
 20 praeceptis argumentari et concludere ad opera.

Deberemus quidem implere legem et impletionem eius iustificari, sed peccatum obstat. Praescribit et praecipit quidem lex, ut 'Deum ex toto corde etc. et proximum ut nos ipsos diligamus', sed ideo non sequitur: Hoc scriptum est, ergo fit, Lex praecipit dilectionem, ergo diligimus. Non dabis aliquem in terris, qui ita diligit Deum et proximum, ut lex requirit. In futura autem vita, ubi plane mundati ab omnibus vitiis et peccatis et puri ut sol erimus, perfecte diligemus et perfecta dilectione iusti erimus. In illa vero
 25 vita impedit puritatem illam caro, in qua, donec vivimus, haeret adhuc peccatum. Hinc tam potens est amor nostri viciosus, ut longe superet
 30 amorem Dei et proximi. Interim tamen, ut et in hac vita iusti simus, habemus 'Propiciatorium' et Thronum gratiae Christum, in quem credentes, pecca- Rom. 3, 25

15 vor Quanquam steht als Überschrift: Dilutio argumenti sophistarum: Dilectio est impletio legis, ergo lex iustificat. CDE 18 si diligimus] diligentes CDE sumus iusti CDE

^{Hs]} vita, habemus 'propiciatorium'. sic fid[es] est iustitia in hac vita, donec
 Röm. 3, 25 liberemur ab omni peccato; tum non opus fide et spe. Si etiam aliqua
 Ep[ist.] 5, 5 charitas, tamen non tanta, qualis possit deum placare. [Bl. 132^a] 'Nihil
 impurum intrabit in reg[nu]m celorum', omnes autem sordidi. ideo habemus
 nostram fidem, thesau[ru]m, quod Christus tegit nos sua iustitia, qui solus
 1. Petri 2, 22 non peccat, 'non in ore' etc., et adumbrat nos suae iustitiae velo, et interim
 1. Cor. 15, 24; 15, 28 incepimus diligere et ut satis[faciamus] legi. Sed 'ubi trad[iderit] reg[nu]m' etc.,
 1. Cor. 13, 8 'et deus omnia', tum erit cha[r]itas eterna, ut 1. Cor. 13: fides et spes
 cessabunt. Soph[ist]ae, ubi audiunt¹, —: est² praeceptum principale, ergo
 iustificat; fides iustificat, sed cum charitate ornata. Opera commendantur, 10
 quasi iustificent et placeant deo. Ideo *bleibt* in: deberemus. Si nullum
 in me peccatum et omnino purus, perfecte ardens in cha[r]itate, tum essem

4 über sordidi steht sumus 6 über 'non in ore' steht 1. Pet. 2. 7 über ut steht
 incipimus zu 7 1. Cor. 15 r 9 praecepti p—li

¹) Nämlich das Gebot der Liebe. ²) Erg. dicunt.

Dr]tum nobis non imputatur. Est igitur fides iusticia nostra in hac vita. In
 futura autem, ubi perpurgati et prorsus liberi erimus ab omnibus peccatis
 et concupiscentiis, non amplius opus habebimus fide et spe. 15

Magnus igitur error est tribuere iustificationem dilectioni, quae nulla
 est aut, si aliqua est, tamen non tanta est, quae possit Deum placare, quia
 Ep[ist.] 5, 5 sancti etiam in hac vita imperfecte et impure, ut dixi, diligunt, 'nihil autem
 impurum intrabit regnum coelorum'. Interim tamen hac fiducia sustentamur,
 1. Petri 2, 22 quod Christus, 'qui solus peccatum non fecit' neque dolus in ore eius inventus
 est', obumbrat nos sua iusticia. Hoc umbraculo, coelo remissionis peccatorum
 et throno gratiae, conclusi et protecti incipimus diligere et implere legem. Sed
 propter hanc impletionem non iustificamur neque accepti sumus, dum hic
 1. Cor. 15, 24; 15, 28 vivimus. 'Ubi vero tradiderit Christus regnum Deo Patri et aboleverit
 omnem principatum etc. et Deus erit omnia in omnibus', ibi tum cessabit 25
 1. Cor. 13, 8 fides et spes, et charitas erit perfecta et aeterna, 1. Cor. 13. Hoc *sophistae*
 non intelligunt, ideo, cum audiunt dilectionem esse summam legis, statim
 inferunt: Ergo dilectio iustificat, Vel contra, cum legunt in Paulo Fidem
 iustificare, addunt: scilicet informatam charitate. Ea non est sententia Pauli,
 ut supra dictum est copiose. 30

Si ab omnibus peccatis puri essemus et perfecte arderemus charitate
 erga Deum et proximum, tum certe iusti et sancti essemus per charitatem,
 nihilque esset, quod ultra Deus a nobis requirere posset. Hoc in praesenti
 vita non fit, sed differtur in futuram. Accipimus quidem hic donum et
 primitias Spiritus, ut incipiamus diligere, sed valde tenuiter. Si autem vere 35

15 spe, sed perfecto diligimus. CDE 33 requirere] exigere CDE

H₅] S₁anctus et iustus per illam ch₁aritatem. Sed hic non; incipitur quidem hic donum spiritus et primitiae, ut aliquem incip₁iam diligere, sed modica particul₁a, non sic paupertatem¹ ut opes, mortem ut vitam. Si esset vera ch₁aritas, absolveret me ab hac vita nec possem vivere. Sumus plane in
 5 p₁eccatis submersi, nihil boni cog₁itamus coram deo, ibi mera² etc. Sed postea Christus vocat me. 'Sicut vivo, in filio' etc., Sic in illo Christo^{2, 20} etiam incipio dil₁igere. Supra: 'misit deus filium, ut iustificatio' etc., i. e. 4, 4f. inciperet impleri, i. e. haberemus primitias, implere legem. Interim iusti-
 ficamur 'propiciatione', sub eius umb₁ra vivimus. Hoc quidem dixi de 'non 1. 3^oh. 4, 10
 10 mordendo' etc.³ et diligendo proximo. hoc sic intelligite.

'Amb₁ulate spiritu': *fo mein ichs*, tantum hoc exigo a vobis, scio, quod non l₁egem imple₁bitis, manebit in vobisipsis p₁eccatum. 'Amb₁ulate': secte-

4 nach nec nochmals nec 5 über mera steht nulla dilectio 8 legem] leg₂
 zu 11 'Ambulate spiritu(s)' r 12 vobisipsis] geip₁so über 'Ambulate' steht Sic facite

1) Erg. diligimus. 2) Erg. inimicitia. 3) Erg. 'et comedendo invicem'
 [die Bibelstelle].

Dr] et perfecte, ut lex: 'Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo' etc. requirit, diligeremus Deum, tum inopia tam grata esset nobis ut copia, dolor
 15 ut voluptas, mors ut vita etc. Imo vere et perfecte diligens Deum non diu posset vivere, sed mox absorberetur illa charitate. Nunc autem humana natura adeo submersa est peccatis, ut plane nihil recte de Deo cogitare aut sentire possit, non diligit, sed vehementer odit Deum etc. Quare, ut Ioann. ait, 'Nos non dileximus Deum, sed Ipse dilexit nos et misit Filium suum 1. 3^oh. 4, 10
 20 propiciationem pro peccatis nostris', et supra Cap. 2: 'Christus dilexit me 2, 20 et tradidit Semetipsum pro me', Et cap. 4: 'Misit Deus Filium suum, factum 4, 4f. sub legem, ut eos' etc. Per hunc filium redempti et iustificati, incipimus
 diligere, Iuxta illud Pauli Rom. 8: 'Quod erat impossibile legi etc., ut iusti- 8^om. 8, 3f.
 ficato legis in nobis impleretur', id est, inciperet impleri. Mera igitur somnia
 25 sunt, quae Sophistae de impletionem legis docuerunt.

Quare Paulus indicat his verbis: 'Ambulate spiritu' etc., quomodo velit accipi sententiam suam, qua dixerat: 'Per charitatem servite vobis invicem', Item Dilectionem esse impletionem legis etc., Quasi dicat: Dum iubeo vos diligere mutuo, hoc a vobis exigo, ut spiritu ambuletis. Scio enim, quod
 30 legem non implebitis; quia peccatum haeret in vobis, donec vivitis, ideo impossibile est vos implere legem. Interim tamen hoc diligenter curate, ut Spiritu ambuletis, Hoc est, luctemini Spiritu contra Carnem et sectemini motus Spirituales etc. Non igitur oblitus est causae iustificationis. Nam

14 ut] quam CDE 15 ut (1.) quam CDE ut (2.) quam CDE 17 submersa
 est peccatis] corrupta est et peccatis submersa CDE

Hs]mini motus illos spiritus et luctamini cum carne. Ibi manifeste negat opera iustificare, non oblitus sui status; et inimici duo sunt in vobis, spiritus et caro. Deus suscitavit in corpore vestro rixam, quod spiritus cum carne luctatur. Nihil potestis hac vita praestare, quam ut sequamini ducem spiritum et resistatis duci carni. Quando ergo dico: debetis hoc et hoc facere, sic intelligite, ne putetis me docere operibus iustificari.

'Sed spiritu': Et redt verbis proprie acceptis. Ambulandum, eundum, exercendum in spiritu; nondum hin¹, ut ea cogitemus, faciamus, quae spiritus sunt, et resistamus eis, quae sunt carnis. Quasi dicat: Opera², desideria nondum mortua, semper remurmurant, reluctantur spiritui. Nullius Sancti caro tam bona est, quin, si offendatur a fratre, vellet libenter mordere, devorare. Si offensa caro, aliquid omittat de praecepto: 'Dilige proxi-

1 über motus illos spiritus steht verus timor, fiducia dei 2 inimici c-t [verschrieben] zu 2 Spiritus, caro r 4 sequamini] seq-i [sequimini] zu 7 ff. gehörig steht am oberen Rande der Seite: Cat(h)alogum operum carnis vide In locis Communibus Philippi, fol. 78. Desgleichen am unteren Rande der Seite: Magister Vitus³: Lege diligenter, quomodo utendum sit lege contra et in carnem, ut spiritu resistamus. Nam cavere concupiscentiam non possumus ob corruptam nostram naturam 10 spiritui] sp zu 10/11 Sancti habent carnem, ergo opera non iustificant r zu 11 ff. Offensio r

¹) D. h. wir sind noch nicht dahin gelangt, daß usw. ²) Erg. carnis. ³) Römer zitiert hier wieder das Kollegheft Veit Dietrichs.

Dr]cum iubet eos Spiritu ambulare, manifeste negat opera iustificare, Quasi dicat: Cum de impletionem legis loquor, non hoc volo, quod lege iustificamini, sed hoc dico, quod duo contrarii Duces sunt in vobis, Spiritus et Caro. Deus suscitavit in corpore vestro rixam et pugnam. Spiritus enim cum Carne luctatur et vicissim Caro cum Spiritu. Hic nihil exigo a vobis, neque enim plus potestis praestare, nisi ut sequentes ducem Spiritum resistatis Duci Carni. Illi obedite, contra hanc pugnate. Itaque cum doceo legem, et adhortor vos ad dilectionem mutuam, ne putetis me revocare doctrinam de fide, et nunc tribuere legi vel charitati iustificationem, sed hoc volo, ut Spiritu ambuletis, ne concupiscentiam carnis perficiatis.

Utitur ergo Paulus verbis proprie acceptis, Quasi dicat. Nondum pervenimus ad impletionem legis, ideo ambulare et exerceri Spiritu nos oportet, ut ea cogitemus, dicamus et faciamus, quae Spiritus sunt, utque resistamus his, quae Carnis sunt. Ideo adiicit: 'Et concupiscentiam Carnis non perficietis.' Quasi dicat: Desideria Carnis nondum mortua sunt, sed semper repullulant, remurmurant et reluctantur Spiritui. Nullius Sancti caro tam bona est, quae offensa non vellet libenter mordere et devorare vel saltem

15 sunt] sint CDE 23 ergo] autem CDE 26 adiicit] addit CDE 26/27 'Et bis perficietis' als Text in besonderer Zeile gedruckt CDE

Hs]mum'; [81. 132^b] ibi c[laro] exigit vindictam et ut non pro amice hab[leat] sed hoste. Ibi regula constituta, ut invicem remitte[rent] p[leccata], ut deus eis remis[er]it, alioqui impossibile pacem constare, impossibile est me non offendi et offendere. Vestra vita non talis, quin me offendat et te ego. Ideo dicimus: 5 'Remitte' etc., est toleranda ista infirmitas, sed remittenda etc. Das heißt Matth. 6, 12 resistere carni et non perficere; etiam si solíciter ad fratrem odiendum etc., sed tamen resisto; frater offendit, tamen est adhuc prox[im]us. vitium, p[leccatum] eius hic; quid faciam? 'Dilige' etc.! Sic reluctamur spiritu, ad- huc dilig[im]us et non cedimus carni.

10 Sophistae 'Concup[iscentiam] c[arnis]' exp[on]unt libid[inem], nec aliam. Nemo nostrum sine libid[in]e, interroga adolescentem, et a diebus adoles-

zu 2f. 'Remitte nobis' [Matth. 6, 12] r 4 über vita steht bona, perfecta 10 über 'Concup[iscentiam] c[arnis]' steht der Buchstabe A, mit Strich zu A über S. 84, 6 hingewiesen zu 10 'Concupiscentia carnis' r

Dr]aliquid de praecepto charitatis omittere. Imo primo impetu non potest se continere, quin avertatur a proximo, vindictam expetat et oderit eum ut hostem vel saltem minus eum diligit, quam debebat iuxta hoc praeceptum.

15 Hoc Sanctis accidit.

Ideo constituta est ab Apostolo pro Sanctis Regula ista, ut sibi invicem per charitatem serviant, ut alii aliorum infirmitates et onera portent, ut alii aliis remittant delicta. Et sine hac *ἐννεμία* impossibile est pacem et concordiam consistere inter Christianos. Fieri enim non potest, quin saepe 20 offendaris et vicissim offendas. Multa in me vides, quae te offendunt, Ego vicissim in te multa video, quae mihi displicent. Hic si alter alteri per charitatem non cedit, nullus erit finis contentionum, discordiarum, aemulationum, inimiciciarum etc. Quare Paulus vult nos spiritu ambulare, ne concupiscentiam carnis perficiamus, Quasi dicat: Etiam si commoveamini ira, 25 invidia etc. adversus fratrem offendentem vel aliquid hostiliter agentem contra vos, tamen per Spiritum resistite et reprimite istos motus, tolerate eius imbecillitatem et diligite eum, Iuxta illud: [8g. v] 'Diliges proximum tuum sicut te ipsum.' Nam frater non ideo desinit esse proximus, quia labitur aut offendit te, sed tum maxime opus habet, ut charitatem erga ipsum 30 exerceas. Et hoc praeceptum: 'Diliges proximum' etc. exigit idem, scilicet ne obtemperes carni, quae offensa odit, mordet, devorat etc., sed Spiritu ei relucteris et perseveres per Spiritum in amore proximi, etiam si nihil in eo invenias amore dignum.

Sophistae concupiscentiam carnis interpretantur libidinem. Verum 35 quidem est, quod nemo ex piis, praesertim qui maturam aetatem nondum

31/32 ei relucteris] relucteris ipsi CDE 35/84, 11 quod bis caret] quod pii etiam, praesertim adolescentes, libidine tententur CDE

Hs]centiae est caro concupiscentia fermentata; et ubi Sancti viri, in coniugio est pestilens caro, ut maritam et maritum non diligant. Sed inspicere in aliam uxorem, ancillam, das ist blandium carnis. Hoc etiam in Sanctis, alii ferventius ardent libidine, odio, superbia, avaritia, alii remissius. Etiam timere deum, fidere, die hohen affectus find alle affectus¹, quia inter opera carnis hereses, Oda.² Paulus ergo loquitur de tota concupiscentia carnis, et politia peccati contra politiam spiritus, ist das groffe heer mit dem carne, ista luctantur in Sanctis contra spiritum. Item quis habet possessiones abundantes, — non amat suas sed spectat alias et concupiscit; hoc, quod habet, non potest amare etc. Sic cum libidine: ubi debet amare, 10

zu 4 ff. Opera carnis r 5 über affectus (2.) steht carnis 6 über tota concupiscentia steht wieder der Buchstabe A zu 7 Politia < carnis spiritus r zu 10 bis 85, 3 Hec omissa sunt r³ 9 alias et concupiscit über bzw. unter (alibi)

¹) Sinngemäß zu ergänzen: deren Gegenteil als opera carnis zu bezeichnen ist; vgl. das über affectus stehende carnis. ²) Erg. Dei. ³) D. h. Römer merkt an, daß diese Ausführungen weiter oben in seinem Heft ausgelassen sind, mit anderen Worten: daß sie eigentlich in einen früheren Zusammenhang gehören. Dementsprechend hat er sie im Druck an eine frühere Stelle hinaufgerückt, siehe unten Z. 11 bis 15.

Dr]attigerunt aut caelibem vitam agunt, libidine careat. Imo coniuges, tam corrupta et pestilens est caro, sine libidine non sunt. Quisque hic (loquar iam cum piis coniugibus utriusque sexus) diligenter exploret se ipsum, tum proculdubio inveniet sibi magis placere fornam seu mores alterius uxoris, quam suae. Concessam mulierem fastidit, negatam amat. Imo in omnibus rebus hoc accidere solet: Quod aliquis habet, contemnit, quod non habet, amat. Nitimur in vetitum semper, cupimusque negata etc. Ideo non nego concupiscentiam carnis complecti libidinem, Non tamen solam libidinem sed omnes etiam alios vitiosos affectus complectitur, quibus pii laborant, alii tamen ferventius, alii remissius, quales sunt superbia, odium, avaricia, impatience etc. Imo inter opera carnis non solum illa crassa vitia, sed etiam 20
5, 19 ff. idolatriam, Haereses etc., qui sunt superiores affectus, infra recenset Paulus. Constat igitur eum loqui de tota concupiscentia carnis et universa politia peccati, quae luctatur in piis, qui primitias Spiritus acceperunt, contra politiam Spiritus, non solum ergo loquitur de libidine, superbia, sed etiam incredulitate, 25
diffidentia, desperatione, odio, contemptu Dei, idolatria, Haeresibus etc.

15 suae (et contra) CDE 18 libidinem (2.) fehlt CDE sed] quia CDE
19 etiam alios fehlt CDE 20 tamen ferventius] magis CDE remissius] minus CDE
quales] ut CDE 20/21 impatiencia, libido etc. CDE 21 crassa illa vitia CDE
22 qui bis affectus fehlt CDE 25 superbia etc., sed etiam de incredulitate CDE
26/85, 14 etc., cum ait: 'Et concupiscentiam carnis non perficietis'. Quasi CDE

Hs] fastidit, econtra. Haec fiunt plurim[is adul]escentibus reipsa, qui hab[ent] formosis[simam] uxo[rem] et polluunt se cum pellib[us]¹; est cl[ar]o: concessam mulierem fastid[it], negatam amat. Sic est in avaritia et o[mn]ibus aliis Motib[us]. Vos habetis cl[ar]nem, et corruptam, in collo h[an]gen. Et dico, ut diligatis prox[imum]; sed personis², quibus impossibile, ut faciant, quia habetis cl[ar]nem corruptam concup[iscentia], malis vitiis; et est peccatum in carne, non solum carne inclinamur ad peccatum. Si ch[ar]itatem hab[eo], sol ich[ar] eben so frolich sein, ubi mors veniret ac vita, si tweh³ etc. Sic uxor tua debet esse formosis[sima], etiam deformis, et econtra omnes etc.

[Bl. 133^a] Ideo nolite cogitare me revocare doctrinam meam de iustitia, sed manebit. ch[ar]itas est parva, tantum primitias. Ergo tantum est, quod praedicavi: 'Hoc dico', ne obediatis cl[ar]ni et motib[us] vel con-

1 über econtra steht ubi debet fastidire, amat Haec] H—c [= Hinc] 2 se o
über pellibus steht deformibus zu 3 Avaritia r 11 cogitare o

¹) Die Bezeichnung pellis (oder pellicula) für Buhlerin entstammt dem Volkswitz, der sie für das gleichlautende pelex (oder pelicula) = Keksweib gebrauchte. Daher ist dann auch scortum, eigentlich wie pellis = Leder, zu der Bedeutung von Buhlerin gekommen. Luther gebrauchte die Worte schlechthin in dieser Umprägung; vgl. auch Luthers 'Balg' ²) Zu dico gehörig. ³) = Weh.

Dr] Quasi dicat: Ego scribo, ut vos mutuo diligatis; hoc non facitis, neque etiam potestis, Quia habetis carnem, et eam corruptam concupiscentia, quae non solum excitat in vobis peccatum, sed ipsum peccatum est. Alioqui si perfectam haberetis charitatem, nulla tristitia, nulla adversa fortuna tam magna esset, quae eam inturbare posset, perfusa enim esset per totum corpus. Nulla uxor tam deformis esset, quam maritus non vehementer amaret, aliis mulieribus formosissimis fastiditis etc. Hoc non fit, Impossibile est igitur vos dilectione iustificari. Quare ne putetis me revocare doctrinam de fide, Nam oportet manere fidem et spem, ut hac iustificemur, illa vero in malis erigamur et perduremus. Deinde servimus quidem nobis invicem per charitatem, quia fides non est ociosa, sed charitas exigua est et infirma. Ideo cum jubeo vos Spiritu ambulare, satis declaro vos dilectione non iustificari.

Neque per hoc, quod dico Vos Spiritu debere ambulare, ne carni obediatis aut ne concupiscentiam carnis perficiatis, exigo a vobis, ut carnem prorsus exuatis aut occidatis, sed ut eam coherceatis. Deus enim vult durare mundum usque ad extremum diem, hoc fieri non potest sine generatione et educatione hominum, qua manente necesse est etiam manere carnem et per

18 eam] illam charitatem CDE 29 mundum] genus humanum CDE 29/30 generatione bis manente] parentibus, qui generant et educant liberos. Istis mediis manentibus CDE

Hs] cup[iscentiae c]arnis. Nolo praedicare, ut c]arnem exuatis; deus vult, ut generatio hominum maneat, ad hoc muß caro da bl[ei]ßen, ergo etiam peccatum. Si ergo spectas car[n]em, sumus peccatores, Si spiritum, es iustus. Sic omnis Christianus peccator et iustus, hoc nolunt audire. Sed maior nostra iustitia quam peccatum, quia Christus est potentior 5 S[an]c[t]itate et maiore iustitia quam peccatum nostrum, ideo per remis[s]ionem absorbentur omnia p[ec]cata. ergo remis[s]ione p[ec]catorum iustificamur. Ubi f[ide]s cessarit, tum non opus credere sp[iritu], tum hab[ebimus] et videb[imus].

Paulus dicit, quod S[an]c[t]i ambulare deb[ent] spiritu, et concup[is]centiam.¹ Non scribit impiis in seculo² sed universae cath[ol]icae S[an]c[t]ae ec[clesi]ae, nullo S[an]c[t]o excepto. Noli speculationes habere. Hieronymus,

zu 1 (Nolo) [?] r 1 ut fehlt zu 4 Christianus < iustus Peccator r zu 11 Quibus scribit r

¹) Erg. non perficient. ²) D. h. in dieser Welt.

Dr] consequens peccatum, quia caro non est sine peccato. Itaque si carnem spectemus, peccatores sumus, si Spiritum, iusti. Atque ita partim peccatores, partim iusti sumus. Uberior tamen iusticia nostra est quam peccatum, quia 15 sanctitas et iusticia Christi, Propiciatoris nostri, longe superat peccatum totius mundi. Itaque remissio peccatorum, quam habemus per ipsum, tam magna, larga et infinita est, ut facile absorbeat omnia peccata, modo perseveremus in fide et spe erga ipsum etc.

Porro observandum est, Paulum ista non solum Eremitis et Monachis, 20 qui coelibes vivunt, scribere, sed omnibus Christianis. Hoc dico, ne ineptiamus cum Papistis, qui somniant, hoc praeceptum pertinere tantum ad clericos, quos hortetur Apostolus, ut Spiritu ambulent, hoc est, ut domata et expugnata carne vigiliis, ieiuniis, laboribus etc. caste vivant, Tum eos non perficere concupiscentiam carnis, id est, libidinem. Quasi tota concupiscentia carnis victa sit, repressa et domata libidine, quam tamen solam nulla carnis subactione potuerunt reprimere, Id quod Hieronymus, ut alios silentio praeteream, qui mirificus amator et defensor castitatis fuit, ingenue fatetur: O quoties, inquit, egoipse in Eremito constitutus et in illa vasta solitudine, quae, exusta solis ardoribus, horridum Monachis praestat habitaculum, putabam 30 me Romanis interesse delitiis etc. Item: Ille igitur ego, qui ob gehennae metum tali me carcere ipse damnaveram, scorpionum tantum socius et ferarum, saepe choris intereram puellarum. Pallebant ora ieiuniis, et mens desideriis aestuabat in frigido corpore, et ante hominem suum, iam carne praemortua, sola libidinum incendia bulliebant etc. Si tantos ardores libidinis sensit 35

17 Itaque] et CDE 18/19 perseveremus bis etc.] spiritu ambulaverimus etc. CDE

Hs] qui tantum intellexit miseram libidinem, iverat in desertum et ieiunaverat ad tantum unam libidinem expugnandam. S. Ieronimus, quo plus ieiunavit triduum, tamen in choro puellarum. Prohibitum, ne oneretur, ut occidatur, ne mutiletur, ne reddatur inutiliter. Sed sic habent ieiuniis, ut
 5 *stard sey*, sed vitia occidere. Sed si *stard*, vult adulterium, duc uxorem. Sic in aliis *wher*, das heist ambulare spiritu. Sic omnes, qui sunt in officio a deo instituto, habent mandatum, ut spiritu ambulet princeps, quando regit in pace. Si caro dicit: *muß kriegen*, ut latior terra vel puellam amat, ibi non in spiritu. i. e. manere in fide et sequi donum dilectionis, quod
 10 dedit in nobis. Si etiam caro egra, tamen diabolus *tanß auffwecken*.

'Concupiscentiam': i. e. sentietis quidem iram, superbiam, contemptum dei, non solum libidinem, sed. Sic habete eas, ut 'non perficiatis', nolite consentire. 'Si irasceris, noli peccare': ibi etiam dicit concupiscentiam in *Röm. 4, 5* carne, caro sollicitabitur, sed. Si blanda forma movet, tu delectare cum
 15 uxore tua, quam ducis. Si caro: illa formosior, suscitatur fastidium contra

1 iverat] iuert) 4 ne (1.) fehlt 5 uxorem] uxore zu 6 Spiritu ambulare r
 14 sed mit Strich zu noli peccare Z. 13 gezogen

Dr] Hieronymus, qui pane et aqua in Eremita victitavit, quid putas sentire nostros clericos, sancti Ventris cultores, qui se ita replent et distendunt lauticiis, ut mirum sit non rumpi medios? Quare neque Monachis neque peccatoribus in mundo ista tantum scribuntur, sed Catholicae Ecclesiae et omnibus piis,
 20 quos adhortatur Paulus Spiritu ambulare, ut concupiscentiam carnis non perficiant, hoc est, ut non solum cohibeant crassos motus carnis, libidinem, iram, impatientiam etc., sed etiam Spirituales illos, quales sunt dubitatio, blasphemia, idolatria, contemptus, odium Dei etc.

Neque Paulus exigit a piis, ut carnem prorsus perdant et occidant,
 25 sed ut ita eam coerceant, ut Spiritui subdita sit. Rom. 13. iubet nos 'fovere *Röm. 13, 1.* carnem'. Ut enim non debemus esse crudeles in aliorum corpora nec ea vexare iniusto labore, ita nec nostra. Quare iuxta praeceptum Pauli debemus carnem nostram curare, ut possit tolerare labores ingenii et corporis, ad necessitatem tamen, 'non ad alendam concupiscentiam' vult curari eam.
 30 Itaque si caro incipit lascivire, reprime eam Spiritu, si pergit, duc uxorem. 'Melius est enim nubere, quam uri.' Hoc faciens ambulas Spiritu, Hoc est, *1. Cor. 7, 9* sequeris verbum et voluntatem Dei. Caeterum, ut dixi, hoc praeceptum de ambulando Spiritu etc. non solum ad Eremitas et Monachos, sed ad omnes pios, etiamsi non urantur libidine, pertinet, Ut princeps Spiritu ambulat, cum

19 et omnibus] omnibusque CDE 24 Neque, ut dixi, Paulus CDE perdant et occidant] abiciant et perdant CDE 32 verbum bis Dei] verbum Dei et facis voluntatem eius CDE 34 urantur] utantur CDE Ut fehlt CDE Spiritu ambulat] concupiscentiam carnis non perficit CDE

Hs] uxorem et haeres ut stimulus in alienis, — das heißt nicht ambulare spiritu, sed carne et perficere. Sic amplifica de universo regno peccati.

5. 17 Exponit latius: 'Caro'. Nēmēns potentialiter, i. e. ut non possitis facere, quae velletis. [Bl. 133^b] P[aulus] scribit ad ecclesiam renovatam, baptisatam, reiusustificatam et habentem r[emissionem] p[ec]catorum, et tamen
 Nüm. 7, 23 dicit habere carnem luctantem contra spiritum. Sic ad Ro.: 'video aliam legem' etc. Ibi excusant, ne ullum p[ec]ccatum ponant in organo electo. Ipse: 'militat, captivat' etc. et: 'servire legi'. Loquitur, inquit, in persona

zu 3 Ut non possitis r zu 4 Ecclesiae ista dicit r zu 6 Ro. 7. r 7 über
 excusant steht Sophistae Paulum über in steht Paulo zu 8f. Sophistarum glossa r

Dr] diligenter facit officium suum, cum bene praeest subditis, punit fontes et innocentes defendit. Ibi caro et diabolus repugnant et sollicitant eum, ut
 10 iniustum bellum moveat, ut obsequatur suis cupiditatibus etc. Hic nisi Spiritum ducem sequatur et verbo Dei recte et pie monenti eum de officio suo obediat, perficit concupiscentiam carnis etc.

5. 17 Caro enim concupiscit adversus Spiritum, Spiritus autem adversus Carnem. Haec autem sibi invicem adversantur, ut non, quae-
 15 cunque volueritis, illa faciatis.

Paulus, cum dicit Carnem concupiscere adversus Spiritum etc., simul commonefacit nos, quod sensuri simus concupiscentiam carnis, hoc est, non solum libidinem, sed superbiam, iram, tristitiam, impatientiam, incredulitatem etc. Verum ita vult nos ista sentire, ne illis consentiamus aut ea perfici-
 20 amus, Hoc est, ne illa loquamur et faciamus, ad quae nos sollicitat caro, Ut, [Bl. 4, 5] si etiam nos ad iram commoveat, tamen ita 'irascamur', ut Psal. 4. docet, 'ne peccemus'. Quasi sic velit dicere Paulus: Scio, quod sollicitabimini a carne ad iram, invidiam, dubitationem, incredulitatem etc., sed resistite Spiritu, ne peccetis. Si vero deserto duce Spiritu Carnem sequimini, concupiscentiam
 25 carnis perficietis et 'moriemini', Rom. 8. Sic dictum hoc intelligendum est non de sola libidine, sed de toto regno peccati etc.

Hanc particulam: 'Ut non, quaecunque volueritis, illa faciatis' potentialiter accipio, id est, ut non possitis facere ea, quae velletis. Et hic locus clare testatur, Paulum ista scribere Sanctis, hoc est, Ecclesiae credenti in
 30

13 etc.] Sic quisque in sua vocatione spiritu ambulet, et non solum libidinem sed etiam alia opera carnis non perficiet. CDE 15/16 Haec bis faciatis fehlt CDE 17 etc.] et spiritum adversus carnem CDE simul fehlt CDE 21 illa cogitemus, loquamur CDE faciamus, quae suggerit et ad quae CDE sollicitat nos CDE 22 commoveat ad iram CDE 27 Haec autem sibi invicem adversantur, ut non, quaecunque volueritis, illa faciatis als Text hinter etc. Darauf folgender Satz als Anfang des Abschnitts: Hi duo duces, inquit, in corpore vestro, Caro et Spiritus, adversantur sibi, ut non, quaecunque volueritis, illa faciatis. CDE 28 Hanc bis faciatis] Ista verba CDE

Hs] impiorum. Impius non potest dicere, quod 'militet' etc. Ibi non peccati pugna, sed regnat peccatum. Sic Hieronymus et alii volunt Sanctos puros et non inquinatos, hoc est tollere remissionem peccatorum et Christum. Non loquitur, quod Paulus istis vitiis obnoxius.¹ Paulus non negat se
5 carnem et vitia carnis. In suis maximis tentationibus spiritus et corporis non sensit libidinem, tamen quando ~~frōlich~~, sensit sic iram etc., non tamen permisit dominari. Ideo sinamus textum hunc ~~sthen~~ et consolationis plenissimum. Hieronymus tamdiu voluit ieiunare, donec non sentiret libidinem,

3 non fehlt, aber über inquinatos steht non forte ² 4 über Non loquitur steht in-
quiunt über Paulus steht ipse über obnoxius steht sit zu 7/8 Plenissimus consola-
tionis locus r

¹) Sinn, mit den Verbesserungen in den Varianten: Paulus spricht in Röm. 7, 23 nicht von den Frommen, — sagen die Sophisten, — weil sonst Paulus selbst dieser Laster schuldig wäre. ²) D. h. Römer notiert, daß vielleicht 'non' zu ergänzen sei, wie im Text geschehen ist.

Dr] Christum, baptisatae, iustificatae, renovatae et perfecte habenti remissionem
10 peccatorum, Et tamen dicit eam habere Carnem luctantem contra Spiritum. Eodem modo de se ipso loquitur Rom. 7: 'Ego carnalis sum, venundatus Röm. 7, 14. 23 f. sub peccatum', Et deinde: 'video aliam legem in membris meis, repugnantem legi mentis meae' etc., Item: 'infelix ego homo' etc. Hic anxie laborant non solum Sophistae, sed etiam quidam ex Patribus, quo modo Paulum excusent,
15 indignum enim iudicant, quod dicatur electum illud organum Christi peccatum habere. Nos fidem adhibemus verbis Pauli, quibus ingenue fatetur se venditum esse sub peccatum, captivari peccato, habere legem repugnantem sibi, carne se servire legi peccati. Hic iterum respondent, Apostolum ista loqui in persona impiorum. Impii non queruntur de rebellione, pugna,
20 captivitate peccati, quia peccatum potenter in ipsis dominatur. Ideo ista querela verissime Pauli est et omnium Sanctorum etc. Non solum igitur imprudenter, sed etiam impie fecerunt, qui excusarunt Paulum et alios Sanctos non habere peccatum. Ista enim persuasione ex inscitia doctrinae fidei nata privarunt Ecclesiam maxima consolatione, aboleverunt remissionem
25 peccatorum et Christum reddiderunt ociosum.

Quare Paulus non negat se carnem et carnis vitia habere, cum dicit: 'Video aliam legem in membris meis' etc. Ideo non incredibile est, eum aliquando sensisse libidinem. Opinor tamen eam bene suppressam fuisse gravibus et magnis illis tentationibus animi et corporis, quibus, ut eius
30 Epistolae indicant, fere perpetuo exercitatus et vexatus fuit. Aut si quandoque laetus et fortis, libidinem, iram, impatientiam etc. sensit, tamen Spiritu restitit et illos motus non permisit dominari. Itaque nullo modo concedamus

Hs] et tamen per hoc confirmarunt superbiam, odia, dissensionem, haeresim, quia tantum hoc vitium respexerunt. contemptum dei, proximi etc. find rect
 1. Cor. 13, 13 gentilia. Sed iustitia nostra rotunda, perfecta Christus. 'manent haec 3'; fides manet in hac vita semper, semper credendum in Christum; postea herunter: sum eatenus iustus, quatenus resisto et reluctor carni. Ego non 5 concupisco, non versor in concupiscentia alienae uxoris. Etiam si moveor, tamen fluxus impetu primo extinguo. Sic impatientia contra Rusticos et Nobiles, sed spiritus fitil. Sic cum blasphemia. Sic semper contra meum animum luctor cum carne; so fern bin ich iustus. Quando Christianus non

3 manent] manet 9 animum fehlt

Dr] huiusmodi loca consolatione plenissima, quibus Paulus luctam carnis contra 10 Spiritum in suo proprio corpore describit, tam ineptis glossis depravari. Sophistae et Monachi nullam spiritualem tentationem experti sunt, ideo tantum bellum gesserunt cum libidine reprimenda et vincenda, et ea victoria inflati, qua tamen nunquam potiti sunt, putaverunt se longe meliores et sanctiores esse coniugibus, Ut interim non dicam, quod isto specioso prae- 15 textu aluerint et confirmaverint omnis generis horribilia peccata: dissensionem, superbiam, odium, contemptum proximi, fiduciam propriae iustitiae, praesumptionem, neglectum pietatis et verbi, incredulitatem, blasphemiam etc. Contra illa peccata non pugnaverunt, imo ne quidem duxerunt esse peccata, tantum in stultis et impiis votis suis observatis statuerunt iusticiam, in 20 neglectis iniusticiam.

Nos vero certo statuere debemus, nostram capitalem, rotundam et perfectam iusticiam esse Christum. Si nihil est, quo niti possumus, tamen 'ista 1. Cor. 13, 13 tria', ut ait Paulus, 'manent: fides, Spes, Charitas'. Semper igitur fidendum et sperandum est, semper apprehendendus est Christus ut caput et fons 25 iusticiae nostrae. Qui in hunc credit, non pudebit. Deinde operam dare debemus, ut etiam externe iusti simus, hoc est, ne assentiamur carni, quae semper suggerit aliquid mali, sed illi resistamus per Spiritum, Ne frangamur impatientia propter ingratitudinem et contemptum vulgi, qui abutitur libertate Christiana, sed Spiritu vincamus hanc et omnes alias tentationes. Quatenus 30 igitur luctamur Spiritu contra carnem, eatenus etiam externe iusti sumus, Quanquam ista iusticia nos coram Deo non commendat.

Nemo igitur desperet, cum senserit carnem subinde novam pugnam movere Spiritui aut si non statim poterit carnem cohibere, ut Spiritui subiecta sit. Cuperem et ego me habere firmiorem et magis constantem animum, 35 qui non solum minas Tyrannorum, Haereses, quas Phanatici spiritus serunt, et scandala ac tumultus, quos iidem suscitant, egregie contemnere posset, sed

19 illa] ista CDE 21 iniusticiam] peccatum CDE 32 commendat] commendat CDE

11s] est adulter, ebriosus, non diffidat, si sentit adhuc¹, si non tam purus; velim, ut non timerem mortem, tyrannum, ut esset mors ut suffer trund, et in corde sollicitudines, pavores et dolores. Ibi wolt gern los sein; Ich kan nicht, ibi pugno usque ad sudorem. Sic cum alio, qui est in inferioribus
5 tentationibus, paupertatis etc. Das ist concupiscentia carnis, quae non sollicitudinem wolt leiden, elend, armut.

'Ut non': Das irs nicht kund hin bringen; sed satis, ut 'non perficiatis'², quia caro vult semper impatiens esse, mortem odisse. Sic alius: non possum diligere uxorem; ibi cogitat; [Bl. 134^a] ibi luctetur et dicat: Ego
10 sum peccator et maneo, donec vixero, sed non subdam collum, non faciam,

1 sentis zu 2ff. Sensus mortis r 3 nicht o zu 4/5 Tentatio paupertatis r
7 'Ut non' mit Strich zu suffer trund Z. 2 gezogen zu 7 'Ut non faciat' r

¹) Erg. peccatum. ²) Erg. 'concupiscentiam carnis'.

Dr] qui etiam pavores et dolores animi statim excuteret, qui denique mortem
acerbam non exhorresceret, sed eam tanquam gratissimum hospitem exciperet.
'Sed invenio aliam legem in membris meis, rebellantem legi mentis meae'
etc. Alii luctantur cum inferioribus tentationibus, ut sunt paupertas, iguo-
15 minia, impatientia etc.

Ideo nemo miretur aut perterrefiat, cum sentit in corpore suo pugnam
hanc Carnis contra Spiritum, sed erigat se his verbis Pauli: 'Caro concupiscit
adversus Spiritum' etc., Item: 'Haec sibi invicem adversantur, ut non, quae
volueritis, illa faciatis.' His enim sentiis consolatur tentatos, Quasi dicat:
20 Impossibile est, ut per omnia sequamini ducem Spiritum sine ullo sensu
aut impedimento Carnis. Imo caro obstat, et ita obstat, ut non possitis
facere, quae libenter velletis. Hic satis est, ut Carni resistatis, ne concupis-
centiam eius perficiatis, hoc est, ut Spiritum sequentes, non Carnem, quae
facile impacientia frangitur, cupit vindictam, murmurat, odit, mordet, etc.
25 Itaque cum aliquis sentit hanc carnis pugnam, non ideo abiiciat animum,
sed resistat Spiritu et dicat: Ego sum peccator et peccatum sentio, quia
carne nondum exutus sum, in qua tantisper haeret peccatum, donec vivit,
Sed Spiritui, non Carni obsequar, Hoc est, apprehendam fide et spe Christum
ac ipsius verbo me erigam atque hoc modo erectus concupiscentiam carnis
30 non perficiam.

Valde prodest piis hanc doctrinam Pauli bene cognitam et meditatam
habere, quia mirabiliter consolatur tentatos. Ego Monachus putabam, statim
actum esse de salute mea, si quando sentiebam concupiscentiam carnis, hoc

16/17 hanc pugnam CDE 17 his fehlt CDE 18 etc. fehlt CDE 20 ducem
Spiritum sequamini CDE 23 sequentes] sequamini CDE 24 cupit vindictam, mordet,
dubitatur, murmurat, odit Deum, irascitur ei, desperat etc. CDE

Hs]ut irritet. Haec spectant ad consol[ationem. In monachatu putabam me damnatum, quando sentieb[am] concup[iscentiam] carnis, ut malus motus, displicentia cum fratre, et cl[ar]o conclud[ebat]: tu es in peccatis. Sic omnibus aliis. Sed sic cog[ito]: frater, du wirst nicht fromer werden. Ich hab v[un]serm h[er]rn G[ott] tausendmal gelobt, Ich wil nymer loben. Si non vult gnedig sein et ein g[n]edig stund¹ geben, tum verlorn, — Staup[iti]us. Sic habeo Christum, abstineo, quantum possum, a libidine etc., et quod non hab[eo], condona[t] per r[emissionem] p[ec]catorum. tum non tibi displicebis. quidquid², — dices: si peccatum, tamen meum officium et omnia op[er]a, quae procedunt secundum officium, placent etc. Quae ego non possum vitare, ignoscat deus, — dicit fides.

1 über spectant steht pertinet 4 über du bis werden steht tu sine peccato non eris
zu 6 Staupitz r zu 6 gehörig steht am unteren Rande der Seite g[n]edig stundlin
9/10 procedunt] procedit

¹) D. h. Sterbestunde. ²) Erg. facis.

Dr]est, malum motum, libidinem, iram, odium, invidiam etc. adversus aliquem fratrem. Tentabam multa, confitebar quotidie etc., sed nihil proficiebam, quia semper redibat concupiscentia carnis, ideo non poteram acquiescere, sed perpetuo cruciabar his cogitationibus: Hoc et illud peccatum commisisti, item laboras invidia, impatientia etc. Ociose igitur ingressus es sacrum ordinem et omnia bona opera tua frustranea sunt. Si tum intellexissem recte Pauli sententias: 'Caro concupiscit adversus Spiritum' etc., 'Haec sibi invicem adversantur' etc., non usque adeo me afflxissem, sed, ut hodie soleo, cogitasset: Martine, tu non carebis prorsus peccato, quia carnem adhuc habes, senties igitur certamen ipsius, Iuxta illud Pauli: 'Caro resistit Spiritui', ne igitur despera, sed reluctantare, ne concupiscentiam eius perficias, et tum non es sub lege.

Memini Staupicium dicere solitum: Ego plus quam milies Deo vovi me fore probiorem, sed nunquam praestiti, quod vovi. Posthac non vovebo tale quiddam, quia verissime scio, me hoc non praestitutum. Nisi igitur Deus placatus et propitius mihi propter Christum sit et optatam ac felicem horulam concesserit, cum mihi migrandum erit ex hac misera vita, non potero consistere cum votis et benefactis meis. Haec non solum vera, sed etiam pia et sancta desperatio erat, quam necesse est fateri ore et corde, quotquot salvi fieri volunt. Sancti enim non nituntur sua iusticia, sed cum Davide 3f. 143, 2 canunt: 'Ne intres in iudicium cum servo tuo, quia non iustificatur in con-

16 Ociose] Frustra CDE 17 frustranea] inutilia CDE 26 verissime scio] experientia nunc didici CDE
praestitutum] posse praestare CDE 31 Sancti enim] Nam Sancti CDE 32 canunt] clamant CDE

Hs] Consolatio est scire, se esse partim carnem partim spiritum, tamen sic, ut spiritus dominetur, caro sit subiecta, Iustitia regnet, peccatum serviat, Ut Christianus sit maximus et potentissimus, ut peccatum damnet. Quando claro me exaggerat, cogit, ut remissionem peccatorum disiderem. Ideo expedit, ut sentiam aliquando meam carnem et maliciam, ut exciter. Ille non debet desperare de salute: fiat concupiscentia, sed non perficiatur, moveat ira, sed non permoveat. Das sind die rechten heiligen, de quibus patres in deserto nihil et Sophistae. Iterum, quando hoc praedicatur,

1 ¶ Consolatio¹ 2 sit o 5 über exciter steht ad serio orandum zu 7 Veri Sancti r

¹) Dementsprechend Abschnitt im Druck Z. 19.

Dr] spectu tuo omnis vivens', Item: 'Si iniquitates observas, Domine, Domine, ¶. 130, 3
10 quis sustinebit?' Intuentur igitur Christum, Propiciatorem suum, qui vitam dedit pro peccatis ipsorum. Deinde si quid est reliquum peccati in carne, noverunt hoc non imputari, sed per remissionem condonari sibi. Interim tamen Spiritu pugnant contra Carnem, non quod omnino eius concupiscentiam non sentiant, sed quod eam non perficiant. Itaque etiamsi sentiant carnem
15 furere et rebellare Spiritui et se quandoque etiam in peccata labi et in eis vivere, non tamen ideo statim despondent animum neque ideo statim cogitant suum vitae genus et officium ac opera secundum vocationem facta displicere Deo, sed fide erigunt se.

Magnam igitur habent consolationem pii ex hac doctrina Pauli, quod norint
20 se partim carnem partim Spiritum habere, Sic tamen, ut Spiritus dominetur, Caro subiecta sit, iusticia regnet, peccatum serviat. Alioqui ignorans hoc Spiritu tristitiae ad extremum absorbetur et desperat. Qui vero hanc doctrinam novit et recte ea utitur, huic etiam mala necesse est cooperari in bonum. Nam cum caro sollicitat eum ad peccandum, hac occasione excitatur et urgetur
25 ad quaerendam remissionem peccatorum per Christum, ad iusticiam fidei amplectendam, quam alioqui tanti non faceret neque tanto desiderio suspiraret. Itaque valde prodest, ut nonnunquam sentiamus maliciam naturae et carnis nostrae, ut vel hoc modo expergefiamus et excitemur ad fidem et ad invocandum Christum. Atque ista occasione Christianus fit artifex potentissimus
30 et mirificus Creator, qui ex tristitia gaudium, ex terroribus consolationem, ex peccato iusticiam, ex morte vitam, dum, hac ratione coercens carnem,

9 observas] observaveris CDE 10 igitur] autem CDE 11 si quid] quod CDE
reliquum est CDE 15 etiam per infirmitatem in peccata CDE 15/16 et in eis vivere
fehlt CDE 16 statim (1.) fehlt CDE 19 consolationem habent CDE 21 Alioqui
ignorans hoc] Qui ignorat hanc doctrinam et cogitat pios debere prorsus carere omni defectu,
et tamen sentit contrarium, is CDE 21/22 Spiritu tristitiae hinter absorbetur CDE
25 quaerendam] quaerendum CDE 28 ad (2.) fehlt CDE

Hs] dicit caro: wird einer laß et quando motum, vexationes non statim reprimuntur, es damnatus. Ibi nemo potest cogi et praescribi regulis; ideo secundum quod sentis te affici carnis voluntate ad iram etc., noli sic concedere carni, ut in securitatem etc.; vigiles oportet et pugnes cum carne. Si senseris libidinem carnis, postea cogitat, loquitur et postea venit ultima 5 linea amoris. Sic sol einer so lang desperirn, ut postea nicht zu reden ist, — Quando securus hin gehts et non achten.¹ Ideo contrarius habitus opponendus. Sic invenerunt omnes Sancti, sic nos experimur. Sicut hic scriptum, sic invenio in me: spiritus adest et caro, sed tamen per Christum hab victoriam super carnem. Omnis Christianus dicit: Caro mea con- 10

2 reprimuntur o 7 non o

¹) Fortwährender Subjektswechsel. Sinn: Wenn man dem Gedanken an seine Sünden nachhängt, geht man verloren.

Dr] eam in servitutem redigit et Spiritui subiicit, facere potest. Quare sentientes concupiscentiam carnis non ideo statim desperent de salute. Sentiant sane eam, modo ei non assentiantur, moveat sane eos ira, libido etc., modo non permoveat, sollicitet eos peccatum, modo illud non perficiant. Imo quo quisque magis pius est, hoc plus sentit illam pugnam. Hinc sunt illae 15 querelae Sanctorum in Psalmis et tota Scriptura. De illa pugna nihil prorsus Eremitae, Monachi, Sophistae et omnes Operarii noverunt.

At dicat hic aliquis, periculosum esse hoc docere, quod aliquis ideo non damnetur, si passiones carnis, quas sentit, non statim vincat, quia, cum haec doctrina spargitur in vulgus, redditur securum, iners et languidum etc. 20 Hoc est, quod supra dixi, Si fidem docemus, carnales negligere opera, si opera urgentur, amitti fidem et consolationem conscientiarum. Hic nemo cogi neque ulla certa regula praescribi potest, Sed unusquisque se ipsum diligenter exploret, qua potissimum passione carnis afficiatur, et, ubi hoc deprehendit, non sit securus, non blandiatur sibi, sed vigilet et luctetur 25 Spiritu contra eam, ut, si omnino refrenare non potest, saltem eam non perficiat.

Istam luctam Carnis cum Spiritu habuerunt et senserunt omnes Sancti, Eandem et nos experimur. Qui consulit conscientiam suam, modo non sit Hypocrita, certo inveniet ita geri rem in seipso, ut Paulus hic describit, 30 scilicet, quod Caro concupiscat adversus Spiritum. Unusquisque igitur Sanctus sentit et fatetur Carnem suam resistere Spiritui et ista duo ita sibi invicem adversari in seipso, ut, quae velit, etiamsi maxime hic laboret et sudet, tamen non possit ea facere. Itaque Caro obstat, quo minus praecepta

20 spargitur] spargatur CDE redditur] reddatur CDE et fehlt CDE 29 consulit] explorat CDE 34 ea fehlt CDE

Hs] cupiscit et econtra, et sic, ut non possim facere quae velim, non possim Sanctus, praecepta servare divina; sequitur: non possum iustificari operibus. Sancta voluntas quidem adest, sed claro non sequitur. [Æl. 134^b] Sed deus non imputat. sed propter quem non imputat? propter filium, in quem credis et habes propiciatorem. ergo non extenuanda sed magnificanda¹, quia in peccatis meis hoc agitur, ut agnoscam Christum, apprehendam. Peccatum ist peccatum et verum et deus odit; sed quod mihi non est mortale, facit propiciator; alias omnia essent mortalia et etiam bona opera, quia 'quid- Röm. 14, 23 quid', Ro. 14. Ein peccatum ist groffer denn daß ander, quoad substantiam, sed persona facit veniale: mihi remissum, alii servatum², non propter diffe-

1 facere quae velim o 4 quem (1.) über (rem) zu 8/9 ff. Omnia peccata sunt mortalia quoad substantiam facti, sed quoad (substantiam) differentiam personarum (quaedam sunt) peccata sunt venialia von Crucigers Hand r

1) Erg. peccata. 2) Zum Sinn vgl. unten im Druck Z. 31ff.

Dr] Dei servemus, quo minus diligamus proximos ut nosipsos, multominus ut diligamus Deum ex toto corde etc. Ideo impossibile est nos legis operibus iustificari. Voluntas bona quidem adest, quam oportet adesse (est enim Spiritus ipse rebellans Carni), quae libenter vellet facere bonum, implere legem, diligere Deum et proximum etc., Caro autem non obsequitur isti voluntati, sed resistit ei. Sed Deus non imputat hoc peccatum, est enim propicius propter Christum. Ex hoc tamen non sequitur, quod debeas peccatum extenuare aut contemnere, quia Deus illud non imputat. Non imputat quidem, Sed quibus et propter quid? Non duris et securis, sed poenitentiam agentibus et fide apprehendentibus Christum Propiciatorem, propter quem ut remittuntur eis omnia peccata, ita et reliquiae peccati eis non imputantur. Illi non extenuant peccatum, sed amplificant, quia norunt illud nulla satisfactione, operibus et iusticia elui posse, praeterquam per mortem Christi, non tamen propter magnitudinem eius desperant, sed [Æg. X] certo statuunt illud ignosci sibi propter Christum.

Hoc ideo dico, ne quis putet peccatum post acceptam fidem non esse magnificandum. Peccatum est vere peccatum, sive illud ante sive post Christum cognitum commiseris. Et Deus peccatum odit, Imo omne peccatum, quod ad substantiam facti attinet, est mortale. Quod autem credenti non est mortale, fit propter Christum Propiciatorem, qui peccatum sua morte expiavit. Non credenti in Christum non solum omnia peccata mortalia sunt, sed etiam bona ipsius opera peccata sunt, Iuxta illud: 'Quicquid non est Röm. 14, 23 ex fide, peccatum est.' Ideo Sophistae pernitiōse errant, qui peccata destin-

16/17 enim credentibus illis propicius CDE 26 ideo] ego CDE 27 illud fehlt CDE
28 commiseris] committatur CDE Deus semper odit peccatum CDE 33 Ideo bis errant]
Ideo perniciosus est Sophistarum error CDE

Hs]rentiam peccatorum sed personarum, quia habeo, qui mihi condonat. Ego pecco, et tamen maneo pius; Ille peccat, impius. Daß ist consolatio nostra. Non facias¹ S[anctos ut flo] et lapidem, in quo non concup[iscentia].
¶i. 32, 6
¶i. 143, 2 Nullus S[anctus, propheta. 'Orabit ad te omnis S[anctus'. 'Non iusti-
¶i. 130, 4 ficabitur'; 'quia apud te propitiatio'. Daß sagen maximus David et Paulus. 5
 Ideo non legunt² lib[ros], ideo loquuntur ut ceci de col[ore].

¹) = fingas tibi. Vgl. zur Stelle Unsre Ausg. Bd. 47, 794, 10. ²) Erg. Sophistae.

Dr]guunt penes substantiam facti, non penes personam. Qui credit idem et aequae magnum peccatum habet, ut incredulus. Credenti tamen illud condonatur et non imputatur, Incredulo retinetur et imputatur. Huic veniale, illi mortale est, Non propter differentiam peccatorum, quod credentis peccatum 10 minus, increduli maius sit, sed personarum. Credens enim novit peccatum sibi esse remissum propter Christum, qui morte sua illud expiavit. Itaque peccatum habens et peccans tamen manet pius. Contra incredulus peccans manet impius. Atque ea est vere piorum sapientia et consolatio, quod, etiamsi peccata habeant et committant, tamen sciant ea propter fidem in 15 Christum non imputari sibi.

Ex his etiam intelligi potest, qui veri Sancti sint. Sunt autem non trunci et lapides, ut Sophistae et Monachi somniant, qui prorsus nulla re afficiantur aut nunquam concupiscentiam carnis sentiant, sed, ut Paulus ait, 'caro ipsorum concupiscit adversus Spiritum.' Ideo peccatum habent et 20
¶i. 32, 5 f. peccare possunt. Et Psalm. 32. testatur, Sanctos confiteri iniusticiam suam et orare pro remissione impietatis peccati sui, cum inquit: 'Dixi, confitebor adversum me iniusticiam meam Domino, Et tu remisisti impietatem peccati mei. Pro hac orabit ad te omnis Sanctus' etc. Deinde orat tota Ecclesia, quae certe sancta est, Remitti sibi peccata et credit Remissionem pecca- 25

8 illud fehlt CDE 11 novit] fide statuit CDE 11/12 peccatum, cum Christus seipsum pro eo tradidit, sibi CDE 12 propter bis expiavit fehlt CDE 13/14 peccans manet fehlt CDE 16 nach sibi folgender Abschnitt: Haec in consolationem piorum dico. Nam hi soli vere sentiunt se peccata habere et committere, hoc est, se non satis ardentem amare Deum, ex corde illi non confidere, imo subinde dubitare se illi curae esse, in adversis rebus impatientes esse et irasci Deo etc. Hinc illae querelae Sanctorum in scripturis, praecipue in Psalmis. Et Paulus queritur, se 'venundatum sub peccatum', et hic ait Carnem resistere spiritui. Quia vero (ut alibi ait) spiritu facta carnis mortificant et, in fine huius capitis, 'carnem cum concupiscentiis et desideriis crucifigunt', non nocent nec damnant eos peccata illa. Si autem carni obsequuntur perficiendo eius concupiscentias, amittunt fidem et spiritum sanctum. Et nisi detestentur peccatum et revertantur ad Christum, qui claves tradidit Ecclesiae, ut lapsos recipiat et erigat, atque ita fidem et Spiritum sanctum recuperent, in peccatis moriuntur. Quare de his non loquimur, qui somniant se fidem habere et tamen
¶i. 7, 14
¶i. 5, 24 interim in peccatis vivunt. Hi habent sententiam suam: 'Secundum carnem viventes moriuntur', Item: 'Manifesta sunt opera carnis, Fornicatio etc., De quibus praedico vobis, sicut praedixi, quod, qui talia agunt, regnum dei non consequentur'. CDE

Hs] 'Si autem spiritu': Er kan der lere nicht verg^lessen, semper iuxta doc-5, 18
t^lrinam operum inculcat fⁱdem. Dicis¹ c^larnem habere peccantem, militantem
et vexantem, affect^lus irae, tristiciae, — das heist ia: 'sub lege'. ia freilich,
quia sentio p^leccatum et kan^s nicht los werden. Ipse: Non; tantum servate
5 hanc voluntatem, quod non velit adulterari, fornicari, habes vol^luntatem
spiritualem resistentem istis motib^lus; 'mente ser^lvio, sed carne'. 'sub lege' Rom. 7, 2:
non estis', scilicet spiritu, i. e. non habet vos accusare, dicere: tu peccas, —
quia ius ademptum legi per Christum, ut hoc, quod vere p^leccatum est contra

5 habes mit Strich zu Non Z. 4 gezogen 6 über mente steht Ro. 7. zu 6/7 'Non
estis sub lege' r

¹) Ist Einwurf eines Gegners des Paulus; vgl. unten im Druck Z. 19 ff.

Dr] torum, Et Psalmo 143. orat David: 'Ne intres, Domine, in iudicium cum p^l 143, 2
10 servo tuo, quia non iustificatur in conspectu tuo omnis vivens', Et Psalm. 130.:
'Si iniquitates observas, Domine, Domine, quis sustinebit? Apud te propri- p^l 130, 3f.
ciatio est' etc. Sic loquuntur et orant maximi Sancti, David, Paulus etc.
Ergo idem loquuntur et orant eodem spiritu omnes sancti. Sophistae
Scripturas non legunt, aut si etiam legunt, tamen obducto ob oculos velo
15 legunt, ideo, ut de nulla prorsus re, ita neque de peccato neque de sanctitate
recte iudicare possunt.

Si autem Spiritu ducimini, non estis sub lege. 5, 18

Paulus non potest oblivisci doctrinae suae de fide, sed semper eam
repetit et inculcat etiam, cum de bonis operibus agit. Hic obiiciat aliquis:
20 Qui fieri potest, quod sub lege non simus? Tamen tu, Paule, doces nos
Carnem habere, quae concupiscat adversus Spiritum, quae militet, vexet et
captivet nos etc. Et revera sentimus peccatum nec illo sensu liberari possu-
mus, ut maxime velimus. Hoc certe est sub lege esse. Cur ergo, Paule,
dicis nos non esse sub lege? Haec res, inquit, nihil vos moveat, Sed hoc
25 saltem agite, ut Spiritu ducamini, hoc est, ut hanc voluntatem servetis, quae
adversatur carni et eius concupiscentias non perficit (hoc enim est duci seu
trahi Spiritu), tum non estis sub lege. Sic Paulus de seipso loquitur, Romanos
septimo: 'Mente servio legi Dei', hoc est, Spiritu nulli peccato sum obnoxius, Rom. 7, 25
'Carne vero servio legi peccati.' Itaque pii non sunt sub lege, scilicet
30 Spiritu, lex enim non potest accusare et ferre sententiam mortis contra eos,
etiamsi ipsi peccatum sentiant et fateantur se peccatores esse, quia ius
ademptum est legi per Christum, 'qui factus est sub legem, ut eos, qui sub 4, 4f.
lege erant, redimeret'. Ideo hoc, quod vere peccatum est contra legem, lex
pro peccato non audet accusare in piis.

34 audet] potest CDE

Hs] legem, non audeat lex accusare pro peccato; tantum valet donum fidei, quia iustitia ista zu starck quia habemus in eo, qui est inaccusabilis. Repetit aliquantulum praeteritas voces, quod non iustificamur ex operibus, quia zu viel peccata noch da, et tamen nicht not, quia iusti estis in spiritu. Si hoc, ergo non estis sub lege. Hoc loco consolari poteris in absolvenda 5 tenta[t]ione, quando quis sentit tenta[t]ionem, quando adolescens in fervore libidinis ergriffen etc., sic cum tenta[t]ionibus irae, impatientiae, odii, hoc lest sich fñlen, sic spiritus tristiciae. Ibi consolatio da her: haec caro tua, quae contra te pugnat; tu ambula spiritu et noli consentire, loqui, facere et hoc; sine furere istas concupiscentias. [Bl. 135^a] Quando Satjan kumpt sua 10

1 audeat] audet 2 habemus] haberemus zu 10 am oberen Rande der Seite steht der Buchstabe P als Lagenbezeichnung

Dr] Tanta est igitur potentia domini Spiritus, ut, quod vere peccatum est, tamen lex non possit accusare. Iusticia enim nostra, Christus, quem fide apprehendimus, irreprehensibilis est, ideo a lege non potest accusari. Donec in illo haeremus, Spiritu ducimur et a lege liberi sumus. Sic cum Apostolus etiam bona opera docet, non obliviscitur disputationis suae de 15 iustificatione, sed semper indicat, impossibile esse nos operibus legis iustificari. Reliquiae enim peccati haerent in carne, ideo, donec ea vivit, non desinit concupiscere contra Spiritum, nihil tamen periculi inde accipimus, quia a lege liberi sumus, modo Spiritu ambulemus.

Et his verbis: 'Si ducimini Spiritu, non estis sub lege' egregie poteris 20 teipsum et alios vehementer tentatos consolari. Saepe enim accidere solet, quod homo ira, odio, impacientia, libidine, spiritu tristiciae aut alia concupiscentia carnis tam fortiter exerceatur, ut eam prorsus non possit excutere, etiamsi hoc maxime cupiat. Quid hic faciat? Num ideo desperet? Non, Sed ita dicat: Caro tua iam pugnat et furit adversus Spiritum. Sinito eam 25 furere, quam diu vult, tu modo illi ne assentiaris, sed ambula et ducere Spiritu, ut concupiscentiam eius non perficias. Hoc faciens liber es a lege. Accusat et perterrefacit quidem te, sed frustra etc. In tali ergo lucta carnis contra Spiritum nihil melius est, quam in conspectu habere verbum et ex eo consolationem Spiritus petere. 30

Neque moveat tentatum quod diabolus tam egregie potest peccatum exaggerare, ut luctans videatur sibi prorsus succumbere in paroxysmo nihilque sentiat quam meram iram Dei et desperationem. Hic saltem non sequatur sensum suum, sed hoc Pauli verbum: 'Si Spiritu ducimini, non estis sub

15 suae fehlt CDE 16 legis fehlt CDE vor iustificari steht posse CDE
31 tentatum] illum, qui hanc tentationem patitur, CDE tam egregie] ita CDE 32 luctans fehlt CDE 34 verbum] dictum arripiat CDE ducimini', hoc est, si fide in Christum vos erigatis etc., 'non CDE

Hs] pompa, putat quis se damnatum, tamen manente verbo in cord[e], potentius omnib[us] pompis Sat[an]ae, quantum furiat c[ar]o cum suis concup[iscenti]is, voluptatib[us]; i. e. l[ex] non habet te accusare. istae furiae in c[ar]ne non damnabunt te, quia dominaris spiritu, non vis, consentis, es in lucta, qu[ua]m-
 5 quam in paroxysmo videris subiicere. videtur tristitia dominari, tamen haerens in verbo. Econtra, submergis te vel blasphemias. Utcunque sis *ſchwach*, tamen manente verbo superas pompam. Habui tentationes irae, impatientiae, libidinis: si verbum hab[et] erlangt et ſeſt dran geh[an]gen, iſt gewiſſen. Si vero sine verbo etc. 'Sub lege', i. e. non accusari, sed manere
 10 spiritu et remissione peccatorum.

4. Decemb.] Loquitur de lucta c[ar]nis et spiritus, quod v[er]ita Christiana non possit perficere hoc, quid spiritus velit, qui velit esse t[ot]us purus, sed c[ar]o non permittit. Tamen salvi fiunt et sunt per remissionem peccatorum, quae est in Christo, et iam non sunt sub lege, quia ambulant spiritu.

Dr] 15 lege.' Cui si firma fide adhaeserit, habebit praesidium potentissimum, quo 'poterit omnia ignita tela', quibus ille malignus eum petit, 'extinguere'. Ut *Ep[istola] 6, 16* maxime igitur bulliat et insaniat Caro, tamen omnes ipsius motus et furiae non poterunt nocere et condemnare eum, quia Spiritu ambulans et ductus non praebet carni assensum neque perficit eius concupiscentiam. Itaque id
 20 unicum est remedium, ut furentibus Carnis motibus arripientes 'gladium *Ep[istola] 6, 17* Spiritus, hoc est, verbum Dei' pugnemus contra eos, tum haud dubie victores erimus, etiamsi durante pugna plane contrarium sentiamus. Remoto autem ex oculis verbo non est consilium neque auxilium etc. Ego expertus ista loquor. Passus sum varias et multas tentationes, et eas gravissimas,
 25 quamprimum autem aliquod dictum Scripturae apprehendi et illi tanquam sacrae anchorae innixus sum, statim deferbuerunt tentationes, quas sine verbo impossibile mihi fuisset vel modicum tempus sustinere, multo-
 minus vincere.

Docet ergo Paulus in summa, hac disputatione de lucta Carnis et
 30 Spiritus, quod reconciliati seu Sancti non possint perficere hoc, quod Spiritus vult. Libenter enim Spiritus vellet totus esse purus, sed Caro coniuncta illi non permittit. Salvi tamen sunt et fiunt per remissionem peccatorum, quae est in Christo. Deinde quia etiam ambulant et ducuntur Spiritu, non sunt sub lege, hoc est, Lex non potest accusare et perterrefacere
 35 eos etc., aut si etiam hoc tentet, tamen non potest adigere eos ad desperationem.

15 Cui bis adhaeserit] Ita CDE 18 Spiritu bis ductus] Spiritum ducem sequens CDE
 19 concupiscentiam] concupisciam A 21 Dei] salutis CDE salutis, scilicet, quod Deus
 nolit mortem impii etc., pugnemus CDE tum] tunc CDE 24 tentationes] passiones CDE
 30 reconciliati seu Sancti] Sancti seu credentes CDE 32 et fiunt fehlt CDE

^{Hs]}
^{5, 19}
 Matth. 7, 16 f. 'Manifesta': adulterium, fornicatio. Est similis locus quasi cum Christi¹: 'de ficis spinas; Omnis b[on]us arb[or]', ne quis causetur, se non intelligere Paulum, cum dicit 'luctan[ur] c[ar]nis'. Exempli inquit gratia: 'Manifesta'; et quidam ornat se, sed illa manifesta, et quaelibet alia immundicia carnis. Si quis velit iactare spiritum et se Christianum et amatorem Evangelii, et velit persequi in adulterio et reliquis immundiciis carnis, ille convincitur, quod non, quia hoc non est ambulare secundum spiritum sed carnem; non solum est pati, sed perficere desideria carnis. quod Iuvenis libidine, senectus avaritia, Iuvenis vana gloria², non mirum. Nemo Iuvenis absque tentatione carnis, virilis aetas irae, avaritiae, senilis etc. Ibi sunt desi-

2 causetur über cētę [= Abkürzung für causae und tur]

1) Erg. loco, sententia. 2) Erg. exercetur.

^{Dr]}
^{5, 19}
 Matth. 7, 16 f. Manifesta sunt autem opera carnis, quae sunt etc. Hic locus non est dissimilis huic sententiae Christi: 'A fructibus eorum agnoscetis eos. Nunquid colligunt de spinis uvas aut de tribulis ficus? Sic omnis arbor bona fructus bonos facit, Mala autem arbor fructus malos facit' etc. Paulus plane idem hoc loco docet, quod illic Christus, Satis scilicet testari opera et fructus, an arbores bonae sint an malae, an homines sequantur ducem Carnem an ducem Spiritum. Quasi dicat: Ne quidam vestrum cauentur se non intelligere me nunc disserentem de lucta Carnis et Spiritus, subiiciam vobis ob oculos primum opera Carnis, quorum pleraque etiam impii nota sunt, deinde fructus Spiritus. Hocque Paulus ideo facit, quia multi erant Hypocritae inter Galatas, ut hodie etiam inter nos, qui simulabant se esse pios, iactabant Spiritum et, quod ad verba attinebat, egregie noverant doctrinam pietatis, interim tamen non Spiritu, sed carne ambulabant ac opera ipsius perficiebant. Qua re Paulus manifeste convincit, eos non esse tales, pro quibus sese venditabant. Et ne hanc eius admonitionem contemnant, fert contra eos horribilem sententiam, quod regni Dei haeredes non erunt, ut ea admoniti sese emendent.

Quod quaelibet aetas etiam in piis peculiare suas tentationes habet (ut quod iuvenilem aetatem libido, virilem ambicio et vana gloria, senilem avaricia praecipue exercet), non est mirum. Quia supra dixi, nullum fuisse unquam Sanctum, quem non saepius in vita sollicitaverit Caro ad impacientiam, iram etc. Hinc Paulus de Sanctis hic loquens dicit, Carnem in ipsis concupiscere adversus Spiritum etc. Itaque non aberunt desideria et pugnae Carnis, non tamen ideo statim obsunt illis, qui eas sentiunt. Sed ita de hac re iudicandum est: Aliud esse sollicitari a carne et eius concupiscentias

24 Qua] eaque CDE 28 Quod fehlt CDE 29 ut quod fehlt CDE aetatem
 fehlt CDE 30 non est mirum fehlt CDE Quia] Hinc CDE

Hs] deria, luctae, pugnae; sed alii consentiunt et ambulant secundam desid[er]ia
 carnis, perficientes ista opera et iactant. De his: Iacta[re] spiritum, nihil etc.
 Fit etiam quandoque, ut David, et sanctus potest ruere, et perficiunt desi-
 deria carnis cum opere, Ut David in adul[ter]io, homicidio et blasphemia
 5 divini nominis, post adul[ter]ium tot homicidia commisit propter 1 virum 2. Sam. 11, 17 ff
 et dedit occasi[on]em inimicis gloriandi, triumphandi deum Israel et adora-
 batur idolum Moab. Quando fiunt lapsus, fiat, sed perseverantia est pessima.
 quando pugna redit, et non fit concupiscentia, contra studeat quotidie et
 velit etc., daß ift resurgere, Ut infra: 'praeoccupatus', non abiiciendi. 6, 1
 10 [21. 135^b] tales quando non widerst[anden]¹, est tum signum, quod dolus in
 spiritu.

Desideriis nemo et tentationibus caret, quia habemus car[n]em, unus
 sic, alter sic; secundum differentias, complexi[on]em et spiritum quidam alias

3 ruere] ruat	zu 3 David r	7 fiat] fit	zu 7 Lapsus r	9 über non abi-
ciendi steht tales	zu 9 Cap. 6. r	10 über est steht	econtra	12 caret] care
13 über alter sic steht	alius aliter			

¹) = umkehren.

Dr] non ultro ferre, sed Spiritu ambulare et reniti etc., Aliud esse assentiri
 15 carni et opera eius secure perficere, in illis commorari et tamen interim
 simulare pietatem et iactare Spiritum etc. Priores consolatur, dum dicit eos
 Spiritu duci et sub lege non esse, Posterioribus comminatur aeternum
 interitum.

Imo quandoque etiam accidit, ut Sancti labantur et desideria ipsius
 20 carnis perficiant. Sicut David grandi et horribili lapsu cecidit in adulterium,
 Item autor fuit caedis multorum, dum volebat Uriam in acie perire. Qua 1. Sam. 11, 17 ff.
 re hostibus etiam occasionem dedit gloriandi contra populum Dei, adorandi
 idolum suum et blasphemandi Deum Israel. Lapsus est horribiliter et Petrus,
 cum negaret Christum. Sed quamlibet illa peccata grandia sint, tamen non
 25 data opera, sed ex infirmitate commissa sunt. Deinde admoniti non perse-
 veraverunt obstinati in peccatis, sed resipuerunt etc. Tales infra Cap. 6. 6, 1
 iubet recipi, instrui et instaurari, dicens: 'Si praeoccupatus fuerit homo' etc.
 Ideo qui ex infirmitate peccant, etiam saepius, illis non denegatur venia,
 modo rursum resurgant et in peccatis non perseverent, perseverantia autam
 30 pessima est etc. Si autem non resipiscunt, sed porro obstinati perficiunt
 desideria carnis, certissimum signum est, quod dolus sit in Spiritu ipsorum.

Desideriis igitur nemo carebit, quousque in carne vivit, ideoque nemo
 liber erit a tentationibus. Alius tamen aliter tentatur, secundum discrimen

21 Qua] eaque CDE 25 data opera] ex contemptu Dei aut destinata malitia CDE
 28 etiam saepius] et labuntur CDE

Us]tent]ationes habet: trist]itiam, despe]rationem, diffiden]tiam. sed hec scientia: non amb]ulare post ea; qui perfecit desideria, sciat se non Christianum. ideo consolatio doct]rinae, quod impossibile nos non habere p]eccatum.

Quidam nitebantur eo, ut plane essent saxa, ut nihil sentirent de peccato, ut Gerson scribit. Sic Sanctos depinxerunt et Ma]riam, sed 5
 2ut. 2, 35 quando amisit filium. Nos fuimus tales S]ancti, quod ad despe]rationem adegimus.¹ Sed veri S]ancti fuerunt pec]catores, et utinam hoc solum, nisi etiam seducti; Greg]orius, Ber]nardus fuerunt seducti et liberandi ab impiis doct]rinis. Fingunt S]anctos ut stoici sap]ientes quam nun-
 quam vid]erunt et experti. Ego etiam lib]enter vidis]sem S]anctos 10

1 über scientia steht ars et summa sapientia 2 Christianum c aus Christianus
 zu 3 Consolatio r mit Strich zu Sic potestis consolari S. 105, 4f. gezogen 4 vor Quidam scheint
 ein Haken gezeichnet² zu 5 Gerson r 7 adegimus] adigimus zu 8 Grego]rius,
 Bernar]dus r

1) Zum Sinn vgl. im Druck S. 103, 11. 2) Dementsprechend ein Absatz im Druck, Z. 17.

Dr]complexionum seu spirituum. Hic gravioribus motibus exercetur, quales sunt tristicia spiritus, blasphemia, diffidentia, desperatio etc., Alius crassioribus, quales sunt libido, ira, odium etc. Sed ibi Paulus requirit a nobis, ut Spiritu ambulemus et carni resistamus. Qui autem carni obsequitur et pergit securus desideria ipsius perficere, ille sciat se non pertinere ad Christum, 15
 et ut maxime sese ornet nomine Christiano, tamen seipsum fallit.

Et hic locus, ut etiam supra obiter monui, gravissimam consolationem nobis affert, quia admonet, quod sine concupiscentia et tentationibus carnis, imo etiam sine peccatis vivere non possumus. Admonet igitur nos, ne faciamus, ut quidam, de quibus Gerson scribit, qui eo nitebantur, ut prorsus 20
 nihil tentationum et peccatorum sentirent, hoc est, ut plane saxa essent. Talem imaginationem habuerunt Sophistae et Monachi de Sanctis, quasi fuerint meri stipites et trunci et plane caruerint omnibus affectibus. Certe
 2ut. 2, 35 Maria sensit maximum dolorem animi amisso filio, Luc. 2. Conqueritur David passim in Psalmis, se immodica tristicia propter magnitudinem ten- 25
 tationum et peccatorum suorum concepta pene absorberi. Conqueritur et
 2. Cor. 7, 5 Paulus se 'foris pugnas, intus pavores' sentire, Se 'carne servire legi peccati',
 2. Cor. 11, 28 Ait se 'solicitem esse pro omnibus Ecclesiis', Et 'Deum misertum esse sui,
 35il. 2, 27 quod Epaphroditum vicinum morti restituerit vitae, ne dolorem super dolorem haberet'. Itaque Sophistarum Sancti similes sunt Sapientibus Stoicorum, 30

5, 24 11 complexionum seu spirituum] personarum CDE 16 fallit. 'Qui enim Christi sunt, carnem suam crucifigunt cum concupiscentiis' etc. CDE 17 Et fehlt CDE vor
 Hic als Überschrift: Qui vere sancti dicantur et sint. CDE etiam supra] supra quoque CDE
 18 nobis affert] continet CDE 19 vivere non possumus] sancti non viverent CDE
 25 passim fehlt CDE

Hs] ho[m]ines, sed eum, qui abstineret a cibo, potu, tab[ula], in deserto. Is s[an]ctus vir et mulier, qui baptisatus credit et abstinet propter Christum ab vitiis etc. Si curat domum, obsequitur viro, Ista salvatur per etc. Sic multae S[an]ctae mulieres, viri in hac carne, quia vivunt serio secundum
 5 Euangelium; quod interim offenditur a viro, find desideria, commotiones; sed non ideo volunt nocere, impedire proximum; si etiam eras fert ein fluch, in remissionem peccatorum gehorts et est lapsus. Et tales mussen wir heilige lassen, quia deus reputat salvos per remissionem peccatorum.

zu 1 Sancti Papae r zu 2f. Christianus Sanctus r zu 5 desideria coniugum r
 zu 7 Lapsus r

Dr] qui tales finxerunt sapientes, qualis nullus unquam fuit in rerum natura.
 10 Et hac stulta et impia persuasione, quae nata est ex inscitia huius Paulinae doctrinae, adegerunt Sophistae seipsos et alios infinitos ad desperationem.

Ego Monachus saepe ex animo optabam videre conversationem et vitam cuiusdam sancti hominis. Interim tamen somniabam talem Sanctum, qui in Eremo agens abstinere a cibo et potu et victitaret tantum radiculis
 15 herbarum et aqua frigida. Et eam opinionem de monstrosis illis Sanctis non solum hauseram ex libris Sophistarum, sed etiam Patrum. Nam alicubi Hieronymus sic scribit: De cibis vero et potu taceo, cum etiam languentes aqua frigida utantur et coctum aliquid accepisse luxuria sit etc. Nunc autem lucente veritatis sole clarissime videmus Christum et Apostolos vocare
 20 Sanctos, non qui coelibem vitam agunt, abstemii sunt aut alia opera in speciem praeclara et grandia faciunt, sed qui vocati per Euangelium et baptisati credunt, se Christi morte et sanguine sanctificados et mundatos esse. Sic passim Paulus scribens ad Christianos vocat eos sanctos, filios et haeredes Dei etc. Sancti igitur sunt omnes, quotquot credunt in Christum,
 25 sive masculi, sive foeminae, sive servi, sive liberi etc. sint, non ex suis operibus, sed Dei, quae fide accipiunt, ut sunt Verbum, Sacramenta, Christi passio, mors, resurrectio, victoria, Spiritus sancti missio etc., In summa, Sancti sunt sanctitate passiva, non activa.

Sic vere Sancti sunt ministri verbi, Magistratus politici, parentes, liberi,
 30 heri, familia etc., si primum omnium certo statuunt, Christum esse suam sapientiam, iusticiam, sanctificationem et redemptionem, Deinde si unusquisque ex praescripto verbi Dei faciat officium in vocatione sua et propter Christum

9 qualis nullus] quales nulli CDE fuit] fuerunt CDE 12 optabam, eam felicitatem mihi contingere, ut possem videre CDE 13 cuiusdam] alicuius CDE 15 eam] illam CDE 17 s. Hieronymus CDE luxuria sit vor etiam CDE 18 uti 21 praeclara et grandia] monstrosa CDE faciunt, ut de multis legitur in vitis patrum, sed CDE 32/104, 7 et bis carnis] carni non obsequatur, sed Spiritu reprimat desideria et concupiscentias eius CDE

Hs] Ideo deus dedit mihi gratiam, ut er[er]et, ut multos vid[er]im sanctos, et ego unus. Non curo monstrosos S[an]ctos, multo laudab[il]am vitam Aug[ustini], Amb[rosii], qui uteb[antur] vino et eleg[anter] vestiebant et nulla fere differentia inter eos et alios, et tamen mansit sapientia pura et fides in Christum et puritas in vita. Das heißt S[an]cta vita. Desideria, voluntas ad concupiscentiam vel natura manent, ista dicimus iacula carnis nostrae, sed non

1 er[er]et] er[er]et zu 2 Monstrosi Sancti r zu 5 Desideria r

Dr] abstineat a desideriiis et vitiis carnis. Quod omnes aequae non sunt firmi, sed multae adhuc imbecillitates et offensiones cernuntur in quibusdam, Item quod plerique etiam ruunt in peccata, hoc nihil impedit eorum sanctitatem, modo non ex destinata malicia, sed ex imbecillitate peccent. Nam, ut iam aliquoties dixi, pii sentiunt concupiscentiam carnis, sed repugnant, ne eam perficiant. Item, si etiam ex improvise prolabantur in peccatum, tamen veniam consequuntur, si rursus fide ad Christum accesserint, qui non vult, ut abigamus, sed quaeramus perditam ovem etc. Absit igitur, ut infirmos in fide aut moribus, si videro eos amare et revereri verbum, coena Dominica uti etc., statim iudicem profanos esse, hos enim Deus assumpsit et reputat

Num. 14, 4 eos iustos per remissionem peccatorum. Huic 'stant et cadunt' etc.

Ad eum modum Paulus de Sanctis passim loquitur. Et laetus gratias ago Deo, quod supra modum abunde mihi donaverit, quod olim Monachus petii, non ut viderem unum Sanctum, sed multos, imo infinitos vere Sanctos, non quales Sophistae, sed Christus ipse et Apostoli pingunt ac describunt, quorum et ego, gratia Dei, unus sum. Sum enim baptisatus Et credo Christum, Dominum meum, sua morte me redemisse a peccatis et donasse mihi iusticiam et sanctitatem aeternam. Et Anathema sit, quicumque hunc honorem Christo non habuerit, ut credat, quod eius morte, verbo, Sacramentis etc. iustificatus et sanctificatus sit etc.

Repudiata igitur hac stulta et impia opinione de Sanctorum appellatione (quam putamus competere tantum Sanctis in coelo et in terra Eremitis ac Monachis prodigiosa quaedam opera facientibus), discamus nunc ex scriptis Apostolicis, omnes fideles Christi Sanctos esse. Admiratur mundus sanctitatem Benedicti, Gregorii, Bernhardi, Francisci et similium, quia audit eos magnifica in speciem et insolita quaedam opera fecisse. Certe fuerunt etiam Sancti Ambrosius, Augustinus et alii, qui tam asperam et horridam vitam non egerunt ut illi, sed conversati sunt inter homines, ederunt cibos com-

8 quibusdam] plerisque CDE 8/9 Item bis peccata] fehlt CDE 12 labantur CDE
13 rursus fehlt CDE ad Christum accesserint] in Christum iterum eriguntur CDE
18 Ad bis Et fehlt CDE Laetus igitur gratias CDE 29/30 scriptis Apostolicis] scriptura sancta CDE 33 Sancti Hilarius, Cyrillus, Athanasius, Ambrosius CDE

Hs] obcedimus istis, non remaledicimus, non praecamur mortem eternam, tamen
 lesi et caro solici^{ta}. Sic Iuvenis sentit motum ad alicuius uxorem, ut
 libenter aspiciat alienam, sed sentit telum, maledictum carnis et dicit:
 non; sint desideria sed non regnent, sentiam sed non permoveant. Sic
 5 potestis consolari conscientias mulierum et viro^{rum}, qui putant nihil
 omnino sentiendum. Sinamus tales. Ieronimus non fuit talis, ut eius
 scripta¹ etc. [81. 136^a] Non deus eis tantum remisit peccata, sed etiam
 errores. Gregorius die messe aufgericht, alii cultus erigebant et Cyprianus
 damnabat omnes, qui non rebaptizabantur. Ecclesia est oculata, habitat
 10 in spiritu et luce inaccessibili, deus abscondit eam sub erroribus, infirmi- 1. Tim. 6, 16

1 eternam c aus etc. zu 4 'Ne regnet', Ro. 6. [V. 12] r 4/5 Sic potestis consolari
 mit Strich zu Consolatio S. 102 zu Z. 3 gezogen 7 vor tantum steht nochmals non
 zu 8 Gregorius r Cyprianus r

¹) Erg. probant.

Dr] munes, biberunt vinum et vestitu eleganti ac decenti usi sunt et fere nullum
 discrimen fuit, quod ad communem vitae consuetudinem attinet, inter ipsos
 et alios honestos viros, et tamen longe praeferendi sunt illis superioribus.
 Hi enim sine ulla superstitione docuerunt fidem Christi pure, Haereticis
 15 restiterunt et Ecclesiam ab innumeris erroribus repurgaverunt. Iucundissima
 fuit multis eorum familiaritas, et praesertim tristibus et afflictis (non enim
 abduxerunt se a conversatione hominum, sed officium suum administraverunt
 in frequenti turba), quos verbo erexerunt et consolati sunt. Contra illi non
 solum contra fidem multa docuerunt, sed etiam multarum superstitionum,
 20 errorum et impiorum cultuum autores fuerunt. Ideo nisi in agone mortis
 Christum apprehenderunt et sola ipsius morte et victoria confisi sunt, nihil
 plane profuit eis rigida vita.

Haec satis ostendunt, qui vere Sancti sint et quae sit appellanda vita
 Sancta: non illorum, qui in angulis et antris delitescunt, inedia corpora
 25 macerant, cilicia gestant etc., hac opinione, ut singulare quoddam praemium
 in coelis habeant prae ceteris Christianis, Sed qui baptisati sunt et credunt
 in Christum etc. Hi non semel exuunt veterem hominem cum actibus suis,
 sed durante vita manet in eis concupiscentia, quam nihil obest ipsis sentire,
 modo eam non permittant regnare, sed subiiciant Spiritui. Haec doctrina
 30 affert consolationem piis mentibus, ne, cum ista iacula carnis, quibus impugnat
 Satan spiritum, sentiunt, desperent, ut multi in Papatu fecerunt, qui iudi-
 cabant se nullam prorsus concupiscentiam carnis debere sentire, Cum tamen
 neque Hieronymus, neque Gregorius, neque Benedictus, neque Bernardus
 et alii (quos Monachi imitandos sibi proposuerunt exempla castitatis et

27 Hi] Qui CDE 31 multi] multis CDE fecerunt] accidit CDE 34 pro-
 posuerunt tanquam perfecta exempla CDE

Hs]tate, p[leccato, ut nusquam appareat secundum sensum. Nos si videmus infirmitates in Christianis etc., incidimus in monachis etc., quia eorum thun videtur oculis carnis. Sed istae sanctitates sunt spiritalia veneficia, da man oculos hominum mit betreubt¹, sunt merae sectae. Ecclesia Sancta per fidem in Christum Iesum, in vita per abstinentiam a c[ar]nis operib[us] 5 et per exercitium spiritalium fructuum, sed iam sancta per ademptionem desideriorum malorum, nec per expurgationem errorum. Sancti labuntur, peccant, sed habent r[em]issionem p[le]ccatorum. Si peccant, per ignorantiam, nollent tamen negare Christum et extra Euangelium vivere, Vel in fine, ut Bernardus. Opera debent vitari a Christianis, desideria non possunt, 10

zu 4/5 Quomodo Ecclesia sancta sit r zu 10 Opera Desideria r

¹) = trübt.

Dr]omnium Christianarum virtutum) huc pervenire potuerint, ut nullam plane concupiscentiam carnis sentirent. Imo senserunt eam, et fortiter. Et hoc aliqui ex ipsis ingenue fatentur, non in uno loco in libris suis. Ideo Deus non solum non imputavit eis ista levia delicta, sed etiam perniciosos errores, quos quidam ex ipsis in Ecclesiam invexerunt. Gregorius autor fuit Missae 15 privatae, qua nulla unquam fuit maior abominatio in Ecclesia a Christo constituta. Alii Monachatum, impios cultus et voluntarias religiones excogitarunt. Cyprianus disputabat ab Haereticis baptisatos iterum baptisandos esse.

Recte igitur fatemur in Simbolo, Nos credere Ecclesiam Sanctam. Est 1. Tim. 6, 16 enim invisibilis, habitans in Spiritu, in loco 'inaccessibili', ideo non potest 20 videri eius sanctitas. Deus enim ita abscondit et obruit eam infirmitatibus, peccatis et erroribus, variis formis Crucis et scandalis, ut secundum sensum nusquam appareat. Qui hoc ignorant, cum vident infirmitates, peccata etc. eorum, qui baptisati sunt, verbum habent et credunt, statim offenduntur et iudicant eos ad Ecclesiam non pertinere. Et interim somniant Ecclesiam 25 esse Eremitas, Monachos etc., qui tantum labiis Deum honorant et frustra eum colunt, quia non verbum Dei, sed doctrinas et mandata hominum docent. Quia vero superstitiosa et prodigiosa opera, quae ratio magnificat et admiratur, faciunt, ideo iudicant eos esse Sanctos et Ecclesiam. Illi invertunt articulum fidei: Credo Ecclesiam Sanctam etc., et pro Credo ponunt Video. Istiusmodi 30 humanae iusticiae et voluntariae sancti[ſ]tates revera sunt spiritalia veneficia, quibus praestringuntur oculi et mentes hominum et abducuntur a cognitione verae sanctitatis etc.

Nos vero sic docemus, Ecclesiam non habere maculam aut rugam, sed esse Sanctam, per fidem tamen in Iesum Christum, Deinde in vita per 35

12/13 Et his ipsis] id quod CDE 13 in (1.) fehlt CDE 16/17 a Christo constituta] novi Testamenti CDE 18 iterum baptisandos] rebaptisandos CDE 27 hominum sequuntur et alios docent CDE

Hs] quia claro non potest exui, donec vivimus, semper ergo in ea vitia. Expedit
conscientiis habere sic immundam clarnem, quia Monach[i] habuerunt suas
ordines tam Sanctas, ut aliis opera vendiderint, et tamen senserunt se non
mundos. Sic fit fiducia iustitiae propriae, cum quis putat se mundum. Sed
5 cum econtra non possum fidere, quia habeo carnem immundam, pollutam,
fo muß fiducia fallen. Sic fiduciam non in meam iusticiam colloco, sed
freuch in Christum, ibi solida iusticia, ibi 'viva caro', quae pascit totum Joh. 6, 51f.
mundum. Sic maneo in vera humilitate, non ficta monach[orum], quia habeo
carnem et si deus rigide etc. sed quando humilio me, non superbio contra
10 meum creatorem, sed dico: miserere mei, wil mich halten an dein son, tum

1 über exui steht in totum 4 über fiducia steht tanta pestis 7 über viva caro
steht Joh. 6. 8 quia mit Strich zu non gezogen

Dr] abstinentionem a concupiscentiis carnis et per exercitium spiritualium fructuum,
Sed nondum esse Sanctam per liberationem et ademptionem omnium desi-
deriorum malorum nec per expurgationem omnium impiarum opinionum et
errorum. Semper enim fatetur Ecclesia peccatum suum et orat 'sibi dimitti Matth. 6, 12
15 debita sua'. Item credit Remissionem peccatorum. Quare Sancti peccant,
labuntur et etiam errant, sed per ignorantiam. Non enim libenter vellent
negare Christum, amittere Euangelium, revocare baptismum etc., habent igitur
Remissionem peccatorum, et si etiam per ignorantiam in doctrina errant, hoc
illis ignoscitur, quia ad extremum agnoscunt errorem suum et sola veritate
20 et gratia Dei in Christo nituntur, Ut fecit Hieronymus, Gregorius, Bernardus
et alii. Opera igitur carnis studeant vitare Christiani, desideria non possunt.
Et valde prodest piis sentire immundiciem carnis suae, ne infentur
inani et impia opinione de iusticia operum, quasi propter eam accepti sint
coram Deo, ut Monachi ea inflati tam sanctos se esse putaverunt propter
25 sanctum vitae genus suum, ut etiam aliis, quanquam interim corde proprio
convincebantur se esse immundos, vendiderint suas iusticias et sanctitates.
Tam perniosa pestis est fiducia iusticiae propriae et somniare, se esse
mundum. Nos contra non possumus fidere iusticia nostra, quia sentimus
immundiciem carnis, is sensus humiliat nos, ut demittamus cristas et non
30 possimus confidere benefactis nostris, et compellit nos accurrere ad Christum
Propiciatorem, qui non habet carnem corruptam aut vitiatam, sed purissimam
et sanctissimam, quam pro vita mundi dedit; in illo invenimus iusticiam
solidam et perfectam. Sic manemus in humilitate non ficta aut monastica,

22 Et valde] Ad hoc igitur CDE 24 ut Monachi ea] Hac Monachi CDE
25 sanctum] electicium CDE 28/29 Nos bis carnis] Quia vero pii sentiunt immundiciem
cordis, non possunt fidere iusticia sua CDE 29 nos] eos CDE demittamus] demittant CDE
30 possimus] possint CDE nostris] suis CDE nos] eos CDE 32 invenimus] inve-
niunt CDE 33 manemus] manent CDE

Hs] deus concludit: super te celum gratiae etc. Nos misere infecti et radicati in opinionib[us], ut n[on] erat[us]. Discerne inter iustitiam veram et falsam, tum vides r[egnum] Christi ocul[is], tamen spiritua[libus], quod¹ ille S[anctus], qui bap[tisatus] et credit in Christum et postea in illa fide, in qua iustificatur et remittuntur peccata praeterita et praesentia, ipse abstinet a desi- 5 deriis carnis, sed non mundatur ab eis, desi[deriis] est pollutus et manent istae sordes in eo ad humiliendum eum et cogendum, ut currat ad propiciatorem suum. Sic urgent ad salvatorem. non sunt damnatrices istae reliquiae: quo plus sentit carnem, plus currit. *Alid uns, orna tua iustitia,*

1 über celum gratiae stehi super nos etc. zu 1 concludit r zu 3/4 Sanctus r
6 non fehlt zu 8 iatorem r als Ergänzung zu propici zu 8 biles vor. Rand zu
natrices [in damnatrices], welches auf der neuen Zeile steht, hingewiesen²

¹) Abhängig von einem zu ergänzenden iudicas; vgl. im Druck Z. 22. ²) D. h. Römer möchte lieber damnabiles für damnatrices setzen.

Dr] sed vera, propter sordes et vitia, quae haerent in carne nostra, propter quae, 10 si Deus saevire vellet iudicare, aeternam poenam luere deberemus. Quia vero non superbimus contra Deum, sed humiliter et contrito corde agnoscences peccata nostra veniam petimus ac freti beneficio Mediatoris Christi progredimur in conspectum Dei et oramus propter eum ignosci nobis peccata, expandit super nos Deus immensum coelum gratiae ac reliquias peccatorum 15 haerentes in carne propter Christum nobis non imputat.

Haec dico, ut caveatis perniciosos Sophistarum de sanctitate vitae errores, quibus ita mentes nostrae fuerunt occupatae, ut eos sine magno labore non potuerimus excutere. Quare sedulo operam date, ut recte discernatis inter iusticiam seu sanctitatem veram et Hypocriticam, tum poteritis aliis 20 oculis inspicere Regnum Christi quam ratio, nempe spiritualibus, et certo iudicare, illum esse Sanctum, qui baptisatus est et credit in Christum. Et deinceps in illa fide, qua iustificatur et remittuntur ei peccata praeterita et praesentia, abstinet ipse a desideriis carnis, sed ab his prorsus non mundatur. Carno enim concupiscit adversus Spiritum. Manent tamen istae sordes in 25 eo, ut humilietur et sic humiliato dulcescat gratia et beneficium Christi. Sic istae sordes et reliquiae peccati non obsunt, sed valde prosunt piis. Quo magis enim sentiunt infirmitatem et peccata sua, hoc magis confugiant ad Thronum gratiae, Christum, et eius auxilium implorant, ut ornet eos sua iusticia, ut illis augeat fidem, subministret Spiritum, quo duce vincant con- 30

10 nostra] sua CDE 11 aeternam bis deberemus] rei essent aeternae mortis CDE
12 superbimus] superbiunt CDE 13 nostra] sua CDE petimus] petunt CDE 14 pro-
gredimur] progrediuntur CDE oramus] orant CDE eum] ipsum CDE nobis] sibi CDE
15 nos] eos CDE 15/16 reliquias bis carne] peccata CDE 16 nobis fehlt CDE im-
putat eis. CDE 17 caveatis] caveamus CDE

Hs] remissione peccatorum, auge spiritum, [Bl. 136^b] ut desideria non dominantur sed serviant. Sic Christianus vincendo pugnat. Doctrina Christiana ergo consolatoria doctrina et redt don rechten sachen, non graven roden, fauer sehen, sed iis rebus, quae dicuntur: vincere peccatum, errorem, diabolum. De his nihil omnino norunt neque consulere nec ullam conscientiam instituere possunt.

Numerum certum pro incerto accipit. Accipit 1. opera carnalia, scilicet libidinem. Papistae nihil noverunt quam de libidine. Etiam uxorem ducere heissen auch concupiscentiam, ipsum coniugium suis immundis rostris etiam polluant. Non solum sunt carnis opera libidines,

1/2 dominantur] d-(et) o 2 serviant] servet vincendo] victēdo zu 2 non adsecutus r zu 3 ff. De quibus rebus agat Theologia? r 9 concupiscentiam o

Dr] cupiscentias carnis, ne dominantur, sed serviant. Sic Christianus perpetuo luctatur cum peccato, et tamen luctando non succumbit, sed victoriam obtinet. Haec dixi, ut intelligeretis non ex humanis somniis, sed verbo Dei, qui vere Sancti sint. Videmus ergo, Christianam doctrinam maxime prodesse ad erigendas conscientias, Deinde eiusmodi esse doctrinam, quae non de Cucullis, Rasuris, Rosariis et similibus futilibus rebus agat, sed de arduis et maximis caussis, videlicet quomodo vincere debeamus carnem, peccatum, mortem, diabolum. Haec doctrina ut ignota est Iusticiariis, ita impossibile est eis, vel unam conscientiam errantem instituere aut conterritam et desperabundam consolari et pacificare.

Adulterium, Scortatio, Immundicia, Lascivia, Idolorum servitus, s. 19 f. Veneficium etc.

Paulus non recenset omnia opera carnis, sed numero finito pro infinito utitur. Primum ponit species libidinis. Non solum autem libido est opus carnis, ut somniarunt Papistae (qui etiam coniugium, adeo casti sunt homines, cuius Deus ipse autor est et quod ipsi inter Sacramenta numeraverunt, opus carnis dixerunt), Sed inter opera carnis recenset Idolatriam etc., ut supra iam aliquoties diximus. Ideo vel hic locus satis indicat, quid Paulo significet Caro. Sunt autem hae voces notiores, quam ut ulla interpretatione indigeant. Qui autem cupit nosse, quid singulae voces seorsim significant, ille legat, si volet, commentarium veterem, quem Anno 19. aedidimus. Illic satis copiose naturam et vim, pro virili nostra, singularum vocum totius Catalogi operum carnis et fructuum Spiritus indicavimus.¹ Nunc consilium

15 Cucullis] cucullo CDE 24 ponit] numerat CDE libidinis, scilicet adulterium, fornicationem, immundiciam, lasciviam etc. CDE 30 autem fehlt CDE

¹) *Unsre Ausg. Bd. 2, 588 ff.*

^{Hs]}_{5, 20} sed concupiscentia ist einß, postea idolatria. 'Idolatria' quid? Summae religiones, hochste heiligkeit in Papatu, ardentissima devotio, qua fleverunt prae gaudio, quae videbatur actus spiritualissimus, et nihil spiritualius quam quando monachus in cella sedens et cogitans dei opera et flens gaudio; ibi non de muliere, creatura, sed de creatore et eius praeceptis. et tamen hic dicit 'opera carnis'. Idolatria omnis religio, et quo preciosior, spiritualior, hoc pestilentior, quae avertit oculos a fide in Christum et in sua, Carthäuser hembd, fasten, salvatio ist sein idolum, Sic: si sic edero, vigilavero, bibero, salvus ero. Ibi habet cogitationes divinas et de deo, rebus divinis, quod isti placeant sua opera, vestes, cibi. Extra Christum 10

zu 1 'Idolatria' non superstitio r 7 a fide o in (1.) causa Christum
c aus Christo 9 de fehlt 10 rebus c aus de cibi] cibos

Dr] praecipue fuit, ut inter enarrandam Epistolam ad Galatas articulum iustificationis quam clarissime traderemus etc.

Idolatria.

Summae religiones, sanctitates et ardentissimae devotiones eorum, qui sine verbo et mandato Dei colunt Deum, sunt Idolatria. Ut in Papatu 15 habebatur pro actu spiritualissimo, quando Monachi sedentes in Cellis meditabantur de Deo et eius operibus, quando inflammati ardentissimis devotionibus genu flectebant, orabant et coelestia contemplabantur, tanta delectatione, ut prae nimio gaudio lachrymarentur. Ibi nulla erat cogitatio de mulieribus aut de ulla creatura alia, sed tantum de Creatore et eius mirabilibus operibus. Et tamen ista spiritualissima res, ut ratio iudicat, est 20 iuxta Paulum opus carnis. Quare omnis talis religio, qua colitur Deus sine verbo et mandato eius, idolatria est. Et quo ea est sanctior et spiritualior in speciem, hoc perniciosior et pestilentior est, avertit enim homines a fide in Christum et facit, ut nitantur propriis viribus, operibus, iusticiis, qualis 25 est etiam hodie Anabaptistarum, Quamquam hi indies se magis prodant, quod a diabolo obsessi ac homines seditiosi et sanguinarii sint.

Igitur ieiunium, cilicium, sanctissimae actiones, Regula et tota vita Carthusianorum, quorum tamen ordo regidissimus est, sunt opera carnis, Quia imaginantur, se sanctos esse et salvari non per Christum, quem ut 30 saeverum Iudicem formidant, sed si Regulam suam observaverint. Cogitant quidem de Deo, Christo et rebus divinis, non autem ex verbo Dei, sed ex sua ratione, quod scilicet vestitus, victus et tota eorum conversatio sancta sit et placeat Christo, quem hac sua asperitate vitae non solum sperant

14 devotiones] denotiones A [Druckfehler] 14/15 qui excluso Christo mediatore ac sine CDE 29/30 carnis, imo idolatria, Quia CDE 33 eorum] ipsorum UDE 34/111, 11 sperant se placare CDE

Hs] omnes religiones sunt idola. Istud opus nemini manifestum quam qui credunt in Christum. Carth[usianus non putat se opiniones facere car[n]is; confessi et putant se in spiritu sanctis[is]imos. Si Missat, et vendit populo et vult se liberare et populum. Nonne hec idolatria, sed cui manifesta? 5 nobis. qui ergo fidem¹, facile iudicab[un]t de op[er]ibus, sive sit lib[ido]. Intellectus, vol[un]tas, ani[m]us concupiscibilis et irascibilis, qui vexatur libidine, irascibilis scandalo, impatientia; ratio, intellectus vexatur errorib[us], superstitionib[us]. Opera carnis procedunt vel secundum libidinem, vel rationem, sapientiam, intellectum: hereses; vel irascibilem²: rixae, homicidiae. Hoc insigniter notandum, quia vocabulum carnis apud Papistas

2 credunt o 6 ani[m]us] ——— [flüchtige Schreibung] qui mit Strich zu concupiscibilis gezogen zu 6: 3 vires animae r 7 irascibilis mit Strich zu irascibilis Z. 6 gezogen zu 10 Caro r

¹) Erg. habent. ²) Erg. animum.

Dr] placare, sed habituros se esse eum etiam remuneratorem suorum benefactorum et iusticiarum etc. Ideo eorum cogitationes spiritualissimae, ut somniant, non solum sunt carnalissimae, sed etiam impiissimae, quia excluso et contempto verbo, fide, Christo etc. fiducia propriae iusticiae volunt peccata 15 eluere, gratiam et vitam aeternam consequi. Omnes ergo cultus et religiones extra Christum sunt idolorum cultus. In solo Christo Patri bene complacitum est; qui hunc audit et facit, quod iubet, est dilectus propter dilectum. Iubet autem ipse nos credere verbo suo, baptisari etc., non eligere novos cultus etc.

Supra dixi, opera carnis manifesta esse, ut certe adulterium, fornicatio 20 et similia omnibus nota sunt. Sed idolatria tam speciosa et spiritualis est, ut paucis, et iisdem tantum credentibus in Christum, nota sit. Nam Carth[usianus], cum caste vivit, ieiunat, orat, legit horas canonicas, sacrificat etc., tantum abest, ut credat se esse idolatram aut opus carnis perficere, ut certo persuasus sit, se agi et duci Spiritu, se ambulare Spiritu, se nihil quam 25 mera spiritualia cogitare, loqui et facere ac Deo gratissimum cultum praestare. Nemo persuadebit hodie Papistis et Antichristo suo, quod Missa privata sit summa blasphemia Dei et idolatria, qua horribilior nunquam fuerit in Ecclesia ab Apostolis constituta. Sunt enim excaecati et obstinati, ideo perverse iudicant de Deo et rebus divinis, putantes idolatriam esse verum et summum cultum, 30 econtra fidem esse idolatriam etc. Nos vero credentes in Christum mentem eius 1. Cor. 2, 15 tenentes 'iudicamus omnia, et a nemine' vere et coram Deo 'iudicari possumus'.

Ex his satis constat, Paulum vocare Carnem, quicquid est in homine, complectendo omnes tres potentias animae, scilicet voluntatem concupiscibilem, voluntatem irascibilem et intellectum. Opera voluntatis concupiscibilis sunt

Hs] sic obsecuratum, ut opera carnis dicantur concubitus et libido expleta. Sed hic opera carnis Idolatria, id summum et maxima sapientia in homine, Ut Papa cum monachatu et pfaffen instituit religiones, quae videntur spiritualissimae. S. Bernardus deceptus ista sapientia et Sanctitate. est 'angelorum sanctitas', Paulus. [Bl. 137^a] Turca non potest iudicare, quod suus Alcoranus et baptismata sint opera carnis, quia sunt ordines contra cultum et fidem Christi et Euangelii. Idolatria 1 de operibus carnis, quis hoc credit?

'Veneficium': ante Euangelium hoc fuit vitium frequentissimum, praesertim hic in Biffen¹, paludibus, ubi diabolus ut frotten habitat. me

1 expleta] expletam zu 9 Veneficium r

¹) = Büschen.

Dr] adulterium, scortatio etc., Irascibilis rixae, contentiones, caedes etc., Rationis seu intellectus errores, falsae religiones seu cultus, superstitiones, idolatria, haereses, hoc est, sectae etc. Hoc valde prodest bene nosse, quia vocabulum Carnis in toto regno Papae sic obsecuratum fuit, ut opus carnis nihil aliud illis significaverit quam concubitus seu expletam libidinem. Inde necessario sequebatur, quod non potuerint intelligere Paulum. Hic autem clare videmus Paulum inter opera carnis numerare idolatriam et haeresim, quae summa sunt in homine sapientia, religio et sanctimonia. Tantam autem speciem sanctitatis habuit religio Papistica, ut per eam ad tempus decepti sint viri maximi, Gregorius, Bernardus et alii. Paulus vocat eam ad Colossenses 'religionem Angelorum'. Sed quamlibet videatur sancta et spiritualis, nihil tamen aliud est quam opus carnis, abominatio et idolatria contra Euangelium, fidem et verum cultum Dei. Hoc vident pii et credentes, qui oculos spirituales habent, Contra Iustitiam diversum iudicant. Sicut Monacho non potest persuaderi, quod sua vota sint carnis opera, Ita Turca nihil minus credit, quam observationem Alcorani, baptismata et alios ritus, quos observat, esse opera carnis. Magnum profecto est, idolatriam recenseri inter opera carnis etc.

Veneficium.

De Veneficio dixi supra Cap. 3. Frequens fuit vitium his nostris temporibus ante revelatum Euangelium. Me puero multae erant Veneficae, quae pecora et homines, praecipue pueros, incantabant. Item nocebant

13 Hoc] Ista CDE bene fehlt CDE 14 fuit] est CDE 17/18 quae bis sanctimonia] quas, ut diximus, ratio iudicat esse summas virtutes, sapientiam, religionem, sanctitatem et iustitiam. CDE 18/20 Tantum bis alii fehlt CDE 20 eam fehlt CDE ad Coll. 2. CDE 21 spiritualis res CDE

H]puero vidi mulieres lesas, incubitos et fue et hagel. Iam non tam frequenter
ut tum. Non est opus libidinis, sed abusus vel emulatio idolorum, quia
faciunt pactum cum demonibus, ut Iustitiiarii cum deo; daß ist auch ein
recht veneficium, Sicut vetulae begaubern biße vel homines. Sed Carth[u-
sianus non incantabit deum, sed er wird zu eim narrn druber et wird be-
gaubert et feret ad inferos, nisi redeat ad Christum, ut Bernardus, qui ita
abstinebat a potu et cibo, ut anhöb so zu stincken, ut excluderet se a fratre,
quia voluit reliquum peccatum occidere in se. Virginitatem sol man pro
singularem dono haben, isti libertatem ab istis tentationibus. Sed qui ardent
et sentiunt vim sui sexus, die haben hñr remedium a deo datum.

zu 3ff. Gemina difficultas in his ordinibus: Nullam spem coniugii habent neque donum
castitatis r 4/5 Sed Carthusianus mit Strich zu cum deo Z. 3 gezogen 7 anhöb flüchtig
geschrieben zu fehlt zu 7 bis 10 steht mit Strich herbeigezogen am oberen Rand der
Seite: non sunt excripta quaedam¹

¹) In der Tat sind diese Zeilen nicht für den Druck abgeschrieben worden. Aus
dieser Randnotiz Rörers verbunden mit der Anweisung S. 51 zu Z. 8 geht hervor, daß
Rörer diese Partien durch einen seiner Freunde abschreiben ließ, während er andere selbst
für den Druck abschrieb (siehe die Daten Unsre Ausg. Bd. 40¹, 6 in den Anm.), daß er
aber den Druck selbst besorgte.

Dr]segetibus per tempestates et grandines, quas suis Veneficiis excitabant.
Nunc Euangelio revelato ista non audiuntur, quia Euangelium exturbat
diabolum e sede cum suis illusionibus etc. Sed iam magis horribilibus,
nempe spiritualibus veneficiis homines incantant.

15 Paulus inter opera carnis enumerat veneficium, quod tamen, ut omnibus
constat, non est opus libidinis, sed abusus seu aemulatio idolatriae. Magis
enim pactum facit cum daemonibus, superstitio seu idolatria cum Deo, non
vero tamen, sed facticio. Quare idolatria est vere Veneficium spirituale.
Nam ut Veneficae incantant pecora et homines, ita idolatrae, hoc est,
20 omnes iustitiiarii volunt Deum incantare, ut talis sit, qualem ipsi eum suis
cogitationibus fingunt, Hoc est, ut iustificet eos non ex mera gratia et fide
in Christum, sed ut respiciat cultus et opera ipsorum electicia ac propter
illa reddat eis iusticiam et vitam aeternam. Sed seipsos incantant, non
Deum, quia, si perseverant in hac sua impia persuasione de Deo, moriuntur
25 in idolatria et damnantur. Pleraque opera carnis satis nota sunt, ideo non
opus habent enarratione aliqua.

Sectae.

Sectas non tantum vocat dissensiones illas civiles, quae oriuntur inter
cives aut Magistratus, quando alius alium non reveretur, scilicet fretus vel

21 Hoc est, ut] Fingunt autem talem, qui CDE 22 ut] qui CDE 28/114, 14 Sectas
bis etc. fehlt CDE

Hs] Vitia partis irascibilis¹, daß ist grammatica: 'heres[es]', daß sie die Leute von ein ander teilen, non solum corpore, quando 2 eines, quanquam etiam verum, et fit in Civitatibus, dorffen, daß sich ein burger hengt an ein hauffen, et ghet, donec Civitas zu boden. Sic in spiritu in ecclesia, quod episcopi etc. Arriani fecerunt suam ecclesiam, alii etiam. Papa generalis omnium here-
tjicorum, implevit Ecclesiam sectis, non unitas est cordium, sensuum, non credunt idem. Francis[canus] credit et fidit in suam regulam, Carthusianus. Ibi dissidium cordium. et spiritualia, et tamen opera c[ar]nis, quia omnium Christianorum unum c[or], sensus, anima, quia credunt in eundem Christum; eadem fides, Christus, religio; idem quasi ergo cor, foris aliter. Unitas
spiritus, ubi nulla secta. Ubi est, potest iudicari, quod ista sint omnia

zu 1 (Vneinigkeit) r 9 cred[is] [= credis] zu 10 Salva et stante [zu Unitas gehörig] r 11 secta c aus sectis

¹) Vgl. die drei partes animae oben S. 111 Z. 6.

Dr] potentia vel favore vulgi praefert se alii, contemnit eum et palam sese illi opponit, Ubi necesse est scindi concordiam et sequi factiones,urbationes et eversiones Rerumpublicarum etc. Sed praecipue hic taxat Sectas, quae oriuntur non in Oeconomia aut Politia propter res corporales seu mundanas, sed in Ecclesia propter doctrinam, fidem et opera. Haereses semper extiterunt in Ecclesia, ut supra non uno in loco dictum est, Papa tamen generalis Haeresiarcha est et caput omnium Haereticorum. Nam implevit orbem, quasi quodam diluvio, infinitis Sectis. Nulli monacho convenit cum alio, metiuntur enim sanctitatem ex difficultate ordinum. Hinc Carthusianus
vult sanctior haberi Franciscano etc. Ideo in Ecclesia Papistica nulla est unitas Spiritus, nulla concordia animorum, sed summa discordia. Non est una et eadem doctrina, fides, religio, cultus et mens, sed omnia sunt diversissima. Contrā Christianorum omnia sunt eadem et communia, Verbum, fides, cultus, religio, Sacramenta, Christus, Deus, cor, sensus, anima, voluntas.
Et illam Spiritualem concordiam nihil impedit diversitas statuum et conditionum in externa conversatione, ut supra aliquoties indicatum est. Et qui hanc unitatem Spiritus habent, penes illos est certum iudicium de omnibus Sectis, quas alioqui nemo intelligit. Ut certe nullus Theologus in Papatu intellexit, Paulum hoc loco damnare omnes cultus et religiones, continentiam
et in speciem honestam conversationem et sanctam vitam omnium Papistarum et Sectariorum, sed putaverunt eum loqui de crassa idolatria et haeresibus gentium, quae manifeste nomen Christi blasphemant etc.

14 Sed bis Sectas] Sectas hic appellat non illas dissensiones CDE 15 non fehlt CDE
sen] et CDE 16 sed quae in Ecclesia CDE opera oriuntur. CDE 16/17 Haereses,
hoc est, sectae, semper CDE 33 gentium, quae] gentium et Turcarum, qui CDE

Hs] opera carnis. Nemo novit, quod Paulus hic accusat Papistas idolatras, sectarios, et 'pleni', ut sequitur, et supra: 'libertatem', quia terminarii¹ etc.; 5, 13 et si abstinuerant a muliere, tamen non poterant vincere; fuit continentia, das das hülffisch fleuer wird drein schlahen. 5, 21

5 'Ebrietates': num non edendum, abstinendum et ieiunandum est? sed ratione illa pro castiganda carne. Cinem ist noter zu fasten quam alteri. Caro lest sich cum Ieiunio nicht dempffen; sed tamen helfft, quia post repletionem stomachi sequitur pruritus et valde irritatur caro, quando bene pascitur. [Bl. 137^b] Est etiam castiganda, ut non perficiat eius desideria, 10 quando est sobria, ut mihi accidit: quando maxime sobrius, fui maxime tentatus. Sed spiritu, fide, verbo dempffen. Das thut zur sachen; ieiunium servit, ut maximus impetus non² etc.; sed meditatione Euangelii. Ideo vult, ut Christiani non sind ebriosi, ut quotidie in Iuder lig³ et habent postea monstrosas libidines. Quidam sunt, qui indigent, ut essent; quando non 15 possunt essent, bibitione, ut ego etc. Ideo videat quisque, wie fern ims not ist. Ideo vitanda crapula et ebrietas. Creavit vinum ad letitiam cordis, et quando maxime negocia auffm hals haben, expedit, ut ein guten rausch

zu 11 Spiritus r 13 ut (2.) c aus qui zu 16 Nota scripturam r 17 haben o

¹) D. h. die Bettelmönche; zum Sinn vgl. S. 114, 20. ²) Erg. vincat. ³) = hederlich lebt; vgl. Unsre Ausg. Bd. 41, 685, 36.

Dr] Ebrietates, Comessationes.

5, 21

Paulus non dicit bibere et edere opera carnis esse, sed inebriari et 20 comessari, quo nihil est hodie in his terris vulgatus. Qui isti luxui plusquam bestiali dediti sunt, sciant se non esse spirituales, ut maxime tales se esse gloriantur, sed sequi Carnem et eius opera perficere; hi audiunt horribilem sententiam, quod regni Dei haeredes non erunt. Vult ergo Paulus Christianos vitare ebrietatem et crapulam et sobrie ac frugaliter vivere, ne carne bene 25 pasta provocentur ad lasciviam, ut certe post nimiam crapulam et repletionem stomachi vehementer furere solet caro. Non tamen satis est coercere tantum istam furiosam pruriginem, quae crapulam comitatur, sed caro etiam sobria subigenda est, ne desideria sua perficiat. Nam saepe accidere solet, ut maxime sobrii maxime tententur, Ut Hieronymus de se scribit: Pallebant, 30 inquit, ora ieiuniis et mens desideriiis aestuabat in frigido corpore et ante hominem suum iam carne praemortua sola libidinum incendia bulliebant etc. Hoc et ego ipse Monachus expertus sum. Ideo sola inedia ardor libidinis non extinguitur, Sed accedere oportet Spiritum, hoc est, meditationem verbi, fidem et orationem. Ieiunium vincit quidem illos crassos impetus libidinis, 35 ipsa autem desideria carnis nulla abstinencia cibi et potus, sed seria meditatione verbi et invocatione Christi superantur.

22 opera eius CDE hi] Ideoque CDE 25 provocentur] irritentur CDE

8*

H₅ trindē. Alius comedat decenter et moderate, ut sit ein recht[schaffener] mens[_{ch}], et postea vult omnes vincere Euangelio.

'De quibus': Daß ist ein harter spurn et neces[sarium] contra Christianos falsos et hyp[ocritas], qui multum gloriantur de Euangelio et submersi in opinionib[us] carnis. Greci max[ime], Anabaptistae, qui pleni diaboli, per omnes potentias fint opera carnis, giftig, pleni errorum. Et qui duri et securi in prudentia et in luder liegen, non sunt Christiani. ab istis omnibus debet abstinere, non debet esse adulterium etc.

Daß heißt ebriosus, quando nunquam nüchtern sein; sed quando laborat fidelis, et exhaustit corpus, ille utitur haustu etc. alii sectantur et volunt frui istis op[er]ibus carnis. Ideo müssen wirs machen, ut nos nicht zu heilig machen et tamen nicht zu viel lufft.

5, 22 'Fructus spiritus': Non vult d[ic]ere 'opera' spiritus ut carnis, et tamen

3 über harter spurn steht dura affero zu 3 'De quibus praedixi' r 9 bis 12 mit Strich zu ebrietas S. 115, 16 gezogen zu 10/11 Gregorii S[ententia]: Medium iter teneamus, ne simus nimium sancti, ne item demus occasionem carni, ut sequatur desideria sua r

Et his similia.

Dr] Quia impossibile est enumerari omnia opera carnis.

15

De quibus praedico vobis, sicut praedixi, quod, qui talia agunt, Regnum Dei non consequentur.

Haec durissima est sententia, et tamen maxime necessaria contra falsos Christianos et securos Hypocritas, qui iactant Euangelium, fidem, Spiritum, et tamen interim securissime perficiunt opera carnis. Praecipue autem Haeretici, inflati opinionibus, ut somniant, de rebus spiritualissimis, homines obsessi a diabolo et prorsus carnales sunt, ideoque desideria carnis per omnes potentias animae perficiunt. Quare summe necessarium fuit tam horribilem et tremendam sententiam ab Apostolo ferri contra tales securos contemptores et obstinatos Hypocritas: 'Quod, qui talia agunt, Regnum Dei non consequuntur', Ut vel aliqui ex ipsis hac saeva sententia perterrefacti inciperent Spiritu pugnare contra opera carnis, ne ea perficerent.

5, 22 Fructus autem Spiritus sunt Charitas, Gaudium, Pax, Longanimitas, Suavitas, Bonitas, Fides, Mansuetudo, Continentia.

Non dicit 'opera Spiritus' ut 'opera carnis', sed ornat has virtutes Christianas digniore appellatione, vocans 'fructus Spiritus'. Habent enim maximam utilitatem et fructum, nam illis praediti tribuunt gloriam Deo et iisdem invitant alios ad doctrinam et fidem Christi.

15 enumerari] enumerare CDE recensuit, CDE

25 agunt] opera carnis perficiunt, quae Paulus

Hs] alibi, quia ista opera utilia habent fructum et valent in gloriam dei et exemplum proximi.

'Charitas': Satis fuisset charitas, quia dilatatur in omnes fructus; 1. Cor. 13: 'omnia credit': illic omnes fructus, qui fiunt in spiritu, dat 1. Cor. 13, 7
5 charitati, hic tamen seorsim numerat. Ista vocabula melius intelligenda, quia debent Christiani se habere tēter et verū et hōch hāften propter inhabitantem Christum spiritu, honorare invicem. Euangelium Christi, in quem credunt: diligere et Ehren fratrem.

Letitia, 'Gaudia': vox sponsi et sponsae, reginae, iucundae cogitationes, salubres exhortationes, laeta carmina, quibus invicem consolantur et gratias agunt. Non vult Deus tristitiam, odit tristem sensum, verba, doctrinam. Non venit, ut nos contristaret sed letificaret. 'Exulta', salta. Sach. 9, 9
10 Hoc non gaudium carnis sed spiritus, quod est de praecepto: 'Letamini in Pf. 32, 11

1 valent] valet 3 über fructus steht virtutes 4 qui] quae 8 über diligere
steht charitas 9 sponsae] nur geschrieben: sae, die erste Silbe aus dem vorhergehenden
sponsi zu ergänzen

Dr] Charitas.

15 Satis fuisset solam charitatem ponere, dilatatur enim in omnes fructus Spiritus. Hinc Paulus 1. Corinthio. 13. tribuit ei omnes fructus, qui in Spiritu fiunt, cum ait: 'Charitas patiens est, benigna est' etc. Voluit tamen eam 1. Cor. 13, 4
seorsim hic inter fructus Spiritus numerare et primo loco ponere, ut admoneat Christianos, ut ante omnia sese mutuo diligant, per charitatem alius alium
20 honore praeveniat et quisque alium praestantiorē se existimet, et hoc propter inhabitantem Christum et Spiritum sanctum, propter verbum, baptismum et alia divina dona, quae Christiani habent.

Gaudium.

Est vox sponsi et sponsae, hoc est, iucundae cogitationes de Christo, 25 salubres exhortationes, laeta carmina, laudes, gratiarum actiones, quibus sese mutuo adhortantur, exercent et exhilarant pii. Aversatur ergo Deus tristitiam Spiritus, odit tristem doctrinam, tristes cogitationes et verba et delectatur laetitia. Non enim venit, ut contristaret, sed ut exhilararet nos. Hinc passim hortantur, imo praecipiunt Prophetæ, Apostoli et Christus ipse, ut gaudeamus
30 et exultemus. Zachari. 9.: 'Exulta, filia Sion, iubila, filia Hierusalem, Ecce Sach. 9, 9
Rex tuus venit tibi.' Et in Psalmis saepe: 'Laetamini in Domino.' Paulus: Pf. 32, 11
'Gaudete in Domino semper' etc. Et Christus: 'Gaudete, quod nomina vestra Ps. 4, 4
scripta sunt in coelis.' Ubi hoc gaudium non carnis, sed Spiritus est, ibi Inf. 10, 20

16 Hinc Paulus] Et CDE ei Paulus omnes CDE 28 venit] misit filium suum CDE
33 non carnis, sed fehlt CDE

Hs] Domino et exultate iusti', [Bl. 138^a] Intus in corde per cogitationes, foris per verba: Christus pro me mortuus, omnium peccatorum meorum obliuiscitur et sagt: ein liechtlein drauff, quasi man redt, et multi accedunt et acquiritur remissio a Christo. Das ist eitel gnad.

'Pax': erga deum et homines. Christiani still, non neidisch, portet alter last. non potest consistere sine patientia.

Diversa: assiduitas patientiae, ubi non solum leidet adversitates, sed tolerat et expectat emendationem eorum, qui leserunt. Satjan superat assiduitate, ubi vis mortua, quia novit nos vas fragile. Sicut Turca facit et vincit assiduitate. Da zu dint longanimitas, ut semper expectemus. Ut ipse non cessat superare etc., sic expectamus finem malorum longanimitate vel emendationem.

4 a fehlt 6 über patientia steht longanimitas zu 7 'Longanimitas' r
8 eorum o

Dr] cor intus laetatur per fidem in Christum, quia certo statuit, eum esse Salvatorem et pontificem nostrum, et foris hoc gaudium verbis et gestibus ostendit. Item laetantur pii, quando Euangelium late spargitur et multi ad fidem accedunt atque ita Christi Regnum augetur.

Pax.

Erga Deum et homines, ut Christiani placidi et quieti sint, non contentiosi et invicem odio prosequentes, sed alii aliorum onera portent per patientiam, nam sine paciencia non potest consistere Pax. Ideo etiam Paulus eam statim post pacem ponit:

Μακροθυμία.

Quam puto esse assiduitatem patientiae, qua aliquis non solum tolerat adversitates, mala, iniurias etc., sed etiam longanimitate expectat emendationem illorum, qui eum laeserunt. Diabolus, cum vi non potest superare tentatos, assiduitate superat, novit enim nos esse vasa testacea, quae frequentes et diu durantes ictus et impetus perferre non possint. Ideo assiduitate multos vin[Bg. Z]cit. Ad hanc ipsius assiduitatem vincendam opus est longanimitate, quae ut emendationem illorum, qui vim inferunt, ita quoque finem tentationum, quas diabolus movet, patienter expectat.

30

Χρηστότης.

Est facilitas et suavitas in moribus et tota vita. Christiani enim non debent esse asperi et morosi, sed lenes, humani, affabiles, comes, quibuscum

13 quia certo statuit] certo statuens CDE 20 sine paciencia pax non potest consistere. CDE

Hs] 'Suavitas': Daß ein Christianus sol nicht ein sauer seher, nicht ein Carthusianus sein et qui schnaucht leut an et de nulla iustitia quam sua novit, sed cum quo yberman gern vmb ghet, freundlicher mensch. Da gehört, ut alter alteri versehe¹, convincamus invicem vitia. Mores amici noveris, non
5 oderis, sonst wird ein sauer, storriger Monchseher etc. Der die leut gern vmb sich hat, et econtra. Sic Christus fuit. Petrus flevit, quoties recordaretur Matth. 26, 75 Christi. fleo ea memoria, quod recordor hominem tam suavem. so viel ver- sehen, Est maxima virtus.

'Gutig': i. e. gern helfen, gern thun, ut sit bonus.

10 'Pistis': Est fructus spiritus, ergo non fides. Sed ut 1. Cor. 13: 'omnia 1. Cor. 13, 7 credit charitas', i. e. qui non suspicax est, homo candidus et simplicis cordis, et si contrarium spurt, kan ers sein vergeben. Omnibus credit, sed non confidit. Non sunt intolerabiliores quam suspiciosi: quidquid audiunt, putant in se dici et in contumeliam sui. Kan keiner kein wort reden etc.,

2 sein o qui o 4 über invicem vitia steht alii ad errata 13 suspiciosi] sus-
piosi 14 putant über (dicunt)

¹) = die Fehler nachsehe; vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 46, 320, 8; Bd. 41, 598, 14.

Dr] 15 libenter alii conversentur, Qui dissimulent aliorum errata, aut saltem in bonam partem interpretentur, qui libenter aliis cedant, ferant intractabiles etc. Ut et Gentes dixerunt: Mores amici noveris, non oderis. Talis fuit Christus, ut passim cernere est in Euangelio. De Sancto Petro legitur, quod flevit, quoties recordatus sit suavitatis Christi, qua usus est in quotidiana conver-
20 satione. Virtus est maxima et in omni genere vitae necessaria.

Bonitas.

Libenter adiuvere aliorum inopiam, largiri, mutuum dare.

Fides.

Cum Paulus hic fidem inter fructus Spiritus numeret, palam est eum
25 non fidem in Christum, sed fidelitatem seu candorem intelligere. Hinc 1. Corin. 13. ait 'charitatem omnia credere'. Qui igitur hac fide praeditus 1. Cor. 13, 7 est, non est homo suspicax, sed candidus, simplicis et candidi cordis, Qui, etiamsi fallitur et diversum experitur, quam credit, tamen adeo lenis est, ut libenter hoc condonet, Summa, omnibus credit, non tamen confidit. Contra
30 hac virtute carentes homines sunt suspicaces, difficiles, morosi et virulenti. Hi nemini credunt nisi sibiipsis, nihil ferre possunt, nulli cedunt, quicquid

22 dare etc. CDE 26/27 Hac bis est] hanc fidem habet CDE 27 candidus
fehlt CDE 31 Hi fehlt CDE nemini cedunt nec CDE nisi sibiipsis fehlt CDE
nulli cedunt fehlt CDE 31/120, 12 quicquid bis segregant] bene dicta et facta aliorum
calumniantur et pervertunt, et eos, a quibus non laudantur et magnifunt, oderunt. CDE

Hs] die nemini *vertrauen* quam sibi. Ibi non possum *pacem, concordiam erhalten* etc. melius est nos falli cum parvo detrimento, quam perire universam concordiam omnium hominum. Suspiciosi *eitel* caro, Ut Sch[wermeri] *vol giff*, sunt difficiles homines, ego non libenter cum eis moror. *Seh der Teufel beh.* i. e. daß einer dem andern *treu sey* et *vert[rage]* einer den andern et *halt.* 5

‘Mansuetudo’: Sunt multae occasiones, inter fratres *gehört sanffmutig.*

‘Continentia’: non adulter, scortator, non lascivus, non inebrius, non crapulosus, sed vivat temperate et caste, contra superiora vitia, daß ist castitas, quando non contra deum. Ibi Hieronymus facit *eitel Jungfernschaft* ex hoc textu. [Bl. 138^b] 10

6 ‘Mansuetudo’ o ¶ Sunt 7 ‘Continentia(m)’

Dr] vident et audiunt, calumniantur et pervertunt et ab omnibus, qui non sunt suae farinae, se segregant. Quod cum fit, impossibile est, charitatem, amicitiam, concordiam, pacem inter homines conservari. His autem ablatis nihil aliud est haec praesens vita quam morsus et devoratio. Charitas autem omnia credit et saepe fallitur. Et in hoc bene facit, melius enim est falli 15 cum modico detrimento, quam interire universam amicitiam et concordiam hominum. Fides ergo est, quod alter alteri fidem adhibet in his rebus, quae ad praesentem vitam pertinent. Qualis enim esset praesens vita nostra, si alter alteri non crederet?

Mansuetudo.

Virtus est, quando aliquis non facile commovetur ad iracundiam. Infinitae autem sunt occasiones in hac vita, quae nos ad iracundiam provocant, sed mansuetudine vincuntur. 20

Continentia.

Est sobrietas, temperantia seu moderatio in omni conversatione, quam 25 Paulus opponit operibus carnis. Vult ergo, ut Christiani caste et sobrie vivant, hoc est, ut non sint adulteri, scortatores, lascivi, qui, si caste vivere non possunt, ducant uxores; Ut non sint contentiosi, litigatores etc., ut non inebrientur, non dediti sint crapulae, sed ab his omnibus abstineant. Ista omnia complectitur castitas seu continentia. Hieronymus de sola virginitate 30 exponit, quasi coniuges non possint esse casti aut Apostolus solis virginibus Tit. 1, 8; ista scripserit. Certe Tit. 1. et 2. admonet Episcopos et adolescentulas mulieres, utrosque coniuges, ut sint casti et puri.

12 Quod cum fit] Ideo CDE est, eos charitatem CDE 13 inter homines] cum hominibus CDE conservari] servare CDE 14/17 Charitas bis hominum fehlt CDE 17 ergo hoc loco est CDE 22 nos fehlt CDE 23 sed pii mansuetudine eas vincunt. CDE 25 conversatione] vita CDE 27 hoc est, ut fehlt CDE 27/28 si bis possunt] si non possint caste vivere CDE 28 Ut] Item CDE ut fehlt CDE

Hs] 'Contra' 'lex': Lex est, sed 'non contra tales.' Alibi: 'Iusto non'; qui^{5, 23}_{1. Tim. 1, 9} sic vivit, non opus lege, quia plus facit et ante, quam lex veniat; 2. non urgendi; 3. lex non potest eos accusare, contra eos stare, sic muß conscientias zu frieden.¹ lex eis abrogata l. in spiritu, postea in operibus, infra, 5, 25
5 quia faciunt, quod lex vult, si non in spiritu, tamen in remissione peccatorum, ergo implent omnia legis etiam foris, intus per fidem, foris per remissionem peccatorum. Sed contra superiores² semper est lex spiritualiter et corporaliter.

'Qui', 'carnem': Si volumus esse de numero Christianorum et pertinere^{5, 24}
10 Christiani, non est hypocrisis. 'Ipsi crucifigunt cum morbis et vitiis.' Caro est inclinata ad istas concupiscentias, libenter vellemus esse homicida,

7/8 über spiritualiter steht arcendo

¹) Erg. lassen. ²) D. h. die, von denen oben die Rede war, in Vers 19ff.

Dr] Adversus huiusmodi non est lex.

5, 23

Est quidem lex, sed non contra tales. Sic alibi: 'Lex iusto non est posita.'^{1. Tim. 1, 9}
Sic enim iustus vivit, ut nulla lege opus habeat, quae eum admoneat, urgeat et
15 cogat, sed sine ulla coactione legis sponte facit et plus, quam lex exigit. Ideo lex non potest accusare et reos agere istos nec eorum conscientias conturbare; tentat quidem hoc, sed Christus fide apprehensus abigit eam cum suis terroribus et minis. Itaque lex eis simpliciter abrogata est, Primum in Spiritu, deinde etiam in operibus. Non habet igitur ius accusandi eos, sponte
20 enim faciunt, quod lex requirit, si non perfecte sanctis operibus, saltem remissione peccatorum per fidem. Sic Christianus intus implet legem fide, Christus enim perfectio legis est ad iusticiam omni credenti, foris operibus et remissione peccatorum. Eos vero, qui opera et desideria carnis perficiunt, lex civiliter et Theologice accusat et condemnat.

25 Qui autem sunt Christi, carnem suam crucifigunt cum affectibus^{5, 24}
et concupiscentiis.

Ille totus locus de operibus ostendit, vere credentes non esse hypocritas, Ideo nemo se ipsum decipiat. Quicumque, inquit, ad Christum pertinent, crucifigunt carnem cum morbis et vitiis. Sancti enim, quia nondum exuerunt
30 prorsus carnem viciatam, propensi sunt ad peccandum, non satis timent et

15 et plus, quam] quae CDE 16 iustos] credentes in Christum CDE conturbare] perturbare CDE 17 tentat] Terret CDE hoc] et accusat CDE 18/19 Primum bis operibus fehlt CDE 20/21 si bis fidem] Fide enim Spiritum sanctum conceperunt, qui non sinit eos ociosos esse. Si caro resistit, ambulant spiritu etc. CDE 23 Eos vero qui] Qui vero CDE 24 lex] hos CDE condemnat lex. CDE 25 crucifigunt] crucifixerunt CDE

Hs] fornicator, da ghen concupiscentiae hin ex lege, morbo. Sed crucifigo.
 6, 14 Quomodo? 'Ego mundo' etc., i. e. non sequor, non obedio istis concupis-
 centiis, non potest pervenire in opus et morbum, quia sunt affixi clavis,
 qui sunt verbum fidei, quod dicit: non debetis facere. Sentio quidem in
 carne desiderium, sed non sequitur scortatio, sic iram sentio, sed non
 sequitur maledictio. Quando morimur, tum penitus tollentur, sepelientur.¹
 Sie turgent, et tamen bleibt ein wenig; postea. Sed qui volunt priores
 esse aliis, ut monachi etc., nihil boni effecerunt, imo contrarium.

1 da c aus daß nach ex nochmals ex am Anfang der neuen Zeile 2 non (2.)
 mit Strich zu concupiscentiis gezogen 7 postea mit Strich zu sepelientur Z. 6 gezogen

¹) Nämlich concupiscentiae.

Dr] diligunt Deum etc., Item sollicitantur ad iram, invidiam, impatientiam, libi-
 dinem et similes motus, quos tamen non perficiunt, quia, ut Paulus hic ait, 10
 crucifigunt carnem cum passionibus et vitiis. Quod fit, cum non solum
 ieiuniis aut aliis exercitiis petulantiam carnis deprimunt, sed, ut supra Paulus
 dixit, cum Spiritu ambulant, hoc est, cum admoniti divinis comminationibus,
 quibus comminatur Deus se peccatum severe puniturum, a peccando abster-
 rentur, Item cum verbo, fide et oratione instructi non obsequuntur concupis- 15
 centiis carnis. Hoc modo resistentes carni clavis cruci eam affigunt cum
 affectibus et desideriis, ut, quanquam caro sit viva et adhuc moveat se,
 tamen non possit perficere, quod velit, cum manibus et pedibus ligatis cruci
 affixa sit. Pii ergo, dum hic vivunt, crucifigunt carnem, hoc est, sentiunt
 quidem concupiscentias ipsius, sed non obsequuntur eis. Induti enim arma- 20
 tura Dei, 'fide, spe et gladio Spiritus', repugnant carni ac istis ceu clavis
 quibusdam eam affigunt cruci, ut etiam invita spiritui subiecta esse cogatur.
 Postea morientes prorsus eam exuunt et resuscitati habebunt carnem puram
 sine affectibus et concupiscentiis.

12 deprimunt] reprimunt CDE 21 istis armis spiritualibus ceu CDE

Hs] 5. Decemb.

Caput VI.

‘Si spiritu vivimus’ etc. Audistis, quod Paulus enumeravit opera 5 25f. carnis et inter illa etiam designavit haereses et invidias expressis vocabulis, quid opus ergo nunc novo quodam sermone taxare ‘invidentes invicem’ etc., 5 quasi non satis semel inter opera carnis numerari hereses et invidias? Et nil hoc vitium singulari sermone taxari, quod omnium pestilentissimum in ecclesia, quod etiam fuit causa perturbationis omnium ecclesiarum in Galatia:

zu 1 steht am oberen und linken Rand der Seite: Frequentes sunt istae voces in Paul[o]: ‘Spiritus’, ‘spiritualis’, ‘Spiritu vivere’, ‘spiritu ambulare’ etc., quae Scholastica Theologia obscuravit, ut nemo intelligat. ‘Spiritus’ est, quicquid in nobis agit spiritus sanctus, [vom äußersten oberen Rand dazu eingewiesen: operatur salutaria, Arguit de peccato, consolatur, perhibet testimonium de Christo, ducit in veritatem] etc. Agit autem per verbum, quod est ‘spiritus et vita’, Ioan. 6. [V. 63]. ‘Spiritualis’ est, in quo est timor dei, fiducia etc. ‘Spiritu vivit’, qui novit et credit se baptisatum etc., vocatum per Euangelium ad regnum coelorum, redemptum magno thesauro etc. et propter hoc se esse filium dei etc. Et novit se in genere vitae esse, quod deo placet, quia verbum dei habet, per quod probatur etc. Daß ist ‘spiritu vivere’. Et quando non solum verba sunt, sed res sequitur, re ipsa ostendit in necessitate erga se et alios. Zwīnglius. unde tröflet sich bei in omnibus afflictionibus, et sic affectus est. [Unitas spiritus hier noch am Rande] Non commutare cum Turca, utcumque pauper. ‘Nihil habeo’ etc. [2. Kor. 6, 10]. Item quantumcumque is magna iniuria me(a) afficit, sol er mich doch nicht erzürnen etc. Sic spiritum [geschrieben: spiritus] habet, quicumque ista habet etc. Qui econtra non manet (ambul[at] in his, sed novum quiddam excogitat, is non incedit ordine, sed egreditur e semita, non ‘ambul[at] spiritu’. 4 über invidentes invicem steht Invidiam 5 über inter bis numerari steht et sententiam pronunciare

Dr]

CAPUT VI.

Si Spiritu vivimus, Spiritu et incedamus etc.

5, 25

- 10 Paulus supra inter opera carnis numeravit expressis vocabulis Haereses et invidias Et sententiam tulit contra eos, qui invident et autores Haeresum sunt, quod ‘Regnum Dei non sint consecuturi.’ Nunc, quasi oblitus, quid 5, 21 paulo ante egerit, novo iterum sermone perstringit eos, qui invicem provocant et invident. Cur hoc facit? An non satis erat hoc semel fecisse?
- 15 Paulus hoc consulto facit, vult enim saeveriter invehi in deterrimum vitium, quod *κενοδοξία* vocatur, quod caussa fuit perturbationis omnium Ecclesiarum in Galatia quodque semper pestiferum et exitiale fuit Ecclesiae Christianae. Hinc ad Titum non vult constitui ‘Episcopum superbum’, id est, qui sibi 1. 7 placeat de doctrina et potestate sua. Superbia enim, ut Augustinus verissime
- 20 ait, est mater omnium Haeresum, imo fons est omnis peccati et ruinae, id quod testantur historiae sacrae et Profanae.

10 expressis vocabulis] expresse CDE 11 Haeresum] sectarum CDE 14 hoc (2.) fehlt CDE 15 hoc fehlt CDE saeveriter] atrociter CDE 18/19 id bis sua fehlt CDE

Hs] Kenodoxia. In Tit[o, ad Timo]theum ponit inter primas virtutes, 'ne Epi-
 1. Tit. 1, 7 scopus sit superbus', non placeat, si de potestate. Augustinus: mater omnium
 haer[es]um est superbia. Sic fons omnis peccati et ruinae in ecclesia fuit
 superbia. Sic nihil est pestilentius in ecclesia quam crimen inanis gloriae,
 et so lesterlich vitium et commen[tum], ut iamer et not.

Si docto[re]s incipiunt certare de eruditione, doctrina, ingenio, So ghetz
 fluchß an, qui volet ingenio etc. Da tunc die spirituiosi invicem laudare,

1 über In steht Ad zu 1 1. Timo. 3. Tit. 1 r 1/2 ponit bis Episcopus über (non)
 zu 2 Augustinus r 3 über fons steht etiam ruinae fuit in 2 4 über Sic steht legitur
 6 ¶ Si 1 über docto[re]s steht Episcopi 7 über qui volet steht cedere, nullus erit.
 über spirituiosi bis laudare steht nolunt videri esse kenodoxi, sed zu 7 Kenodoxia r

1) Dementsprechend hier unten der Abschnitt im Druck Z. 21.

Dr] *Kenodoxia* commune, ut nostis, vitium est in omni vitae genere et aetate,
 quod gentiles etiam Poëtae et historici vehementer reprehenderunt. Non est
 pagus, in quo non reperiatur unus atque alter, qui prae aliis non velint 10
 sapere et magni haberi etc. Praecipue tamen hoc vitio laborant homines
 ingeniosi, qui de eruditione et sapientia certant. Hic nemo vult alteri cedere,
 Iuxta illud: Qui volet ingenio cedere, nullus erit. Pulchrum est enim digito
 monstrari et dici: hic est. Italia hodie laborat insigniter *Kenodoxia*, ut
 olim Graecia. Sed in privatis hominibus, imo etiam Magistratum gerentibus, 15
 non tam perniciosum est hoc vitium, ut in his, qui Ecclesiae praesunt,
 Quanquam etiam in Politia, praesertim si cadat in summos viros, non solum
 sit causa perturbationis et eversionis Rerumpublicarum, sed etiam pertur-
 bationis et mutationis Regnorum atque Imperiorum, Id quod sacrae et
 profanae historiae testantur.

Quando vero ista pestis ascendit in Ecclesiam seu regnum spirituale, 20
 dici non potest, quam nocens sit, ibi enim non de eruditione, ingenio, pulchri-
 tudine, opibus, Regnis, Imperiis etc. certatur, sed aut de salute et vita, aut
 perditione et morte aeterna agitur. Ideo gravissime ab hoc vitio dehortatur
 Paulus eos, qui sunt in ministerio verbi, dicens: 'Si spiritu vivimus' etc. 25
 Quasi dicat: Si verum est, quod Spiritu vivimus, ordine etiam incedamus
 et Spiritu ambulemus. Nam ubi Spiritus est, renovat homines, parit in eis
 novos motus etc., ex vane gloriosis, iracundis, invidis etc. facit humiles,
 mansuetos, amantes etc. Tales non suam gloriam, sed Dei quaerunt, non
 invicem provocant et invident, sed alii aliis cedunt et honore praeveniunt. 30

8 commune bis aetate] autem semper vulgatissima pestis est in mundo CDE 2 etiam
 gentiles CDE 11 magni haberi] magnifieri CDE 14 dici] dicier, so auch CDE; siehe
 S. 126 Anm. 4 16 perniciosum] pernitiōsa CDE hoc vitium fehlt CDE 20 profanae]
 Gentiles CDE 21 ascendit] serpit CDE 24 agitur fehlt CDE 28 etc.] hoc est CDE
 29 amantes] patientes CDE

Hs] *cedere et ita simulare spiritum et fructus spiritus, Et: gloriam Dei quaerimus, salutem proximorum. Et intus in cute inanis gloriae cupidissimi, quia praetextu harum rerum faciunt, patiuntur ideo, [Bl. 139^a] ut acquirant existimationem prae caeteris. Sicut noster dicebat: Ich hab wol so gern ehr ut er.*
 5 *Incipere ministerium verbi a vana gloria et putare traditum propter nostram gloriam inter homines, — da müssen sectae drauß werden. Ideo singulari oratione voluit taxare hoc vitium, quod dedit ei occasionem scribendi Epi-*

2 *über intus steht tamen zu 2 pseudoapostoli apud Galatas r 2/3 unter quia*
bis patiuntur steht quicquid faciunt, patiuntur, ad existimationem parandam patiuntur
 3 *praetextu o zu 3 am oberen Rand der Seite steht: Ubi spiritus, ibi quaeritur gloria*
dei, parit novum cor ex iratis, osoribus etc.; ibi non provocantur alii, non est invidia,
'Vos in libertate vocati', Supra: 'regnum dei non' etc. [5, 13. 21] 4 über noster steht
Karolostadius [?], dazu vom oberen Rand eingewiesen: notum est verbum nostri primi ad-
versarii. 'Non alia sectantes' [1. Petri 4, 15], Vide Philippum Melancthonem 5 über
vana gloria steht Unusquisque vult alteri praedornari opinione et plausu etc. 7 über
quod steht praestitit ei defectum et damnum in Galatis

Dr] *Contra qui cupidi sunt gloriae, qui invicem et provocant et invident, illi quidem iactare possunt se Spiritum habere, se vivere Spiritu, sed seipsos*
 10 *fallunt, carnem sequuntur et eius opera perficiunt habentque iudicium suum, quod Regnum Dei non consequentur.*

Ut autem nihil pestilentius, ita nihil magis vulgatum est in Ecclesia hoc detestabili vitio. Nam ubi Deus extrudit operarios in messem suam, statim suscitatur et Satan suos ministros, qui nulla in re inferiores haberi
 15 *volunt illis, qui rite vocati sunt. Hic mox oritur dissidium, impii ne pilo quidem cedere volunt piis, somniant enim se longe eos vincere ingenio, doctrina, pietate et spiritu, multo minus pii cedere debent impiis, ne doctrina fidei periclitetur. Denique ea est ars et astutia ministrorum Satanae, quod apud suos non solum egregie simulare norunt charitatem, concordiam, humili-*
 20 *tatem et alios fructus spiritus, sed etiam sese mutuo laudant, alii alios sibi praeferunt et praestantiores se esse dicunt. Ideo nihil minus videri volunt, quam κενόδοξοι. Imo nihil aliud se quaerere iurant quam gloriam Dei et salutem animarum. Et tamen interim inanis gloriae cupidissimi sunt, omnia facientes, ut prae ceteris existimationem et laudem apud homines sibi pariant.*
 25 *Summa, existimant pietatem esse quaestum et ministerium verbi ideo traditum esse, ut per hoc ipsi inlarescant, ideoque non possunt non esse dissensionum et Sectarum autores.*

Quia ergo Κενόδοξία Pseudoapostolorum causa fuerat, ut perturbarentur Ecclesiae in Galatia et deficerent a Paulo, voluit hoc exitiale vicium
 30 *singulari sermone et capite insectari. Imo ea pestis Paulo occasionem dedit*

^{Hs]}_{6, 13} stolam, infra: 'qui volunt' etc., 'ut glorientur, non ut compleant legem'. Hoc carnale vitium noscitis, quia pleni poetae, historici, sed non habent tale obiectum, quale in ecclesia. Cicero non vult cedere, Pompeius, Caesar. In omni pago unus vel 2 rülßen¹ et volunt videri prae ceteris etc., praesertim in magnis², ut.³ In imperiis eruditione et Ingenio, hoc vitio propriissime laborat Italia. Graecia olim wird auch so etc. monstrarier⁴ et bicier⁴: hic est. Sed quando ascendit iste diab⁴olus in reg⁴num ecclesiae, da es nicht Imperia, divitias, iactantias, eruditionem anghet, sed salutem et mortem aeter⁴nam, da thuts schaden etc. Quando venit doctor et quaerit laudem apud auditores, ut nomen in mundo gefurt et sthe auff den buchern, is non manet einß et 'in ordine'. Ideo dicit: 'Si spiritu, laffet vnß ordine incedere'⁵, q⁴uasi dicat: Scio futuros istos spirituosos, et intrab⁴unt in regnum spiritus

1 über 'ut glorientur' steht 'ut glorientur in carne vestra' zu 1 Kenodoxia Crassa r
2 über poetae steht colebant in gentiliis 7 libris 3 über Cicero bis Caesar steht kompt
großter fahr vnd schaden; Romani erant invicti, ubi inter se vero⁶ 4 über prae ceteris
steht magni 5 über propriissime steht insigniter zu 5/6 Italia, Graecia r 6 über etc.
steht sein gewest 7 reg⁴num oder res über ecclesiae steht periclitaretur es o 8 anghet
über Imperia, daneben antrifft⁷, dazu vom Rande eingewiesen: zu thun, est in periculo
9 über da thuts schaden steht Ioan. 8 [V. 49] venit o 10 apud o sthe(t) über auff steht
forn über buchern steht immortalis über is steht tan zu 9/11 Kenod⁴oxia praeceptorum r
11 über 'laffet bis incedere' steht laffet vnß bey der ordnung bleiben zu 11 'Si spiritu vivi-
mus' r 11 über 'Si spiritu' steht Jhs war, so 12 über regnum spiritus steht ecclesiam

¹) Vgl. Unsre Ausg. Bd. 18, 200, 23 = gewalttätige, unverschämte Menschen. ²) Erg. urbibus. ³) Erg. etwa Romae. ⁴) Dieses angedeutete dicere ist in der obigen Schreibung bis in den Druck gekommen, vgl. S. 124 Variante zu Z. 14. ⁵) So gibt Luther den Text 'spiritu ambulemus' wieder. ⁶) Erg. discordes erant, vincebantur. ⁷) = anbetrißt.

Dr]scribendi hanc totam Epistolam. Et nisi eam scripsisset, quicquid laboris in praedicando Evangelio apud Galatas insumpsisset, frustra insumptum fuisset. Nam eo absente regnabant iam in Galatia Pseudoapostoli, viri in speciem ¹⁵ magnae autoritatis, qui praeter hoc, quod simulabant se quaerere gloriam Christi et salutem Galatarum, conversati etiam fuerant cum Apostolis, quorum vestigia in docendo se sequi dicebant. Deinde quia Paulus Christum in carne non viderat neque cum Apostolis conversatus fuerat, contemnebant eum prae se ac repudiata ipsius doctrina suam praedicabant veram et ger- ²⁰ manam esse. Atque ita perturbabant Galatas et Sectas inter ipsos suscita- bant, ut invicem provocarent et inviderent, Quod certissimum signum erat neque doctores neque discipulos Spiritu vivere et ambulare, sed carnem sequi et opera ipsius perficere, Hoc est, amisisse veram doctrinam, fidem, Christum, omnia dona Spiritus et iam deteriores esse Gentibus etc.

25

18 dicebant] iactabant CDE 20 praedicabant] iactabant CDE 24 ipsius opera CDE Hoc est] atque per consequens, eos CDE

Hs] i. e. curas animarum, cum hoc max[imo et pestil[entissimo vitio kenodoxiae. Semper fuit heresum mater superbia; sunt ipsi tales, quos 'proiicit ventus', ^{¶i. 1. 4f.} 'non permanent in concilio', ps. 1. Der ventus i. e. levitas cordis eorum, quod quaerunt gloriam. Sic vidistis Kar[olostadium, Zwinglium, ist[um] h[er]nen
 5 als zu thun gewesen propter plausum, gl[ori]am vulgi, quod invenissent dogma egregium, quod nos vicissent, Papis[ta]s. Sed non glorian[ur] in deo, sed fortes et gloriosi in applausu vulgi, quando vident, daß man h[er]n zuseht; et istam artem optime noverunt, ut adducant vulgus, dissimulare omnia; ubi plausum, tum nihil confidentius, magis temerarium. Illum Kar[olostadium] licet
 10 huc pro Exemplo etc., homo pavidis[imus], sed mirabilis captator applausus; quando habet, est fortior quam infiniti Hectores, Achilles. Hi sunt pestilentis[imi], quorum fundamentum positum in ore hominum, quod laudentur

1 über i. e. steht iactabunt spiritum hoc o 2 ipsi] ipsa über sunt ipsi tales
 steht Sie können nicht bleiben, 'Sunt palea, quod' zu proiicit eingewiesen zu 3 Ps. 1. r
 4 über quod quaerunt gloriam steht tales ipse¹ passus est unter quod quaerunt steht ut
 quaerent über Kar[olostadium, Zwinglium steht et omnes illos spirituosos 5 über
 quod steht ut ipsi ferrentur in orbe 6 über quod bis Papis[ta]s steht quod obscurassent
 omnes Papis[ta]s et nostros 8 dis(s)imulare über dissimulare steht moribus et scriptis
 9 magis o zu 9/10 Natura pseudoapostolorum r 10 über applausus steht et gloriae
 11 über infiniti Hectores steht tunc, jeder, mutiger

¹) Nämlich Paulus.

Dr] Neque tamen in solos Pseudoapostolos, qui suo tempore perturbabant Ecclesias, hic invehitur, sed in Spiritu praevidit infinitos tales futuros usque
 15 ad finem mundi, qui hoc pestilentissimo vitio contaminati sine vocatione
irrupturi in Ecclesiam, iactaturi Spiritum et coelestem doctrinam atque hoc
praetextu veram doctrinam ac fidem eversuri essent. Tales nostra aetate vidimus nonnullos, qui non vocati ingesserunt se in regnum Spiritus, hoc est, in ministerium verbi, et ad tempus videri voluerunt idem docere quod
 20 nos. Eaque simulatione pepererunt sibi nomen et famam, quod essent Evangelii doctores, qui Spiritu viverent et ordine incederent. Quamprimum autem sua blandiloquentia devinxerunt sibi animos vulgi, statim quacunque occasione data deflexerunt a via recta et aliquid novi coeperunt docere, ut hac ratione inlarescerent et vulgo praedicarentur, quod ipsi primi indicassent errores
 25 in Ecclesia, abusus abolevisent et correxissent, Papatum evertissent ac novum aliquod egregium dogma invenissent ideoque merito haberent primas inter Euangelicos doctores. Quia vero gloria illorum non in Deo, sed in ore hominum fundata erat, non potuit esse firma et stabilis, sed iuxta Pauli Prophetiam facta est confusio et 'finis eorum perditio'. Impii enim non ^{¶i. 1. 5. 4}

16 irrupturi essent in Ecclesia CDE 17 essent fehlt CDE Tales etiam nostra CDE
 18 nonnullus] multos CDE 24 indicassent] ostendissent CDE 29 eorum] ipsorum CDE

Hs] et habeantur pro maximis et eruditissimis doctoribus; isti veniunt in nostram doctrinam et nobiscum ad tempus etc. et dicunt se hausisse spiritum, sed non manent in ordine, sed *heben was an*. Adhuc 2 [Bl. 139^b] vel aliquot habemus¹, ut nos obscurent et glorificent se. Da *mogen wir all zu sehen*, quia est *hoß et giftig laster*; ideo voluit proprio et speciali capite.² *Es hebt sich*³ nicht umß gelt. Sed in ecclesia singularis et pestilens kenodoxia, quae quaeritur in genere isto doctrinae, ubi minime oportet. Concedimus kenodoxiam in vestibus, Imperio, fortitudine, pulchritudine; *laß die materie unverborren*. Euangelium non traditum, ut nos celebret populus, sed hoc agitur, ut clarificetur pater in filio et econtra. Nemo quaerat suas laudes, 10 ut acquirat plausum et assensum populi, nec confidat etc.⁴ Sed qui accepit,

3 non o unter sed steht treten auß der han über heben was an steht Sie der andern leuter über 2 steht 1 vel 2 zu 3/4 Postquam aliqualem formam doctrinae nostrae habent, cornua in nos dirigunt ad obscurandos nos r 4 zu nos ist vom Rande mit Strich eingewiesen: 'Ut gloriatur pater' [Phil. 2, 11], 'Omnes peccatores' [Röm. 3, 23], 'Reus fiat deo totus mundus' [Röm. 3, 19], 'Omnes conclusit' [Röm. 11, 32] über glorificent se steht ipsi incalescant über zu sehen steht nemo fan daß vitium gnug tabbeln 5 unter est steht pars quaedam haeresis et thut unorblich gihen ideo voluit o 6 unter gelt steht gering bing zu 6/8 Damnanda est Kenodoxia in istis inferioribus, multo magis etc. r 7 über quae steht Est vitium, quod über in genere steht (ipso) 8 über fortitudine steht conditione über pulchritudine steht opibus vel quacunque tandem creatura 9 unverborren c aus unverborren zu 9 Cur Euangelium traditum r 10 über clarificetur steht laudetur Ihesus Christus über Nemo bis laudes steht Omnia simplici corde referantur in eum [d. i. Gott] sine plausu; nemo 11 (sed) nec

¹) Der Sinn ist: Wie einst Paulus, so haben wir auch jetzt noch zwei oder einige solche Gegner. ²) Erg. Paulus id vitium tractare. ³) = Es handelt sich nicht um Geld; vgl. Unsre Ausg. Bd. 34¹, 435, 24; Bd. 45, 711, 23. ⁴) Erg. in hominibus.

Dr] consistunt in iudicio, sed tanquam palea rapiuntur et disperguntur a vento.⁷ Idem iudicium manet omnes, qui sua, non quae Christi Iesu sunt, in Euangelio docendo quaerunt.

Nam Euangelium ad hoc non est traditum, ut laudem et gloriam 15 nostram inde quaeramus, ut propter illud nos, eius ministros, populus celebret, sed ideo traditum est, ut per illud illustretur beneficium et gloria Christi, ut Pater glorificetur in misericordia sua, quam nobis exhibuit in Christo, Filio suo, quem pro nobis omnibus tradidit, et cum eo nobis omnia donavit. Ideo Euangelium doctrinae genus est, in quo nihil minus quaerere debemus 20 quam gloriam nostram. Proponit res coelestes et aeternas, quae nostrae non sunt, quas nos nec fecimus nec meruimus, sed offert eas nobis indignis ex

15 Nam Euangelium] Euangelium enim CDE ad hoc fehlt CDE 16 ut bis celebret] aut ut populus nos, eius ministros, veneretur et magnificiat CDE 17 ideo traditum est fehlt CDE

Ha] accipit etc. Ego quaero nihil quam dei gloriam. Sic Christus in Ioh.: 'qui 305. 7, 18
quaerit suam gloriam, hic' etc. Ut pater laudetur in sua misericordia nobis
ostensa, iustitia in Christo nobis donata, ideo praedico. Cur glori-
der sapientia mea, cum nihil meum etc.? Sed nemo hoc ante me dixit etc. 'Sed
3 qui gloriam¹, verax est', ergo per contrarium: mendax.

'Incedamus': Si verum, quod spiritu vivimus, ideo maneamus in ista
veritate, spiritu, ordine, non invicem praeferamur et suscitemus sectas. Daß
ist ab ordine recedere et novum ordinem instituire. Sed hoc agendum, ut
simplici corde in praedicando Christo et gloria dei etc. Ideo fein ding,
10 quod deus auff die Iere daß heilig kreuz hat gelegt ad contundendam istam
bestiam. Si haberet meram gloriam, quam homines praedicarent et mira-

1 über accipit steht Ut dicat: Do vobis doctrinam über dei gloriam steht so sol es
ghe zu 1/2 Ioan. (5.) 7. parag. 8. r 2 über etc. steht 'mendacium loquitur' zu 2 Sic
nihil aliud quaerimus, quam ut glorificetur Christus et mit Strich zu Ut vom Rande ein-
gewiesen 3 über ostensa steht exhibita über iustitia steht illa maxima opera, da wir nicht
zu gethan haben 4 über Sed steht ipsi dicunt mit Strich zu non invicem praeferamur
Z. 7 gezogen 5 über mendax steht est und ergo tan er nicht in veritate bleiben zu 6
'Spiritu incedamus' r zu 7/8 Inn der ordnung bleiben r 8 ordinem o 9 über corde
steht et recta facie incedamus 10 über gelegt steht muffen legen über ad contundendam
steht wehre zu 10 Crux sit comes vel comitetur 11 über gloriam steht ista doctrina(m)
homines c aus hominem

¹) Erg. dei quaerit.

Dr] mera benignitate Dei. Cur ergo de eis arrogaremus nobis gloriam? Ideo
qui in Euangelio suam gloriam quaerit, a semetipso loquitur, 'qui autem a 306. 7, 18
semetipso loquitur, mendax est, et iniustitia in illo est. Contra qui quaerit
15 gloriam eius, qui misit ipsum, hic verax est, et iniustitia in illo non est', Ioan. 7.

Gravissime ergo monet Paulus omnes verbi ministros, dicens: 'Si Spiritu
vivimus, Spiritu et incedamus', Hoc est, maneamus in ordine, hoc est, in doctrina
veritatis semel tradita, in charitate fraterna et concordia Spiritus. Simplici corde
praedicemus Christum et gloriam Dei et illi omnia accepta referamus, non prae-
20 feramus nos invicem alii aliis, non suscitemus Sectas, hoc enim non est recta
incedere, sed verum ordinem relinquere et novum ac perversum instituire.

Ex his intelligi potest, Deum non frustra imposuisse crucem doctrinae
Euangelii, sed ex magna necessitate et maximo nostro comodo hoc fecisse,
alioqui enim nullo modo hanc bestiam, quae dicitur *κενοδοξία*, potuisset
25 reprimere et contundere. Nam si doctrina ista meram admirationem et
gloriam apud homines haberet et nulla prorsus sequeretur eam persecutio,
crux, ignominia etc., tum certe omnes professores ipsius illa peste inficerentur

12 arrogaremus] arrogemus CDE 22/23 Deum bis fecisse] quod Deus singulari
gratia doctores Euangelii cruci et omnis generis afflictionibus subiicit in suam ipsorum et
populi salutem CDE 24 potuisset] posset CDE 25 ista] Euangelii CDE meram
laudem, admirationem CDE 26 eam sequeretur CDE 27 illa peste] peste inanis gloriae CDE

Hs]rentur, omnes ad diabolum. Sic Iero[nymus: multos vidi affligere sua corpora, sed qui potuerunt contemnere suas laudes, neminem vidi. Aug[ustinus]: Si tu laudaris, in periculo versaris. Si te non laudat frater, in periculo ipse est, qui audit; debet me laudare. Si facit, ego sum in periculo. Si econtra non laudat baptismum, Euangelium, quod praedicant, tum ipse etc.; oportet invicem honoremus. Si laus ghet an, ist Adam da, den fuzelt et ridet. Libentius habeo, quod lauder quam vituperer, nisi hnn die gewonheit komme. 5
 2. Sam. 14, 17 Ut mulier dixit ad David: 'qui nec maledictione nec benedictione.' Das muß
 2. Cor. 6, 8 sein, ut non desistam. Paulus: 'Per gloriam et ignominiam' etc. Si vivis spiritu, maneat in ordine. Si vis vitare laudem, tunc, quando laudaris, scias 10
 non te, sed Christum in te, cui debetur laus et gloria. Das heist in ordine

1 über omnes steht faren per hoc vicium 2 über potuerunt steht non moveri
 über vidi steht Es kanß einer nicht lassen, er muß inflatus werden laudibus zu 2 Hiero-
 nymus r 3 über non laudat steht contemnit zu 3 Augustinus r 4 über
 periculo bis in periculo steht Wie wollen wirß den machen? Omnibus modis faciendum, ut
 honoretur ministerium verbi. Wir müssen invicem honore afficere (est) ego 5 unter
 praedicant steht fratres 6 über invicem honoremus steht Ita 12. Ro. [V. 10], Philip. 2.
 [V. 3] 7 die o zu 8 'Rex meus nec laude movetur' [2. Sam. 14, 17] r zu 9:
 2. Cor. 6. r 10 vis o zu 10/11 Illa dona, quod bene doces, bene vivis, non sunt tua.
 Ideo non tu, sed Christus laudatur r 11 über Christum steht deus

Dr]et perirent. Hieronymus alicubi in hanc sententiam dicit, Se multos vidisse, qui potuerint perferre multa incommoda in corpore et fortunis, qui autem potuerit contemnere laudes suas, neminem. Impossibile enim est, quod aliquis non infletur praedicatione laudum suarum. Paulus Spiritum Christi 15
 2. Cor. 12, 7 habens dicit, 'in hoc sibi datum fuisse angelum Satanae, qui eum colaphis caederet, ne efferretur magnitudine revelationum'. Ideo Augustinus recte ait: Si minister verbi laudatur, versatur in periculo; si eum frater contemnit et non laudat, frater in periculo versatur. Qui audit me verbum Dei docere, honorem mihi debet propter verbum; si honore me afficit, bene facit, si ego 20
 autem inde superbio, in periculo sum, Si contra me contemnit, sum sine periculo, non item ipse.

Röm. 14, 16 Itaque omnibus modis hoc nobis praestandum est, ut 'Bonum nostrum', hoc est, ministerium verbi, Sacramenta etc., honore afficiamus, Item ut invicem alii aliis honorem habeant, auditores doctoribus et econtra, Juxta illud: 25
 Röm. 12, 10 'Honore alii alios praeventientes.' Sed hoc ubi fit, caro statim his laudibus titillatur et insolescit. Nemo enim est etiam ex piis, qui non libentius cupiat laudari quam vituperari, nisi aliquis tam bene obfirmatus sit hac in parte, ut nec laudibus nec convitiis moveatur, Ut mulier illa 2. Reg. 14. de Davide
 2. Sam. 14, 17 dicebat: 'Sicut Angelus Domini, ita est Dominus meus Rex, ut nec bene- 30
 2. Cor. 6, 8 dictione nec maledictione moveatur'; Item Paulus: 'Per gloriam et ignominiam,

Hs] bleiben, et tum non quaererem meam gloriam. Legitur de Sancto Thoma: quando audivit se laudare, semper crucem unterstreichē [Bl. 140^a] Christi, utrumque praestitit, quod Augustinus praecepit. Deus singulari gratia gloriam obruit blasphemii, acerbissimis odiis totius mundi. Videmus illum contemptum rusticorum cum nobilibus et tantam ingratitudinem, ut quis diceret: vellem nunquam incepissem; istam molam asinariam oportet in collo habeamus, ne quaeramus vanam gloriam. Ubi sunt, qui laudant? vituperant 1000 etc. et tales video imagines, quae me bene humiliant. Talis subdola bestia est nostra caro, ut Episcopos discordes faciat, Et nulla alia causa, 10 quam quod volunt excellere. Nos quidem excellimus donis, et tamen dicimus:

zu 1/2 Thomas r 2 crucem] X unterstreichē] unter schreibe? zu 2 Si volumus gloriam de spiritu, ostendamus etc. am oberen Rande der Seite 3/4 über Augustinus steht non reprobavit laudem nec de ea praesumpsit zu 3/4 Crux r 4 über odiis steht infamia 4/5 über contemptum steht illum 5 über nobilibus steht civium über ingratitudinem steht quod penetrat cor zu 6/7 Contra pseudoapostoli praedicant, ut non ferant crucem r 10 über quam bis excellere steht hoc nemo ante me dixit zu 10 Dona. Eph. 4. [V. 7] r

Dr] per infamiam et bonam famam etc. Tales, qui nec laudibus efferuntur nec vituperiis franguntur, sed simpliciter student beneficium et gloriam Christi praedicare et salutem animarum quaerere, ordine incedunt. Contra qui praedicatione laudum suarum superbiunt, suam, non Christi gloriam quaerunt, 15 Qui convitiis et infamia moventur, deserunt ministerium verbi, utrique ergo ordine non incedunt etc.

Quare videat unusquisque, qui Spiritum iactat, ut in ordine maneat. Si laudaris, scito non te laudari, sed Christum, cui laus et gloria debetur. Quod enim pie doces, sancte vivis, non sunt dona tua, sed Dei, ergo non tu 20 laudaris, sed Deus in te. Hoc ubi agnoveris, in ordine manebis, non effereris gloria ('Quid enim habes, quod non accepisti?'), sed eam acceptam feres Deo, 1. Cor. 4, 7 nec convitiis, infamia, persecutione moveberis, ut deseras vocationem etc.

Deus ergo singulari gratia hodie obruit gloriam nostram infamia, acerbissimis odiis, persecutionibus et blasphemii totius mundi, Deinde 25 contemptu et ingratitudine nostrorum hominum, rusticorum, civium et nobilium (Quorum inimicitia et persecutio contra Euangelium, ut est occulta et intestina, ita nocentior est quam hostium, qui palam illud persequuntur), ne de donis nostris superbiamus. Hanc molam asinariam oportet suspendi in collum nostrum, ne illa peste inanis gloriae inficiamur. Sunt quidem aliqui ex nostris 30 hominibus, qui nos reverentur propter ministerium verbi, Sed ubi unus est, qui nos reveretur?, vicissim centum sunt, qui nos oderunt, contemnunt et persequuntur etc. Illae igitur blasphemiae et persecutiones adversariorum et maximus contemptus, ingratitudo et acerbissimum occultum odium eorum,

14/15 quaerunt Aut qui CDE 15 deserunt] deserant CDE ergo fehlt CDE 18 cui omnis laus CDE

Hs] non minus placet edituus¹ in suo dono, quam praedicator, quia servit domino in eadem fide, spiritu. Ideo debeo revereri non minus quam me, tum manemus ~~frē~~ ab isto vitio. Sed ps[eudo]apostoli: Quid auditis Paulum? 4, 17 audite nos, supra: 'ut excludant vos.' Volunt nos obscurare et se glorifi[care]; ergo inquit: non quaerunt vestri pseudo[apostoli] vestram salutem, sed meam 5 ignominiam et suam gloriam.

'Si vivimus, ordine incedamus', i. e. Inaniter gloriosi, non gloriari in deo veritate, sed mendaciis i. e. ore populi. *Das* ist substantia gloriae meae:

1 non o 2 über in eadem fide steht pulsat über me steht ipse 4 über glori-
fi[care] steht magnifi[care] zu 4 c[ap. 4. r] 5 vestram o zu 7 'Inanis gloria' r 8 über
ore populi steht et plausu vulgi über substantia gloriae meae steht scilicet mendacium

¹) = aedituus.

Dr] inter quos vivimus, iucunda scilicet spectra, ita nos exhilarant, ut facile obliviscamur inanis gloriae. 10

Itaque gaudentes in Domino, qui est gloria nostra, manemus in ordine. Longe vincimus quidem donis spiritualibus alios, sed quia ea agnoscimus Dei esse, non nostra, donata nobis in aedificationem corporis Christi, non 12, 48 superbimus propter illa, scimus enim 'plus requiri ab illis, quibus multum commendatum est, quam quibus parum commendatum est'. Denique scimus, 15 2, 11 'coram Deo non esse respectum personarum', ideo non minus placet Deo aedituus fidelis in suo dono, quam doctor verbi, quia eadem fide et spiritu servit Deo. Quare non debemus infimos Christianos minus colere, quam ipsi nos. Atque hoc modo manemus liberi a peste inanis gloriae, et spiritu incedimus. 20

Contra Phanatici spiritus, quia gloriam suam, favorem et plausum hominum, pacem mundi et quietem carnis, non gloriam Christi et salutem animarum (etiamsi constanter iurent se hoc facere) quaerunt, non possunt se continere, quin erumpant et suam doctrinam ac labores praedicent, aliorum vituperent ac evertant, Hoc [Æg. aa.] unum spectantes, ut nomen et laudem 25 prae aliis acquirant. Nemo, inquiunt, hoc ante me novit, Ego primus hoc vidi et docui etc. Ideoque omnes *κενόδοξοι* sunt, hoc est, non gloriantur in Deo, sed gloriosi, fortes et audaces sunt in applausu vulgi, quem mira arte conciliant sibi, norunt enim verbis, gestibus et scriptis simulare et dis- 30 simulare omnia. Sine plausu vulgi homines pavidissimi sunt, oderunt et fugiunt enim crucem Christi et persecutionem. Contra ubi applaudentem multitudinem habent, nihil tam superbum et temerarium, nullus Hector, nullus Achilles tam fortis et audax est, quam ipsi sunt.

27 Ideoque omnes] Tales CDE sunt hoc est fehlt CDE 28 gloriosi] glorian-
tur CDE

Ha] quicumque me laudarit ut me, os mendax est; mentitur, quia deus dicit me reum mortis. mirabilis laus, quod debeat fur laudari, quod sit optimus; ibi dicit fur: vide, quam laudem meam! Sed nostrum ministerium volo laudari, Ut Paulus. Et utinam colerent et admirarentur, et esset pro salute ipsorum.
 5 Ibi 'laudamur in deo et nomine Sancto eius', ut psalmus. Ein grewlich, 31. 89, 17
 schenblich vitium.

'Invicem' etc.: so ghens da her, sunt 2 partes: 'provocant', 'invident' 5, 26
 auff beyden sehten. Magister Erroris provocirt; quando non wil¹ thun, quod

1 über quicumque me laudarit steht deinde fie thun mir vuredht über os mendax est
 steht mentitur über mentitur steht omnia in me sunt damnata 3 über quam steht from
 ich bin, frag den henger et galgen drumß unter Sed steht quando laudatur über volo
 steht das ist recht über laudari steht Baptismum, Sacramentum, officium meum debet lau-
 dari etiam a me 5 ut o zu 7 'Invicem provocantes' r 8 über auff beyden sehten
 steht ghen gegen ein ander (mus) provocirt über provocirt steht Er kans nicht lassen
 über thun steht et annehmen

¹) Erg. ich.

Dr] Tam subdola igitur bestia est caro, ut propter nullam aliam caussam
 10 ordinem deserat, doctrinam veram depravet et corrumpat ac Ecclesiarum
 concordiam dissuat, quam propter maledictam istam *κeroδοξιαμ*. Ideo non
 sine caussa tam acriter hic et alibi insectatur eam Paulus. Supra Cap. 4.: 4, 17
 'Aemulantur vos', inquit, 'non bene, sed excludere vos a me volunt, ut ipsos
 aemulemini', Hoc est, ipsi volunt me obscurare et seipsos magnificare. Non
 15 quaerunt gloriam Christi et vestram salutem, sed suam gloriam, meam igno-
 miniam et vestram servitutem.

Non efficiamur inanis gloriae cupidi.

5, 26

Id est, Ne fiamus vane gloriosi, Quod est, ut dixi, non gloriari in Deo
 et veritate, sed in mendaciis, opinione, ore ac plausu vulgi. Ibi non est
 20 solidum fundamentum gloriae, sed mendax, ideo impossibile est eam diu
 durare. Qui laudat hominem ut hominem, mentitur, quia nihil est in eo
 laude dignum, sed omnia damnata sunt. Quod igitur ad personam nostram
 attinet, gloria nostra haec est: 'Omnes peccaverunt' et coram Deo rei sunt Röm. 3, 23
 aeternae mortis. Aliud autem est, quando ministerium nostrum laudatur.
 25 Quare non solum optare debemus, sed etiam totis viribus conari, ut homines
 illud magnificent et religiose colant. Hoc enim cedit ipsis in salutem.
 Paulus admonet Romanos, ut neminem offendant, 'ne bonum', inquit, 'nostrum
 blasphemetur', Et alibi: 'ne ministerium nostrum vituperetur.' Quando igitur
 ministerium nostrum laudatur, non pro nostra persona laudamur, sed ut
 30 Psalmus ait, 'in Deo et nomine sancto eius laudamur'. Röm. 14, 16
 2. Cor. 6, 3

31. 89, 17

14 et seipsos magnificare] ut ipsi incalescant CDE 26 ipsis] eis CDE

Hs] docet, sequitur invidia maxima. Carolostadius, quando ich non wolt machen, ut volebat, videte, wie sie erbrand sind, Zinglius, Oecolampadius, Eras[mus]. Quis incepit? ipsi reces[erunt] ab ordine et postulant, ut cedamus. Tum hunc veniunt, ubi deseruerunt ordinem, In ecclesiis nostris, et volunt gloriam, quod ipsi sind, qui fecerint¹, et iurant, daß die stein frachen, quod quaerant gloriam dei, volunt videri humiles fratres, qui zelant pro gloria dei. Sed

1. Petri 2, 16 nomen dei ist da ein 'deckel' kenodoxiae ipsorum. [Bl. 140^b] Ideo provocare et invidere folgt darnach. Meine Hotten geister haben kenodoxiam hñs land bracht. Das ist einz.²

6, 1 'Fratres, si quis': Aliud morale pulchrum etiam. Ista doctrina³: Sieber

1 docet c aus docent über maxima steht acerbis[sima] ich o 2 über erbrand sind steht accensi in odio 3 über Quis incepit steht et invenit prior novum dogma? über ab ordine steht nos mansimus in ordine postulant] p[ro]lant (dicamus) cedamus 3/4 über Tum usw. steht Ipsi novum afferunt et nusquam volunt docere nisi in Ecclesiis nostris, volunt totam Ecclesiam extinguere et ipsi habere gloriam 6 unter volunt steht non über videri steht kenodoxi, sed über Sed steht Ita 9 über bracht steht quod hic singulariter damnat 10 'Fratres bis etiam rot unterstrichen' 4 zu 10 'Si quis praecoccupatus fuerit etc. r zu 10 ff. steht am Rand der Seite herunter: Supra⁵ sententiam tulit⁶ super eos, qui faciunt 'opera carnis' [5, 19], hic contrarium dicit et supra: 'per charitatem servite' [5, 13]. Assumpsit non solum praeventum [geschrieben praeventus] delicto, sed crassissimo [mit Strich zu delicto gezogen] peccantes, ut 1. Cor. 5. [V. 1], Onesimus [darüber die Ziffer 2; Philemon V. 12], Ro. 14. 15. [darüber die Ziffer 1; Röm. 14, 1; 15, 1]; tamen non abiicimus

¹) Nämlich die Reformation. ²) Nämlich ein schönes Gebot, nicht eitler Ehre geizig zu sein. Z. 10 kommt Luther zu einem andern morale pulchrum. ³) Nämlich der Gegner Luthers. ⁴) Als Anfang eines neuen Kapitels. ⁵) Von hier ab zunächst als Einwürfe der Gegner Luthers gedacht. ⁶) Nämlich Paulus.

Dr] Invicem provocantes, invicem invidentes.

Hic describit effectum inanis gloriae. Magister erroris et novi dogmatis autor non potest non provocare alios, qui si dogma ipsius non approbant et recipiunt, statim incipit eos acerbissime odisse. Vidimus nostra aetate, quam implacabili odio contra nos arserint Phanatici spiritus, quod ipsis cedere et eorum errores approbare noluimus. Nos certe primum eos non provocavimus neque impium dogma sparsimus in mundum, Sed abusus in Ecclesia reprehendentes et articulum Iustificationis fideliter tradentes mansimus in ordine. Hunc illi deserentes multa impie docuerunt contra verbum Dei de Sacramentis, de peccato originali, de verbo vocali etc. Ibi, ne amitteremus veritatem Evangelii, opposuimus nos illis et eorum perniciosos errores damnavimus. Quod ipsi non ferentes non solum priores provocaverunt nos sine culpa nostra, sed nobis nunc etiam invident et acerbissime oderunt nos, Nulla alia re accensi quam vana gloria, libenter enim nobis obscuratis ipsi soli regnassent. Somniabant enim magnam gloriam esse profiteri Evangelium, cum tamen revera non sit maior coram mundo ignominia etc.

Hs] her, sol man auch nicht gebult haben? Argumentantur: Possetis ferre nostrum errorem et ignoscere, 'Charitas omnia credit', quare propter illum unicum 1. Cor. 13, 7 articulum etc.? — et magnificant nobis remissionem peccatorum et accusant, quod non possimus ferre fratrem etc. Si praeoccupatus, cur non arguitis etc.? 5 Sic kan sich das klein bußen.¹ Sed hoc statuamus, ut in Ordine 1. incedamus. In manibus ferremus, salvo ordine, non scindemus ecclesiam,

Christum, nam sumus ipsius ministri, praedicamus Euangelium eius, nisi quidem lex servanda etc. Supra² cap. 1.: 'nisi quod quidam' etc. [V. 7], cap. 4.: 'Aemulantur vos' etc. [V. 17], cap. 5.: 'Utinam absceindantur' [V. 12], 'Qui conturbat vos' etc. [V. 10], cap. 6.: 'Ut in carne vestra' etc. [V. 13]. Mit Strich ist das Ganze zu S. 137, 2: infinitae charitates gezogen³

1 über Possetis steht Paule 2/3 über propter bis etc. steht dissuitis concordiam
3 remissionem peccatorum o 4 über etc. (2.) steht in spiritu mansuetudinis 5 kan
sich o bußen o 6 über incedamus steht so scindemus e aus scindamus

¹) Vgl. Unsre Ausg. Bd. 41, 616, 4; Bd. 30³, 283, 2. ²) Von hier an Erwiderung Luthers auf die Einwürfe der Gegner. Vgl. im Druck unten S. 137, 21 ff. ³) So dann im Druck S. 137.

Dr] Fratres, et si praeoccupatus fuerit homo in aliquo delicto, vos, 6, 1
qui spirituales estis, instauratione eum Spiritu mansuetudinis.

Aliud praeceptum morale pulchrum et hac aetate nostra valde neces-
sarium. Sacramentarii enim arripiunt hunc locum et ex eo inferunt, Nos
debere per patientiam aliquid condonare lapsis fratribus et illorum errorem
dissimulare per charitatem, 'quae omnia credit, omnia sperat, omnia tolerat', 1. Cor. 13, 7
Praecipue cum Paulus hic manifestis verbis doceat, ut hi, qui spirituales
sunt, instaurent errantes Spiritu mansuetudinis. Non tanti momenti rem
15 esse, ut propter hunc unum articulum dissuamus concordiam Christianam,
qua nihil habet pulchrius aut utilius Ecclesia etc. Sic amplificant nobis
remissionem peccatorum et accusant nos esse pertinaces, qui ne pilo quidem
eis cedere neque ferre errorem ipsorum (quanquam hunc nolint aperte fateri),
multo minus spiritu lenitatis eos arguere et reficere velimus. Sic suaves
20 homines se et suam causam ornant et nos invidia apud multos gravant etc.

Nulla res (testis est mihi Christus meus) tam vehementer nunc aliquot
annis me cruciavit ut illa in doctrina discordia, cuius me autorem non esse
noverunt optime etiam ipsi Sacramentarii, si modo veritatem volunt fateri.
Idem enim, quod ab initio causae huius credidi et docui de iustificatione,
25 de Sacramentis et de omnibus aliis doctrinae Christianae articulis, adhuc
hodie, nisi maiore certitudine (ea enim aucta est studio, usu et experientia,
deinde magnis et crebris tentationibus), credo et profiteor et quotidie Christum
oro, ut in ea fide et confessione me conservet et corroboret usque ad diem

10 enim fehlt CDE
24 huius causae CDE

13 manifestis verbis hic CDE

23 fateri volunt CDE

Hs] sed unanimiter praedicamus non nos, sed Christum et clarificatur in nobis pater et filius. Sed sic: Articulus ille parvus, parum refert dissentire. Hoc autem magnificent: nos non velle remittere vitium. Ipsi amplificant: Nos concordiam fidei et spiritus amplificamus, postea etiam concordiam charitatis. Amisso Christo nihil erit utilis charitas, eo servato etc. 5 p[ro]dest. Quid prodest invicem diligere et interim caput amittere et se constituere loco dei? quid prodest mihi illa charitis? Si econtra, mit hñ

1 sed (1.) c aus et über et steht ut 1/2 über clarificatur bis filius steht barnab[ae] f[aci]t, an sit defuturus spiritus mansuetudinis 3 (ergo) autem über magnificent steht cha[r]itatem non o amplificant mit Strich zu concord[ia]m charitatis Z. 4/5 gezogen 6 über p[ro]dest (1.) steht non hat not

Dr] adventus sui gloriosi, Amen. Deinde manifestum est per totam Germaniam, a nemine fuisse primum impugnata[m] Euangelii doctrinam praeterquam a Papistis. Inter hos autem, qui eam suscipiebant, erat summa de omnibus 10 articulis Christianae doctrinae concordia, quae duravit, donec prodirent Sectarii cum suis opinionibus novis non solum de Sacramentis, sed de quibusdam aliis etiam articulis. Hi primi perturbaverunt Ecclesias et dissuerunt earum concordiam. Ab illo tempore subinde plures, ut aliter fieri non potest, 15 exortae sunt Sectae, quas semper maiores animorum dissensiones secutae sunt. Quare contra conscientiam suam hac insigni iniuria nos afficiunt et praeter meritum nostrum hac intolerabili invidia coram toto mundo nos onerant. Valde molestum est insontem luere poenam, praesertim in re tam ardua, quam alius commoverit.

Sed facile possemus istius iniuriae oblivisci et eos suscipere ac Spiritu 20 mansuetudinis instaurare, si modo redirent in viam et recto ordine nobiscum incederent, Hoc est, si pie de Coena Domini et aliis Christianae doctrinae articulis sentirent et docerent ac unanimi consensu nobiscum non suas opiniones, sed Christum praedicarent, ut glorificaretur Filius Dei per nos, et per ipsum Pater. Quod autem solum amplificant charitatem et concor- 25 diam et causam Sacramenti extenuant, quasi levis momenti res sit, quomodocunque de Eucharistia a Christo Domino nostro instituta sentiamus, hoc nobis non est ferendum. Sed quantum ipsi concordiam vitae praedicaverint, tam nos praedicare debemus concordiam doctrinae et fidei. Quam si nobis integram relinquunt, tum amplificabimus una cum ipsis etiam charitatis 30 concordiam, quae longe postponenda est concordiae fidei seu Spiritus. Nam si hanc amiseris, Christum amisisti; illo amisso nihil proderit tibi charitas. Contra si unitatem Spiritus et Christum retines, nihil obest, si dissentias ab his, qui verbum corrumpunt atque per hoc unitatem Spiritus scindunt. Malo igitur ipsos una cum toto mundo a me discedere et mihi inimicos esse, 35 quam ut ego a Christo discedam et eum habeam inimicum, Id quod fieret,

Hs] bneinß. Si amittendum alterum, potius Karl[stadium quam Christum etc. Unus Christus maior quam infinitae cha[r]itates. Si eum hab[ent], sequetur chari[tas] abunde. Sic certe obscurant nos. Vulgus est parva res. in ceteris omnibus consentiunt, et sunt tam pertinaces, et tamen nolunt consentire et
5 disrumpunt pacem et perturbant ecclesias. Sed ipse primum perturbarunt ecclesias. Sic ad P[aulum] potuissent dicere: Cur non toleras nostros mores et infirmitatem? Non sino mihi Christum *klein machen*; fuit certe in cunis,

3 über parva steht levis[sima] 4 über pertinaces steht Vuittembergenses 7 über
sino mihi steht amplius 7/138, 1 in cunis, praesepe o

Dr] si relicto ipsius simplici et manifesto verbo vanis illorum somniis, quibus Christi verba ad suam sententiam detorquent, adhaerere. Unus Christus
10 mihi maior est, quam infinitae concordiae charitatis.

Caterum cum his, qui Christum diligunt et verbum ipsius pie docent et credunt, offerimus nos non solum servaturos pacem et concordiam, sed etiam laturos eorum infirmitates et peccata et eos lapsos instauraturos nos, iuxta hoc praeceptum Pauli, spiritu mansueto. Sic Paulus tulit infirmitatem
15 et lapsum Galatarum et aliorum, quos subverterunt Pseudoapostoli, cum ex animo resipiscerent. Sic recipit in gratiam incoestum illum Corinthium. 2. Cor. 2, 7 f. Item Onesimon, fugitivum servum, quem Romae in vinculis Christo genuerat, Philitem. 17 reconciliavit domino suo. Ideo quod hic et alibi docet de suscipiendis infirmis et instaurandis lapsis, re ipsa praestitit, Sed erga eos, qui sanabiles
20 fuerunt, hoc est, qui ex animo agnoscentes peccatum, lapsum, errorem resipuerunt. Contra cum Pseudoapostolis obstinatis et defendentibus, doctrinam suam non esse erroneam sed veram, durissime egit. 'Utinam', inquit, 'abscein- 5, 12 dantur, qui vos perturbant'; Deinde: 'qui conturbat vos, portabit iudicium, 5, 10 quicumque tandem fuerit'; 'Etiam si nos aut Angelus e coelo etc., Anathema 1, 8
25 sit.' Neque dubium est, quin multi defenderint contra Paulum Pseudoapostolos et dixerint eos aequae habere Spiritum, aequae esse ministros Christi et Euangelium docere ac Paulum; Qui etiam si per omnia cum Paulo in doctrina non consentiant, tamen ideo non debere eum contra ipsos ferre tam horribilem sententiam; Illa pertinacia eum nihil aliud efficere quam pertur-
30 bare Ecclesias et earum pulcherrimam concordiam dissuere etc. His vocibus nihil motus securissime maledicit et damnat Pseudoapostolos, vocans conturbatores Ecclesiarum et eversores Euangelii Christi. Contra doctrinam suam ita extollit, ut velit ei simpliciter cedere omnia, concordiam charitatis, Apostolos, Angelum e coelo etc.

35 Ita nec nos sinimus caussam hanc extenuari, quia is, cuius caussa est, magnus est. Semel quidem fuit parvus, cum in praesepe iaceret, et tamen adeo magnus tum erat, ut ab Angelis adoraretur et 'Dominus' omnium ent. 2, 11

Hs] praesepe, sed tamen adoratus ab angelis. In articulo fidei sol rotundum
 fein, ibi non locus remissionis peccatorum. mea infirmitas fidei meretur
 charitatem, sed doctrina non patitur; salva doctrina tum ord[o] charitatis,
 ut invicem diligamus. Ideo Pauli recte dictum: 'Debetis invicem ignos-
 cere' valde maximum. Est spiritalis doctrina et benedicta, sed non in
 tempore. Vos vultis, antequam in Christo estis concordēs, charitatem
 exigere.

'Si quis homo': Ibi vides, quod Paulus non loquatur de heresibus,
 sed paternis verbis, suavis utitur, non vocat errorem 'peccatum' Paulus,
 sed: 'delictum'. [Bl. 141^a] ad hoc dicit: 'praeoccupatus', i. e. diab[olus] circum- 10

1 über tamen steht adeo magnus, ut articulo über (charitate) über rotundum steht
 mir kein remissio peccatorum fein, sed, vor rotundum eingewiesen rotundum c in rotunde,
 dahinter dann Sanctitatem [verschrieben für Sanctitas] eingezeichnet 2 über non locus steht
 non hat breit 3 non patitur o 8 über quis steht ali [d. h. quis ist zu ergänzen in aliquis]
 über quod steht Paulum non loqui zu 8/9 Quomodo affecti esse debemus erga lapsos;
 deinde qui sint, nempe qui non ex proposito seu malitia r 9 über sed steht valde enim über
 suavis steht clementib[us] peccatum o 10 dicit o i. e. o zu 10 am oberen Rand
 der Seite steht: Matth. 12 [V. 12]: 'Ecce puer meus' i. e. legatus, Apostolus meus est, Electus
 meus, 'quem elegi', ut faciat voluntatem meam; 'In quo complacui', quidquid fecerit, das
 sol gethan fein, quidquid locutus, sol gelten; 'Ponam super eum manum', wil über im halten;
 'Dabo spiritum', dabo ei os et sapientiam, successum etc.¹

¹) Wohl zu Z. 1 gehörig, von Rörer vielleicht aus einem andern Kollegheft zu Haus
 zugeschrieben.

Dr] praedicaretur. Itaque non patiemur in ullo articulo verbum ipsius laedi.
 In articulis fidei nihil parvum aut tenue nobis videri debet, quod remittere
 debeamus aut possimus. Remissio enim peccatorum pertinet ad infirmos in
 fide et moribus, qui agnoscunt peccatum et veniam petunt, non ad eversores
 doctrinae, qui non agnoscunt suum errorem et peccatum, sed hostiliter 15
 defendunt veritatem et iusticiam esse. Eaque re efficiunt, ut amittamus
 remissionem peccatorum, quia verbum, quod praedicat et affert remissionem
 peccatorum, depravant et negant. Quare prius in Christo nobiscum con-
 cordes fiant, hoc est, agnoscant peccatum et emendent suum errorem; si
 tum defuerit nobis Spiritus mansuetudinis, merito nos accusare poterunt. 20

Et qui diligenter expendit verba Apostoli, clare videt, eum non loqui
 de Haeresibus aut peccatis contra doctrinam, sed de longe inferioribus pec-
 catis, in quae homo labitur non ex destinata malicia aut proposito, sed ex
 infirmitate. Hinc utitur etiam tam clementibus et paternis verbis, non
 vocans errorem aut peccatum, sed 'delictum'. Deinde ut extenuet et quasi 25
 excuset peccatum ac totam culpam ab homine transferat, addit: 'Si prae-
 occupatus fuerit homo', id est, circumventus a diabolo aut a carne. Et
 vocabulum 'hominis' etiam valet ad extenuationem rei, Quasi dicat: Quid

Hs] venit eum, et sic extenuat, ut relinquatur homini pene nihil¹: non fecit ex scientia etc., sed est lapsus etc. Is textus semel me *beim Leben erhalten*.² Geist praeoccupatus carnis et diaboli, homo non potest facilius facere quam labi, Ut Moses in Levitico: 'Sicut homines solent peccare'. Charitas illa 3. Mojs 5, 22
5 sequitur post articulum fidei et ordinatio³ sequitur lapsus, et quanquam magni, ut David, maledictiones, invidiae, impatientia sint. Et diabolus nihil 2. Sam. 11, 2 ff.
minus servare potest quam puritatem doctrinae, deinde charitatem. Ideo suscitatur discordia et alias offensiones. Quando pastor wil ganz streng hin ghen, ut omnia serventur, Paulus: debet habere maternum affectum;
10 castigare debeo ecclesiam, sed sic: quando fit contristatus frater, consolandus et extenuanda peccata, tamen per misericordiam. Quam pertinax est spiritus sanctus in retinendis articulis fidei, tam facilis in consolandis conscientiis.

1 über extenuat steht excuset [fo] relinqua(n)tur pene o 2 über scientia steht proposito, malicia über lapsus steht quis autem est, qui non labitur? 3 über carnis steht carne zu 3/4 homo sum, humani nihil⁴ 5 (in)ordl 6 sint o zu 6 David r 7 über servare steht ferre 8 über Quando steht Est difficile zu 8f.: 1. Cor. 5. [V. 7] r 9 über ghen steht cum sua Ecclesia über maternum steht paternum über affectum steht Thesaurum 10 contristatus c aus contristandus 12 über in retinendis articulis steht in doctrina über in consolandis conscientiis steht in charitate

1) Erg. culpa. 2) Bisher unbekanntes Erlebnis Luthers. 3) D. h. das Wiederzurechtbringen. 4) Erg. a me alienum puto.

Dr] est homini tam proprium, quam labi, decipi et errare posse? Sic Moses in Levitico ait: 'Sicut homines solent peccare.' Est ergo sententia consolationis 3. Mojs 5, 22
15 plenissima, quae me semel in summo certamine a morte liberavit. Quia igitur Sancti in hac vita non solum in carne vivunt, sed etiam quandoque instinctu diaboli concupiscentiam carnis perficiunt, hoc est, labuntur in impatientiam, invidiam, iram, errorem, dubitationem, diffidentiam etc. (Satan enim perpetuo impugnat utrunque, et puritatem doctrinae, quam conatur tollere
20 per sectas et discordias, et integritatem vitae, quam per quotidiana delicta et offensiones polluit), docet Paulus, quo modo cum talibus lapsis agendum sit, nempe ut hi, qui firmi sunt, instaurent eos Spiritu leni.

Ista maxime prodest scire eos, qui Ecclesiis praesunt, ne, dum omnia ad vivum resecare student, huius paterni et materni affectus obliviscantur,
25 quam Paulus hic requirit in his, qui curam animarum gerunt. Et huius praecepti sui proposuit exemplum secundae Corinthiorum secundo Cap., ubi 2. Cor. 2, 6 ff.
inquit: 'Sufficere illi excommunicato obiurgationem, quae a pluribus facta sit; debere nunc eos condonare et consolari illum, ne immodica tristitia absorbeatur; Propter quod', inquit, 'obsecro vos, exercete erga illum charitatem' etc.
30 Quare Pastores acriter quidem obiurgare debent lapsos, sed ubi viderint eos

Hs] Non ut Episcopus: Excommunico te in nomine¹ etc., et vexant conscientias suis legib[us] et sua ban² et hunc locum *gefurt*: Bonarum mentium est timere culpam, ubi non est; ista lex fortificavit Papatum, et tamen est Gregorius diabolice locutus. Non est opus ista bonitate mentium, sufficit, ut agnoscant culpam, ubi est. Per hoc stabilivit suum Pap[atu]m. Bona 5 mens formidat etiam sententiam iniustam, ergo valet nostra sententia lata, — Pap[al]a. Si est sententia iniusta, tum excommunicaretur et permordetur in facie Papae Et Episcoporum con[scientia] dupl[iciter]: Bonae mentes, quae metuunt culpam, ubi³, — ibi debeo liberare de errore et ad veritatem bringen. Daß ist Antich[ristum] griffen et sic den ban gesterckt etc. Nemo 10 potuit falsas sententias contemnere nisi ex mera malicia, ut quidam principes.

zu 2 ff. Dictum Gregor[ii]: Sententiae nostrae etiam iniustae metuendae sunt, Wñer bann ist zu fürchten, wenn er gleich unrecht were r 3 über timere steht ibi (istum) Papatum 4 diabolice mit Strich zu Papatum Z. 3 gezogen zu 4 über Gregorius bis locutus steht et Pap[atu]m gesterckt ut novaculam 5 ubi non est über Per bis Pap[atu]m steht si etiam maledictio nostra iniusta, tamen vera 7 excommunicaretur] communicaretur 8 faciē 9 metuunt c aus per—etunt

¹) Erg. patris usw. ²) = Bann. ³) Erg. non est.

Dr] contristatos, incipiant erigere et consolari eos et peccata ipsorum, quantum possunt, extenuare, per misericordiam tamen, quam peccatis opponere debent, ne lapsi immodica tristitia absorbeantur. Quam pertinax est Spiritus sanctus in doctrina fidei retinenda et defendenda, tam facilis et clemens est in 15 peccatis ferendis et extenuandis, modo hi, qui ea commiserunt, de eis doleant.

Dff. Joh. 2, 9 Sed 'Synagoga' Papae, ut in aliis omnibus, ita etiam hic diversum a praecepto et exemplo Pauli docuit et fecit. Pontifex Romanus et Episcopi vere fuerunt Tyranni et carnifices conscientiarum, Subinde enim novis traditionibus onerarunt et propter levissimas causas Excommunicatione 20 perdiderunt conscientias. Et ut facilius obsequerentur conscientiae vanis et iniustis ipsorum terroribus, allegarunt has Gregorii Papae sententias: Bonarum mentium est timere culpam, ubi non est culpa; Item: Sententiae nostrae etiam iniustae metuendae sunt. Istis sententiis, quas diabolus in Ecclesiam invexit, stabilierunt Excommunicationem et istam maiestatem toti mundo 25 formidabilem Papatus. Non est opus illa bonitate mentium, sed satis est ibi agnoscere culpam, ubi culpa est. Quis dedit tibi, Satan Romane, potestatem, ut terreas et damnes iniustis sententiis mentes ante perterrefactas, quae potius erigendae, a falsis terroribus liberandae et a mendacio ad veritatem redu- 30 cendae erant? Hoc omittis et (iuxta titulum tuum: 'Homo peccati et filius perditionis') fingis culpam, ubi non est culpa. Ea est verissime versutia et impostura Antichristica, qua Excommunicationem et tyrannidem suam Papa

Hs] Est paterna affectio: frater, qui est praeoccupatus, habet delictum, illum nolite exacerbare, contristare, quia regnum dei non est tristitiae, sed letitiae, fiduciae. Ergo si videris fratrem in suo peccato, da lauff et da optima verba, amplectere brachiis maternis. Si vis esse durus, nimis dir fur, qui iniusti, securi in scortatione, ebrietate leben ut porci. Ubi vero hominem lapsum et contristatum et dolore¹ de peccatis, Ibi instruite. Et hoc in spiritu mansuetudinis, non saevitiae iustitiae, Zaeli. [Bl. 141^b] Gy soltu das thun, Ut olim, quando aliquis in tentatione gravi spiritus vel carnis, sehen sie einen an, ut terreretur; et tamen pessimi nebulones. Ibi debebant consolari, —
10 dederunt acetum, ut Christo. Remissio peccatorum debet valere non in Matth. 27, 34 ordine illo superiori, ubi Schilwermeri volunt, sed in nostris operibus, delictis.

1 über habet delictum steht da sehet zu zu 1 Consolandi dolentes de delicto r
zu 1/2 'spiritu mansuetudinis' r 2 über non tristitiae steht letitiae 5 über securi bis
porci steht nihil metuunt 6 über de peccatis steht de delicto über instruite steht 'vos,
qui estis spirituales' zu 6/7 'In spiritu mansuetudinis' r 7 unter Zaeli steht sicut Papa,
Zelosi et religiosi faciebant 8 über sehen sie steht pfaff et Mondj 9 terrere(n)tur hinter
terreretur ist das einer fur iren augen solt sterben vom oberen Rande eingewiesen zu 9
audiebant forte vitia, quae eos non sollicitabant r 11 über delictis steht vita

¹) Erg. affectum.

Dr] potentissime confirmavit. Nemo enim potuit iniustas sententias eius contem-
nere, nisi qui esset prae fractus et insigniter malus, ut quidam Principes eas
contempserunt, sed reclamante conscientia, quia in istis tenebris non intel-
15 legerunt illas maledictiones Papae vanas esse.

Discant igitur illi, quibus cura regendarum conscientiarum commissa
est, ex hoc praecepto Pauli, quo modo lapsos tractare debeant. 'Fratres',
inquit, 'si homo praeoccupatus fuerit', non exacerbate aut contristate amplius,
non reiicite aut dammate, sed corrigite, reficite seu 'instaurate eum' (Ea enim
20 vis est graeci vocabuli¹), et quod de ipso periit per fraudem diaboli aut
infirmi-
tatem carnis, hoc mansuetudine vestra sarcite. Regnum enim, in quod
vocati estis, non pavoris et tristitiae, sed fiduciae et laetitia regnum est.
Si igitur videritis aliquem fratrem conterritum propter admissum peccatum,
accurrite et ei lapso porrigite manum, suavis verbis consolamini et maternis
25 brachiis amplectimini eum. Duros et obstinatos, qui sine timore securi in
peccatis perseverant et pergunt, acriter obiurgate. Contra qui praeoccupantur
delicto et contristantur ac dolent de lapsu, erigendi et instruendi sunt per
vos, qui spirituales estis, Et hoc spiritu mansuetudinis, non zeli iustitiae
aut saevitiae, ut quidam Confessores fecerunt, qui, cum reficere debebant
30 sitibunda corda suavi aliqua consolatione, potaverunt ea, sicut Iudaei Christum
in cruce, 'felle et aceto'.

Matth. 27, 34

¹) καταρτίσεις.

Hs] Ibi frater fratrem consoletur et frater credat. Ibi nemo alterum condemnet, 15
 Ezech. 34, 4 non increpet in furore, austeritate, Ut Ezech.: 'Imperabatis inter oves cum
 austeritate et potentia.' Deus non vult lapsos abiici, infirmos contemni,
 quia ipse hat mher dran gewagt. Ideo magis debemus nos suscipere, sanare.
 Sic nos non negamus veniam Schwärmeris. Si vellent ordine redintegrato,
 vellemus libenter ignoscere, quicquid contra nos blasphemarint, docuerint,
 Ineternum nolumus meminisse. Sed quod volunt ordinem dissipare et
 quaerere remissionem peccatorum.

'Ne et tu tenteris': Das ist ein stard admonitio ad contundendam
 superbiam. Non est peccatum, quod fecit homo, quod non alter. Gregorius: 10
 Si vis superbire et recedere ab humilitate et deserere charitatem et ordinem.

1 frater (2.) c aus fratrem über frater (2.) steht ipse vicissim audiat et zu 2 Ezech. 34. r
 3 über abiici steht perire über infirmos steht fratres 4 über sanare steht iuvare
 5 veniam o 6 über ignoscere steht et spiritum mansuetudinis habere 7 über dissipare
 steht prius 8 über quaerere bis peccatorum steht non debet fieri 9 tenteris c aus
 tempteris 'Ne bis tenteris' vom Rande eingewiesen admonitio c aus admonitionem
 10 über alter steht possit facere zu 10 steht am oberen Rand der Seite: Non est peccatum,
 ait Augustinus, quod fecit homo, quod non facere possit et alter homo, si Deus deserat
 zu 10/11 Aut sumus etc. r 11 über ordinem steht jolt nicht lang stehen

Dr] Ex his satis intelligimus remissionem peccatorum non debere valere
 in doctrina, ut Sacramentarii contendunt, sed in vita et nostris operibus.
 Ibi nemo alium condemnet, non increpet in furore et austeritate, Ut Ezech.
 Ezech. 34, 4 dicit de Pastoribus Israel, quod 'cum austeritate et violentia imperaverint 15
 gregi Dei', Sed frater fratrem lapsum consoletur Spiritu mansueto. Et vicis-
 sim lapsus audiat verbum erigentis se et credat ei. Non enim vult Deus
 Ps. 145, 14 'elisos abiici, sed erigi', ut Psalmus ait, impendit enim plus pro eis quam
 nos, nempe vitam et sanguinem suum. Debemus igitur et nos summa lenitate
 tales suscipere, sanare et iuvare. Quare non negamus veniam Sacramentariis 20
 aut aliis impiarum Sectarum autoribus, sed ex animo condonabimus eis
 contumelias et blasphemias in Christum, item iniuriarum, quibus nos affe-
 cerunt, nunquam recordabimur, modo poenitentiam agant, impium dogma,
 quo Ecclesias Christi perturbarunt, deserant et deinceps recto ordine nobiscum
 incedant. Si autem in errore perseverant et ordinem dissipant, frustra 25
 requirunt a nobis remissionem peccatorum.

Considerans teipsum, ne et tu tenteris.

Haec satis gravis admonitio est ad contundendam austeritatem et
 saeviciam illorum, qui lapsos non erigunt et instaurant. Non est, ait Augu-
 stinus, peccatum, quod fecit homo, quod alius non possit facere. Nos adhuc 30

Hs] Sic in vitis patrum audivit de fratre lapso in fornicatione: Ille heri, ego hodie. Daß meint sanctus Paulus hie. Illam horribilem admonitionem addit, ne quis etc., sed vivant in fiducia Christi; sed. Iudicant tales, ut Pharisaeus, sanctitatem suam ad peccatum alterius. Sed sic: tu potes labi Eut. 18, 11
 5 in hoc peccatum, in quod etc.; tum inspicio mea peccata so seer an, ut illius vilia sint. Si vero ut Pharisaeus. Ideo alibi: 'Qui stat.' Si David, qui 1. Cor. 10, 12
 tanta fecit et habuit tantas promissiones et aedificavit tabernaculum, et tamen in tantum peccatum, blasphemiam etc. et den alten man et heiligen sol stürzen iuvenilis cupidō, non vult¹ leiden hochmut nec erga se nec
 10 fratrem, i. e. siße auff dich selbst, du darffst.² Est utile praeceptum, praesertim pro pastoribus et regentis. Papis^{tae} omnino contrarium et nostri. 'ne ten^{teris}': qui expertus tentationem, novit, quid sit.

2 über horribilem admonitionem steht Inclementes pastores sciant super seipsos [super seipsos mit Strich zu Inclementes gezogen]: non in fiducia Christi 3 über sed (2.) steht ad superius de bann 4 über Pharisaeus steht Luc. 18 zu 5f. Quia pius est etc. 6 über vilia sint steht prae meis über David steht qui so hoch spiritum habuit ut nos, et grandiores tentationes zu 6 David r 9 über non steht ergo zu 9 Deus autem in magnis Sanctis, daß er den hochmut nicht leiden mag von Crucigers Hand r

1) Nämlich Deus. 2) = bedarfst es.

Dr] in lubrico versamur, ideo si superbimus et ordinem deserimus, nihil facilius possumus quam ruere. Recte igitur ille dixit in Vitis patrum, cum deferretur
 15 ad eum, quendam ex fratribus fuisse prolapsum in fornicationem: Ille heri, inquit, Ego hodie. Addit ergo Paulus hanc seriam admonitionem, ne Pastores duri et inclementes sint erga lapsos neve cum Pharisaeo suam Eut. 18, 11
 sanctitatem ex illorum peccatis metiantur, sed affectu materno erga ipsos tangantur et cogitent: Hic lapsus est, fieri potest, ut tu quoque labaris multo
 20 periculosius et turpius quam ipse. Et si hi, qui adeo proclives sunt ad iudicandum et condemnandum alios, recte intuerentur peccata sua, deprehenderent lapsorum peccata esse 'festucas', sua peccata maximas 'trabes'. Matth. 7, 3

'Qui igitur stat, videat, ne cadat.' Si David, vir tam sanctus, plenus 1. Cor. 10, 1
 fide et Spiritu Dei, et qui tam insignes promissiones habuit ac res maximas
 25 pro Domino gesserat, tam turpiter labitur ac iam paene provectus aetate iuveni ardore praecipitatur, post tot et tam varias tentationes, quibus eum Deus exercuit, quid de nostra constantia praesumeremus? Ostendit autem nobis Deus eiusmodi exemplis primum nostram infirmitatem, ne efferamur, sed timeamus, Deinde iudicium suum, quod nihil minus ferre possit quam
 30 superbiam vel erga se vel erga fratres. Non frustra igitur dicit Paulus: 'Considerans teipsum, ne et tu tenteris.' Qui exercitati sunt tentationibus, noverunt, quam necessarium hoc sit praeceptum. Contra qui illis non sunt

^{Hs]}
^{6, 2} 'Invicem': Das ist auch ein feiner text werlich. 'Lex' i. e. charitatis.
 Christus, ubi redemit nos et fecit nos ecclesiam suam, — quam legem tulit?
 Joh. 13, 34 'Diligite invicem, mandatum meum do vobis.' Diligere est velle alteri
 bonum, — Sophistae. Paulus: Sic est diligere zu ghen, ut portetis, quae
 non libenter portatis. [Bl. 142^a] Oportet habere forte dorsum et ossa, frater
 non habet levia sed onus, charitas non est dulcis, quod vides in fratre lapsus,
 infirmitatem, die ich nicht gerne habe, et tamen cum eo versandum, portare
 debeo. Quando Staupitius imposuit Prioratum: non facient fratres, quod
 voletis, sed econtra.¹ Sic fit cum magistratibus, Iudicibus, ghet nicht, ut
 voluit, — et non bonum, quod gieng etc., alioqui superbirent. Sic in ecclesia
 ghet's nicht so rein, ut velit praedicator, quia ipse non so rein; si mein vitia

zu 1 'Lex Christi' r 2 über tulit steht dedit 3 meum do vobis o zu 3/4 So-
 phistae r 5 über habere steht vobiscum über dorsum steht humeros hinter dorsum ist quod
 possit ferre fratrem vom oberen Rand der Seite eingewiesen 6 über habet levia steht est
 levis über onus steht habet zu 6 Charitas est dulcis non in recipiendo sed exhibendo r
 8/9 über quod voletis steht ir mußt auch in sich^a schiden 10 quod gieng etc. o 11 über
 velit steht libenter über ipse bis rein steht wir sind selbst nicht rein

¹) Diese Erinnerung an die Rede des Staupitz bei Einführung eines Wittenberger
 Priors zeigt — verbunden mit der häufigen Erwähnung dieses Freundes in unsrer Vor-
 lesung —, wie nachhaltig Staupitz auf Luther gewirkt hat. Der Druck läßt dies Persön-
 liche beiseite. ²) = sic.

Dr]probat, non intelligunt Paulum, ideoque nulla misericordia tanguntur erga
 lapsos, ut cernere fuit in Papatu, ubi mera tyrannis et crudelitas regnavit.

6, 2 Alter alterius onera portate, et sic adimplebitis legem Christi.

Humanissimum praeceptum, cui addidit summam commendationem
 tanquam Epiphonema. Lex Christi est lex charitis. Christus postquam
 redemit, renovavit et constituit nos suam Ecclesiam, nullam nobis legem
 Joh. 13, 34 f. dedit praeterquam illam de mutua charitate, Ioan. 13.: 'Mandatum novum
 do vobis, ut diligatis invicem, sicut dilexi vos': Item: 'In hoc cognoscent
 omnes, quod discipuli mei estis' etc. Diligere autem non est, ut Sophistae
 nugantur, alteri bonum velle, sed ferre alterius onera, hoc est, illa ferre,
 quae tibi molesta [Bg. 55] sunt et non libenter fers. Oportet igitur Christianum
 habere fortes humeros et robusta ossa, quae possint ferre carnem, hoc est,
 infirmitatem fratrum, quia Paulus dicit eos habere onera et molestias.
 Charitas ergo dulcis, benigna, pociens est, non in recipiendo, sed exhibendo,
 cogitur enim ad multa connivere et ea portare. In Ecclesia vident doctores
 pii errata et peccata multa, quae portare coguntur. In Politia nunquam
 respondet obedientia subditorum legibus Magistratus, ideo nisi norit Magi-
 stratus dissimulare, non erit idoneus ad Rempublicam gubernandam. In
 Oeconomia multa fiunt, quae displicent patrifamilias. Sed si ferre et egregie

Hs] fero, sic et alteri ſey gnebig. Portando alterius moleſtiam, mores eſt chari[ti]tas. Sic de viris: nolite amari eſſe infirmiori; familia non ſequitur, ut vis, ſed heiſt ferre mores uxoris, familiae. Si aliquae vitia in ancilla, et aliquot virtutes. Vide, ne vitia ob virtutes etc. Sed Tyrannus non videt virtutes, 5 ſed ſi 1. vitium, da mit heiſt er ſich ſemper etc.; quod ſrom, trem, lib[er]enter laborat etc.¹ Sic ſunt in hominib[us] omnibus vitia. Ibi eſt lex Chriſti: portare onera. Et qui non vult, nihil intelligit de lege Chriſti. Lex i. e. charitatis: 'omnia tolerat', 1. Cor. 13. Daß heiſt onera etc. Salvo 1. ordine², 1. Cor. 13, 7 in eo nihil portandum; ſi peccatum vergit contra Chriſtum, daß iſt nicht de 10 'lege Chriſti' geredt, ſed de Chriſto legiſla[t]ore. Regnum eius partum ſuo ſanguine et ſervatur fide et ſpiritu. Qui perſeveranter peccat, ille contemnit nos; qui vero credit et lib[er]enter audit etc. et habet aliquod vitium in ſe, daß hñn ſelb verdreufft, et leſt hñm ſagen, daß iſt vitium, daß heiſt 'onus' et

1 über alterius ſteht 'Dilige proximum ſicut te ipſum' [Luk. 10, 27] 2 viris über (mulieribus) über nolite amari eſſe ſteht vos mariti erga uxores zu 2ff. Oeconomia r 3 über familiae ſteht vicinorum 4 über ne bis etc. ſteht virtutes obſcurent vitia etc. über virtutes (2.) ſteht in ſervo 6 ſunt c aus eſt über hominib[us] bis vitia ſteht modo velint ſe emendare zu 6 'Lex Chriſti' r 7/8 i. e. charitatis o zu 8: 1. Cor. 13. r 9/10 über daß bis geredt ſteht ibi non eſt lex Chriſti, ſed ipſe Chriſtus et regnum Chriſti, partum ſanguine ſuo 10 Chriſti unten 12 über vero ſteht labitur³ 13 hñn über (ſich)

¹) Erg. non videt tyrannus.
Sinn vgl. unten im Druck Z. 29f.

²) Der primus ordo iſt die fides.

³) Zum

Dr] connivere poſſumus ad noſtra vitia et peccata, quae quotidie multa commit- 15 timus, feramus etiam aliorum, Iuxta illud: 'Alter alterius onera portate' etc., Item: 'Diliges proximum tuum ſicut teipſum.'

Cum igitur in omni vitae ſtatu et omnibus hominibus ſint vitia, pro- ponit Paulus Chriſtianis legem Chriſti, qua admonet eos, ut alii aliorum onera portent. Qui hoc non faciunt, illi ſatis teſtantur ſe ne apiculum quidem 20 intelligere de lege Chriſti, quae eſt lex charitatis, quae, ut Paulus 1. Corinth. 13. 1. Cor. 13, 7 ait, 'omnia credit, omnia ſperat, omnia' onera fratrum 'portat', Salvo tamen ſemper primo ordine, in quo peccantes non transgrediuntur legem Chriſti, id eſt, charitatem, non laedunt proximum, ſed Chriſtum et regnum ipſius, quod ſanguine proprio paravit. Hoc Regnum non conſervatur lege charitatis, 25 ſed verbo, fide et Spiritu. Ad illos igitur, qui Chriſtum negant et non ſolum non agnoſcunt, ſed etiam defendunt peccatum ſuum, Deinde ad illos, qui perſeverant in peccatis (qui etiam partim Chriſtum negant), non pertinet hoc praeceptum, ut onera ipſorum portentur, ſed relinquendi ſunt, ne com- municemus operibus ipſorum malis. Contra qui credunt et libenter audiunt 30 verbum, et tamen contra voluntatem ſuam prolabantur in peccatum et

Hs] 'praeoccupatus', quia deus ei ignoscit hoc peccatum et tolerat. Quare tu non? etc. Si velit Deus corripere, tum pertineret plus ad eum quam te.

6, 3 'Si quis sibi videtur': Ibi iterum ghet ex ad pseudoap[osto]los et duos, qui sine misericordia sunt. Qui, inquit, fratrem contemnunt et nullum vitium fratri verstehen, sed soll kurz vmb ghen ut quidam morosi mariti, Ut quidam praeceptores: debet¹ nicht lachen, nicht ruren, — das ist nihil docere, das thut nicht. Quicunque tales sein, sunt, qui adhuc ignorant Christum et non opus se habere remissione peccatorum, alioqui dicerent: Tu, frater, habes hoc vitium, ego aliud; mea vitia remittuntur a deo mihi, sic tua. [Bl. 142^b] Si vero ad unguem volo, ut nicht 1 hat breit in fratre, da ghet impatientia, invidia, Ut wird mir feind vel hat kein lust; sequitur contemptus: non curat, quid praedico, facio. Hoc est vitium in pastore, habere contemptum in auditoribus, sed debet coli, revereri, non propter suam sanctitatem, sed quod

zu 1 'praeoccupatus' r 3 'Si bis videtur' vom Rande eingewiesen 4 sunt c aus sund
zu 9 am unteren Rande der Seite steht: Ioh. pf. ligunt [?] Bib[li]a² 13 non über (sed)

¹) Nämlich discipulus. ²) Diese Notiz ist unverständlich, wohl ohne Beziehung zur Vorlesung.

Dr] admoniti non solum audiunt, sed etiam detestantur ipsi peccatum ac sese emendare student, illi praeoccupantur et onera habent, quae Paulus iubet nos portare. Hic non simus inclementes et saeveri, sed exemplo Christi, qui tales tolerat et portat, toleremus ac portemus nos etiam eos. Si ipse non punit tales, quod tamen iure posset, multo minus nos etc.

6, 3 Nam si quis existimat se aliquid esse, cum nihil sit,
ipse se seducit.

20

Hic iterum perstringit Sectarum autores et pingit eos suis coloribus, quod duri et sine omni affectu misericordiae sint, qui contemnant infirmos, eorum onera non portent, sed omnia adamussim (ut quidam morosi mariti et asperi praeceptores) exigant, Quibus nihil placeat, nisi quod ipsi fecerunt, Quos denique semper habueris acerbissimos hostes, nisi omnia eorum dicta et facta probaveris et per omnia te ipsorum moribus accommodaveris. Sunt igitur homines superbissimi, qui omnia sibi arrogare audent. Hoc est, quod Paulus hic ait: existimant se aliquid esse, hoc est, habere spiritum, intelligere omnia mysteria Scripturarum, non posse errare et labi, non indigere ulla remissione peccatorum. Ideo Paulus recte addit, eos nihil esse, sed seipsos stultis persuasionibus de sapientia et sanctitate fallere. Nihil ergo neque de Christo neque de lege Christi intelligunt, alioqui dicerent: Tu, frater, hoc vitio laboras, ego alio laboro, 'Deus remisit mihi decem milia talentorum', remittam et tibi centum denarios etc. Cum vero ad unguem omnia exquirere

14 etiam fehlt CDE ipsi fehlt CDE

Hs] misericors ut Christus. Ideo 'qui putant se esse, cum non sint, seipsos seducunt', quia nihil sunt; statuit aliud de se, quam revera sit, putat se Sanctum, quia homines laudant et in ore omnium, et est nihil. In Apoc.: 'nudus, et dicis te divitem.' Ideo video nihil, quod¹ dupliciter remissione Offens. 3, 17
 5 peccatorum², 1. generali, quia indiget ope, 2. quod stolz et hoffertig eximit a generali remissione peccatorum et constituit se Sanctum, das ist duplex peccatum.
 11. Decemb. 'Unusquisque': Audistis, quomodo Paulus hoc detestabile genus 6, 4 hominum corripit, qui vocantur vane gloriosi, quia hoc odibile vitium nicht
 10 all iamer an in ecclesia, perturbat conscientias et politias, wenn³ gerät⁴ in spiritualia, ista⁵ est malum immedicabile.

1 putant über (sunt) se undeutlich 10 über in ecclesia steht im genus religionis 11 über malum steht falsch

¹) Vor quod erg. quam. ²) Erg. indigeat. ³) = wenn es. ⁴) = gerät, cindringt. ⁵) Nämlich die vana gloria.

Dr] et nulla prorsus infirmorum onera tolerare et portare velint, offenduntur hac ipsorum asperitate homines, incipiunt contemnere, odisse et fugere eos, non petunt ex eis consilia et consolationes, non curant, quid aut quo modo
 15 doceant, Cum contra deberent Pastores potius ita se gerere erga illos, quibus praesunt, ut colerent et admirarentur eos, non propter ipsorum personam, sed ministerium et virtutes Christianas, quae in ipsis maxime elucere debent.

Pulcherrime igitur pinxit hoc loco Paulus tales tetricos et immiseri- cordes sanctos, cum dicit: 'Existimant se aliquid esse', hoc est, inflati suis
 20 stultis opinionibus et somniis inanibus habent de se mirificam scientiae et sanctitatis persuasionem, et tamen re vera nihil sunt, sed seipsos tantum decipiunt. Manifesta enim deceptio est, cum aliquis persuasus est se aliquid esse, et tamen nihil est. Tales describuntur Apoca. Cap. 3. his verbis: 'Tu Offens. 3, 17
 25 miser et miserabilis, pauper, caecus ac nudus' etc.

Opus autem suum probet unusquisque, et tunc in semetipso 6, 4 tantum gloriam habebit, et non in alio.

Pergit in illa correptione hominum detestabilium, qui vocantur vane gloriosi. Est enim odibile et maledictum vitium illa vanae gloriae cupiditas,
 30 quod omnium malorum causam parit quodque simul Politias et conscientias perturbat, Et quidem in spiritualibus est plane immedicabile malum. Quanquam autem hic locus possit intelligi de operibus ipsius vitae seu conversationis, tamen principaliter urget Apostolus opus ministerii et invehitur in

12/13 hac sua ipsorum asperitate multos offendunt, qui incipiunt CDE

Hs) 'Probet unusquisque': Hoc quamquam possit intelligi de operibus ipsius vitae vel conversationis, tamen principaliter urget Paulus opus ministerii et taxat vane gloriosos doctores.

Hoc genus hominum hat die art an sich: non studet hoc, ut probent recte opera sua, sed ut habeant plausum. Sunt ingeniosi in alieno labore 5 et animosi in alieno periculo. Quando videt Paulum bene praedicasse et tans¹ nicht besser machen, ut non potest Meister fluglig, hebt er an.² Ut ingeniosi ad calumniandum ad aliena bona studia, 2. plausi, 3. audaces. Quando illustres facti apud vulgus, ghen hin an, quando invenient pericul[a], heben sie sich da von, volunt besser machen, et non.³ Non quaerunt, quam 10 bene faciant, sed solum quaerunt gloriam, got geb, es verderb Christus, ecclesia, politia. Es sind heilos leut, ista 3 vitia habent.

Quid est, inquit, quod quaeras causam apud alios et tuum ministerium instituas, ut dicatur de te? Das sind rechte theologi scribenten: Es ist nichts cum Paulo. Quando istum plausum habent, so ghen hin an et 15

3 taxat scheint geschrieben glorios—s 4 ¶ Hoc⁴ 13 ¶ Quid⁴ quaeras] quaeris
14 dica(n)tur

¹) Nämlich pseudoapostolus. ²) Erg. calumniari. ³) Erg. possunt. ⁴) Diesen Marken für den Druck entsprechen im Druck die Abschnitte unten Z. 18 und 31.

Dr] *νεροδοξους* illos, qui perturbant suis phanaticis opinionibus recte institutas conscientias.

Est autem hoc proprium eorum, qui *νεροδοξία* laborant, quod prorsus nihil curant, an opus, id est, ministerium suum, purum sit nec ne, sed id unicum spectant, ut plausum vulgi acquirant. Sic Pseudoapostoli, cum 20 viderent Paulum pure praedicasse Galatis Euangelium nec se melius quidquam afferre posse, coeperunt recte et pie ab eo tradita calumniari et suam doctrinam anteferre Pauli doctrinae, eaque arte conciliaverunt sibi favorem Galatarum et Paulum fecerunt ipsis odiosum. Quare *νεροδοξοι* coniungunt haec tria vitia: Primum vanae gloriae cupidissimi sunt. Deinde mire inge- 25 niosi sunt ad calumniandum aliorum bene dicta et facta, ut hac via populi applausum acquirant. Tertio, cum illustres facti sunt apud vulgum, alieno tamen labore et periculo, tam fortes et animosi fiunt, ut nihil non audeant. Sunt igitur homines pestiferi et omni maledictione digni, quos odi cane peius et angue. Nam quae sua sunt, quaerunt, non quae Christi Iesu etc. 30

Contra tales hic agit Paulus, Quasi dicat: Eiusmodi vane gloriosi spiritus in hunc finem opus suum faciunt, id est, docent Euangelium, ut gloriam et plausum apud homines acquirant, hoc est, ut praedicentur ab illis insignes et egregii doctores, quibuscum Paulus et alii conferri non possint.

20 acquirant] mereantur CDE
visum CDE

23 doctrinae Pauli CDE

24 odiosum] in-

Hs] *richten vnglück an.* Sic isti fecerunt: Pauli laborem perturbant [Bl. 143^a] et aliorum dicta et facta calumniantur et vulgus libenter audiunt, statim vilesunt bonam doctrinam et pruritus aurium *schlechtē zu* et venit nebulo, qui laudat vulgus; tum sapiens est, fortis et illustris. Sed probet opus, 5 i. e. non quaerat plausum nec confidat in eum. Si opus fuerit integrum, si bene doces, *forq nicht pro laude*, — laudaberis; et fac opus tuum probe, ne quaeras laudes, calumniaris aliena etc. Si probe administras ecclesiam, — si non sequatur laus, quid ad te? dicam: propter vulgi plausum non etc. 'Per ignominiam et a dextris et sinistris.' Sic docebo verbum 2. Cor. 6, 7 f. 10 et meum ministerium nullo respectu humano, nulla cura gloriae, sapientiae. Tum erit, ut gloriam, non quod gloriamur in nobisipsis etc. Sed si scio, quod fideliter gessi meum officium, tum glorior in domino deo; ista gloria est pura. 'Gloria nostra hec est', cum Paulo dicere possum, et est nostra 2. Cor. 1, 13

5 (quaerat) non quaerat 8 sequatur 9 Per] pro 11 (ut) non 13 et mit
Strich zu domino Z. 12 gezogen

Dr] Ubi hanc existimationem adepti sunt, incipiunt calumniari aliorum labores, 15 dicta et facta, et sua magnifice praedicare. Eaque versutia dementant animos vulgi, qui, quia habet 'prurientes aures', non solum delectatur novis dog- 2. Tim. 4, 8 matibus, sed etiam gaudet eos, quos antea doctores habuit, obscurari et premi a novis illis, ut somniat, gloriosis doctoribus, propter sacietatem et nauseam verbi. Hoc, inquit, fieri non debet, sed unusquisque sit fidelis in ministerio 20 suo, non quaerat gloriam propriam etc. nec confidat in temere applaudentem multitudinem, sed hoc tantum curet, ut probe opus suum faciat, id est, pure doceat Euangelium. Quod si opus eius rectum fuerit, sciat non defuturam sibi gloriam apud Deum, deinde etiam apud pios. Quod interim apud ingratum mundum nullam laudem meretur, hoc nihil moveat eum, scit enim 25 illum esse finem ministerii sui, non ut ipse, sed ut Christus inde glorificetur. Ideo 'instructus armis iusticiae a dextra et sinistra' constanti animo dicat: 2. Cor. 6, 7 Non incepti docere Euangelium, ut mundus honorem mihi deferret, ideo neque propter ignominiam, qua me afficit, desistam. Is docet verbum et peragit ministerium suum sine ullo respectu humano, sine ulla cura laudis, gloriae, 30 fortitudinis, sapientiae etc. Non nititur aliorum laude, sed eam habet in semetipso.

Quare qui recte et fideliter administraverit officium suum, nihil curat, quid mundus de se loquatur, non curat, sive laudet sive vituperet eum, sed habet gloriam in semetipso, quae est testimonium conscientiae et gloria in 35 Deo. Ideoque cum Paulo dicere potest: 'Gloria nostra haec est, testimonium 2. Cor. 1, 13 conscientiae nostrae, quod in simplicitate et sinceritate Dei, non in sapientia

Hs] gloria; non curo, quod alii odiunt, habeo in memetipso gloriam, scilicet 'meae conscientiae'.

Sed econtra Vana gloria kumpt her, seht suum officium in os alienum et opinionem vulgi. Sic Karlsta₁dus: is blieb semper an eim ding so lang, donec mude war, incepit aliud. Sic gloria est in aliorum ore, non apud se. ⁵ Das ist nicht, ut Pl₁aulus 2. Cor. 1.: Sed ideo praedicavi, ut hab₁eam gloriam¹, ut aliis²; et tantum mach₁t officium suum hin, ut hab₁eat plausum apud ipsum; est gl₁oria, fid₁ucia, 'testimonium', sed apud exteros. Mir der gloria³ nicht! Quando isti⁴ deficiunt, ist er auch verlor₁n, non habet gloriam, wo wil er sich hin halten? ruente gloria alieno, ipse totus ruit. Sed sic: Ego gero ¹⁰ hoc ministerium, sive placeat angelis; ist₁s recht, hab₁eo laudem. Si fallen⁵

3 Vanae scheint geschrieben 5 ore c aus os 6 2. c aus 1.

1) Erg. apud Deum. 2) Erg. Evangelium praedicem. 3) Nämlich der eitle Ruhm. 4) Nämlich die, welche ihn spenden. 5) = abfallen.

Dr] carnali, sed in gratia Dei conversati sumus in hoc mundo' etc. Illa gloria est pura et stabilis, non enim pendet a iudicio aliorum, sed a conscientia propria, quae nobis testimonium prebet nos recte docuisse, recte administrasse Sacramenta et omnia recte fecisse, ideoque non potest contaminari aut tolli. ¹⁵

Altera illa, quam habent *κεροδοξοι*, est incerta et periculosissima gloria, quia non habent eam in semetipsis, sed pendet ex ore et opinionibus vulgi. Ideoque non possunt habere testimonium propriae conscientiae, quod omnia simplici et sincero animo tantum ad illustrandam gloriam Dei et salutem animarum promovendam fecerint. Huc enim spectant, ut ipsi ex opere seu ²⁰ labore praedicationis suae inclarescant et glorificentur ab hominibus. Habent igitur gloriam, fiduciam et testimonium, sed apud homines, non apud semetipsos neque apud Deum. Hoc modo pii non cupiunt habere gloriam. Si Paulus habuisset laudem et gloriam apud homines, non apud semetipsum, coactus fuisset desperare, cum videbat multas Civitates, Regiones et totam ²⁵ Asiam a se deficere, cum videbat tot scandala et Sectas praedicationem suam sequi. Christus cum solus erat, hoc est, cum non solum a Iudaeis quaeretur ad mortem, sed etiam a suis discipulis relinqueretur, tamen solus non erat, sed Pater cum illo erat. Sic si hodie nostra fiducia et gloria penderet ex hominum iudicio et favore, cogeremur brevi tristitia animi perire; tantum ³⁰ enim abest, ut Papistae, phanatici spiritus et totus mundus aliqua gloria et laude dignos nos iudicent, ut etiam acerbissime oderint et persequantur nos, Item, ut ministerium et doctrinam nostram extreme blasphement et prorsus evertere nitantur. Nihil ergo habemus apud homines nisi meram ignominiam.

29 erat, quia gloriam habebat in semetipso. Sic CDE 33 Item, ut] imo libenter CDE blasphement] blasphemarent CDE 34 evertere nitantur] everterent CDE

Hs] a me, tamen habeo gloriam. Etiam si totus mundus arriserit et ceciderit postea, tamen maneo idem, quia opus meum probe factum et bona conscientia coram deo. Das ist 'gloria in semetipso', das ist not, mächtig etc., quia Euangelium nostrum est tale, quod de sua natura et de malitia Satanae
 5 affert secum crucem et est 'verbum scandali', [Bl. 143^b] hodie accedunt, cras 1. Cor. 1, 18 abiunt. Si fundassem gloriam meam ad plausum, tum etiam cecidissem. Ideo discat praedicator gloriationem in seipso habere, non in aliorum ore. Si venit, nimb⁹ ihs an. Paulus: 'per gloriam' etc. Sunt quidam, qui vos 2. Cor. 6, 8 praedicent¹, Sed mihi est alius², Scilicet substantia est 'testimonium con-
 10 scientiae meae'. Et specto, an syncerum meum officium, pura doctrina, an laudetur a deo. Si hoc habeo, dico me habere gloriam in meipso, hic nemo potest auferre, ibi fundata stat in corde meo; quod alius laudat, cras potest

1) = preisen. 2) Nämlich Gott.

Dr] Sed gaudemus et gloriamur in Domino. Ideo securi et laeti summa fide et diligentia officium, in quod constituit nos Deus quodque ei gratum esse
 15 scimus, administramus. Hoc facientes nihil curamus, sive placeat sive displiceat diabolo opus nostrum, sive mundus faveat sive invidet nobis. Scientes enim opus nostrum probe factum esse, et habentes bonam conscientiam coram Deo recta incedimus 'per gloriam et ignominiam, per infamiam 2. Cor. 6, 8 et laudes' etc. Hoc Paulus vocat gloriam in semetipso habere.

20 Et haec valde necessaria admonitio est contra hoc nocentissimum vitium, Quia Euangelium eiusmodi est doctrina, quae de sua natura, deinde etiam malicia Satanae affert crucem. Hinc Paulus vocare solet 'verbum crucis et 1. Cor. 1, 18 scandali'. Non habet perpetuo constantes discipulos, qui hodie accedunt et profitentur illud, cras offensi cruce iterum deficiunt et negant illud. Ideo
 25 qui propter plausum et laudem ex hominibus venandam docent Euangelium, illos necesse est perire et eorum gloriam in ignominiam verti, quando populus cessat eis applaudere. Discat igitur unusquisque doctor, ut gloriam non in ore aliorum, sed in semetipso positam habeat. Si qui sunt, qui laudant eum, ut vere pii solent ('Per gloriam et ignominiam' inquit Paulus), recipiat 2. Cor. 6, 8
 30 hanc gloriam, sed velut accidens gloriae, Substantiam autem gloriae ducat esse testimonium conscientiae suae. Is tunc probat suum opus, hoc est, nihil sollicitus de sua gloria, hoc unicum spectat, ut probe administret officium suum, hoc est, ut pure doceat Euangelium et legitimum usum Sacramentorum ostendat etc. Cum ita probat opus suum, habet gloriam in semetipso,
 35 quam nemo ei eripere potest, quia eam bene plantatam, fixam et firmatam habet in corde suo, non ore aliorum, quos Satan potest facillime avertere et ex eorum ore et lingua pauloante benedicente maledicentissimam facere.

Hs] avertere et ex lingua benedicente potest facere maledicentis[simam]. Si vero opus verum, non potest.

Si vultis habere gl[ori]am, quaerite dextre et solide, non ponatis gl[ori]am in os alicuius sed in corde, et hoc, quando opus recte facitis; manente ea in gloria, sequetur eam aliena, si non statim, tamen suo tempore. Si econtra, 5 sequetur etiam ignominia foris ut intus, quia quaero tantum, ut glorios[us] sim. Ita vane gloriosi hodie Z[wi]nglius, Oeco[lampadius, qui nihil spectab[ant] quam gloriam et extra se, non spectab[ant], ut doctrina sana, sed in ea volebant habere magnam gl[ori]am. Das ist ein arme hoffart, da der Teufel

2. Mo[se] 20, 7 den ar[ab] an wiß[is]t, verbo dei abuti pro plausu. 'Non erit innocens.' Econtra: 10

1. Sam. 2, 30 'qui ho[n]orificaverit, et ego.' 1. quaerite dei gloriam, quae est nostra, i. e. spectet, curet, stud[et] suum opus probum facere, ut sit suum ministerium

1. Cor. 4, 2 fidele. 'Quaeritur inter', 1. Cor. 3., esto fidelis i. e. mach[us] dein opus rect[us]; nihil spectes quam salutem animarum, tum opus tuum est probum, fidele; 15
fo[rum] sch[ola] drauff, et habes apud te gloriam et d[ic]ere potes in conscientia: 15
deo placet mea doctrina, opus.

3 ¶ Si 10 verbo c aus gloria über innocens steht 2. praeceptum

Dr] Si igitur, inquit Paulus, cupidi estis gloriae, quaerite eam dextre et solide, non ut posita sit in ore aliorum, sed in corde vestro. Hoc tum fit, cum probe feceritis officium vestrum. Ita quoque futurum est, ut gloriam, quam in vobisipsis habetis, sequatur etiam aliquando gloria apud alios. Quod 20 si vero in aliis tantum, non in vobis ipsis gloriemini, sequetur ignominiam et confusionem illam, quam habetis intus in corde, etiam confusio foris apud alios. Hoc vidimus aetate nostra in quibusdam spiritibus phanaticis, qui non probabant opus suum, id est, non curabant, ut pure Euangelium docerent, sed eo abutebantur ad plausum vulgi contra secundum praeceptum. 25 Ideoque internam ipsorum confusionem secuta est etiam externa, Iuxta illud:

2. Mo[se] 20, 7 'Non habebit Dominus eum insontem, qui vane usurpaverit nomen ipsius',

1. Sam. 2, 30 Item: 'qui me contemnunt, erunt ignobiles'. Contra, si primum gloriam Dei quaerimus per ministerium verbi, certo sequetur etiam gloria nostra, Iuxta illud: 'Qui me honorificaverit, glorificabo eum'. Summa, Unusquisque 30 probet, id est, diligenter curet, ut suum ministerium fidele sit, nam hoc

1. Cor. 4, 2 maxime requiritur in ministris verbi, 1. Corin. 4. Quasi dicat: Quisque studeat hoc unum praestare, ut pure et fideliter doceat verbum, nihilque spectet quam gloriam Dei et salutem animarum, tum opus suum fidele et solide bonum est habetque in conscientia sua gloriam, eam videlicet, quod 35 cum fiducia potest dicere: Haec doctrina et ministerium meum placet Deo, Quae profecto excellens et magnifica gloria est etc.

Potest autem illa sententia etiam comode applicari ad opera in quocunque vitae genere a piis facta. Ut, qui Magistratus, Paterfamilias, Servus,

Hs] Sic in aliis operibus vitae. Si paterfamilias, magistratus, auditor, praeceptor, fac opus tuum et mane in tua vocatione, illam fideliter exerce. Et frag nicht darnach, an schaden leiden, et potes dicere: fui praeceptor, cum omni fide tractavi, feci, quod potui, ideo certum, quod placeat. Si calumniatur homo, nihil nocet, [Bl. 144^a] sic müssen omnia bona opera contemp[tum, calumniam, ingratitudinem haben. Ideo spectemus nihil aliud quam opus. Deus dixit, quod velit destruere calumniatorem, ‘finis eorum ^{Phil. 3, 19} confusio’, ‘Insipientia’ etc. Per quem? Iudicem deum. Ita Ps.: ‘Educat ^{2. Tim. 3, 9} tanquam meridiem’; Item: quid volunt obscurare. Si non opus nostrum ^{Bl. 37, 6} probum, so wirst zu schanden; alibi 1. Cor.: ‘stipula, aurum’.

10 In semetipso, so solls an allen sein, ut glorientur apud se, sed tamen in deo, quod meum verbum sit Suum et opus. Das muß da vor sein: contra odibile vitium vanae gloriae.

1 ¶ Sic¹ 7 calumniatorem c aus calumniatori 8 Ps.] propheta 10 [schanden] fanden 11 gloriantur

¹) Dieser Marke entsprechend der Abschnitt unten im Druck S. 152, 38.

Dr] Praeceptor, discipulus etc. est, maneat in vocatione sua ac in ea probe et fideliter officium suum faciat, nihil sollicitus de his, quae extra vocationem suam sunt. Hoc faciens habet gloriam in seipso, ut dicere possit: Summa qua potui fide et diligentia feci opus vocationis divinitus mihi mandatum, ideoque scio hoc opus in fide et obedientia Dei factum placere Deo. Si id calumniantur alii, parum refert. Semper enim sunt, qui contemnunt et calumniantur doctrinam et vitam piam. Sed Deus saeveriter minatus est se destructurum calumniatores. Ideo cum tales diu anxie quaerunt vanam gloriam et vere pios suis calumniis conati sunt obscurare, accidit illis, quod Paulus dixit: ‘Quorum gloria confusio erit’, Et alibi: ‘Insipientia eorum nota ^{Phil. 3, 19} fiet omnibus.’ Per quem? Per Deum, iustum Iudicem, qui, ut illorum calumnias traducet, ita piorum ‘iusticiam educet sicut meridiem’, Psal. 37. Particula ‘in semetipso’, ut hoc etiam obiter admoneam, sic accipienda est, ne tamen excludatur Deus, Ut scilicet unusquisque sciat opus suum, in quocunque tandem pio vitae genere sit, esse divinum opus, quia est opus vocationis divinae, habens mandatum Dei.

30 Unusquisque enim suum onus portabit. 6, 5

Est quasi ratio superioris sententiae, ne quis innitatur aliorum iudiciis de se, Quasi dicat: Extrema dementia est, quod quaeris gloriam in aliis et

15 de his operibus, quae CDE 15/16 extra bis sunt] non sunt vocationis suae CDE 16 ut dicere possit] Potest enim dicere CDE Summa fehlt CDE 20 piam] piorum CDE saeveriter] severe CDE 22 conati sunt] conantur CDE

^{Hs]}
^{6, 5} 'Unusquisque': Das gehört da zu. Quid est, quod alter alteri fīdit, tum
einer potest alteri helfen in ext[re]mo die? Ipsi volunt vehi laud[em] alicui.
Sed quando venit ad ext[re]mum diem, horam mortis, isti laud[ato]res non
werden tuum onus tragen, sed tu. Ideo cogito, quod deus non res[p]iciet
meos laudatores, sed meum onus portabo, et vid[er]eo, an apud meipsum ⁵
habeam gloriam in deo, quia morientib[us] nobis cessant istae voces laud[an]-
tium. Sed morior, venio ipse, appareo c[or]am iudice, scio, quod dilig[en]ter
feci, quia factum secundum vocationem.

Scimus remissionem peccatorum solle g[er]en super omnia opera. Mini-
steria b[er]oni pastoris sunt bona et solida respectu vani gl[ori]osi; Pomerani est ¹⁰
rectum, Zwinglii est vana gloria; hic synceritas; loquitur de collat[i]one vero-
rum operum, qui quaerunt apud deum gl[ori]am, non hominum. Quando

2 (habere) vehi 9 ¶ Scimus¹ über super omnia opera steht de quo non iam
zu 11/12 hec omisi, non potui legere²

¹) Dieser Marke entsprechend der Abschnitt im Druck Z. 25. ²) Diese Erklärung
Rörers, er könne seine Schnellschrift an dieser Stelle selbst nicht lesen, bezieht sich auf die
beiden Worte collat[i]one verorum. Dem Sinne nach findet sich aber der Gedanke im
Druck S. 155, 15ff.

Dr] non in temetipso. In agone enim mortis et novissimo Iudicio nihil proderit
tibi, quod alii te laudaverint, Nam onus tuum alii non portabunt, sed tu
stabis ad Tribunal Christi et solus portabis onus tuum. Ibi nihil iuvare ¹⁵
te poterunt laudatores tui, nam morientibus nobis cessant istae laudantium
^{98m. 2, 16} voces. Ac 'in illo die, quo indicabit Dominus occulta hominum', stabit
testimonium conscientiae pro te aut contra te, Contra te, si habueris gloriam
in aliis, Pro te, si eam habueris in temetipso, hoc est, si conscientia tua
testimonium tibi praeberit, quod probe et fideliter administraveris ministe- ²⁰
rium verbi, spectando tantum gloriam Dei et salutem animarum, Vel tuum
officium secundum vocationem recte feceris. Et illa verba: 'Unusquisque
portabit iudicium suum', satis vehementia sunt, quae certe perterrefacere nos
deberent, ne inanis gloriae cupidi essemus.

Porro observandum est nos hic non versari in loco iustificationis, ubi ²⁵
nihil valet nisi mera gratia et remissio peccatorum, quae sola fide sus-
cipitur, Ubi omnia opera, etiam illa, quae sunt optima et secundum divinam
vocationem facta, opus habent remissione peccatorum, quia perfecte non
facimus ea. Sed haec alia caussa est. Non agit hic de remissione pecca-
torum, sed confert vera et hypocritica opera. Quare ista sic debent accipi, ³⁰
Quod, etsi opus seu ministerium pii Pastoris non tam perfectum sit, quin
indigeat remissione peccatorum, tamen in se probum et perfectum est respectu

Hs] venit ad con[scientiam, nihil; tamen scire deb[leo, opus meum factum in
veritate et sync[eritate et voc[atione divina, et verbum non corrup[i, sed
servavi purum, docui, sicut est. Das wird 'onus tragen'. De bene admi-
nistrato ministe[rio et of[icio et vita bene peracta oportet certe opera
5 hab[ere, quae novimus bona. Paterfa[milias muß wissen, quod bonum opus
suum opus. Eatenus confidendum in opera, quod scimus grata coram deo.
Das were ein recht kunst, quia meus laudator wird mich nichts helfen, sed
quisque pro se stabit.

Hoc vitium hat h[ym wehe gethan et schaden. [Bl. 144^b] Et valde peri-
10 culosum vitium. Non titil[ari suis laud[ibus, est peric[ulosum et nemo potest
resistere, nisi hab[eat s[piritum s[anctum, alii omnes cadunt. Spirituales
dicunt: Hoc facio, scio, quod divina voc[atio, nihil res[picio quam salutem
animarum et deum in sync[eritate et veritate.

Ordinat ecclesias: 'doct[oribus'. adhuc reg[ula discipulo: debet imper-6,6

2 non fehlt 3 über wird steht heißt 9 ¶ Hoc¹ 14 über Ordinat die Ziffer 2
über doct[oribus die Ziffer 1²

¹) Der Marke entsprechend der Abschnitt im Druck Z. 26. ²) D. h. doct[oribus
soll als Textwort voranstehen.

Dr] 15 ministerii vane gloriosorum. Sic nostrum ministerium est probum et solidum,
quia gloriam Dei et salutem animarum per illud quaerimus, non item phana-
ticorum spirituum, illi enim gloriam suam quaerunt. Quanquam igitur nullum
opus conscientiam possit tranquillam reddere coram Deo, tamen necesse est
nos certo posse statuere, quod opus nostrum fecerimus in sinceritate, veritate
20 et vocatione divina, hoc est, quod verbum Dei non corruperimus, sed illud
pure docuerimus etc. Hoc conscientiae testimonio de ministerio recte admini-
strato et vita etiam bene peracta nobis opus est. Eatenus igitur gloriari
debemus de operibus, quatenus scimus ea mandata a Deo et ei grata esse.
Unusquisque enim in extremo iudicio portabit onus suum, ideo alieni lauda-
25 tores ibi non proderunt.

Hactenus insectatus est pestilentissimum vitium vanae gloriae, ad quod
depellendum nemo tam firmus est, qui non assidua oratione opus habeat.
Quis enim etiam pius non delectatur laudibus suis? Solus Spiritus sanctus
conservare nos potest, ne illa peste inficiamur.

30 Communicet autem is, qui catechisatur verbo, ei, qui se 6,6
catechisat, in omnibus bonis.

Hic concionatur discipulis, ut impertiant omnia bona Doctoribus. Olim
saepe miratus sum, cur Apostolus tam diligenter praeciperet Ecclesiis, ut

16/17 non bis spirituum] Contra phanaticorum spirituum non est tale CDE 17 illi
enim] quia CDE 32 discipulis seu auditoribus verbi, ut CDE

Hs] tire suo praecep[tori omnia bona. Das hab ich vorzeiten gehalten pro lecher-
lich ding, quod praecip[er]et Ecclesiis, ut alerent suos Apostolos. Tempore
Papae non solum donab[antur], sed afflueb[ant], videtis quantas moles, stu-
puimus. Is dedit arcem, domum, hortum, florenos. Das was¹ affluere.
Ideo cogitab[am], das P[aulus] vergeblich² redte etc., sed putabam, man sol⁵
den auditoribus weren, ut non doceatur. Sed videmus iam, quam wenig.
Quia tum docto[re]s falsitates³, illic Pap[ae], Ep[iscop]i, Reg[es], p[ri]ncipes,
monachi, domini. Iam E[van]gelio orto videtur, quantus labor. Iam in
toto orb[is] non est ec[clesi]a, quae suos alat, sed de bonis Pap[ae].⁴ Turpe
est, quod P[aulus] Ap[osto]lus muß so viel wort verlieren um einer parted[er]en; 10

3 (a) Papae 4 domum e aus domus 6 docetur 9 (Iam quando lego) Turpe

¹) = war. ²) = unnötig. ³) Erg. docuerunt. ⁴) Zum Sinn vgl. im Druck
unten Z. 29 ff.

Dr] Doctores suos alerent. Videbam enim in Papatu mira largitate omnes con-
ferre omnia ad extruenda magnifica templa, ad stipendia amplificanda augen-
dosque redditus illorum, qui sacra tractabant. Hinc et Episcoporum et aliorum
clericorum dignitas atque opes sic creverunt, ut passim occupaverint cultis-
simas et optimas terras. Existimabam igitur Paulum frustra haec praecepisse, 15
cum omnia bona clericis non solum abunde donabantur, sed etiam largissime
affluebant. Ideoque potius debortandos homines cogitabam, ne amplius
darent, quam adhortandos, ut darent. Videbam enim ista nimia hominum
largitate crescere avariciam clericorum etc. Sed nunc cognoscimus causam,
cur prius abundaverint omnibus bonis, iam egeant Pastores et verbi ministri. 20

Prius, cum impia et falsa docerentur, tam abunde affluebant omnia,
ut ex Patrimonio Petri, qui negat se argentum et aurum habere, et ex spiri-
tualibus, ut vocant, bonis Papa, Caesar, Cardinales et Episcopi etc. Reges
et Principes mundi facti sint. Nunc autem, cum Euangelium doceri est
coeptum, tam divites sunt professores ipsius, quam olim fuerunt Christus et 25
Apostoli. Experimur igitur, quam egregie servetur hoc praeceptum de
alendis doctoribus verbi, quod Paulus hic et alibi tam diligenter urget et
inculcat auditoribus. Nulla iam Civitas est, quae quidem nobis sit nota,
quae suos doctores alat, sed omnes aluntur de bonis, non quae Christo, cui 30
nemo aliquid dat (Natus enim utitur praesepti loco lectuli, cum ipsi non sit
locus in diversorio; Conversans in terris non habet, ubi caput suum reclinet;
Postremo spoliatus vestibus, nudus in cruce inter duos latrones pendens
miserrime moritur), sed quae Papae [Bg. cc] donata sunt pro suis abomina-
tionibus, quia oppresso Euangelio humanas traditiones docuit et impios cultus
instituit. 35

Et quoties lego Pauli adhortationes, in quibus concionatur Ecclesiis,
ut vel suos Doctores alant, vel ut conferant aliquid pro sublevanda inopia

Hs] loquitur de Ec[clesia Cor[inthiorum: 'non propter nos?' 'merced[es mere-
 tricis', gut gelt gibt man, — praedicator[es darb]en econtra. Ziehen omnes
 manum.¹ Iam est rapere, furari et nequis[simi etc. Ideo vid[etis, quam
 neces[sarium est praecipere Ec[clesiae, ut pastores suos alat, quia, quando
 5 dei gratia praedicatur, tum irascitur diab[olus. Was aber drauß folgen wird,
 vide. In vet[ere T]estamento praeceptum, ut alerent Levitas. S[pi]ritum
 S[an]ctum quando diab[olus non potest opprimere virib[us, mend]aciis ps[eu]-

1. Cor. 9. 10
 Micha 1, 7

1 vor nos am Zeilenanfang nochmals non zu 1/2 Mich. 1. r 2 man o Ziehen]
 Ziehet 7 mend[aciis] — ed[über mend[aciis steht schwer]mer

1) Erg. jurüß.

Dr] Sanctorum in Iudaea, soleo vehementer admirari et pudore suffundi, quod
 tantus Apostolus coactus sit tam multis verbis uti, ut hoc beneficium ab
 10 Ecclesiis impetraret. Ad Corint. agit hanc rem duobus integris Cap. Ego 1. Cor. 9. 10
 non libenter velim Vuitebergam, quae ad Corinthum plane nihil est, sic
 infamare, sicut ipse infamavit Corinthios tam anxia et sollicita emendicatione
 victus pro pauperibus. Sed ea fortuna est Euangelii, quando docetur, non
 solum nemo quicquam dare vult pro sustentandis ministris ipsius et conser-
 15 vandis scholis, sed omnes incipiunt rapere, furari, imponere alii aliis variis
 artibus, Summa, homines videntur degenerasse subito in immanes bestias.
 Contra quando doctrinae daemoniorum praedicantur, homines vere prodigi
 fiunt et omnia sponte offerunt suis seductoribus. Prophetae idem peccatum
 exprobrant etiam Iudaeis, quod piis Sacerdotibus et Levitis aegre victum,
 20 impiis omnia affluenter dederint.

Quare nunc primum intelligimus, quam necessarium sit hoc praeceptum
 Pauli de alendis ministris Ecclesiarum. Satan enim nihil minus ferre potest
 quam lucem Euangelii, ideo lucente ea excandescit et totis viribus conatur
 eam extinguere. Hocque tentat duplici via, Primum mendaciis Haereticorum
 25 et armis Tyrannorum, Deinde inopia et fame. Cum vero Satan hactenus
 in nostris terris per Haereticos et Tyrannos Euangelium opprimere non
 potuit, tentat alteram viam, ut videlicet ministris verbi victum subtrahat, ut
 inopia et fame coacti deserant ministerium suum atque ita cum tempore
 populus miser verbo privatus degeneret prorsus in bestias. Et Satan horren-
 30 dissimum malum hoc, ut eo citius veniat, vehementer urget per impios
 Magistratus in Civitatibus et Nobiles in rure, qui bona Ecclesiarum, ex
 quibus ministri Euangelii debebant vivere, rapiunt et in malum usum trans-
 ferunt. 'De mercedibus meretricis', inquit Propheta Micheas, 'ista bona Micha 1, 7
 congregata sunt, ideo ad mercedem meretricis revertuntur.' Deinde Satan

15 imponere] circumvenire CDE aliis] alios CDE 16 degenerasse] degenerare CDE
 25 Satan fehlt CDE 26 terris, gratia Dei, per CDE

Hs] doapostolorum, — fame greiff̃t er̃s an, et hodie fit. Si Nōtten et nobiles non possunt auferre, etc. Et leid¹, quod 1 d[enarium].² Ideo fiet: qui
 1. Cor. 9, 11 instruitur verbo, participet spiritualibus. P[aulus]: 'magnum, si'. Et fiunt divites per nos, et nolunt carnalia etc. Iudicium sequetur, ut nec carnalia nec spiritualia hab[ea]nt, et nos servabimus utrumque, quia *muffen mit essen*.⁵ Si non dant, signum, quod amiserint verbum et excommunicati. Impossibile, quod fidelis Christianus ferre possit famem sui pasto[r]is, e[hr]³ riß e[hr]⁴ ex collo.⁵ Sed quia diversum fit, Nobiles et Cives etc., ergo excommunicati, quia contemnunt et rapiunt ministro dei vitam spi[rituale]m. [Bl. 145^a] P[aulus] verfihet̃s sich auch ad Galatas, quod nihil pasto[r]i daturi. Ideo ist̃s pläge,¹⁰

2 non fehlt zu 5 Ps. 8. [V. 7 ff.] r 8 etc. o excommunicati] excoiati
 9 am oberen Rande der Seite steht der Buchstabe Q als Lagenbezeichnung ebenfalls am
 oberen Rande steht: Vide Esaiam fol. 48.

¹) Sinn: e[ss] tut ihnen leid. ²) Erg. darent. ³) = eher. ⁴) = er.
⁵) Erg. sich das H[er]mb.

Dr]privatim abducit homines etiam bonos ab Euangelio nimia saturitate. Illa enim diligens et quotidiana tractatio verbi nauseam et contemptum plerisque affert, qui paulatim postea negligentes fiunt ad omnia officia pietatis exercenda. Item nemo liberos suos iam adhibet ad bonas, multo minus sacras literas discendas, sed ad questuosas tantum artes. Ista omnia molitur¹⁵ Satan in hunc finem, ut Euangelium in nostris regionibus opprimat, etiam sine vi Tyrannorum et dolis Haereticorum.

Non frustra igitur monet Paulus auditores verbi, ut Doctoribus suis
 1. Cor. 9, 11 communicent in omnibus bonis. 'Si nos', inquit ad Corinthios, 'vobis spiritualia seminavimus, magnum est, si nos carnalia vestra metamus?' Debent
 20 igitur auditores in carnalibus ministrare illis, a quibus spiritualia acceperunt. Sed Rustici, Cives et Nobiles abutuntur hodie doctrina nostra tantum ad parandas opes. Antea regnante Papa nemo erat, qui quotannis non pendebat aliquid Sacerdotibus pro anniversariis, ut vocabant, Missis, Vigiliis etc. Habebant et Fratres mendicantes suam partem. Auferebant Romanae merces et²⁵ quotidianae oblationes etiam aliquid etc. Ab istis et aliis infinitis exactionibus liberati sunt homines nostri per Euangelium. Sed tantum abest, ut grati sint pro ista libertate, ut prorsus ex prodigis largitoribus facti sint fures et raptores, qui neque Euangelio neque ministris ipsius neque pauperibus sanctis vel unum assem darent. Quod certissimum signum est eos iam amisisse verbum³⁰ et fidem et excommunicatos esse a nostris bonis, Quia impossibile est, quod vere pii ferre possint Pastores suos inopia laborare. Quia vero gaudent et

24 vocabant, item pro Missis CDE 26 oblati-||, am Zeilenanfang dann ones weg-
 gefallen A 31 et bis bonis] et, in summa, nihil spiritualium bonorum habere CDE

Hs]quod habent pseudoapostolos. Qui deo non vult dare 1 h[er]er, det diabolo florenum, qui non unam horam deo, diabolo annum, — nulla iustior lex. Iam videmus, verbum cum habemus, quid sit diabolus, mundus.

'In omnibus bonis': non quod omnia eis proiciantur, sed ut habeat 5 sein notdurft et zimlich essen et Kleider, Schuh.

'Nolite' etc.: Der f[ur]om man Paulus mu[ss] den locum so seer vergirn de 6. alendis pasto[r]ibus. Adhuc increpat et minatur. Nonne tangit mores ac nostratium? Stellen sich an, halten unfern h[er]ren Gott fur ein narrn. Si modo tunden thun, apud principes, certe conculasent iamdudum, populus 10 propensus. Sie stellen sich nicht aliter, quam esset ludum nostrum ministe-

1 non o 2 non fehlt 9 populus, oder gestrichen? 10 sich) sie

Dr]rident hodie, quando Pastores adversi aliquid patiuntur, et denegant eis victum aut ea fide non dant, qua deberent, certum est eos deteriores esse Gentibus. Sed quae calamitates istam ingratitudinem secuturæ sint, brevi Rom. 15, 27 experientur. Utraque enim amittent, carnalia et spiritualia. Nam hoc 15 peccatum necesse est gravissimas poenas consequi. Et profecto puto ob nullam aliam causam Ecclesias in Galatia, Corintho etc. per Pseudoapostolos sic turbatas esse, quam quod suos veros doctores neglexerint. Tandem ita rectissime fit, ut, qui Deo negat obulum offerenti omnia bona ac vitam aeternam, Is postea diabolo, offerenti omnes calamitates et mortem aeternam, 20 det aureum. Qui Deo non vult servire in modico cum suo maximo commodo, is serviat diabolo in maximo cum summo suo detrimento. Iam primum videmus lucente verbo, quid sit diabolus et mundus.

Quod autem dicit: 'In omnibus bonis', non sic accipiendum est, ut singuli omnia sua bona communicent doctoribus suis, sed ut liberaliter eos 25 alant, quantum satis sit ad vitam commode tuendam. Vocabulum 'Catechumenus' iis, qui graece sciunt, notum est.

Nolite errare, Deus enim non irridetur. 6, 7

Apostolus tam serio hunc locum de alendis doctoribus urget, ut increpationi et adhortationi etiam comminationem addat, dicens: 'Deus non irri- 30 detur.' Tangit autem ac mores nostratium, qui securissime ministerium nostrum contemnunt, putant enim illud esse iocum ac ludum quendam. Ideoque (praecipue Nobiles) hoc agunt, ut suos Pastores sibi, tanquam viles servos, obnoxios faciant. Et nisi haberemus tam pium et amantem veritatis Principem, iamdudum ex his terris exturbassent nos. Exclamant (quando Pastores 35 postulant mercedem suam aut queruntur se inopiam pati): Sacerdotes avari

17 Tandem ita fehlt CDE 19 postea fehlt CDE offerenti bis aeternam] autori
omnium malorum et mortis CDE 25 sit] est CDE 30/31 nostrum ministerium CDE

^{Hs]}_{¶. 2, 4} rium. 'h̄rret': drauet w̄rlīch h̄art. non ridetis, sed 'ipse subsannabit' vos. Ipse numerat catalogum instructis[sim]: quando dare debent, sunt avari et imponunt nobis [schulb: wenn man nicht wil leiden, qualis pastor! Non me doct[orem]¹; eß gilt: wer den andern etc.² Invenies, quod tu geirt³ et teipsum gebeduchst.⁴ Si ista dicuntur R[ottensibus, nob]ilibus, mag[istratibus], non audiunt. Nos fecimus nostrum of[ficiu], sunt admoniti. Est melius pati quam facere iniuriam, quia patientia est semper innocens. Ex parte nostra patientia eorum⁵ opus. Si etiam deus tenuit pascat, tamen non fame.⁶ In diebus famis furet h̄in⁷, non werden etc.⁸

6, 8 'Quaecunque homo seminat': Omnia da h̄in ad locum de alendis pasto-
ribus. Tales locos vngerne legebam, quia videntur nos commendare et est

1 non ridetis o

¹) Vgl. hier unten Anm. 1. ²) Wohl zu ergänzen: eine Grube gräbt, fällt selbst hinein, — im Sinn von: Gott wird sie dafür strafen, daß sie die Pastoren hungern lassen.
³) = geirt. ⁴) = getäuscht. ⁵) Genitivus obiectivus. ⁶) Zum Sinn vgl. im Druck Z. 25f. ⁷) Im Sinne von Ps. 23, 2. ⁸) Erg. perire.

Dr]sunt, omnibus bonis abundare volunt, nemo inexpletam eorum avariciam potest satiare. Si vere Euangelici essent, nihil proprii tenere, sed pauperes pauperem Christum sequi et omnia indigna ferre deberent etc. Eiusmodi suavis hominibus, qui talia agunt et tamen interim videri volunt Euan-
gelici et Deum religiose colere, non subsannare, horribiliter hic comminatur Paulus. 'Ne erretis', inquit, 'Deus non irridetur'. Quasi dicat: Vos certe non Deum, sed vosipsos decipietis. Non ridebitis Deum, sed Deus ridebit
¶. 2, 4 vos, Psal. 2. Et notus est versiculus: Non me Doctorem, sed te deluseris ipsum.¹ Sed ferox Nobilitas et Rustica gens hac horribili comminatione nihil plane moventur, sentient tamen, cum periculum mortis instabit, an nos (imo non nos, sed ut Paulus hic ait, Deum ipsum), an seipsos luserint. Interim, quia ipsi nostra monita superbe contemnunt, dicimus ista in nostram consolationem, ut sciamus melius esse pati iniuriam quam facere, patientia enim est semper innocens. Deinde Deus non sinet nos ministros suos fame
perire, sed cum divites egent et esuriunt, pascet et in diebus famis saturabit nos.

15/16 suavis bis subsannare] tyrannis et subsannatoribus Dei, qui summa securitate miseros pastores rident, interim tamen videri volunt Euangelici et Deum non subsannare, sed summa religione colere CDE 17 Quasi bis certe] id est, non patitur se irrideri in suis ministris. 'Qui', inquit, 'vos spernit, me spernit', et ad Samuelem: 'Non te, sed me abiecerunt' etc. Ut maxime igitur ad tempus differt vindictam, tamen suo tempore inveniet vos et puniet contemptum verbi et acerrimum odium vestrum in ministros eius. Ideo CDE 18 decipietis] decipitis CDE Deus] ipse CDE 20 et Rustica gens] cives et rustici CDE 24 facere] inferre CDE

¹) Thiele Nr. 289.

H^o est species avariciae. Et tamen debent ec[cles]iae alimentum et vest[itum] suis ministris, et hoc p[rae]ceptum eis imponendum et con[s]cientia gravanda, ut sciant pasto[re]s, se merito accip[ere]. Christus: 'Dignus', 'Edentes'. Ideo ^{2ut. 10, 7} dice[n]dum ad liberandas nostras con[s]cientias: 'qui servit altari', 'quia ^{1. Cor. 9, 13f.} dominus ordinavit'. Ideo dominus bene facit, cum turba nihil vil t[em]p[or]is, deus transfert bona Aeg[yp]tiorum i. e. p[ro]f[an]um in bonam usum. Aug[ustinus] non voluit pascere sua ec[cles]ia. Ipse [c]h[ri]st[us] h[ab]et aliquot media fur etc. sed non, qui debet laborare diu et nocte in verbo, et ultra hoc laboret, quando vult. [Bl. 145^b] si nunquam inspicit, fit frigidus. Sciamus ¹⁰ cum bona con[s]cientia et voluntatem et p[rae]ceptum dei n[on] h[ab]ere, ne quis sibi scrupulum.

Iam facit similitudinem. Illam alleg[or]iam applicat, ut exhortetur ad seminandum. Est generalis s[en]tentia et applicat ad sententiam de alendis

2 gravanda] gravada 8 unter hoc steht am unteren Seitenrand: praedicare.

Dr] Quae enim seminaverit homo, haec et metet.

¹⁵ Ista omnia pertinent ad locum de alendis ministris. Ego istiusmodi sententias non libenter interpretor, videntur enim nos commendare, ut re vera nos commendant. Deinde speciem quandam avariciae habet, si quis diligentius ista inculcet auditoribus. Docendi tamen sunt homines etiam de hac re, ut sciant se honorem et v[ic]tum debere Doctoribus suis. Idem ²⁰ Christus docet Lu. 10.: 'Edentes et bibentes', inquit, 'quae apud illos ^{2ut. 10, 7} sunt, Dignus enim est operarius mercede sua', Et Paulus alibi: 'An nescitis, ^{1. Cor. 9, 13f.} quod hi, qui in sacrario operantur, ex hostiis vivunt, Et qui altari serviunt, cum altari participant? Sic et Dominus ordinavit, ut, qui Euangelium annunciant, inde vivant.' Haec etiam prodest nobis, qui sumus in ministerio, ²⁵ scire, ne mala conscientia laboris nostri mercedem accipiamus, quae numeratur nobis ex Papae bonis. Quae quanquam per meram imposturam congregata sunt, tamen Deus, spoliatus Aegyptios, hoc est, Papistas bonis suis, transfert ea in pium et bonum usum, non quando Nobiles ea rapiunt et transferunt in abusum suum, sed quando ii, qui gloriam Dei annunciant et ³⁰ qui pie instituunt iuventutem, inde aluntur. Fieri enim non potest, ut unus homo et laboribus domesticis ad parandum victum diu noctuque possit vacare et simul versari in studio sacrarum literarum, sicut officium docendi postulat. Sciamus igitur nos bona conscientia (quia Deus hoc mandavit et ordinavit) posse frui iis, quae nobis ad vitam comode sustentandam de bonis Ecclesia- ³⁵ sticis prebentur, ut officio nostro vacare possimus. Nemo igitur hac de re scrupulum sibi iniiciat, quasi illis bonis non liceat uti.

25 ne bis accipiamus] ne pro labore nostro mala conscientia accipiamus mercedem CDE
20/27 congregata] coacervata CDE 28 ea in nostris locis in CDE 29 suum fehlt CDE

Hs] ministris etc. Ibi quaestio: Utrum per opera mereatur Salutem? alibi.¹
 Paulus: oportet fiant exhortationes tales: qui exercet fidem et facit bona
 opera, habet vitam aeternam.

'Seminat': i. e. qui vult heißen: fresse gar², i. e. qui non alit ministros, sed
 solus devorat, 'seminat in carne', i. e. facit opera, quae suadet sibi sua caro. 5

'metet': non solum in futura, sed hac vita, sol yn hundred Teufel³
 hin ghen, et statim maledictio druber sprechen. Sol ein scharhans⁴ vel
 fur.⁵ Libenter vellet exhortari, ut essent largi erga suos pasto[re]s. Seh
 es Gott hm celo flagt, quod hoc docendum Ecclesiis etc.

Hunc textum gefurt Encratitae: Paulus dicit ad Galatas: 'qui semi- 10
 nat', — i. e. qui duxit uxorem; ergo uxor est res damnata et matrimonium

9 vor Gott steht Gott von [erg. uns; Schreibunstimmigkeit] docendum c aus doce—
 [= docemini] 10 Encratitis

¹) Nämlich oben bei Kap. 3; vgl. im Druck unten Z. 20f. ²) = verschlinge;
 Garfresser = Menschenfresser Unsre Ausg. Bd. 34², 4, 11. ³) Erg. Namen; vgl. Unsre
 Ausg. Tischreden 1, 317, 8 und Nachträge; Bd. 15, 395, 28. ⁴) = oben S. 79, 27.
⁵) Erg. sein und bleiben.

Dr] Quoniam, qui seminat in carne, de carne metet corruptionem,
 Qui autem seminat in Spiritu, de Spiritu metet vitam aeternam.

Addit similitudinem et allegoriam. Generalem autem hanc sententiam
 de seminando applicat ad particularem illam caussam de alendis ministris, 15
 dicens: 'Qui seminat in Spiritu', id est, qui alit Doctores verbi, is facit
 spirituale opus et 'metet vitam aeternam.' Hic quaestio est, Utrum per
 bona opera mereamur vitam aeternam? Id enim Paulus videtur hoc loco
 asserere. De sentiis, quae de operibus et mercede loquuntur, supra Cap. 3.
 satis diligenter et copiose disputavimus. Valde autem opus est exhortari, 20
 exemplo Pauli, credentes ad bene operandum, hoc est, ad exercendam fidem bonis
 operibus, ea enim nisi sequantur fidem, certissimum signum est fidem non esse
 veram. Dicit igitur Apostolus: 'Qui seminat in carne' (Quidam legunt: 'in
 carne sua'), id est, qui nihil communicat ministris verbi, sed se solum bene
 pascit et curat (Id quod caro suadet), 'ille de carne metet corruptionem', 25
 non solum in futura, sed etiam praesenti vita. Dilabuntur enim bona
 impiorum et tandem ipsi turpiter pereunt etc. Libenter exhortari vellet
 Apostolus auditores, ut largi et benefici essent erga Doctores suos. Est
 autem valde miserabilis res, eam esse hominum maliciam et ingratitude[m],
 quod opus sit ista admoneri in Ecclesiis. 30

Encratitae abusi sunt hoc loco pro confirmanda phanatica opinione
 sua contra coniugium atque eum hoc modo interpretati sunt: 'Qui seminat
 in carne, metet corruptionem', Id est, qui ducit uxorem, damnabitur. Ergo

15 applicat] accommodat CDE 27 tandem et CDE 28 erga] in CDE

Hs] malum, quia in eo fit seminatio in carne. Non viderunt de alendis ministris et 'seminatione in spiritu'. Si celib[es sunt iusti, scortatio.¹ Diabolus cum sua astutia simplicia corda subvertit. Sic venient alii. Non loquitur hic de coniugio, sed de benefaciendo ministris, daß heißt er 'seminare in spiritu'; Econtra corradere ist 'in carne'; et optat ei segen, maledictum hic et dort.

Econtra.² Iam wil er daß ding ziehen ad generale, et est exhortatio 6, 9 generalis et finis Epistolae. Non efficiamur taediosi. semel facere beneficium, — annum. Ideo laßt euch nicht verdrießen, guts zu thun, non solum ministris, 10 sed etiam omnibus fratrib[us, quia veniet etc.³; spectetis messem, et non etc.⁴ Er wolt sie gern from machen.

7 ziehen] ziehe

¹) Erg. matrimonium est. ²) Für den Text Vers 9, der das Gegenteil von dem letzterwähnten 'seminare in carne' empfiehlt. ³) Erg. 'tempus' usw. ⁴) Zum Sinn vgl. im Druck S. 164, 12f.

Dr] uxor est res damnata et matrimonium est malum, quia in eo fit seminatio in carne. Turpes illae bestiae adeo omni iudicio caruerunt, ut non viderint, quid ageret Apostolus. Ista ideo admoneo, ut videatis diabolus facillime 15 posse avertere a veritate corda simplicia per suos ministros. Tales infinitos brevi habebit, imo iam multos habet Germania, quia pios alibi persequitur et occidit, alibi negligit. Contra hos et similes errores muniamus nos et discamus germanam sententiam Scripturae concipere. Loquitur autem Paulus, id quod videre potest homo communi tantum sensu praeditus, non de coniugio, 20 sed de alendis Ecclesiarum ministris. Et quanquam illud alere corporale sit, vocat tamen 'in spiritu seminare'. E contra corradere et sua quaerere, vocat 'in carne seminare'. Hos pronunciat in praesenti et futura vita benedictos, illos vicissim in praesenti et futura vita maledictos fore.

Bonum autem facientes non deficiamus, tempore enim suo 6, 9
25 metemus non deficientes.

Conclusurus Epistolam a specie ad genus transit, et in genere ad omne bonum opus hortatur, Quasi dicat: Non solum erga ministros verbi, sed etiam erga omnes simus liberales et benefici, idque sine defatigatione. Nam facile est semel atque iterum benefacere, sed perdurare nec vinci ingrati- 30 tudine aut malicia eorum, quibus benefacias, hoc opus, hic labor est. Ideo non solum adhortatur nos ad benefaciendum, sed ut benefacientes non defatigemur. Et ut hoc nobis facilius persuadeat, addit: 'Tempore enim suo

17 negligit et in summa inopia vivere sinit. Contra CDE 30 benefacias] benefeceris CDE

Hs] 6, 10 'Igitur dum tempus': Das ist conclusio. exhortatur ad alendos pastores et largiendam eleemosynam omnibus. Erit tempus, quod non poteritis, Ut si venit tempus hereticorum, tum omnia facta sunt perdita. Ideo dum scimus, quomodo credere, operari, exercete fidem. Si doctrina ablata, tum opera, vita, passio, mors verlor. [Bl. 146^a] Ideo dicit: 'dum tempus habetis', quia ipse hetten schier versehen, si non scripsisset.

'Domesticos': qui sunt in nostra societate fidei, sunt fideles, 1. ministri verbi, postea alii creduli.

6, 11 12. Decemb. 'Videtur, quantis literis': Concludit hic Epistolam cum exhortatione et invectiva contra pseudoapostolos. satis supra dixit et fecit ana-

1 (Epistolae) exhortatur 3 tum] dum zu 4/5 Christus Ioh. 9. [V. 4]; 'redimenter tempus' [Eph. 5, 16] r 5 opera] opa 6 si(c)

Dr] metemus non defatigati', Quasi dicat: spectate et expectate perpetuam messem, quae futura est, tum nulla ingratitude aut malicia hominum poterit vos avocare a benefaciendo, Tempore enim messis feretis amplissimum fructum sationis vestrae. Ita suavissimis verbis adhortatur fideles ad bene operandum.

6, 10 Igitur dum tempus habemus, operemur bonum erga omnes, maxime autem erga domesticos fidei.

Haec conclusio est exhortationis de alendis liberaliter Ecclesiarum ministris et de largienda Eleemosyna omnibus, qui egent, Quasi dicat: Operemur bonum, donec dies est, nam ubi nox venerit, non possumus operari. Ablata luce veritatis multa quidem operantur homines, sed frustra, quia in tenebris ambulantes nesciunt, quo vadant. Itaque tota vita, opera, passio et mors eorum frustranea sunt. Oblique autem punit his verbis Galatas, Quasi dicat: Nisi permanseritis in sana doctrina, quam a me accepistis, nihil prodest vos multa bona operari, multa pati etc. Sic supra Capi. Tertio: 3. 4 'Tam multa passi estis frustra.' 'Domesticos' autem 'fidei' appellat nova phrasi eos, qui sunt in nostra societate fidei, Inter quos primi sunt ministri verbi, Deinde omnes alii credentes.

6, 11 Videte, qualibus literis scripsi vobis mea manu.

Concludit Epistolam cum exhortatione ad suos et acri obiurgatione seu invectiva contra Pseudoapostolos.

Supra maledixerat et Anathema fecerat illos, nunc quasi idem repetens, sed aliis verbis iterum graviter accusat eos, ut deterreat et avocet Galatas ab eorum autoritate. Vos tales, inquit, habetis doctores, qui primum

19 donec] dum CDE 31 illos] pseudoapostolos CDE 32 avocet] abducat CDE 33 ab eorum autoritate] a doctrina ipsorum, ut maxime in speciem essent magnae auctoritatis viri CDE

Hs]thema. Idem iam repetit, sed aliis v[er]bis, et graviter accus[at], ut deterreat Gal[atas] et revocet ab illorum autoritate; dicit, quod non quaerunt nisi gloria[m], et cruc[em] fugiunt, 3. non faciunt, quae docent. Si sic commendaret doct[orem] tribus: quod non intel[lig]eret nec face[re]t, quae doceret, — ideo
 5 abiice[re]nt vel: ¹ fingerem ² fictive. Non obtrect[at] eis, sed iudicat Ap[ostolica] autoritate. Sicut nos oportet: non solum traducimus, Si iudicamus Pap[am], Oeco[la]mpadium, K[arolostadium] esse diaboli[cos]. Sic ipse: 'Videte'. Vult eos permovere et indicare suum mater[num] af[fectum]: Nunquam scrip[si] propria manu talem et tantam Ep[istolam]. Ceteras non scripsisse significat
 10 sed dictas[se]; hanc non dictavi, sed scrip[si]. Placet referre ad longit[udinem] Epistolae, alii aliud. Ibi accusatio et condemnatio ghet an.

3 gloria[m] o crucem et cruc[em] X fugiunt mit Strich zu 4 doct[orem] gezogen
 4 docerent] doceret 5 fictive] fictitive 9 tantam] tantum 10 (log[i]) scrip[si]

¹) Erg. putarent. ²) Paulus ist redend gedacht.

Dr] nihil nisi suam gloriam quaerunt, Deinde crucem fugiunt, Tertio, qui nec intel-
 ligunt, nec faciunt ipsi, quae docent. Si quis, praesertim Apostolus, com-
 mendaret doctorem a tribus istis virtutibus, merito vitari deberet ab omnibus.
 15 Sed omnes Galatae non paruerunt isti admonitioni Paulinae. Neque Paulus
 contumelia afficit Pseudoapostolos, cum tam atrociter in eos invehitur, sed
 Apostolica autoritate eos iudicat. Sic nos cum appellamus Papam Anti-
 christum, Episcopos et phanaticos homines Anathema, non detrahimus ipsis,
 sed divina autoritate iudicamus eos esse maledictos, Iuxta illud: 'Etiam si i, s
 20 nos aut Angelus e coelo' etc. Quia hi persequuntur, illi evertunt doctrinam
 Christi.

'Videte', inquit, 'quantis literis scripserim vobis manu propria.' Ista
 dicit, ut permoveat eos et indicet eis suum maternum affectum erga ipsos,
 Quasi dicat: Nunquam scripsi propria manu talem Epistolam ad aliam
 25 Ecclesiam, qualem ad vos scripsi. Caeteras enim dictavit et tantum sub-
 scripsit salutationem et nomen suum manu propria, ut cernere est in fine
 Epistolarum ipsius. Respicit autem his verbis, ut ego iudico, ad longi-
 tudinem Epistolae, Alii aliter accipiunt. Sequitur accusatio et condemnatio.

Quicumque volunt placere in carne, hi cogunt vos circumcidi, 6, 12
 30 tantum ut crucis Christi persecutionem non patiantur.

Utitur significanti verbo *εὐπροσώπῃσαι*, quod germanice dicimus: wol
 geberden, sich fein wissen zu stellen. Prima ipsorum virtus est, inquit, quod

12 nihil nisi] non curant Christi gloriam et salutem animarum vestrarum, sed tantum CDE
 nec] non CDE 13 nec] multo minus CDE ipsi fehlt CDE 23 indicet] ostendat CDE
 24 propria bis Epistolam] tam verbosam Epistolam manu propria CDE 25 qualem] quam CDE
 28 Sequitur bis condemnatio fehlt CDE 31 Utitur autem CDE

^{Hs]}
^{6, 12} 'Qui volunt': volunt bene apparere, wollen sich wol stellen. 'Cogunt vos Circumcidi, tantum ut.' Das ist 1. virtus, quod adulantur praelatibus et pontificibus. Ideo docent et cogunt vos Circumcidi, quia Caiphas, H₁annas et proceres Iudaeorum resistunt Euangelio, et illi volunt se accom-
modare eorum etc. et sic gestum etc.¹, ut illis placeat, quia nolunt crucem
ferre. Sic doctrina Rube₁ani², non agunt, ut pro animabus suis discant
litteras, multominus pro aliis, Sed volunt placere Papae, Episcopis, illorum
voluntati obtemperare et obsequi, stellen sich, ut volunt pontifices: Si volunt,
ut cereolos etc.³, ut non edant carnem, faciunt, das sind externa opera,
quibus quaerunt gratiam pontificum, ipsi non quaerunt nisi placere hominibus
et facere talia, quae sunt iustitia carnis, et metuunt crucem; si tamen a
parte Euangelii, quantum ab Episcopo, et ibi pax et abundantia ut illic, hic

1 wol] geschrieben ist nochmals wollen 6 Sic o 7 multominus] — 10 11 talia
c aus etc. a scheint radiert aus ab 12 Episcopo] Eo [eigentlich wieder = Euangelio]
(Ideo) hic

¹) Zum Sinn vgl. im Druck Z. 15f. ²) Der Name des Crocus im Druck getilgt.
³) Erg. incendant.

Dr] adulantur potentatibus et Pontificibus. His ut gratificentur utque illacum
conservent gloriam suam, cogunt vos circumcidi. Nam proceres Iudaeorum
pertinaciter resistunt Euangelio et Mosen defendunt. Illorum voluntati
student accommodare sese, foris ita vivere et gestus temperare, ut illis
placeant. Ut igitur horum gratiam retineant et persecutionem crucis non
sustineant, docent circumcisionem necessariam ad salutem. Tales sunt hodie
Sycophantae quidam Papae, Episcoporum et Principum, qui contra nos vociferantur et maliciose nostra scripta calumniantur, non amore veritatis tuendae,
quam contra conscientiam impugnant et blasphemant, sed ut placeant idolo
suo: Papae, Episcopis, Regibus et Principibus mundi, Deinde ut persecutionem
crucis Christi non patiantur. Si vero illa commoda carnis haberent ex
Euangelio, quae habent ex impiis Episcopis et Principibus, Item si profes-
sionem Euangelii sequerentur opes, voluptates, pax et quies carnis, statim
se ad nos conferrent.

Vanissimi homines, inquit Paulus, vestri doctores sunt, nihil solliciti
de gloria Christi et salute vestra tantum suam gloriam quaerunt. Deinde,
quia crucem metuunt, iusticiam carnis praedicant, ne concitent sibi odium

13 potentatibus] magnatibus CDE ut his CDE 14 Nam proceres] Proceres
enim CDE 18 sunt et hodie CDE 19 quidam in gratiam Papae CDE qui
fehlt CDE 19/20 vociferantur] vociferantes CDE 20 scripta nostra CDE calum-
niantur] calumniantes CDE 21/22 idolo suo] idolis suis CDE 24 ex his Principibus]
ex idolis suis CDE 25 sequerentur] comitarentur CDE 29 metuunt, circumcisionem
et iustitiam CDE

11s] essent. Ideo vanis[imi ho]m[ini]nes quaerunt gl[ori]am et fugiunt cruc[em].
tales doct[or]es habetis. Si diu auditis eos, qui quaerunt ventrem, pacem et
gl[ori]am et nihil patiuntur, — 3.¹

‘Cogunt’: Est Emph[asi]s. Circumcidere nihil, sed ‘cogere’ ad eam² et
5 facere iustitiam ex ea et r[em]issionem p[ec]catorum ex ea, [21. 146 b] *ἵνα* i[st]a
contra Christum.

‘Qui’, ‘non’:³ t[ot]a gens Iud[ae]orum, pontifices et ps[eu]doapostoli non 6, 13
servant l[eg]em. Circumcidere est servare legem etc. Et tamen dicit: implendo 5, 3
non legem implent, — de hoc supra, — sed contrarium. Ego deterreo et
10 pingo vobis v[est]ros d[oc]tores: quaerunt suos ventres, fugiunt cruc[em], deinde
nihil veri docent, agunt omnia hyp[oc]ritice. Etiam si foris servent legem
in Cir[cum]cisione, vestib[us], locis, tamen non, quia l[ex] non potest impleri
extra Christum; extra eum non potest accipi s[pi]ritus s[an]ctus, sic non

¹) D. h. tres virtutes, wie oben S. 166, 2; vgl. S. 165, 2f. ²) Nämlich: Circum-
cisionem. ³) ‘non’ bezeichnet den Hauptsatz.

Dr] et persecutionem hominum. Quare etsi magno studio eos diu audieritis,
15 tamen tales auditis, qui Ventrem colunt, suam gloriam quaerunt ac crucem
fugiunt. Est autem Emphasis in verbo ‘cogunt’. Nam circumcisio nihil
est, sed cogi ad circumcisionem et ex ea suscepta facere iusticiam et satis-
factionem, ex neglecta facere peccatum, hoc contumelia est afficere Christum.
De hac re satis copiose supra dictum est.

20 Neque enim, qui circumciduntur, legem servant, sed volunt vos 6, 13
circumcidi, ut in carne vestra glorientur.

Hic Paulus Haereticus est, quia dicit Pseudoapostolos et totam gentem
Iudaeorum, qui circumcidebantur, legem non servare, imo circumcisos implendo
legem non implere. Hoc contra Mosen est, qui dicit circumcidi esse legem
25 servare, non circumcidi pactum Dei irritum facere, Gene. 17. Et Iudaei 1. Mo[se] 17, 14
nullam ob aliam caussam circumcidebantur, nisi ut servarent legem, quae
praeceperat omnem masculum octavo die circumcidendum etc. Ista supra
copiose tractata sunt, ideo non opus est ea nunc repetere. Pertinent autem
ista ad descriptionem Pseudoapostolorum, ut deterreat Galatas, ne ipsos
30 audiant, Quasi dicat: Ecce ego pingo et ostendo vobis, quales habeatis
doctores, nempe primum homines vane gloriosos, qui sua tantum quaerunt
et Ventrem curant, Deinde qui crucem fugiunt ac postremo nihil veri atque
certi docent, sed omnia eorum dicta et facta simulata sunt. Quare etiamsi

14 hominum] Iudaeorum CDE 15 ac] et CDE 19 supra satis copiose CDE
27 praeceperat] praecipiebat CDE 29 descriptionem] condemnationem CDE 32 ac
fehlt CDE atque] aut CDE

Hs] potest spiritus mundus, sed immundus etc. ergo quamquam fecerit legem, est hypocriticum et duplex peccatum, quod volunt implere etc. Ideo est sententia notanda: servantes legem non servant, Circumcidentes non circumcidunt, Ieiunantes, abstinentes, patientes nihil illorum faciunt, quia cor abest; nihil, quod aliquis ieiunat etc., et tamen is manet contemptor dei, gratiae, 5 Remissionis peccatorum, manet fiducia sui et iustitiae propriae, et hec sunt peccata in 1. Tabulam, deinde alia vitia membrorum, libido. Ideo bene dictum: Circumcisi non servant legem, sed simulant se servare; foris in speciem servant, sed hoc coram deo nihil.

Quid ergo agunt? 'Volunt', non ut iustificemini, quamquam in cogitatione. Quae utilitas in Circumcisione vestra? Nulla prorsus, Sed tantum illa unica, 'ut possit gloriari' etc. Oh daß daß gloriari herg[e]id hette.¹ Impii per se vanissimi homines, serviunt mundo, principibus, metuunt crucem,

7 vitia c aus peccata
11 tantum] t—

10 über agunt steht ista obedientia circumcisionis

¹) = es sei verwünscht, vgl. Unsre Ausg. Bd. 45, 560, 1.

Dr] legem foris servant gestibus et caeremoniis, tamen servando eam non servant. Lex enim sine Spiritu sancto non potest impleri. Sine Christo autem non accipitur Spiritus sanctus, quo non accepto manet Spiritus immundus, id est, contemnens Deum et quaerens suam gloriam. Ideo quicquid legis facit, hypocriticum est et duplex peccatum. Immundum enim cor non implet, sed foris tantum simulat se implere legem, atque ita fortius corroboratur in impietate et hypocrisi sua. 15

Est autem bene observanda haec sententia: 'Qui circumciduntur, legem non servant', hoc est, circumcisi non sunt circumcisi etc. Potestque accommodari ad alia quoque opera. Qui extra Christum operatur, orat, patitur, frustra operatur, orat, patitur etc., Quia, 'quidquid non est ex fide, peccatum est.' Nihil prodest igitur aliquem foris circumcidi, ieiunare, orare etc., intus 25 tamen interim eum manere contemptorem gratiae, remissionis peccatorum, fidei, Christi etc. et superbire fiducia sui ac praesumptione iustitiae propriae, quae horribilia peccata sunt contra primam tabulam. Illa comitantur postea etiam peccata contra secundam tabulam, qualia sunt inobedientia, li[bido] bido, furor, ira, odium etc. Ergo bene dicit: 'Circumcisi non servant legem', sed 30 simulant tantum in speciem, se servare. Simulatio autem coram Deo duplex iniquitas est. 20

Quid agunt Pseudoapostoli, quod volunt vos circumcidi? Volunt vos circumcidi, non ut iustificemini, quanquam hoc praetexant, sed ut in carne vestra glorientur. Quis autem non extreme detestetur illud pestilentissimum 35 vitium, ambitionem seu gloriae studium, quod cum tanto periculo animarum

19 fortius] magis CDE

26 eum manere interim CDE

28 illa] Quae CDE

11a] deinde hoc pessimum, quod, non facientes ipsi, solum volunt vestra carne abuti cum maximo vestro damno. ad quid? ad gloriam. Coram deo perdit; coram mundo, quod estis eorum discipuli et ipsi doctores. Ibi gravissime insectatur.¹

5 'Caro': contra spiritum. Ipsi nihil dant de spiritu, quia non habent verbum spiritus, sed exercent carnem vestram, facientes vos iustitios carnales, quod foris servatis secundum carnem dies, sacrificia, cibos. [Bl. 147^a] ibi tantum caro, non spiritus. et tamen nihil habetis de eo nisi laborem inutilem et pernitiosum, ipsi gloriam: Nos doctores in Galatis, nos retraximus tot a Paulo heretico, iam vivunt in sinu matris Synagogae. Sic hodie gloriantur: reduximus ad gremium Ecclesiae. *Ihr müßt erheiten, thun*, quod dicunt, et sunt mera carnalia, spiritum non habent. Nos autem possumus gloriari de spiritu vestro, Ut supra cap. 3.

3, 2

10 a(d)

1) *Nämlich* Paulus pseudoapostolos.

Dr]quaeritur? Vanissimi homines, inquit, sunt, qui ventri serviunt et crucem
15 metuunt. Deinde, quod pessimum est, cogunt vos circumcidi secundum legem, ut ita abuti possint carne vestra ad gloriam suam cum aeterno animarum vestrarum damno. Commodum enim, quod inde accipitis, coram Deo perditio est, Coram mundo, quod Pseudoapostoli gloriari possunt, se esse doctores vestros, vos discipulos ipsorum, Quos tamen docent, quae ipsi
20 non faciunt. Sic satis acerbè et odiose perstringit Pseudoapostolos.

Ista verba: 'Ut in carne vestra gloriantur', cum Emphasi legenda sunt, Quasi dicat: Ipsi non habent verbum Spiritus, ideo impossibile est vos ex praedicatione ipsorum accipere Spiritum. Tantum exercent carnem vestram, facientes vos iustitios carnales, qui foris sine Spiritu observant dies, tem-
25 pora, sacrificia etc. secundum legem, Quae mere carnalia sunt, ex quibus nihil habetis, nisi laborem inutilem et damnationem. Contra ipsi hoc inde habent, quod gloriari possunt se doctores esse Galatarum, quos revocaverint a doctrina Pauli haeretici ad matrem Synagogam. Sic adulatores Papistarum hodie gloriantur se eos, quos subvertunt, revocare ad gremium Ecclesiae.
30 Nos contra gloriamur non in carne vestra, sed de spiritu vestro, quia ex praedicatione nostra accepistis spiritum, Supra Cap. 3.

3, 2

Mihi autem absit gloriari, nisi in cruce Domini nostri Iesu Christi. 6, 14

Progreditur Apostolus usque ad indignationem, et ex commoto animo
35 prorumpit in ista verba: 'Mihi autem' etc., Quasi dicat: Tam noxia pestis

15 metuunt] oderunt CDE 27 esse doctores CDE

Hs] 'Mihi autem absit gloriari nisi in cruce': Procedit usque ad 'indignationem'. Ist zornig, der gute man, wolt, das alle gloriatio hette das herleid¹. sic ego dixi: gloriatur qui velit, mihi fure der Teufel omnem gloriationem weg. Mihi remaneat ista unica, quae est, 'ut glorier' etc. Euangelium
 Rom. 12, 12 est verbum crucis, sol das sein ut Ro.: 'in tribulationibus gaudentes', Et 5.:
 Rom. 5, 3 'Non solum', 'gloriamur in tribulationibus'. Christianorum est superbire in
 1. Petri 4, 16 ipsa ignominia maxima, 'ut Christiani'. Nos sumus despectisimi omnium,
 quia damnati ut heretici, et occidimur apud mundum, sed ignominia
 Christianorum. Ego glorior super, quod mundus me acerbissime sic insectatur et odit, quod Papa et principes crudeliter damnant; das sol mein
 Ap. 5, 41 gaudium, trotz² sein. Sicut Apostoli Act. 5. Das macht ein gross gloriatio,
 quando primum certus de verbo, quod fit propter Christum. Non est ibi

zu 1 Col. 3. r 3 ber] d; 5 crucis] X zu 5 Ro. 5. r 7 Christiani] X

¹) S. oben S. 168, 12. ²) Stolz, Zuversicht; s. Unsr. Ausg. Bd. 31¹, 204, 13; Bd. 38, 335, 10.

Dr] est gloriatio Pseudoapostolorum illa carnalis, ut cuperem eam sepultam esse in inferno, quia valde multis est exicio. Sed gloriantur in carne, qui volent, et pereant cum maledicta gloria sua. Mihi autem maneat ista unica gloria, quae est, quod glorior in cruce Christi. Ad eundem modum loquitur et
 Rom. 5, 3 2. Cor. 12, 9 Rom. 5.: 'Gloriamur in afflictionibus' etc., Item 2. Corin. 12.: 'Libenter gloriabor in infirmitatibus meis' etc. Ostendit igitur hic Paulus, quae sit vera Christianorum gloriatio, Nempe gloriari, gaudere et superbire in tribulationibus, ignominia, infirmitatibus etc. Mundus enim non solum pro despectissimis hominibus habet Christianos, sed etiam acerbissime et quidem iusto, ut putat, zelo odit, persequitur, damnat et occidit eos tanquam nocentissimas pestes Regni spiritualis et mundani, hoc est, tanquam haereticos et seditiosos. Quia vero ista patiuntur non propter caedes, furta et alia id genus scelera, sed propter Christum, cuius beneficium et gloriam annunciant, gloriantur in
 Ap. 5, 41 tribulationibus et cruce Christi et gaudent cum Apostolis 'se dignos haberi, quod pro nomine Christi contumelia afficiantur'. Sic nos hodie, cum Papa et totus mundus insectantur, crudeliter damnant et occidunt nos, ea in re gloriari et exultare debemus, quia ista patimur non propter malefacta nostra, 1. Petri 4, 15 'ut fures, latrones' etc., sed propter Christum, Salvatorem et Dominum nostrum, cuius Euangelium pure docemus.

Istis autem duobus maxime crescit et firma fit gloriatio nostra, quod primum certi sumus nos habere doctrinam puram atque divinam, Deinde quod nostra crux seu passio sit Christi passio. Ideo non habemus caussam, cum mundus nos persequitur et occidit, quod querulemur et ploremus, sed

20/21 Mundus bis Christianos] Mundus iudicat Christianos non solum esse despectissimos homines CDE 35 ploremus] eiulemus CDE

Hs] tempus tristandi, sed erigendi et visitandi etc. Sicut Christus: 'Cum male- Matth. 5, 11 f.
dix[erint] vobis, separaverint, dix[erint] omne, gaudete, gloriamini!' Mundus
dolet, emulatur in trib[ulatione], gloriatur in favore, potentia, opib[us], sap[ientia],
iustitia. sinas gloriari; gl[oria] in confus[i]onem. Nos contrarium, sed sic, ut
5 fact[um] propter Christum; Petrus: 'ut fur'. Daß ist max[ima] gloria et 1. Petri 4, 15
superb[ia], quod nos certi, quod non propter nos, sed Christum. Daß ist
'crux Iesu Christi'. Non est crux, quam in humeris portavit, [Bl. 147^b] sed
loquitur de pas[sionibus] et crucib[us] generalib[us]. 'Abundant pas[siones] 2. Cor. 1, 5
Christi in omnib[us]'; 'suppleo'. Phras[is] Paulina generalis: crux Christi Rol. 1, 24
10 sunt universae tribula[tiones] in ec[clesia]. ad Paulum: 'Quid me perse[queris?]' Ap[oc]. 9, 4
non tetigit¹ eum², sed Christianos in Damasco, et tamen³, quia omnes
tribulationes fin[is] eius, quando fiunt propter ipsum. Ut hodie. Wer ein
andern auff ein fuß trit, non est sensus in toto corpore, quem non sentiat

11 omnes] omnis 13 quem] qui

1) Nämlich Paulus. 2) Nämlich Christum. 3) Erg. tangit ipsum Christum.

Dr] ut maxime gaudeamus et exultemus. Mundus quidem iudicat nos infelices
15 et execrabiles, Contra Christus, qui maior est mundo, propter quem patimur,
pronunciat nos beatos et iubet nos letari etc. 'Beati estis', inquit, 'cum Matth. 5, 11 f.
maledixerint vobis homines et persecuti vos fuerint et dixerint omne malum
verbum contra vos, mentientes, propter ME. Gaudete et exultate' etc. Quare
nostra gloriatio longe alia est quam mundi, qui non gloriatur in afflictione,
20 ignominia, persecutione, morte etc., sed in potentia, opibus, pace, honore,
sapientia, iusticia. Sed extrema istius gloriae et gaudii luctus et confusio
occupat.

Porro crux Christi non significat lignum illud, quod Christus in humeris
suis portavit et cui postea affixus est, sed in genere significat omnes afflic-
25 tiones omnium piorum, quorum passiones sunt Christi passiones, 2. Corin. 1.: 2. Cor. 1, 5
'Abundant passiones Christi in nobis', et Collo. 1.: 'Gaudeo in passionibus Rol. 1, 24
pro vobis et adimpleo ea, quae desunt passionibus Christi, in carne mea,
pro corpore ipsius, quod est Ecclesia' etc. Ergo crux Christi generaliter
significat universas Ecclesiae afflictiones, quas propter Christum patitur, Id
30 quod Christus ipse testatur in Actis Cap. 9., cum inquit: 'Saule, Saule, quid Ap[oc]. 9, 4
me perse[queris?]' Saulus nullam vim inferebat Christo, sed ipsius Ecclesiae.
Qui autem illam tangit, tangit pupillam oculi sui. Sensus subtilior et velo-
cior est in capite quam in aliis membris; hoc experientia docet. Nam laeso
digitulo pedis aut alia minima corporis parte laesa statim caput in vultu
35 prodit, se hoc sentire, nasus enim contrahitur, oculi torvum vident etc. Sic

33 aliis] reliquis CDE membris corporis; hoc CDE docet] videmus CDE

Hs] caput, fults am meisten. Sic in Christo: omnes pas[siones vocantur suae et crux.

Das sol uns trosten, quando vid[em]us acerbis[sima odia tyra]nnorum et Sch[wermerorum: vos odistis nos propter Christum; in hoc glorior, quod me damnatis, non laudatis, occiditis, incarcerationis et liberatis.¹ Wer² mir 5 leid, quod boni quid faceretis, das ich mich ewer sol rhumen; sed contrarium, quod malo afficitis, quia sunt crux Christi, i. e. propter eum susceptae³, et Matth. 5, 11 ille bene behalt.⁴ 'Beatus, qui propter.' Si tantum veniunt in pronomine Matth. 11, 30 secundae personae: tuae. et fiunt non solum 'leicht', sed 'fus', ut Matth. 11. In me sunt graves, et cum sunt mea crux. Sed propter Christum patiens, 10 dulcescunt. Si aliter docerem, cessarent odia. Das heist gloriari in adversitatibus et contra mala audenter ire. Troß nostra sthet in tribulatione,

3 ¶ Das⁵ 4 oditis 6 (h̄r) ich ich c aus me

¹) Wie die Juden die Apostel immer wieder freilassen mußten, Apg. 5, 19. ²) = Wäre. ³) Erg. passiones. ⁴) Erg. me. ⁵) Dementsprechend der Abschnitt im Druck unten Z. 15.

Dr] Christus, caput nostrum, afflictiones nostras suas facit et tanquam suis malis afficitur, cum nos, corpus ipsius, patimur.

Ista ad hoc prodest scire, ne nimium contristemur aut prorsus despe- 15 remus, cum videmus adversarios persequi, excommunicare et occidere, item haereticos tam infensis animis odisse nos, sed cogitemus tum nobis, exemplo Pauli, maxime gloriandum esse in cruce non propter peccata nostra, sed propter Christum suscepta. Quando passionibus, quas sustinemus, in nobis 20 ipsis tantum consideramus, non solum nobis molestae, sed etiam intolerabiles sunt. Quando vero accedit ad eas pronomen secundae personae, Tuae, ut 23 dicere possimus: Tuae passionibus (o Christe) abundant in nobis, Item: 'Propter te', ut est in Psal., 'occidimur tota die', tum passionibus ipsae non solum leves, Matth. 11, 30 sed etiam suaves redduntur, Iuxta illud: 'Onus meum leve est et iugum meum suave.'

Manifestum autem est, propter nullam aliam causam nos odia et persecutiones adversariorum hodie ferre, quam quod Christum pure praedicamus. Si hunc negaremus et ipsorum perniciosos errores et impios cultus approbaremus, non solum desinerent nos odisse et persequi, sed offerrent etiam nobis honores, opes etc. Quia ergo ista propter Christum patimur, verissime 30 gloriari possumus cum Paulo in cruce Domini nostri Iesu Christi, Hoc est, non in potentia, favore hominum, opibus etc., sed in afflictionibus, infirmitate, tristitia, pugnibus corporis, pavoribus spiritus, persecutionibus et omnibus

13/14 tanquam bis afficitur] patitur CDE
fehlt CDE 28 ipsorum] eorum CDE

19 Quando] Si CDE 21 ad eas

Hs] carcere, tristitia, vexatione, pavorē spiritus et carnīs, modo fiat propter Christum. Cum semel dicit ad Abiathar: 'Ego sum reus omnium animarum 1. Sam. 22, 22 patris tui'. Sic Christus: quod sie *h̄ind iemerlich geschēdt*, ego.¹ In Esa.: 'non blasphemarunt filios Israhel, sed me.' 'Si de mundo essetis.' Sed quia 3oh. 15, 19
5 ego *gethan hab*, ut de me praedicetis, et dāns spiritum sanctum meum. *Er wirds wol verantworten*, Christus. Ego gloriōr in cruce Christiana in omnibus adversitatibus.

'Per quem': Phrasis Paulina.

'Mundus': i. e. *ich halt mundum verdampt*, econtra ipse un̄s. [Bl. 148^a]
10 Quidquid facis etc., *ist verflucht*.² Mundus: quidquid tu, *ist verdampt*. Sic verdamen, *creuzigen ein ander*. Execroꝛ mundi pastores, doctores ut doctores diaboli, Econtra. Ego execror votum, conversionem, Missam ut merdā diaboli. Ego econtra tuam utramque speciem.³ Non est curreꝛ in ceno-

zu 9 unten am Rand der Seite steht: Non possumus autem dubitare hodie nos peti

¹) Erg. reus sum. ²) Worte des Christen an die Welt. ³) Worte der Welt an Luther.

Dr] malis. Quare speramus etiam brevi futurum, quod Christus ad nos dicturus
15 sit, quod David ad Abiathar Sacerdotem dixit 1. Regum 22: 'Ego sum reus 1. Sam. 22, 22 omnium animarum vestrarum', Et ut Propheta ait: 'Non filios Israel, sed ME blasphemasti', Quasi dicat: Qui vos laedit, me laedit, Quia, nisi verbum meum praedicaretis et me confiteremini, ista non sustineretis etc. Sic in Ioan.: 'Si de mundo essetis, mundus, quod suum est, diligeret. Quia vero 3oh. 15, 19
20 elegi vos de mundo, ideo odit vos mundus'. Haec supra quoque tractata sunt.

Per quem mihi mundus crucifixus est et ego mundo.

Est phrasis Paulina: 'Mundus est mihi crucifixus', id est, Ego iudico mundum esse damnatum; 'Et ego mundo sum crucifixus', hoc est, Mundus
25 vicissim me iudicat damnatum. Sic invicem nos crucifigimus et damnamus. Ego execror omnem iusticiam, doctrinam et opera mundi tanquam venenum diaboli. Mundus vicissim execratur doctrinam et facta mea, iudicat me esse pestiferum hominem, Haereticum, sediciosum etc. Sic nobis hodie mundus crucifixus est et nos mundo. Nos damnamus et maledicimus doctrinam,
30 Missas, ordines, vota, cultus, opera, vitam et omnes abominationes Papae et haereticorum tanquam sordes diaboli. Ipsi vicissim persequuntur et occidunt nos ut eversores religionis et perturbatores publicae pacis.

16/17 Et bis blasphemasti] Item: 'Qui vos tangit, tangit pupillam oculi mei' CDE Eccl. 2, 12
23 Phrasis est CDE 26 doctrinam, iusticiam CDE 28 hodie nobis CDE 29 maledicimus et damnamus CDE 29/30 doctrinam bis abominationes] traditiones humanas de missis, ordinibus, votis, cultibus, operibus et omnibus abominationibus CDE

Hs] b[ilium¹; isti² vivificant mundum et florere faciunt, quia istis heretica, hyp[ocritica etc., crucifigis Christum, liberas mundum a crucifixione. Quidquid agit mundus in religiosis et Christianus, die sind contraria ut Gott et Teuffel. Sic deus est diabolo crucifixus et econtra, quia quidquid deus facit, vult diabolus zureiffen, econtra. Sic mundus vocat nos pestilentissimos, Sic econtra nos mundum, da er am besten ist, etc. 5

Ita Paulus: laßt glorias in cruce, herg[e]leid³; maledictissime crucifixam⁴ mihi; non habet pro mortua, sed turpissime, ut crucifixum aliquem. Ideo glorior mundum non solum mortuum, sed ignominiose mortuum; quod tu⁵ gloriaris et iactas optimum, econtra. 10

7 ¶ Ita

¹) Nämlich occidere mundum. ²) Nämlich monachi. ³) Erg. haben = kümmert sich nicht um; vgl. Unsre Ausg. Bd. 46, 495, 10. ⁴) Nämlich vanam gloriam. ⁵) Die Welt ist angeredet.

Dr] Monachi somniaverunt mundum sibi crucifigi, cum ingrederentur monasteria. Sed hoc modo non mundus, sed Christus crucifigitur, imo mundus a crucifixione liberatur et plus vivificatur illa opinione sanctitatis et fiducia iusticiae propriae, quam habuerunt hi, qui ingressi sunt religionem, Ideoque ineptissime detorta est haec sententia Apostoli ad ingressum religionis. 15 Loquitur autem de re longe magis ardua, nempe, quod Paulus et quilibet sanctus seu Christianus hoc iudicet esse divinam sapientiam, iusticiam et potentiam, quod mundus habeat et damnet pro summa stulticia, impietate et infirmitate, Et econtra, quod mundus iudicat summam religionem et cultum Dei, hoc pii certo noverunt extremam esse blasphemiam Dei. Sic pii mundum et vicissim mundus pios iudicat. Sed penes pios est iudicium rectum, 20 'Spiritualis enim homo omnia diiudicat' etc. Quare iudicium mundi de religione seu iusticia coram Deo tam pugnat cum iudicio piorum, quam pugnant inter se diabolus et Deus. Ut autem Deus diabolo crucifixus est et econtra diabolus Deo, hoc est, ut Deus damnat doctrinam et opera diaboli ('Filius enim Dei', ait Iohannes, 'apparuit, ut dissolvat opera diaboli'), 25 Soß. 8, 44 et econtra, ut diabolus damnat et evertit ('Est enim homicida et mendacii pater') verbum et opera Dei, Ita mundus damnat piorum doctrinam et vitam, vocans eos pestilentissimos Haereticos et publicae pacis turbatores, Pii vicissim vocant mundum (Significat autem 'mundus' in sacris literis non solum palam 30 impios et sceleratos, sed optimos quosque, sapientissimos, sanctissimos etc.) diaboli filium, qui egregie sequatur vestigia patris sui, hoc est, qui perinde homicida et mendax sit, ut pater suus. Hoc vult Paulus, cum dicit: 'Per quem mihi mundus crucifixus est et Ego mundo'.

Hs] Das verdreuſt Satꝛanam. et dꝛico: ie boſer du¹ biſt, ie mher in faciem ſpeie. Illa gloriatio eſt ei intolerabꝛilis, quia habet libꝛentius, ut metuam eum, et reiꝛ me ad impatientiam. Si in carꝛcerem conicior et terreor, ridet, quia vult timeri. Si vero Chriſtianus et dicit: quo plus terres, hoc magis
 5 confido, quia gloriꝛ in cruce malitiis tuis, ihe ergerꝛ du machſt, hoc plus diligo, — das thut hhm außdermaſſen whe. Econtra lauſt einer, ſo iagt er.³ Odio ſpirituali odi mundum perfecte, econtra ille. Das iſt implacabile odium, quia mundus non ceſſat nec ego. ghe ſie hhr ſtraß, ego etc.

zu 1 C r² 2 intolerabꝛilis] intorabꝛ 5 machſt] machꝛ 7 odi] nochmals odio geſchrieben

¹) Der Teufel iſt angeredet. ²) Dementsprechend der Abſchnitt im Druck unten Z. 21. ³) Nach dem Sprichwort Unſre Aug. Bd. 30², 43, 6.

Dr] Simul autem occulte perstringit Pſeudoapostoſos, Quasi dicat: Ego
 10 omnem gloriam, quae extra crucem Chriſti eſt, extreme odi et deteſtor ut rem maledictam, eamque habeo non tantum pro mortua, ſed pro turpiſſime mortua, ut addictus aliquis cruci turpiſſime moritur. Mundus enim eſt mihi cum omni gloria ſua crucifixus et ego mundo. Quare Anathema ſint omnes, qui in carne veſtra, non in cruce Chriſti gloriantur. Teſtatur igitur
 15 Paulus his verbis ſe perfecto odio Spiritus ſancti odiſſe mundum et viciffim mundum perfecto odio ſpiritus maligni odiſſe eum, Quasi dicat: Impoſſibile eſt ullam concordiam coire poſſe inter me et mundum. Quid igitur faciam? Cedamne et docebo, quae mundo placent? Non, Sed infracto animo audentior contra eum inſurgam et tam egregie eum contemnā ac crucifigam, quam
 20 me contemnit et crucifigit etc.

Postremo etiam Paulus hic docet, quo modo pugnandum ſit contra Satanam, qui ſubinde aliis atque aliis calamitatibus corporis obruit nos et intus ſuis ignitis telis perpetuo cor noſtrum ferit, ut vel illa aſſiduitate, ſi aliter non poſteſt, fidem noſtram evertat et nos a veritate et Chriſto avocet, Nempe,
 25 ut ſimili modo, quo videmus ipſum S. Paulum ſuperbe contempſiſſe Mundum, ita et nos diabolum, principem ipſius, cum omnibus ſuis viribus, dolis et infernalibus furiis contemnāmus hocque modo, freti praefidio Chriſti, illi inſultemus: Quo plus nocet et nocere cupis, Satan, hoc plus ſuperbio et rideo te; Quo plus terres et in deſperationem adigere me conaris, hoc plus
 30 confido et gloriꝛ in furoribus et maliciis tuis, Non in potentia mea, ſed Chriſti, Domini mei, 'cuius virtus in infirmitate mea perficitur. Ideo cum 2. Cor. 12, 9 f.

12 addictus aliquis cruci fehlt CDE moritur, qui cruci affigitur. CDE 16 eum] ſe CDE 17 poſſe fehlt CDE 22 ſubinde nos aliis CDE calamitatibus corporis] corporalibus malis CDE obruit nos] affligit CDE 24 avocet] abducit CDE 26 ipſius] eius CDE 30 per potentiam meam CDE

Hs] 6, 15 'In Christo': hoc supra audivimus, *maß* iustitia et gloriatio c[ar]nis, *maß* Circumcisio; ista omnia externa, in Christo nihil valent.

Eph. 4, 24 'Nova': *Da leitß*¹: 'quae facta est secundum imaginem dei in iustitia', Ephe. Ut reparetur imago dei, hoc non fit foris, exter[ne], ut cappa facit novam speciem c[or]poris, sed non novam creaturam. [Bl. 148^b] Caro *bl[eib]*t 5 et mundus in escis, o[mn]i ex[terna] larva, sed c[ar]o non est renovatio, et s[pi]ritu s[an]cto opus, qui dat alium intel[lectum], vol[untatem], etiam in c[ar]ne domanda, fugienda sapientia, iustitia in mundo. Ibi res, non verbum: alium

zu 3 ff. Negativa clara est ex superiore, Quod neque Circumcisio, neque praeputium quicquam sit coram deo, quia sunt tantum iusticia et gloriatio [*et gloriatio o*] carnis, nempe res externae r 4 reparatur

¹) *Das ist der Kernpunkt; vgl. Unsre Ausg. Bd. 31¹, 290, 18.*

Dr] infirmissimus sum, fortissimus sum' etc. Contra cum videt magnifieri minas et terrores suos, gaudet ac magis magisque iam pavefactos terret etc. 10

6, 15 In Christo enim Iesu neque Circumcisio aliquid valet neque Praepucium, sed nova creatura.

Mire loquitur Paulus, cum dicit In Christo Iesu neque Circumcisionem neque Praepucium aliquid valere etc. Debebat potius dicere: Aut Circumcisio aut Praeputium aliquid valet, cum haec duo sint contraria. Nunc 15 utrunque negat valere, Quasi dicat: Altius nobis eundum est, Nam Circumcisio et Praepucium longe inferiores res sunt, quam ut valeant ad iusticiam coram Deo. Sunt quidem inter se contraria, sed hoc nihil ad iusticiam Christianam, quae non terrena, sed coelestis est, ideo non consistit in rebus corporalibus. Sive igitur circumcidaris, sive praepucium habeas, idem est, 20 utrunque enim in Christo Iesu nihil valet.

Valde offensi sunt Iudaei, cum audierunt Circumcisionem nihil valere. Facile concedebant Praepucium nihil valere, sed idem affirmari de lege et Circumcisione, hoc auditu fuit eis intolerabile. Nam pro defendenda lege et Circumcisione dimicabant usque ad sanguinem. Papistae etiam vehe- 25 menter pugnant hodie pro defendendis traditionibus de esu carnum, de coelibatu, de feriis etc., ac nos, qui docemus eas in Christo Iesu nihil valere, excommunicant et maledicunt. Item quidam ex nostris, non minus insulsi quam Papistae, adeo rem necessariam putant libertatem a traditionibus Papae, ut, nisi eas omnes statim violent atque aboleant, timeant se peccare. At 30 Paulus dicit nos longe quiddam praeciosius habere, quod valeat ad iusticiam, quam est lex aut Circumcisio, quam est observatio aut violatio traditionum Papisticarum. In Christo Iesu, inquit, neque Circumcisio, neque praeputium,

9 infirmissimus] infirmus CDE fortissimus] fortis CDE 17/18 iusticiam consequendam coram CDE 31 nos bis habere] nos oportere longe quiddam maius et pretiosius habere CDE 31/32 iusticiam coram Deo consequendam, quam CDE

Hs] sensum recipere, aliam voluntatem elige[re, quae antea non. Iam nullis virib[us] mundus posset, ut rursus induerem cucullum, et tamen antea meus intellectus et voluntas captivi, ut putarem. Iam nausea totus monachatus. Sic immutatus sensus: quando inspecio visibili oculo, video monstrum. Das
 5 ist nicht verbis, sed renovatione totius hominis. Spiritus aliter eruditur. Ideo sequitur immutatio carnis: Os et claro non iactat Regulas, sed legit

4 monstrum] —ostrum c aus —ostr? 6 legit] let

Dr] neque caelibatus, neque coniugium, neque cibus, neque ieiunium valet etc. Esca nos non commendat Deo, Neque abstinendo meliores, neque edendo deteriores fimus. Istae res longe inferiores sunt, Imo totus mundus cum
 10 omnibus suis legibus et iusticiis longe vilior est, quam quod debeat trahi in locum iustificationis.

Ratio et sapientia carnis hoc non intelligit. 'Non enim percipit ea, quae 1. Rom. 2, 14 sunt Spiritus Dei', ideo contendit iusticiam sitam esse in externis rebus. Nos vero ita edocti sumus ex verbo Dei, ut certo pronunciemus nihil prorsus
 15 sub sole esse, quod valeat ad iusticiam coram Deo, praeter unicum Christum, seu, ut hic dicit, 'novam creaturam'. Leges autem politicae, traditiones humanae, Caeremoniae Ecclesiarum, item Lex Mosi sunt res extra Christum positae, non valent igitur ad iusticiam coram Deo. Uti quidem licet illis ut rebus bonis et necessariis, sed suo loco et tempore. Si autem vocantur
 20 in disputationem de iustificatione, nihil prorsus valent, sed maxime obsunt, Quia 'in Christo Iesu neque Circumcisio aliquid valet neque praepucium, sed nova creatura'.

Et Paulus per ista duo, Circumcisionem et Praepucium, excludit simpliciter omnia, quae in tota rerum natura sunt, negatque ea valere in
 25 Christo Iesu, hoc est, in caussa fidei et salutis. Accipit enim per Synecdochen partem pro toto, hoc est, per Praepucium intelligit omnes Gentes, per Circumcisionem omnes Iudaeos cum totis viribus et omni gloria sua, Quasi dicat: Quicquid Gentes praestare possunt cum omni sua sapientia, iusticia, legibus, potentia, Regnis, Imperiis, nihil valet in Christo Iesu. Item,
 30 Quidquid sunt et possunt omnes Iudaei cum toto suo Mose, lege, Circumcisione, cultu, templo, Regno, Sacerdotio, nihil prorsus valet. Quare in Christo Iesu seu in caussa iustificationis non est disputandum de legibus Gentium vel Iudaeorum, Num lex Ceremonialis aut moralis iustificet, sed simpliciter illa negativa ponenda est: 'In Christo Iesu neque Circumcisio
 35 aliquid valet neque Praepucium.'

Ergo leges malae sunt? Non, Imo bonae et utiles sunt, sed suo ordine et loco, Hoc est, in rebus corporalibus et civilibus, quae sine legibus non possunt administrari. Deinde observamus etiam in templis quasdam Caere-

Hs] verbum. Quas sunt reales mutationes. Ideo in Christo non valet externa larva, vult deus, ut intellectum novum dei et voluntatem et actiones novas in corde, ut qui antea intellexi deum mercenarium, qui emeret tua opera, iam solo Christo etc. et postea nugas operum reicere et accipere vera opera charitatis; laudare deum et curare factiosos animos. Quas ist nova creatura. 5

2 deus e aus dei

Dr] monias et leges, non quod illa observatio valeat ad iusticiam, sed ad bonum 1. Cor. 14, 40 ordinem, exemplum, tranquillitatem et concordiam, Iuxta illud: 'Omnia decenter et secundum ordinem fiant.' Si autem leges ita proponuntur et exiguntur, quod servatae iustificent, omissae damnent, prorsus abrogandae et tollendae sunt, alioqui Christus amittit officium et gloriam suam, qui solus 10 iustificat, subministrat Spiritum etc. Paulus igitur his verbis clarissime affirmat neque circumcisionem aliquid valere, neque praepucium, sed novam creaturam etc. Cum autem in Christo nihil prorsus valeant neque leges Gentium neque Iudaeorum, impiissime egit Papa, quod nos coëgit fidem applicare suis legibus etc. 15

Nova autem creatura, qua reparatur imago Dei, non fit fuco aut simulatione ullorum operum externorum, Quia in Christo Iesu neque circumcisio aliquid valet, neque praepucium, sed secundum imaginem Dei in iusticia et sanctitate veritatis creatur. Opera, cum fiunt, novam quidem speciem afferunt, qua mundus et caro capiuntur, sed non novam creaturam. Cor enim manet 20 impium sicut antea, plenum contemptu Dei, infidelitate etc. Ideo nova creatura est opus Spiritus sancti, inserentis alium intellectum et voluntatem ac donantis potestatem domandae carnis et fugiendae iusticiae et sapientiae mundi etc. Hic non est fucus aut tantum nova externa species, sed res ipsa geritur. Revera sensus alius et aliud iudicium, nempe spirituale, nascitur, 25 quod ea, quae prius magnificet, nunc abominatur. Olim ita capti erant animi nostri monastica vita, ut eam solam existimaremus viam ad salutem, iam longe aliter de ea indicamus. Quae igitur ante hanc novam creaturam pro summe sanctis adoravimus, de illis, cum redeunt in memoriam, iam erubescimus.

Quare mutatio vestitus et externorum gestuum, ut Monachi somniant, 30 non est nova creatura, sed renovatio mentis per Spiritum sanctum, quam sequitur postea etiam mutatio carnis, membrorum et sensuum externa. Nam ubi cor novam lucem, novum iudicium et novos motus per Evangelium

10 alioqui] Quia CDE 14/15 fidem bis etc.] servare leges suas cum opinione iusticiae etc. CDE 18 secundum] per Christum ad CDE 22/23 inserentis bis potestatem] qui fide purificat cor et efficit timorem Dei, charitatem, castitatem etc. ac donat virtutem CDE 26 nunc] post CDE 30 externorum gestuum] aliarum exteruarum rerum CDE somniant] somniant CDE 32 carnis fehlt CDE externa] corporis CDE

Hs] 'Et quotquot': Hoc adiecit. Hec est vera Regula. S. Francis[cani 6, 16
allegant istum tex[tum et *blöden*¹ secundum Francis[cum: 'pax', et putant
non meliorem regulam in terris, quia habent hic tex[tum pro se: P[aulus
locutus de gl[oriae tappen.

5 'Hec': quae? Vivere nova creatura. Nec praep[er]itium, Circum-
cisionem, sed 'novum hominem', Eph. 4., Ut sit vere iustus in spiritu et Eph. 4, 24
castus et mundus in carne. Os sancta loquatur et sit iustitia intus. Vos

¹) = *blöken*.

Dr] concipit, fit, ut externi quoque sensus innoventur. Aures enim verbum Dei,
non amplius traditiones et somnia humana gestiunt audire. Os et lingua
10 non sua opera, iusticias et Regulam iactant, sed solam misericordiam Dei
in Christo exhibitam cum gaudio praedicant etc. Hae sunt mutationes, ut
sic dicam, non verbales, sed reales, quae afferunt novam mentem, voluntatem,
novos sensus et actiones etiam carnis, Ut oculi, aures, os et lingua non
15 solum aliter quam antea videant, audiant et loquantur, sed ut ipsa mens
etiam aliud probet et sequatur. Antea enim caecutiens in erroribus et
tenebris Papisticis somniavit Deum mercatorem esse, qui suam gratiam nobis
venderet pro operibus et meritis nostris. Iam orta luce Euangelii statuit,
sola fide in Christum sibi contingere iusticiam. Ideoque nunc abiicit opera
20 electicia et vocationis et charitatis opera divinitus praecepta facit, Deum
laudat et praedicat ac in sola fiducia misericordiae per Christum gloriatur
et exultat. Si quid malorum aut periculorum ferendum est, ea libenter et
cum gaudio (quanquam caro murmure) subit. Hanc Paulus novam creaturam
appellat.

25 Et quotquot iuxta hanc regulam incedunt, pax super illos et 6, 16
misericordia.

Hoc adiecit quasi Epiphonema. Haec unica et vera regula est, qua
incedere debemus, nempe nova creatura. Franciscani impiissime detorqueant
hanc sententiam ad suam Regulam. Hinc blasphemi et sacrilegi homines
praedicaverunt suam Regulam longe sanctiorem esse aliis, quia testimonio
30 et autoritate Apostolica fundata et confirmata sit. Certe Paulus non loquitur
hic de Cucullis, rasura verticis, fune, calopo[theca] diis, boatibus in templo
et similibus inanissimis nugis, quae continentur in vita Minoritarum, sed de
nova creatura, Quae neque circumcisio neque praepucium est, sed novus
homo ad imaginem Dei creatus in iusticia et sanctitate veritatis, Qui intus
35 in spiritu iustus et foris sanctus ac mundus est in carne. Franciscani et

18 sola bis iusticiam] nos sola fide in Christum reputari iustos CDE abiicit
nunc CDE 32 vita Minoritarum] regula ipsorum CDE

Hs] habetis sanctitatem, sed est hypocritica. Non est Monach[us] recht[schaff]en, teuf[sch]. Si etiam prohibet oculos, aures, os, tamen cor, invidiam. Ista regula, non alia. Maledicta Reg[ula] F[rancisci] et Dominici. Hec regula: vivere in fide Christi [Bl. 149^a] et effici novam creaturam per spiritum sanctum, non geheuchelt mit Worten. Da gehört 'pax', remissio peccatorum, 5 favor; quando tribulatur, subvenit eis 'misericordia'; si etiam lapsi, sunt filii pacis, gratiae, misericordiae. Es sol hñn als¹ geschend't sein et sol misericordia zu hilff kommen.

Ego mein: 'Israel dei', da gibt er suis pseudoapostolis, qui iactant Is[raelem] carnalis, semen Ab[rahae]. i. e. qui sunt in Christo, non curant de 10 semine. Gentes tonen auch Israel sein, sed dei.

9 ¶ Ego²

¹) = alles. ²) Dementsprechend der Abschnitt im Druck unten Z. 31.

Dr] omnes Monachi habent quidem iusticiam et sanctitatem, sed hypocriticam et impiam, quia non sperant se per solam fidem in Christum, sed per observationem regulae suae iustificari. Deinde etiamsi foris simulent sanctitatem, cohibeant oculos, manus, linguam et alia membra, tamen cor pollutum habent, 15 plenum concupiscentia, invidia, ira, libidine, idolatria, contemptu et odio Dei, blasphemia Christi etc. Sunt enim acerrimi hostes veritatis.

Quare maledicta sit regula Francisci, Dominici et omnium aliorum, quia per eas primum Christi beneficium et gloria obscurata et obruta ac Euangelium gratiae ac vitae prorsus oppressum est, Deinde mundus per 20 easdem repletus est infinitis idolatriis, falsis cultibus, impiis religionibus, electitiis operibus etc. Haec autem, de qua hic Paulus loquitur, sola benedicta sit, qua vivimus in fide Christi et efficimur nova creatura, hoc est, vere iusti et sancti per Spiritum sanctum, non per fucum aut simulationem. Ad eos, qui incedunt hac regula, pertinet pax, id est, favor Dei, remissio 25 peccatorum et tranquillitas conscientiae, Et misericordia, id est, auxilium in afflictionibus et ignoscentia reliquiarum peccati in carne. Imo si etiam hi, qui iuxta hanc regulam incedunt, praeoccupantur delicto aut lapsu aliquo, tamen, quia filii gratiae et pacis sunt, subvenit eis misericordia, ut illis peccatum et lapsus non imputetur etc.

30

Et super Israel Dei.

Hic petit Pseudoapostolos et Iudaeos, qui iactabant Patres, electionem, 31m. 9, 4 f. legem etc. Roma. 9., Quasi dicat: Israel Dei sunt, non qui carnaliter pro-

geniti sunt ex Abraham, Isaac, Israel, sed qui cum fidei Abraham credunt

Hs] 'Ne mihi quisquam': Er ist zornig. Concludit Epistolam cum ira. 6, 17
 Sin non vultis sequi, non sequitur. Docui, quod debui. Si quis non vult,
 laß mich zu friden. Si contentiosus, etc. Da bey solß bleiben: vel pereat
 totus mundus, vel hanc Regulam accipiant. Ich wil nicht mher horen.
 5 Da bey wil ich bleiben et crucem Christi tragen. Salß¹ da fur, quod
 Christus der recht man sey; ich wil 'sua stigmata'.

2 non sequitur o über non vult steht vult esse contentiosus 3 über bey steht
 der Regel 5 ich o bleiben vor wil, aber darüber die Ziffer 2

¹) = Ich halte es.

Dr] promissionibus Dei in Christo nunc exhibitis, sive Iudaei sive Gentes sint.
 Hoc argumentum supra Capite tertio copiose tractatum est.

De caetero nemo mihi molestus sit.

6, 17

10 Cum stomacho et indignatione concludit Epistolam, Quasi dicat: Ego
 docui fideliter Euangelium, ut per revelationem ab ipso Christo accepi; qui
 hoc non vult sequi, is sane sequatur, quod velit, modo deinceps mihi nego-
 cium non faciat. Summa, haec breviter mea sententia est, Quod Christus,
 quem praedicavi, est unicus Pontifex et Salvator mundi. Vel igitur mundus
 15 iuxta hanc regulam, de qua hic et in tota Epistola dixi, incedat, vel in
 aeternum pereat.

Ego enim stigmata Domini Iesu in corpore meo porto.

Sicut superiorem sententiam: 'Quicumque iuxta hanc regulam incedunt'
 intelligunt Minoritae de sua regula dictam esse, ita et hanc fingunt de stig-
 20 matibus Francisci sui intelligendam esse. Ego puto merum figmentum et
 ludibrium esse, quod ipsi de hac re dixerunt. Esto sane, quod portaverit
 Franciscus in corpore stigmata, ut pingitur, tamen ipsi non impressa sunt
 propter Christum, sed ea ipse sibi impressit ex stulta aliqua devotione seu
 potius inani gloria, qua titillare se potuit, quod tam charus fuerit Christo,
 25 ut etiam sua vulnera corpori ipsius impresserit.

Haec vera Pauli est sententia hoc loco: Notae corpori meo impressae
 satis ostendunt, cuius sim servus. Si quaererem hominibus placere et urgerem
 circumcisionem et observationem legis ad salutem esse necessariam ac gloriarer
 in carne vestra more Pseudoapostolorum, non opus esset me portare in cor-

11 ab ipso Christo] Christi CDE 14 est] sit CDE 21 Esto sane] Sed esto CDE
 21/22 Franciscus portaverit CDE 22 non sunt ipsi impressa CDE 24 charus fuerit
 Christo] vehementer dilexerit Christum CDE 25 sua vulnera] vulnera eius CDE ipsius]
 suo CDE 26 Haec bis loco] Est autem haec huius loci germana sententia CDE

Hs] Der text hat gar auff F[ranciscum¹, ipsi fecerunt F[ranciscum.² i. e. notae
 4, 14 impressae, i. e. passiones, ut supra, das ist vnser̃s Herr G[ott]s farb[e],
 ut in corp[ore], anima ge[pl]agt, in 'fame', conicit in 'carcere', 'seditio-
 2. Ro. 6, 5; nib[us]', 2. Cor. 6. 11.: 'In periculis, ps[eudo] fratribus'. Sic nos: alle tag
 11, 26f. occidimur: Teufel in corde auff[li]eget, foris vexat per mala et Sch[wer]-
 meros, et omnia propter Christum, et hec sunt stigmata. Sic Reg[es], nob[il]es
 5 geben vn̄s gute notas et stig[m]ata; aduersarii, diab[ol]us, mundus, caro geben
 vn̄s. S. Francis[ci] stig[m]ata, si verum, tamen nihil est t[er]r[or].³ Sunt corpore
 pas[s]iones et non propter deum, et gloriae stigmata, quod habet r[ati]o, quod

1 C Der zu 3/4 quae ipsius ergo ministri gestant r zu 8 hinter vn̄s gehörig
 notas impressas r Sunt c aus E[st] 9 (Sed quando) et (2.)

¹) Erg. gehen müssen. ²) Erg. stigmatibus ornatum. ³) = wert.

Dr]pore illa stigmata. Quia vero servus Iesu Christi sum et iuxta veram 10
 regulam incedo, hoc est, palam praedico et confiteor extra Christum nemini,
 praeter ullam exceptionem, contingere gratiam, iusticiam et salutem, ideo
 oportet me etiam Christi, Domini mei, insignia gestare, Quae non sunt stig-
 mata ultro accersita, sed quae mihi nolenti infliguntur a mundo et Satana,
 propter Iesum, quem affirmo esse Christum.

Sunt igitur stigmata afflictiones seu passiones corporis, Deinde tristitia, 15
 sagittae diaboli ac pavores animi, Quorum passim meminit Paulus in Epistolis
 1. Ro. 4, 2 ff. et Lucas in Actis. 1. Corin. 4.: 'Puto, quod Deus nos Apostolos novissimos
 ostenderit tanquam morti destinatos, Quia spectaculum facti sumus mundo,
 angelis et hominibus'; Deinde: 'Ad hanc usque horam esurimus, sitimus, 20
 nudi sumus, colaphis caedimur, incertis sedibus vagamur et laboramus
 operantes manibus nostris, maledicimur, persecutionem patimur, convitiis
 afficimur, veluti purgamenta mundi facti sumus et omnium peripsema'; Item
 2. Ro. 6, 4f. 2. Corin. 6.: 'In multa patientia, in tribulationibus, in necessitatibus, in
 angustis, in plagis et carceribus, in seditio[n]ibus, in laboribus, in vigiliis, in 25
 2. Ro. 11, 23 ff. ieiuniis' etc., Et Cap. 11. et 12.: 'In laboribus plurimis, in plagis supra modum,
 in carceribus abundantius, in mortibus frequenter. A Iudaeis quinquies
 quadragenas una minus accepi. Ter virgis caesus sum, semel lapidatus sum,
 ter naufragium feci. Nocte et die in profundo maris fui. In itineribus saepe,
 in periculis fluminum, latronum, in periculis ex genere, ex Gentibus, in peri- 30
 culis in civitate, solitudine, mari et falsis fratribus' etc.

10 illa] ista CDE 11 praedico] doceo CDE 11/12 nemini bis gratiam] neminem
 sine ulla exceptione consequi gratiam CDE 15 propter bis Christum] Non ob aliam causam,
 quam quod Iesum praedico esse Christum. CDE 16/17 Sunt bis animi] Vocat igitur stig-
 mata plagas corpori suo impressas et passiones, Deinde ignita tela diaboli, tristitiam ac pavores
 animi CDE 17 Quorum] Harum passionum CDE passim meminit] meminit passim CDE
 Paulus fehlt CDE 20 Deinde] Item CDE

Hs] Christus so lib hat hñ, ut stig[mata druck. sunt dementes Monach[i]. Sed pavefacere diab[olum]¹ et 'sagittas', das find stig[mata, quae non lib haben, ^{Ep[ist.] 6, 16} et cogor, et quod mundus laceret, ut hab[eam].² Si beh den in carcere et verb[eribus]³, [Bl. 149^b] hec sunt stig[mata, quae non lib[enter] patior, et ⁵ tamen cogor. Spiritus semper salvus, der corpus muß her halten. Das ist per iram gesagt.

Das ist die leg.⁴ Der b[on]us Gott helff euch. Dixi et docui, ^{h[ic] 6, 18} habt den segen da zu. Nec possum aliud quam hec vale dicere. Quando

3 beh

¹) Subjekt des accus. cum inf. ²) Erg. passionis. ³) Erg. bin. ⁴) = Abschied.

Dr] Illa sunt vera stigmata, hoc est, notae impressae, de quibus hic Apo-
¹⁰ stolus loquitur, quas et nos hodie, gratia Dei, gestamus in corpore nostro propter Christum. Mundus enim persequitur et occidit nos, falsi fratres acerrime oderunt nos, Satan intus in corde suis ignitis telis perterrefacit nos, nullam ob aliam caussam, quam quod docemus Christum iusticiam et vitam nostram esse. Haec stigmata non eligimus ex suavi aliqua devotione neque
¹⁵ libenter patimur, sed, quia mundus et Satan nobis invitis ea infligit propter Christum, cogimur ea pati et gloriamur cum Paulo in Spiritu, qui semper salvus est, gloriatur ac gaudet, ea nos portare in corpore nostro. Sunt enim sigillum et certissimum testimonium verae doctrinae et fidei. Ista cum indignatione quadam Paulus dixit.

²⁰ Gratia Domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro, fratres, ^{6, 18}
 Amen.

Hoc ultimum est vale. Finit Epistolam iisdem verbis, quibus eam incepit, Quasi dicat: Ego docui vos pure Christum, rogavi, obiurgavi etc. vos, nihilque omisi, quod duxi in rem vestram esse. Amplius nihil est, quod
²⁵ vobis praestare possim, nisi quod ex animo precor, ut Dominus noster Iesus Christus addat labori meo benedictionem et incrementum suoque Spiritu vos gubernet in aeternum. Amen.

Hactenus enarratio Epistolae Sancti Pauli ad Galatas. Dominus Iesus Christus, Iustificator et Salvator noster, qui dedit mihi gratiam et facultatem
³⁰ enarrandi et vobis audiendi hanc Epistolam, Idem conservet et confirmet me et vos (id quod ex animo precor) crescentes magis magisque in cognitione

15 invitis fehlt CDE 16 salvus] promptus CDE 18 Ista] Haec CDE Haec,
 ut supra monui, cum CDE 22 eam fehlt CDE 25 vobis praestare] addere CDE
 27 Amen fehlt CDE 31/184, 4 crescentes bis nostrae] ut in dies magis crescentes in cogni-
 tione gratiae suae et in fide non simulata irreprehensibiles et inculpati inveniamur in die
 redemptionis nostrae CDE

Hs] praedicavimus, ut possumus, sumus excusati. Dominus, qui dedit nobis docere et audire, det etiam servare et facere.

1 praedicavimus] p̄ 9 ut] et über Dominus steht Der bonus Gott etc.

Dr] gratiae ac fidei ipsius, irreprehensibiles et inculpatos usque ad diem redemptionis nostrae, Cui cum Patre et Spiritu sancto sit laus et gloria in secula seculorum, Amen, Amen.

5

Lucae 2.:

'Gloria in excelsis Deo,
Et in terra pax,
Hominibus bona voluntas.'

Esa. 40.:

10

'Verbum Domini manet in aeternum.

4 laus et fehlt CDE 5 Amen (2.) fehlt CDE 6/11 Lucae bis in aeternum
fehlt CDE

Vorlesungen

über die Psalmen 2. 51. 45.

1532.

Auf die Vorlesung über den Galaterbrief, die am 12. Dezember 1531 endete, folgten vom 5. März 1532 an Vorlesungen über die Psalmen 2, 51 und 45. An sie schlossen sich vom 5. November ab unmittelbar solche über die „Stufenpsalmen“ und weiter Psalm 90 an, welche lehte dann zu der Genesisorlesung hinüberleitete, die Luther, oft unterbrochen, durch zehn Jahre hindurch bis kurz vor seinem Tode beschäftigte (vgl. Unsr. Ausg. Bd. 42, VII).

Die Vorlesungen, mit denen wir es hier zunächst zu thun haben, fanden an folgenden Daten statt:

Psalm 2: 5. März, „quae erat Martis post Oculi“, 9. und 16. April, 27. und 28. Mai, 3. und 5. Juni;

Psalm 51: 10., 11., 17., 18. Juni, 8., 9., 16., 22., 23., 30. Juli und 6. August;

Psalm 45: 20., 26., 27. August, 14., 15., 21., 22., 28., 29. Oktober und 4. November 1532.

Sie liegen wiederum in der ausgezeichneten Nachschrift Röders vor, und zwar in dem Jenenser Codex Bos. q. 24^v, dessen Beschreibung wir als Beilage geben. Die Kollegientage waren Montag und Dienstag.

Die Geschichte dieser Vorlesungen ist zugleich wieder ein Kapitel aus der Krankheitsgeschichte Luthers. In dem Predigtenband des Jahres 1532 ist bereits eine Zusammenstellung der vielen Behinderungen gegeben, die dem Reformator aus seinem Kopfweh damals erwuchsen (Unsr. Ausg. Bd. 36, VIII f.). Die große Lücke zwischen dem Abschluß der Galatervorlesung und dem Beginn des Kollegs über Psalm 2 findet aus den a. a. O. gemachten Angaben ihre Erklärung. Ebendort sind auch Äußerungen über Luthers schlechtes Befinden im März mitgeteilt, in dem er nur eine einzige Vorlesung hielt. Er wird sich also seine Predigten, die er doch in diesem Monat hielt, nur eben abgerungen haben. Für April und Mai mit ihren je zwei Vorlesungen, ihrer einzigen öffentlichen Predigt und den vier Hauspredigten ist die Bemerkung Röders in seinem Briefe vom 10. Juni an Roth bezeichnend: *Praedicavit heri vesperi, id quod in 8 hebdomadibus non fecit* (Buchwald, Zur Wittenberger Stadt- und Universitätsgeschichte Nr. 115 S. 100); vgl. auch die Briefe vom 2. und 22. April und 20. Mai (Enders 9, 162. 178. 190). In die Zeit zwischen den 18. Juni und den 8. Juli fallen die Verhandlungen über den Religionsfrieden (Enders 9, 200 ff.). Zwischen dem 7. und

19. August schweigt auch der Briefwechsel (Enders 9, 219f.), wohl aber predigt Luther, am 8. sogar auswärts. Unter dem Eindruck dieser neuen Unterbrechung macht Luther am 20. August in der ersten Vorlesung über Psalm 45 die Bemerkung, er trage nur ausgewählte Psalmen vor, quandoquidem mea opera incertior (Bos. q. 24^v Bl. 69^a); der Herausgeber fügt im Druck (1533/34) hinzu: propter valetudinem et negotia. Für die lange Pause während des ganzen September bis zum 14. Oktober könnte man vielleicht in der Bemerkung Luthers an Oslander vom 19. September: tuis literis, licet aegrotus, respondeo eine Erklärung finden (Enders 9, 225 und 226 Anm. 2).

An brieflichen Notizen über die Vorlesungen sind nur zwei zu ermitteln gewesen. Corp. Ref. II, 596 steht in einem Briefe vom 5. Juni die allgemeine Bemerkung: his diebus praelegit iterum. Und Röderer schreibt in dem erwähnten Briefe vom 10. Juni (a. a. O. Nr. 115 S. 100): iam aliquot diebus bene habuit Doctor ipse et finivit psalmum 2., incepturus hodie alium.

Neben Röderer scheint auch Dietrich nachgeschrieben zu haben, wenigstens findet sich bei der Vorlesung vom 14. Oktober in Röderers Kollegheft Bl. 80^b am Rande der Vermerk: Illam lectionem melius excepit Magister Veit, Spectabilis decanandus. Diese scherzhafte Titulatur entspricht den Tatsachen: am 9. Januar und 6. Februar 1533 ist Dietrich in der Matrikel der philosophischen Fakultät als Dean genannt (Köstlin, Die Baccalaurei usw. 1518—1537, S. 25 und 21; vgl. Enders 9, 154f.).

Wir müssen noch nach etwaigen Präparationen Luthers auf diese Vorlesungen fragen. Hoffmann hat in Unserer Ausg. Bd. 31¹, 457ff. als „Kleinere Arbeiten über Psalmen, 1530—1532“ ein vielschichtiges Material herausgegeben und scharfsinnig charakterisiert. Er hat auch bereits mehr oder weniger sicher vermutet, daß sich in diesem Material Stücke von Präparationen zu unseren Vorlesungen finden (z. B. a. a. O. S. 564). Wir möchten das mit Bestimmtheit aussprechen. Es sind zum Teil Doppelfstücke, so zu Psalm 2 in Bd. 31¹ S. 484f. und 485—488; zu Psalm 51 a. a. O. S. 510—514 und 538—543; zu Psalm 45 a. a. O. S. 565—571. Diese Aufzeichnungen Luthers sind dann von den Überlieferern, Dietrich und Röderer, in die gleichartigen größeren Zusammenhänge eingereiht worden, in denen Hoffmann sie jetzt gibt. Wir verzichten hier auf einen neuen Abdruck dieser Stücke und verweisen auf die angegebenen Stellen. Vielleicht findet aus diesen Überlieferungen heraus die eigentümliche Tatsache, daß Luther den 51. Psalm vor dem 45. auslegte, ihre Erklärung. Zu der einen Relation von Ps. 51 nämlich (Unsre Ausg. Bd. 31¹, 538 zu Z. 1; vgl. Hoffmanns Einleitung ebenda) bemerkt Röderer: „die 20. feb.“ und Dietrich: „Hunc Psalmum Torgae exposuit, cum princeps aegrotaret.“ Diese bereits vorhandenen Aufzeichnungen würden Luther dann wieder angezogen haben; er hätte sie um das Stück a. a. O. S. 510—514 vermehrt und seiner Vorlesung zugrunde gelegt.

Die Vorlesungen sind zum Teil sehr viel später und in ganz anderer Reihenfolge, als sie gehalten waren, herausgegeben worden: Psalm 2 als letzter, erst im Jahr 1546; Psalm 51 im Jahr 1538; Psalm 45 zuerst, 1533/34. Herausgeber von allen war offenbar Veit Dietrich. Wenigstens wird bei zweien dieser Vorlesungen gesagt, daß er sie „colligirt“ habe, so in zwei Briefen Spenglers an Dietrich über Psalm 45 vom 1. Januar und vom 21. Januar 1534 (M. M. Mayer,

Spengleriana, Nürnberg 1830, S. 134f. und 137f.; an letzter Stelle muß es statt: „43. psalmus“ natürlich heißen: „45.“) Bei der Enarratio des 2. Psalms steht das „collecta a Vito Theodoro“ im Titel des Druckes selbst (vgl. Bibliographie). Allerdings kann dieses colligere nur als eine Andeutung davon aufgefaßt werden, daß Dietrich den Druck besorgt hat; denn in Wahrheit „colligiert“, d. h. nachgeschrieben, sind die Vorlesungen vollständig von Rörer, Dietrich hat wohl nur gelegentlich nachgeschrieben, vgl. die oben angeführte Notiz Rörsers in seinem Kollegheft zu der Vorlesung vom 14. Oktober. Zweifellos hat Dietrich seinen Drucken eben diese Rörserschen Nachschriften zugrunde gelegt und nicht etwa seine eigenen; das zeigt die Vergleichung der Handschrift Rörsers mit den Drucken in unserer Textwiedergabe; es zeigt das auch die Beobachtung, daß die Drucke zahlreiche schwer zu lesende Worte der Rörserschen Nachschrift nicht wiedergeben, — Dietrich hat an diesen Stellen eben Rörer nicht lesen können. Zu dem Druck Psalm 2 besonders ist noch ein briefliches Zeugnis vorhanden, aus dem hervorzugehen scheint, daß Melanchthon die Vorrede zu diesem Druck im Namen Dietrichs verfaßt hat; denn er schreibt am 1. Dezember 1545 an Dietrich: Nunc praefationem in Psalmum, qui abs te editus, adornabo, ut in ipsis Natalis admirandi feriis munus a me habeas tempori conveniens, de filio nato, de quo Psalmus inquit: ‘Osculamini filium’ (Corp. Ref. V, 892f.). Strobel, Nachricht von dem Leben und den Schriften Veit Dietrichs, Altdorf und Nürnberg 1772, S. 121, hat schon auf Grund dieser Stelle in Melanchthon den Verfasser dieser ganzen Dedication Dietrichs an Georg Vogler in Windsheim, einen ehemaligen Brandenburgischen Kanzler, gesehen. Wirklich macht diese Vorrede ganz den Eindruck, von Melanchthon zu stammen.

Auch Psalm 51 ist von Dietrich herausgegeben, obwohl der Titel, wie bei Ps. 45, davon schweigt. Strobel, a. a. O. S. 55, schreibt diesen Druck ihm zu. Ein sicheres Zeugnis dafür ist ein Brief Melanchthons vom 6. Okt. 1538 an Dietrich, in dem er schreibt: Maiorem curam mihi inieciſti editione Psalmi, ubi inseris quaedam de causa sine qua non, usw. Melanchthon fürchtet, Luther werde hierin eine Erweichung der Gnadenlehre sehen und annehmen, Dietrich habe die Stelle zugunsten der melanchthonischen, weniger strengen Auffassung in seine Vorlesung eingestreut. (Corp. Ref. III, 593f. Vgl. Strobel, a. a. O. 55f. und Köstlin-Kawerau, M. Luther II, 451.) Daher ermahnt Melanchthon am Schluß Dietrich: Haec duxi tibi significanda esse, ut in posterum sis cautior, ac omnino velim te eius (scil. Lutheri) enarrationes, nisi prius ipsi missas, non edere.

Damit stimmt eine Stelle in der oben erwähnten Dedication von Ps. 2 an Vogler überein, in der Melanchthon, unter Dietrichs Namen verborgen, über die Herausgebertätigkeit desselben sagt: . . . multas enarrationes Martini Lutheri edidi, de quarum fide ne quis dubitet, sciat hactenus a me editas in officinis Academiae Witebergensis usque ad hunc annum 1546 ab ipso Autore (d. i. Luther) omnes relectas et emendatas esse. Et quoniam deinceps, Deo iuvante, plura eius monumenta editurus sum, praestabo fidem, quam debeo. Nec solus tamen eas editiones adornabo, Sed viros eruditos et integros, Casparum Crucigerum et Gorgium Rorarium adiungam tanquam censores ac testes. Daß Dietrich in der Tat mit Rörer zusammen arbeitete, zeigen ja diese Psalmendrucke, denn sie gehen eben auf Rörsers Nachschriften zurück. Daß er aber die Druckbogen

Luther selbst zur Korrektur vorgelegt habe, darf mit Recht bezweifelt werden. Denn Dietrich und nach ihm noch seine Erben haben in zahlreichen Veröffentlichungen mit echtem Luthergut doch recht frei geschaltet (vgl. z. B. eben jene kleineren Arbeiten an den Psalmen, Unsr. Ausg. Bb. 31¹, 457 ff.).

Unsere Vorlesungen über die Psalmen 2, 45 und 51 (und zwar in dieser Reihenfolge) finden sich seltsamerweise nochmals handschriftlich in einem Bande der Weimarer Großherzoglichen Bibliothek, fol. 38, den Koffmane in Unsrer Ausg. Bb. 31¹, 460 f. beschrieben hat. In der Tat geht diese Abschrift, die erst 1556 angefertigt wurde, offenbar auf die Drucke dieser Vorlesungen zurück. Bemerkungen im Text und am Rande zeigen ihre Verbindung mit den adiaphoristischen und majoristischen Streitigkeiten.

Beilage.

Beschreibung der Handschrift Bos. q. 24^p.

Auf dem alten Deckel ist ein D gemalt.

Auf der Innenseite des Deckels: *Etsi haec oratio: Bona opera sunt necessaria ad salutem, in doctrina legis abstractive et de idea tolerari potest, Tamen propter multas graves causas fugienda et vitanda non minus quam illa: Christus est creatura.*

Bl. 1^a Register der Auslegungen und Tischreden von Bl. 236^b—257^b.

Bl. 1^b Notizen über den Tod des Kurfürsten Johann und über die dreifache absolutio Luthers durch Staupitz, den Papst und den Kaiser. Register der in dem Bande enthaltenen Psalmenvorlesungen.

Bl. 2^a—28^b Vorlesung über Ps. 2.

Bl. 28^b—68^a Vorlesung über Ps. 51.

Bl. 68^b leer.

Bl. 69^b—105^b Vorlesung über Ps. 45.

Bl. 105^b und 106^a Brief Luthers an seine Frau. „Am Tage Scholasticae 1546.“ = de Wette 5, 789.

Bl. 106^b—108^b leer.

Bl. 109^a—236^a Vorlesungen über die Stufenpsalmen.

Bl. 236^b—254^a Reinschrift von Breves explicationes in aliquot Euangelia dominicalia, = Unsr. Ausg. Bb. 45, XXXVIII ff. und 424 ff.

Bl. 254^a—257^b Colloquia, und zwar: Gen. 4., nato Cain. Causa divortii. Descendit ad inferos. Maria virgo permansit. Resurrectio Christi. Civis quidam Lipsicus. De commentariis iudicium et consilium Lutheri. Polter Geister. Consolatus decumbentem. Libri usus pro concione. Ex legibus et consuetudine. Casus matrimonialis. Alius. Celibatus magnum onus. Deus locutus cum patribus. Formula D. M. L., qua uti volebat promoturus C. Crucigerum. Oratio, ut

mature veniat extrema dies. Quod lapsis pateat regressus. Quanta orationis vis est. 'Ecce duo gladii.' Anno XXXV Im wintermond ist der Teufel zu nacht usw.

Bl. 257^b Loci exhortatorii = Unfre Ausg. Bd. 40¹, 8.

Bl. 258^a P. E. Annotationes in cap. Ep. 1. ad Cor. 6. 'Vos iudicatis mundum.' Register der Breves explicationes.

Bl. 258^b Nochmaliges Register der Psalmenvorlesungen. Register der Koburg-predigten = Unfre Ausg. Bd. 32, 28—126.

Auf der Innenseite des Deckels einige Zitate aus dem Bande und eine Gehesche.

Enarratio Psalmi secundi.

1532. [1546.]

Ausgaben:

„ENARRATIO || Psalmi secundi, a Reueren= || do D. Martino Luthero dicta= || ta, & collecta a Vito The= || odoro Noriberg. || ENARRATIO CAP. || noni Esaie a D. Martino Luthe= || ro dictata, & a Iohanne Fre= || dero collecta. || VVITEBERGAE || per Iohannem Lufft. || 1546. ||“ Mit Titelseinfassung. Titelrückseite leer. 264 Blätter in Oktav (= Bogen A und a und B—Z und a—i; 17 unbezifferte Blätter und Blatt 2—244 [mit vielen Fehlern] und 4 unbezifferte Blätter), Blatt a 7^b a 8 und die fünf letzten Seiten leer.

Vorhanden: Anaatesche Sammlung; Hamburg, Jena u., München S. u. u.; London. — Erlangen, Exeg. opp. lat. XVIII, 1 (fälschlich beide Male „NARRATIO“ auf dem Titel statt „ENARRATIO“; ebenso darnach Walch² 5, 76 Anm.).

Spätere Ausgaben:

„ENARRATIO COPIOSA ET LVCVLENTA PSALMI *SECVNDI, ET CAPITIS NONI ISAIÆ, DERE FNO CHRISTI*. [Luthers Wappen.] *AVTORE REVERENDO VIRO D. MARTINO LVTHERO*. 1555.“ Die weitere Beschreibung wie die der Ausgabe vom Jahre 1546. Diese neue Ausgabe ist nur eine Titelaufgabe der früheren, für die nach damaligem Gebrauch der ganze erste Bogen neu gesetzt ist.

Eine Ausgabe durch Johann Jacob Rambach: Halae Magdeb. 1728.

Deutsche Übersetzung.

Der ander Psalm || Davids, durch D. Martinum || Luther heiliger gedechtnis ausgelegt, Darin auff || die leuffte vñ hendel der Weltgeleret ihiger zeit so || meisterlich geantwort, vnd den armen betrübten || Christen so reicher trost, Lehr vnd unterweisung || vorgelegt wird, gleich als hette der heilige || Geist sonderlich mit fingern auff diese || zeit vnd tage weisen wollen. || Izt newlich Verdeuschet. || Gedruckt zu Magdeburg, bey || Christian Rödinger. || 1550. ||“ Titelrückseite leer. 76 unbezifferte Blätter in Quart (= Bogen A—E). Am Ende (Blatt E 4^b Z. 36): „Gedruckt zu Magdeburgt bey Christian Rödinger. ||“

Vorhanden: Anaatesche Sammlung; Berlin (Luth. 8178), Halle Weissenhaus, Heidelberg, München S.; London.

In den Gesamtausgaben. Lateinisch: Wittenberg III (1549), 437^b—468^b; Jena IV (1558), 750^a—779^b; Erlangen, Exeg. opp. lat. XVIII, 1—127. — Deutsch: Altenburg 5, 1134—1181 (nach der Ausgabe von 1550); Leipzig 6, 1—51 (ebenso); Walch¹ 5, 104—277 (ebenso); Walch² 5, 74—189 (aus dem Lateinischen neu überseht).

Hs]

Ps. 2.

5. Martij. [Bl. 2^a] Omnis praedicatio vel lectio sacrae theologiae est ipsum verissimum sacrificium laudis vel Eucharistia vel gratiarum actio, quod est Summum sacrificium et summus cultus in novo Testamento. Ideoque

zu 1 am oberen Rand der Seite steht: 3. Tomo fol. 440^{b1} und: Infra 28^{b2} zu 1:
5. Martij, quae erat Martis post Oculi Anni 32. r 1/2 verissimum ipsum

¹⁾ = Wittenberger Ausgabe; vgl. Bibliographie. ²⁾ Dort beginnt die Nachschrift der Vorlesung über Ps. 51.

Dr] 5

[Bg. B] PSALMUS II.¹

Quare tumultuantur Gentes, **Et** Populi meditantur inania?
Consurgunt Reges terrae, et Principes consultant simul, Adversus
DOMINVM et adversus CHRISTVM eius.

Dirumpamus vincula eorum, et proiciamus a nobis funes eorum.

10 At habitator coeli ridet, Et DOMINVS subsannat eos.

Tunc loquetur ad eos in ira sua, et in furore suo conturbabit eos.

EGO autem constitui Regem meum super Zion montem sanctum meum.

Praedicabo statutum, quod DOMINVS ad ME dixit: Filius meus es
tu, Ego hodie genui TE.

15 Postula a me, et dabo tibi Gentes hereditatem tuam, Et possessionem
tuam terminos terrae.

Reges eos sceptro ferreo, Et ut vas Figuli confringes eos.

Nunc ergo Reges erudimini, Sinite vos castigari Iudices terrae.

Servite DOMINO in timore, Et exultate in tremore.

20 Osculamini Filium, ne irascatur, et pereatis subito, quoniam brevi
exardescet ira eius. At beati omnes, qui sperant in Eum.

PRAEFACIUNCULA in secundum psalmum.

Est sane nostra conditio, qui servimus Ecclesiae et docendi munus
sustinemus, admodum exigua et tennis, si eam cum aliis professionibus
25 compares et mundi iudicium sequaris. Fere enim pro labore reportamus
odium, et non solum contemnimur superbe, sed etiam strenue esurimus, cum

¹⁾ Auf Bogen A des Druckes steht die Widmung Dietrichs an Georg Vogler, die wir oben S. 189 kennzeichneten, Bg. Aij^a bis A 8^b. Dann folgt Bg. a 1^a bis a 6^a die Widmung der Enarratio Cap. noni Esaiae durch Johann Freder an Nikolaus Amsdorf. Bogen a 6^b bis a 7^a enthält eine Precatio pro Ecclesia Dei, Ex verbis Esaiae Cap. LXIII. Carmine reddita a Iohanne Stigelio. Bg. a 7^b leer. Dann beginnt Bg. B. Vgl. die Bibliographie.

Hs] nos felicis[imi sumus et agere gra[tias debemus, non solum, quod sacer-
dotes sumus istorum sacrificiorum, verumetiam, quod intelligimus et certi
sumus, hoc opus esse certiss[imum sacrificium: gra[tias a]gere. Iamque
postquam divina misericordia sublatae privatae missae et abominationes
Papae et in locum erectae declamationes et lectiones, verae missae i. e. 5
lectiones pure secundum Sanctum verbum Dei, Ideo statuimus, quantum
possemus per infirmitatem, aliquando psalmum aliquem apprehendere, non
tantum legendi et discendi causa, sed deo gra[tias agendi, ut sit nostra
lectio matutinum¹ sacrificium vice impiissimarum Missarum, quia lectio
scripturae nihil aliud est quam praedicatio divinae misericordiae, laus et 10
gratitudo pro immensis et innumerabilibus beneficiis, quae etiam nos in-
struit de vera cognitione Christi et consolatur et munit adversus scanda[la
et tentationes diaboli et confortat, ut perseveremus ad diem illum beatum

4 über sublatae steht die Ziffer 1 privatae missae o über et stellt 4 5 decla-
mationes et lectiones o und eingewiesen 7 psalmum] ps. 8 legendi et o deo(s)
nostra(m) 10 nihil aliud est o 11 et beneficiis innumerabilibus quae mit Strich
zu lectio (2.) Z. 9 gezogen 13 beatum o

¹) Die Vorlesung fand am Vormittag statt.

Dr] alii in re bene lauta sint et in summo habeantur precio. Experimur autem
hanc ob causam meliora ingenia nostrum hoc studium negligere et sequi 15
potius eas artes, quae in questu et cum dignitate sunt.

Sed si rem recta reputes via, Theologus, quantumvis miser et con-
temptus, meliore loco est, quam omnes aliarum professionum Magistri.
Quoties enim suum administrat munus, non solum proximo suo praeclaram
dat operam, praestantem omnibus omnium hominum officiis, quantumvis 20
sumptuosis et utilibus, sed ipsi Deo in coelis gratissimum offert sacrificium,
et vere vocatur atque est altissimi Sacerdos. Totum enim hoc, quod Theo-
logus in Ecclesia agit, pertinet ad noticiam Dei propagandam et ad salutem
hominum.

Cum igitur divino beneficio sublatae sint abominationes impii sacrificii 25
Papistarum, missas dico, quas solas impius Papa cum suis Doctoribus sacri-
ficii nomine ornavit, cumque restitutus nunc sit verus cultus, nempe prae-
dicatio verbi Dei, quo et vere cognoscitur Deus et ornatur, Ego quoque
tanquam unus ex numero sacerdotum Dei Psalmum secundum volui in manus
sumere et explicare, Non tantum, ut vos doceam et ipse discam, Sed etiam, 30
ut sacrificem Deo gratum sacrificium. Cur enim non sic appellarem hanc
operam, quam ecclesiae Christi causa suscipio, quaeque tota ad gloriam Dei
et hominum salutem comparata est ac nobis in secundo et tertio praecepto
mandata? Quomodo enim Dei nomine sanctius possumus uti, quam cum nos
et alios instituimus verbo Dei? Quomodo tempus rectius possumus ponere 35

Hs] adventus etc. Ut socius vester sim in laudando etc., volo apprehendere aliquot psalmos; non totum psal[terium, promitto, ne vana spe vos lactem, sed eligam aliquot. Hoc animo volo legere, ut Missam nostram mane celebremus et gratias agamus deo et discamus et consolemur nos invicem etc.

5 Accipimus ps. 2.

'Quare': scitis, quod in Actis Apostolorum iste psalmus dedit primas^{V. 1} preces vel potius primas gratiarum actiones in precib[us] ecclesiae, quando congregati unanimiter cantabant hunc psalmum et orabant, ut daret deus fortitudinem et faceret signa etc. Inspexerunt Apostoli, s[pi]ritu sancto magistro, hunc psalmum aliquid magni continere, ut apprehenderent in primis precib[us], et ibi simul praedicaverunt, muniebant adversus vim et furorem Iudeorum, totius mundi et diaboli.

1 sim o 1 unter der Zeile ergänzt zu laudando etc. 2 promitto bis lactem rh
4 nos o zu 6 Acto. 4. r 7 primas o 8 dens o 10 magni continere unter der
Zeile 11 adversus et furorem vim

Dr] et sanctificare Sabbatum, quam cum hisce miseris temporibus consolationibus scripturarum certissima eademque gravissima pericula mitigamus?

15 Coniungamus igitur studia et operas, ac vos audiendo, ego docendo. Sicut nostra fert vocatio, praestemus Deo hunc cultum, quem ubique a nobis exigit, ut et in nobis ipsis tractatione hac verbi Dei confirmetur fides et gloria Dei propagetur. Hoc est sacrificium Deo gratum et acceptum. His 'labiorum vitulis', ut Propheta loquitur, capitur magis quam omnibus quan-²⁰ tumvis sumptuosis et difficilibus operibus. Decet igitur nos ad tales operas tam sanctas, tam necessarias ac utiles, animo alacri accedere. Certi enim sumus, nos, dum haec agimus, non solum nihil peccare, sed occupari sanctissimis operibus, quae certum fructum eumque aeternum sunt allatura.

25 ENARRATIO Psalmi secundi, Per D. Martinum Lutherum publice instituta, Anno 1532 mense Martio.

Porro hic secundus Psalmus, sicut ex Actis discimus, dedit primas preces et gratiarum actiones Deo in Ecclesia novi testamenti. Collecti enim discipuli tum caneant et laudabant Deum, ac precabantur, ut in tantis²⁰ periculis et tanto furore adversariorum confirmarentur animi et cum fiducia verbum praedicaretur.

30 Is locus satis probat hunc Psalmum eximii aliquid habere, Siquidem Apostoli recens Spiritu sancto impleti ac in prima tentatione seu paroxismo primo eum apprehendunt, orantes, et hoc modo tum consolantur, tum muniunt se adversus omnem vim hostium. Est autem utrunque nobis in his novissimis temporibus admodum necessarium, Siquidem et vi et dolo, deinde variis scandalis et omni genere malorum propter verbum Dei a Satana et mundo impetitur.

Hs] Est autem propheticus, in quo etiam discemus laudare, plenus eruditione et consolatione spirituali. Et verbis propriis et pulchris descriptus.

Argumentum: vult declarare vel prophetare de regno Christi dilatando per totum orbem terrarum [Bl. 2^b] invitis 'portis inferorum' et 'principibus aeris' et mundi. Et unus est de istis locis, qui confirmant nostrum articulum de regno Christi et iustificatione. Regnum Christi dicit futurum spirituale. Rex erit sempiternus, non habebit successorem, et talis rex, qui simul sit sacerdos, qui doceat, qui simul deus et homo verus. Item: Cui resistit totus orbis cum universa sua potentia, iustitia, sapientia, viribus. Ideo regnum erit in speciem infirmisimum, ut nihil appareat nisi infirmitas, ut putetur singulis momentis etc., ut *ein tropflein wassers*. Non habet fundamentum, columnam, qua in Orbe terrarum videatur, sed sursum est in verbo dei. Indicat psalmus: Qualis Rex, quale regnum, quando, ubi, quo-

zu 1 propheticus ps. r	2 spirituali über (spiritus sancti)	zu 3 Argumentum
psalmi r	4 principibus o	5 de istis o
zu 6 Regnum Christi r	7 rex o	8 Item o
9 sapientia o	11 über etc. steht	12 qua] qua(m), darüber (in)
13 Indicat psalmus o		

Dr] Est autem Propheticus Psalmus, in quo nos quoque laudabimus Deum ac cum Apostolis orabimus contra furorem mundi, et certo accipiemus cum Apostolis consolationem, quam proponit abundantem et bonis verbis ac sententiis expositam. Hoc enim argumentum David tractat, ut consoletur et doceat Ecclesiam de regno Christi invitis potestatibus mundi et aeris propagando. Quare praecipue pertinet ad confirmandum articulum de novo Testamento seu regno Christi, quod sit futurum spirituale Regnum, Quod Christus sit Rex aeternus, nullum habiturus successorem, Quod etiam sit Sacerdos, qui doceat Ecclesiam, Imo quod sit natura Deus et afferat ad nos aeternam iusticiam et sapientiam.

Haec cum explicantur, plena consolationum sunt. Et tamen ostendit Propheta hoc Regnum in speciem adeo fore infirmum, ut putetur omnibus momentis casurum. Non enim habet fundamentum aut robur aliquod visibile, quale regnorum mundi est, quae potentia, opibus, populorum numero et finium amplitudine nituntur. His omnibus praesidiis hoc regnum destitutum, sine fundamento, in nudo verbo haeret, tanquam gutta aquae adhaerens situlae.

Haec fere praesens Psalmus complectitur. Igitur ad docendam Ecclesiam utilis est, ut discamus omnes huius regni circumstantias, Qualis Christus rex sit, quando, ubi, quomodo sit administraturus regnum suum, Quae cum hoc regno convenient, quae sint contraria, qui huius regni fructus seu effectus sint, quae species coram mundo, quae coram Deo et in spiritu. Haec qui norunt, certam et veram huius regni ideam habent.

His] modo, quae contraria, quae consentientia, qui fructus, effectus, quae victoria, species in spiritu Sancto. Est docere, tradere certam cognitionem huius regni. Consolatio nostra spiritualis, quod scimus adversari huic regno diabolum, omnes homines et totum mundum; quicquid sublime in mundo, sapiens, sanctum, totum invadit hoc regnum. Et reddimur certi, quod nihil efficient, nihil movebunt contra dei risum et subsanatū. Hoc scire debemus, Ideam huius regni non commoveri istis scandalis, tumultibus, quibus impeditur hoc regnum: 1. successus nostri Evangelii fuit grandis, quia sperabamus, quod Apostoli: libertatem carnis et tranquillitatem huius vitae, ^{24p. 1, 6} ubi coepit tumultus. Item Zwinglius, Karlstadius et postea contemptus Civium, nobilium venit. Iam una salus etc.; sic inspicitur hoc regnum. qui non discit hoc, non potest stare in agone et tentatione. Ideo verbis eru-

2 Sancto o 3 über Consolatio steht Item docetur 4 über diabolum steht omnis
6 dei] scheint deo 7 über Ideam steht videlicet 9 huius vitae o zu 9 Acto. 1. r
10/11 contemptus Civium, nobilium o 11 über etc. steht victis.¹

¹) *Erg. adversariis.*

Dr] Deinde valet quoque ad consolationem, praemonemur enim adversaturum huic regno Diabolum et Mundum, ac quidquid est in Mundo sublime opinione vel sanctitatis vel sapientiae singularis, hoc totum vaticinatur Propheta communi consilio regnum hoc invasurum esse.

Sed inquires, haec magis terrent, quam consolantur? minime. Nam hoc additum est, quod et Satan et Mundus cum omnibus viribus et omnipotentia sua nihil aliud efficient, quam ut Deo risum moveant ad tandem et indignationem tantum excitent, ut perire eis necesse sit, quotquot huic regno adversantur. Hoc scire utile et consolatione plenum est, ac ad huius Regni ideam proprie pertinet, ne turbati his scandalis, quibus Regnum hoc impetitur, abiiciamus animum, et frangamur.

Nostro tempore successus Evangelii primo magnus erat, Sperabant enim omnes idem quod Apostoli, priusquam per Spiritum sanctum de hoc Regno docerentur, futurum, ut libertatem politicam et tranquillitatem disciplinae doctrina haec afferret. Sed ubi ceptum est tumultuari a Munzero primum, qui ferebatur seditioso Spiritu, Deinde a Carlstadio, Zuinglio et aliis fanaticis doctoribus ecclesiae perturbarentur, ac iam idaea propria huius regni cerne- retur, nempe in ipsa Ecclesia turbac et in republica seditiones, denique in Sanctis summa infirmitas, et cum secundum Poetam una haec esset salus, nullam in tot ac tantis periculis undique ingruentibus sperare salutem, Ibi demum plurimi animis fracti resilierunt et etiam odisse Evangelium coeperunt.

Huius mali quae causa fuit alia, quam quod conditiones regni Christi non nossent? Id enim eiusmodi est, ut undique impetatur a Satana et

Hs]ditis et consolatoriis depingit, ut doceat, et s[piritus sancti officio fungitur egregie et incipit ab Apostrophe et convertit se ad eos, qui impugnant hunc regem.

v.2 'Quare', 'Assistunt', 'conveniunt', 'dominum et Christum': [Bl. 3^a] des 5
wundert er sich. Verba admirantis: fremunt, consurgunt, tractant, consul-
tant, non contra Turcarum, Tartarorum, Persarum regem, sed 'adversus
dominum et adversus Christum eius'. Cy, es ist lecherlich, das, et tamen
sic erit. ridiculum et 'inania' erunt, quae tentantur, conabuntur contra
dominum etc. Quid est 'gentes', 'populi', 'Reges' contra dominum et eius 10
Christum? Consolatio nostra, sicut hodie videmus arguere insipientes
homines: Quid boni secutum ex hac doctrina? Heretici, sectae, seditiones
vulgi, Inobedientia iuventutis et indisciplina rusticorum, et quisque facit,
quod vult, rapta disciplina, obedientia profligata, vivit dominus, servus,

1 off^o 2 ad eos se zu 4 'Quare tumultuantur gentes?' r 9 über 'Reges'
steht 'principes' 12 (per) vulgi indisciplina] indisciplina 13 über rapta steht est

Dr]mundo. Hoc qui non norunt, in periculis cedent et Euangelium tanquam 15
sediciosam doctrinam damnabunt. David igitur, ut praemuniat animos contra
haec scandala, pingit in hoc psalmo regnum Christi secundum omnes circum-
stantias, et imprimis hanc rhetorice illustrat, quod hoc regnum tam multos
et potentes adversarios sit habiturum. Inde enim sumit principium, et dicit:

v.1 Quare tumultuantur Gentes, et Populi meditantur inania?

Patheticum exordium hoc est, et mire apta apostrophe. Plenus enim 20
admiratione Propheta, quid hoc, inquit, rei est? Gentes tumultuantur, Populi
meditantur et consultant, non contra regem Persarum, non contra Turcam,
Sed contra DOMINVM. An non ridiculi, stulti et inanes hi conatus erunt?
Nemo igitur paveat, Nemo terreri se sinat consiliis istis, quae eventus docebit
fuisse vanissima. Non enim contra homines, sicut apparet, sed contra Domi- 25
num suscipiuntur. Sic statim initio nos traducit a metu ad spem et conso-
latur futurum, ut populi et gentes, nisi consilia haec abiiciant, corruant, quia
contra Deum, et non contra homines consultant.

Papistarum scripta lege, audi conciones, et invenies hoc uno eos niti
argumento, quod dicunt, nihil ex nostra doctrina enatum boni, Nam statim, 30
postquam Euangelium nostrum sonuit, secutam seditionem horribilem agrico-
larum, orta dissidia in Ecclesia et sectas, dissolutam disciplinam ac quasi
effractis repagulis legum summa licentia omnes coepisse uti, Sicut profecto
verum est; maior enim licentia omnium vitiorum nunc est, quam fuit
superioribus temporibus, cum metu vulgus coerceretur, quod nunc tanquam 35
effrenis equus pro libitu agit omnia. Nam ecclesiastica vincula contemnit,
quibus prius sub Papatu tenebatur, et abutitur quoque civilis magistratus

He] maritus, rusticus secundum voluntatem suam; ergo doctrina mala. Sic omium sapientissimi arguunt. Eras[mus et alii, quidquid malorum secutum, huic doctrinae imputant. Valetne: Theologus est malus, ergo theologia est mala; Iurista est nequam, ergo; Magister est scortator, ergo artes sunt
 5 scortatrices? Bacchanticum argumentum. Secutus est fremitus gentium, tumultus populorum, pugna et bellum regum, studia et consilia principum, contra quem? Dominum ipsum. Es sol so sein. Munto conscientiam: etiamsi mala sequuntur ad doctrinam, ideo non est mala. Quanta est tua nequitia, qui imputas maliciam hominum doctrinae sanctae. Dicere: homines
 10 sunt mali, ergo mala doctrina, — contrarium debebat dici! Sic Euangelium cogitur ferre hoc opprobrium. Wie kompt Christus da zu, quod est seductor, blasphemus, quia ipse crucifigitur? i. e. Multa mala fecerunt Iudaei in Christum, qui si non fuisset, non fecissent; ergo fuit causa malorum! Quid

2 unter sapientissimi steht hodie zu 3 hinter Valetne ist ista consequentia rh
 4 über ergo (1.) steht Iurisprudencia est nequitia 5 über Secutus est steht Euangelium
 tempore Christi 7 (et) Es 8 mala c aus sequuntur über non steht ipsa 9 über
 nequitia steht malicia et 10 über mala steht est 13 über fecissent steht Iudei über
 malorum steht istorum

Dr] negligentia. Haec incommoda omnia, quae neutiquam levia sunt, adversarii
 15 nostri nostrae doctrinae seu Euangelio imputant.

Sed tu paulisper differ sententiam et prius de tota re cogita diligenter ac in formam dialecticam argumentum redige et adspice, num bona consequentia haec sit: Theologus iste est malus, ergo etiam Theologia est mala; Iurisconsultus iste est nequam, Ergo cognitio Iuris quoque est mala;
 20 Hic Magister est scortator, ergo artes, quas proficitur, sunt scortatio. An non iusum dicemus, qui has consequentias defendat bonas et firmas esse? Et tamen nihilo prudenter colligunt adversarii. Verum hic Psalmum audi hoc praedicentem, futurum, ut, cum hic Rex incipiet regnum suum, hoc est, cum incipiet docere, sequantur frenitus gentium, tumultus populorum, pugnae
 25 et bella regum, studia et consilia principum. Contra quem? contra Dominum et Christum eius. Igitur praemunito conscientiam tuam et admonitus per Spiritum sanctum hoc in loco statue mundum tumultuaturum, causam autem horum tumultuum non in Regem hunc nec verbum eius conicito, sed in Satanam et impium mundum, ac contrarium potius statuito ac dicito: Etsi
 30 mala sequuntur ad huius Regis doctrinam, tamen non ideo doctrina mala est, sed potius homines mali sunt, qui bonae doctrinae adversantur et eam volunt oppressam. Haec enim est vera et certa consequentia, quod, quanto mundus studiosius huic sanctae doctrinae adversatur, tanto peior et scelestior est, nec ob hominum vitium doctrina male audire debet. Iudaei crucifigunt Christum,
 35 num igitur accusabimus ideo Doctorem Christum?

^{Hs]} curat deus, quod mundus malus et homines? Sed 'diligat filium, dedit ei in
^{309. 3, 35} ⁸ manum' etc. Ipse pater: filium volo servare, ut infra. Si mundus non vult
 ferre, possum creare alium et istum destruere. [81. 3^b] Totum mundum vult
 minui, Christum filium exaltatum. Regnum dei, quando venit, venit cum
 turba et tumultu, cum furore sapientium, Regum, potentium, religiosorum; 5
^{207. 11, 21} cum videtis ista, bene. 'Fortis cum atrium' etc. Quando dominus non
 eiiciebat demonium, erat pax. Ubi, quando indignabatur voce, ^{spruet.}¹ Sic
 iam concitat gentes, Reges etc. Ubi hoc imputatur Euangelio, Isti nihil
 intelligunt de Christi regno, non cognoscunt eius noticiam, fortunam, suc-
 cessum, nihil vident quam politicum suum regnum, ubi coguntur vi etc. 10
 Sed quia hic oriuntur seditiones, ergo non tam bonum ut politicum etc.
 Consolemur nos, ne terreamur a facie istorum tumultuum. Nos herebimus

zu 1/2 Ioh. 3. r 2 (vult) filium volo o 3 ferre o 4 venit (2.) o 6 über
 cum steht custodit zu 6 Luc. 11. r zu 6/7 Ista faciunt ad decla[rationem] huius Euan-
 gelii r 7 indignabatur voce o 10 nihil über (Nihil [scheint verschrieben]) vident
 über (Vident) 11 über bonum steht argumentant

¹) D. h. *spricht der Dämon vor Zorn; vgl. Unsre Ausg. Bd. 38, 361, 11.*

Dr] Praemunitos igitur esse oportet, ut dicamus: quid ad Deum, quid ad
 verbum eius, si homines mali sunt? Hominum enim hoc, non Dei vicium
 est, qui ideo mittit Filium et verbum suum, ut homines salventur. Sed si 15
 nolunt, pereant sua culpa. Christus non ideo desinet esse Dei Filius, Deus
 non ideo abiiciet eum, quem constituit Regem omnium.

Pertinet igitur principium hoc psalmi ad erudiendos nos, ut discamus
 regnum seu verbum Dei, cum venit, venire cum tumultu et furore Regum et
^{207. 11, 21} principum. Causam ostendit Christus in Euangelio, cum dicit Satanam tan- 20
 quam fortem armatum tenere atrium in pace, sed cum supervenit fortior,
 tum fremere, ac tentare omnia, sicut etiam historiae ostendunt; quoties enim
 Christus conatur eiicere Satanam, quantus furor, quantae intemperiae exagi-
 tant obsessos? Odit enim Satan Christum, odit verbum eius, nec vult ei
 cedere aut locum dare verbo. Igitur cum instat Christus et cogit, indignatur 25
 ac furit et experitur omnes vires suas, commovet Reges et Principes, ponti-
 fices et Episcopos, cives et rusticos, ut se opponant verbo.

Hoc Adversarii nostri non vident, atque ita ostendunt, quod prorsus
 nesciant, quale sit regnum Christi, Tantum intelligunt, quid regnum mundi
 sit. Itaque cum in Christi regno pacem illam non vident, sine qua regna 30
 mundi consistere non possunt, damnant et abiiciunt tum verbum tum regnum
 Christi et anteferunt mundi regna. Psalmus autem diversum nos docet, ut
 regno Christi adhereamus, etiamsi tumultuentur omnes homines. Quid enim
 hoc ad nos? Nostra enim pax est extra illum tumultum et consistit certa,
 ac Rex noster manet Rex, etiam invitis inferorum portis et mundo.

Hs] in Christo, si tumultuentur omnes gentes, si sacvant omnes Reges etc. Nostra pax est extra istum tumultum. Rex noster manet Rex in sua pace etc., sed sapientuli conantur, ut nos avocent a Rege, quem concepimus, et ut istis perturbat[i]onibus et tumultib[us] medeamur, et volunt sapientia
 5 humana *erhalten*, ne fremant gentes etc., sed *es ist ungehalten*. Sicut non possumus *halten* Satanam, quin oderit Christum, Sic non possum cohibere manus, animos diaboli, i. e. Reges, principes, Sapientes mundi; florente Christo, imo quando hiscit, mox furit, ardent eius voluptates et scintillant oculi. Ideo quando Christus incipit mutire, taceo tonare, statim Sat[an].
 10 Hus¹ tantum mores papae etc., avaritiam et fastum; vide, quomodo vixit.² Iam tonat Christus, non solum dicit: estis perdituri moribus, sed: tota doctrina nihil et totus Papatus abominatio est. Prius non potuit stillam sermonis ferre, quomodo vocem tonitruum etc.?

1 Reg(n)es 3 über concepimus *steht* verbo 5 über etc. *steht* ordinem non
 6 oderit] odiat Sic über (sic [*verschrieben*]) 7 über florente *steht* per praedicationem
 8 über hiscit *steht* incipit tantum mutire 9 unter Sat[an] *steht* est in armis 10 über
 mores *steht* Gerson papae etc. o 11 über sed *steht* sonat tota c aus totus 13 ferre
 c aus multo

1) *Erg.* vituperavit. 2) *Erg.* Papa. *Sinn im Zusammenhang: diese Klagen des Hus und Gerson waren nur hiscere Christi.*

Dr] Hoc mundus, et qui sapientia mundi pollent, non vident, igitur magno
 15 studio id agunt, ut nos ab hoc Rege avocent et ad suas cogitationes nos abducant, ut nos quoque sollicite cogitemus de retinenda pace mundi. Hoc qui tentant, conferunt consilia et sentiunt humana industria pacem retineri posse. Sed revera irriti et stulti hi conatus sunt, quos ideo suscipit mundus, quia huius Regni notitiam nullam habet. Quemadmodum enim frustra te
 20 tuis consiliis fatigas, ut Diabolum coherceas, ne insurgat contra Christum, Sic quoque frustra conaris cohibere eius manus, oculos, linguas, pedes, hoc est, Principes mundi et impios doctores. Cum enim vix hiscere ac mutire Christus incipit, mox Satan in suis membris furit, scintillant oculi, ardent manus et voluntates, ac commovet quidquid in mundo potentiae et opum est,
 25 ad verbum opprimendum.

Hanc tu discere causam esse, quod et nostro seculo seditiones et tot in Ecclesia impiae opiniones emerserunt. Est enim impatiens verbi Satan. Igitur cum Christus per Euangelium suum nunc tonet in toto mundo et idolatriam ac abominationem pontificiam revelet, scilicet taceret aut dissimularet tantum sui regni detrimentum Satan, quem vidimus tam atrociter
 30 seviisse, cum a sancto viro Iohanne Huss tantum moralia quaedam reprehenderentur. Non enim ille, sicut nos, Missae sacrificium, non merita, non alios cultus damnabat; Vocabat in dubium Primatum Pontificis, Indulgentias contendebat non vendendas, negabat Purgatorium, quod videbat in tanto

Hs] Ideo docete Christum, servite ei et spectate in ipsum plus quam in omnes turbas potentum, Regum. Sed consoletur, sic prophetavit 2. psalmus. Ut in Actis: Ad praedicationem Euangelii oriuntur studia et consilia principum etc. [8l. 4^a] Non mirum, quod Ferdinandus et alii saeviunt et Karolostadius et Zwinglius etc., item quod Cives et rustici contemnunt 5 Euangelium, sic solß sein, sic depictum. Tantum nos maneamus in verbo et magnificemus hunc regem supra omnes studia etc., i. e. contra Christum solßen auff fñhen 'gentes' etc.

4 partes. Summa 2 versuum. Quid omisit? nihil. 'Reges' est ipsa potentia mundi; was gewaltig ist in terris, sol contra hunc etc. saevire, et 10 faciunt. 'Gentes' sunt regna Regum; 'principes' in Regnis; 'populi', plebes minores, quae non regna sunt; 4. magistratus, quicquid gewaltig, flug, viel,

1 Christum o 3 über studia steht fremitus etc. 6 unter sic steht hic maneamus c aus hāereamus 7 über studia steht fremitus 8 gentes etc. o zu 9 'Reges' r 10 saevire] sae(r)vire(t) zu 11 'Gentes' r 'Populi' r

Dr] questu esse, Et tamen ita commotus est Satan, ut simul Germaniam et Bohemiam horribili et diuturno bello involveret.

Docet igitur et consolatur nos Spiritus sanctus in hoc Psalmo, ut 15 fortiter huic Regi adhaereamus et in ipsum potius, quam in tumultus et alia scandala intueamur. Nam haec conditio Regni eius est, ut sine tumultibus esse non possit, Non suo vitio, sed quia Satan et impius mundus ferre hunc Regem non possunt. Hoc disce, et cum gliscunt tumultus, cum fremunt gentes, populi meditantur, Reges insurgunt et principes consultant de hoc 20 Rege opprimendo, tu magno animo esto nec moveare eo periculo. Ita enim praedixit Psalmus secundus futurum, ut commoveatur totus mundus, cum hic Rex os suum aperiet.

Quod igitur Reges et Principes hoc tempore contra nos insaniunt, quod Zinglius, Carlstadius et alii movent in Ecclesia turbas, quod cives et rustici 25 contemnunt Euangelium, nihil novi aut insoliti est, neque nos eam ob causam abiiciamus Euangelium, Sed contra gratias agamus Domino, qui nos ad hoc regnum vocavit, quod merito anteponimus paci et opibus mundi, imo propter quod et tumultus et pericula omnia libenter sustinemus, de quibus etiam sequens versus vaticinatur.

30

v.2 Consurgunt Reges terrae, et Principes consultant simul,
Adversus DOMINUM et adversus Christum eius.

Quatuor ordines hominum Spiritussanctus commemorat, qui communi consilio huic Regi se opponunt. Primi sunt Reges seu monarchae, qui dignitate et potentia excellunt. Secundi sunt Gentes, hoc est, subditi regum. 35 Populi sunt plebes seu republicae. Principes autem sunt inferiores magi-

Hs] *heilig ist*. In Regib[us] potentia, in principib[us] consilium, sapientia. Iuristae, artistae, doctores *ghoren*³ all ad 'principes'. i. e. sapientia et potentia mundi est contra Christum, Deinde multitudo et robur mundi, plebes et gentes, i. e. ipsa regna, potentia, sapientia, multitudo, iustitia et
 5 quicquid mundus, contra nos est. Non tamen damnat propheta ista 4. Ideo regna non sunt mala, quia pugnant contra Christum. Ferrum, quod transfodit latus Christi, est bona creatura, et tamen nocuit creatori. Omnia 3oh. 19, 34
 bona sunt, sed sunt in abusu. Reges abutuntur sua potentia etc. sapientia est donum dei, iura, artes, quibus regitur mundus. Civilis et moralis
 10 iustitia etiam *baſu*, sed sunt in abusu, quod pugnant contra Christum. Abusus non est substantia, res est bona, in qua diabolus exercet abusum.

2 Iuristae *c aus* Iuristis artistae *c aus* artistis zu 2 'principes' *r* 5 *über* damnat
steht Reges, regna etc. propheta *unt* 6 *über* regna *steht* reges zu 6/7 gladius, quo
 truncatus est, Ioan. *r* 7 creatori (sed) 10 *baſu* mit *Strich* zu donum dei *Z. 9* gezogen

¹⁾ = *gehören*.

Dr] stratus et omnes, qui valent consilio et sapientia. Quid igitur omisit Spiritussanctus, quod non diceret huic Regno adversaturum? Potentia, sapientia, opes, iusticia, sanctitas sunt insignia Dei dona, et tamen his ab-
 15 utitur mundus contra Dei regnum. Haec an non extrema malicia est.

Memineris autem non dampnari regna, non principatus, non alia dona. Non enim sequitur: Regna mundi pugnant contra Christi regnum, ergo sunt mala per se, Sicut non sequitur, ferrum, quo latus domini in cruce apertum est, non fuisse bonam creaturam. Sed est constituenda differentia inter crea-
 20 turam seu rem et abusum. Creatura bona est, etsi in abusu sit. Oritur enim abusus non ex re, sed ex pravo animo. Sic iustitia civilis, iura ipsa, artes, studia sunt res sua natura bonae, sed abusus est malus, quod mundus his donis abutitur contra Deum.

In tali abusu pingitur hoc in loco mundus cum regnis, gentibus, populis
 25 et principibus suis, nullam aliam ob causam, quam ut praemoniti non teneamur, cum haec nobis usuveniunt, ut mundus clamitet, nihil esse apud nos quam haereses, errores, sediciones, scandala ac ideo damnet nos secure, Ipse autem de sapientia, gloria, potentia, addo etiam iusticia triumphet ac gloriatur contra nos. Ad has voces assuescendum est, nec ideo abiiciendus animus. Prae-
 30 monuit enim nos Spiritussanctus, cum dicit Reges se huic regno opposituros et Principes capturos consilia de eo evertendo.

Hi igitur tumultuum et scandalorum causa sunt, non nos, qui modesti, placidi, quieti sumus et genus doctrinae quoque non turbulentum, sed placidissimum afferimus; alioqui, si doctrinae culpa acciderent tumultus isti,
 35 fieret, ut omnes essemus inquieti et turbulenti, qui eam profitemur. Nunc

25 teneamur *Druckfehler* für terreamur? 26 clamitat im *Urdruck*

Hs] Nolite terreri: videtis nos sic abiectos; apud nos imbecillitas, insipientia, heresis etc.; Illic gloria, potentia, sapientia, fortuna, successus, religio etc. Ergo habemus consolationem, ut non *da vor erschrecken*. qui non facit, monebitur istis scandalis et perturbat[i]onibus, quia nostri Christi regnum obruitur et obscuratur sectis et sedit[i]onibus et tumultib[us] et nos rei dicimur etc., cum tamen non simus in culpa, quia, qui vere docent, sunt placidi, patientes. [Bl. 4^b] Si esset doctrinae genus malum, neminem *lieffe es* in pace, sed rogamus, ut pacem hab[e]atis apud deum et homines. ideo non culpa doctrinae, ut isti sapientis[im]i mentiuntur.

Iam consolatio est ista maior: 'Quare tumultuantur contra dominum?' Das ist ia ein toll Teufflisch volck, eorum furor non contra parvum dominum, sed contra 'dominum' etc., quasi dicat: nonne stultissimum, quasi puer vellet se opponere 100 armatis et ein feuber¹ contra 100 lupos et si velim mit ein strowisch solem aufleschen. Es gehört ein fides et mirabilis scientia da zu, ut inspiciam eos oculis spiritualibus ut ipse, ut Ferdinandum, 15

3 erschrecken c aus fürchten 6 über rei dicimur steht omnium scandalorum 7 lieffe(n)
8 unter rogamus steht praedicamus 11 ia oder ie über furor steht 'fremitus' etc.
zu 11/12 'Adversus dominum' r 13 über feuber steht hundlein si velim o 15 über
inspiciam steht istos 4² 15 spiritualibus vor der Zeile

¹) Saubär = Eber s. DWb.; ist die Glosse hundlein richtig, wäre an Verkürzung aus feubeller, Hund für die Wildschweinjagd, zu denken. ²) Nämlich die in V. 1 und 2 genannten Feinde Gottes.

Dr] autem hoc summo studio facimus, ut oremus pro pace, ut scandalorum occasiones praecidi optemus. Adversarii autem nostri, sicut ipsorum studia testantur, noctes et dies hoc agunt, ut serant turbas, ut de nostris cervicibus dicant sententias et concitent contra nos Principes mundi, Et tamen doctrinam nostram accusant, quasi seditiosa sit et turbas excitet, se autem dicunt filios pacis esse.

Consolemur igitur nos per hunc Psalmum, et statuamus, cum Mundus ad hunc modum furit, etsi nos petit, non tamen solos nos, sed alium peti, qui, etsi nos pauci, imbecilles, infirmi et varie oppressi sumus, est Dominus, nec vulgaris Dominus, quales in mundo sunt, sed Dominus totius creaturae. 25

An non igitur mundus cum sibi maxime videtur sapere, stultissimus est? Si puer nudus se mille Cataphrattis opponeret, quis non eius certo periculo commoveretur? Si quis accensa stipula Solis lumen obruiturum polliceretur, quis non rideret? Sed in hac ipsa stulticia, in hoc certo periculo mundus perpetuo versatur, siquidem se verbo et Ecclesiae opponit, 30 Opponit enim se ipsi Domino et Creatori omnium rerum.

Hanc fiduciam et consolationem Psalmus animis nostris vult instillare. Opus autem est nobis amplo et vasto oculo, ut uno aspectu omnes reges cum omni sua sapientia et potentia hauriamus et ducamus eos pro stipula accensa, quam uno spiritu extinguere potest is, qui coelum, terram et omnia condidit. 35

Hs] Tur[cas habeam pro culmo. *Er faßts all auff ein hauffen*¹ istos 4, *es ist viel, et feht sie contra dominum so klein.* Ipsi se opponunt isti, qui est ut mare erga scintillam, quae si incideret in mare, ut desolutum redderet mare, nonne² etc.? Ipsi vero putant se mera incendia, non scintillam.

5 Et dicit eos furere, fremere 1. adversus dominum et postea Christum, i. e. Christus nimpt *fißs nicht so hart an*³ ut pater; iste furor pertinet ad ipsum dominum, iste primum laeditur, postea Christus, quia Christus constitutus a patre et deus vult, ut glorificent filium, ut habeat se mundus pro scintilla et eum pro sole. Qui hoc non, impingit principaliter in ipsum
10 deum. Hoc non potest mundus credere, vix nos, quod credamus dominum *so groß et mundum so klein; das ist gar.* 'Ego'⁴ constitui, ut totus mundus *u. c.* nihil sit quam scintilla, quae extinguitur mari. Iterum consolatio: qui me

3 über mare (1.) steht sunt ut scintilla erga scintillam] scintilla 3/4 mare (2.)
bis etc. o zu 5 'Adversus dominum' r 6 Christus o 8 über filium steht mundus
habea(n)t mundus o 9 über eum steht filium 10 (hoc) credere 11 über das
steht wort zu 11/12 Das Ego valeat plus etc. r

¹) = zusammen; vgl. z. B. *Unsre Ausg. Bd. 36, 180, 13; Bd. 38, 272, 3.* ²) *Erg.* ridiculum esset. ³) = so sehr zu Herzen. ⁴) Nämlich Gott.

Dr] Gentes, reges, populi, principes, si humano modo aestimes, sunt immen-
sum quiddam, Ideo trepidamus, quando nostram imbecillitatem cum ipsorum
15 potentia comparamus. Sed quid docet hoc in loco Spiritus? Opponit huic infinitae quasi potentiae unicum DOMINVM et miratur, quod mundus tam stultus sit, ut putet se aliquid contra Dominum effecturum, cum revera sit sicut scintilla ignis, comparata ad totum mare, Quasi dicat: Nonne extrema stulticia est, quod scintilla parva conaris totum mare exiccare?

20 Sicut autem nosipsi, cum in periculo sumus, haec vix credimus, ita quoque Reges et Principes nunquam sibi hoc persuadere patiuntur, quod sint scintilla, putant se mera incendia esse. Sed eventus et experientia aliter docuit summos Monarchas iam inde ab initio mundi, qui se huic Domino opposuerunt.

25 Igitur omnis Emphasis in eo est, quod in secundo versu dicit, fremere gentes, disputare populos, Reges concitari et consultare principes contra Dominum principaliter, Deinde etiam contra Christum seu Messiam eius. Non enim frustra primo loco DOMINI meminit, sed vult ostendere nobis, quod Dens Pater principaliter petatur a furente mundo, Etiam si mundus non
30 Deo patri, conditori omnium rerum, neque Papistae hodie Filio eius, Domino nostro Ihesu Christo, quem et ipsi ore confitentur Salvatorem mundi, sed Evangelio ipsius, quod sapientibus huius saeculi est stulticia et sua propria iusticia tumentibus est scandalum et haeresis, sese adversari dicant, Ut neque Iudaei videri volebant sese adversari Deo coeli et terrae Creatori, sed doc-
35 trinae Ihesu illius Nazareni, quem non ut filium Dei in Mose et Prophetis

Hs] antastet, Christum, et qui Christum, patrem; der ladet ein schweren feind auff
 1. Kor. 11, 3 sich. 'Deus est caput Christi', Christus caput etc., qui tangit Christia[um],
 Ro[.] 1, 18 tangit 'caput ecclesiae'. Mit Gott sechten, ut Christum zu eim lugner
 machen, daß heist: 'Quare'; tolle leut. [Bl. 5^a] Ideo quando dicunt, ex ista
 doctrina nihil boni secutum. Non est ratio medendi in indisciplinatis rusticis
 et rebelli iuventute etc. Dicant. Propheta sic dixit, quod, quicquid in terris,
 Ps[.] 46, 7 sol tumultuari, 'quando auditur'¹, movetur et irascitur quicquid sublime in
 Ps[.] 46, 3. 5 mundo. Sic psalmi saepe: 'Turbatur terra, montes, flumina saeviunt', quando
 loquitur de Christo, Ut aliquis cogitaret: hilff Gott, utinam nunquam istam
 doctrinam.² Non sic, res maior agitur quam tranquillitas mundi, meus filius 10

1 über Christum (1.) steht der tastet an 2 über etc. steht Christianorum zu 2:
 1. Kor. 11. r 3 über ut steht videlicet 4 über machen steht quod doctrina et Euan-
 gelium eius sit heresis über ex steht quod 7 tumultuari e aus tumultuatur über auditur
 steht leßt³ über irascitur steht diabolus 9 utinam über (quod)

1) Nämlich Gott. 2) Erg. accepissem 3) = sich hören läßt.

Dr] promissum recipiebant, sed ut hominem seditiosum et blasphemum perse-
 quebantur, et tandem interficiebant.

Quia vero est Christus Patris, hoc est, a Patre constitutus et missus,
 ut sit ceu sol contra mundum, qui tanquam scintilla est, fit ut omnes, qui
 hunc filium aut abiiciunt, aut se ei opponunt, in ipsum Deum creatorem 15
 omnium impingant. Utrique igitur fallitur mundus, quantumvis de sua
 sapientia magnifice gloriatur. Primum non videt hunc magnum Dominum,
 contra quem insurgit. Deinde non videt suam infirmitatem, quod sit ceu
 obscura et parva scintilla, collata ad iubar solis. Nos autem simus recti
 aestinatores; ac sumamus iudicium non ex opinionibus mundi, sed ex verbo 20
 id mundum cum omnibus suis viribus comparat languenti scintillae, haec si
 conatur mare extinguere, in momento absorbetur et obruitur. Qui hoc credit,
 veram Christi et eius regni cognitionem habet.

Sed consolatio in hoc maior et abundantior est, quod non nos sumus,
 qui petimur ab irato et furiis agitato mundo, sed petitur ipse Christus Dei, 25
 1. Kor. 11, 3 qui est caput Ecclesiae, et 'ipse Deus, qui est caput Christi', sicut Paulus
 loquitur. Quid igitur obtinebit mundus? aut quomodo periclitari nos pos-
 sibile est? Certe quem Deus constituit Christum, hunc mundus opprimere
 non poterit, nec poterit etiam debellare aut coelo deturbare Dominum. Cur
 igitur pavemus, cur trepidamus ad tam stultos et irritos conatus? Cur non 30
 potius ridemus extremam mundi stulticiam?

Igitur in nomine Ihesu, quem Pater constituit Christum, cantemus nos
 quoque in nostris Ecclesiis hunc Psalmum, sicut Apostoli eum cecinerunt, et
 explodamus adversariorum nostrorum celebre argumentum, cum regere nos
 conantur et obiiciunt, quid boni ex nostra doctrina enatum sit, siquidem 35

Hs] est exaltandus. Sic mundus vult fremere, tumultuari, *ich wil h̄r gnug zu*¹,
ut: 'peribitis' etc. et *wird* declarare suam doctrinam pacificam, salutarem, 2. 19
quando ipsi *auff eim hauffen liegen*.²

'Dirumpamus': prosopopeia. Declarat, quis sit tumultus ille et quae v. 3
5 consilia, quae meditationes et disputationes populorum etc. *Alle h̄r corda
stehn*: 'Dirumpamus'. Quorum? Domini et Christi eius. Propheta ex
abrupto quasi loquitur, *ghet her in spiritu*; 'dicentes' *het wol gestanden da*³,
sed supra: 'meditati'.

Quidam de Christo, quod etc., sed prosopopeia est impiorum, qui sic
10 consultant, quod non solum contra dominum et Christum vivere et agere

1 gnug o zu mit Strich zu fremere hingewiesen 2 über ut steht infra 3 über
auff eim hauffen steht etiam in infernis zu 4 'Dirumpamus vincula eorum' r 7 ghet
c aus ghet her über (der) [flüchtige Schreibung] 9 est unten

¹) Erg. etwa zittern geben. ²) D. h. zu Boden liegen. ³) Sinn: hätte deutlicher
dastehen können.

Dr] sediciones, bella, hereses, sectae magno numero post sparsum Euangelium
exortae sunt, Explodamus, inquam, has voces et insultemus potius eis cum
Spiritusancto dicentes: Quare fremunt gentes? populi cur frustra consul-
tant? cur Reges congregantur adversus Dominum? et principes ineunt consilia
15 contra Christum eius? Si enim mundus vellet facere officium suum, oscula-
retur filium, Patris mandatum de filio amplecteretur. Nunc neutrum facit,
movet arma, parat bella, excitat sectas, videlicet ut statuamus Spiritum-
sanctum non mentitum, qui tanto ante per Davidem servum suum praedixit
futurum, ut cum hic Rex cum suo tonitruo veniet, commoveatur non una aut
20 altera arbor, sed totus orbis terrarum et quidquid in mundo magnum est,
sicut in alio Psalmo dicit, turbari terram et moveri montes.

21. 46, 7

Itaque etiam piis obrepunt hae cogitationes, ut optent potius tacuisse
se, quam locutos esse, Siquidem tanti motus excitati sunt. Sed procul abiice
eas cogitationes et statue, maiores res hic geri, quam tranquillitas mundi et
25 pax est cum omnibus opibus mundi. Hoc enim agitur, ut, quem Deus
Pater constituit Christum, is agnoscat, exaltetur et adoretur. Hoc qui
nolunt facere, illi sane fremant, indignantur, furant, misceant coelum terrae.
Dominus tamen, qui Christum suum constituit, eos abiiciet in infernum,
verbum autem et Ecclesiam et Ecclesiae suae caput Christum servabit in
30 aeternum, Amen.

Dirumpamus vincula eorum, et proiciamus a nobis funes v. 3
ipsorum.

Hic exponit Spiritussanctus causam fremitus et qualia captent con-
silia, quidve inter se disputent reges et principes, Quod scilicet hoc omnibus

Hs] volunt, sed simpliciter delere eum; hoc vult Satan, non ut nos velit humiliatos: si etiam me occideret et in pulverem redigeret, non saturatur, sed baptis[mum], Euangelium, Coenam rein hin weg geno[m]en, ut nullus homo sciat, quid Christus, Euangelium, et nulla litera intelligatur et esset eradicatus Christus so rein ut lapis, ubi non pulvisculus; donec noch pulvisculus, non cessat. Cum vero pure volumus docere remissionem peccatorum, tum wird er recht toll et toricht. Das sind consilia Satanae. Ipse dominatur in voluntatib[us] istorum 4, i. e. sapientum, potentum, Sanctorum, Iustorum, multitudinis. Ergo necesse, ut isti 4 omnes dicant hunc versum. Vox omnium istorum: Wir wollen nicht leiden. 'Eorum': Christi et domini. 10 Ipsorum nolumus videre nec audire. [81.5^b] Vi et dolo agit hoc satan cum suis, semper hic est accusatus. Ubi studemus mederi scandalis, vergreiffn wir uns etc.¹ Ideo discendus Christus noster Rex et assuefaciendi in cordibus, ut, quando an Christum gedenden, sciamus mundum ut pulvisculum, ipsum totum esse. Ubi dicitur: Nova secta oritur, — quid ego? sed fuerunt 15

1 volunt o eum o 2 über pulverem steht cinerem 4 nulla(m) über litera
steht scripturae 4/5 über eradicatus steht penitus 5 über ubi steht in quo 6 über
pure steht et copiose 7 wird er o 11 hoc (agit) 12 über accusatus steht proditus
15 über ipsum steht Christum

¹) Erg. an Christus und seiner Sache; vgl. hier unten Z. 28ff.

Dr] viribus et conatibus agant, ut dirumpant vincula Christi et Patris. Hoc enim Satan agit, ut non solum humiliet, ut non solum occidat nos, qui docemus et credimus, sed ut verbum, nomen Christum, Baptismum, et quidquid religio nostra habet, penitus obruat et aboleat.

Cum igitur summa fide docemus Christum, incipit furere, occupat voluntates Principum, Regum, sapientum, potentum, multitudinis denique; hic 20 communi consilio omnes in id incumbunt, ut vincula haec dirumpant, hoc est, Verbum ut extinguant et Idolatriam tueantur.

Utrinque igitur urgemur a Satana, qui et vi et dolo instructus est, Vim intentat per Reges, Gentes, Principes, Populos, Dolo autem utitur, cum 25 fingit in nobis opiniones, quomodo simul et retineri verbum et pax salvari possit. Abhorremus enim natura omnes a turbis, quarum incommoda nota et ob oculos sunt, et amamus pacem, pulcherrimam rerum, ut ille ait. Sed qui his cogitationibus indulget, paulatim eo pertrahitur, ut studio pacis regnum Christi amittat.

Discamus igitur oculos figere in hunc Regem nostrum et eum observare, nec moveamur strepitu armorum et turbarum, quae excitantur, Quin statuamus Reges, principes, gentes et populos ac totum mundum, cum se huic Domino opponunt, esse pulvisculum, Christum autem esse ingentem montem. Hoc qui fixum habet in suo animo, non movebitur Satanae et mundi cona- 30 35

Hs] Euangelici! pereat mundus et maneat salvus Christus. Si medius mundus perit, tantum perit parvula scintilla, manet Christus. sic suam gratiam, veritatem so hoch machen, ut omnia alia verschwinden. Si tantum inspicis
 5 etc., tum mox fit ex scintilla misera Incendia et mare et extinguunt Christum. Sed econtra: omnes gentes, Reges, Principes seien, wie groß sie wollen etc., sed: Ach, daß der Papst, Turck et omnes sich an den man mogen legen. Sic nobis faciendum contra omnia scandala. Mag[na] inobedientia, scandala etc. Ego sepe gerabten, daß mir das herß gebraunt hat, sed nihil effeci, sed
 10 infirmata fides et fiducia erga Christum. Si non satis an den Sch[mer]nemern,

1 über pereat steht quid ego 2 parvula über (media) 4/5 non bis etc. o
 5 Incendia(m) 7 über sed steht vult dicere 8 faciendum c aus facere oder umgekehrt
 omnia c aus omnes 9 über gerabten steht herß 10 über Si steht sed cogitandum

Dr] tibus. Nascuntur sectae et turbantur Ecclesiae: Quid ad me? inquit. Pereat totus mundus, et maneat mihi salvus Christus. Pulcherrima rerum pax est, sed haec si retineri non potest, quid perit, nisi scintilla quaedam creaturarum? In Christo autem mihi manent iusticia, salus et vita aeterna. Haec
 15 sunt vera bona, ad quae si conferas pacem mundi et alia huius vitae comoda, nihil sunt, sunt enim incerta et brevis temporis.

Ad hunc modum consolari nos debemus, alioqui fiet, ut moti his corporalibus incommodis, nisi spiritualia et aeterna opponamus, trepidemus, angamur et querulemur tanquam in magna calamitate, et ex hac scintilla
 20 tandem nascetur incendium, quod hauriet et devorabit Christum in nobis cum omnibus suis donis.

Videt David in Spiritu furorem mundi, tota vi se opponentis Christo, sed non ideo turbatur animo, Nobis in exemplum, ut nos quoque Turcam, Pontificem, Reges et Principes non curemus, cum se huic Regi opponent.
 25 Sunt enim stulti et coeci, nec vident, dum Euangelium student opprimere, rem impossibilem se tentare. Sic reliqua quoque scandala superemus.

Munzerus sedicionem excitat in Turingis, Carlstadius et Zinglius excitant horribiles in ecclesia turbas, dum persuadere aliis conantur, in coena non corpus et sanguinem Christi ore accipi, sed tantum panem et vinum.
 30 His adiungunt se alii, et paulatim perniciosum hoc dogma implet Gallias, Italiam et alias nationes. Magnum profecto malum utrinque, quod et politia et Ecclesia sic concutitur. Quid igitur faciemus nos, qui harum turbarum non auctores sed spectatores sumus? Num ideo ad mortem usque nos ex-cruciabimus? Sicut ego profecto non semel feci et, dum mederi his malis
 35 volo, sic sensi me vulnerari, ut (testis est Deus) fides mea graviter periclitaretur et infirmaretur.

Sed tandem vidi, Dei beneficio, has ipsas cogitationes, curas, tristitias, dolores animi nasci ex mera ignorantia regni Christi et nocenti stultitia.

Hs] veniat adhuc unus Muntzerus, et si non satis, quod aliquot cenobia spoliata, spolientur omnia etc. Nemo conquaeritur, quod Christus sic contemnitur, sed quia pax et disciplina soluta. 'Quare fremunt gentes?' Quid ad me, quod Christi regnum conculcatur etc.? Christus: ergo nihil ad me, quod tu habes turbationes; si non ploras, doles de regno meo sic blasphemato, quid deberem de tuis monasteriis etc.? *Fart nur hin, Reges et Principes; quia contemnitis dominum meum, econtra vos. Vellemus istum Regem non sic contemni, sed cognosci. Sed quia contemnitis, Econtra. Ipsi appellant gratiam divinam et regnum vitae 'vinculum et iugum'. Quando aliquis talis stultus, quando velim ei schenken 50000 fl., et diceret esse ein beschwerung, ista stultitia mundi est ineffabilis; vides, quae sapientia sapientissimorum hominum. Regnum Christi, quid affert? salutem, gratiam et vitam aeternam, remissionem peccatorum, [Bl. 6^a] leticiam cordis, abundanciam rerum et in hac vita alimentum, nihil non bonum, suave, sub cruce etiam. Daß heißt vinculum et Iugum. Da gehört heiligher etc.*

1 unus o 3 über Quare steht Quando quaereris 13 vitam c aus vitae 14 nihil c aus non

1) Erg. Geist.

Dr] Igitur resumpsit animum et dixi: Fiunt haec sine mea culpa, igitur autores horum malorum se excrucient, non ego. Faciam et conabor quidem omnia, an possim mederi aliquid his malis, Sed si id non possum, non ideo absumar dolore. Si Satanae unus Munzerus, Carlstadius, Zinglius non satis est, excitet plures. Scio hanc huius Regni esse naturam, ut Satan id ferre non possit. Is manibus et pedibus obnixae dat operam, ut turbet Ecclesias et verbum oppugnet.

Quod autem postea clamor ingens excitatur, nasci turbas, quae antea non fuerunt, pacem tolli, accendi licentiam vulgi, Has querelas multi iustas esse existimant. Sed isti cur non etiam queruntur de contemptu Evangelii tanto? de pertinacia ingenti adversariorum verbi et fremitu indigno, de contumelia, qua Christus afficitur? Scilicet pacis commoda pluris quam Christum faciunt, His magis moventur, quam gloria Dei et salute animarum. Sed si te hae tantae res non movent aut perturbant, an non putas Christum tibi dicturum: si incommoda mei Regni te non afficiunt, si de meo regno sic varie et indigne lacerato non doles, cur ego dolerem de tuis incommodis, de turbata pace et aliis? Quin pereas tu potius penitus, quam Regnum meum pereat.

Ad hunc modum optabile esset, cognosci recte et Regem hunc et Regnum eius sic fieret, ut contemnentes eum nos quoque contemneremus; et tantum huius Regis opibus fideremus, non opibus aut commodis mundi.

Hs] 9. Aprilis. Institui legere psalmos aliquot, quamquam sint satis cogniti. Tamen vice sacrificii matutini et gratiarum actionis dignum est eos legere, deinde valet ad corroborandos nos in fide huius verbi, quod patitur vim extremam per vim, dolos et scandala infinita. Propheta in hoc psalmo
 5 prophetice describit regnum Christi, cursum et fortunam Euangelii, talem scilicet, quod ei resistitur a toto mundo et quicquid fuerit sublime in mundo, ut sapientia, potentia, iusticia, opes etc. Ideo confirmandi animi nostri et adhaerendum verbo constanter, Et ut eam doctrinam confiteamur, quam persequuntur Reges terrae, principes, ipsum vulgus, sancti, ipsa con-
 10 scientia et cor nostrum. Et nos ipsi pessimi hostes in nobis ipsis. Et nemo putet se suscipere iocum, qui fidem Euangelii suscipit. Deus vult sic magnificare suam gloriam, potentiam per hanc nostram infirmitatem et mittit nobis virtutem de coelo, sapientiam sui spiritus etiam in mediis peccatis, ut sic confundat sapientiam mundi et diaboli astuciam et cognitionem omnium
 15 hominum et nostrae conscientiae vexationes et quaecunque etc. Ideo bleibts

3 über valet steht ista lectio über corroborandos steht et confirmandos 4 in-
 finita c aus infinita zu 4/5 Sententia 2. ps. r 7 iusticia(m) 8 ut über (quod)
 9 über sancti steht sapientes, potentes 11 suscipere o 14 confunda(n)t astuciam
 über (sapientiam)

Dr] Vide enim, quanta adversariorum sit improbitas: Euangelium, quod gratiam Dei nobis annunciat, quod iusticiam promittit et vitam aeternam, hi vinculum et funus seu iugum appellant. Quid autem facias cum tam per-
 20 dito mendico, cui si mille aureos dona offeras, donum illiberaliter abiicias et oneri sibi fore dicat? an non dignum iudices, qui fame et siti pereat?

Sed hoc ipso peccato Reges, principes, gentes et populi Deum irritant. Donat eis verbum, et cum hoc vitam aeternam, Sed ipsi ideo arma arripiunt, ne his donis frui cogantur, movent ideo bella et omnia turbis implent, quod promittit Deus se propter filium condonaturum peccata et daturum omnium
 25 rerum abundantiam, etiam in hac vita. An non igitur dignus mundus est, qui aeternis flammis subiiciatur?

Memineris igitur regnum Christi esse eiusmodi, cui resistit totus mundus, et praecipue quidquid in mundo dignitate, potentia, sapientia, iusticia et opibus valet. Confirmandi igitur animi sunt, ne ideo trepident,
 30 ac cogitandum, quod vitari aut caveri hae turbae nulla moderatione nec ratione alia possint. Mundus enim sui similis est, et praebet se facilem ad officia Satanae, qui verbum extreme odit, Quia nostra caro et carnis sapientia cum ipsa conscientia nostra huic regno et Regi se opponit.

Nemo igitur existimet ioculariam rem se suscipere, cum profitetur
 35 verbum et fidem in Christum, sentiet enim adversarios Reges et Principes, quos Satan excitat. His etsi pares non sumus, tamen Deus vult nos cum

Hs] wol cum isto versu: 'Dirumpamus' etc. Das ist consilium, meditantur inania, consultant. Quid est? hoc habent in mente, hoc invenies in omnibus sapientibus doctoribus et in tuo corde et conscientia, quam diabolus sic vexat, ut proicias hoc iugum, et dirumpes etc. Ergo cogita, ut infra: 5
 x. 6 'Ego constitui'. Confortare et robustus esto etc., so wirds ghen; qui ergo
 Sir. 2, 1 praemonitus est, durabit. Si baptisatus es etc., 'praepara animam' etc. Si vis deserere aciem et signa, las dich vorhin nicht Tauffen etc. Sic canit tibi diabolus per os Regum etc. et per conscientiam: nihil est Christus, nolumus eum etc. Es ist diaboli doctrina. Et propheta insigniter describit impios istos, quod appellent doctrinam Evangelii et Christum 'vinculum' et 'iugum'. 10

zu 1 'Dirumpamus vincula eorum' r 3 über sapientibus steht sanctis, potentibus
 5 unter et robustus esto steht et Evangelium accepisti zu 6 Ecclesi. 2. r 7 vorhin o
 über Sic steht 'Dirumpamus' etc. 8 etc. o 9 über eum steht regnare super nos
 10 lent in appel||lent vor der Zeile zu 10 'Vinculum', 'iugum' r

Dr] eis congregi, ut amplificet gloriam suam et ostendat sapientiam ac potentiam suam in nostra infirmitate, suppetens de coelo virtutem, cui ne inferorum quidem portae possunt resistere, ad confundendam sapientiam et potentiam omnium adversariorum verbi.

Habes igitur hoc in loco cogitationes, studia, disputationes Regum et 15 Principum, Gentium et Populorum descriptas, imo etiam carnis tuae et conscientiae tuae, quam Diabolus etiam vexat, ut cogites de dirumpendo vinculo et proiciendo iugo. Reges et Principes vi et armis utuntur, Cor autem tuum per infidelitatem contra hoc regnum pugnat, cum de promissionibus dubitat, cum consolationem de remissione peccatorum, de gratuita iusticia et vita 20 aeterna non admittit.

Oportet igitur nos esse praemunitos, ut cogitemus, sicut paulo post 25
 x. 6 Psalmus dicet, Hunc Regem a Deo Patre constitutum. Si igitur mundus furit, si conscientia tua trepidat, confortare et robustus esto, ne deficiat fides tua. Regem hunc nemo deturbabit de suo solio, in quod eum Deus pater collo-
 cavit, et tanto ante de his periculis a Spiritu sancto per sanctos Prophetas admonitus es, Praevisa igitur iacula minus nocebunt.

Sic Syrach admonet: 'Fili, accedens ad servitutum Dei, sta in iusticia et timore, et praepara animam tuam ad tentationem, Deprime cor tuum, et sustine, et inclina aurem tuam, et suscipe verba intellectus'. Qui igitur non 30
 vult in aciem prodire, sed signa deserere, is prorsus ab hoc Regno absteat. Diabolus enim nunquam cessabit per ora principum et regum, per impios Doctores, imo etiam per tuam conscientiam hunc versum canere: 'Dirumpamus vincula eorum, et iugum eorum proiciamus a nobis'.

Sed collige te, et dic mihi verum, An non horribilis haec tentatio et 35
 peccatum gravissimum sit, quod Mundus Evangelium, hoc dulce nuncium de

Hs] Nonne iemerlich Tentatio? Reges per totum orbem sunt divisissimi, non potentia, carne solum, sed legibus et moribus et sapientia. Quot habuerunt Romani idola, omnium gentium deos collegit. Sed isti diversi dii non pugnant, Man¹ kan̄ leiben. [Bl. 6^b] Iovem, Martem etc. kan man leiben, sed quando unus Christus venit, in hunc conspirant Reges etc., diversi mores etc. Sic Papatus est monstrum infinitorum capitum, diversissimarum religionum; istas potuerunt ferre, et manserunt Sancti ordines, quanquam inter se maxime discordes. Omnes ordines erant Sancti, sed quando venit Euangelium, ibi sunt omnes unum etc. Diabolus potest ferre omnes haereses praeter Euangelium, quod est vinculum intolerabile et iugum importabile.

1 über divisissimi, non steht non solum divisi 2 solum o 3 über Romani steht Roma zu 3 Romae dii r 6 über Sic steht (sunt) zu 6 Papatus r 8 Omnes Sancti erant ordines sed c aus quando 9 über etc. steht contra ipsum zu 10 Euangelium est vinculum intolerabile r

¹) Nämlich die Welt.

Dr] remissione peccatorum et vita aeterna, per Christum nobis parta ac gratis donata, appellat vincula et iugum? Omnia totius mundi regna intueri animo, et videbis dissimillima et, ut ita dicam, divisissima esse inter se, non solum quod ad potentiam carnalem attinet, sed multo magis quod attinet ad religionem, leges et mores.

Unica Roma quot habuit idola? Quot Graecia? Quot Aegyptus, et tamen nunquam religionis causa, quae diversissima fuit, moverunt arma. Romani, etiam cum Domini Graecorum essent, non ideo, quia cultus diversi essent, Graecos oderunt, sed potius ipsorum cultus amplexi sunt, sicut historiae ostendunt de Eleusiniis sacris, de Dracone Epidaurio, de simulacro Ideae matris etc. Hanc infinitam diversitatem Mundus tulit aequissimo animo semper.

Apud nos quoque ante Euangelii lucem quanta dissimilitudo erat cultuum, non solum differentium secundum Dioceses, sed etiam secundum singula templa? Haec neminem unquam offenderunt.

Sed quando Christus cum suo Euangelio advenit, ut hanc differentiam tollat et in unum corpus omnes cogat, ibi, qui religione diversissimi sunt, inter se omnes conspirant et quasi unum fiunt ad opprimendum hoc regnum. Quid enim Papae regnum fuit aliud, quam monstrum diversorum capitum, praesertim si Monachos spectes, quorum hic Augustinum, ille Franciscum, tertius Dominicum, quartus Benedictum, ut putant dignum esse, cui nomen daret.

Hanc diversitatem Papa toleravit et, quanquam ipsi Monachi inter se odissent vatiniiano odio, tamen, cum iam Euangelium patefactum est, sentiunt in eo oppugnando et unanimes conferunt consilia, operas et opes

Hs] Sic odioso nomine vocat satan. Tamen praedicamus libertatem a peccatis, a conscientia, a timore, pavore diaboli, pacem et securitatem cordium, laeticiam in deum, faventem deum, filium dei passum pro nobis. Illa omnia salutaria, nec tollunt pacem, mores, urbes, leges, sed venit in auxilium verbum oppressarum conscientiarum.

Quare ergo est vinculum etc.? Iustitiam propriam nolunt amittere, sapientiam nolunt confundi, gloriam et fiduciam sapientiae et potentiae et iustitiae nolunt deserere, *dar über hebt sich*.¹ Mundus est amator suae iustitiae, ut. Simia amat suam prolem. Non vult fidere nisi per suam sapientiam, potentiam. Euangelium vero docet, confidendum in Christum

¹ über vocat steht Euangelium 2 über pacem steht praedicamus securitatem über
secu¹ 3 in o dei o 6 propriam o zu 6 Cur vocetur Euangelium vinculum etc.? r
zu 7 Ip [= Ipse] r 9 amat o zu 9 non fateri se damnatum propter peccata sua et
salvandum Christi iustitia r 10 vero docet o

¹) = *beginnt der Streit, Konflikt; vgl. Unsere Ausg. Bd. 31¹, 321, 11.* ²) *Rörer stellt selbst hier die Lesung seiner Kurzschrift sicher.*

Dr] suas. Hoc quis non vidit Satanae dolis fieri, qui omnes alias religiones tolerare potest, hanc unam autem, quae vera est, odit et persequitur, ac facit, ut homines iudicent eam intolerabile esse iugum?

Cur autem hoc mundus facit? tamen Euangelium nihil aliud agit, quam ut liberet conscientias a pavore mortis, ut et remissionem peccatorum credamus et per filium Dei pro nobis traditum retineamus spem vitae aeternae. Sic autem docet haec Euangelium, ut neque magistratus, nec leges, neque opes, nec alia aut damnet aut tollat aut mutet, sed relinquit ista suo loco, et tantum de conscientiiis sanandis cogitat, ne oppressae peccatis et metu mortis sine consolatione et auxilio sint. Cur igitur mundus haec non admittit? Cur iugum, cur vincula vocat, et tolerare recusat?

Respondeo: Iusticiam suam non vult amittere, sapientiam suam non vult confundi, gloriam denique et potentiam suam non vult deserere et, ut uno verbo dicam, primum praeceptum nec vult nec potest servare, sed pugnat contra id omnibus viribus voluntatis, intellectus et fortunarum. Deum debbat amare et anteferre omnibus, sed amat se et sua, Iustitiam Dei debbat solam extollere et ea niti, sed tanti facit suam iusticiam, ut Dei iusticiam prorsus non curet. Itaque sicut Simia prolem suam, sic mundus tantum ea, quae mundi sunt, amat, his gaudet, superbit, inflatur, reliqua quae extra se et tantum in fide posita sunt, supinus negligit et tanquam ignotum thesaurum calcatur pedibus.

At Euangelium hoc unice agit, ut Christum proponat animis atque oculis omnium, in eum unum intueri, ab eo uno pendere, eo solo niti ac fidere iubet, qui indutus carnem nostram in carne nostra vicit Satanam,

Hs] crucifixum, infirmum, ubi per infirmitatem vincitur peccatum, mors. Non vult esse stultus mundus, quod suae leges, mores, sapientia sint nihil. Romani prae se habent suas leges, sunt pulcherrime ordinati, et nihil valent ad iusticiam. Iudaei habent regnum etc. In summa stoft sich¹ über 1. praecepto. Das heißt 'iugum' gesagt. Est dictum de optimis Regibus et sapientissimis hominibus, quorum sapientia floret in mundo et iustitia. Die weisen, fromen König et heiligen priester sind isti. Mundus habet iustitiam, potentiam etc.; venit Euangelium et dicit: non confidendum istis; utimini istis in hac vita, sed non ad aeternam. Ibi 'potentes' in Christo, 'in infirmitate'. Ibi sapientes, iusti in peccatis vestris et iniusticiis vestris. Ibi

1 crucifixum über X² 2 über vult steht mundus 3 über et steht tamen
 5 iugum o 6 über sapientia steht religio 7 über isti steht qui hic describuntur
 Mundus vor der Zeile 8 et dicit o 9 istis o über aeternam steht vita opus aliis
 praesidiis 10 über peccatis steht et stulticia iniusticiis] iusticiis über Ibi (2.) steht
 ubi desperatio

¹) = liegt die Schwierigkeit; vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 31¹, 321, 11; Bd. 41, 89, 20; Bd. 47, 190, 21. ²) Röer stellt die Lesung sicher.

Dr] occidit mortem, et infernum populatus est ac destruxit. Hunc unum praedicat sapientem, quia solus Dei Patris voluntatem scit et facit. Hunc solum vocat iustum, quia non solum peccatum nullum fecit, sed suam iusticiam communicare omnibus credentibus in eum potest et vult. Hunc
 15 solum dicit potentem, quia solus Fortem, custodientem atrium suum, vicit et spoliavit.

Igitur eius sapientia, iusticia et potentia vult nos confidere, ac tum demum nos quoque promittit sapientes, iustos, potentes fore. Qui si hac sapientia destituamur, vere stulti, peccatores et imbecilles sumus. Sed
 20 mundus tanquam vincula doctrinam hanc disrumpere et tanquam iugum proicere a se conatur.

Sic omnis contentio est cum hoc Rege de primo praecepto. Et Spiritus sanctus in hac prophetia praecipue confirmare animos nostros voluit contra hoc scandalum, quod potentissimi Reges et Principes, sanctissimi et sapien-
 25 tissimi homines, quorum sapientia regna et republicae gubernantur, quorum iusticia et aequitate florent, huic Regi se opponunt, nullam aliam ob causam, quam quod non volunt coram Deo stulti esse, non possunt ferre, cum audiunt leges, disciplinam, honestatem et alia bona opera ad vitam aeternam et remissionem peccatorum consequendam esse inutilia.

30 Igitur tumultuantur, furunt, consultant, insurgunt contra Euangelium tanquam sediciosam doctrinam et perniciosam, quae det occasionem licentiae, quae prohibeat bona opera, aut saltem abiiciat et damnet, siquidem ad iusticiam nihil valere dicit.

Hs] confidite. — Sed ista non video, praedicas invisibilia; potentiam, sapientiam etc. mundi video! Ista fiducia in Christum, quod eorum sapientia etc. debet esse nihil, iusticia; ist *hñ* *hñd* *vñd* fuisse gebunden etc.¹ — Ergo vis nos stultos etc. facere? Valeat tuum regnum in hoc seculo pro ventre: ibi sis sapiens, potens, iustus, sed coram deo scias haec nihil esse. *Daß wil* 5
ſch. — Vis mihi [31.7^a] *hñde* et fuisse binden! Ideo vocant Euangelium vinculum et iugum, quia coram deo ligantur eorum sapientia, iustitia et opprimuntur et damnantur. Ideo nolumus hunc regnare super nos. Ideo dicitur seditiosa, diabolica doctrina.

‘Et proiciamus’: et maneamus in nostra libertate et confidamus in 10
 nostris Ceremoniis, apud patres, Missas. Haec nobis dicta in consolatio-
 nem; *fo ghetß.*

2 mundi o über fiducia steht per, etc. etc. (2.) o 4 etc. o 10/11 über in
 nostris steht iudaei 11 über apud patres steht Papia

¹) Erg. sodaß sie nicht zu den unsichtbaren himmlischen Gütern gelangen können.

Dr] Quam autem vera haec sit accusatio, aestiment boni. Non enim damnat bona opera Euangelium, hoc enim esset legem damnare et tollere, Quin 15
 288m. 3, 31 potius ‘stabilit legem’, sicut Paulus docet, cum ostendit rationem, qua legi possit satisfieri, et assidue hortatur ad legis studium et bona opera. Hoc unum prohibet, ne in his fiduciam ponamus iusticiae coram Deo. Hanc enim docet collocandam in ipsum crucifixum filium Dei. Hunc cum fide amplectimur, promittit nos iustos esse coram Deo, etsi coram nobis et mundo 20
 simus peccatores, promittit potentes esse, etsi simus infirmi, sapientes, etsi 20
 simus coram mundo stulti. In hunc igitur crucifixum Dei filium iubet ut confidamus.

Sed mundus id facere recusat, quia hanc iusticiam, potentiam, sapientiam non videt. Non igitur vult praesentia, quae videt ante oculos et manibus tenet, amittere, et alligari invisibilibus et nusquam apparentibus, de quibus 25
 Euangelium concionatur. Ideo vinculum, ideo iugum vocat, quo ligatur et premitur, ne sapientiam, iusticiam, potentiam, quam habet, aliquid esse putet.

Hinc nascuntur illae voces: Quid? Igitur homo nihil est? Igitur arbitrium non est liberum? Igitur Deus causa est damnationis impiorum? Cur enim non creavit iustos? Igitur maiores nostri, qui haec ignorarunt, omnes 30
 damnati sunt? Vos autem soli sapientes, iusti salvi estis? Hae voces passim audiuntur et leguntur.

Nec sanari coeci homines possunt, siquidem audire nolunt. Sedulo enim monemus, scribimus, concionamur, clamamus, sapientia, potentia et aliis 35
 Dei creaturis utendum in hac vita ad praesentia negotia gubernanda et con-

Hs] 'Qui hab[itat]: Sic s[pi]ritus sanctus locutus in consolationem nostram, v. 4
 quia vidit s[pi]ritus sanctus nostram pusillanimitatem et paucitatem, econtra
 magnitudinem et multitudinem Regum et adversariorum. Crux ist zu groß.
 Magnitudo, quia quicquid potens etc., et multitudo: Pap[a], Cesar damnant,
 5 Spiritus Rottens[es], Anabap[tistae et adhuc venientes, Unum scandalum post
 alterum, et inter nos diversi sumus, Et obruit nos ita, ut aquis marinis,
 scandalis. Magnitudo et multitudo et multa scandala, mirum, quod unus
 Christianus potest erhalten etc.¹ Cor per se alias est humanum. Non Rex
 fo mechtig, si fuerint 100 contrastae, cessat etc. Quid nos? Quisque nostrum
 10 debet ferre non 100 Reges, sed infinitos daemones et mundum et suos scru-

1 nostram] nostri zu 1 'Qui habitat in coelis' r 2 paucitatem c aus paucitem
 6 ita ut o 7 mirum o 8 über Cor steht humanum 9 Quisque] Quisq 10 non
 (trecentos) 100

¹) Erg. werden.

Dr] stituenda, Ibi locum esse, in quo ratio nostra tanquam in suo stadio decurrat,
 faciat et curet, quantum possit, Sed coram Deo omnia haec nihil esse, neque
 valere quidquam, Requiri enim ibi meliorem iusticiam et maiorem potentiam,
 quam nostra est.

15 Sed surdo narratur fabula. Reclamant enim, et vocant vincula et iugum
 intolerabile, quod vident sapientiam et iusticiam suam coram Deo tanquam
 inutilem et inefficacem ligari. [Bg. E] 'Nolumus hunc regnare super nos', clamant ^{Aut. 19, 14}
 sicut Iudaei, ac damnant pariter doctrinam et eos, qui doctrinae huic
 assentiuntur, Appellant sediciosos, haereticos et diabolicos. Ipsi autem, sicut
 20 Pharisei et scribae, gloriantur de cathedra Mosi, de nomine Ecclesiae, ac
 soli iusticiae et sapientiae possessionem sibi, etiam armis et gladio vendicant.

Haec mundi facies est, Odit regem Christum et regnum eius, ac tentat
 omnia, quae ad huius regni oppressionem facere iudicat. Quae autem Ecclesiae
 in tantis periculis spes est?

25 At Habitatator coeli ridet, Et Dominus subsannat eos. V. 4

Haec est Spiritussancti vox, per os Prophetarum emissa propter nostram
 pusillanimitatem et paucitatem, quam videt, Deinde propter multitudinem et
 potentiam Regum et adversariorum. Quidquid enim in mundo sublime est,
 hoc totum confluit et coniungit vires contra Ecclesiam, quae sicut numero
 30 parva est, ita fere destituitur omnibus illis donis, quibus mundus insolescit.

Cum igitur obruitur scandalis, quasi aquis maris, cum tot Regum arma,
 potentiam, opes, quibus oppugnatur, aestimat, pavet ac trepidat. Nam cor
 humanum non est ferreum aut saxeum, sed carneum ac molle, Itaque afficitur
 in tam certis periculis. Non enim hoc agitur, ut Christianus contra se unum
 35 aliquem hostem habeat: Reges et Principes, Gentes et Populi, sicut Spiritus

H[ab]pulos in conscientia. Ideo deus magnifice nos consolatur, Et magnitudini, multitudini et scandalis opponit ista verba magnifica, ut non tantum dicat
 Ps. 10, 8 ut alibi: 'Oculi eius in pauperes' etc., Sed: 'Habitator coeli, dominus subsan[nat]'. Das sind magnifica verba. Vide, quomodo hauriat uno verbo, quicquid et Regnum daemonum, scandalorum. Ipsi Magni et multi, sapientes, iusti sunt, nos peccatores etc., obruimur peccatis et conscientiis, magnitudine maiestatum. Sed contra hoc pone: Unus habitator in coelo arcem posuit munitissimam, quam nemo potest accedere, vastare, nec 4 isti nec Satan, sapientia etc. Si ipsi in terris potentes, bene, sed is habitat in coelo etc.
 Ps. 110, 1 Et quasi contemptim non nominat eum, Ut si Ego dicerem 'schef limini'¹, Ist einer droben, weiß nicht, wie er heist. Ich höre sagen, er seh maxime

1 nos o 3 ut alibi o 3/4 subsan[nat] o 4 verba unten Vide(t) 5 ipsi
 vor der Zeile 6 über magnitudine steht potentia 7 über maiestatum steht Regum
 8 vastare über (incendere) über 4 isti steht 'Reges, principes' etc. 9 über in coelo steht
 Antithesis

¹) = שֶׁף לְמִינִי, oft substantiviert von Luther, sogar mit deutschem Artikel.

Dr[um] sanctus hoc in loco vaticinatur, contra eum insurgunt, Imo omnes Diaboli unum impetunt et oppugnant, ut interim de scrupulis, quibus conscientia exercetur, nihil dicam.

In hoc tanto periculo Dominus misericors venit per verbum suum, et opponit huic multitudini malorum et scandalorum alias res longe maiores.
 Ps. 10, 8 Non solum enim dicit, sicut in 10. Psalmo: 'Oculi domini respiciunt in pauperem', Sed de illis Ecclesiae hostibus et omnibus eorum conatibus dicit: 'Habitator coeli ridet, et Dominus subsannat eos'. Sic haurit uno verbo consolatorio, quicquid est furiosorum hominum, Principum, Regum et De-
 monum.

Magni quidem sunt, qui adversantur Ecclesiae, et potentes, sunt etiam multi, pollent sapientia, habent opinionem iusticiae, Contra nos sumus pauci et infirmi, Praeterquam igitur quod obruimur multitudine et magnitudine maiestatum mundi, etiam conscientia nostra et nobis nota infirmitate solici-
 tamur et angimur.

Discenda igitur haec consolatio est, ut tam horribili imagine non confundamur, sed dicamus: Scio ego quoque unum, qui habitat arcem munitissimam et inaccessibilem, ad quam non solum Principes et Reges, sed ne quidem Satan accedere potest. Hi enim omnes aut in terra aut aere sunt, Sed huius Regis domus est ipsum coelum, ubi nec hominum nec Satanae potentia aliquid valet.

Prae contemptu igitur adversariorum Ecclesiae non nominat, quis ille in arce coeli sit, Simpliciter dicit: Ioschef baschamaim, habitans coelum. Hunc opponit cum fiducia et contemptu, spiritu et fide plenissimus, omnibus mundi

Ha] *stärcke*. Sic cum fiducia opponit istis omnibus furiis: laß *schweren* Ana-
 baptistas et Sacra[mentarios et noch *m̃her* werden, nondum sunt habitatores
 coeli, sunt reptilia terrae, vermes, 'qui cito morientur', ut Esa. Sed is *leßt* 3^{et} 51, 12
 ste in terris toben, ipse tutus in coelis etc. Quid facit? 'Ridet'. sol *zurnen*
 5 contra Reges etc., quod non potest se iuvare. [Bl. 7^b] Ut Eras[mus et
 Lucianus: Si Deus esset, deberet commoveri et *sauer* dar zu sehen. Non,
 sed *hat sein gspot drauß*. Turcae furori opponit hunc unum versum etc.
 Cesar vel potius Viperae sub Karolo saeviunt et Ferdinandus, Episcopi,
 principes, Schwer[meri]. Quid est? *Unser herr Gott zurnet nicht drumß*,
 10 non *bestummert sich*, sed ridet. Quare? quia *denckt an das wortlein Oben*:
 'Inania'. Das *heißt* rapi in invisibilia et desere visibilia. Das *sind* hohe

1 über *schweren* steht *wutten* et toben Reges 2 werden o zu 4 'Ridet' r 5 contra
 Reges etc. o 6 über Lucianus steht *sentiunt* dar vor der Zeile hinter *sehen* ist vom
 oberen Rand der Seite *eingewiesen*: si non iuvat, aut est impotens aut, si non vult, est
 malus etc. 7 über Turcae steht Cesaris, Papae etc. 8 Cesar vel potius o 10 sich
 vor der Zeile über Oben steht in primo versu 11 hohe(r)

Dr] et inferni furiis, Quasi dicat: veniant Gentes et Reges, Populi et Principes,
 veniant Anabaptistae, Sacramentarii, sediciosi, et alii sectarii, non ideo, quia
 in terra potentes sunt, coelum conscendent. Sunt misera reptilia terrae, Ibi
 15 tumultuantur, furunt, consilia capiunt. Quid autem facit coelum habitans?
 Num metuit sicut nos? Num trepidat aut commovetur? Plane non, sed
 ridet stulticiam et vanos hominum conatus.

Haec est nova et inaudita vox. Nam ratio pronunciat, aut non videre
 talia Deum, atque ideo omnia temere ferri, Aut si videt et non reprimit malos,
 20 imbecillum esse. Videre enim et pati indigna, quae prohibere possis, putat
 iniustae et iniquae mentis esse. Tali honore ratio Deum ornat, ut iudicet,
 aut stultum esse, qui multa nec videat nec sciat, aut malum, quod, quae
 videt, non prohibet.

Contra has blasphemias Spiritussanctus nos hic munit, ne ideo
 25 existimemus Deum non videre impiorum conatus, siquidem ad eos connivet.

Turcae quanta et quam indigna crudelitas et immanitas est? Pontifices
 et Episcopi quanto odio ardent contra verbum et vera Ecclesiae membra?
 Tyrannorum quoque odiosa consilia sunt. Haec ne putemus ignorare Patrem
 nostrum in coelis, aut abscondita esse ab eius oculis. Videt, sed non ita
 30 cito ad iram commovetur, sicut nos, Dissimulat iram, ridet ad tempus, Non
 solum quia videt frustra esse conatus tales, Sed quia concedit spacium
 poenitentiae.

Haec est spiritualis cogitatio, qua erudiri Ecclesia et singula eius
 membra debent, ut rapiamur nos quoque a visibilibus ad invisibilia. Visi-
 35 bilia et tangibilia sunt furor mundi, tyrannis Turcica et Pontificia. Sed
 hic risus Habitatoris coeli est nobis invisibilis, credi itaque debet, tum fiet,

Hs] geister, qui in uno ictu oculi rident totum mundum. Spiritus sanctus ista non loquitur, quod solus deus rideat; non propter se ridet, sed nos facit ridere et subsannare etc. Quando Papa, Karolus, Ferdinandus zornig find, sollen wir nur lachen; quando diabolus nicht scandala an, nobis ridendum. Quis potest? wor an seh[st]s? non credimus istos versus veros. Non rapimur in invisibilia sed visibilia sentimus, saevitiam Regum, scandala videmus etc. et conscientiae pugnam etc. Ideo non ridemus sed lachry[m]amur, deicimur, contristamur, desperamus. Ibi assuefaciendum cor in omni tenta[t]ione, ut Rideremus omnes istas furias inferni, quia fit propter Christum. Quando Christianus sum, Papa, Cesar ist mir ungunstig Et cor et conscientia me 10

1 uno c aus uni ista unten 3 find o 4 über nobis ridendum steht quando Schwer[meri], quando peccatum te mordet etc. 5 veros o zu 5f. Rapi in invisibilia r 7 hinter conscientiae steht etc., darunter pugnam etc. 10 über Papa steht Diabolus ungunstig] ungunstig

Dr] ut nos quoque rideamus, siquidem hostes Ecclesiae meditantur inania. Nam quod Spiritussanctus Deum ridere dicit et subsannare impios, id propter nos fit, ut nos quoque rideamus cum Deo, et non ringamur aut trepidemus, quando Pontifices, Episcopi, Principes, Reges hoc agunt, ut vi opprimant Euangelium, quando denique Satan obruit Ecclesiam variis scandalis, sunt 15 enim inania consilia.

Sed experimur hunc risum nobis paene impossibilem esse, quia neque visibilia contemnere, nec invisibilia apprehendere possumus; vim et potentiam Regum et Principum, sapientiam mundi, malitiam Satanae, denique peccati et conscientiae nostrae onus sentimus, ideo non ridemus, sed eiulamur, deficimus, 20 desperamus, et omnem vitam hac ratione nobis acerbam facimus. Sed male. Quid enim proficimus, etsi ad mortem usque contristamur? Nunquam enim sanabitur mundus, Satan nunquam fiet mitior.

Discamus igitur erigere animos nostros in talibus periculis, et cum Deo nostro rideamus, quem certum est non risurum perpetuo, sed aliquando 25 etiam succensurum impiis et eos conturbaturum, sicut statim sequetur.

Eo autem facilior nobis erit risus, si non obliti fuerimus eius, quod supra dixit de Domino et Christo eius. Hoc enim certo nobis est statuendum, quod omnes istae tentationes, omnes isti fremitus et furores mundi concitantur in nos propter Christum. Hic solus causa est, cur male pro- 30 picium habeamus mundum et Satanam, imo etiam ipsum cor nostrum, Sicut 30b. 15. 19 ipse dicit Ioh. 15.: 'Si essetis de mundo, mundus quod suum est diligeret, Nunc autem quia vos e mundo delegi, odit vos mundus'.

Idem de Peccato quoque accidit. Quis enim non miretur, quod mundus, qui in peccatis vivit, qui peccatorum remissionem non solum non 35 credit, sed oblatam in verbo etiam respuit, tamen vivit in summa securitate, Contra vera Ecclesiae membra, quae remissionem peccatorum audiunt, amplec-

Hs] accusat et stat contra me, peccatum me contristat, exerceor pavoribus.
 Quare fit? quia baptisatus adhaereo huic verbo. Quid faciendum? Est
 lachrymandum, quaerulandum, quaerendae consolationes? non, *hilfft nicht*,
 sed istis omnibus furiis grassantibus: 'Appropinquabit redemptio vestra'. Ent. 21, 28
 5 Deus, cui creditis, qui habitat in coelis, ridet; den werden sie vngesturmet
 lassen. Si Ego so hoch setze ut ipse, et ego Satanae Iram riderem. Dia-
 bolus fuit quidem in coelo, sed non mansit. Nos, qui credimus, etiam sumus
 cum eo in eodem coelo, si non carne, tamen fide et verbo. Ideo quisque
 Christianus discat amplecti invisibilia. Iste versus rapit nos a facie prae-
 10 sentium rerum et rapit ad etc., ut sciamus non solum victas ante mille

3 nicht c aus höchst [Schreibfehler, vielleicht sagte Luther: hie nicht] 4 furiis c aus
 furib[über grassantibus steht recurrendum ad verbum: 'Levate' etc. [Luk, 21, 28]
 6 unter Satanae steht mundi etc. 8 über carne steht et sensu tamen über (sed)
 9 nos vor der Zeile 10 victas c aus victos

Dr] tuntur et credunt aliquo modo, hi soli exercentur pavoribus die ac noctu,
 ac tantum non obsorbentur dolore?

Huius rei quae causa est? Alia nulla, quam quod sunt Christiani et
 verbum Christi amplectuntur. Ideo acuit eis Satan peccatum, exercet eos
 15 pavoribus mortis et damnationis aeternae, nec unquam quiescere pia corda sinit.

Quid igitur faciemus nos? Eiulabimus et querulabimur, abiiciemus
 animam et immoriemur luctibus? Minime. Nihil enim hoc modo proficie-
 mus. 'Erigamus igitur potius capita', sicut Christus iubet, cum de suo adventu Ent. 21, 28
 vaticinatur, et furente Satana ac mundo (Imo etiam peccato et conscientia
 20 nostra in nobis) rideamus. Quia enim poena impiorum adhuc cessat, certum
 est Deum quoque ridere, qui in coelis est, nec ab impiis inde deturbari
 potest. Merito igitur ridet irritos conatus.

Et nos quoque cogitemus nos risuros, si tam alto in loco et tam
 munita arce sederemus, statueremus enim, Etsi Regum, Principum, ipsius
 25 Satanae quoque potentia et furor maximus est, tamen eos hic infra mansuros
 in terra, neque ad nos usque penetraturos. Sed aperiunt hae cogitationes
 nostram infidelitatem, sumus enim omnes nos, qui credimus in Christum,
 revera in eodem coelo, in quo Dominus habitat, Si non secundum carnem,
 tamen fide et verbo.

Ad hunc modum a visibilibus transcendendum est ad invisibilia, et
 transferendi oculi atque animus a praesentibus ad coelestia, ubi turbae illae
 non solum sunt inanes, sed ante annos mille et quingentos victae. Sic enim
 dicit Christus: 'Confidite, ego vici mundum', Et de iudicio nos consolatur, Job. 16, 33
 Principem mundi iam esse iudicatum. Cum igitur victi hi hostes restaurant Job. 16, 11
 35 bellum, nihil aliud faciunt, quam ut Deo risum moveant. Pueri suaves

Hs] annos furias, sed in nihilum redactas. Des man laßt, muß bereit¹ nichts sein. Quando viderem puerum cum strohalm et serio vellet ein saw stehen, muß ich ia lachen. Et stultus, si veniret cum virgula [Bl. 8^a] contra turrin etc. quia iam facta ista nihilatio. Sic hic, quantus iste habitator coeli; certe Turca, Papa, Episcopi, Rottae, qui nobis bang machen, sind, ut si 5 stultus contra turrin curreret mit eim strohalm²; machen fur vnsern herr Gott ein gaudelspil. Sic nobis faciendum. Ibi firmanda fides et 'sapientia' discenda 'in mysterio'. Ibi spectandae res invisibiles, ut nos des trösten, quod non videmus. Non videmus eum ridere, sed verbum monstrat nobis iter ad invisibilia. Veniant ista omnia mala, desere tu istum sensum, spectrum 10 et ingredere nebulam et tenebras cum Mose Et intra in cubile invisibilium et delectare in verbo et permissionibus dei et disce spectare, quo istorum Regum etc. impetum, conatum habeat pro risu, sind sein fastnacht spiel.

1. Kor. 2, 7

2. Mose 19, 18 ff.

3 muß bis lachen unten 4 über quia steht ad superiora pertinet³ 6 mit eim o über strohalm steht aut puer etc. 8 des o zu 8 Invisibilia spectanda etc. r 13 Regum etc. o über habeat steht Deus habitator coeli

¹) = bereits, schon. ²) Vgl. Unsre Ausg. Bd. 31¹, 284, 18. ³) Nämlich als Kausalsatz zu in nihilum redactas Z. 1.

Dr] nobis reddunt ludos, cum stipula arrepta, tanquam cultro, canes aut sues iugulare conantur, Nec tenere quisquam nostrum risum posset, si videret 15 fatuum, virgula in manus sumpta, magno molimine contra Turrin currere et sic conari, ut evertat turrin, Stultus enim et irritus is conatus esset.

Ad hunc modum de mundi molitionibus, apparatu, potentia, ira, furore cogitarem nos quoque, si animis et cogitationibus conscenderemus ad eum, qui est Habitator coeli, et eum recte intueremur. Ad hunc enim si conferas 20 Turcam, Pontificem, Episcopos, Reges, et Principes et totum Satanae regnum, an non similes fatuo tali erunt, qui moliatur vastam turrin baculo evertere? Ludos igitur et iocos Deo exhibent, Machen im ein fastnachtspiel, wenn sie am zornigsten sind, et revera aliud nihil sunt, cum talibus cogitationibus et molitionibus occupantur, quam iocularia officina, et sicut germanice dicimus, 25 unsern Herrn Gottes gaudelsack.

1. Kor. 2, 7

Haec est 'sapientia abscondita', quae tantum ex verbo discitur, quod transfert nos a praesentibus et apparentibus ad absentia et invisibilia. Praesentia sunt, quod, cum Christum confitemur et in eum credimus, mundus insanit et furit. Sed ne te haec commoveant, ne ideo contristetur conscientia 30 tua, desere hunc sensum ac insuave hoc spectaculum, et ingredere cum Mose 2. Mose 19, 18 ff. in nebulas ac tenebras, hoc est, amplectere res invisibiles, Ascende ad Dominum et verbum promissionis eius, et disce, quod rideat Deus istam incredibilem stulticiam, quod mundus cum Satana conantur nocere regno Dei et id evertere. Miseri non vident, quod omnis potentia eorum tantum terrena est, 35 Rex autem hic coelum habitat, quo adscendere non possunt.

Hs] Sic habebis pacem. Sic dico de conscientia privata, ut discas te erigere, Ut sis fortis non solum contra Tyrannos sed contra te ipsum, quia Satan atrocius persequitur nos per cor nostrum quam per Caesarem ipsum etc. Est maius periculum, me vincere quam Turcam etc. Diabolus *kan mich* in desperationem furen, Diabolus non est sapientior, potentior, sanctior quam in corde meo, *daß find sein ergiften bombarden*¹, quae habet. Quando me ipsum vici, i. e. diabolus in me victus, quod me *verjagt machen wil* etc., sed *hin ein gangen* in invisibilia, tum omnes Reges et principes non me terrebunt. Si vero me terrent, maximam formidinem in me. Ideo discce, quia Satan habet magnum *forteil*², quia caro mea infirma et scit diabolus me peccatorem et fuisse sacrilegum et *kan mir mein tugend fur die nasen halten* et quod adhuc non fido, credo, vivo, ut deberem. Ibi facit cor pavi-

1 über de conscientia privata steht ut de Regibus Ut (non) zu 4 Vincere seipsum r 6 über sein ergiften bombarden steht quod me in corde sic infestat 6/7 über Quando bis vici steht tum atrocissimum hostem prostravi zu 6f. Nocentissimus hostis noster in corde nostro etc. r 7 machen wil etc. o 11 mein o 12 deberem o

¹) Wohl = dröhnende Schläge oder Geschosse; anders z. B. Unsre Ausg. Bd. 30², 451, 7.

²) = Unterstützung; ngl. Unsre Ausg. Bd. 30², 500, 29.

Dr] Quidquid autem de Regibus seu adversariis Evangelii dico, hoc privatim de cuiuslibet conscientia dico, Ut discamus nos erigere et simus fortes, non tam contra Tyrannos, quam contra nos ipsos. Nam Satan magis nos urget et persequitur per ipsum cor nostrum et conscientiam nostram, quam per gladium et tyrannidem. Turca enim plus nocere non potest, quam ut praecidat caput et iugulet, Sed cor nostrum talem nobis movere disputationem, talem tristitiam excitare potest, in qua perire necesse sit in aeternum, nisi Spiritu et verbo Domini liberemur. Igitur Diabolus nusquam potentior, callidior, fortior, sanctior, iustior est, quam in cordibus nostris. Hic se eum vicerimus, si ex hac sede eum firma fide eiecerimus, ac nos ad invisibilia transtulerimus, tum iratos Principes, Reges, Tyrannos non faciemus pili. Sin autem formidini sunt, terror hic non ab ipsis, sed a corde nostro proficiscitur, quod infirmum est et adhaerescit praesentibus, Absentia autem et invisibilia apprehendere non potest.

Discamus igitur fortes esse in omnibus periculis, maxime autem contra nos ipsos et cor nostrum. Ibi enim Satan firmissimam sedem habet et praeclare adiuvatur per praeterita. Scit enim nos esse peccatores, Igitur seriem nostrorum peccatorum et triste 'chirographum' ponit ante oculos, et *sol. 2, 14* urget nos. Quin praesentia quoque arripit et nos iis oppugnat, quod nondum credimus ita firmiter ut debebamus, nondum ita amamus ardentem et tentamur impatientia quoque. Haec cum exaggerat, est enim callidus et vehemens Orator, frangitur animus, et non solum illo tumultu Principum et Regum, sed etiam strepitu cadentis folii terretur.

Hs] dum; ubi hoc, tum facile terretur cor a minis Regum, principum et a scandalis etc. Ideo cor suum muniat Christianus et spectet in invisibilia et non velit videre, quod sentit in se sive extra se, [Bl. 8^b] quae omnia visibilia; ibi sensus carnis amovendus Et eundem, quo te ducit versus. Tu baptisatus, peccator es infirmus; bene, ista visibilia sunt. Ego ingredior in tenebras, ubi sedet unus, qui ridet et subsannat; in oculis eius, quae me terrent, sunt merus risus. Qui sic posset ridere Ferdinandum; alls, quod treiben mit ernst principes, Reges, ist spectrum. Sic quod diabolus in corde perterrefacit, vexat conscientiam, est horrendum et dolor, Sed textus: ad invisibilia est spectandum; tuae¹ accusationes, contristationes, minae sunt diaboli cogitationes et ignitae sagittae. Sed nihil ad me ista omnia, deus ridet, non praevaleris accusando, damnando, contristando, pavefaciendo,

1 tum mit Strich zu pavidum S. 223, 13/224, 1 gezogen cor o 2 über etc. steht terretur facile conscientia peccatis munia(n)t 4 te o 6 ridet über (sedet) 7/8 quod treiben mit o 8 Reges über (treiben) über ist spectrum steht est spectaculum, risus deo 12 pavefaciendo] pavendo

¹) Satan ist angeredet.

Dr] Muniamus igitur corda nostra, et respiciamus ad invisibilia et in tenebras verbi, nec timeamus vel paveamus ab iis, quae sentimus intra vel extra nos, quae sensibilia et visibilia sunt ac carne percipiuntur. Exuamus sensus omnes, et eamus, quo ducit nos praesens versiculus, ad invisibilia; ac cum Satan obiicit: Ecce, es peccator, non sic credis, non sic diligis, sicut requirit verbum, Tu contra dic: Quid me vexas cum his visibilibus? Bene sentio ista, nec opus est, tu me ut doceas, Illud opus est, ut verbum sequar et transferam me ad invisibilia, hoc est, ad eum, qui in coelis habitat, et ad verbum eius, in cuius oculis omnia, quae me terrent, sunt merus ludus, et spectacula carnis privialia, ut vocant, quae non ad terrorem, sed ad risum instituuntur etc.

Ad hunc modum ad practicam trahendus est hic versiculus, non tantum in periculis illis externis, quae intentantur nobis ab hostibus verbi, a Turca, Pontifice, Episcopis, Regibus, Principibus, qui omnes potentia, sapientia, iusticia instructi sunt, Sed etiam in tentationibus spiritualibus, cum diabolus terret conscientiam, accusans nos intra nos propter peccata admissa. Ibi, qui hunc versum recte meditatum habet, ridebit Satanam, et eius tum accusationes tum minas. Nihil inquiet, haec ad me, quae etiam Deo meo habitanti in coelis risum movent, non praevaleris accusando et contristando, Quin cum Deo meo ridebo ego quoque, scio enim, quod conatus tui frustra sunt. Etsi enim peccator sum, etsi peccati poena mors aeterna est, tamen non ideo ridere de sinam, quia addextram Dei sedet, qui pro peccatis satisfecit et te in carne sua vicit ac prostravit, non enim tu me petis solum, sed illum ipsum, qui te vicit, filium Dei etc.

Hs] quia sedet unus habitator ^{broben} etc., quia persequeris me propter Christum, quia reducit finaliter ad Christum etc. Rigidissimum mandatum super omnia: credere remissionem peccatorum, filium dei esse passum. Qui sequitur sensum sui peccati, peccat contra Christum. Ideo notandum, ut
 5 non sequamur diabolum immediate nos insectantem per conscientiam, Nam mediate per Reges etc. Non debes terreri, quia resurrexit a mortuis, qui absorpsit peccata. Ideo corride et consubsanna. Verba cito dicta: 'Habitator' etc. Iustus erit absque pavore, Christianus non timet peccatum, ridet peccatum, diabolum et omnes minas, — statim, inquam, dicta. Sed
 10 vide, an possis laetari, quando audis infinita scandala et haereses etc.; invenies contrarium et libenter efficeris, ut omnia visibiliter quieta, honesta, pulchra, sancta etc. essent. Wird nicht drauß, sed econtra visibiliter omnia

1 unus ^{broben} habitator me o zu 3 Credere remissionem peccatorum r
 5 über per steht in 8 über Iustus steht sicut leo 11 efficere(n)s visibiliter] visiliter
 12 essent o sed econtra o visibiliter] visiliter

Dr] Hoc enim firmiter statuendum est, quod omnis persecutio, etiam illa ipsa spiritualis, quae per Satanam in cordibus nostris fit, propter Christum
 15 fit. Nam credere remissionem peccatorum per Christum est summus articulus fidei nostrae, Ac verum est, quod qui hunc articulum credit, habet remissionem peccatorum. Ideo tantopere conatur Satan, fidem hanc nobis ut excutiat. Qui autem sequitur Satanae cogitationes, quibus nos vexat, ut spem remissio[^{Bg.F}]nis peccatorum abiiciat, is peccat.

20 Ne igitur sequamur cogitationes cordis nostri accusantis nos de peccato et spem remissionis peccatorum non existimantis ad se pertinere, Hoc enim esset ipsum Satanam sequi, vexantem nos non solum mediate per Principes et Tyrannos, sed etiam immediate per peccatum et cor nostrum, Sed opponamus nos ei magno animo, ac dicamus: Neutiquam contristabis
 25 nec terrebis me. Resurrexit enim a mortuis, qui me iussit quietum esse. Ridebo igitur, non, ut tu vis, eiulabo, quasi solus et sine auxiliatore sim.

Sed quanti laboris et quam longi temporis sit hanc artem discere, singulos experientia docebit. Verba quidem facillime didiceris: Iustus erit absque omni pavore, Christianus non metuet peccatum nec mortem, sed
 30 ridebit diabolum et minas eius; Sed experire rem, et vide, num possis laeto animo esse, cum aut conscientia te accusat, aut nascuntur haereses et scandala. Caro enim statim incipit trepidare, et vellet omnia visibiliter esse quieta. Quia autem diversum accidit, et omnia iniusta, impia, stulta, profana, blasphema, turbulenta et inquieta sunt, quae apparent et ante oculos
 35 sunt, excutiantur per haec visibilia illa invisibilia, de quibus Spiritussanctus nos hoc in loco docet.

20 accusantes im Urdruck

Luthers Werke. XL, 2

15

Hs] stulta, iniusta, blasphema, et in mediis istis fluctibus versari, thut wehe. Ideo vivendum in istis invisibilibus: nihil scio de peccatis, Rotten, sed scio Christum, qui ridet ista omnia. Qui istam artem novit, dicimus doctorem Theologiae. Sed Apostoli et Paulus non bene noverunt, Ideo et nos manebimus scholastici. Unser Herr Gott helffe uns.

v. 5 15. Aprilis. 'Tunc loquatur ad eos' etc.: Praecedens versus descripsit illam patientiam nobis quidem intolerabilem, sed deo satis assuetam, quod impiorum furores, tumultum hostium, Regum, principum etc. insanias ferre, [Bl. 9^a] quia est ein reicher man et wirdt, er kan ein buben wol ein Zechen borgen. Nobis vero, qui sumus in vexatione, est patientia intolerabilis. 5
 Luc. 18, 2 ff. Sicut dicitur Christus in Euangelio, cum allegat: 'Iudicis iniusti' etc., 'qui nolebat' etc. 'Volo eam vindicare.' Applicat Christus: 'Putatis, quod' etc.? 'Amen, brevi' etc. Das heist patientia divina, quae nos vexat 1, 2, 3, 4 10

2 scio c aus de zu 6 "Tunc loquatur" r 9/10 ein Zechen borgen o zu 1. Luc. 18. r

Dr] Assuescamus igitur ad has tempestates, in quibus vivendum et assiduo Christianis versandum est, et abdamus nos in tenebras ac apprehendamus 15
 invisibilia. Tunc fiet, et furem Turcae, Pontificum, Tyrannorum, sectarum, hereticorum et omnium adversantium regno Christi rideamus, tanquam iocularium spectaculum. Hoc qui ubique et semper potest, Is est verus Theologiae Doctor. Sed nec Petrus nec Paulus nec reliqui Apostoli semper hoc potuerunt. Igitur nos quoque discipulos, et non Doctores in hac arte 20
 nos esse profiteamur, quanquam ne discipulorum quidem nomen meremur, siquidem cum Deus ridet, nos aut ringimur aut stomachamur.

v. 5 Tunc loquatur ad eos in ira sua, Et in furore suo conturbabit eos.

Praecedens versus descripsit pacientiam Dei, nobis quidem intolerabilem, sed Deo satis vulgarem et consuetam. Solet enim impiorum furores, vulgi, Regum, Principum et populorum insanias tolerare ad tempus, nec statim, ut Poeta inquit, sua fulmina mittit, cum peccant homines. Interim Ecclesia in tribulationibus versatur et gemit, optans vindictam in impios, 25
 Luc. 18, 2 ff. Sicut Christus in parabola de improbo Iudice, Luc. 18., ostendit. Videtur enim 30
 piis haec Dei patientia esse sine fine, et ideo pene intolerabilis est, vexans et humilians ferentes crucem, non uno aut altero anno, sed pluribus annis.

Et tamen haec pacientia nostra nihil est ad patientiam sanctorum Patriarcharum collata, qui quingentis, sexcentis et pluribus annis vixerunt in eadem tentatione. Hi non, ut nos, his viginti septem annis tantum, sed per 35
 omnem vitam audiverunt impiorum carmen: 'Dirumpamus vincula eorum', Deus non videt, non intelligit haec etc. Nam in hanc securitatem tandem prolabuntur impii, siquidem Deus sic longanimis est et poenas tam diu

Hs] annis, 20, 30, 100, ut patriarchas, ut nostra patientia nulla sit ad patriarcharum comparata. 'Dirumpamus', faciamus invito deo etc. Non intelliget deus Iacob; oportet eos exaltari ad gloriam et iactantiam. Ipse consolatur nos: laßt sie fingen. Ipsi iactant, deus ridet, vos fletis. Summa
 5 summarum: extremus actus fabulae.

'Loquetur' etc. 'Oculis tuis conside[r]abis et retributionem.' Et aliae multae scripturae: 'Laetabitur iustus' etc. 'Lavabit' etc. Das ist gtohs
 10 finaliter; veritas oppugnari potest, expugnari etc.¹ Es ghet, ut hic psalmus: 'Tunc'. Illa est spes, promissio nostra pro consolatione afflictorum, qui sunt, illis cantantibus etc.: 'Dirumpamus', occidamus, captivemus, consultemus hoc et hoc. Et müssen lassen schreien et per patientiam fressen. Das

1 100 o 2/3 über Non stetit videbit neque 3 über eos stetit adversarios
 zu 6 'Tunc loquetur' etc. r zu 8 f. Veritas, Iusticia r 13 hoc (2.) o

¹) Das etc. steht für non potest.

Dr] differt. Cum autem ad hunc modum impii securae gloriantur, pii autem
 15 affliguntur et gemunt, tum in proximo est, ut Deus, qui plorantibus et gementibus piis, Impiis autem secure ferocientibus risit, commoveatur ad iram. Haec huius fabulae est Catastrophæ finalis.

Continet igitur hic Versiculus promissionem suavissimam, quales passim in Psalmis sunt, Psal. 9.: 'Dominus est in refugium oppresso, Refugium oppor-
 20 tuno tempore in tribulatione', et 10.: 'Quoniam tu laborem et dolorem
 consideras, Tu indicas pro pupillo et paupere', et 68.: 'Pes tuus tingetur
 sanguine inimicorum tuorum', et 110: 'Dominus conquassabit capita in terra
 multorum'.

Conveniunt autem cum his promissionibus etiam exempla, non solum
 25 quae in sacris literis sunt, sed etiam gentium. Ita enim perpetuo solet in mundo: Veritas et iusticia laborant, ac praecipue in Ecclesia veritas risum, subsannationem et plagas quoque accipit, ac si nullus esset Deus, aut saltem Deus humana non videret aut curaret. Sed si finem respicias, videbis
 30 oppugnari veritatem, sed opprimi non posse, Quia habitans in coelis, etsi ridet ad tempus impiorum irritos conatus, tamen non perpetuo ridet, sed etiam loquitur, ac quidem in ira, et ad eum modum, ut conturbentur impii, qui tanquam iu parta victoria laetos triumphos agebant.

Haec igitur promissio est spes nostra, ac praecipue pertinet ad miseras conscientias erigendas, quas paene opprimunt ii, qui cantant: 'Dirumpamus
 35 vincula eorum'. Nam in nostris viribus non est, ut eis imponamus silentium, ne cantent, Nec possumus perpetuo sic obturare aures nostras, ut hoc carmen impiorum non exaudiamus. Dissimulanda igitur et ferenda ac per

Hs] 'Tunc' hat kein certum terminum, wenn er kommt, so kommt er. Quando subsannavit dominus et risit, satis; tum non solum apud se ridet in abscondito, sed manifesto et experientia. Et coram oculis vestris videbitis
 Jer. 20, 4 istum risum. 'Oculis tuis considerabis' etc. non est unus, qui eum loqui videt personae oculis, sed pertinet ad eos, qui habent verbum. Durante fide
 et verbo cadunt impii et adversarii. Exempli gratia: Romani erant potentissimi, noch ecclesia, quae habebat Christi fidem et promissionem, scilicet:
 Matth. 24, 29 f. 'Cadent a' etc., 'videbunt' etc. Die habens erlebt. Perit regnum Romanum
 2. Pet. 19, 20 ff. manente ecclesia. Sub Ezechia¹ war Esaias arm, patientia war ihm auch
 intolerabilis, quod deus rideret etc., sed ipse et Rex videbant oculis etiam
 Jer. 1, 2 corporalibus etc. Filii Israel captivi in Babylonia videbant oculis suis

2 dominus o 4 considerabis o 4/5 qui bis videt o 7 scilicet vor der Zeile
 8 videb [= videbis] 9/10 patientia bis etc. vom Rande eingewiesen 11 Israel o

¹) = Hiskia.

Dr] patientiam superanda haec securitas est, usque ad illum articulum temporis, cum Dominus incipiet loqui. Is enim habet vastam et tubalem vocem, quae compescet impios, ubi nos vix hiscere possumus prae ipsorum clamoribus.

Particula az non significat certum tempus seu terminum, sed est indefinita particula: Fiet ut loquatur, quandocunque tandem loquetur, atque tum risus, qui, dum secure impii canunt, absconditus est, revelabitur, Sicut
 Ps. 91, 6 Psalmus 91. dicit: 'Oculis tuis retributionem impiorum videbis'. Nam iudicia Dei non sunt abscondita, cernitur in clara luce tandem ira Dei, quem impii dormire putant nec iudicant attendere, quid ipsi moliantur.

Exempla ante oculos sunt. Romanorum Monarchia fuit potentissima, et tamen cum meditaretur regni Christi vastationem, vastatum ipsum est et perit, Ecclesia autem retinens fidem promissionum mansit incolumis, etsi graviter afflicta esset. Qui igitur tum vixerunt, 'oculis suis viderunt retri-
 Ps. 91, 7 f. butionem, quod mille caderent a dextris, et decem millia a sinistris', manente
 Ecclesia salva.

Sic sub Ezechia rege miserabilis populi Dei facies erat. Assyrius, qui
 2. Pet. 19, 20 ff. decem tribus captivas abduxerat, obsidebat Hierosolymam, et caeteras regni Indae partes graviter affixerat. Ridebat tum Dominus, tanquam de irritato conatu, sed Ecclesia afflicta ridere non poterat, tota in lacrymis et luctu erat.
 Sed an non revelatus est risus Dei tandem? an non ecclesia quoque ridere demum incepit, cum una nocte centum milia et octuoginta quinque milia ab angelo Domini interfecti essent? Videt enim corporalibus suis oculis vindictam impiorum. Sic postea captivus in Babylone populus oculis suis videt
 Jer. 1, 2 destructionem Babylonis.

Ita historiae ostendunt promissionem hanc non esse vanam, sed etsi tempus non revelatum nobis est, quo liberaturus Dominus pios, Impios

Hs] vastitatem Baby[loniae. Sic omnes historiae testantur etc. [Bl. 9^b] Patientia quidem durat et afflictio, sed si perseveraveris, tum wirds̄ gewißlich fallen et ghen, ut is versus praedicat. Et nostro tempore vides experientiam: tot annis consultaverunt, conciliabula habuerunt, quo plus laboraverunt, hoc minus effecerunt et causa eorum fit deterior. Ecclesiasticus: 'Vaeh, qui 5 perdiderunt sustentiam'. Laßs̄ intus et foris etc. Sie müssen fallen.

'Tunc': Zu seiner Zeit. Non est 'tunc', quando incipit ridere; das ghet ad coelum, non ad nos. 'Tunc' i. e. 'Nu', sic ego definirem, sed Ipse: 'Denn'.¹ Laß dir der weil, sis patiens. Haec est consolatio nostra, quod 10 deus loquetur.

'Loqui': ebraico more. Nostis, quale os et lingua Deus habeat. Os suum et lingua vocatur sic: 'Ipse dixit, et facta sunt'. Quando dominus Bl. 32, 9

3 ghen bis praedicat vom Rande eingewiesen 4 habuerunt o 6 sustentiam o
 laßs̄ c aus laßs̄ zu 6 chap. 2. r 7 'tunc' o zu 7 TVNC r 9 über Laß bis
 weil steht hatt ein wenig 11 Deus o zu 11 Loqui Dei r

¹) = *Dann*.

Dr] autem sit perditurus, tamen aliquando certo futurum, modo ne frangamur animo et, sortes in fide, in assiduam orationem incumbamus. Sicut enim 15 supra de improbo Iudice diximus, vult precibus nostris admoneri et excitari Deus. Ideo afflictionem sentiri et tolerari, liberationem autem credi vult.

Sed nostram quoque experientiam non tacebimus, non tantum ut innotescat, Versum hunc verum esse, sed ut Deo grati simus, intelligentes et firma memoria retinentes ac praedicantes ingentia eius beneficia et mirabilem 20 salvandi ac servandi modum.

Pontifex et Episcopi, Reges et Principes, qui Pontifici adhaerent, an uon usque ad ravim decantarunt hunc versum annis ferme iam triginta: 'Dirumpamus vincula eorum, et proiciamus a nobis iugum eorum'? Itaque consilia inierunt multiplicia, et tantum non in manibus habuerunt victoriam, partiti 25 inter se victoriae praemia, Principum nostrorum civitates et arces.

Sed quid effecerunt? nonne, qui huius fabulae primas partes agebant, perierunt? atque utinam non etiam periissent in aeternum! Qui autem superstitēs adhuc sunt, an non calamitosi sunt et Iro pauperiores? Siquidem aut sua culpa amiserunt, quae a maioribus eis relictæ sunt, aut aegre ea retinent 30 ac tuentur? Nec dum finis malorum et poenarum est, quotidie deteriorem faciunt causam suam et altius immerguntur malis.

Perseveremus igitur in fide et verbi confessione, nec inveniamur in eorum numero, qui, ut Ecclesiasticus dicit, 'amiserunt tolerantiam'. Premant, Sir. 2, 16 urgeant, affligant, occidant etiam nos, et tamen si non frangemur animis, si tolerabimus in spe liberationis mala haec, non deseret nos Dominus. Pro-mittit enim hic se locuturum in ira et illos conturbatos iri.

Hs] loquitur, so wirfft er ein Königreich oder 4 hin weg. Dum loquitur, totus orbis fremit. Oriente et occidente sole loquitur deus, crescentib[us] frugib[us] et germinantib[us] hominibus bestiisque ist vnser[er]s herr Gots sprach. Non est vox ut in instrumentis vocalib[us], sed dictum et factum ist eins; quando ein ding spricht, so sthet[et] da. Quando dicit: Sol, orere, nemo quidem etc. 5
 Ps. 147, 15 ff. Ut in 147. ps.: simul dicit, simul stat, quod dicit. Hoc est dictum ad conterendos impios et consolandos nos: quando venit, so ist kein auffhören.

'In ira': non solum de ira praesentis vitae, sed quando venit cum Turca vber Deudsch[land], Welsch[land] etc. land, schickt hie her schachhansen, Eysen-
 freffer, das heist: 'dixit in Ira sua'. In gratia: quando pacem dat, dat vinum, 10

1 oder o zu 1 hinter weg ist commouet totum orbem terrarum, Imperium aliquod subvertit etc. vom Rande eingewiesen 4 ist(ß) 5 über etc. steht videt etc. 7 über venit steht dominus über so steht so ghet[et] vber etc. 8 über praesentis vitae steht intellige zu 8 'In ira' r 9 über hie her steht Vuittemb[erg]am 10 über In gratia steht dicit zu 10 In gratia r

Dr] Particula igitur indefiniti temporis diligenter est notanda: 'Tunc loquetur', seu aliquando loquetur, cum scilicet ipsi opportunum videbitur. Risus igitur est in coelo et absconditus, sed hoc loqui sentietur in terra, loquetur enim ad cantores illos, qui omnia horribili clamore complent, vociferantes: Dirumpamus, dirumpamus! Ad hos cum loquetur, profecto audient 15 eum. Fiet autem id 'tunc', Non nunc, sicut nos optamus, quibus omnis mora sub cruce longa est. Igitur vellemus Deum nunc loqui, sed non vult id facere. Tunc vult loqui, cum scilicet nos desperantes pene iudicamus eum perpetuo taciturnum.

Sed quid aut quomodo loquetur? Hic Ebraica phrasis observanda est, 20 Nam cum scriptura dicit loqui Deum, intelligit verbum reale, seu actionem, non sonum tantum, qualis noster est. Non enim os, non linguam habet
 Ps. 32, 9 Deus, est enim Spiritus. Igitur os et lingua Dei vocatur: 'Ipse dixit et facta sunt', et cum loquitur, tremunt montes, dissipantur regna, totus denique commouetur orbis. Hic est alius sermo, quam noster. 25

Oriente sole, sole occidente loquitur Deus, crescentibus frugibus, nascentibus hominibus loquitur Deus. Igitur Dei verba non sunt vanus aer, sed res maximae et admirabiles, quas oculis videmus et palpamus
 1. Ps[almus] 1, 1 ff. manibus. Cum enim secundum Mosen Dominus diceret: 'Fiat sol, fiat luna, Terra producat arbores' etc.; Statim, quod dixit, factum est. Vocem hanc 30 audiuit nemo, sed opera et res ipsas videmus ante oculos et tangimus manibus.

Simul igitur et consolatur hoc in loco Spiritussanctus pios, qui sub cruce gemunt et anhelant, et terret impios, ne sint securi, sed certo statuunt Deum locuturum. Id autem cum in ira fit, fit sine fine, sine spe auxilii. 35 Cum enim irascitur Dominus, non ludus, non iocus est, Sed sentiunt impii

Hs] frumentum. Emittere eloquium etc., *fo ghetš wol*. Si Turca venit, tum est verbum i. e. factum dei. *Daš išt nu* phrasia Ebraica, quam totus mundus non intelligit. Ex Mose fuit iste modus loquendi: 'ex principio: fiat lux, 1. *Mose 1, 1 ff.* stella' etc. Ex isto poeta Virgilio¹ didicerunt omnes prophetae loqui et usi
5 hoc 'sermone dei' etc. Christus ut homo loquitur ut nos, Maiestatis dicere est facere.

[*Bl. 10**] Hoc est valde terribile, quod hic dicit contra impios, quod deus loquetur, aget, dicet unum verbum et mittet Romanos contra Iudaeos et vastabit per verbum suum eos, Et mittent tela, ignem in Civitatem
10 sanctam. Postea venient Gotti, Vandali sunt verbum dei. Eorum tela,

2 *über* verbum *steht* in ira 4 *über* etc. *steht* 'et facta est' etc. 5 *über* sermone
steht loquela ut (1.) o zu 5 Maiestatis dicere r 7 dicit c aus dicere zu 8 Romani r
9 *über* verbum suum *steht* i. e. Romanos unter verbum suum *steht* quod dicit zu 10
Gotti, Vandali r

¹) Gemeint ist Moses, — ein Zeichen, wie hoch Luther den Vergil schätzte.

Dr] hoc irae verbum, et in hac vita per varias afflictiones, et in futura vita, nisi convertantur et agant poenitentiam. Tale irae verbum audit hodie Hungaria et Germania, cum per Turcam affligitur propter idolatriam et contemptum Euangelii.

15 Solet autem loqui quoque in gratia, cum dat pacem, auronam uberem, bonos Magistratus, pios Doctores. Haec sunt gratiae verba. Sic Psalmus 147. dicit: 'Emittit eloquium suum terrae, velociter currit sermo eius'. Exponit *Bl. 147, 15* enim, quomodo hoc intelligendum sit, scilicet quod dat nivem, pruina, glaciem etc.

20 Est autem haec phrasia tantum sanctae linguae (ad quam discendam saepe, sed pene frustra moneo iuventutem, egregie enim facit eius cognitio ad illustrandam scripturam) sumpta ex Mose, qui in 1. cap. Genesis, cum commemorat Deum ex nihilo condidisse omnia, subinde sic solet loqui: 'Dixit Deus: Fiat lux, fiat firmamentum etc., Et facta est lux, Et fecit Deus
25 firmamentum'. Ex hoc loco sumpta haec phrasia est. Sicut enim Poetae graeci Homerum, latini Virgilium habent, ad cuius imitationem scribunt, ita sancti Prophetae ex Mose didicerunt recte loqui de Dei factis. Viderunt enim, quod dicere apud Deum sit facere et verbum sit factum.

Horribile autem hoc in loco est, quod Propheta dicit Deum in ira sua
30 locuturum, certum enim est, quod ad hoc verbum irae ruiturae sint totae Nationes, nec possint ulla sua vi aut potentia se tueri, quominus cadant. Sic locutus est Deus in ira sua, cum Romanos mitteret contra civitatem sanctam Ierusalem, cum postea contra Romam mitteret Vandalos et Gothos. Haec fuerunt vasta et grandia verba ac ferrea vox, quae potentissimos
35 Monarchas deiecit.

Hs] flammae sunt verbum dei contra Romanos, Persae sunt contra Babylonicos, Babylonicus contra Iudaeos. Das heißt reden et ein starkes sprache geführt, quando dominus auff ein mal 20 Reges hin schlaubert¹, sic facit peste et annona, i. e. Maestas ipsa adversatur ipsis impiis. Suave iugum, habere Christum irascentem. Quando Maestas beginnt zu zurnen, das ist terribile in conscientia et aspectu, tum, qui pereunt, sunt extra consolationem, intus
 Gebr. 12, 6 pereunt et foris etc. Si Christus: 'quos diligo' etc., loquitur Christus in ira contra carnem et in gratia pro spiritu. Sed hic loquitur, sind 3 hundert-

zu 1 Persae, Babylo[nii] r 2 Babylonicus contra Iudaeos o 3 hin schlaubert o
 4 über annona steht caritate zu 5 Ira < maiestatis Christi r 6/7 über intus pereunt steht
 per desperationem 7 über foris steht per vastationem über etc. steht castigo zu 7 Eb. 12. r
 8 über hic loquitur steht dominus, maestas ipsa zu 8 Christi loqui in < ira gratia r

¹) Wohl = zu Boden schleudert, vgl. *Unsre Ausg. Bd. 16, 265*; doch vgl. *Bd. 15, 193, 27*, wo hin[schlaubern] = *hinwerfen, an etwas wenden*.

Dr] Ad hunc modum loquitur in ira sua, cum immittit pestem, famem et alias plagas. Hic tandem finis erit huius furoris mundi, quod concitabit contra se
 Maestatem, ut loquatur non verba, qualia hominum sunt, quae aures tantum feriunt, sed quae terrent conscientiam et ad aspectu horrenda sunt, nempe multa milia crudelium militum, et alias plagas, quae tota Regna evertunt funditus.
 Quanto autem satius erat Christi iugum ferre, et non excutere, quod etsi carni durum est (Nam ferenda crux est iis, qui nomina Christo dant, 15
 habent enim adversarios potentes et multos, sicut diximus), tamen Spiritus consolationem et pacem habet, non brevem, qualis illa mundi est, propter quam iugum hoc abiicit mundus, sed aeternam. Pater filium, quem amat, castigat. Ita Christus quoque in ira loquitur contra carnem, sed idem in gratia loquitur pro spiritu. Hoc iugum, haec vincula qui volunt ferre, hi
 audient aliam vocem, nempe multa Turcarum milia grassantia et late omnia
 populantia ferro et igni.

Sed non satis est Domino, sic in ira esse locutum ad impios, sequitur eius vocem irae turbatio, ut hostes eius subito ita percillantur animis, ut quo se vertant nesciant, Atque hoc ruinae est initium. Talis igitur miles est
 Dominus in coelis habitans: Initio dissimulat iram, ac ridet vanos conatus. Sed cum ab iis impii nolunt desistere, non pedes, non manus vulnerat, non eruit oculos, sed tantum animos turbat. Hoc cum factum est, facile etiam inermes et pauci numero vincunt.

Multa conati sumus his annis viginti contra Turcam, sed infelicitate.
 Cur hoc? Peccata nostra concitarunt iram Dei erga nos. Cum igitur poenam vellet de nobis sumere, armavit hostes nostros Turcas ira et crudelitate contra nos, nobis autem immisit pavorem, Ut recte obiciatur nobis, oblitos nos virtutis nostrae et degenerasse a Maioribus nostris.

Hs] tausent Turcken etc., Persae contra Babylonios, tot Babylonii contra Iudaeos, Schwelzucht.¹ Et est verbum irae, ghet hin durch.

'Conturbat' i. e. pavefacit, ut subito nesciant, ubi sollen bleiben. 1. turbat animos, privat sapientia et consilio. Ein böser krieger est dominus et ein gewaltiger, non amputat primum manus, non oculos eruit et pedes, sed aufert cor. Si Turca haberet X mal hunderttausent man, Si deus eum vult punire, pavefacit animos, istis pavefactis scheußt widder burgen noch gladius ferit etc. Rldt. 7, 22 Si vult deus ein land straffen, dabo istis, ut furiant et persequantur etc.

'Turbat in furore': schickt ihn das schwerd über den hals et aufert animos. Ista impleta in persis, Babyloniiis, Iudaeis, Romanis. Iam etiam Papa patietur et Turca. Ille versus debet occidere totum orbem terrarum; quicunque sunt contra Christum, sol der vers freffen.² [Bl. 10^b] 2. Consolatio, sapientia etc. est hec, quod mali sunt incorrigibiles, adversarii nullis admonitionibus convertuntur, sed expectant simpliciter vastationem suam,

1 über Persae steht tot 3 über pavefacit steht terret zu 3 'Conturbat eos' etc. r zu 4 Cuiusmodi bellator dominus r 4 ein o 5 über eruit steht hostibus über aufert cor steht machts seh 6 X c aus 3, darüber zeihen man o vult c aus fult [Schreibfehler] zu 7 Iud. 7. r 7 noch gladius ferit o 8 ut o etc. unten 9 über schickt steht ut supra de 'loqui' zu 9 'In furore suo' r 10 über animos steht consilia, prudentiam 11 über patietur steht istum furem domini zu 13 Impii incorrigibiles r 14 über admonitionibus steht precibus, fletu, minis, terroribus vastationem vor der Zeile

¹) = englischer Schweiß; vgl. Unsre Ausg. Bd. 38, 148, 9. ²) = überwinden, s. Unsre Ausg. Bd. 50, 119, 27.

r] 15 Ad hunc modum turbavit gentem suam, Iudaeos, sub NebucadNesar, Babylonios sub Dario et Cyro, Persas sub Alexandro, Graecos sub Romanorum imperio. Omnium enim aetatum hostes Christi hic Versiculus deiecit et turbavit, ac deiciet quoque Turcam et Pontificem. In hoc enim a Spiritus sancto est scriptus, ut totum orbem occidat et vastet, siquidem non cessare vult ab hoc furore, ut contra Dominum et Christum eius pugnet.

20 Porro, quia dicit Dominum locuturum, Ex hoc apparet, quod mali sint incorrigibiles, nec sanari se patiantur ab iis, qui Domini verbum, quod gratiae verbum est, ad eos afferunt. Si enim attenderent verbo et doceri se permetterent, abiicerent studium hoc oppugnandi Dei. Sed cum non audiant et secure pergant contempto verbo et doctrina sana, coguntur audire aliam vocem, quae est irae vox et manet omnes adversarios verbi. Quando enim converti homines nolunt et coeci urgent suum institutum, sequitur versiculus hic, ut Dominus loquatur in ira sua et conturbet impenitentes.

30 Hoc Germaniae peccatum est, quod certam minatur ruinam. Etsi enim magno studio hortamur ad amplectendum verbum et abiiciendos impios cultus, tamen Episcopi et Principes quidam non audiunt, sed magis accenduntur contra nos. Expectabimus igitur nos quoque hanc irae vocem, quam inviti et pereuntes coguntur audire impii. Interim faciamus sicut Lot in Sodomis,

Hs] quia dicit, quod pergent persequi. Ideo Germania muß herhalten¹, Italia, Turca etc. Si nos 100 simus etc., hortemur ad poenitentiam, rogemus, non mutantur. Ergo expectent, quando nicht wil anders sein. Nec potuit ipse Loth etc. Abraham in medio Chaldaeorum non potuit eos mutare. Captivi Ninive, Babylone non potuerunt mutare Civitates, Loth etiam. Quomodo nos ergo principes et Episcopos invitaremus ad poenitentiam? Nichts. Apostoli et Christus non potuerunt frangere et immutare Ierusalem. Ideo ubi verbum, sequuntur calamitates et vastitates terrarum, terrarum et regionum, ubi Euangelium floruit. Et tamen manet et mansit Romae. Et in Germania manebit, quamquam patietur calamitatem suam et omnes regiones. 10

2. Petri 2, 7f.
1. Moys 11, 31

zu 1 Deuſchland muß herhalten r 2 simus] semus 3 wil o Nec] Nec(unus)
4 über Loth steht 2. Pet. 2. zu 4 Loth, Abraham r 5 über Civitates steht in quibus
fuerunt capti 8 über terrarum steht non unius, sed unter regionum steht et regnorum
9 über manet steht Euangelium 10 omnes regiones o

¹) = den Schaden haben.

Dr] sicut Abraham in medio Chaldaeorum, sicut captivi in Babylone. Hi enim etsi sanare impium mundum conarentur, tamen non potuerunt, Sed passi quoque sunt indigna, afflictabatur eorum anima diu noctuque.

Nec nos hodie sine ingenti animorum dolore audimus blasphemias et videmus Idolatriam Pontificiam. Sed quid faciamus? Sanari nolunt, et sicut Apostoli Hierosolymam non potuerunt revocare et poenitentiam, Ita nostri Episcopi urgent interitum suum. Haec feramus, dum Dominus incipiet eis concionari, non tali voce, qualis nostra est, quam contemnunt tanquam somnium, sed voce irae, quae evertit uno Spiritu imperia et regna. 15

Docemur autem talibus exemplis, quod ubicunque est verbum, ibi certa calamitas et vastitas sequetur propter illos, qui verbo se opponunt, Et tamen verbum in istis ruinis mundi non ruet, sed stabit firmum. Stabit Ecclesia quoque, quantumeunque afflicta aut exigua sit. Non enim ideo, quia impii conturbantur, Rex hic desinet Rex esse, Sed ideo loquitur in ira sua, ideo turbat suos hostes, ut verbum et Ecclesia maneant salva. Nam hoc Ecclesia sola per virtutem Dei potest, quod patitur, et tamen non corrui, sed manet, Imo sub cruce vires sumit et crescit. Itaque Psalmus quoque tanquam procul ablegatis impiis hostibus de victoria verbi et nostri Regis maiestate nos docere pergit, ac dicit: 25

V. 6 Ego autem constitui Regem meum super Zion montem sanctum meum. 30

Hic vides definitam sententiam, quod minatur Maiestas divina se ever-
surum et vastaturum omnes, qui adversantur verbo suo, et promittit serva-

13 noctuque] morbique im Urdruck

Hs] Ubicumque fuerint hostes verbi, Ut in Germania, Francia etc., Ibi erit verbum irae et conturbatio furoris, et tamen manebit.

Da ghet nu die Consolatio recht her¹: Ich wil mundum umb theren, v. 6 Rom, Assyriam, Papam, Turcam aufstören, et tamen servabo mihi meum Regem. Ista omnia fide sunt apprehendenda, daß so gar an dem man leht, quod omnia reposita in istum unum hominem, quod totus mundus sol gar zu boden² ghen et Ipse bleibhen. Praesente impietate non apparet.³ Ferdinandus, Dux Georgius nihil credunt, et nostri principes et doctores non credunt, quia articulus est incomprehensibilis. Praesentia non sunt, sperantur meliora, sed non fit. Ipse est 'lapis', Da. 2., 'qui implet orbem terrarum'; Dan. 2, 35 qui non cesserit huic regi, debet esse contritus ut pulvis, 'qui ceciderit' etc., Matth. 21, 44 Matth. XXI. Sic practicavit per omnes 4 Monarchias et alle in pulverem redegit. Sic Turcae faciet etc., quia hic Textus: der implet coelum et

zu 3 'Ego autem constitui' etc. r⁴ 4 über Assyriam steht Babyloniam über Turcam steht Schwermeros 5 apprehendenda c aus apprehen zu 6 Christus r 7 über Praesente impietate steht et florentibus et regnantibus impiis 8 über principes steht principes pauci über doctores steht Iuristae zu 10 Dani. 2. r zu 12 Matth. 21. r 13 faciet etc. o über der steht qui

1) Wohl = da setzt zu rechter Zeit die Tröstung ein, da kommt gerade recht; vgl. D Wb. hergehen 4. 2) = zugrunde. 3) Erg. Christus. 4) Als Text. Die Septuaginta haben: 'Ego constitutus sum'; Luther wie oben. Über die mutatio personarum in diesem Verse vgl. unten S. 244, 5 ff.

Dr] turum tamen se Regem suum, Christum et regnum eius, hoc est, verbum.

15 Possunt autem haec omnia sola fide apprehendi, non carne aut sensu. Caro enim non potest credere, quod in uno homine Ihesu, nato ex Maria, omnia sint posita, quod propter unum eum totum Mundum ruere et perire necesse sit potius, quam regno eius aliquid oriatur incommodi. Si enim hoc crederent Reges et Principes, caverent sibi, amplecterentur eum, non odissent, nec conarentur eum opprimere. Sed quia non credunt, quia tantumabilia, hoc est, suam potentiam et opes, intuentur, Invisibilia autem, hoc est, verbum, negligunt et contemnunt, coeci ruunt unus post alium, donec omnes pereant. Exempla ante oculos sunt vetera et recentia. Est enim Christus, sicut Daniel dicit, 'lapis, qui implet totum orbem, huic qui se opponunt, coneruntur in Dan. 2, 35 pulverem', Et ipse Christus dicit Lucae 20.: 'Omnis, qui ceciderit super illum Luc. 20, 18 lapidem, conquassabitur, super quem autem ceciderit, comminuet illum'.

Neque hodie novum est haec de Christo praedicare. Exempla quatuor Monarchiarum sunt ante oculos, quas videmus in pulvere iacere, quod huic regno se opponerent pertinaciter. Contra Ecclesia, quae omnibus seculis a mundo graviter fuit afflicta, stat, sumit incrementa, gaudet, Deum laudat, eius beneficia praedicat, frementibus et indignantibus Satana ac mundo, Idque propter hunc versum, quod hic vidit Hunc regem suum constitutum et ordi-

Hs] terram, contemnit omnia, quicquid armorum, virium est. Ego ordinavi, constitui, wil sehen, wer ihn aufheben¹ wird. [Bl. 11^a] Den nhem, qui potest. observa diligenter personam loquentis, Et de quo loquatur, et oppone, quicquid est aliud ab isto loquente et de quo dicitur et loco. Iste versus implet omnia. Das Ego ist ein Ego, i. e. deus qui feci coelum, terram. 5 Quid coelum et terra ad istum 'Ego'? 'Mein.' Caeteri Reges non mei, sed humana ordinatione eos sic constitui, sed semel constituam regem, quem solus ordinabo, qui proprie sit Rex et meus. Distinguit hunc Regem ab omnibus Regibus. Das ist König. Ich hab auch ein König, Babylon, Aegyptus, Iudaea, Assyria haben Reges. 'Ego': Meus erit is, quem ego 10 solus ordinavi.

zu 3 hinter loquatur gehörig et locum r 6 istum c aus istud Caeteri] Caeteros
über non steht sunt [geschrieben sint] 7 eos o 8 ab o 9 ein o 10 vor Reges
steht suos vor der Zeile

¹) = absetzen; vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 38, 45, 5.

Dr] natum super Zion. Hinc eum deturbet, qui volet, Nos gaudemus et gratias Deo agimus. quod frustra sunt omnes mundi et Satanae conatus. Itaque eos fiducia huius versus secure contemnimus et ridemus.

Observabis autem hoc in loco summo studio primum personam loquen- 15 tem, hoc est, aeternum deum Patrem, Deinde personam, de qua loquitur Pater, Tertio etiam locum ipsum, quem Spiritussanctus nominat. Haec tria diligenter observata oppone omnibus, quae ab his personis et loco hoc diversa sunt, ac contemne, tanquam si nihil essent. Nam hic versus recte consideratus ita implet coelum et terram, ut praeterea nihil, quantumvis coram 20 mundo magnum et splendidum, conspici possit.

Quis enim est, qui dicit: 'Ego'? An non Dominus coeli et terrae, qui omnia virtute verbi sui ex nihilo condidit? Ad hunc confer mundum et omnem mundi potentiam, quid erit, quid poterit contra hunc Dominum? Nonne ipso dicente Mundus est? Ipso dicente Mundus non est, Sed subito 25 collabitur? Hic igitur Dominus omnium, solus aeternus, solus sapiens, solus iustus, solus omnipotens Deus dicit: 'Ego constitui Regem meum'.

Hanc quoque personam considera, quae et qualis sit. Habet mundus quoque Reges suos, qui imperant divina autoritate, Sicut Paulus dicit: 30 Rom. 13, 1 'Omnis potestas a Deo est', Et tamen sunt, ut Petrus appellat, 'humana 1. Petri 2, 13 creatura', hoc est, humana ordinatione instituti, et tantum de externis et corporalibus rebus mandata eis cura est. Sed hic Rex, Dominus noster Ihesus Christus, immediate ab ipso Patre aeterno ordinatur, ut Rex sit, et vocatur Patris Rex, seu a Patre constitutus Rex. 'Ego', inquit, 'constitui MEVM Regem'. Separat igitur cum ab omnibus regibus mundi. Etsi enim Deus caeteros 35 etiam constituit, sicut Paulus dicit: 'Omnis potestas a Deo est', tamen non vocat suos Reges. Igitur hic egregius ille Rex est et eximius, quem Dominus

Hs] Et ordinabo, — ubi? 'Super Zion.' Vocat Regem hominem personaliter, ^{feh} persona, quae possit comprehendi. Et ponit locum corporalem. Quia non ^{fol} sollen folgen Schwermeros, qui secedunt in angulum Et cogitant, quod deus loquatur cum eis: Cogitationes meae sunt dei, quicquid mihi inciderit, ⁵ est veritas. Ergo divinum consilium, quod certa persona, locus, unde expectandus Rex. Nullus Rex dei nisi ille, qui ex Sion venit, quam appellat 'suum Sanctum montem'. Grammatica hic observanda et praesupponenda. Non dicitur lapis et ligna in scriptura, ut quando dico Wittenbergam. Domus sine patrefamilias quid esset? Civitas dicitur a ¹⁰ Civibus, daß ist grammatica. Sion i. e. habitantes, locus, in quo habitant, per Synechdochen. Non expectandus rex nisi Sionicus, qui habuit titulum et fuerit Rex in Sion, alioqui nos gentes ^{weren} verloren et Iudaei, quia

zu 1 'Supra Zion' r 5 veritas c aus feritas über locus steht designatus
zu 8 (Iste mons) vor Non r 12 weren unten

Dr] et aeternus Pater sibi in regem ordinat, atque ideo alii Reges merito eum reverentur, observant, amplectuntur et, ut infra dicit, exosculantur, tanquam ¹⁵ unicum gemmam, ad quam omnes alii Reges et regna omnia collata vix lateres et lutum sunt.

Sed quorsum attinet notatio loci, quod dicit constitutum Regem super Zion montem sanctum? Hoc vero est, quod praecipue observandum est. Ideo enim loci corporalis meminit, ut statuamus hunc Regem divinitus constitutum esse verum hominem et personam, ut sic dicam, personatam, quae ²⁰ possit comprehendi, cerni oculis, attingi manibus. Non enim istorum stulta imaginatio sequenda est, qui se abduunt in angulos, qui certa exercitia corporalia suscipiunt, expectantes, dum Deus cum eis loquatur, ac fingentes, quod, quicquid vel cogitant vel somniant, sint Prophetiae et Spiritus sancti ²⁵ radii. Nam haec etiam monachorum stultitia fuit.

Sed si Deus hoc modo nos docere, nobiscum loqui, nos illuminare voluisset, non designasset certam personam, praecipue autem non designasset locum in terris, unde iste rex expectandus, ubi audiendus esset. Nunc autem persona certissime definita est, Primo, quod sit filius Dei, Deinde, quod ³⁰ sit Rex in Zion, hoc est, filius Davidis, haeres Davidis et Davidi promissus, ut sit Rex populi circumcisi, cui imperavit David. Ergo hominem hunc in Zion docentem, in Zion se revelantem amplectamur, quod sit divinitus constitutus Rex. Etsi enim Synechdoche est in nomine 'Zion', non enim lapides et ligna significat, sed eos, qui habitant in Zion, tamen corporalis is locus ³⁵ est, et docet nos, ut amplectamur eum Regem, qui vocatur Sionicus Rex.

Quodsi materialiter accipias Zion, de nobis gentibus actum erit, quia hunc montem hodie non possidemus, possidetur enim ab imperiis Agarenis.

Hs] amplius non habent Sion. Certi, nos habere regem illum, qui fuit Rex in monte Sancto Sion. Illum constitui, et videbo, quis *stoff*en etc. *Das* ist Titel et *sthet* in fronte: 'Ego Rex' etc. [Bl. 11^b] Vocatur Rex dei, fuit in monte Sion, In Civitate Ierusalem Et monte sancto, qui fuit sanctificatus a deo. *Das* ist nu Iesus Christus, id, quod omnes prophetae etc. Certus 5

Sef. 2, 3 locus habendus, unde manaret hoc regnum. Iesaia: 'De Sion exhibit' etc. Sef. 47, 8 Sic omnes prophetae: 'Ex Sion veniet munda aqua, Veniet' etc. Ex 'sede Sef. 9, 6 David' et ex isto 'populo', terra, ad literam sic nominata. *Das* ist vnser Trost quod dominus dicit: sustinete, sinite eos gloriari, veniet dies irae, destructis adversariis videbitis meum Regem; quia ipsi non constituerunt 10 Regem, ideo nec conservabunt. Ego autem, ideo conservabo.

Quare mons 'Sanctus', cum fuerit lapides et ligna et populus fuerit caro et sanguis? Civitas et regio, terra et aqua, creatura ut aliae Civitates, quare ergo 'Sanctus'? Habuit, duas sanctitates is mons, et memorandum

zu 6 Iesa. 2. r 8 über t'ra steht nochmals ausgeschrieben terra 12 mons o
zu 12 'Sanctus' Mons Sion unde? r 13 über Civitates steht regiones 14 duas über 2

Dr] Nunc autem salus nostra et omnis consolatio in eo nobis est posita, quod 15 illum Regem habemus, confitemur, amplectimur, qui fuit in monte sancto Zion, hoc est, qui Davidi promissus est, ut, sicut Angelus ad Mariam dicit, 'regnet super domum Iacob in secula et sedeat super thronum Patris sui David'. Hanc promissionem quia ipse Pater Davidi dedit, recte dicitur a Deo constitutus Rex super montem Zion, in quo David Rex sedit. 20

Hic igitur est titulus Regis nostri, scriptus in Diademate, quo eum ornavit aeternus Pater, ut sit Syonicus Rex, in monte sancto Zion et civitate Ierusalem, Dominus noster Ihesus Christus, natus in tempore ex Maria virgine. De hoc omnes Prophetae vaticinantur, in monte Zion eum habiturum sedem, tanquam filium et heredem David. 25

Euch. 9, 9 Sic Zacharias: 'Filia Zion iubila, ecce venit rex tuus'.

Sef. 2, 3 Et Esaias: 'De Zion exhibit lex, et verbum de Ierusalem'.

Pl. 110, 2 Et Psal. 110.: 'De Zion emittet Dominus sceptrum regni tui'.

Sef. 59, 20 Esa. 59.: 'Veniet ex Zion, qui liberet'.

Obadja 21 Abd.: 'In monte Zion erit salvatio'. 30

Haec Prophetarum testimonia omnia nos ad corporalem Zion deducunt, hoc est, ad populum et sedem David, ut inde expectemus orituram iusticiam et flumen mundae aquae. Hanc igitur consolationem nobis Spiritussanctus tandem subiicit in istis mundi et Satanae turbis ac odiis, quasi dicat: Parvule grex, ne timeas, Sustine ac fer iniurias omnes, sine mundum superbire opibus 35 et potentia sua, dum irae dies veniat et impenitentes opprimat Regnum autem Regis mei manebit firmum, nam a me constitutus Rex est, Non ab ipsis. Sicut autem non constituerunt regem hunc, ita etiam non destituent eum.

Hs] dictum. Et ghet mir selber *schwer* ein, ut vocem Sanctum. Ut possim fratrem meum Sanctum vocare et unumquemque hominem viventem, dicimus germanice: ein from man, find etc. Quam vulgare est hoc vocabulum in re politica, tam in ecclesia est vulgare 'Sanctum', sed infirmitas carnis
 5 absterret nos. Videmus nos non excitare mortuos, non ambulare super nubes, sed esse servos, ancillas, edere etc. Per ista obiecta obscuratur hoc vocabulum. 1. dicitur mons sanctus, quia deus dixerat: hic habitabo, Templum meum est hic, locus meus. Hoc verbum sanctificabat omnes lapides, populos. Si etiam Reges externi occidissent impium aliquem ex
 10 populo Iudaico, tamen occidebant sanctum, quia erat in corpore Sancto. 2. vera sanctitas, quia ibi Christus, qui servavit illum populum miserum. Apostoli, discipuli et tota ecclesia Iudaeorum coepit in Sion, die war gar

2 vocare o 3 vulgare c aus vulgarem zu 3 Sanctus r 6 nubes c aus
 nubes zu 7: 1. r 8 über locus meus steht habitatio mea 9/10 ex populo Iudaico o
 11 über Christus steht Rex etc. miserum (regem) [soll gestrichen sein] zu 11: 2. r

Dr] Quare autem appellat Zion montem sanctum, cum ipse mons nihil fuerit nisi lapides et ligna, Populus autem inhabitans caro et sanguis, sicut
 15 aliarum gentium et civitatum homines? An non autem rectius conveniret hic augustus titulus monti, in quo templum et cultus fuit? Respondeo: Saepe dixi, nihil credi a nobis difficilius, quam quod simus sancti. Offendunt enim nos tum in nobis tum in aliis scandala et nota infirmitas. Sicut igitur de nobis hoc polliceri alii sibi non possunt, quod simus sancti, ita nos ipsi
 20 quoque nobis hunc honorem tribuere non audemus. Debebat autem haec sanctitatis opinio neque aliis nec nobis detrahi, sed sicut germanice usitatum est vocari bonum virum, bonam matremfamilias, Ita in Ecclesia sanctitatis appellatio debebat nobis esse familiaris. Sed, ut dixi, movet nos nostra et nobis nota infirmitas. Quia enim sumus caro et sanguis, quia non ambu-
 25 lamus in nubibus, sed occupamur vulgaribus operibus oeconomiae et politiae, haec obiecta sanctitatem quasi obscurant. Igitur recte institui animos de hac in speciem levi quaestione, admodum est utile.

Solet autem plerunque sic responderi, Montem Zion, seu populum habitantem in Zion, habuisse duplicem sanctitatem, seu duplici nomine fuisse
 30 sanctum populum. Primo, quia habuit verbum et cultum Dei. Hoc verbo lapides et ligna et etiam ipsi homines sanctificati sunt, adeo, ut, si quis Iudaeum occideret, diceretur sanctum hominem occidisse, non propter personam ipsam, sed propter locum et populum, per verbum Dei, imo per ipsum Deum inhabitantem sanctificatum.

35 Secundo fuit alia et quidem maior, quia enim habitabat in hoc populo Deus per verbum suum, in hoc solo populo fuit vera Ecclesia, quae sancta est per fidem, et nusquam alibi. Norant enim sancti venturum semen bene-

Hs] sancta, De sanctitate Sancti Sanctorum. [Bl. 12^a] Sic pater, mater, filius, filia sancti, praeceptores, discipuli generali Sanctitate, quia divinum mandatum est, obedire maioribus, ut revereatur minor seniorem, subditus magistratum tanquam rem sanctam. Et econtra magistratus agnoscat se patrem etc., ut invicem constat illa reverentia. *Das ist* illa generalis sanctitas apud nos Christianos etc. Nunc, ubi revelatum Euangelium, Tu es baptisatus, non solum verbo legis et ordinatione politica, -- legis verbum etiam sanctificat, -- sed nos sancti maiores, sanctitate sanctificati, spiritu et promissionibus etc. Ille mons est Sanctus sanctitate legali et gratiali, promissio erat ibi, et ea fuit impleta per Apostolos, et simul ordinatione divina constitutus. Consolatio itaque nostra est, quod habemus promissionem divinam certam: furentibus omnibus manebit Rex noster. Ruente eo corruamus, manente eo manebimus. Si etiam furiat Caesar, Papa, *Frantzreich*, Rottenses, donec non

1 *über* Sancti Sanctorum *steht* i. e. Christi Sic *e aus* Sicut *zu* 2 Generalis sanctitas 4 agnoscat *bis* etc. o 6 Christianos (non) etc. 7 *über* verbo legis *steht* sanctificati sumus ut Iudaei 9 *über* gratiali *steht* ut ita dicam 12 *über* omnibus *steht* impiis Regibus 13 non o

Dr] dictum ac filium Dei incarnatum, oblaturum se hostiam pro peccatis totius mundi. Hac fide consequabantur per promissum Semen remissionem peccatorum et Spiritum sanctum, ac vere sanctificabantur. Ac propter hos vere sanctificados, etsi pauci essent, postea totus populus sanctus appellatus est, quia solus erat, in quo sancti homines viverent. Haec maior et verior sanctitas est, quam illa, de qua ante diximus.

Sic apud nos quartum praeceptum: 'Honora patrem et matrem', sanctificat haec genera vitae, ut recte dicam: Pater est sanctus, Mater est sancta, Magistratus est sanctus, sanctitate scilicet generali, quia divinum mandatum est, ut eis obediamus. Est autem hoc mandatum tale, quod non unum populum, sed omnes passim obligat. Igitur haec ordinatio divina pervadit omnes gentes.

Sed postea Pater et Mater, item magistratus Christiani habent aliam non sic generalem, sed specialem sanctitatem, quod sunt baptizati in nomine Ihesu et sanctificati fide in promissionem et Spiritus sancto.

Ad hunc modum mons Zion fuit sanctus mons, primum sanctitate legali, quia ibi erat verbum, erant cultus legales, Deinde etiam sanctitate graciali, quod habebat promissionem remissionis peccatorum per futurum Semen, quae postea exhibita et per Apostolos inde in totum orbem vulgata, tum autem a sanctis credita et, ut sic dicam, fide possessa est.

Sed vera responsio et germana sententia est, Montem Zion dici sanctum non ex se neque ex populo, sed ex ipso Rege, sicut apud nos quoque usitata figura est, ut dicamus arcem praedatoriam, in qua praedones habitant, civi-

Ha] eiecerint illum 'Ego' et Regem, haben wir frist. Sollen sie den 'Ego' machen ein 'Non'¹ et ex Rege servum, sollen sie zu schaffen haben. Sit ergo nobis Aureus versus: 'Ego Constitui'. Et ubi sit? non ad Sanctum Iacobum, Romae, sed in monte meo. Et quem ordinatione mea et promissionibus ordinavi et fundavi. Iam veniet translatio personae. Hactenus verba patris.

16. Aprilis. Audimus nunc declaratum illum Regem seditiosum cum seditiosa sua doctrina, Ita quod omnes Reges, populi, principes, Sapientes, sancti, religiosi offenduntur, furunt et saeviunt contra eum, ut assuescamus, quod
10 nostra doctrina est plane seditiosa coram mundo, nullum habens defensorem et iustificatorem quam illum 'Ego'. Haec nostra consolatio, ibi superbimus,

1 haben wir frist vom Rande eingewiesen den] 2 über Non steht ober Nos²
3 Constitui o ad o 5 et fundavi o 7: 16. Aprilis ist an den Rand geschrieben
10/11 habens defensorem et o

1) Sinn: Zu einem 'Non Ego', d. h. Gott beseitigen. 2) Röer vermutet in dem Non einen Schreibfehler, aber Luther wird Non gesagt haben; vgl. Anm. 1.

Dr] tatem mercatoriam, in qua mercatores vivunt: Ita quoque Zion dicitur sanctus mons, non a Davide habitatore, sed a Christo, qui ita sanctus est, ut in se credentes sanctificet, hoc est, ut peccata condonet et donet Spiritum sanctum.

15 Haec huius montis sanctitas est, quam a Rege habet.

Manente autem hoc Rege manebimus nos quoque, etiamsi rumpatur Pontifex, Turca et quidquid est, quod hunc Regem odit aut impug[8g. H] nat. Nec prius desinemus sperare in hunc Regem nostrum, quam viderimus eum ex hac sede sua, in quam Deus pater eum collocavit, deturbatum. Credimus
20 autem hunc 'EGO', qui Regem suum constituit, non passurum, ut quod ipse statuit, mundus infringat, Sicut probat experientia omnium seculorum; hostes enim huius Regis omnes conciderunt, Ipse autem salvus regnat.

Igitur primum disce, quod hic Rex a Patre constitutus sit, Deinde quod expectandus et inveniendus sit in monte sancto Zion. Huc igitur conver-
25 tamus oculos nostros, et non errabimus. Mundus autem errabit, qui Zion contemnit, et contra hunc Régem movet turbas.

Hactenus hocuit nos Propheta de constituto et declarato sedicioso Rege, una cum sediciosa sua doctrina. Sediciosum autem voco non sua culpa, sed quod mundus, hoc est, Reges, Populi, Principes, Sapientes, Sancti, religiosi
30 offenduntur in eo ac ideo furere et sediciones movere incipiunt.

Etsi autem hoc vaticinium non admodum laetum est, tamen necessarium est ad nos confirmandos, ne ideo frangamur animis, cum haec ita geruntur nosque cum Rege nostro et doctrina eius accusamur, quasi simus sediciosi. Habemus enim in hoc periculo defensorem et iustificatorem eum,
35 qui hic loquitur et dicit: 'Ego constitui Regem meum'.

Ha]stamus positis extra oculos omnibus Regibus et visibilibus, Et apprehenso isto verbo, quod docet et ducit ad invisibilia et illum Regem. Iam describit officium istius Regis. Qualitas fuit haec: locus Regis in Zion, sedes sui regni et initium. [Bl. 12^b] Est meus Rex et singularis prae caeteris omnibus. Quid faciet?

v. 7 'Narrabo praeceptum': Ista verba vulgata, cantata, protrita in omnibus ecclesiis, Monasteriis, Et nullis modis intellecta, imo contempta. Ibi abrogata universa lex Et constituta nova doctrina, quia hunc Regem describit habiturum officium non gladii, legis, ullius operis, politiae, sed est doctor quidam, officium eius erit Narrare. quanquam omnes alii Reges etiam necessario condant leges et per eas gubernent, tamen non est eorum officium docere, sed punire, animadvertere in fontes gladio. Alii Reges sunt tortores, lictores
 Röm. 13, 4 Carnifices, 'Ministri dei', 13. Roma. Non ergo docere eorum officium, quia

zu 2/3 Officium istius Regis r zu 6 'Narrabo praeceptum' r 9 über legis steht
 non über politiae steht non 12 Reges sunt o 13 dei o zu 13 Roma. 13, r

Dr] Haec unica nostra consolatio est, in qua haeremus, imo in qua stamus et superbimus etiam, simpliciter extra oculos positis et neglectis omnibus Regibus et Principibus, omnibus gentibus et populis cum omni potentia et viribus suis. Hic enim 'EGO' fortior, potentior, sapientior est his omnibus. Itaque servabit Regem suum contra mundi furias. Hoc servato nos quoque eius subditi servabimur. Ita consistendum est in invisibilibus, quae ostendit hic Psalmus, et visibilia sunt negligenda.

Pergit autem Propheta iam, et postquam locum seu sedem huius Regis descripsit, etiam officium eius indicat, Vt non solum scias, ubi sit, sed etiam, quid ab eo expectandum sit, quid acturus sit.

v. 7 Praedicabo statutum, quod DOMINUS ad me dixit: Filius meus Tu, Ego te hodie genui.

Haec verba vulgata et nota sunt in omnibus templis et monasteriis, sed prorsus nullo modo intellecta, quod tam ponderosa sint et tam magnas res complectantur. Nam, ut paucis multa dicam, abrogata est hic universa lex, et officium Christi purissime descriptum, quod non gladium gestaturus, non politiam conditurus sit novam, sed futurus Doctor, qui doceat homines de quodam inaudito Dei, sed aeterno decreto.

Etsi igitur alii quoque Reges necessario condunt leges et per leges gubernant, tamen eorum principale officium non est, docere aut leges condere, Sed punire malos gladio, bonos autem defendere. Sunt igitur quasi lictores et carnifices dei. Sic enim dicit Paulus, 'gestare eos gladium malis in terrorem et ad vindictam'. Non igitur officium eorum proprium est docere, quia non conscientias, non corda regunt, sed tantum manus cohibent.

Ha] non docent corda, sed, si quid docent, ipsum corpus, manum docent. Sicut pastor gregis, bubulcus guber[nat et regit porcos secundum 5 sensus, Sic Reges mundi sunt pastores corporum, non cordium, conscientiarum, sed manuum et iumentorum, hominis externi. Hic vero Rex erit talis, qui
 5 doctor et sol docere heissen. Ergo meus Rex est Sacerdos, Doctor, Rex, theologus, cuius officium docere et erudire et verbo Dei. Daß ist distinctio huius Regis ab omnibus aliis, quam saepius inculcamus vobis, quia Papa confudit utrumque Regnum, 1. haereditavit officium docendi, postea officium gladii Et ex sacerdote factus mundanus tyrannus. Sic Schwer[meri omnes
 10 cogitant, quomodo apprehendant gladium et gubernent, veterem legem abrogando et veterem politiam et novas erigendo, quia istum Regem non distinguunt ab aliis. Christus: 'vos non Sic'. Meum officium in verbo et Matth. 20, 26 docere. Alii regunt corpus, mundum, Ego heisse: 'Narrabo praeceptum.'

4 iumentorum (ex[ternorum), hominis externi c aus externorum zu 4/5 Distinctio
 Regis dei ab omnib[us aliis r 5 über sol steht officium eius 6 cuius docere¹ officium²
 verbo o 7 aliis o über und unter quam steht distinctionem Christi et mundi
 zu 7 Papa r 8 über haereditavit steht nochmals die Endung vit 9 über Schwer[meri
 steht Muntz[er, Karols[tadius, Zw[inglius 11 über novas steht leges et politias
 12 non² Sic³ vos¹

Dr] Et sicut bubulcus porcos gubernat et pascit simpliciter secundum quinque
 15 sensus, Sic Reges mundi sunt pastores, gubernantes non conscientiam, sed corpora tanquam iumenta.

Noster autem Rex, de quo Spiritus sanctus hic vaticinatur, talis Rex est, qui ad hoc ordinatus et a Deo aeterno Patre constitutus est, ut doceat. Ergo simul etiam est sacerdos, Doctor, Theologus, qui erudiat et doceat suos
 20 de Deo ac conscientias tantum gubernet.

Haec est differentia, qua Rex noster differt ab omnibus aliis Regibus, et est diligentissime observanda. Nam haec Satanae perpetua cura et indefatigatum studium est, ut confundat hoc Regnum cum Mundi regnis et ex Christo, qui conscientiarum Doctor est, mundanum Regem faciat. Ac Papa,
 25 singulare Satanae instrumentum, Christum, in quantum Doctorem, abiecit penitus, et apprehendit gladium. Quin claves quoque a Christo ecclesiae datas convertit in politicum finem. Sic Rottenses spiritus seu sectarii iisdem cogitationibus decipiuntur, et apprehendunt politica. Nam abrogant priores politias, et instituunt novos mores, ritus novos; hunc putant Euangelii prae-
 30 cipuum fructum esse.

Ego ipse audiui Zinglium magno supercilio Marpurgi concionantem de sublatiis rubeis pileis, quibus Helvetii tanquam milites aliquandiu usi erant, cum miliciam sectarentur. Nihilominus sanior fuit Carlstadius, putans in eo multum positum, si desereret Scholam et studia et sibi non Doctoris, sed novi Laici

Hs] Adhuc haeret in corde nostro pestilens mixtura regnorum. Nos debemus erudire conscientias, ut sciamus aliam vitam quam haec et quam haec politia mundi. Haec est distinctio regis huius ab omnibus aliis etc.

[Bl. 13^a] Mutatio personae est valde frequens. Vivat, bibat Rex: i. e. Tu bibe etc. Latinus, graecus offenduntur in ista frequenti mutatione personarum. Sic *werß besser gestanden*: 'qui narrabit', quod perdurasset eadem persona. Sed hic loquitur pater, statim filius: 'Ego narrabo'. Nobis latinis Ps. 91. 9. 8 et germanis est offendiculum. 'Quoniam tu es spes', 'retributionem peccatorum': *sthet* 'mea' et 'tuum' in uno versu; loquitur ad personam Iusti, pii: Ps. 91. 10. 9 'spes eius' vel 'tua' *solß heissen*. Latinus sic diceret: 'non appropinqua-bit tabernaculo, quoniam dominus spes tua'. Sed in Eb[raico: 'Quoniam tu, domine, spes mea es'; transfigurat personam loquentis in audientis. Sic hic: 'Ego consti[tui]', 'Narrabo' etc. 'Narrabit' *solß heissen*, *so werß recht*. Sed in Eb[raico etc. Deus facit omnia. Omnia per ipsum, in ipso. *Es gilt*

1 über regnorum steht Christi et mundi 2 quam (2.) c aus p[ol]itia 4 (Die oder Quae) Mutatio zu 4 Mutatio personae r 8 es o zu 8 Ps. 91. r 10 über Latinus steht germanus 12 es] est

Dr] nomen sumeret. Sic enim scribebat in librorum titulis, se novum Laicum esse. Nascuntur autem hae ineptiae ex alia quadam ignorantia regni Christi. Quia enim non distinguunt inter Christi regnum et mundi regna, Ideo Christianismum collocant in mutatione quarundam externarum rerum.

Matth. 20, 26 Sed relinquit illa Christus Regibus mundi, suis autem dicit: 'Vos non sic'. Est enim ipsius regnum positum in verbo, et officium eius est docere, Regibus mundi relinquit curam porcorum; hi enim instructi sunt baculo, quo pecus cogant. Ipsius autem officium est, sicut Psalmus hic loquitur, Praedicare, narrare de Dei decreto.

Haec satis clara Regni Christi definitio et propria differentia est, Sed pauci profecto eam apprehendunt. Perpetuo adhaeret animis illa pestilens mixtura utriusque Regni, adeo ut etiam spiritualibus difficile sit ubique hoc regnum proprie discernere a mundi regno. Qui tamen statuunt aliam vitam post hanc vitam, Hi regum et magistratus beneficiis sibi in hac vita vident opus esse, Hoc autem rege Christo utuntur ad aliam et aeternam vitam.

Personarum mutatio Lectorem nihil moveat, est enim in Ebraeo usitatissima, Ut cum dicunt: vivat Dominus meus Rex, nihil aliud dicunt, quam: vivas, tu Rex. Ita hoc in loco, si personae mutationem excludas, facilius erit sententia: Ego constitui Regem meum super Zion montem sanctum meum, ut praedicet decretum meum, Quod sit Filius meus, quem hodie genui. Sed scriptura sancta retinet suum morem, cui assuescendum est, etsi nunquam reddit sententiam obscuriorem, sicut in Psalmo 91.: 'Dominus est spes eius, Altissimum posuisti refugium tuum'. Clarior sententia esset, si

Hs] *doch gleich*: per filium narrat et ipse narrabit. Sed hoc est commodi, quod Rex loquetur vocali voce, ut non intelligas de spirituali voce. hoc dicit deus apud se: 'constitui'. Nobis autem filius; pater etiam narrat, sed per filium; filius manifesta voce, i. e. praedicare, docere, enumerare, populos instruere, erudire. *Das sol Christus heißen*, hoc officium Regis. Non erit mundanus princeps, sed syncerus doctor et conscientiarum.

Quid nar[r]abit? Rex, sacerdos, Doctor, Theologus est, ideo *ist man ihm feind*, quod narrat. 'Praecepta'. *Es heißt*, quantum potui, observare: non significat praecepta legis, sed ceremoniam, ein *weiß, fitte, Tochter recht, stad recht, land etc. 'recht'* apud Germanos valde late patet: Dem *ist recht geschehen*; Ein *Zimmerman thut dem Balcken sein recht*¹; *knecht, magd recht*. Hic proprie dicitur quidam modus, ceremonia, i. e. docebo aliquod doctrinae

1 est o
zu 9/10 *Recht r*

7 *ist c aus ideo, davor an den Rand ideo geschrieben*

8 *ihm o*

¹) = *behaut ihn; vgl. walbrechten Unsre Ausg. Bd. 41, 126, 33.*

Dr] primo in loco etiam secunda persona esset usus: Dominus est spes tua, Altissimum posuisti tibi in refugium.

15 Et tamen diligenter consideranti haec personae mutatio non videbitur prorsus ociosa. Quanto enim hoc in loco gravius est, quod ipsum Regem facit concionantem de Dei decreto! Nam, ut dixi, hoc praecipue agit, ut ostendat hunc Regem Doctorem etiam esse. Deinde sine dubio Spiritus-sanctus etiam eo respicit, ut doceat nos, Deum facere omnia per filium. 20 Dum enim filius praedicat praeceptum, ipse Pater, qui est in Filio seu unum cum filio, praedicat. Et dum nos praedicamus de eodem decreto, praedicat ipse Christus, sicut dicit: 'Qui vos audit, me audit'.

Ruf. 10, 16

Sed hoc est commodissimum, quod describitur hic Rex narraturus seu praedicaturus vocaliter. Nam hic locus omnino de vocali praedicatione et 25 non de spirituali intelligendus est. Quod supra dixit: 'Ego constitui regem meum', eum verum canit ipse Deus sibi et Filio suo. Nobis autem Rex noster canit: 'Praedicabo', est enim Doctor publicus, ad hoc missus, ut praedicet, sicut Matth. 11. dicit: 'Pauperibus praedicatur Euangelium'. Hoc officium 30 habet, ne existimes eum esse Mundi principem. Affert enim non gladium, sed verbum. Hoc huius Regis sceptrum est, Itaque amplectere eum tanquam Ducem conscientiae, tanquam Sacerdotem et Doctorem. Atque haec quoque causa est, quod alii reges se ei opponunt. Si enim taceret, si non praedicaret hic Rex, mundus quiesceret. Sed haec praedicatio commovet totum mundum ad arma.

35 Vocabulum 'statutum' (hok) admodum late patet, ac significat ut plurimum Ceremoniam, eine *weise, fitte*. Fere autem convenit cum germanico vocabulo *Recht*; nam illud quoque usu latissime patet, Ut cum dicimus:

Hs] genus. Mose tradidit multas leges Et Reges terrae suas leges. Transeant, sint, floreat illae, docuerit Mos[e, sacerdotes, prophetae etc. suas leges. Ego quoque etc. [8l. 13^b] Ibi est manifesta abrogatio omnium legum. Et iubet hic Tacere omnes homines, etiam ipsum Mosen, quia dicit novam doctrinam se allaturum; quia, nisi nova esset, non opus, ut Mose, prophetae etc. tacerent, 5
 5cbr. 1. 1 f. Ut Eb. Erant theologi, habebant leges, instituta. Alioqui dixisset: Constitui Regem, qui audiet Mosen etc., sed instituit novum Regem, qui praedicabit. Quid potest excellentius praedicari quam X praecepta? nihil supra 1. praeceptum dici potest. Post Mosen non est possibile inveniri doctrinam excellentiorem; colere, laudare, gratias agere deo est summa et excellentis[sima 10 doctrina, quae tradi potest. Ergo Decalogus est summa doctrina! Quid ergo hic promittit, quod debeat venire Rex doctor? Ergo consequentia

1 terrae c aus terras 5 se allaturum o, dazu nochmals dicit se o ut bis etc.
 über (ut) zu tacerent ist ut priores vel veteris [c aus veteres] doctrinae doctores, si
 duceret ad perfectum, vom Rande eingewiesen 6 über Eb. steht Epistola über theologi
 steht in veteri Testamento 8 über X steht decem 10/11 est bis potest vom Rande
 eingewiesen 12 promittit(it)

Dr] Sandsrecht, Stadrecht, Bäterecht, Tochter recht etc. Hoc igitur in loco significat novum quendam doctrinae modum. Nam cum Moses multas tradiderit ceremonias, reges quoque terrae cum habeant suas leges et statuta, 15 hic Rex venit cum aliquo novo statuto, differente ab omnibus Mosi et aliorum regum statutis.

Est autem hoc ita accipiendum, quod abrogabit leges omnes, etiam ipsius Mosi, quod sint ad salutem aeternam consequendam inutiles. Nam cum de vita aeterna, de remissione peccatorum, de morte et, in summa, de 20 omnibus, quae ad conscientiam pertinent, agitur, taceat Moses, taceant leges et reges omnes, Hic autem solus Doctor et Rex audiatur, qui hic promittitur praedicaturus.

Sed hic diligenter considera circumstantiam temporis; cum enim haec prophetia per Spiritum sanctum a Davide scriberetur, vigeat lex, et sacerdotium Mosaicum in summo erat flore. Iam si hic Rex non aliam doctrinam allaturus fuit, quam Moses, frustra est haec promissio. Non extabat iam 25 tum lex Mosi.

Rursus si hic Rex aliud quiddam quam Moses praedicaturus est, sicut haec ipsa promissio clare secum affert, quaeritur, quid possit doceri excellentius, quam Moses docuit, qui Decalogum attulit, summam et vere divinam Sapientiam, quae nos de summis et sanctissimis operibus docet? Quid enim maius est, quam quod primum praeceptum tradit de fiducia in Deum et dilectione Dei? Nec leviora sunt, quae sequuntur de cultu nominis Dei, de vera invocatione, de gratiarum actione, de studio verbi. Nam secundae 30 tabulae doctrinam tanquam longe inferiorem hic omitto. Haec sunt summa

Hs] manifesta: Erit alius doctor quam Mose, prophetae, sacerdotes, Levitae. Habetis doctores, Narratores, ergo non erit necesse mittere alium novum doctorem! Imo maxime, quasi dicat: hactenus non habuistis doctorem Regem, docentem praecepta, ceremonias, statuta, mittam igitur Unum vobis, i. e. Caetera non satis, vera, non liberant et faciunt, quod facere debent. Expectandus ergo hic, qui novam legem etc. Officium eius est docendi quendam ritum, ius, ceremoniam, quomodo vivendum, faciendum. Quid? 'statuta', i. e. definitam quandam doctrinam, *der¹ man sich halten sollte*.

quomodo heiſt's? 'filius'. Paulus ad Romanos interpret est huius versus magnifice: 'Segregatus in Euangelium, quod' etc., 'qui factus ei' etc., 'decla- Röm. 1, 1 ff. ratus secundum potentiam ex resurrectione mortuorum'. Daß sol nova doctrina sein. Antiqua est haec: Crede in deum, 'dilige deum et proximum' 5. Roſe 6, 5 3. Roſe 19, 18

2/3 alium novum doctorem o 5 über vera steht non über faciunt steht non
zu 9 'Filius meus es tu' r zu 10 Ro. 1. r zu 11/12 Doctrina < Vetus r 12 in o
deum unten Nova

¹) = *woran*.

Dr] officia et summi cultus, a Mose quidem ostensi, sed ab ipsa sapientia Dei mandati et scripti. Igitur decalogus de facto est summa doctrina, cui nihil in toto orbe terrarum simile est.

Quaeritur igitur, qualis doctrina haec sit, quae per Christum vulganda hic promittitur? Nam consequentia manifesta est: siquidem durante lege et sacerdotio promittitur Doctor, qui doceat Ecclesiam, sequitur eum aliam allaturum doctrinam, quam Mosis est, quam Levitarum, quam Sacerdotum, quam Prophetarum, qui tum, cum haec promissio scriberetur, aderant gubernantes et docentes Ecclesiam.

Quod enim promittit hunc Doctorem, perinde est, ac si dicat: hactenus non habuistis Doctorem Regem, qui doceret praeceptum, quod hic meus Rex docebit. Doctores quidem habuistis, sed non veros, non sufficientes. Igitur hunc meum Doctorem expectabitis, qui non sicut Moses docebit, quorsum enim attineret promittere, quod iam ante habetis in manibus? Sed aliam doctrinam afferet, maiorem, meliorem, utiliorem et sanctiorem.

Qualis autem doctrina haec est? quod est statutum hoc? Illud nimirum: 'Dominus dixit ad me: Filius meus es tu'. Huius versus magnificus interpres est divus Paulus in exordio Epistolae ad Romanos, cum dicit: 'Pro- Röm. 1, 1 ff. misit Deus longe ante per Prophetas suos in sanctis scripturis Euangelium de Filio suo, nato secundum carnem ex semine David, Declarato autem filio Dei ex resurrectione mortuorum per virtutem secundum Spiritum sanctificantem' etc.

Haec est nova illa doctrina, in mundum, sicut Psalmus hic dicit, per filium Dei spargenda. Antiqua doctrina est illa Mosis: Time Deum, fide

Hs] ut teipsum'. non potest tradi lex perfectior. Ibi vero excellentior, quia non est doctrina legis. Non vult docere, quid nos faciamus, ut Moses, qui exigit opera nostra et obiicit legem tortricem et dicit: fac hoc, desine ab hoc. urget lex nos in opera nostra, *das ist* supremum in Mose. Sed hic non obiicitur lex, non ibi exactio sed abiectio, proponitur nobis non nostrum 5 opus sed filius dei, sed offert obiectum, quod nos non sumus sed: 'filius meus'. [St. 14^a] Definita doctrina, quam urgere et exercere debet ille Rex, doctor, Christi est haec: non docere legem, nostra opera, sed Christum, filium dei, ut *auff den seße*. Hic quidem non amplificat, sed simpliciter personam depingit. Hunc filium vero observa, invenies Nativitatem etc. 10 Ex virgine etc., Et quicquid gerit, loquitur, facit et patitur; quia ille versus exhibet mihi illum filium et personam, *da sol ich acht auff haben*. Si eo

zu 2 Doctrina Moisi r 3 ab hoc o zu 5 Christi r durch Strich mit Doctrina zu Z. 2 verbunden 6/7 über 'filius meus' steht 'es tu' 9 sed unten

Dr] Deo, 'dilige Deum, et proximum sicut te ipsum'. Sed haec longe est excel- 5. Mojs 6, 5
3. Mojs 19, 18
lentior. Non enim docet, quid nos faciamus. Hoc legis proprium munus est, ea exigit a nobis certa opera, quae si non praestes, minatur iram Dei. Igitur 15 nihil facit aliud, quam ut terreat, minetur et vexet nos nec sinat quiescere. Nam quod exigit, nobis praestare impossibile est. Talis Doctor hic Rex non est, non exigit a nobis nostra opera, Sed donat nobis sua, Non docet, qui nos sumus, Id enim lex facit, sed quis ipse sit, ut nos eum amplectamur et donis eius fruamur, etiamsi non praestiterimus, quae exigit Moses. 20

Doctrina igitur huius Regis distincta est ab omnibus aliis doctrinis, etiam ab ipsa lege, quae tamen, cum de operibus seu de eo, quod nos facere conveniat, agitur, perfectissima est. Sed huius Regis doctrina non docet de operibus, sed de persona, ad quam Domini dicit: 'Filius meus estu'. 25

Brevis doctrina, pure et simpliciter proposita, sine amplificationibus, sine circumstantiis, Sed si haec pauca verba recte consideraveris, ipsae amplificationes se ultro offerent, quas Euangelium ostendit, quod personam hanc pingit clarius ac docet ex Spiritu sancto conceptum, ex Maria matre 30 virgine natum, sub Pontio Pilato passum, mortuum, Iterum ex morte excitatum sua virtute, sedere ad dexteram Patris, ac esse mandatum de coelo, ut eum audiamus, ut in eum unum, sicut in deserto Iudaei in aeneum serpentem, figamus oculos, nec usquam ab eius verbis deflectamus, Sed quidquid tum loquitur, tum facit, id omne ad nostram salutem pertinere, ut statuamus. Nam hoc Euangelium ubique agit, ideo tum miracula tum conciones Christi 35 tam diligenter ostendit, ut eum nobis commendet, ut nos invitet ad eum amplectendum, sequendum, observandum. Hoc enim cum facimus, nusquam aberramus, sed retinemus rectam salutis viam.

Hs] promovi, ut credam, istum Regem esse filium dei et quod debeat praedicare, tum non errabo, tum facile amplectar illum filium, videbo natum, passum, regnantem in coelo. primus lapis est, credere verum hominem filium hunc et verum deum. Si hoc, tum auscultabimus, quid dicturus, facturus, passurus, si credo eum filium dei. Ideo principalis doctrina et Summa ultra Mosen etc., non audire legem, quid faciam, sed quis ille sit. Audio eum quidem esse Regem, sed doctorem simul, didacticum, non pugnatorem, sed omnem exercitum in ore habet. Et haec est praedicatio: quod deus genuit me in aeternitate, quod filius dei. *Das* ist capitalis articulus, quem diabolus vexavit per Arrium et vexabit per Rottenses et in corde. Nemo nostrum potest canere hunc versum, qui potest credere hunc versum, quod Christus sit dei filius, Quid metuit? quid totus mundus, furor diaboli, peccata, conscientia contra filium dei? Ergo defectus non est in verbo, doctore, sed in nobis

2 amplectar c aus amplectam über filium steht totum passum, natum 3 über
 est steht et fundamentum 5 si c aus Si 7 simul o zu 9 Principalis articulus etc. r
 11 über versum steht nec ego 12 über diaboli steht tyrannorum 13 über doctore steht
 non in über nobis steht incredulis vel

Dr] Haec augustior et praestantior doctrina est, quam sit lex, quae tantum hoc agit, ut doceat, quid nos faciamus. Non autem abiicit Euangelium legem, Est enim lex quoque Dei vox, cui parere omnes aequum est, sed Euangelium manente lege docet quiddam altius. Quia enim parere legi nemo potest, concionatur de Dei filio, quem Pater hodie, hoc est, ab aeterno genuit et super Zion constituit Regem, hoc est, voluit eum hominem [Bg. I] nasci et docere. Hic necessario excitantur animi sua sponte ad audiendum hunc tantum Regem et ad observanda eius opera.

Ergo summus hic fidei nostrae articulus est, scire, quod filius Mariae sit aeternus Dei filius, missus a Patre, ut praedicet, non ut pugnet. Habet enim virtutem in ore, non gladium in manu. Ac doctrinae eius summa haec est, quod dicit: Deus aeternus Pater me genuit in aeternitate. Hoc fidei nostrae caput et Euangelii summus articulus est, Ideo tam graviter eum oppugnavit Satan per Arium et eius impiam posteritatem.

Nec dum cessat etiam per corda nostra Satan hunc articulum labefactare. Unde enim oriuntur pavores, lachrymae, gemitus, querelae piorum, quam quod hic articulus nondum satis firmus est in mentibus nostris? si enim statueremus certo, hunc Ihesum esse filium Dei, qui metueremus siquidem eum pro nobis stare et in nostrum commodum missum esse a Patre certum est? Nunc tentamur peccatis miseri, metuimus mortem, metuimus damnationem, tantum ideo, quia conscientia dubitat, an Christus sit filius Dei. Hoc enim si certo crederemus, contemneremus peccatum tanquam rem nihili, rideremus mortem et Satanam tanquam hostes prostratos et

Hs] infirmiter credentibus. Mea doctrina sol heissen. Et ero primus, qui sic
 praedicabit, quod deus hat von mir gesprochen, quod 'filius meus Tu'; i. e.
 Euangelium est doctrina de filio dei. Nihil proponitur nostrarum rerum,
 sed filii dei. Converte ad invicem: Rex erit et in monte Sion. Ergo
 homo, quia impossibile est esse Regem Et ordinatum a deo, nisi sit homo. 5
 Deus non est constitutus Rex nec patitur deus ordinationem Regiam, quia
 est creator. Cum ergo constitutus [Bl. 14^b] sit, oportet homo sit. Deinde
 locus est visibilis, homo in visibili Sion auditus, ergo verus et naturalis
 homo. Secundo dicit: quod homo sim, videbit omnis mundus, quod prae-
 dicem, et audient vocem meam, Crucifigent, Et credent, quod sim vera caro. 10
 Sed ille homo, ille Rex, qui ibi docet, Est filius dei; huc pertinet fides.
 Iste versus divinitatem et humanitatem in eadem persona. Si specularis, ut

1 über doctrina steht quam mihi pater commisit: 'filius meus' etc. zu 3 Euange-
 lium r 4 über Converte steht Confer 5 homo oder hominem nisi sit o homo (2.)
 fehlt 8 über in visibili Sion steht audibilis 9 Secundo] 2° 10 unter Crucifigent
 steht etc., ut habet passio sim o 11 filius dei mit Strich zu Secundo Z. 9 gezogen

Dr] inermes. Quid enim sunt ad filium Dei peccata, mors, Satan? Quod autem
 non credimus hoc, defectus est non in Doctore aut verbo eius, sed in nobis
 vel prorsus incredulis vel infirmiter credentibus. 15

Haec igitur est doctrina Regis nostri, quod concionatur Deum aeternum
 ab aeterno dixisse: 'Filius meus es tu, hodie Ego genui te'. Vides autem
 nihil hic proponi nostrarum rerum aut operum, Id enim lex facit, sed tantum
 hunc Dei filium, cum verbo et factis suis.

Sed conferamus iam haec inter se. Vocat Psalmus in priori versu 20
 Regem, et diserte dicit constitutum Regem in Zion, Ergo sequitur bona et
 certa consequentia, esse eum hominem, alioqui quomodo posset corporalis
 loci Rex esse? Huc facit, quod dicit a Deo constitutum Regem, Dei autem
 non est constitui, sed constituere, est enim creator, Hic autem Rex constitutus
 est, ergo est homo, est creatura; hoc arguit ipsa constitutio et inunctio et 25
 locus corporalis, ut sit verus, visibilis et palpabilis homo, qui humana etiam
 voce doceat. Nec de ea re dubium fuit hominibus unquam, nec opus ad
 eam rem fuit fide. Nam oculis viderunt esse hominem, habentem carnem,
 ossa, sanguinem et quae non Dei, sed hominis atque adeo creaturae sunt.

Sed hoc an de isto Rege satis est scire? Nullo modo satis est, sed 30
 etiam est filius Dei, ab aeterno genitus. Hoc oculis cerni non potuit, igitur
 ipse Rex hoc docet, et fide opus est.

Ne autem eludi possit textus, verba pensanda sunt: 'Filius meus es
 tu, Hodie genui te'. Est Deus extra tempus, est natura spiritualis, Igitur
 nihil temporale, nihil corporale ex se potest gignere, sed gignit sibi simile, 35
 hoc est, aeternum et spirituale. Quia autem haec verba dicit ad illam per-

Hs] iam incipiunt Schwer[meri, de unitate substantiae et de perfectione maiestatis, die fallen, ut Satan cecidit. Nostra sapientia est, nihil eorum velle cognoscere, audire, nolo scrutari. Sed is psalmus hat nu gestanden 3000 iar et lenger et nemo hat eum vmbgestoffen. Si dixerint Schw[ermeri: filius dei dicitur
 5 ut alii Sancti etc., probatum et fixum in hoc versu, quod Rex Sion sit verus homo et filius dei.

'Hodie': Ad Ebr[aeos servit Textus huc: 'Ad quem angelorum?' Ibi sebr. 1, 5 extollit illum hominem, qui est filius, super Maiestatem anglicae naturae. Angelus est Summa creatura, nihil excellentius in conditione creaturarum,
 10 illa est sublimis[sima et prima. Et ad illos non dicit: 'Tu es' etc. Ideo ista extra creaturas est Et h[ö]her quam ulla creatura. In ista simplicitate nos manemus. Et cavete vobis et begehrt euch nicht in disputationes, quia

2 über cognoscere steht cogitare 3 3000 c aus 1000, darüber dreß tausent
 4 hat o zu 7 Eb. 1. r 10 'Tu es' etc. o 11 ista (1.) istae ulla o 12 (y)in

Dr]sonam constitutam in Zion, ut esset Rex in corporali et visibili loco, quid inde sequitur? Nonne hoc, quod hic homo, in tempore natus ex Maria vir-
 15 gine, antequam in utero Mariae conciperetur per Spiritum sanctum, extitit, et quidem ab aeterno? Nam 'hodie' apud Deum, sicut postea dicemus, non habet initium, non habet finem. Sic in hac persona coniungit textus praesens divinitatem et humanitatem, ut unum sint, ut recte dicas: hic homo est Deus.

20 Hanc sententiam in Psalmo hoc ostensam retineamus firmiter contra Satanae linguas, quae hunc articulum conatae sunt labefactare, Imo etiam contra nostrae rationis stulticiam. Cum enim stulti homines de Maiestatis perfectione disputare incipiunt, labuntur et ruunt, tanquam Lucifer de coelo, in blasphemias. Quid enim de tantis rebus nos miseri vel cogitare possu-
 25 mus, postquam a verbo discesserimus? Quin potius sequimur hunc Psalmum, qui iam annis ter mille contra omnes haereses firmus et inviolatus stetit, et clare et rotunde pronuntians hunc Regem esse et hominem et aeternum Deum. Huic definitioni assentiamur nos quoque, et quidquid praeterea vel audimus vel cogitamus ab hac definitione dissentiens, id tanquam fanaticum, blas-
 30 phemum, et a Satana excogitatum execremur et damnemus.

Tulit impius Arius nomen filii Dei, Sed interim retinuit et defendit blasphemum dogma, eadem ratione nos quoque filios Dei esse. Quanto rectius Paulus nos adoptione filios esse dixit, hunc autem natura Filium esse, Itaque 'εικόνα seu imaginem invisibilis Dei' appellat.

2ol. 1, 15

35 Deinde Epistola ad Ebreos, quam apposite, quam graviter huius Psalmi testimonio utitur, cum inquit: 'Cui angelorum unquam dixit Deus: Filius sebr. 1, 5

H[is] articulus lubricus est propter nostri ingenii Infirmi-
tatem et absurd[um]itatem.

Si huc¹ et vis speculari de deo, docebis deum et Magister eius, non discipulus eris, quia formas eum secundum caput tuum. Conqueritur ubique
3ei. 46, 5 per prophetas: 'Cui assimilastis me?' Carthusianus: credo, quod meum
cucullum inspiciet et dabit pro 3 votis regnum coelorum. Hoc est affigere 5
deo quandam voluntatem, quae est in mea voluntate: Ego sic cogito, quod
deus sic velit etc. Et fingo, quod deus hoc velit. Sic ratio humana semper

1 über absurd[um]itatem steht et ipsius sublimitatem 3 eris o (con)formas zu 3
Deum formare r 4 credo o

¹) *Erg. dich begibst; vgl. S. 251, 12.*

Dr] meus es tu, hodie ego genui te'? Extollit enim hunc Regem etiam super
Angelicam naturam, quae tamen inter creaturas primum locum obtinet, ac
merito, Nam per Dei filium Angeli et Archangeli sunt conditi. Et Paulus 10
Col. 1, 15 ideo *πρωτότοκον πάσης κτίσεως*, primogenitum totius creaturae, vocat
filium, ut eum extra et supra Angelos et omnes alias creaturas collocet.

In hac simplicitate vivamus, et non committamus nos huic alto et
vastissimo pelago, disputaturi de tantis rebus. Est enim hic articulus ad-
modum lubricus, primum propter subtilitatem, Deinde etiam propter nostram 15
infirmi-
tatem. Mera igitur stultitia est et periculosissimus conatus, velle haec
scrutari subtilius. Si enim hoc possemus, non opus esset nobis duce scriptura,
Imo hoc Doctore et Rege nihil nobis opus esset. Qui autem scripturam
negligunt et fiducia ingenii tantas res aggrediuntur, hi sunt magistri Dei,
et non discipuli. Itaque sicut Phaeton gubernaturus solem praecipitantur 20
et ruunt.

3ei. 46, 5 De hac temeritate conqueritur Deus, cum apud Prophetam inquit: 'cui
assimilastis me'? Nam hoc omnium haereticorum, hypocritarum et sectarum
proprium est, ut sibi imaginem aliquam Dei fingant. Monachus ore confi-
tetur, quod credat Christum esse Dei filium, Sed huic filio Dei affingit aliquid 25
ex sua voluntate et statuit eum probare cucullum et hoc vitae genus sin-
gulare ac pro eo redditurum aeternam vitam. Sed, o hypocrita, quis iussit
te Dei filio talem, ut sic vocem, nasum affingere? quis certum te fecit, Deum
tale aliquid abs te velle?

Nihilo igitur Monachus, quando secundum regulam suam sanctissime 30
vivit, sanior aut melior est Ario, dicenti, quod Deus tantum unus sit,
Christum autem dici Dei filium, quod sit perfectissima et prima creatura,
per quam omnes aliae creaturae factae sunt. Si enim Christus Dei filius
est et in eo uno nobis acquiescendum est, quod Deus eum miserit salva-
torem, cur addit Monachus talem fiduciam suo operi a se delecto? 35

Haec incommoda inde nascuntur, quod omisso aut neglecto verbo animi
de Deo speculantur. Omnis enim speculator est figulus, et fingit, quod in

Hs] fingit idolum in corde: Hoc placet deo! Deus est simplex, ergo verbum eius simpl_lex, sed perfectissima creatura. [Bl. 15^a] Noli speculari. Omnis speculator est formator dei, fingit sibi idolum in corde suo de deo, quod revera non est, sed tantum suum somnium. Sic Schwer_lmeri de Sacra_lmento.
 5 Hoc est facere deo nasum, hoc est seipsum decipere et suam cogitationem esse divinitatis. Ideo noli scire, sed scriptura Sancta dicit Hunc Regem verum hominem, ergo habebit vocem, personam humanam. 2. Audio, quod sit filius dei prae omnibus creaturis. Nullus angelorum sic appellatur, ergo *Hebr. 1, 5 ff.* verus deus. Quomodo duo dei? Ille respondeat, qui dat nobis hoc verbum,
 10 ut in eo haereamus, sehen sollen wirs nicht. Ipse sic dicit: Ich wil euch ein gut ding predigen, sol heißen: filius dei.

zu 2/3 Omnis speculator est formator dei r 4 suum *ausgeschrieben in die Abkürzung*
 s. *hinein* 6 *über* divinitatis *steht* cogitationem zu 7f. Christus deus et homo r
 zu 8 Eb. 1. r 9 *über* Ille respondeat *steht* illi rideant¹

¹) Rörer hat die Abkürzung r̄ideat [= respondeat] später als rideat [= rideant] gelesen.

Dr] veritate non est, sequitur enim rationem suam, Cum in his rebus tantum sit sequendum verbum. Ratio enim neque capere tantas res per se, nec vincere speculationes suas aut superare potest.

15 Tales speculatores fuerunt Zinglius et Carlostadius, postquam enim a verbo dicesserunt, quod dicit, Panem esse corpus Christi et vinum sanguinem Christi, necesse fuit eos aliquid aliud fingere. Hunc suum foetum seu cogitationem exosculati sunt, tanquam mater infantem, et quidquid postea legerunt in Patribus, hoc totum iudicaverunt facere ad suam causam.

20 Sed maiore religione sacra tractanda erant. Hic Rex, qui Doctoris officium habet, erat audiendus, eius verbum retinendum erat, nec quaerenda opinio ab eius verbo aliena aut dissona, sicut haec est. Nam cum Christus de pane dicat: 'hoc est corpus meum', Ipsi dicunt: Hic panis nihil aliud est, quam panis, Et cum de calice dicat, quod sit sanguis novi testamenti,
 25 Ipsi defendunt, vinum tantum esse vinum et significare, non autem esse sanguinem illum. Haec pugnare, quis tam coecus est, qui non videat? et tamen fanaticos hos homines quidam etiam in coelum evehunt.

Quod igitur ad praesentem locum attinet, credamus et confiteamur cum Psalmo hoc, Christum, qui est Doctor in Zion et Rex, esse Dei filium, ab
 30 aeterno ex Patre natum, supra, extra et ante omnes creaturas. Non igitur est secundum hanc nativitatem creatura, sicut Athanasius recte dicit Genitum, non creatum.

Hic si ratio te interpellat et cogitationes oriuntur, quales Turcarum sunt: Num igitur sunt duo Dii? Dic tu: Non sunt, Est tantum unus Deus,
 35 et tamen est Pater et est Filius. Quomodo hoc? Responde cum humilitate:

Hs] Iterum mutat personam: quod ego sim filius dei, — so wer's clare gerebt. Inducit patrem loquentem, cum ipse debeat loqui. Iterum obscuritas. Sed ipse omnia refert in autorem patrem; quicquid facit, dicit, semper
 Job. 8, 28 allegat auctoritatem patris: 'Sicut praecepit, sic facio; quae audiui ab eo, haec loquor'. Semper refert divinitatem suam ad patrem. Das ist ein
 schoner Kunst, denn wir's verstehen. Ich hab's ser gern, Es were nicht so klar
 gerebt de patre et personis. In toto Euangelio Christi consilium, quod
 semper ducat per se, a se ad patrem. Necessary et consolatorius Canon,
 quia conscientia illa pallet, terretur tantum ad nomen dei; percussa et visitata
 cognitione peccati et legis, sentit odium dei; nihil intolerabilius in conscientia
 rea quam vox dei, potius audiret diabolus, Turcam, mortem et omnia mala
 nominare. Ergo utitur Christus Regula ista, quod, quicquid facit, loquitur,

zu 1 Mutatio personae r 3 über facit steht Christus zu 4 Euan. Ioan. r zu 5
 Christus semper refert suam divinitatem ad patrem etc. r zu 7 Christi consilium in toto
 Euangelio r

Dr] Nescio. Non enim voluit Deus cerni haec oculis, in verbo tantum proposuit et credi voluit. Hoc cum facimus, non erramus. Sequimur enim lumen ab ipso Deo accensum, Nostra autem ratio caecutit nec videre tantas res potest. 15

Hic iterum mutatae sunt Personae, potuit enim dicere: Ego sum filius Dei, sed Patri tribuitur sermo. Fit autem hoc ideo, ut omnia referat ad Patrem, tanquam autorem; Sicut Christus solet in suis concionibus, ubique allegat auctoritatem patris, Ex sententia Patris dicit se loqui, Patrem dicit
 Job. 8, 28 facere, quae ipse facit, Non dicit se facere aliquid ex sua voluntate, sed ex
 mandato Patris, ut omnes per Christum Patrem agnoscant, in Patrem credant et Patrem praedicent. 20

Hic est peculiaris modus huius Doctoris, quem Spiritus sanctus hoc in loco ostendere voluit, cum Patri tribuit vocem et tamen hunc Regem Doctorem esse ostendit. Vult enim, sicut Christus quoque facit, per Christum adducere nos ad Patrem. 25

Pertinet autem hoc quoque ad consolandos animos. Conscientia enim etiam ad Dei nomen expallescit et pavet. Agnoscit enim peccata et metuit iram eius. Ideo horret vocem Dei, et mallet vel Turcam vel Satanam audire, Sicut hic ipse affectus pulchre pictus est in historia datae legis, cum populus
 2. Moise 20, 19 exclamat: 'Non loquatur nobis Dominus, ne forte moriamur, Loquere tu nobis'. Sicut enim Maiestas divina non potest oculis hominis cerni, Ita aures nostrae eius vocem ferre non possunt. 30

Hoc videt Christus, Igitur semper quicquid loquitur, quicquid facit, refert id in Deum Patrem, ut terrorem hunc excutiat animis nostris et triste hoc spectaculum, quod ipsi nobis fingimus, removeat ex oculis. Quid enim est in Christo, quod non sit plenum consolationis, amabile et iucundum? 35

Hs] refert in deum auctorem. Si enim specto eius vulnera, sanguinem, lachrymas, mortem, tum specto per ipsum et in ipso in voluntatem patris, tum nomen dei non terribile sed consolatorium; [8l. 15^b] ad hoc valet illa relatio omnium factorum, dictorum in patrem, non propter se sed nos pavidos, qui terremur
 5 ad nomen dei. Ideo obiicit se nobis suaviss[ime], placatiss[ime] morientem pro nobis et dicit: haec est voluntas patris, tollit terrorem et ponit solatium, gaudium. Daß ratio nova docendi, mundo incognita; piis optime sonat in auribus, quod dicit filius; *lefts da beh nicht bleyben*, Sed: pater dixit. Ne quis cogi[te]t, aliter affectus erga vos, Quod ego, filius dei, non dico, et tamen
 10 narro. Iohannes bene exponit: 'Doctrina mea non mea'. Ego narro statutum, *Job. 7, 16* dixit dominus ad me: 'Tu es filius' etc. Ibi audi autoritatem divinam. Quicumque hoc crediderit, habet testimonium patris, filii, qui loquitur ex ore patris, filius per os patris loquitur. *Ist hnn einander geflochten*. Non est

9 über aliter steht pater 11 autoritatem über (divinitatem), zunächst in Abkürzung
 autz, am Rande noch ausgeschrieben 13 os c aus os [Abkürzung für omnis]

Dr] Cum igitur eum vides in cruce pendere, cum sanguine manare vides, et
 15 refert ista, secundum ipsius verba, in Dei voluntatem, an non ibi dulcescet horribile alioqui nomen Dei? et tu, non solum nihil a Deo, mittenti in hunc finem Filium suum, metues mali, sed etiam certa spe misericordiae et amoris erga te et totum genus humanum impleberis?

Ad hanc rem utilis est et valet allegatio haec. Tribuit Spiritussanctus
 20 Patri hanc vocem: 'Filius meus es tu'. Ipse Christus allegat autoritatem et voluntatem Patris ubique, non sua causa, quasi ipsi ita opus sit loqui, sed propter nostram conscientiam, ut statuamus nos habere Mediatorem, qui se interponat apud Deum, qui pro nobis intercedat medius, qui amet nos, qui pro nobis moriatur, idque ex voluntate aeterni Patris sui.

Haec ratio docendi nova et mundo incognita ac ab impiis prorsus
 25 abscondita est, sed piis est nota. Hi cum summa voluntate Doctorem hunc Zionicum audiunt, qui, etsi doceat ipse, tamen docet nos verbum, quod Pater loquitur. 'Dominus', inquit, dixit ad me: Filius meus es tu', quasi dicat: Doctrina non est mea, Ego tantum narro et recito, quod ad me dictum est.
 30 Igitur qui me audit, Patrem audit. Ego enim etsi praedico, tamen non praedico, Sed unum est verbum, quod ego loquor et Pater cogitat etc.

Hoc utile est discere, ne scilicet putemus Patrem aliter esse erga nos affectum, quam ex Filio audimus, qui cum pro nobis moriatur, profecto odisse nos non potest. Idem de Patre statue et crede. Nam Christi vox est vox
 35 Patris invisibilis. Loquitur enim Filius ex ore Patris, et vicissim Pater ex ore filii, Pater enim et Filius unum sunt. Ad hunc modum, etsi personae sint differentes (hoc est, Pater non est filius, nec Filius est Pater), tamen voluntas est eadem, est Verbum idem.

^{Hs]}
 5. 14, 8 velandum cogitationib[us] levibus, quasi pater sit in alio loco, ut Philip[us].
 ghe nicht weiter, quam versus dicit: 'Ego narrabo'; von der predigt las dich
 nicht furen. Si audieris, cogita nusquam esse alium deum. Si vagaris,
 amittes patrem et filium. Das ist de vera divinitate geredt, ut Epistola ad
 br. 1, 5 Ebraeos et postea Textus.

'Ego': Varie tractant. Aliqui exponunt de nativitate Christi, quidam
 de resurrectione, ut sit tempus novi testamenti, so mustet mans sparen auff
 penthecosten. gignere heist nicht resuscitare ex mortuis, nec est parere mulieris.
 Non de nativitate carnali nec spiritali, sed proprie de nativitate eterna,
 invisibili. Nobis dicuntur haec verba, filius narrat, sed impossibile est intel- 10
 ligi, necesse est credi. Nemo intelligit ea nisi pater et filius. Quia illa
 generatio docetur, auditur, creditur, sed non comprehenditur, quia Paulus:
 n. 6, 16 'Lux inaccessibilis'. facit alios parere, i. e. creaturas generantes. [Bl. 16^a] Sed
 hic loquitur cum filio, non cum hominibus. Ideo non dicta ad homines,

zu 1 Ioan. 14. r 5 über postea steht infra zu 6 'Ego hodie genui te' r zu 8
 Gignere r 13 über 'Lux' steht 'Deus est' zu 13: 1. Timo. r 14 über cum (1.)
 steht de

Dr] Valet autem hoc eo quoque, ne cogitationibus nostris a Christo disce- 15
 5. 14, 9 damus quaesituri, audituri, invocaturi Patrem, Sed sicut Christus ad Philippum
 dicit, certo statuamus, cum intuemur, audimus, invocamus, colimus Christum,
 nos Deum Patrem intueri, audire, invocare, colere. Igitur adhaereamus huic
 Doctori, nec nos ab eius verbo patiamur abduci. Quod enim ex ipso audis,
 ex aeterno et invisibili Patre audis, nec est praeter hunc Christum alius 20
 Deus aut alia Dei voluntas quaerenda.

Qui igitur indulgent suis cogitationibus, et de Deo et voluntate eius
 sine Christo speculantur, hi Deum prorsus amittunt. Igitur quod Spiritus-
 sanctus hic dicit: 'Dominus dixit ad me', intelligendum est de vera divini-
 tate, sicut Epistola ad Ebraeos hoc ipso testimonio utitur. 25

De particula: 'Hodie genui te', varie disputarunt Doctores. Alii enim
 de nativitate Christi exponunt, Alii de resurrectione et tempore novi testa-
 menti, Sed nos retineamus *ἔγγον* seu literam. Verbum Ebraeum enim signi-
 ficat proprie gignere. Id hoc loco non potest intelligi de nativitate naturali
 seu temporali (non enim de hominibus, sed de Deo dicitur), significat igitur 30
 nativitatem aeternam et visibilem.

Igitur eiusmodi verbum est, quod intelligi aut comprehendere ratione
 humana non potest. Filius narrat nobis, sed nisi crediderimus, nunquam
 n. 6, 16 intelligemus. Est enim verbum allatum ad nos ex illa 'inaccessibili luce,
 quam Deus habitat'. Tum intelligitur, cum inter homines de hominibus 35
 dicitur, Sed hic, cum Pater aeternus, qui Spiritus est, de Filio suo hoc verbum
 loquitur, intelligi non potest.

Hs] Ut illa dicta hominibus. Sed hic pater loquitur cum filio *h̄m h̄emlichen* *twesfen*. Duplex praedicatio: 1. interna, quod ei dicit: 'filius tu meus', 2. *das* *er uns sagen sol*, sed quomodo intelligatur, impossibile est. Est substantialis et naturalis nativitas, quae non potest dici et explicari.

5 'Hodie': Augu[st]inus habuit longam speculationem: Verbum praesentis et praeteriti temporis; Genui heri, ante secula: 'hodie' praesentis, 'genui' praeteriti. Quomodo pater potest dicere ad filium: 'Hodie' etc.? impossibile, ut sic dicat. 'Genui' importat perfectionem nativitatis, 'Hodie', quod semper nascitur. Haec Augu[st]ini speculatio, et bona. 'Hodie' accipimus pro
10 tempore dei. Non loquitur cum hominibus, qui sunt in tempore, sed cum eo, qui est extra tempus. Apud deum non est hodie, cras, sed omnia stant simul, omnia 'hodie', 2. Pet. 2., 'mille anni', Mose, 'hesterna dies', non est
1. Petri 2, 4 ff.
2. Pet. 2, 4
dies succedens diei, Nec hora horae. Principium, medium, finis temporis

3 über *er steht* filius zu 5 Augustini expositio r zu 9 'Hodie' r zu 12:
2. Pet. 2. r 12/13 non est dies o

Dr] Vides autem hoc ipso in loco duplicem praedicationem. Prima est
15 interna, quando Dominus cum Filio loquitur. Eam nos neque audimus nec intelligimus, sed tantum intelligitur ab eo, qui dicit et ad quem dicitur. Altera praedicatio est externa, quando Filius nobiscum loquitur: 'Dominus dixit a me: Filius meus es tu'. Hanc audimus quidem, sed etiam non intelligimus, sola enim fide apprehendi vult et potest. Accipio igitur locum
20 hunc de generatione aeterna.

Augustini disputatio non displicet, ubi comparat verbum praeteriti temporis cum adverbio praesentis temporis et dicit coram Deo neque praeteritum neque futurum esse, sed extra tem[poris]pus et in aeternitate omnia esse praesentia. Et tamen tempore praeterito voluit Spiritussanctus uti ad
25 notandam perfectionem nativitatis. Alioqui, si, ut res est, loqui volumus, hodie, quotidie et semper nascitur et natus est filius Dei. Nam aeternitas neque praeteritum neque futurum habet.

Ad hunc modum accipienda particula 'hodie' est pro tempore, scilicet Dei, non nostro. Non enim nobiscum loquitur Deus, sed cum illo, qui est
30 extra tempus apud Deum. Nos habemus ista temporum discrimina, ut aliud sit hodie, aliud heri, aliud cras. Hanc differentiam nescit aeternitas, ubi nullum est tempus, neque praeteritum nec futurum, sed perpetuum hodie, sicut Petrus dicit: 'Unus dies apud Dominum sicut mille anni, et mille anni sicut unus dies'. Nam principium, finis et medium temporis apud Deum
35 sunt unum momentum.

Haec verba sicut psitaci loquimur sine intellectu, sumus enim temporales seu, ut verius dicam, una exigua particula temporis. Nam quod fuimus, abiit, quod autem futurum est, eo caremus. Ita de tempore nihil

Hs] est in uno momento apud deum. Nos non comprehendimus, nos sumus ein
 stude a continuo mundi. 6 taus]ent iare, sed coram eo omnia praesentia.
 'Hodie' ergo declarat aeternam nativitatem, quod filius non sit temporaliter
 genitus, qui heri non fuerit et cras non erit, sed qui 'hodie' i. e. in aeternum, 5
 qui nec principium nec finem habet, sed aeternitatem perfectissimam. Ista
 speculatio Augustini bene placet. Verus homo natus ex semine secundum
 tempus etc. Qui vult sapere, signet se cruce et caveat speculationem.
 1. Cor. 2. 9 Nemo homo hoc excogitabit, 'non ascendet in cor hominis', ut diceretur de
 filio, qui dei filius. non in nobis nata verba, ergo per nos non regulanda,
 sed audienda et credenda. Evangelium ergo est nova doctrina ultra legem 10
 Mosi, quam filius praedicat ex mandato patris, [Mt. 16^b] quod ipse sit verus
 Rex super montem Sion et verus filius dei. Isto posito articulo habes
 Evangelium, postea amplificabit se per sua facta, verba, modo credas verum
 hominem et filium unicam personam. Ablato eo articulo nihil reliqui est

6 über semine stelit Abrahae
 12 Sion o

7 tempus c aus dempus

zu 10 Evangelium r

Dr] habemus, nisi momentaneum quiddam, quod praesens est. Pertinet igitur 15
 adverbium 'Hodie' ad illam aeternam nativitatem Filii, quae manifeste con-
 vincit, eum non esse creaturam, Siquidem 'hodie', hoc est, in aeternum est
 natus, sine principio et sine fine, in praesentissima, ut sic dicam, nativitate.

Dixi autem supra, si conferas haec; quod et ab aeterno sit natus hic
 filius, et tamen sit Rex in Zion, sequi duplicem eius esse nativitatem, extra 20
 tempus et in tempore, et simul verum hominem et verum Deum esse hanc
 personam ex Maria virgine natam.

Id quomodo aut factum sit, aut potuerit fieri, cave disputes subtilius.
 Verbum sequere simplici fide, quod de his rebus sic nos docet, et disputa-
 tiones fuge. Non enim hominum hoc figmentum est, ut de hoc homine ex 25
 Maria nato dicatur, esse Deum, esse a Patre ab aeterno genitum, Scriptura
 sola nos hoc docet. Credamus igitur tanquam articulum nobis divinitus,
 sine nostro invento, traditum et ostensum, nec aestimemus tantas res ex
 nostra mendicitate, qui tantum breve momentum de tempore habemus,
 aeternitatem autem ne intelligimus quidem. 30

Habetis igitur iam praecipuos fidei nostrae articulos ostensos in hoc
 Psalmo. Quis et qualis Rex sit Christus, Nempe a Patre ab aeterno genitus,
 et constitutus super montem Zion, Deinde quale eius sit regnum, quod
 scilicet Doctor sit ultra legem et Mosen. Docet enim non de nostris ope-
 ribus, sed de se, quod sit aeternus filius Dei, ut excitet nos ad amplecten- 35
 dum se et ad fiduciam suorum meritorum et operum.

Haec qui admittit et credit, huic mox se amplificabit hic Rex per sua
 dicta et facta; verbum eius non contemnes neque negliges, Scis enim Dei

Hs] pietatis etc., Ut Turca *helt* Christum pro propheta. Sic in Papatu contemptui habita doctrina, ideo passio Christi fuit tantum historia, quia apud Papam nihil sunt Euangelia quam historia de Christo. Sic fit historia ex Christi factis et verbis, si amissum principium Euangelii. Si vero dico: est
 5 verus Rex super etc. et filius verus dei, Tum audio eius verbum, quid faciat, quod pro me natus, passus, suscitatus sedet in dextera etc., defendat contra diabolum, liberet a morte et peccatis. Ista non historia sunt, sed res viventes, ut vivificent nos. Non tum historia ut Davidis, sed res in eternum vivens, quia ipse Rex in eternum: 'hodie'. A priori est descriptus, quod pater
 10 genuerit filium incomprehensibiliter, impossibile, quod ratio cognoscat, quae, ubi computat tempus, ponit tria: praesens, perfectum, futurum. Iam veniet a posteriori et ostendet eum deum ab ipsis effectibus, eum esse deum non solum a principiis et causis.

1 Christum o zu 5/6 Officium Christi r 9 über A priori steht a causa efficiente

Dr] filium esse; In facta quoque eius intueberis; et summa cum voluptate audies,
 15 quod factus sit homo, quod passus sit mortem crucis, quod ex morte excitaverit ipse se. Statues enim haec non sua causa facta, cui, quia filius Dei est, nihil deerat, sed tua, ut tu a morte, a peccato, a Satanae laqueis et tyrannide fieres liber. Confides igitur in hunc Regem, et per ipsum statues te potiturum aeterna vita. Haec omnia sequentur, cum firmiter hunc articulum retinebis, quod Christus sit Dei aeternus filius.
 20

Qui autem hunc articulum non firmiter retinent, hi aut, sicut Turcae, si magnificent Christum, iudicabunt eum Prophetam esse, aut, sicut, Papa, non magnificent eius opera et verba, sed quaerent sibi praesidia alia, quibus remissionem peccatorum et vitam aeternam sperent. Norunt hi
 25 quoque ex Maria natum et sub Pontio Pilato passum, Sed haec omnia eis historica tantum sunt, non excitantur ad fidem, non concipiunt per haec certam spem salutis, Sed, sicut legunt historias regum Iuda aut Israel, ita haec quoque de Christo norunt. Non enim potest aliter fieri; totum Evangelium tantum historia fit amissa hac capitali sententia de aeterna nativitate
 30 Christi. In hac enim posita sunt omnia. Itaque qui hanc tenent, apud hos dicta et facta Christi non sunt mortuae historiae, sed res viventes, nobis ideo a Filio Dei obiectae, ut nos per eas viveremus.

Igitur notate hunc versum diligentissime: 'Filius meus es tu, Ego hodie genui Te'. Sunt pauca verba, sed immensum pondus habent, ac ratione
 35 comprehendi non possunt, quae, cum se extra tempus et temporalia proripit, prorsus coeca et stupida est, nihil neque videns nec sentiens. Fide igitur opus est, Ratio autem, sicut Paulus de mulieribus in Ecclesia praecipit, nihil
 loquatur, sed sileat.

Hs] 27. Maij. ¹ 'Postula a me, et dabo': proxime audistis institutum Regem et
 v. 8 sacerdotem, sed eum, qui vere sit filius dei, natura etiam. 'Ego hodie' dicit.
 Servat propheta eam phrasin quam Sanctus Iohannes Euangelista, In quo
 5. 5. videtis, quod dominus noster refert omnia ad patrem. Sicut dicit ad Eb.
 Ne videatur seipsum vocare et ingerere ad officium regni et sacerdocii, ⁵
 allegat auctoritatem patris, alioqui poterat verbis aliis dicere: Ego sum filius
 8. 7. dei, Rex etc., sed: 'dominus dixit ad me', pater loquitur, non Ego. [28. 17^a]
 Haec iam dicta sunt de ipsa persona instituta, sacerdote et Rege, sed non
 sine cruce, quia 'Reges principes etc. tumultuantur etc. adversus Christum' etc.
 Quod ist de passione, quod iste damnatus, vexatus etc., non solum in sua ¹⁰
 persona, cum viveret, sed etiam postquam moreretur, tamen debet[ur] postea

2 qui (sit, qui) vere 3 Iohannes Sanctus zu 3 Phrasis Iohannica r 4 über
 ad (1.) steht in über ad Eb. steht cap. 5. zu 4 Eb. 5. r 5 seipsum (se) 9 cruce
 über X 11 über moreretur steht in Apostolis etc.

¹) Das Folgende bis S. 269, 6 ist sehr stark umgearbeitet.

Dr] Sicut autem Spiritussanctus nos de Rege hoc docuit hactenus a priori
 seu (si modo ita dicere licet) ab efficiendi causa, quod a Patre ab aeterno
 sit genitus, Ita iam perget eum describere a posteriori et ostendet ex ipsis
 effectibus hunc Regem non solum hominem, sed Deum esse. 15

v. 8 Postula a me, et dabo tibi gentes hereditatem, et possessionem
 tuam terminos terrae.

Haec simul ad regni et personae descriptionem referenda sunt. Arri-
 puit Arius quoque hunc locum contra divinitatem. Si, inquit, Christus
 natura Deus est, iam antea est Dominus Gentium et finium terrae. Sed hic ²⁰
 postulat tanquam inferior Deo et accipit, quod antea non habuit, Igitur non
 est Deus, sed perfectissima creatura, unde etiam nomen habet et vocatur
 filius Dei. Sic fiunt subtilia ingenia officina Satanae, postquam a verbo se
 patiuntur abduci et nituntur suo sensu.

Quin potius invertimus totum argumentum et sic concludimus: Filius ²⁵
 hic constituitur Dominus finium terrae, hoc est, totius creaturae, Ergo sequitur
 eum esse natura Deum. Sic enim Dominus dicit: 'Gloriam meam non dabo
 Sel. 49, 8 alteri'. Huic dat gloriam suam, Ergo non dat alieno, sed sibi simili, hoc est,
 Deo. Et tamen manet differentia personarum, Alius enim dat, Alius autem
 postulat dari, imo iubetur postulare. Cur autem hoc? Si Deus est, cur sibi ³⁰
 non sumit, quod suum est? quid opus est eum postulare?

Respondeo: Loquitur Psalmus de filio Dei, non sicut ab aeterno fuit.
 Hac enim ratione est Dominus creaturae, nihil accipit, sed omnia habet. Sed
 loquitur de Rege in Zion, hoc est, de filio Dei incarnato, de homine nato ex
 Maria virgine et incipiente regnum suum in corporali Zion per Euangelium. ³⁵

Hs]gloriarī. Hic sequitur sua glorificatio, quod, quem oderunt isti 4 etc., erit dominus orbis terrarum. Ideo propheta iterum loquitur in persona patris et non filii.

'Postula': Illam phrasin Ebraicam iam scitis. 'Hereditatem': possessionem, i. e. faciam te dominum omnium gentium, omnium finium terrae, regnum tuum erit sine fine. 'Imperium sine fine dedi.'¹ Virgilius vester²: postquam te crucifixerint adversarii, eris rex. qui hanc gloriam regni intellexeret, esset Christianus. Ista duo oportet coniungi: Christum necesse est pati et regnare, Ipsum esse extreme conculcatum etc. et Summe glorificatum et exaltatum. Sic a principio mundi et semper, non solum suo tempore, quando fuit, sed quamdiu eius regnum durat.

'Postula': Hoc verbum significat iterum, quod filius sese non intrudit. Iohannica est phrasī: 'Pater maior me est', 'Doctrina mea non mea', 'qui credit in me, non' etc., 'qui me audit', — semper refert ad patrem et inducit autorem patrem, Non solum ad terrendos impios, sed etiam pios consolandos. Qui contempserit verbum meum, videbit, quem contemnat; Si credit, etc., — quia doctrina mea non mea. Est qui quaerat et iudicet. Ergo me audire est eum audire, qui vocatur pater, deus omnipotens. Ideo paveat universa creatura, quando Ego loquor. Econtra laetetur, quicumque audierit me. Tu passus es etc. Quid dem tibi? num 10 000 fl. 3in3? Num aliquem magnum Episcopatum? sed aliquid melius, postula tantum!

zu 4 'Dabo tibi gentes' r 6 vester o 7 postquam mit Strich zu faciam Z. 5
gerungen zu 9 Christum < Pati zu 12 'Postula a me' r zu 13 Iohannica
Regnare r
phrasī r 14 patrem o 18 über me steht Christum 20 über Tu steht o fili
21 über sed steht &

¹) Vergil, Aeneis lib. I, 279.

²) Gemeint ist Gott, der zu Christus spricht.

Dr] Huic homini, qui infra Angelos humiliatus est, tradit imperium in gentes Deus, ut omnes ei pareant, ut omnes per eum remissionem peccatorum et vitam aeternam sperent, Et iubetur Filius postulare hoc imperium, ut scilicet ubique se ostendat reverentia erga Patrem et ineffabilis humilitas. Non intrudit se, non ultro rapit, In humiliatione crucis manet, sicut dicit: 'Discite a me, quia mitis sum et humilis corde', et expectat, dum Pater eum exaltet.

Est igitur Iohannica haec Phrasī, hoc est, Christi propria. Ad hunc enim modum solet loqui: 'Pater maior me est'. 'Verba, quae loquor, non mea sunt.' 'Pater operatur, et ego operor.' Ubique enim solet Patrem autorem allegare et referre omnia sua ad Patrem, Non solum ad terrendos impios, sed etiam ad consolandos pios, sicut paulo ante diximus.

Discito igitur urgere contra Arianos hunc versum. Accipit Christus dominium in Gentes, accipit autem sic, ut ipse sit Dominus, ut per ipsum Gentes accipiant 'iusticiam et iudicium, beneficentiam et veritatem', Sicut Psalmus 89.

Hs] hoc dicitur nobis. Quid? Eris mihi similis, quia totum orbem terrarum, omnes gentes, quas unquam nulli dedi, tibi dabo, i. e. meum regnum, tantum hoc differt, ut a me postules, Ego sum dator et autor primus. [21. 17^b] Oportet nos assuescere istis sermonibus propter futuros Arrianos. Ante nativitatem Christi riserunt² verbum, sic hodie. Nos habemus Textum, quem non finximus, sed invenimus ante 2 milia annorum. Invenimus exempla Arrianorum, sed tamen mansit Iesus Christus, verus filius dei et virginis est
 5
 10
 15
 20
 25
 30
 35
 40
 45
 50
 55
 60
 65
 70
 75
 80
 85
 90
 95
 100
 105
 110
 115
 120
 125
 130
 135
 140
 145
 150
 155
 160
 165
 170
 175
 180
 185
 190
 195
 200
 205
 210
 215
 220
 225
 230
 235
 240
 245
 250
 255
 260
 265
 270
 275
 280
 285
 290
 295
 300
 305
 310
 315
 320
 325
 330
 335
 340
 345
 350
 355
 360
 365
 370
 375
 380
 385
 390
 395
 400
 405
 410
 415
 420
 425
 430
 435
 440
 445
 450
 455
 460
 465
 470
 475
 480
 485
 490
 495
 500
 505
 510
 515
 520
 525
 530
 535
 540
 545
 550
 555
 560
 565
 570
 575
 580
 585
 590
 595
 600
 605
 610
 615
 620
 625
 630
 635
 640
 645
 650
 655
 660
 665
 670
 675
 680
 685
 690
 695
 700
 705
 710
 715
 720
 725
 730
 735
 740
 745
 750
 755
 760
 765
 770
 775
 780
 785
 790
 795
 800
 805
 810
 815
 820
 825
 830
 835
 840
 845
 850
 855
 860
 865
 870
 875
 880
 885
 890
 895
 900
 905
 910
 915
 920
 925
 930
 935
 940
 945
 950
 955
 960
 965
 970
 975
 980
 985
 990
 995
 1000
 1005
 1010
 1015
 1020
 1025
 1030
 1035
 1040
 1045
 1050
 1055
 1060
 1065
 1070
 1075
 1080
 1085
 1090
 1095
 1100
 1105
 1110
 1115
 1120
 1125
 1130
 1135
 1140
 1145
 1150
 1155
 1160
 1165
 1170
 1175
 1180
 1185
 1190
 1195
 1200
 1205
 1210
 1215
 1220
 1225
 1230
 1235
 1240
 1245
 1250
 1255
 1260
 1265
 1270
 1275
 1280
 1285
 1290
 1295
 1300
 1305
 1310
 1315
 1320
 1325
 1330
 1335
 1340
 1345
 1350
 1355
 1360
 1365
 1370
 1375
 1380
 1385
 1390
 1395
 1400
 1405
 1410
 1415
 1420
 1425
 1430
 1435
 1440
 1445
 1450
 1455
 1460
 1465
 1470
 1475
 1480
 1485
 1490
 1495
 1500
 1505
 1510
 1515
 1520
 1525
 1530
 1535
 1540
 1545
 1550
 1555
 1560
 1565
 1570
 1575
 1580
 1585
 1590
 1595
 1600
 1605
 1610
 1615
 1620
 1625
 1630
 1635
 1640
 1645
 1650
 1655
 1660
 1665
 1670
 1675
 1680
 1685
 1690
 1695
 1700
 1705
 1710
 1715
 1720
 1725
 1730
 1735
 1740
 1745
 1750
 1755
 1760
 1765
 1770
 1775
 1780
 1785
 1790
 1795
 1800
 1805
 1810
 1815
 1820
 1825
 1830
 1835
 1840
 1845
 1850
 1855
 1860
 1865
 1870
 1875
 1880
 1885
 1890
 1895
 1900
 1905
 1910
 1915
 1920
 1925
 1930
 1935
 1940
 1945
 1950
 1955
 1960
 1965
 1970
 1975
 1980
 1985
 1990
 1995
 2000
 2005
 2010
 2015
 2020
 2025
 2030
 2035
 2040
 2045
 2050
 2055
 2060
 2065
 2070
 2075
 2080
 2085
 2090
 2095
 2100
 2105
 2110
 2115
 2120
 2125
 2130
 2135
 2140
 2145
 2150
 2155
 2160
 2165
 2170
 2175
 2180
 2185
 2190
 2195
 2200
 2205
 2210
 2215
 2220
 2225
 2230
 2235
 2240
 2245
 2250
 2255
 2260
 2265
 2270
 2275
 2280
 2285
 2290
 2295
 2300
 2305
 2310
 2315
 2320
 2325
 2330
 2335
 2340
 2345
 2350
 2355
 2360
 2365
 2370
 2375
 2380
 2385
 2390
 2395
 2400
 2405
 2410
 2415
 2420
 2425
 2430
 2435
 2440
 2445
 2450
 2455
 2460
 2465
 2470
 2475
 2480
 2485
 2490
 2495
 2500
 2505
 2510
 2515
 2520
 2525
 2530
 2535
 2540
 2545
 2550
 2555
 2560
 2565
 2570
 2575
 2580
 2585
 2590
 2595
 2600
 2605
 2610
 2615
 2620
 2625
 2630
 2635
 2640
 2645
 2650
 2655
 2660
 2665
 2670
 2675
 2680
 2685
 2690
 2695
 2700
 2705
 2710
 2715
 2720
 2725
 2730
 2735
 2740
 2745
 2750
 2755
 2760
 2765
 2770
 2775
 2780
 2785
 2790
 2795
 2800
 2805
 2810
 2815
 2820
 2825
 2830
 2835
 2840
 2845
 2850
 2855
 2860
 2865
 2870
 2875
 2880
 2885
 2890
 2895
 2900
 2905
 2910
 2915
 2920
 2925
 2930
 2935
 2940
 2945
 2950
 2955
 2960
 2965
 2970
 2975
 2980
 2985
 2990
 2995
 3000
 3005
 3010
 3015
 3020
 3025
 3030
 3035
 3040
 3045
 3050
 3055
 3060
 3065
 3070
 3075
 3080
 3085
 3090
 3095
 3100
 3105
 3110
 3115
 3120
 3125
 3130
 3135
 3140
 3145
 3150
 3155
 3160
 3165
 3170
 3175
 3180
 3185
 3190
 3195
 3200
 3205
 3210
 3215
 3220
 3225
 3230
 3235
 3240
 3245
 3250
 3255
 3260
 3265
 3270
 3275
 3280
 3285
 3290
 3295
 3300
 3305
 3310
 3315
 3320
 3325
 3330
 3335
 3340
 3345
 3350
 3355
 3360
 3365
 3370
 3375
 3380
 3385
 3390
 3395
 3400
 3405
 3410
 3415
 3420
 3425
 3430
 3435
 3440
 3445
 3450
 3455
 3460
 3465
 3470
 3475
 3480
 3485
 3490
 3495
 3500
 3505
 3510
 3515
 3520
 3525
 3530
 3535
 3540
 3545
 3550
 3555
 3560
 3565
 3570
 3575
 3580
 3585
 3590
 3595
 3600
 3605
 3610
 3615
 3620
 3625
 3630
 3635
 3640
 3645
 3650
 3655
 3660
 3665
 3670
 3675
 3680
 3685
 3690
 3695
 3700
 3705
 3710
 3715
 3720
 3725
 3730
 3735
 3740
 3745
 3750
 3755
 3760
 3765
 3770
 3775
 3780
 3785
 3790
 3795
 3800
 3805
 3810
 3815
 3820
 3825
 3830
 3835
 3840
 3845
 3850
 3855
 3860
 3865
 3870
 3875
 3880
 3885
 3890
 3895
 3900
 3905
 3910
 3915
 3920
 3925
 3930
 3935
 3940
 3945
 3950
 3955
 3960
 3965
 3970
 3975
 3980
 3985
 3990
 3995
 4000
 4005
 4010
 4015
 4020
 4025
 4030
 4035
 4040
 4045
 4050
 4055
 4060
 4065
 4070
 4075
 4080
 4085
 4090
 4095
 4100
 4105
 4110
 4115
 4120
 4125
 4130
 4135
 4140
 4145
 4150
 4155
 4160
 4165
 4170
 4175
 4180
 4185
 4190
 4195
 4200
 4205
 4210
 4215
 4220
 4225
 4230
 4235
 4240
 4245
 4250
 4255
 4260
 4265
 4270
 4275
 4280
 4285
 4290
 4295
 4300
 4305
 4310
 4315
 4320
 4325
 4330
 4335
 4340
 4345
 4350
 4355
 4360
 4365
 4370
 4375
 4380
 4385
 4390
 4395
 4400
 4405
 4410
 4415
 4420
 4425
 4430
 4435
 4440
 4445
 4450
 4455
 4460
 4465
 4470
 4475
 4480
 4485
 4490
 4495
 4500
 4505
 4510
 4515
 4520
 4525
 4530
 4535
 4540
 4545
 4550
 4555
 4560
 4565
 4570
 4575
 4580
 4585
 4590
 4595
 4600
 4605
 4610
 4615
 4620
 4625
 4630
 4635
 4640
 4645
 4650
 4655
 4660
 4665
 4670
 4675
 4680
 4685
 4690
 4695
 4700
 4705
 4710
 4715
 4720
 4725
 4730
 4735
 4740
 4745
 4750
 4755
 4760
 4765
 4770
 4775
 4780
 4785
 4790
 4795
 4800
 4805
 4810
 4815
 4820
 4825
 4830
 4835
 4840
 4845
 4850
 4855
 4860
 4865
 4870
 4875
 4880
 4885
 4890
 4895
 4900
 4905
 4910
 4915
 4920
 4925
 4930
 4935
 4940
 4945
 4950
 4955
 4960
 4965
 4970
 4975
 4980
 4985
 4990
 4995
 5000
 5005
 5010
 5015
 5020
 5025
 5030
 5035
 5040
 5045
 5050
 5055
 5060
 5065
 5070
 5075
 5080
 5085
 5090
 5095
 5100
 5105
 5110
 5115
 5120
 5125
 5130
 5135
 5140
 5145
 5150
 5155
 5160
 5165
 5170
 5175
 5180
 5185
 5190
 5195
 5200
 5205
 5210
 5215
 5220
 5225
 5230
 5235
 5240
 5245
 5250
 5255
 5260
 5265
 5270
 5275
 5280
 5285
 5290
 5295
 5300
 5305
 5310
 5315
 5320
 5325
 5330
 5335
 5340
 5345
 5350
 5355
 5360
 5365
 5370
 5375
 5380
 5385
 5390
 5395
 5400
 5405
 5410
 5415
 5420
 5425
 5430
 5435
 5440
 5445
 5450
 5455
 5460
 5465
 5470
 5475
 5480
 5485
 5490
 5495
 5500
 5505
 5510
 5515
 5520
 5525
 5530
 5535
 5540
 5545
 5550
 5555
 5560
 5565
 5570
 5575
 5580
 5585
 5590
 5595
 5600
 5605
 5610
 5615
 5620
 5625
 5630
 5635
 5640
 5645
 5650
 5655
 5660
 5665
 5670
 5675
 5680
 5685
 5690
 5695
 5700
 5705
 5710
 5715
 5720
 5725
 5730
 5735
 5740
 5745
 5750
 5755
 5760
 5765
 5770
 5775
 5780
 5785
 5790
 5795
 5800
 5805
 5810
 5815
 5820
 5825
 5830
 5835
 5840
 5845
 5850
 5855
 5860
 5865
 5870
 5875
 5880
 5885
 5890
 5895
 5900
 5905
 5910
 5915
 5920
 5925
 5930
 5935
 5940
 5945
 5950
 5955
 5960
 5965
 5970
 5975
 5980
 5985
 5990
 5995
 6000
 6005
 6010
 6015
 6020
 6025
 6030
 6035
 6040
 6045
 6050
 6055
 6060
 6065
 6070
 6075
 6080
 6085
 6090
 6095
 6100
 6105
 6110
 6115
 6120
 6125
 6130
 6135
 6140
 6145
 6150
 6155
 6160
 6165
 6170
 6175
 6180
 6185
 6190
 6195
 6200
 6205
 6210
 6215
 6220
 6225
 6230
 6235
 6240
 6245
 6250
 6255
 6260
 6265
 6270
 6275
 6280
 6285
 6290
 6295
 6300
 6305
 6310
 6315
 6320
 6325
 6330
 6335
 6340
 6345
 6350
 6355
 6360
 6365
 6370
 6375
 6380
 6385
 6390
 6395
 6400
 6405
 6410
 6415
 6420
 6425
 6430
 6435
 6440
 6445
 6450
 6455
 6460
 6465
 6470
 6475
 6480
 6485
 6490
 6495
 6500
 6505
 6510
 6515
 6520
 6525
 6530
 6535
 6540
 6545
 6550
 6555
 6560
 6565
 6570
 6575
 6580
 6585
 6590
 6595
 6600
 6605
 6610
 6615
 6620
 6625
 6630
 6635
 6640
 6645
 6650
 6655
 6660
 6665
 6670
 6675
 6680
 6685
 6690
 6695
 6700
 6705
 6710
 6715
 6720
 6725
 6730
 6735
 6740
 6745
 6750
 6755
 6760
 6765
 6770
 6775
 6780
 6785
 6790
 6795
 6800
 6805
 6810
 6815
 6820
 6825
 6830
 6835

Hs] 'Dabo tibi': i. e. declarabo te et constituam talem dominum, quem agnoscent omnes creaturae, etiam angeli. Tuum est, postules, ut accipias a me, quia sanguine, cruce glorificaberis, per passionem transibis in gloriam. Eris in passione vexatus, clamabis ad me, dabo omnia *da fur*. Dabo per
 5 declarationem, clarificationem, ut dicatur: *Du seist herr et Gott*. quia gentes *foltu nicht nhemen* pro materia, sed cum omnibus suis iusticiis, sapientia, regnis, potentiis et quicquid habent. Quando dicit: 'omnes gentes', non loquitur de *oßfen, fue, laubgras*, sed quicquid est mundus. 'Gentes' sunt populi per orbem distributi cum suis legibus, religionibus, suis iusticiis, sapien-
 10 tia etc. Et sic uno vocabulo audiat, quicquid est in orbe terrarum sapiens etc. Haec est abrogatio etc. non solum Mosi, sed abrogat omnia Imperia, iusticias, cappas etc. Dabo tibi omnes Monachos; omnia, quaecunque sunt iustissima etc., tibi servient, te agnoscent dominum. Eris totus, Et fac totum etc. [Bl. 18^a] Est abrogatum, quicquid est in orbe terrarum,
 15 i. e. nemo placebit, nemo erit in gratia nisi sub te; qui te diligit, *fol mein find sein*. Econtra. *Das ist ein grosser Dator*, quia condidit omnia, coelum, terram, solem etc. et habet omnes gentes in manu. Istis verbis nobis in- nitendum, quia scandalum est in contrarium, quia 4 tumultuantur etc. Sed

zu 1 'Dabo tibi' r 3 cruce über X 4 über Dabo steht scilicet 6 materia] ma⁹
 zu 6 'Gentes' r 7 über potentiis steht legibus 9 cum fehlt 10 über audiat steht
 igitur 11 abrogat o 13 vor dominum nochmals te 17 habet o 18 über 4 steht
 reges, principes etc.

Dr] Sicut Christus dicit hunc ipsum Psalmi locum quasi enarrans: 'Omnis *Matth. 28, 18*
 20 potestas mihi tradita est in coelo et in terra', Ita consequemur, quod optamus, nec dubitabunt animi nostri, sicut necessario Turcarum et Iudaeorum animi dubitant, invocantes, quem non norunt. Nos autem Christum novimus declaratum filium Dei, cum daretur ei potestas in Gentes. Itaque 'orantes in nomine eius consequimur quidquid oramus'. Haec initio contra *304. 16, 23*
 25 Arianam pestem ad confirmandum nostrae fidei summum articulum paucis sint dicta. Nunc explicamus verba.

Constitutus est hic Rex in sede sui Patris David, Zion. Ibi in populo Davidis incipit regnum suum, non gladio, sicut David, sed tantum verbo, Est enim praedicator. Sed regnum in Zion et populo Davidis coeptum non
 30 ibi finitur, sed proferuntur Regni huius fines in omnes Gentes et ad terrae terminos, Hoc est, Regnum coeptum in Ierusalem, verbum in Zion primo praedicatum, evulgatur in totum orbem terrarum, sicut Psalmus 19. dicit: *Ps. 19, 4f.*
 'Non sunt loquellae neque sermones, ubi non audiat vox eorum. In omnem terram exivit sonus eorum et in fines orbis terrae verba eorum'.

35 Est igitur cum hoc versu coniungendus is, qui praecessit, ne ideo, quia Christus praedicatur Dominus et rex totius mundi, in eam insaniam prolabar, ut omnia politica imperia ideo existimes aut non legitima imperia

Hs] insaniant etiam diabol[i cum toto inferno et privata lucta inter diabolum et cor nostrum, saeviat lex, peccatum, pavor, — 'Tibi dabo'; quicquid est privati, publici, ist hin weg genommen. Non loquitur de rapinis, sed de rebus, quae pertinent ad salutem vel damnationem eternam. Furiat Papa, Turca, Monachi, Episcopi, Iudaei, anima et iam tumultuantur contra Christum, sed 5
 sie sollen dir geben etc. Si volunt clementer, bene; si non, violenter. Istud est pro impiis terror, pro nobis consolatio, quod eum dominum habemus, qui mundi sit haeres, quamquam in praesens non appareat etc. Tempore Apostolorum Christi regnum erat miserrimum, Romana potentia opposuit se omnib[us] viribus, vexatum Euangelium, fusus sanguis. Sed es hieß: 'Postula, 10

2 est unten zu 2 ff. 'DABO' am Rande quer geschrieben 6 über etc. steht honorem etc. 8 sit haeres vom Rande eingewiesen zu 10 hinter sanguis ist multorum milium martyrum vom Rande eingewiesen

Dr] aut latrocinia esse, Sicut quidam inepte disputant. Praecedens enim versus hunc Regem dicit Doctorem esse, Igitur non dissipabit politias, non mutabit leges civiles, non rapiet regna. Haec manebunt eadem conditione, qua antea in mundo fuere, Hoc est, facientes officium Reges et Principes erunt felices, Contra, negligenter administrantes officium dabunt poenas. 15

Hunc mundi sive cursum sive ordinem non mutabit hic Rex, nec abolebit. Regnum enim eius non est de hoc mundo, Sed ad omnia regna, ad respublicas omnes afferet novum verbum et doctrinam novam de se, Quod omnes, qui credunt in ipsum et baptizantur, habituri sint remissionem peccatorum et vitam aeternam. Hoc huius Regis regnum, haec eius Dominatio, 20
 hoc imperium eius est. Qui igitur non credent, qui non amplectentur eum, hi aeterna morte punientur, nec poterunt se evolvere ex peccatis aut effugere peccati poenam.

Sed hoc Regis nostri regnum, haec eius doctrina est occasio motuum, de quibus Psalmus initio dixit. Tumultuantur enim Gentes, Populi meditantur, Reges se commovent et Principes conspirant tantum ideo, ut hunc Regem et doctrinam eius, qua regnat, aboleant, Idque hanc ob causam non tantum sunt instructi ratione et sapientia Gentes et Populi, sed etiam libero arbitrio, quo se conformant ad honestam et in speciem sanctam vitam. Nisi enim hoc aliquo modo in hominis viribus esset positum, quid disciplina, 30
 quid leges prodessent? Quod autem quidam legum vinculis constringi cupiditates suas sinunt, quidam autem tanquam rabiosi canes vincula perrumpunt et indulgent cupiditatibus, quis non videt hoc rationis humanae opus esse, quod etiam sine Spiritus sancto ipsa per se praestare potest?

His igitur donis, scilicet Lumine rationis et libertate arbitrii inflantur 35
 Gentes et Regem hunc cupiunt oppressum, qui simul et rationis lumen et libertatem arbitrii damnat et abiicit tanquam ad remissionem peccatorum et

Hs] dabo.' Tandem subiecta ista potentia. Iam hodie furit Papa omnibus suis viribus, *Er sol doch her halten*.¹ Ipsi omnes sollen heißen: 'Dabo adversarios' etc. Sic in corde saeviat terror mortis etc., *Es heißt 'dabo'*. Affligere potest, insurgere potest, sed vincere non. Assistunt quidem Reges terrae, tumultuantur
 5 gentes etc. Vexare nos potest mundus, peccatum, conscientia et diabolus, sed vincere ist *hñ verboten*, quia: Ego magnus dator dabo; Du solt meus regulus sein *zu Sion* et nemo impedit. Sic fiet. Verbo dei nihil poterit resistere. Si etiam fit, non *wert*²; *she auff* Cinglius et alii etc., non durat.

1 hodie *scheint c in hodieque*
 nulus 8 *über wert steht* perdurat

4 Assistunt] Asistent

7 *über regulus steht* dominus

¹) *büßen, unterliegen.* ²) = *währt.*

Dr] 10 vitam aeternam inutilia. Docet enim hic rex, Remissionem peccatorum et vitam aeternam tantum per suam mortem et merita sua contingere, ac sibi hanc a Patre traditam potestatem dicit. Caeterum lumine rationis et arbitrio seu voluntate vult homines uti ad huius mundi res gubernandas et ad prae-standam in externa vita honestatem. Nam ad hoc ambo haec ratio et voluntas
 15 valent. Sed hoc gentibus exiguum videtur, salvari per haec naturae dona volunt. Id cum reprehendit Christus, movent turbas et damnant Doctorem seu Regem hunc cum sua doctrina.

Quomodo igitur, inquires, Christus Rex est Gentium, Siquidem Gentes cum nolunt et damnant, Siquidem contra eum movent turbas? Respondeo:
 20 Si Gentes abiicientes Christum id cum suo commodo facerent, Ibi sane nasceretur incommodum regi Christo. Sed Gentes abiiciunt Christum cum suo summo periculo et certissima perditione. Igitur Christi regnum hac ratione non laeditur, sed incredulus mundus sibi ipsi nocet et accersit damnationem.

25 Manet igitur sententia haec: Tradidit Dominus Christo Regi imperium in omnes gentes, Itaque ipse per Euangelium suum omnes gentes vocat ad fidem. Qui audiunt et parent Euangelio, accipiunt remissionem peccatorum et vitam aeternam. Qui autem non credunt, hi manent in peccatis, nec rationis beneficio nec liberi arbitrii viribus ex peccatis se possunt evolvere.
 30 Non igitur Christi regno, cui se opponunt, sed sibi ipsis nocent.

Pertinet igitur hic versus non solum eo, ut ostendat legem Mosis abrogandam, siquidem novum regnum a Christo institutum etiam in Gentes transferendum est, Sed ad abolenda omnia, quae per rationem et voluntatem hominis possunt perfici, quod ad salutem et vitam aeternam nihil valeant.
 35 Non igitur disciplina, non caeterae virtutes, quae a voluntate fingi possunt,

Hs] 'Gentes': i. e. quicquid est in gentibus iustitiae, sapientiae, potentiae, erit tibi obnoxium et reum et sol nihil coram te gelten. condemno simpliciter gentes, nisi imploraverint te et acceptae fuerint in te et per te. find sonst¹, seien sie so from sie wollen et sanctas leges habeant, utcunque etc. Das heist dare haereditatem et possessionem etc. [Bl. 18^b] Hoc dicitur in terrorem 5 impiorum et consolationem piorum, quod tandem domini etc. Et nota ista verba contra Arrianos, quantum situm in istis verbis: Quid est gentes? Num Hispania? Gallia? Sicut Reges dominantur gentibus; sed quicquid est in gentib[us]; non est tantum dominari super corpora, ut Reges et Caesar, sed est dominus gentium, in quibus est sapientia, iustitia, leges, iura, non 10 tantum pecunia et corpora; haec omnia damnata coram te et ad te. Coram mundo sint aliquid, sed nisi te adoraverint, sunt damnati. Dominatur

zu 1 'Gentes' r 2 sol o 4 seien sie vom Bande eingewiesen zu 7 Arriani r
zu 8 'Gentes' 1 11 haec mit Strich zu sapientia Z. 10 gezogen

¹) Erg. verloren.

Dr] non suscepta quantumvis difficilia opera remissionem peccatorum merentur aut nos cum Deo reconciliant, sed sola fides in filium Dei.

Sed, ut dixi, haec doctrina turbarum et tumultuum causa est in mundo. 15 Nam cur nos hodie damnamur, quam quod hunc Regem dicimus solum esse iusticiam nostram? quod sola in ipsum fide affirmamus contingere remissionem peccatorum et vitam aeternam? Sed nihil moveat nos furor mundi. Scimus enim ex hoc Psalmo, datum Regi nostro imperium in omnes Gentes, ut sint possessio eius, hoc est, ut per ipsum salventur et accipiant remis- 20 sionem peccatorum et Spiri[us] sanctum. Qui autem eum agnoscere nolunt, de his aliud iudicium postea erit.

Igitur vocabulum 'Gentes' non ita nude pro materia est accipiendum, sed complectitur omnia, quae Gentes habent, iusticias, sapientiam, potentiam, leges et caetera, quibus se credunt et adversus civilia mala et aeterna tutos. 25

Vide Romanum imperium non solum potentia, sed legibus quoque praeclare munitum. In eo invenies excellentes viros, quorum virtus ad coelum usque literis tollitur. Hos admiratur mundus et praedicat, ac imprimis religionis studio capiuntur animi. Sed quid dicit hic Psalmus? 'Postula a me et dabo tibi gentes' hoc est, non iuvabit Romanum imperium sua potentia, 30 non leges, non virtus, non religio: Tui sunt et tibi traditi, hoc est, Si in te crediderint, placebunt mihi et erunt in gratia, Si non, abiiciam et perdam eos, nec poterunt se tueri.

Pertinet igitur hic versus ad nos consolandos contra scandalum crucis. Nam, ut Psalmus initio dixit, Gentes tumultuantur, fremunt populi, insurgunt 35 Reges, Principes consultant, Neque abeunt haec sine Ecclesiae periculis et certis incommodis. Sed hic statuamus postulasse Christum imperium in

Hs] Christus Rex sic gentibus, ut etiam animabus, iusticiis etc. dominetur. Ibi comprehenditur diabolus, mors, vita, salus, iusticia, haec sunt autem dei. Ergo ille Rex, cui dat deus suum proprium Regnum, est verus deus, quia Caro, diabolus non possunt dominari super iustitiam etc. 'Regnum' simpli-
 5 citer vocat regnum super omnia, i. e. super summas res, ut est iustitia, salus, 3. 11
 damnatio, ut infra. Sunt clarissimi Textus ad defendendum articulum de divinitate Christi, de regno dei, Ubi non angelus helfen fan nec diabolus schaden. Angelus non potest vivificare, diabolus non occidere. Gentes habere in manu, das heist regnum dei proprie. Arrius: Christus est maxima
 10 creatura, perfectissima creatura et deus etiam de deo, natus homo, sed tamen

1 Christus Rex o über etiam steht simul 2 sunt über (est) 3 suum proprium o
 4 über 'Regnum' steht huius Regis 5 ut est o zu 7 Loci de divinitate Christi r
 8 non occidere o zu 9 ff. Arrii dogma de Christo r

Dr] Gentes et a Deo patre id ei traditum. Insaniet igitur mundus, tumultuetur Satan cum toto inferno, non tamen praevallebunt. Nam Christi regnum est et erit, ac dominabitur in medio Inimicorum suorum.

Ad hunc modum in privata quoque lucta erigamus nos, cum animi lege,
 15 peccato, morte terrentur. Ibi arripiamus versum hunc: 'Tibi dabo Gentes possessionem tuam et fines terrae haereditatem tuam', hoc est, statuamus Christum autoritate Patris constitutum Dominum super omnia, ut salus ex ipso solo pendeat. In huius igitur mortem cum simus baptizati, huius nomen cum invocemus, huius verbo cum nitamur, statuamus victoriam nostram fore
 20 ac nos per ipsum dominaturos morti et inferno. Non enim Deus Pater hic de aliis aut coepris concionatur, tradit Filio in manus omnia, ut per ipsum salvi fiant, qui credunt, qui autem non credunt, ut pereant et damnentur.

Non igitur mundus, non Satan, non cor nostrum nos perturbet. Affligimur quidem et premimur varie, Sed praecessit nos in hoc ipso curriculo
 25 filius Dei. Sensit is quoque fremitum gentium et Regum minas ac conatus, sed tandem declaratus est Rex omnium gentium terrae, et dominatur ad salutem credentium et damnationem incredulorum.

Insignis igitur hic proponitur consolatio pro credentibus, quod eum habemus Dominum, qui totius mundi sit Dominus, cui Reges et Gentes
 30 omnes, etiam Satan ipse servire et parere aut interire et perire debent. Si rem videas, nihil huiusmodi apparet, et tamen exitus ostendit Spiritus sanctum vera dicere.

Vide quale Regnum Christi fuerit temporibus Apostolorum. Pauci numero et iidem contemptissimi ac faex vulgi erant, qui Regem hunc praedicabant
 35 et mundo ostendebant. Contra Synagoga florebat et dignitate et potentia ac totis se opponebat viribus his nobis Doctoribus. Tandem accedebat Romanorum imperium, id multorum millium Martyrum sanguinem effundebat

Hs] non naturaliter, substantialiter deus, sed est creatus deus. Sic Turca concedit Christum super omnes prophetas etc. Istis verbis imponitur simplicib[us], sic non etc. Cui dat deus regnum suum proprium, quod est dei opus, *da*
 Ap[ostolus] 19, 11 gehört nicht ein creatur zu. Paulus fecit miracula. Sed ipsi: 'Deus operatus' per nos. Petrus non erat effector istorum operum, non autor, sed
 Ap[ostolus] 8, 15 instrumentum, prius cogeatur orare. Ibi vero tu, fili, eris autor, dat ei
 trifft. Si ipse accipit, ergo non est deus! Si deus dat, ergo non fuit etc.!
 Sed istis verbis declaratur, qualis sit. Nascitur, vadit, loquitur etc., postea
 Rö[m] 1, 4 dat i. e. declarat ei, qualis fuerit, per Evangelium, ut Ro. 1. Ibi dat, accipit
 Joh[ann] 5, 21, 36 et dicit, quicquid fecerit ille etc. 'Sicut pater vivificat', etc. Et: 'opera,
 quae facit pater, ego facio.' Das heißt nicht instrumentum, sed effector.
 [Bl. 19^a] Arrogare sibi potentiam ista faciendi non est instrumenti, ut Petrus

zu 1/2 Turca r 4 nicht (nicht) über Paulus steht Petrus zu 4 Cuius virtute
 apostoli fecerunt miracula r 6 fili o autor o 7 ipse o über Si deus dat steht istud
 iudicant pro se facere zu 7 Cavillatio Arrii r 8 über istis verbis steht 'postula a
 me' etc. über Nascitur bis loquitur steht demittit se in servanam naturam et infirmitatem
 postea unter (quorsum) 9 über Ro. 1. steht 'Declaratus in virtute' zu 9 hinter
 Ro. 1. ist sonst sehr man's nicht, daß die person deus wer, ideo declarat et's vom Rande eingewiesen

Dr] ad opprimendum Regem hunc, nec apparebat tum Christum habere regnum
 in Gentes. Gentes videbantur dominari non Apostolis solis, quos occidebant im-
 pune, sed ipsi Christo, quem blasphemabant. Et tamen quis non videt tum
 Synagogam tum Romanum imperium huic Regi traditum? Quia enim eum
 noluerunt amplecti, ita perierunt, ut vix extent vestigia aut umbra quaedam
 tantae potentiae.

Ita hic versus pessundedit, quidquid se opposuit Christo, Nec dubi-
 tabimus, quin hostes Christi, qui hodie Euangelio se opponunt, ad eum
 modum perituri sint. Non enim vana haec vox est: 'Dabo tibi gentes' etc.

Sicut autem Reges terrae insurgunt, sicut Gentes tumultuantur, sed ad
 extremum sentiunt irritos conatus et certum exitium, Ad eum modum in
 cordibus nostris saeviunt mors, peccatum, lex. Sed quia hic scriptum est:
 'Tibi dabo gentes possessionem tuam', insurgere et aliquid conari hi nostri
 hostes possunt, vincere autem non poterunt. Hoc enim est Regi nostro
 datum, qui super Zion constitutus est. Huius unius est regnum, potentia et
 gloria in saecula saeculorum, Amen.

Idem de haereticis et Ecclesiae turbatoribus statuamus. Zinglius et
 Carlstadius iam movent turbas, Persuadere conantur simplicibus, in coena
 Domini tantum edi panem et bibi vinum. Christi autem verba, quibus
 affirmat hunc panem esse corpus suum et hoc poculum sanguinem suum,
 malitiose et impie depravant secundum cordium suorum vanitatem. Mihi
 igitur dubium non est, quin ipsi quoque daturi sint poenas huius impietatis
 et cum suo ingenti damno experturi tandem, quod Christus dominetur.

H₈] et Paulus, Sed in nomine domini stat ille etc. Iesus facit tanquam dominus, habens potestatem vivificandi, iustificandi, et hoc habet a patre. Apud arrianos est scandalosum: 'Dabo', apud nos aedificatorium. Deus sua opera propria et regnum non tradit alteri. Si vero dat, oportet, daß Gott mit seth.
 5 Dat propter nos. Et omnes tibi commendo, omnes gentes, omnes fines terrae, ergo tu es deus. Postea latius declarabit.

'Reges eos': Daß heißt abrogare, estque abrogatio fortis. Fert sententiam super omnes cultus, religiones, sanctitates; quanquam repugnent, tamen non. Es muß zu trummern, denn was war daß, ut deus constitueret regem ad occidendum? Satan prius constitutus, Moses legislator dat diabolo gladium in manum, Deinde peccatum dictat etc. Ideo iste alius Magister super Mosen, diabolum, qui dicitur, quod destruit ea, quae Mose, Carthusiani, iusticiarii aedificant. Du sollst, quicquid apud eos sanctitatis, cultus, iusticiae, pietatis, 'franges' spiritualiter. Ergo coram deo nihil valet ulla religio,

zu 2 Arriani r 3 über apud nos steht ist ein sehr löstlich wortlin zu 4 Hunc esse unigenitum filium a patre et omnia habere a patre r zu 7 'Reges eos in' etc. r
 11 über iste steht Christus zu 11 Christus alius doctor quam Moses r 12 ea(m)

Dr] 15 Emphasis igitur est in vocabulo 'Gentes', non enim nude accipiendum est pro corporibus tantum seu materia, Sed complectitur iusticiam, sapientiam, potentiam, voluntatem, rationem et omnia alia dona. Haec omnia Christo subiicit Pater et obnoxia facit, ita ut simpliciter abiciat et condemnet gentes cum omnibus, quae habent, nisi in Christo et per Christum sint in gratia. Sunt quidem aliquid in mundo leges, studium virtutis, disciplina, iustitia etc., Sed ad Christum collata sunt nihil et merentur damnationem aeternam. 'Gratia enim et veritas tantum per Christum contingunt', quem pater 3ob. 1, 17 constituit Dominum super omnia, etiam super peccatum et mortem et Satanam.

Dixi autem supra, pertinere haec ad declarationem, quod sit filius Dei seu natura Deus, Non enim creaturae est, dare vitam, abolere mortem et sanare peccatum. Haec igitur quia Christus facit, et facit Patre ita volente, iubente et donante, sequitur esse Deum, iuxta illud: 'Gloriam meam non 3ef. 42, 8 dabo alteri.' Recte igitur Epistola ad Ebreos dicit: 'Cui angelorum dixit: 3ebr. 1, 5 Filius meus es tu?' Ac nos ad eundem modum hic quoque recte dicimus:
 30 Cui angelorum dedit Gentes in possessionem et fines terrae in haereditatem?

Conteres eos sceptro ferreo, et ut vas Figuli confringes eos. v. 9

Praecedens versus docuit, quod divina autoritate hic Rex constitutus est ad destruendum, evellendum, damnandum, quicquid est religionis, sapientiae, potentiae et iustitiae in toto mundo et apud omnes Gentes. Huic enim soli Regi haec gloria reservata est, ut in nomine eius iustificentur et vivant, quicunque iustificantur.

Hs] monachorum sanctitas, iustitia, peregrinatio, quia heißt: 'franges.' resistant quidem, Sed heißt: 'In virga ferrea.' Non arundineam, stipulaceam, non fuchß-
 jchwanz.¹ Euangelium jcherzt nicht, greißt nicht² an. 'Virga' dicitur hic
 Ser. 23, 28 f. doctrina Euangelii, quod contundit montes, Ut in Iere.: 'Quid triticeum ad
 paleam? Est malleus conterens petras.' Euangelium contundit cervicosis[simam
 iustitiam Iudeorum. Daß sind petrae, rupes, indurati iusticiarii, Ut
 Röm. 1, 18 Paulus ad Romanos: 'Revelatur ira dei' etc. Daß ist ein wetter stein³, ein
 ferrum, nihil excipit Iudeorum, gentium, iusticiariorum. Es laut bey uns
 jchredlich, sed est consolatorium, quia nihil pertinacius quam iustitia et
 sapientia operum; superbia kan noch gedempfft werden, formae superbia, sed
 superbia iusticiae, sapientiae petrae sunt. Da gehört nicht zu Cicero, Vir-
 gilius, sed ein wetter stein, blix, donner et virga ferrea: Tu es simpliciter
 damnatus, sive sis Iudaeus etc. [Bl. 19^b] Carthusiane, tu es petra. Daß heißt:
 'Reges eos in virga.'

28. Maij. Coepimus dicere quod divina autoritate iste Rex constituitur ad
 destruendum, evellendum, perdendum, quicquid est religionis, sapientiae,
 potentiae, iustitiae, quia huic soli reservatum, ut in nomine filii istius iusti-
 ficientur, vivant etc. habeant infinitos Moses, doctores iuris, iusticiae etc.,
 monachi, Iusticiarii, in isto uno sthetz allein. Futurum erat, ut totus mundus
 et princeps mundi opponeret se totis viribus huic uni, quia non potest ferre,
 ut experientia discimus, ut sua sapientia etc. damnetur, sua iustitia sit pec-

2 über heißt steht es zu 3 'Virga' r zu 4 Iere. 23. r zu 7 Ro. 1. r 8 über
 ferrum steht virga ferrea 9 jchredlich] jcherdlich 10 superbia (2.) mit Strich zu gedempfft
 werden gezogen 17/18 über iustificentur steht quotenunqne iustificantur 19 über ut totus
 mundus steht ut in principio huius psalmi zu 19 ff. Quomodo excipiat Christus et verbum
 suum a mundo r 20 über huic steht filio non (eum) über potest steht mundus
 21 über ut (1.) steht hodie

¹) = leichte Züchtigung. ²) Erg. mit Fuchßschwänzen. ³) = Gewitterstein.
 L. sagt sonst Donneraxt; s. DWb. Donnerstein.

Dr] Habeant igitur Iudaei infinitos Moses, si unus eis non satis est, habe-
 ant gentes Doctores iuris et iusticiae, habeant Monachi et iusticiarii certas
 religionis notas, si hunc Regem non habent, si eius iusticia non sunt ornati
 et donati, sunt et manent in Regno Satanae, in peccatis et morte. 25

Atque haec causa est, quod mundus, sicut initio Psalmi huius Spiri-
 tussanctus vaticinatus est, totis viribus huic Regi se opponit nec vincula
 haec vult sustinere. Non vult, ut etiam hodie experimur, damnari sapientiam
 suam, non vult accusari iusticiam suam, quasi sit peccatum, non vult poten-
 tiam suam contemni tanquam infirmitatem. In summa, non vult ferre sen-
 tentiam hanc, quod omnia sua sint nihil. Si enim illa misera metalli
 substantia, aurum scilicet et argentum, facit inflatos homines et superbos,
 Quanto magis religio, iusticia et notitia legis divinitus datae inflabunt
 infirmos animos? 30

Hs] catum et sua potentia infirmitas et in s[um]ma omnia sua nihil. Ubi pecunia est, ibi superbia; etiam illa misera substantia metalli facit inflatos homines, quantomagis religio, iustitia et Moses et lex divinitus data. Illi non volunt reprobi et publice accusari rei. Ideo ghenß an einander, komen zween harte stein zu sammen.¹ 'Lapidem, quem' etc. Lapis est et reprobus. Ipsi non Matth. 21, 42. 44 reprobi, sed optimi doctores iustitiae, Sancti potentes. Sed: 'qui cecidit super' etc. Es muß so ghen, man stoffe sich dran oder falle drauff, der stein wil recht haben.

'Pascas, reges': i. e. du solt zu schmettern omnes gentes, fines terrae, vel conteres, confringes. Et quicumque restiterit, non praevalabit. suscitabitur totus orbis, omnes fines terrae et opponent semper totis viribus, non praevalébunt. surgent haereses, pseudofrateres, Tyranni, omnia opponent se contra hanc doctrinam huius regis, quia vult facere omnes fatuos, nihil et solus

1 et infirmitas sua potentia omnia sua vom Rande eingewiesen 2 est o 3 data
(et ratio) über Illi steht mundus, iusticiarii zu 5 Matth. 21. r 6/7 über 'qui cecidit super' steht inquit Christus 9 du o zu 9 'Pascas eos in virga' etc. r 13 vult über volunt und mit Strich zu regis gezogen

¹) Sprichwort s. Thiele 463.

Dr] Cum igitur haec summa dona mundus audit per Enangelium reprobari et tantum commendari hunc Regem, non offenditur solum, sed etiam arma parat et totis viribus vindicare sua dona ab hac contumelia contendit. Haec certaminum acerrimorum occasio est, ut mundus et Rex hic infestis animis inter se concurrant, eo tamen eventu, de quo Psalmus 118. vaticinatur: 'Lapis, quem reprobaverunt aedificatores, factus est in caput anguli.'

Ps. 118, 22

Comparat Regem hunc lapidi, quem aedificantes reprobant, hoc est, abiiciunt tanquam ad nihil utilem. Contra, sicut statuunt lapidem reprobum esse, Ita se, iusticias suas, opera sua ornant hoc titulo, quod Deo placeant, quod sint Ecclesia et populus Dei. Haec contradictio et reprobatio necesse est ut sit, ubicunque hic Lapis est et aedificatores sunt, hoc est, tales, qui gloriantur se esse Ecclesiam et possessionem verae doctrinae et sanctorum cultuum sibi vindicant.

Quis autem horum certaminum tandem erit finis? Hic nimirum, de quo Psalmus dicit: 'Reprobatus lapis fit lapis anguli, qui totum aedificium sustinet, et fit, ut, qui cadent super hunc lapidem, confringantur, super quos autem hic lapis ceciderit, ut comminuantur.' Sic enim Christus Matth. 21. Psalmum hunc exponit, Et est prorsus eadem huius quoque loci sententia.

'Conteres', inquit, 'eos sceptro seu virga ferrea', Hoc est, concitabitur mundus contra te, non feret hoc de se iudicium, parabit vim et arma. Sed

Hs] esse omnia. Sed surgant Sancti et furiant etc., sed tu debes eos pascere, confringere i. e. affligere, conterere, vel pascere i. e. du solt hñn ein bislein zu freffen geben, ut all dran erwurgen.¹ Et in virga invincibili. Ista non terrent nos, sed potius consolantur; sonat comminatorie et terribiliter, sed nobis consolatorie, quia Christum regem scimus infirmum laborare in multis infirmitatibus 5 contra Tyrannos, Schwer[meros et falsos fratres et nos ipsos in conscientia etc., [Bl. 20^a] sed neque vera infirmitas nec multitudo sectariorum nec violentia tyranno[rum nec in corde vestro conscientia sol hinders, sed zu schmettert werden. Ideo Euangelium, quod praedicatur, debet dici ferrea virga, quamquam nihil iucundius, consolatione plenum. non tyranis sed nobis 10 est virga salutis, quia nos iam sumus destructi, quod efficere debuit, iam effecit: damus deo honorem, dicimus nos nihil, infirmos, peccatores. Sed qui

2/3 über zu freffen geben steht et ein supplein kochen ² 3 über invincibili steht ferrea adamantina 10 über iucundius steht Euangelio über consolatione plenum steht nihil magis tyranis sed o zu 10 'Ferrea virga' r 11 quod efficere debuit o 12 deo o

¹) S. Unsre Ausg. Bd. 47, 80, 17. ²) Sprichw., Unsre Ausg. Bd. 34^a, 289, 9.

Dr] quo eventu? hoc nimirum, ut tandem conterantur et pereant. Habes enim virgam seu sceptrum ferreum et adamantinum, quod sustinere non poterunt etc. 15

Si cui magis placet latina translatio: Theroem, 'Reges eos', seu, ut Hieronymus vertit, 'pascas eos', Ne haec quidem insuavis aut inconcinna figura est. Sic enim nos quoque germanice solemus loqui: Du solt hñnen ein bislin zu freffen geben, da sie an sollen zu deuen haben, Dabis eis pabulum tale, quo peribunt. 20

Est igitur versus comminatorius, et terret impios, qui huic Regi se opponunt. Contra nobis est consolatorius, qui nos cum hoc Rege coniungimus ac scimus esse eum quoad mundum infirmum Regem, laborantem in multis infirmitatibus, sive se ei opponant Tyranni et potentes in mundo, sive falsi fratres et autores sectarum ac haeresum, sive etiam conscientia nostra; Sed 25 tanta infirmitas nostri Regis non est, neque etiam potentia adversariorum tanta, quin tandem omnes, qui se ei opponunt, ruant et pereant.

Retineamus igitur consolationem hanc, cum mundus furit ac vi et armis contra Regem hunc grassatur. Etsi enim mundus habet magnam potentiam, contra Rex hic admodum est infirmus, Nihil enim habet, quo 30 pugnet, quam verbum Euangelii, quod secure a mundo contemni videmus, Tamen hoc ipsum verbum, sic contemptum et neglectum in mundo, tandem destruet omnes suos hostes. Est enim, ut Propheta hic loquitur, ferreum sceptrum, contra mundus est vas figulinum, levi igitur impulsu ferri vas Figuli disiciitur. 35

Cur, inquires, hoc nomine Euangelium appellat Spiritussanctus, cum re vera sit verbum recreans animas et salvans, sicut Christus quoque non venit

Hs] adhuc stant in lege, religione, fiducia etc., istis Euangelium est ferreum sceptrum et *solß zußschmettern*.

Et Tanquam lagena, 'Vas': ein schöner handel, daß einer ein ehfern kolben nimpt et ein vas testaceum conteret. Significat illam invictam virtutem
 5 verbi, quamquam absconditam, quia coram mundo apparet nihil infirmius, contemptius, ut ein strohalm, der zutretten wird. Papa, Caesar etc. cogitant, quando diu praedicavimus: nos regnamus; ipsi mendici sunt. Impossibile

1 Euangelium o sceptrum o 3 über Tanquam [?] lagena steht 'Tanquam vas'
 über handel steht werlich zu 3 'Eos [geschrieben Es] tanquam vas figuli' r 4 vas
 bis conteret vom Rande eingewiesen 6 wird o 7 ipsi mendici sint o

Dr] ad perdendum mundum, sed ut salvet mundum. Hic autem diversum vaticinatur Spiritussanctus, quod mundum sit vastaturus?

10 Respondeo: Verum est, quod hoc Christi officium est, ut salvet, ut a peccatis liberet et donet aeternam vitam. Sic Euangelium quoque recte dicitur a Paulo 'potentia Dei ad salutem omni credenti'. Qui enim Christum *Röm. 1, 16*
 amplectuntur et verbo eius credunt, vere consequuntur salutem. Ideo scriptura quoque eum vocat 'anguli Lapidem', qui sustinet totum aedificii pondus, *Matth. 21, 42*
 15 cui totum aedificium innititur, ne corruat. Qui autem Christum non amplectuntur et verbum eius oderunt, hi, quia salutem suam abiiciunt, quomodo possunt non perire? Qui huic Lapidi non volunt inniti, sed aperta fronte contra eunt, qui aut cadunt in hunc Lapidem, aut super quos hic lapis cadit, quomodo non possunt laedi?

20 Igitur Christus quoque dicit, Ioh. 12.: 'Non veni, ut iudicem mundum, *Joh. 12, 47 f.*
 sed ut salvem mundum. Qui me spernit et verbum meum non accipit, is habet, qui eum iudicet: Verbum, quod locutus sum, indicabit eum in novissimo die.' Est quidem sceptrum seu virga salutis verbum Evangelii omnibus credentibus, Sed qui hoc abiiciunt, quia salutem abiiciunt, non possunt non
 15 perire. Non culpa verbi, quod sanctum est et vitam offert, sed sua culpa, quod hanc salutem, quae offertur, reiiciunt et nituntur potius sicut Iudaei lege et sacrificiis, sicut Monachi votis et traditionibus suis, sicut iusticiarii omnes cultibus, quos ipsi sibi delegerunt. Cur enim non humiliant se, cur Deo non dant honorem, cur non fatentur se miseros esse peccatores, et
 30 Christum amplectuntur? sic enim esset eis Euangelium salutis et vitae virga.

Diligenter igitur notabis hanc descriptionem, quod Euangelium appellatur sceptrum ferreum, Qui autem Euangelio se opponunt, testa aut vas figuli. Profecto non magni negotii res est, si manibus teneas ferreum malleum, ollam fictilem confringere. Quid enim tuis viribus, quid brachiorum pondere
 35 opus est? Ferrum temere in ollam cadens, eam confringet.

Pertinet igitur haec descriptio ad significandam illam invictam virtutem verbi, quae non cernitur oculis, sed est abscondita. Si enim mundi seu

Hs]est nos cōvelli, sumus conglutinati, nostri verbum audientes rident, nihil est stultius eis, quam quod ista doctrina debeat subvertere orbem terrarum. Quid erat Petrus, Paulus, quod mutare vellent religionem Iudaeorum et subvertere regnum etc.? fuit eis risus. Et tamen ista vox infirma Pauli et
 3cf. 30, 14 Petri fuit vox ferrea, Et placet ista figura Esaiæ: 'Sic confringitur, ne
 quidem possit portari igniculus' etc. Sic Iudæi contriti per verbum infirmum, Et verbum, quod ipsi occiderunt, crucifixērunt, hoc occidit eos, Et sic, ut iam videantur dispersae testae per totum orbem, ut nulla particula valeat ad unum igniculum, ad docendum, ad opus ullum bonum, non habilis ad usum aut fructum. Sic Episcopis, Schwermeris et Turcis etc. *fołs għen* et
 10 omnes oppositores *fołlen hēissen* fracta testa, in qua non possit gestari igniculus etc. Sed non apparet iam, ergo nobis praedicatur. Coram deo iam

1 est o	2 quod o	4 regnum o	zu 4 Euangelium virga ferrea am Rande
quer	zu 5 Esa. 30. r	7 verbum o	9 ad (1.) o
għen	11 omnes oppositores c aus omnib[us] oppositorib[us]	12 über iam (1.) steht imo	
diversum	iam (2.) o		

Dr]rationis iudicium sequaris, quid est verbo infirmius? quid contemptius? Non enim ferrum, sed stipula aut levis palea esse videtur, quae infirmo anhelitu seu spiritu loco movetur nec potest consistere. Ita enim Reges, Pontifex, 15 Episcopi et tota impiorum turba cogitant de nobis, esse nos numero paucos et miseros mendicos, qui ne apud nostros quidem aliquo in loco sumus. Secure igitur nos et verbum, quod praedicamus, contemnunt, non metuunt ruinam, non calamitatem aliquam a nobis. Sunt enim numero multi ac valent potentia, dignitate et opibus. Rident igitur tanquam suaves ineptias, 20 cum minamur certas poenas secuturas contemptum verbi tam insignem.

Sic Petrus, Paulus et alii Apostoli quid erant, collati ad Synagogam, cuius doctrinam, cultus et totum sa[Bg. M]cerdotium conabantur mutare? Suavis risus movebatur Pontificibus ex his conatibus. Sed tu vide, quid secutum sit. Nonne infirma ista vox Petri, Pauli et aliorum vere fuit ferrea 25 vox, fuit malleus, quo Synagoga 'tanquam testa contusa et in pulverem redacta
 3cf. 30, 14 est, adeo, ut ne quidem testa supersit, in qua (ut Esaias hanc figuram imitatus ait) igniculus gestari possit?' Non enim solum per totum orbem terrarum miser populus dissipatus est, sicut testae, sed ne particula quidem restat ad ullam rem utilis, simpliciter sunt reprobi et neque ad Rempublicam 30 nec Ecclesiam utiles.

Idem accidet iis, qui hodie se verbo opponunt, Papae et eius complici- bus, Turcae, sectariis et Schuermeris nostris, qui falsis dogmatibus de coena Domini, de Baptismo etc. perturbant Ecclesias. Omnes hos Spiritussanctus hic pingit, quod sint fracta testa, in qua non possit gestari igniculus. Sed 35 non apparet iam haec verbi potentia. Imo diversum apparet, Doctrina nostra

Hs] factum est etc. Sic erit revera. Nemo desperet, sed omnia praesument.
 Dem verbo ist nicht zu wehren, quia huius verbi autor est summa sapientia,
 potentia, iustitia divina et super omnia. Et ideo etc., ut ostendatur sua
 contra istas futes, inutiles, quamquam inflatas iusticias Papae, Turcae, qui
 5 sunt mere bullae, conterat. [B. 20^b] Nobis studendum, ut eam doctrinam
 amplificemus. Est certissime futurum, significat propheta futurum, quod totus
 mundus resistet, molietur Satan non solum in tyrannis, haereticis, sed pseu-
 dofratribus, imo in nostris ipsorum cordibus. Et sic amplifica hoc verbum,
 ut, quicquid est sapientiae, iusticiae sive extra, intra nos, sol huic verbo
 10 weichen. Quantum potens diabolus est foris in tyrannis, plus in cordibus,
 habet adhuc partem nostri, scilicet carnem, vexando nos desperatione, tristitia,

3 sua mit Strich zu iustitia gezogen 6 über certissime futurum steht quod dixi
 9 über intra steht sive zu 9 tyrannidis etc. vor der Zeile vor sive 10 diabolus o

Dr] videtur in tanta adversariorum multitudine prorsus casura, Impii doctores,
 idolatria, tyrannis videntur praevalitura.

Pertinet igitur versus hic ad nos consolandos, ne abiiciamus animum
 15 et desperemus, sed statuamus, sicut coram Deo hostes verbi iam iudicati et
 praecipitati sunt in infernum, ita iudicium hoc suo tempore manifestatum
 iri. Verbum enim Dei tanquam torrens nulla vi poterit cohiberi, faciet, quod
 natura solet, ut salvet credentes, Impios autem ut damnet et conterat, idque
 ideo, quia Autor huius verbi est sapientia, potentia, iusticia divina, ideo est
 20 super omnia, quae nos habemus et sumus. Quid enim est Papa cum iusticiis
 suis? quid Turca cum potentia sua? Quid Sacramentarii? quid Anabaptistae
 cum suis pithanologiis et fucatis rationibus? nihil profecto nisi futes et
 inutiles bullae, quae inflatae sunt et aliquid esse videntur, sed subito
 evanescent.

25 Amplificemus autem nobis praesertim his novissimis temporibus has
 consolationes de invicta verbi potentia. Fieri enim non potest, quin animi
 nostri perturbentur in tanta scandalorum multitudine et infirmitate Ecclesiae.
 Non enim ludus aut iocus est, quod totus mundus se nobis opponit. Turcam
 et Papistas si conferas, dissimillimi inter se sunt et esse volunt, Sed in hoc
 30 consentiunt, quod contra Christum pugnant et doctrinam hanc volunt sublatam.

Est quoque magnum nobis periculum a falsis fratribus et autoribus
 impiorum dogmatum. Quin etiam corda nostra nos oppugnant et hanc con-
 solationem, quam per Christum habemus, conantur reddere dubiam.

Necesse igitur est, ut amplificemus nobis verbum et eius potentiam ac
 35 statuamus: quicquid sapientiae, iusticiae, tyrannidis sive extra sive intra nos
 est, hoc omne aut cedat verbo oportet, aut ruat et pereat. Quanta potentia
 Satanae foris sit, in tyrannis sentimus, Sed profecto longe est potentior in
 cordibus nostris. Habet enim maximam nostri partem, nempe carnem nostram,

Hs] conscientia peccati, contra haec omnia *ist* der *konig* oben, qui dicitur filius dei et *furt* hnn *seinem verbremten roß* den *reime*¹: 'Rex Regum', das *ist* *off. 19, 16* verbum domini, In Apo. *Es sol bey vns bleyben* iusticia vera, sapientia, iustitia, consolatio, velint, nolint mundus, diabolus, quia verbum manebit. Illum unum spectemus super omnia, quia est constitutus pontifex et Rex *5* super omnia.

'Figuli': pulchra similitudo. non ut *gold et silber*, da die *scherven* noch gut sind, sed ut *topffen*, ubi non etc.

v. 10 'Et nunc': Das *heist werlich stolz gepredigt*, so sol man noch predigen. Quando den *konigen* auff die *hauben greiff*², sol man einen verbrennen. *Sin* *10*

2 den *reime* vom *Rande* eingewiesen 3 über In Apo. steht cap. 19. zu 3 Apo. 19. r
7 über ut *steht* *disiciam* unter *gold et silber* *steht* aureum vas vel argenteum zu 7
'Tanquam vas figuli' r 9 *stolz o* zu 9 'Et nunc Reges' r 10 über Quando *steht*
man *konigen* (*ist*)

¹) = den Titel. ²) = in die Rechte, in ihre Hoheit eingreift; vgl. *Unsre Ausg. Bd. 49, 83, 20; Bd. 30¹, 166, 29.*

Dr]eam incitat, ut vexet corda desperatione, tristicia, conscientia peccati et aliis similibus telis vere ignitis.

Sed statuamus secundum huius Psalmi vaticinium, sedere contra haec omnia mala et difficultates omnes Regem nostrum Christum, qui est filius *off. 19, 16* Dei, ac ornatus hoc titulo, quod sit Rex regum, Apoc. 19., ac tenere manu *15* ferreum malleum, Esse autem Tyrannos, Haereticos et quidquid se verbo opponit, vas figuli. Cum igitur inter hos committitur certamen, impossibile est, ut figulinum vas praevaleat ferro, ferrum comminuet et conteret testas. Manebit autem apud nos, sicut credimus, vera iusticia, sapientia, salus et vita, velit nolit mundus et Satan. Nam verbum Domini manet in aeternum, *20* Manet Pontifex et rex noster Christus, manebimus nos quoque, qui in eum credimus, Hostes autem verbi omnes ruent et peribunt. Amen.

Non autem eo solum respicit Spiritussanctus, cum utitur similitudine vasis figulini, quod facillime et sine omni negotio frangatur, sed quod fracta vasa figulina nullius prorsus sint usus. Lignea cremari possunt et valent *25* ad ignem succendendum, ferrea vasa, argentea, aurea si frangas, reliquiae tamen sunt alicuius usus, Sed partes figulini vasis prorsus ad nihil sunt utiles. Sic abiicientur in aeternum hostes verbi.

v. 10 Nunc ergo, Reges, erudimini, Sinite vos castigari, Iudices terrae.

Haecenus Regem Christum et Regnum eius Propheta Spiritus sancto *30* plenus pinxit, Nunc addit Concionem exhortatoriam, cuius nihil simile invenies in omnibus literis. Hoc enim solent alii scriptores, commendant imperia et magistratus ac hortantur ad obedientiam subditos, ac bene quidem, Sed Propheta diversum facit, non loquitur cum rusticis, non cum servis, non

Hs] grobiane ist der psalm. Ponit in coelum os et loquitur cum Regibus contemptissime; si cum Rusticis, pueris, servis, ancillis, *Ja wol*, — sed simpliciter den Königen auff die *schwarten* gegriffen.¹ Quid est? Nonne tragica verba? Nullum Regem excipere, totum orbem terrarum alloqui. Ille ergo
 5 Rex non sine Cruce, vexatione regnabit, quia propheta dicit, Reges fore rebelles, Et *lebt auff sich* Reges et principes orbis terrarum. *Das wil nicht* disputatio scholastica sein, Reges vocare ad iustitiam. Quid maius in orbe terrarum quam Reges? Non tantum eum, qui regnat, sed vos, regna sapientissima, potentis[sima, iustis[sima, qui habetis iura et administratis orbem
 10 terrarum legibus divinitus datis. Vos cum vestris legibus, iuribus, iusticiis

1 in os coelum 2 über ancillis steht sic loqueretur 4 totum e aus totius 5 über
 dicit steht in principio psalmi 7 sein o 8 über regna steht Reges zu 8 Reges r

¹) Die Kopfschwarte ist gemeint, s. S. 276, 10 und Unsre Ausg. Bd. 33, 681.

Dr] cum pueris, ut sint obedientes, sed cum ipsis Regibus, et mandat, ut patiantur se erudiri et disciplinari.

Quid unquam audivisti simile, vocari ad disciplinam eos, qui aliis imperant? An non magna superbia est, sic contemptim cum Regibus loqui
 15 in genere, nullum excipere, sed omnes simul alloqui tanquam fatuos, qui nihil intelligant, tanquam sine legibus, sine disciplina omni viventes? Si enim iam antea sapiunt, cur dicit: 'intelligite'? Si reguntur legibus, cur dicit: 'disciplinamini' seu; 'accipite disciplinam'?

Atque haec causa est, quod hic Rex, sicut Propheta initio dixit, non
 20 regnat sine cruce et variis vexationibus infinitorum hostium. Quia enim sine ulla exceptione omnes alios Reges ad disciplinam vocat, quia damnat leges, iusticiam, sapientiam, et ipsos Reges ac Iudices terrae stultos vocat, quibus magistro opus sit, qui eos doceat iusticiam et disciplinam, ideo insurgunt contra eum, nolunt doceri, nolunt haberi pro stultis.

Num igitur, inquires, imperia mala sunt aut leges damnandae? Minime.
 Sunt enim ab ipso Deo condita imperia et Leges. Sed tu hunc Regem considera, qualis sit. Non est mundanus Rex, sed est Doctor, qui docet de remissione peccatorum et vita aeterna consequenda. Huc si leges, si imperia transferas tanquam ad salutem consequendam profutura, falleris. Non igitur
 30 damnat sapientiam et iusticiam Regum, si consistent suo in loco, hoc est, si rationi subiectas res moderentur ac gubernent sapientia sua et honestis moribus alios quoque invitent ad legum obedientiam et communi tranquillitati serviant. Hic enim etiam premia sua habet industria et virtus, Deus enim addit successum. Sed fiducia horum donorum aspernari verbum, abii-
 35 cere mediatorem Christum, sperare salutem etc., hoc peccatum illud est, quod in potentissimis, sapientissimis et sanctissimis Rex hic damnat, et ideo iubet, ad se ut veniant, ex se ut discant, se ut audiant etc.

Hs] [Bl. 21^a] hie her zur schul. Hoc est iterum dammare, quod quidem suaviter admonet, sed etc., i. e. quicquid est regum, Iuristarum, medicorum, alle monche, Nonnen etc., quicquid est magnum, bonum, simpliciter damnatum et hnn die helle gestoffen. Et postulatur, ut deponant suam fiduciam suarum iusticiarum 5
 Bl. 89, 26. 28 et humiliter arrepant et confugiant ad istum. 'Ego ponam in mari' etc.,
 3cf. 52, 15 'et exelsum'. Et 'omnes reges continebunt', Esa. Omnes reges erga eum debent esse ut discipuli erga praeceptorem. Propheta bene sentit obstacula Evangelii, sed propter nos sic loquitur, ne scandalizemur, ne deficiamus a

2 Iuristarum scheint Iuristis 2 monche 4 gestoffen o 5 über arrepant steht
 zu X [= freuze] friechen über Ego ponam steht Sic alibi zu 5 ps. 89. r 6 über
 Esa. steht clap. 52. eum o

Dr] Abrogatur igitur hic quoque non solum Moses et lex, sed omnia imperia cum omnibus donis, quae habent, cum sapientia, potentia, legibus, disciplina, 10 virtutibus, religionibus omnibus et studiis, quod ad salutem prorsus nihil prosint. In hoc autem uno ostenditur esse salus posita, si hunc Doctorem audias, si te illi regendum, assuefaciendum, fingendum et formandum praebeas. Hic enim Rex, ut vulgo aiunt, est fac totum, Deo nihil placet, nihil Deo gratum est praeter hunc Regem. 15

Igitur qui hunc Regem non amplectuntur, qui se ad eius pedes non abiiciunt, qui non ipso Mediatore utuntur, hos odit, abiicit et in aeternum damnat Deus, nihil curans opera, nihil virtutes, nihil studia eximia, nihil iusticiam et sanctitatem, qua se coram Deo commendari credunt. Solus enim hic est Filius, in quo Patri complacitum est, solus omnia habet et possidet 20 ex voluntate Patris.

Pertinet igitur hic quoque versus ad nos confirmandos contra ingens scandalum, quo Ecclesia vexatur. Si enim rem spectes, contrarium fit. Non patiuntur doceri se Reges et Principes, sed vinculum hoc disciplinae, sicut supra Spiritus dixit, summa vi conantur disrumpere. Huc accedit Satan, 25 qui cum toto inferno huic Doctori se opponit et excitat falsos Prophetas. Nec corda nostra quiescunt. Nam exagitata per legem, peccatum et mortis metum quaerunt alia praesidia, quam Doctorem hunc.

Hic excitemus nos et hoc versu nos consolemur, quod hic solus sit Doctor, quo recte possimus erudiri, ac futurum, ut, qui hunc non audiant, 30 simpliciter pereant cum omnibus donis et praesidiis suis. Sic apud Esaiam 3cf. 52, 15 dicit Dominus capite 53.: 'Super ipsum continebunt Reges os suum', hoc est, Omnes Reges terrae, ad eum collati, erunt sicut discipulus ad praeceptorem: Praeceptor loquitur et docet, Discipulus tacet et auscultat.

Ad hunc quidem modum gerere se debebant reges, si vellent consequi 35 salutem, ac sane omnes qui salvantur, continent os suum et obediunt voci 2cf. 2, 34 Evangelii. Sed maior pars diversum facit. Est enim noster Rex 'positus

Hs] vero Rege, et sol so sein, quando damnant Episcopi etc. Iudaei, heiden et sectae, imo nostra corda wollens nicht leiden, schadt nicht, es sol so sein. Denkt und weicht, sive angeli, diaboli, mundus, Reges, sancti. Ille unicus debet replere totum orbem terrarum. Paulus: 'Omnia implet', Eph., ut Eph. 1, 23
 5 haereamus in illo uno. haec vera Theologia.

'Nunc': cum anghet. prophetae promiserunt, iam erit practica; cum venerit, mittet Apostolos et annuntiabit per eos. infirmiter¹ wirds zu ghen, ut putetur nihil fore, sed nunc est etc. Cedant omnes Reges etc. Quomodo?

'Intel[ligite]': i. e. praebete vos dociles, laßt euch lernen, meistern. Sic
 10 'Erudimini', laßt euch castigirn, qui estis 'iudices terrae'. Hi sunt maximi homines, das mögen schuler sein. Quicquid est Regum, sollen her, os halten et discant. Das kan nicht zughen nisi divina Maiestate operante. Nam reges

4 implet o zu 4 Ephe. 1. r zu 6 'Et nunc, Reges, intelligite' r 8 fore o zu 9 vor meistern steht nochmals laßt euch am Rande vor der Zeile 11 über os steht mund zu 11 hinter Regum ist Etiam novissimus Iudas Apostolus [Judasbrief V. 15 f.] vom Rande eingewiesen

¹) Luthers 'schwechlich', s. *Unsere Ausg.* Bd. 45, 578, 27.

Dr] in signum, cui contradicatur'. Qui autem contradicunt, quod inde ferunt lucrum? hoc scilicet, quod damnantur et abiiciuntur a Deo. Definita enim
 15 sententia est, quod huic Regi debent cedere non solum Reges et Principes, sed etiam portae inferorum et omnes Angeli. Solus enim debet 'replere Eph. 1, 10 coelum et terram' et omnia, Sicut Paulus dicit, nobis ad consolationem, ut firma fide in eo haereamus et per eum solum speremus salutem. Haec est vera Theologia, quae animos docet et erigit in summis periculis.

20 Particula temporis 'NVNC' non est ociosa, significat enim tempus invulgati Euangelii per Apostolos. Hic si speciem consideres, non solum summa apparet infirmitas, sed etiam manifestum periculum in re est. Numero enim pauci et contempti ex infima plebe homines novum genus doctrinae spargunt in mundum et docent salutem per Christum crucifixum, idque eo
 25 modo, ut omnia alia ad salutem instituta damnent.

Hoc scandalum videt Spiritussanctus, ideo dicit: 'Nunc intelligite, Reges', hoc est, praebete vos instituendos et docendos, 'Et erudimini, qui iudicatis teram', hoc est, sinite vos castigari, sinite reprehendi vestras iusticias et religiones et parete huic Doctori, Hic vos docebit veram viam salutis etc.
 30 Sicut igitur supra ipse Christus dixit se praedicaturum, Ita Spiritussanctus hoc in loco monet, ut Praedicatorem hunc nemo negligat. Facit enim ex rege Christo Doctorem ac totum mundum ostendit esse eius scholam, Discipuli autem eius sunt Reges et Iudices. Hi autem si hunc Doctorem audire debent, quid dubitabimus de illis, qui inferiore loco sunt? In summa, hic
 35 Rex docet totum mundum, ut omnes agnoscant se errasse cum omnibus suis iusticiis et meritis.

Hs] sic alloqui, ut agnoscant se errasse omnibus suis iusticiis, meritis etc., da helffe Gott, alioqui istz vnaufgefochten, et tamen sol so ghen. 1. vocabulum est 'Bina'¹, 2. 'Haskil'², oportet aliquid aliud discatis et merden et kluger werden quam hactenus, vestrae leges, iusticiae non facient. Si possent, quid opus eos accusare stultos, ineruditos, nihil scientes? [Bl. 21^b] Extra Christum est sapientia mundi insipientia, iusticia mera iniquitas, peccatum, potentia est infirmitas, vita est mors, omnia durch et durch.³ Haec est vera concio, quae auff 1 bissen so viel⁴ etc. 'Intel_ligite': Haurit totum mundum, nemo potest concipere istam magnitudinem verborum. Inspicit Reges ut locustas, Ut Matth. 25 41 hacchanten, qui nihil sciunt. Et tamen est verum. Si omnes conveniunt, 10 so heist: 'Ite, maledicti', Matth. 25. Hoc mandatum divinum, ut omnes credant, humilientur et agnoscant se erga istum Regem ut perdit, qui ab eo solum possint iuari. Quando an ghēt, resistetur, sinito, ineant consilia, was gils? adhuc canent istum versum: 'Pasces eos' etc. Zwinglius, Munter meints auch nicht. Was gils? quicquid scripserunt, post 20 annos nihil etc. 15 et memoria eorum simul interibit. Glorietur, quisquis velit, cum isto Christo, non.⁵ Is filius sol mein mund sein et omnia aufrichten docendo et verbo.

2 vocabulum est o 4 über hactenus steht fuistis unter iusticiae steht iura, sapientiae 13 eo possint solum iuari ghēt(ē) 14 was über (quid) 16 simul interibit o velint c aus velint Christo o

¹) = בִּינָה. ²) = הַשְׁכִּיל. ³) Erg. nihil. ⁴) Erg. nimmt, fast; s. Unse Ausg. Bd. 36, 104, 10. ⁵) Erg. interibit.

Dr] Sicut autem in genere omnes ad hanc scholam Spiritussanctus vocat, Ita pauci admodum sunt, qui hunc Doctorem admittant. Igitur sequuntur turbae, fremitus, indignatio et quidquid iratus animus suadet. Et tamen 20 Doctor hic triumphat tandem, Pereunt autem inobedientes discipuli, sicut paulo post dicet et supra quoque dixit.

Urgenda igitur vocabula sunt 'Intelligite' 'erudimini', significat enim Spiritussanctus, etsi Reges, Iudices etc. noticiam legis habent et studium virtutis, tamen nisi hunc Doctorem audiant et doceri se sinant, esse fatuos 25 et stultos. Nam si cognitio Christi desit, omnis sapientia est stultitia, omnis iusticia est iniquitas et peccatum, quin ipsa vita quoque mors est.

Haurit igitur Spiritussanctus hoc versu totum mundum et omnia subiicit Christo. Cum Regibus loquitur, ac si essent locustae, cum sapientibus mundi, ac si essent pueri. Videt enim, quid tandem sit futurum, quod, 30 nisi hunc Doctorem audierint, cum omni sua sapientia, iusticia, potentia sint addicendi aeternis flammis. Hoc enim mandatum est divinum, ut omnes 35 humilientur, ut 'contineant ora', sicut Esaias ca. 53. loquitur, ut agnoscant hunc Regem solum esse, per quem ventura sit salus et vita. Huic mandato qui parent, salvantur, qui non parent, pereunt.

Hs] 'Servite domino': Postulavit, ut sein verbum cursum habeat. Postea v. 11 scitote, postquam praedicaverit et revelaverit vobis, qualis sit, gebendft, ut sitis gehorsam et lebt, ut vult ipse. Hoc praedicabitur, quod 'serviendum domino in timore', ei, qui dicitur: 'filius meus', quod omnes debetis dere-
 5 linquere vestram iusticiam, quicquid ante habetis potentiae, sinatis ei unter-
 than sein, ut sit ipse dominus, Ut ps. 8.: 'Constituisti' etc. Es sol dem man Ps. 8, 7
 zu fus etc. Ipse accipit hoc verbo plenam potestatem et subiicit pater ei totum orbem terrarum et sic, ut cum timore et tremore ei serviatur.

3. Iunii. 'Servite domino in timore': Audivimus in praecedentibus, quomodo
 10 David illum Regem instituit et definivit, qualis et quantus esset, scilicet dei filius ab eterno genitus, verus deus, et temporaliter natus homo, ut possit institui Rex super montem Sion. Ille est maximus rex, dominus dominantium et traditum ei regnum tale, quod dicit 'omnes gentes, omnes fines terrae'. Ibi absoluta descriptio istius Regis; omnium aures, oculos [Bl. 22^a] vult esse
 15 attentes in hunc, sive Iudaei, gentes, iusti, sacerdotes, spirituales, politici magistratus. Es sol an dem man allein liegen. Postea coepit eos exhortari: 'Et nunc', quicunque regnatis, sive spirituales sive corporales, 'Servite' etc.

zu 1 'Servite Domino' r 5 ei caus eum zu 6 Ps. 8. r 7 pater o zu 10 ff.
 Summa psalmi r

Dr] Servite DOMINO in timore, Et exultate in tremore. V. 11

Hactenus docuit Propheta, regem Christum constitutum super montem
 20 Zion, et definivit quoque eum, qualis et quantus sit, nempe filius Dei ab aeterno genitus verus Deus, et tamen temporaliter etiam natus homo, ut acciperet sedem Patris sui David et dominaretur in Zion. Inde dixit propagandum regnum in fines orbis terrae. Datae enim huic Regi sunt omnes gentes, ut sit Rex regum et Dominus dominantium, in quem oculi, aures et
 25 corda omnium hominum intenta sint, sive sint Iudaei sive Gentes, sive iusti sive peccatores, sive spiritualis magistratus sive politicus. In hoc enim uno Rege omnia sunt sita, Solus habet vitam, solus iustificat, solus salvat.

Huic doctrinae, quae praecipua huius Psalmi pars est, subiecit Propheta exhortationem, in qua personas nominat easdem, quas initio nominavit,
 30 Reges scilicet et Iudices, qui tumultuantur, cum hic Rex exercet suum officium, ac monet, ut tumultuari desinant et humilientur ac se praebeant discipulos, ut patiantur iudicari et damnari se tanquam peccatores et reprobos, ac Filium hunc audiant.

Ad hanc exhortationem etiam hic versus pertinet. Non solum enim
 35 iubet, ut audiant, sed postquam audiverunt hunc Regem, vult etiam, ut desinant ab insurgendo et ei serviant. Ac addit causam: Quia, inquit, hic Rex est DOMINVS seu verus Deus. Positum enim hic est nomen tetragrammaton, quod vocant et soli Deo tribuitur in scriptura.

Hs] Pulchre meint, ad quos loquitur, nempe eos, quos nominavit supra
 'Astiterunt reges, populi fremunt': ghet fein ab deß spils¹, hort auff deß tobens,
 humiliamini sub isto rege, sinite vos iudicari tanquam peccatores et audite
 hunc virum et, ubi audieritis, non solum desinite a furore et a persequendo
 eo, sed potius servite ei. Hic nos accipimus dominum ipsum Christum, 5
 2. 12 Regem; quamquam Iudei non concedunt, tamen infra coguntur: 'osculamini' etc.
 Et supra, quod serviendo deo servitur per hunc Regem, quia supra etc.:
 2. 7. 8 'Tu es filius meus', Item: 'Dabo tibi gentes.' Coguntur ex consequentia
 Textus, hanc admittere servitutem praestandam ipsi deo in filio. Negent
 sane, tamen deus pater vult serviri sibi in isto rege. Ista vocabula scitis 10
 quam sint depravata sub Papatu, deus non diglatus fuit nos, ut inspiceremus
 Textum. Servire deo erat fugere in heremum, deserere magist[ratum, politiam,

1 meint] meit) oder meminit 2 über reges steht 'gentes tumultuantur' zu 5 ff.
 Christiani, Servite Domino r 7 per o 8 tibi o 12 Textum c aus dextum erat o
 zu 12 'Servire Deo' r

¹) = zieht sich vorsichtig zurück; vgl. *Unsre Ausg. Bd. 45, 530, 15.*

Dr] Iudaei neuntquam concedunt, quod persona, quam Prophetha supra
 'Regem' nominavit, hic nominetur DOMINVS seu Iehova, sed frustra pug-
 nant. Nam statim subiicit: 'Osculamini Filium.' Quia autem verbum oscu- 15
 landi est vocabulum cultus, vult Pater, ut hunc Filium adorent et ei serviant
 omnes. Et ostendit, quod, dum huic Regi servitur, servitur vero Deo, et
 qui vero Deo servire volunt, ut id faciant in Filio.
 Sol. 3. 5 Ad hunc modum cultum Dei et huius Regis Hoseas capite tertio con-
 iungit, cum inquit: 'Tum convertentur filii Israel et quaerent DOMINVM 20
 Deum suum et Regem suum David.' Quia enim Pater et Filius unum sunt,
 coli Pater sine Filio non potest. Ac mandat Pater, ut, qui vere servire sibi
 volunt, Filio serviant et eum audiant. Qui autem Filium negant, sicut Iudaei
 et Turcae, hi etiam ipsum Deum negant et sunt abhominabiles Idolatrae.
 [Bg. N] Reiiciamus igitur Iudaeorum somnia et statuamus filii perso- 25
 nam, qui est filius Davidis et sedet in arce Davidica Rex, esse Deum ac
 appellari Hoc in loco augusto illo nomine Dei, hoc primum est, quod
 monendum hic fuit.

Alterum est, ut etiam verborum propriam significationem observemus.
 Scitis enim, quam vocabula haec depravata sint in Papae Ecclesia, quibus 30
 Dei cultus significatur. Factum autem id eam ob causam est, quia nemo
 dignatus est inspicere textum diligentius, seu potius Deus propter nostram
 ingratitude tantam nos coecitate flagellavit, ut, quae ante oculos essent,
 non videremus. Consule enim recentium Theologorum libros, et videbis,
 'servire Deo' eis nihil esse aliud quam fugere in eremum, deserere politica 35
 aut oeconomica officia et sese abdere in monasterium.

Hs]oecono[miam etc. tam caeci fuimus, quia non legimus biblia, non videntes, quod Apostoli diligenter inculcaverint curam parentum erga filios, fidelitatem servorum ergo dominos etc., omnium hominum ordines etc. et dominorum erga servos aequitatem. Sed ista relinquebamus mutare habitum, genus a
 5 deo conditum et laudatum, fingere novas larvas, mutari, daß wir colere deum. Ego cum adolescens eram in Erphurd[iae schola, mortui magni duo Iuristae, vox extrema illorum: Utinam fuissem pastor ovium etc. Sed servire deo est, non induere habitum novum, vitare respectum etc., alioqui infantes mußten ex cunis lauffen et Zigen verkauffen.¹ Haec ficta a diabolo ad
 10 obscurandum Christum et negandum baptis[mum, Euangelium. Et ne Iudaei putent, prophetam hic illis adulari et suum cultum magnificare, Non sic. Ex

2 über parentum erga filios steht et contra 3 servorum o über etc. (1.) steht subditorum obedientiam erga magistratus et contra 4 servos o 4/5 über mutare bis conditum steht caput detonsum habere erat servire deo 5 laudatum o mutari o zu 6 Nova servitus r 6 eram bis schola o Erphurd[iae geschrieben Ephurd[iae über Iuristae steht Doctores 7 illorum unten Sed c aus Ideo 9 cunis über (wigen) verkauffen o 11 hic unten

¹) Es ist vielleicht an die Heiligen gedacht, die am Freitag die Mutterbrust zurückwiesen; vgl. auch Unsr. Ausg. Tischr. 1, 86, 22.

Dr] Sed si haec vera definitio est, quorsum attinent praecepta illa, quibus Apostolorum libri pleni sunt, de dilectione coniugum inter se, De obedientia servorum, de aequitate Dominorum et moderatione, De diligenti cura ad-
 15 ministrandae Reipublicae? Nonne haec ipsa praecepta ostendunt, quod Euangelium omnes hos vitae ordines commendat? Quae igitur amentia fuit docere, quod servire Deo sit fugere haec vitae genera, mutare non solum habitum, sed etiam ipsam naturam et sexum? Quid enim aliud facit monachus, quam quod contra Dei ordinationem vult aliud esse quam masculus?
 20 Haec nonne extrema amentia est?

Memini Erfordiae esse duos praestantes Iurisconsultos, hi, cum iam moriendum eis esset, altum ingemiscentes dixerunt: O si non Doctores iuris, sed Monachi fuissemus, quanto nunc moreremur beatius! Sed quod praeteritum erat, revocari non poterat. Igitur quod unum videbatur remedii restare,
 25 mandabant, ut praeter sacra, quae magno emebant, etiam cucullis involve- rentur cadavera et sic monastico habitu sepelirentur. Hi an non satis clare ostenderunt, nescire se, quod in suo officio servivissent Deo?

Constituenda igitur vera definitio est, ut statuas servire Deo non hoc esse, si mutes habitum, si mutes sexum, si relictis et politicis et oeconomicis
 30 ministeriis te abdas in monasterium. Haec omnia externa sunt et simulari possunt. Hoc autem etiam abominabile est, quod sine autoritate verbi, ex propria devotione¹, ut vocant, suscipiuntur. Cave igitur, quae huiusmodi sunt, ne hoc augusto titulo ornes, quod sint cultus aut servitus Dei.

¹) = *Luthers 'eigene andacht'*.

Hs] oculis tollendae omnium Regum, gentium religiones, etiam Mosi, quia novus Rex hic venit, quia omnia vetera promissa et ceremoniae illum Christum etc.¹ Ideo cum petitur hic servitus, [Bl. 22^b] de nova intelligendum etc. Admittimus, si velint Iudaei, permanere in sua Circum[c]isione et ritibus, Et monachus velit suam servare Cappam, tantum hoc sciat: positam differentiam 5 inter istam servitutem Christi huius et veterem. Nova res agitur, nova est servitus, quia nova praedicatio. Ex decalogo intelligis servitutem dei: 'Domini-
Matth. 4, 10 num deum tuum adorabis', Matth. 4. etiam. 'Non adorabis ea nec serves
2. Mos. 20, 5 eis.' Ego distinguo sic: Adorare est conversi a deo, servire est missi a
Job. 10, 9 deo. Ut Christus in Ioh. X. cap.: 'Ingre[d]ietur et egred[i]etur', quia qui 10
adorat, est passivus servus, i. e. qui recipit a deo, agnoscit et fatetur se recipere. Sic servum appello eum, qui iam sua praecepta exequitur erga
Rom. 1, 1 homines, Ut Paulus Ro. 1., qui, posteaquam recepit a deo gratiam, spiritum

1 über oculis steht igitur 7 über servitutem dei steht 'Non adorabis ea neque serves
eis' zu 7 Decalogus r 8 ea(s) 8/9 'Non' bis 'eis' mit Strich zu 'Non' bis 'eis' über
servitutem dei Z. 7 gezogen² 9 sic o zu 9 Adorare Deum, Servire Deo r 13 über
Ro. 1 steht 'Servus' etc. mit Strich zu Paulus gezogen

¹) Erg. etwa significant. ²) Das heißt, diese Worte sollen als Dekalogstelle vor
Matth. 4 heraufgenommen werden.

Dr] Sed quid disputo de traditionibus humanis? ne quidem Iudaei sua sacrificia et alios legales cultus, quos tamen divinitus mandatos fuisse constat, 15 hoc titulo ornare et servitutem Dei vocare audent. Nam si Psalmus diceret, Venite ad Ierusalem, sacrificate, mundate vestes, ieiunate, adorate ad Cherubim etc., Ibi sane cogeremur definire, eam esse proprie servitutem Dei, sed horum nihil Psalmus dicit, Loquitur autem de novo Regno et de doctrina nova instituta post Mosen.

Ergo simpliciter removeas ex oculis, quidquid est religionum et cultuum, etiam illos, quos Deus per Mosen instituit. Venit enim hic novus Rex, igitur nova etiam constituitur servitus. Potest Iudaeus retinere circumcisi-
onem, Monachus potest retinere cucullum, sed hoc statuatur necesse est, non
esse hanc servitutem a Deo impositam, qua hic Rex coli vult. Quia autem 25 utrique, Monachus et Iudaeus, ista retinent tanquam cultus, damnantur hoc in loco a Spiritu sancto et praescribitur alia servitutis forma seu ratio.

Matth. 4, 10 Ea autem qualis sit, ex Decalogo ostendi potest, qui sic dicit: 'Adorabis
DOMINVM Deum tuum et ei soli serves.' Haec duo sic mihi soleo
distinguere, quod adorare sit hominis conversi ad Deum, Servire autem 30
Ioh. 13, 10 hominis missi a Deo. Vel, ut Christus in parabola solet loqui: Adorare est ingredientis ad Deum, servire autem egredientis a Deo. Qui enim adorat, procumbit in genua et ostendit signa subiectionis. Ea est quasi passiva servitus, sic enim convertens se ad Dominum in certa fiducia misericordiae propter Christum, accipit remissionem peccatorum et iustificatur. Ac receptus 35

11s] sanctum, agnovit etc., vadit, exercet suum officium, praedicat etc., paterfamilias laborat, servus colit agrum et haec omnia in ista obedientia, quasi sint dei praecepta. Hoc mihi praestanto, non idolis. Nos sub Papa adoravimus S. Georgium et alios, quasi ab eis acceperimus etc. Postea missi:
 5 munus eorum, exempla predicavimus; sed agnosce, omnia a deo data, deinde nullius Sancti praecepta, verba docebis, sed dei. servitus est docere, praedicare, laudare illum deum, quem adoras. Sicut docuit, vivat etiam etc. Sic hic: Incurvamini, recipite a me vel a Christo omnia. Petrus: 'Dominum 1. Petri 3, 16
 Iesum sanctificate.' Ubi Petrus vocat 'dominum', vocabulo divinitatis
 10 expones Petrum de Christo. Nobis satis, quod intelligamus 'dominum' Iesum Christum. Isti, inquit, Regi servite. Si Iudei *ansprechen*, so *sprechen*: non potes negare, quod loquatur de domino instituyente hunc Regem, et istum vult coli. In postremum cesset Moses, iura, omnes religiones. quicquid vobis, o Reges, dixerit iste rex, *bedenkt* et facite, docete illum, et sicut ipse
 15 docet, sic facite. *Das ist* servire Christo. suum verbum *höret*, Reges, sive

1/2 über paterfamilias steht magistratus etc. zu 3 vor Nos steht Sicut am Rande
 vor dem Zeilenanfang 5 über praedicavimus steht non dei a o 6 Sancti über (dei)
 sed dei o 7 adora(n)s 8 a me (vel Christum) vel zu 8: 1. Pet. 3. r 10 ex-
 pones vor der Zeile über Nobis steht Christianis

Dr] ad hunc modum in gratiam egreditur a Deo et convertit se ad homines ac exequitur mandatum Dei, quod attinet ad officia erga homines. Paulus fide iam iustificatus iusta facit, hoc est, exercet officium suum docendo, Pius magistratus regendo, Paterfamilias laborando, ac sic serviunt Deo. Faciunt
 20 enim, non ut monachi, quod ipsis libet, sed quod Deus praecipit.

Ergo servire Deo aliud nihil est quam facere, quod Deus iubet, et agnoscere, quod ea sit debita obedientia. Hoc nesciverunt Monachi et alii Papae doctores, alioqui non iussissent ingredi monasteria et relinquere politica et oeconomica munera. Satis eis fuisset, quaecunque tandem vocatio esset,
 25 respicere ad Decalogum et ibi praecepta opera exequi, non confingere nova et a communi consuetudine vitae abhorrentia, qualia Monachorum et totius Papatus sunt. Ad hunc modum in genere admonendum duxi, quid sit servire Deo.

Porro, etsi Iudaei negent Christum hoc loco appellari DOMINVM,
 30 tamen quia totus Psalmus loquitur de novo Rege, constituto super Zion et cui traditae gentes et fines orbis terrae sint, ac iubeantur Reges ei servire, Hic quasi in specie constituendum est, quid sit Christo regi servire. Sed non discedemus a generali definitione, Servire enim Christo regi aliud nihil est, quam audire hunc Regem et postea in nomine eius omnia facere, quae
 35 requirit vocatio seu officium nostrum.

Ut sit sententia: Vos Reges et Indices et quidquid eximium est vel in Ecclesia vel Politia, relinquite, quidquid in toto orbe terrarum est, etiam

Hs] in politia, sive in Ecclesia, hunc audite, et ubi audieritis, tunc etiam sic
 Col. 3, 17 docete, vivite. P[aulus: 'omnia in nomine domini nostri Iesu' etc. Verus
 servus Christi est, qui audit vocem ex ore eius et agnoscit suum dominum,
 deum salvatorem, unum cum patre et spiritu sancto, et cum sic adoraverit,
 'osculatus' fuerit, vadit tanquam missus sit, exhortatur alios, agit gratias, 5
 vivit. Ibi non postulatur cucullus, non pompa, non Caeremoniae mosaicae,
 non Regula Francisci etc. [Bl. 23^a] Est mera spiritualis servitus, non ut
 Monachi, quae sit in corde, sed quae ex spiritu procedit, qui loquitur verba,
 praedicat, docet, exhortatur. Sic qui vivit digne doctore, vivit spiritualiter
 in castitate, humilitate etc. Sic dominus, si laborat et curat domum, si facit 10
 in fide Christi, spiritualiter vivit. Servus, qui obedit in fide, servit etc.

Ideo addit: 'In timore': obliquis oculis semper respicit in Reges et
 Iudices terrae, quia, si ipsi non persequerentur verbum, vulgus nihil posset,
 privatae invidiae essent tolerabiles. Ideo dicit: Vos Reges estis superbi, et
 ita, ut insurgatis in patrem et Christum eius; horet auff, vertite vestrum 15

2 über etc. steht 'gratias agentes' etc. zu 2 Col. 3. r zu 3 Servus Christi r
 5 alios hinter vivit Z. 6, aber mit Strich zu exhortatur gezogen 8 über qui steht spiritus
 11 über vivit steht et servit domino zu 12 'In timore' r 15 über patrem steht Dominum

Dr] Mosen, leges, Iura etc., et audite hunc Regem, praebete vos ei discipulos,
 auscultate ei. Haec prima servitutis pars est. Deinde quae audivistis, ea
 Col. 3, 17 facite, et facite in huius Regis nomine, Sicut Paulus dicit Coll. 3.: 'Quid-
 quid facitis, sive verbo sive opere, omnia facite in nomine DOMINI Ihesu,
 et gratias agite Deo et Patri per ipsum'. 20

Servire igitur Christo, non est induere cucullum, non est occupari
 Mosaicis ceremoniis, Sed est res prorsus spiritualis, non eo modo, quo
 Monachi spirituale vocant, quod tantum in corde geritur, Sed est spiritualis
 servitus, quae ex Spiritu proficiscitur. Qui enim Spiritus verba loquitur,
 praedicat, docet, recte dicitur spiritualiter loqui. Sic spiritualiter etiam 25
 vivere is dicitur, qui sanctis occupatur operibus, hoc est, qui facit, quae in
 Decalogo sunt praecepta. Sic oeconomus, gubernans domum suam in fide
 filii Dei, vivit spiritualiter. Spiritualis enim obedientia est in fide filii Dei
 facere, quae mandato Dei iuberis facere.

Habes, quid sit servire huic Regi, non, ut Monachi solent, abire in 30
 monasterium, non haec vel illa opera deligere, sed intueri hunc Regem et
 audire, ac postea, quae audieris, facere.

Cur autem addit: 'Servite ei in timore'? Oblique respicit ad Reges.
 Hi enim, quia potentia et opibus instructi sunt, vi se huic Regi opponunt.
 Nam persequi Christum, non est proprie vulgi, quod facile compesci potest, 35
 sed Regum mundi, praesumentium de potentia et opibus. Hos Spiritus
 sanctus singulariter intuetur ac monet, ut vertant superbiam istam in humi-

H₃] furorem in humilitatem et timete et servite ei sic, ut non sitis amplius memores, vos esse Reges; erga eum non estis Reges, quia non conveniunt esse Regem et servire. Vos Reges, quibus alii serviunt, scitote vos servos erga eum, et plus quam eos, qui vobis serviunt. Ideo in timore, reverentia
 5 et humilitate servite ei. Das ist ein exhortatio et ein halb dratzen, quia propheta scit, esse eos inflatos de sua potentia. Deinde 'Iudices terrae', die geistlichen et flugen hypoeritae, sanctuli. Ideo eos invadit: Vos Episcopi, Papa, Hannas, ponite superbiam et apprehendite timorem, reverentiam et cognoscite, vos esse servos. Desinite loqui vestra dogmata, exercere opera
 10 vestrae religionis et loquimini, quae sunt huius regis. Anabaptistae: Si Reges sunt servi, ergo deponant coronas, humiles servi sint, similes veris Servis. Rex sit ut molitor! Non. Reges ut Reges, Iudices ut Iudices debent accipere novam servitutem; Reges in sua maiestate, corona, Iudices in suo officio et cum dignitate metuant hunc Regem et serviant ei. Ita Iudex sive
 15 ecclesiasticus sive politicus in suo officio nihil contra hunc Regem statuatur,

2 esse o quia c aus quod zu 2 'Et nunc, Reges' r 4 erga eum o
 5 ein (1.) o ein (2.) o zu 6 'Iudices terrae' r 7 über hypoeritae steht Papa, Epi-
 scopi, Cardinales 8 über Hannas steht Caiphas 10 über Anabaptistae steht Veniet
 aliquis et dicet 11 über deponant coronas steht maiestatem exuant 15 in o

Dr] litatem et timeant hunc Regem, ut nemo amplius sciat eos esse reges. Nam Regem esse et servire, sunt contraria, et tamen vult Spiritus, ut ipsi Reges serviant, hoc est, ut agnoscant se huius Regis servos esse, et quidem magis quam ipsorum subditi sunt servi.

20 Exhortationi igitur comminationem interponit; quia enim videt potentia inflatos esse et securos, monet, ut humilientur, ut abiiciant omnia praesidia et se supplices ad huius Regis pedes abiiciant et eum audiant.

Sed num patrocinator Psalmus Anabaptistis? Si enim Reges servire docet, ergo vult, ut abiiciant coronas, sceptrum et alia insignia, quae eis con-
 25 ciliant dignitatem et extollunt supra communem conditionem hominum? Ergo redigit eos simpliciter in ordinem, ut nulla differentia sit inter Regem et molitorem? etc. Minime. Nam Reges ut Reges et Iudices ut Iudices debent praestare novam servitutem, Non debent abiicere regna, sed retinere, et tamen hunc Regem revereri et eum audire ac suas leges secundum huius
 30 Regis verbum moderari, hoc est, nihil statuere, quod Verbo Christi contrarium est.

Itaque non tollit nec mutat leges politicas Spiritussanctus, sed subiicit eas huic Regi, ne ei adversentur. Non solum igitur Reges et Principes debent retinere munus suum, sed etiam qui Ecclesiasticos titulos gerunt.
 35 Papa scilicet et Episcopi maneant suo loco, tantum hunc Regem agnoscant et humiles ei submittant colla ac amplectantur verbum eius.

Hs] sed secundum ipsum statuatur suas leges. Non tollit creaturas nec mutat Reges, sed subiicit Reges cum suis legibus, doctoribus, Papam cum suis Cardinalibus, doctorem cum discipulis huic Regi. Maneant, quod sunt, et habeant, quod habent etc. 'In timore': per Epitaphium contra Regum superbiam et iusticiarium, quia illi sapientes, potentes, iusti etc. superbiunt ita etc.

[Bl. 23^b] Qui facile docentur, infirmi, agnoscetes se peccatores, sunt iam in timore. Illis dicendum: 'Exultate cum tremore.' Cum Reges sunt humiliati et coeperint vivere secundum Christi doctrinam, tum sunt trepidi coram Christo. Sed dicit: nolo vos desperare. Nolo hunc Timorem, qui absorbet in tristitiam, nec volo desperationem nec superbiam, sed mediam viam. Peccatores infirmi illi desperant, illos nolo etiam ferre. Nolo ferre superbiam Regum, sic nec nimiam pusillanimitatem pauperum, stultorum, i. e. qui sibi non possunt consulere etc. *Ich wilß beydeß beßfamen haben*: timere, ne superbias, exultare, ne desperes. Coram me debes esse peccator. Si non videbis, *wie dirß ghen wird*, Volo ut mea misericordia te agnoscas iustificari.

2 *über* doctoribus *steht* Iurisperitis 3 huic Regi *über* (subiicit) zu 7 'Et exultate cum tremore' r 8 *über* trepidi *steht* timentes 10 *über* superbiam *steht* praesumptionem 11 *über* viam *steht* Regia incedendum zu 13 f. 'Timere', 'Exultare' r 15 agnoscas o

Dr] Diserte autem definit servitutem hanc Propheta, cum iubet, ut in timore huic Regi serviant. Pertinet autem hoc, ut supra dixi, ad notandas personas, cum quibus Spiritus sanctus loquitur. Reges inflantur potentia et opibus, Iudices seu Doctores sapientia et in genere omnes sunt iusticiarii, hoc est, retinent opinionem sanctitatis et videntur sibi iusti.

Hi igitur sunt, quibus dicit Spiritus: 'In timore servite'. Nam alii, qui affliguntur, qui destituti humanis praesidiis configunt non solum cum fame, sed cum peccatis et conscientia sua, ii iam antea constituti sunt in timore Dei. Itaque ad eos non haec concio pertinet, sed illa de credenda remissione peccatorum per filium Dei, factum pro nobis victimam, de qua statim Psalmus subiicit et dicit: 'Exultate ei in tremore'. Non enim vult Spiritussanctus nos sic timere, ut in timore absorpti desperemus. Sed sicut praesumptionem vult sublatam et ideo iubet, ut timeamus, Ita quoque vult sublatam desperationem ac iubet, ut regia incedamus via et simul metuamus ac speremus.

Quasi dicat: Hic Rex, sicut non vult ferre superbiam Regum et iusticiam sanctorum, Ita quoque non vult ferre abiectiōem pauperum et stultorum, qui sibi non possunt consulere. Hoc autem vult, ut et timeas atque ita effugias superbiam seu praesumptionem, et exultes, ut effugias desperationem. Qui non volunt eum timere, his minatur plagas, habet enim virgam ferream. Qui autem sic timent, ut simul exultent, hoc est, ut statuunt se

Hs] Nec econtra desperare, noli me sic timere quasi tyrannum; cum fueris humiliatus et redactus in timorem, tempera istum timorem cum laetitia Et spe. Et econtra: mache den mut nicht zu groß, ut fiat carnalis, sed maneat mixtus. Die 2 stude hñ einander mengen, est maxima scientia. Schwermeri statim:
 5 Beneplacitum est domino. Tam deo displicet nimia desperatio quam superbia displicet. Si quis non confidit suae iusticiae etc., sed agnoscit se peccatorem, ibi Beneplacitum dei. Sed ne quid nimis, ne dicas: Deus abiecit me, non vult mihi consulere, vult me perdere, stultum, afflictum, infirmum. Hoc etiam non vult. Ibi laborat Christianus et in sua schola propria est, hic oportet
 10 exerceatur tota vita, ut hoc discas, quia animus noster est proclivissimus in utranque partem. Nescia mens servare modum etc., quando homo anhebt

3 mixtus über (carnalis) 4 unter statim steht sciunt etc. 5 über desperatio
 steht timor 6 suae bis sed o zu 6/7 Beneplacitum est domino r 9 über vult steht
 deus zu 9 hinter vult ist ut sic nimia tristitia absorbearis vom Rande eingewiesen
 10 discas c aus discamus zu 11 hinter partem ist aut vult desperare omnino, aut supra
 modum superbire vom Rande eingewiesen

Dr] iustificari sola Dei misericordia et beneficio Christi, hi sunt vere filii Dei, qui Deum timent, non ut tyrannum sed, sicut liberi parentem, cum reverentia; temperant enim timorem Dei cum leticia et spe, Et tamen ne nimis crescat
 15 animus et evadat in praesumptionem, manent in humili reverentia.

Haec est vera Dei servitus, quam agnoscimus perdisci nunquam posse. At adversarii nostri Schuermeri tanquam notam ac, ut dici solet, calceis attritam rem contemnunt. Itaque occupantur aliis, in quibus ingenii aliqua laus consistere videtur.

20 Ad hunc modum coniungit haec Psalmus 147.: 'Beneplacitum est 38f. 147, 11 Domino super timentes eum et qui sperant in misericordia eius'. Cur addit: 'super timentes'? Nimirum propter superbos, qui fidunt in sua sapientia et iusticia. In his non potest esse beneplacitum. Soli autem hi placent, qui timent, hoc est, qui se agnoscunt peccatores esse et ideo non erigunt cristas,
 25 sed humiles demittunt capita.

Et tamen hic quoque requiritur illud 'Ne quid nimis'. Non enim, cum ad hunc modum sentis terrorem, indulgere cordi tuo debes, non debes statuere, quod irascatur tibi Deus, quod abiecerit te, quod perdere velit, sed attollendi sunt oculi et respiciendum in Christum, qui se posuit Media-
 30 torem inter Deum et nos et peccata nostra in suum tergum recepit ac pro iis in cruce luit poenam mortis. Hic tanquam aenei serpentis adspectus mitigabit timorem, ne sit nimius et evadat in desperationem.

Sed, ut dixi, ardua res est, et vix magnis sudoribus Christiani eo veniunt, ut hanc Psalmi particulam intelligant. Verba quidem audimus ac
 35 facilia esse videmus, Sed non ita admittit haec animus, cum seria res

Hs] potest videri ille timor mixtus; quando pater castigat, thutā filio wehe, timet, sed non abiicit omnem spem: Utinam verbera weren über¹, et sic miscet suum filialem timorem cum paterna charitate. Sed si carnifex, ibi cogitat, esse actum, non videt finem flagelli. Lictor nunquam erit tibi propicius, 5 est desperationis timor. Sic filialis timor erga deum; quando nos affligit et non videtur finis, qui hic saperet et diceret cum propheta: 'Momentum', 'Non in aeternum comminabitur'. Illi potuerunt finem videre flagelli. Ideo timebant cum exultatione, quamquam seer schwach, et tamen, ut exultatio vinceret timorem. Sed interim, dum durat, caro non videt exultationem, Ut Paulus: 'Servio Röm. 7, 25

3f. 30, 6
3f. 103, 9

1 über castigat steht filium 2 über sed bis spem steht sed cogitat: pater verberat
verbera (patris) sic o [geschrieben c] 4 Lictor mit Strich zu pater über Z. 2 gezogen
6 über 'Momentum' steht ps. 30. 6/7 über in aeternum comminabitur steht 'in perpetuum
irascetur' 8 exultatio o zu 9 Ro. 7. r

¹) = vorüber.

Dr] 10 nolentes volentes abripit in peccatum, nec vel in ratione vel arbitrio tantum est virium, ut furiosum hunc motum reprimant, Sic senes absorbet avaricia.

Sicut autem haec vicia certam aetatem exercent et vexant, Ita omnes Christianos exercet et vexat, imo prorsus absorbet vel tristitia in rebus 15 adversis, vel securitas in laetis. Tales natura sumus omnes, Peccata captivant nos, ut non possimus exultare in timore aut timere in exultatione. Adeo difficilis mixtura et prorsus impossibile hoc temperamentum ponderis est [Bg. O] (licet enim Philosophico vocabulo in theologica materia uti), quod Spiritussanctus hic ponit. Nam timere et laetari sunt affectus prorsus con- 20 trarii, et tamen, si volumus Christiani esse, utrumque necesse est, ut et paveamus et exultemus.

Recentiores theologi disputarunt multa de timore servili et filiali, ac sane facile est videre, quid intersit inter patrem castigantem filium et lictorem. Cum enim Pater filium castigat, non abiicit omnem spem filius, Videt enim 25 finem virgae, hoc est, sentit iram cum virga cessare. Igitur etsi dolet, etsi patris iram metuit, tamen retinet spem misericordiae. Tali animo in poena non est fur, cum a Lictore arripitur. Novit enim Lictoris animum talem, ut propicius non sit, nisi prius laqueo strangulaverit furem. Desperat igitur, quia poenae nullum videt finem.

30 Hoc Oeconomicum exemplum admodum luculentum est. Sed nobis constitutis in poena persuaderi non potest, Deum esse nobis Patrem. Itaque timemus eum non filiali timore, non enim videmus consilium erudiendi, sed servili, statuimus enim Deum irasci sine fine.

Qui igitur hic posset sapere, cum sentit peccatorum poenas, et dicere: 35 Es filius Dei, Deus autem sicut Pater filium, quem diligit, castigat, 'Momentum' 3f. 30, 6

Ha] carne peccati legi, sed mente' etc., Sicut filius non meditatur aliud quam iram, quando castigatur, Et tamen cogitat: est pater etc. Das thut servilis nicht. Facile
 §f. 19, 10 dictu etc.: 'Timor dei verus, sanctus' etc., est mixtus. Afflictio tamen et timor
 sentitur plus, manet tamen exultatio penes spem, quae non absorbetur. Cogitā:
 Ira eius est momentanea, sed vita etc. Sicut ipsi exercuerunt, sic nos. 5
 Nemo verius intelligit quam in experientia. Sicut bonus iuvenis, qui vexatur
 libidine etc., ut putet cor suum esse merum lupanar, et tamen clam in

2 quando o tamen (oc] *[verschrieben für cogitat]*) pater (tuum) thut(s)
 3 über mixtus steht exultatione, spe, leticia, bono animo, quamvis infirmiter percepto, quia
 timor sentitur nimis zu 3 Ps. 19. r 4 (tamen) manet tamen o über spem steht
 gaudium non absorbetur o 5 über ipsi steht prophetae 7 suum o zu 7 hinter libidine
 ist et tam foedis cogitationibus, ut prae illis videat nihil castitatis vom Rande eingewiesen

Dr] est ira eius', 'Non in aeternum irascetur Dominus', hic faceret, quod Spiritus-
 §f. 109, 9 sanctus hoc in loco iubet.

David hanc artem tenuit, sicut testantur conciones eius. Deinde etiam 10
 experientia ostendit, eum in poena non abicere spem, retinet enim invoca-
 tionem. Etsi autem exultatio valde esset infirma, tamen, quia finem flagelli
 videbat, vincebat timorem, ne, quod impiis accidit, absorberetur penitus. Carnem
 si spectes, etiam in Davide paene obruta est timore, ut exultationem non sentiat.
 Et tamen, sicut Paulus dicit, 'mente servit legi Dei', etiam in ipsa poena 15
 exilii Deum invocatur, sentit non, ut apud lictorem, nullum esse veniae locum,
 etiam dum plagas accipit, Hoc secum statuit: Pater est, non irascetur in
 perpetuum.

Facile igitur dictu est, quod timor Dei verus sit filialis timor, hoc est,
 mixtus cum exultatione seu spe, sed si sequaris sensum, timore senties exul- 20
 tationem quasi obrui et extingui. Sed ne ideo abiicias animum nec desperes,
 sustine Dominum et apprehende verbum, quod concionatur, iram Dei esse
 momentaneam, vitam autem esse in voluntate eius, hoc est, velle Deum, ut
 vivamus, non velle, ut pereamus, Atque hanc ipsam ob causam immittere
 plagas. Sic fiet, ut saltem guttulam aliquam exultationis sentias, ea paulatim 25
 crescet, ut tandem superet timorem. Difficilis praxis, sed tamen eiusmodi,
 quam, sicut testantur exempla, sancti Dei didicerunt. Oportet autem nos
 eorum sequi vestigia et hanc artem etiam discere, Adiuvabit autem nos,
 praesertim si oraverimus, sanctus Spiritus.

Multi iuvenes timent Dominum nec ruunt, sicut Satanae mancipia, in 30
 libidines. Horum corda si inspicias, videbis ea sic turbari aestibus libidinis,
 ut ipsi ne guttam quidem castitatis sentiant, quam tamen totis animis optant
 sibi dari. Quid multa? Ipsi iudicant et sentiunt sua corda esse ceu lupa-
 naria, in quibus nihil sit castitatis, et tamen latet in imo cordium castitas, sed
 oppressa sensu libidinis, donec tempus coniugii venit. Etsi enim sensu carnis 35

Hs] angulo cordis latet: tolera, donec deus etc., Et sic ibi manet castitas in medio lupanari cordis; Sic in nobis passiones praedominantur, quo ad sensum, sed etc. Christus: 'Virtus mea in infirmitate perficitur.' Paulus *hets auch 2. Cor. 12, 9* gern gehabt, etc. Si adolescentia haberet castis[simum] corpus sine libidine, 5 esset angelus. Sic, si nullus timor, nullus sensus peccati, tum Christianus esset iam in regno Christi. Sed es muß sich so mengen; donec vivit caro, reget sich, et tamen spiritus dominatur, quanquam est absconditus et non sic sentitur. 'Timore' i. e. reverentia. *hupfft*, et tamen in tremore. quando esset exultatio pura et nullus mixtus tremore, sequeretur securitas, prae- 10 sumptio, damnatio. Exultare debemus in illo et in nobis timere, propter

2 nobis o, darunter (spiritualibus tentationibus) über passiones steht timores
3 über mea steht 2. Cor. 12. perficitur o zu 3 hinter sed gehörig virtus et spes quoad
vim, maior enim vis virtutis est quam timoris et libidinis r 7 über reget steht es
9/10 vor praesumptio steht securitatem am Rande vor der Zeile 10 über damnatio steht
praesumptionem zu 10 Timere, Exultare r

Dr] carere non possunt, tamen gemunt corda castitatem, quam abesse sentiunt, optant adesse et inviti tolerant istas flammas libidinis. Sicut igitur hic castitas ceu in angulo latens paene extinguitur sensu libidinis, Ita quoque exultatio non sentitur, sed occupat omnia timor, et tamen non vincit timor.

15 Sic aliae passiones praedominantur quoad sensum, sed virtus et spes tandem praedominantur quoad vim. Maior enim est vis virtutis, quam timoris, libidinis et aliarum passionum.

Haec sic discenda et ferenda sunt, non enim aliter fiet, 'virtus Dei in 2. Cor. 12, 9 infirmitate perficitur'. Paulus quoque libenter habuisset purum timorem, 20 puram exultationem, puram castitatem, hoc est, purum sensum horum donorum, quae habebat et quibus indigebat. Sed haec in hac vita si contingant, non erit amplius calamitosa vita, sed amoena paradisi. Iuvenis, senex, si nullum peccati sensum haberet, si non exerceretur desperatione, simpliciter esset in Regno coelorum. Sed talis haec vita non debet, imo ne potest quidem esse. 25 Non debet sentiri pura exultatio, debet admixtus esse timor. Donec enim haec caro vivit, facit quod est carnis. Haec nos nunquam emendabimus perfecte. Itaque ideo non desperemus, Spiritus enim est absconditus, eum Deus videt et, quia Christum apprehendimus fide, peccata carnis libenter condonat. Haec est una pars cultus, ut serviamus Christo regi in timore 30 et exulemus ei in tremore.

Magna autem causa est, cur exultationem coniungat cum tremore. Si enim pura exultatio sentiretur, sequeretur securitas, securitatem praesumptio, praesumptionem autem damnatio. Non enim tolerare Deus praesumptionem potest. Sic autem miscebimus haec, si in Deo exulemus, In nobis autem 35 conturbemur, sumus enim non solum stulti, sed etiam miseri peccatores. Causae igitur satis est, ut tremamus et metuamus nobis.

Hs] eum exultandum, propter nos etc., quia conturbor, quia peccator despero, quia video me derelictum. [Bl. 24^b] sed ibi non quiescendum; quanquam Ego peccator, Christus est iustus; si ego non novi consilium, ipse patris sapientia; Si egenus, ipse potens. Quando purus est iste cultus et segregatus ab omnibus superstitionibus, relinquit, quae sunt humanitus instituta, ut Regibus coronas, Religiosis suas vestes, ritus ieiunandi etc. Ratio ista gubernet, mutet: Sed mihi servire debetis cum spiritu, carne, vestibus, operibus, Ire, stare etc. Ibi debetis me agnoscere dominum, de me praedicare, postea
 RoL. 3, 17 'effet et trindet in meo nomine', ut velitis. Non quaerit, ut mutes vestes, fias monachus, coniugatus, Magister, praeceptor, haec sunt in tuo arbitrio, sis

3 novi o 4 über potens steht dives 5 ut o 6 coronas o

Dr] Sed hic non consistendum est. Si enim nihil videas, quam quod peccator sis, sequetur desperatio. Igitur attollendi sunt oculi et respiciendum est in Christum, tum sequetur timorem exultatio. Sic enim dicemus: Sum sane peccator, sed non ideo desperabo, Christus enim iustus est. Imo Christus mea peccata transtulit in se et ideo passus est ac resurrexit, ut ego iusticiam eius induerem. Si igitur in me non est consilium, ipse est mihi a Deo positus, ut sit sapientia mea. Si ego pauper et inops sum, ipse est potens et dives etc.

Hic demum est purus cultus, quo Christus vult a nobis coli, segregatus ab omnibus superstitionibus. Illas enim Spiritussanctus non curat, sicut ne reliqua quidem humano consilio instituta. Relinquit Regibus coronas suas et sceptras. Monachus si velit ieiunare, si velit dissimili ab aliis vestitu et victu uti, ne id quidem curat, vult ista subesse rationi humanae ac, prout cuique commodum est, observari, Hac una adhibita Regula, ne cuiquam ponamus scandalum. Hoc autem ab omnibus, sive Reges, sive Monachi, sive sancti, sive potentes sint, postulat, ut humiliantur coram hoc Rege, ut eum audiant, de eo solo gloriantur, in eo solo exultent, In se autem et suis omnibus ut humiliantur. Hunc cultum qui praestant, hi postea quidquid pro vocatione sua faciunt, si id in nomine Iesu faciunt, Deo gratum est.

Discamus igitur nos quoque hunc cultum Deo praestare et distinguamus eum ab omnibus externis rebus. Non enim curat Deus, rex ne an servus sis, maritus an coelebs, vir. ne an foemina, praeceptor an discipulus.
 1. Petri 2, 13 Sunt hae 'humanae' constitutiones seu 'creaturae', ut Petrus appellat, quarum voluit nos Deus esse Dominos et gubernatores. Non curat, ieiunes ne an comedas, modo cum fructu tuo id facias. Nihil, inquit, ista omnia ad me et ad cultum meum. Meus enim cultus est, me revereri, a me accipere omnia, me agnoscere, de me loqui, me praedicare, quod omnia mea sint, quae in toto orbe terrarum sunt, confiteri, quod sitis, cum sine me estis, peccatores, stulti, infirmi, Item agnoscere me, quod non sim tyrannus, quod

Hs] dominus istarum constitutionum omnium. Sed meus cultus verus est, me revereri, a me recipere omnia, agnoscere me dominum esse et salvatorem, et postea servire, loqui, praedicare, quod omnia mea in orbe terrarum etc. Et ne sic timeatis, quod sitis meri peccatores, derelicti, desperati. Econtra
 5 Iudicem, tyrannum non humilio ideo, ut pereatis, sed ut superbia detrahatur. Si humiliamini, tollite capita et laetamini in me Christo; si quid deest iusticiae etc., ibi habetis omnia. Das heißt servire in timore, ut tremorem nicht so macht; wenn er kommt, macht er's zu viel. Odi olim hunc versum propter ista vocabula; iam placet. 'Exultare' non solum significat unvendig
 10 in corde sein, sed et externe frolich geberden, Ein schonen rock anziehen;

4 ne sic timeatis o (sint) sitis 4/5 Econtra non Iudicem 8 Odi] Odivi
 9 solum o unvendig [= unvendigen] zu 9 Grammatici vim vocabulorum explicant r
 10 et o frolich o geberden] geberden c aus geberden

Dr] non ideo vos humilio, quasi velim perditos, sed ut revocem vos a superbia et doceam vos humiles esse.

Hoc cum a me per crucem factum est, volo ut erigamini iterum, ut attollatis capita et oculos ad Christum meum, quoniam, si quid vobis aut
 15 sapientiae, aut iusticiae, aut virium deest, ibi habetis fontem omnis sapientiae et iusticiae. Sic servietis mihi in timore et exultabitis in tremore. Tremor quidem in sensu est admodum magnus, sed exultatio sensu parva, tamen virtute magna tandem triumphabit.

Ego adolescens hunc versum oderam, Non enim libenter audiebam,
 20 quod Deus esset metuendus. Accidebat autem id eam ob causam, quia nesciebam timorem miscendum cum exultatione seu spe, hoc est, nesciebam differentiam, quae est inter nostra et Christi opera. Nostra opera mala sunt, sicut tota natura mala est. Igitur non debemus esse securi, sed metuere iudicium Dei. Contra Christi opera sancta et perfecta sunt, Igitur debemus
 25 retinere spem misericordiae, non enim sua causa natus, legi subditus et tandem cruci affixus est, nostra haec voluit esse dona.

Igitur sic timeamus, ne exultatio excludatur prorsus. Debet autem exultatio vera esse. Non enim ita concluditur in cor, ut foris nullae eius appareant notae. Tranquillus animus et qui vere statuit Deum propter
 30 Christum nobis reconciliatum esse, parit hilarem vultum et laetos oculos, linguam solvit in laudes Dei. Ad hunc modum, inquit Spiritussanctus, servietis huic Regi, ut sit laetitia intus et foris, coniuncta tamen cum reverentia, ne efficiamini sues et nimium securi, descendentes in carnalem laeticiam. Securitatem enim si removeas, non offenditur Deus hilaritate, quin tristitia
 35 offenditur et praecipit hilaritatem. Sic in lege prohibitum erat, sacra fieri a lugentibus, et Malachias dicit, pollui sacrificia luctu. Laetemur igitur, sic Mat. 2, 13 tamen, ne fiamus securi, sed admixtus sit laeticiae timor, et timori spes.

Hs] modo fiat in reverentia mea, ne efficiamini nimis securi, sicut facere solet
 laetitia spiritualis, descendere in carnalem, tum fit securitas. Imo laetum
 Eccl. 8, 5 esse 'puellis saltantib[us] in plateis', Ut Zacha. Deus vult servos hylares, ut
 Paulus. sed tantum coram eo humiliemur, postea vivamus, dormiamus,
 bibamus etc. in letitia, Ut in Mose rigidissime prohibitum, ne in luctu 5
 Mal. 2, 13 quispiam offerat, sacrificia pollui, Malach.: non vult obsequium in tristitia
 sed letitia. Timor est etiam ibi iunctus, sol haben suam securitatem, ut
 timor sit temperatus cum letitia, quae vocatur Christus ille, dominus noster.
 Quis ista comminatoria exhortatio contra superbiam et consolatoria pro pusill-
 animis, qui sunt nimium timorati, quia econtra desperant. Non vult deus 10
 me esse in celo nec in inferno, sed in medio, in terra. Nostra vita sit
 celestis, vnden traurig, supra frolich. Ibi explicabit istam comminationem
 Ps. 12 maxime contra superbos et ut infirmos soletur, ut in fine: 'Beati omnes.'

5. Iunii. Audistis hunc esse Summum cultum, qui vocatur 'servire domino
 in timore Et exultare in tremore'. Illa enim est religio vera, timere Et con- 15

2/3 laetum esse o zu 2/3 letari et fabulari in mensa r zu 3 Zach. 8, r 6 quis-
 piam o Malach. über Mach. 8 über quae steht letitia 10 deus o 12 über Ibi
 steht in sequentibus 14 domino o

Dr] Haec est exhortatio contra superbos et pro pusillanimum, qui nimium
 sunt humiliati. Nam par blasphemia est, sive desperes, sive praesumas.
 Non enim voluit nos esse Deus in coelo aut in terra, sed in medio. Pedes
 tendunt ad infera, caput autem ad superos, Et quanquam in terra vivimus,
 Ps. 13, 20 tamen iubemur, ut 'conversatio nostra sit in coelestibus'. In summa, qui 20
 sunt Christiani, non sunt pure timidi, nec pure laeti. Timori est adiuncta
 exultatio, metui spes, lacrymis risus, ut statuamus tum demum nos perfecte
 exultaturos, cum carnem hanc deposuerimus, quae sicut metum abiicere non
 potest. Ita utile ei est, in metu esse, ne secuta fiat.

Ad hunc modum definivit cultum Dei praesens Psalmus. Illa enim 25
 demum est vera religio, timere Deum et confidere Deo. Haec duo ubi recte
 sunt temperata, ibi tota vita est iusta et sancta. Ceremoniae externae et
 quidquid est externorum operum, omnia postea gubernantur felicius, quando
 haec duo recte sunt temperata. Nunc addit comminationem et consolationem,
 ut Prophetiam recte claudat. 30

v. 12 Osculamini filium, ne irascatur et pereatis subito, quoniam brevi
 exardescet ira¹ eius. At beati omnes, qui confidunt in eum.

Exhortationi hic est addita comminatio satis dura. Pertinet autem ad
 contundendas superbias Regum, Sapientum, Sanctorum et omnium illorum,

Hs] fidere. Quando ista duo recht ghen, tum tota vita est iusta et Sancta, ceremoniae et quicquid operum externorum et omnia gubernantur feliciter, si isti duo affectus sunt recte instituti. Das ist una pars religionis: servire etc. Secunda: adorare, i. e. erga deum verti, agnoscere, incurvare.

- 5 'Apprehendite': Eb[raeus melius: 'Osculamini.' Heri dixi: Istae com- V. 12
 minationes omnes pertinent ad contundendas superbias Regum, sapientum, Sanctorum et quicumque fidunt creaturae extra deum, quia natura nostra ita vitiata, ut fidat rebus prosperis, nisi spiritus mutet; homo diffidit rebus adversis et econtra, donec vox veniat et tonitru e coelis et humiliet istas
 10 cedros Lybani. Das ist definitum in coelo: Iste filius est osculandus. Es
 heist nicht proprie: 'apprehendite disciplinam', quia etiam pueri in Eb[raica lingua iudicare possunt, non vere redditum ex Ebraeo. propria sententia: 'osculamini Bar' i. e. filium. Eb[raice est quidem nomen appellativum et
 15 'electum, purum, lieblich'. Et est figura grammatica, Antonomasia, quando appellativum contrahitur et fit proprium, ut cum dicimus: Apostolus hoc dicit, i. e. Paulus; propheta, i. e. David; Sic scribit philosophus, i. e. Aristoteles; Sic gessit bella miles etc. Per excellentiam ita fit nomen commune

2 et (2.) unten zu 5 'Apprehendite disciplinam' r 6 pertinent c aus pertinere
 superbias] supbias 7 creaturae] creatura 9 über econtra steht confidit, mit Strich
 zu rebus prosperis Z, 8 gezogen et tonitru o 12 verec 13 Eb[raice mit Strich zu 'Bar'
 gezogen zu 13 'Bar' r 14 mihi o 15 über lieblich [c aus liepflich] steht niepflich
 zu 15 Antonomasia r 18 miles etc. über (bella)

Dr] qui fidunt creaturae extra Deum. Ita autem natura nostra est viciata, ita
 20 ad praesumptionem et securitatem, cum res secundae sunt, sumus proni, ut, nisi Spiritus sanctus immutet corda, impossibile nobis sit consistere. Non leges, non poenae ullae coercere hoc vicium possunt, Sola vox de coelo sonans superbias has dissipat et temperat laeticiam metu.

Quod ad grammaticam attinet, norunt Ebraice docti legendum hic non
 25 ut latinus textus habet: Apprehendite, sed: 'osculamini'. Itaque consilium suum permittimus septuaginta Interpretibus, nos tamen a veritate Ebraica ideo non discedemus.

Quod septuaginta verterunt δρᾶσθαι παιδείαν, in Ebraeo est Bar, ac late patet eius significatio, est enim adiectivum nomen et significat purum,
 30 electum. Ideo Hieronymus vertit: Adorate pure. Per antonomasiam autem, quae ex communi nomine facit proprium, postea transfertur ad alias res, et propter excellentiam individui vocatur sic triticum seu frumentum, tanquam electa res. Sic Apostolum intelligimus: Paulum, Prophetam: Davidem, Philosophum: Aristotelem, Militem: Georgium a Fronsberg etc. Nam propter
 35 excellentiam saepe ex communi nomine fit proprium. Sic Christus per excellentiam dicitur: iustus, sapiens, sacerdos, Filius hominis, Rex etc.

Hs] proprium, ut Ipsum individuum accipiat ipsum nomen generalissimum. Sic Christus, qui est individuum, rapit hoc nomen: Iustus, sapiens, homo, filius hominis. Sic 'Bar' significat 'triticum', 'electum, purum'¹ suo generali significato; postea ad illam phrasin, quod significet 'ein liebes Kind', ut Mater nihil habet iucundius quam filium, ut libidinem. Sic 'freude' vel 'gaudium' est Torgens Cerevisia. Sic usu Ebraico appellativum demigravit in nomen specificum, ut non 'electum' tantum, sed etiam 'filium' significet. Alioqui muß heißen 'Ben', sed valet ista figura sermonis ad obscurandum Ebraicum, ut impii et Satan non intelligant etc. [Bl. 25^b] 'Praeceptum domini lucidum', electum, purum. Ibi 'Bar' in Ebraeo est. Nomen adiectivum valde generale.

'Osculari' est vocabulum cermoniale, significat, ut in scripturis sanctis varia genera osculorum. In Canticis: 'Osculetur' etc., ut osculatur os. Ibi loquitur sponsa de sponso, daß ist osculum charitatis. Sic Paulus: 'osculamini in osculo charitatis', maxillae, oris etc. Postea osculum pedum vel manuum. Daß ist hulden, praestare homagium. Est agnoscere supremam dignitatem, ut Christus pedes discipulorum, quia ipse est minimus in

3 significat o 7 über specificum steht individuum 9 über lucidum steht i. e.
zu 9 Ps. 19. r 10 in Ebraeo est o zu 11 'Osculari' r zu 12 Canti. 1. r 15 manuum
mit Strich zu Daß gezogen Est mit Strich zu pedum Z. 14 gezogen 16 über pedes steht
osculatus est²

¹) Alles Bedeutungen des hebräischen בָּר.

²) Luther fließt in die Johannes-
erzählung ein Zug aus Luk. 7, 38 hinein.

Dr] Ad hunc modum 'Bar' substantive significat etiam 'Filium', tanquam rem maxime electam, caram, iucundam parentibus. Si voluisset David Ebraice loqui, dixisset Ben. Sed utitur vocabulo Bar in eadem significatione, per antonomasiam, ad obscurandam Prophetiam a facie diaboli et impiorum, qui non sunt digni videre haec. Haec est vera huius appellationis ratio, quantum ego video. In Psal. 19. adiective ponitur: 'Praeceptum Domini purum', latina translatio habet: lucidum.

Sed quo, inquires, pertinet vocabulum 'osculamini'? Significat ceremoniam. Sunt autem osculorum genera admodum varia. 'Osculetur me osculo oris sui', Inquit sponsa in canticis, Hoc est osculum caritatis et signum summi amoris. Ideo Paulus quoque dicit: 'Osculamini vos in osculo caritatis.'

Aliud est osculum manuum, id nostro more est Homagium praestare. Eo utimur erga illos, quos agnoscimus Dominos nostros.

Aliud est pedum osculum, quo significatur extrema humilitas. Ac usus est eo Christus in coena, ut ostenderet se minimum esse in regno coelorum et omnium servum. Est enim factus servus noster et habuit nos pro dominis suis, siquidem pro nobis laboravit et tulit peccata nostra. Sic manuum et pedum osculum significatione conveniunt, quanquam hoc altioris humilitatis indicium est.

Hs] regno coelorum. Ipse omnes fratres sibi praetulit, omnes habuit nos pro suis dominis, quia laboravit pro nobis, osculatus est pedes, hoc praebent superioribus suis inferiores. Sic alteram significationem subiectionis habet, i. e. adorete filium. 'Pure adorete', Hieronymus transtulit. 'Bar' hat
 5 ex 'purum' gemacht, sed melius: osculamini illum unicum, electum, purum, lucidum, mea lux, mel, corculum, gaudium. Da heß ist magna Rethorica. Pulchris verbis et magnis rem proponere. procedite coram eo, humiliamini, quia est electissimus, dilectissimus, dem lieben, rechten Son, quasi dicat: Ex Evangelio Iohannis: 'Pater diligit filium', Item: 'Hic est filius meus
 10 dilectus.' In quo significatur, quod pater omne beneplacitum habeat in isto filio, 'In quo', inquit, 'mihi beneplacitum etc., hunc audite'. Ista voces in Evangelio significant hoc, quod hoc vocabulum 'Bar'. Ipse est mein herx, freud, liebichē. Ideo adorete eum, qui est voluptas, deliciae, es leyt an dem man gar. Si vis deo lieb et ehr erzeugen, osculare das liebe kind et hunc
 15 glorifica, huic osculare pedes et manus. Hae voces significant Christum non simpliciter hominem, quod pater sic amplissimas laudes filio et tribuit honorem suo filio, 'Ut omnes honorificent filium', Ioh. 5. Eodem honore
 20 filius, quo deus, honorandus etc. Das ist turx vmb beschloffen: huldet hym, nempt hym an pro domino, er sol ewer Gott sein. [Bl. 26^a] Deus dat huic filio gloriam et honorem suum proprium. Si non esset verus deus, tum deus

Joh. 3, 35
Matth. 17, 5

Joh. 5, 23

3 inferiores *scheint c aus* inferioribus alteram] alterum über alteram steht 'Osculamini filium' 5 über ex steht Hieronymus purum (2.)] puerum 9 über Evangelio Iohannis steht cap. 3. über diligit filium steht 'et omnia dedit ei' über filius meus steht Matth. 17 zu 9 Ioan. 3. r 11 inquit o 17 suo c aus sui honorificent filium o zu 17 Ioan. 5. r 18 filius o etc. (hoc ipsum filium) beschloffen *scheint c aus* geschloffen 19 ex o

Dr] Hieronymus igitur non verbum, sed sententiam expressit, cum vertit: Adorate. Sed in eo lapsus est, quod nomen (Bar) reddidit adverbialiter: Adorate pure. Si nominaliter vertisset, recte fecisset: Adorate purum, electum, lucidum. Sic enim nos quoque solemus dicere: Mea lux, meum corculum.
 25 Pulcherrimis igitur verbis et plane rhetoricis commendat Spiritussanctus nobis filium Dei: Osculamini, estote subditi, procidite, humiliamini, agnoscite vos subditos. Cuius? aut coram quo? Coram electissimo, coram purissimo, in quo solo Patri compla[eg. P] citum est, Sicut Pater de coelo testatur: 'Hic est Filius meus dilectus', Et ipse Christus apud Iohannem dicit: 'Pater
 30 diligit filium.' Has ipsas voces complectitur Psalmus et de eis vaticinatur, cum Ebraico vocabulo Filium vocat Bar, Quasi dicat: Ipse est meum dilectum, meum purum, meum electum, quo unice gaudeo, mein herx, mein freude. Ergo adorete eum, qui est delitiae unicae Dei et in summa placentia, et adorabitis Deum, Deo rem gratam facietis etc. Flectite ei genua, osculamini
 35 pedes eius etc.

Matth. 17, 5
Joh. 3, 35

Hs] negaret seipsum, quia tribuit alteri deo gloriam, honorem etc.; nobis non tribuit eum, quia non dicitur, ut invicem osculemur adorantes. ergo neces[se, hunc Regem, filium, esse verum, legitimum et naturalem deum, quia deus mandat, ut adoretur et serviatur ei. Etiam si Iudaeus velit contendere, quod debeat servitus et adoratio referri ad solum deum, deus remittit nos omnes ad filium: 'Hunc audite' etc. 'Ille est meum beneplacitum', quicumque hunc adoraverit, me adora[bit; qui in eum crediderit, etc.; qui audierit eum, me etc. Ioh. 14.: 'Et in me credite.' Item: 'Doctrina mea.' Pater ergo remittit totum orbem terrarum huc refertque ad filium, Econtra filius. *fo ghetz durch ein ander her*, deus pater dedit ei omnia in manum. Omne iudicium dedit filio etc. Quaecunque pater facit, et filius; 'sicut pater vivificat', etc. Cum ergo deus constituerit Regem et remiserit orbem totum terrarum ad filium, etc. Ibi damnatae omnes religiones extra Christum, frustra speculatur Iudeus de suo deo, qui ex Aegypto etc., frustra speculatur Turca de suo deo, qui Mahomet, frustra speculatur monachus deum suum, qui approbet Regulam. Deus neminem vult audire, videre, nisi vadat ad

1 über negaret seipsum steht hoc non potest über tribuit steht non zu 4 Iudeorum cavillatio r. 5 servitus et adoratio o 7 etc. o 9 über refertque steht omnia 12 über Regem steht hunc 14 Iudeus (Turca) 14/15 frustra bis qui über (qui) 15 frustra bis suum o 16 über nisi steht non, sed

Dr] Porro hae voces significant, Christum non esse simpliciter hominem, siquidem Pater tribuit honorem suum Filio et iubet adorari Filium. 'Adorabis Dominum Deum tuum', inquit Moses, 'et ei soli servies.' Et apud Esaiam dicit Dominus: 'Gloriam meam alteri non dabo.' Cum igitur Deus non possit esse mendax et tamen hic praecipiat adorandum hunc Regem, sequitur hunc Regem in Zion positum natura esse Deum. Igitur supra quoque ostendi, etsi Iudaei contendant praecedentem versum non ad hunc Regem, sed ad ipsum Deum esse referendum, tamen, nisi prorsus amentes sunt, fatebuntur, quod Deus, hic suo mandato omnes nos remittat ad Filium et Filium velit coli et adorari.

Convenit igitur sententia cum his Evangelii vocibus: 'Hic est Filius meus dilectus, Hunc audite.' 'Qui crediderit in me, mortem non videbit in aeternum.' 'Creditis in Deum, et in me credite.' 'Doctrina mea non est mea.' 'Quae ego loquor, loquitur Pater.' 'Pater operatur adhuc, et ego operor.' 'Pater mihi omnia dedit. Pater dedit iudicium Filio, Filius neminem iudicat. Sicut Pater vivificat, sic et Filius' etc.

In his sententiis invicem referunt se Pater ad Filium et Filius ad Patrem, ut non dubium nobis esse possit, hunc Regem esse verum, legitimum et naturalem Deum, Et, nisi hunc Regem colas ac amplectaris, Deum non posse coli. Pater enim et Filius unum sunt.

Hs] filium, extra eum non est quaerendus deus, Ut ad Philippum: 'Ostende'; *304. 14. 8f.*
 'Philippe, qui videt me', etc., extra me non est videre neque deum neque
 patrem; me; fige tuum intuitum nusquam quam in me, quia scriptum: 'Hunc
 audite, hic est filius' etc., 'beneplacitum' etc. Pater omnem administrationem
 5 totius creaturae, terrae, coeli etc. dedit in manum filii. *Das ist geschehen* ab
 aeterno, postea per declarationem, ut Paulus Ro. 1.: 'qui declaratus' etc. *85m. 1. 4*
Das ist vera adoratio, cessent adorationes In Templo Ierusalem, In omnibus
 locis per totum orbem terrarum. Si vultis adorare, servire deo et facere ei
 rem gratam, 'osculamini filium', flectite genua coram illo, cui data gloria par
 10 Et aequalis. Mundus: *Das wollen wir lassen*; Iudaeus, Gentilis, Arrius,
 Papa: *Nein*. Papa voce sic¹ dicit quidem, sed etc.², [*8t. 26^b*] sed contrarium
 revera dicit, quia 'habet cornua similia agni'. Serviendum est filio huic, nato *8ff. 13. 11*

1 eum o zu 1 Ioan. 14. r 3 über intuitum steht oculos 4 administrationem
 (tulit) zu 6 Ro. 1. r zu 7 Vera adoratio r 10 über Mundus steht dicit 12 hinter
 agni nochmals habet zu 12 Apo. 13. r

1) Nämlich: Osculor eum. 2) Erg. non facit.

Dr] Frustra igitur Turca, frustra Papa, frustra Monachus speculatur de
 Deo extra Christum. Turca dicit se adorare Deum, qui fecit coelum et
 15 terram, Idem Iudaeus dicit. Sed quia uterque hunc Regem negat esse
 Filium Dei, non solum aberrant a Deo, sed et idolum cordis sui adorant.
 Fingunt enim Deum talem, qualem ipsi volunt, non qualem se Deus revelavit.
 Sed Deus abominatur eos et obturat aures suas ad eorum preces. Neminem
 enim vult audire et videre, nisi in Filio suo.

20 Sicut Christus dicit ad Philippum, Ioh. 14.: 'Philippe, qui videt me, *304. 14. 8f.*
 videt Patrem meum.' Cum enim Philippus orat: 'Ostende nobis Patrem',
 Christus admirabundus respondet: 'Tanto tempore vobiscum sum, et tu me
 nondum novisti'? quasi dicat: Quo abripiunt te cogitationes et speculationes
 25 tuae? Nisi in me figas oculos atque animum tuum, nec Deum nec Patrem
 usquam invenies. 'Est enim Pater in me et ego in Patre, et verba, quae
 loquor, non loquor ego, Sed Pater, qui in me habitat, is facit opera' etc.

Ad hunc modum videtur Pater, quasi fessus ferendi dominii, omnem
 administrationem totius creaturae dedisse Filio in manum et sinum. Ac
 quidem factum est hoc ab aeterno, Sed postea per revelationem et declara-
 30 tionem tandem patuit, semper enim habuit hanc gloriam Filius ab aeterno, sed
 tum primum patuit, cum per Euangelium nomen eius in totum orbem terrarum
 est vulgatum.

Secundo pertinet hic versus etiam ad abrogationem legis et cultuum
 legalium. Non enim dicit Psalmus de adoratione in templo in Ierusalem,
 35 sed nominat alium cultum. Si, inquit, vultis adorare Deum, si vultis accep-
 tum sacrificium ei praestare et Deo sic servire, ut faciatis ei rem gratam,

Hs]ex virigine, ab aeterno ex patre. Vera persona divina et humana. Ideo si vultis adorare, huic procidite. Habes totam Christianam religionem, non consistit in mutandis rebus, corporibus, operib[us], mutemus animum, et tum satis etc.; et sic ut rationem non mutemus, sed tantum animum, religionem, conscientiam novam induamus et aliam persuasionem et opinionem de deo. 5 Postea ratio vestiat nigro, albo, ducat uxorem, aedificet. Da ist mundus in contrarium et natura nostra. Omnia potius mutamus quam hunc animum. Omnia facilius adoramus quam istum filium. Monachus: deus est misericors, ergo volo ei servire in monasterio, vadere ad Sanctum Iacobum; non ducit uxorem, non servit, gubernat res, sed larva est in orbe terrarum. Is est 10 sanctus. Quare? quia mutat externe habitum, victum, gestum, sed opinio

2 Christianam o zu 2 Christiana Religio r 3 über rebus steht cibis 5 novam o 6 über aedificet steht colat agrum etc. 9 über non steht talis 10 über gubernat steht non 11 über sanctus steht opinione sua et vulgi

Dr] nihil aliud feceritis, quam ut hunc Filium osculemini. Hac una ratione servietis Deo et placabitur vobis Deus.

Sed persuaderi hoc mundo non potest. Igitur Arius surgit, spargit blasphemum dogma contra filium Dei. Turca hoc summum scelus ducit, 15 quod et credimus Christum Dei filium et eum adoramus. Papa, etsi manifestas has blasphemias cavet, tamen re vera Christum non agnoscit filium Dei, quia sacrificio eius non est contentus et docet nos nostris operibus posse efficere, quod filius Dei sanguine et morte sua effecit.

Meminerimus igitur huius testimonii, quod hic Rex est Dei filius ab 20 aeterno genitus ex Patre et nobis propositus, ut nos eum osculemur et ei serviamus, hoc est, ut statuamus nos per ipsum reconciliatos Deo, Vt, quamquam merito Dei iram propter peccata expavescimus, tamen fiducia huius Mediatoris speremus salutem. Hunc cultum postquam Filio praestitimus, contentus est Pater et amplius nihil flagitat a nobis, quod attinet ad recon- 25 ciliationem et spem vitae aeternae. Obedientia autem, quae postea accedit, quia omnia in fide filii Dei facimus, etiamsi imperfecta sit, tamen Deo placet et habet tum corporalia tum spiritualia premia.

Haec est summa totius religionis, facillima quoad externa opera, Non enim consistit in mutandis rebus externis, Sed si vult esse Christiannus, non 30 necesse est, ut mutet conditionem. Sic magistratus politicus. Non enim apud Deum est acceptio personarum. Animus autem ut mutetur est necesse, ut, ubi prius propter peccatum tantum non desperasti, nunc per Christum spem certam veniae concipias, Vbi prius peccato delectatus es, nunc peccatum oderis et fugias, Vbi prius tardus eras et negligens in obedientia erga Deum, 35

Ha] ea est, quae fuit in Cain a principio mundi: Ego volo sacrificare de frugibus ^{1. Mo[se] 4, 3} terrae, ergo deo placebit. Sic Iudei: volo Circumcidi etc., ergo etc. Deus non curat iam nec Circumcisionem, nec praepucium, nec coniugium, nec politiam, sapientiam, stulticiam, sanctitatem, nec peccatum, hoc quaerit: im-
 5 mutetis cor vestrum, imbuite conscientiam vestram Nova opinione: Ego adorabo filium dei secundum Euangelium Et in isto corde ibo, colam agrum, ero maritus, ancilla etc. Mundus foris vult mutari religiones, intus vult servari opiniones. Sic Schwer[meri] faciunt, quando mutant externa etc., sed induere opinionem, Ut confidas in Christum et servias in Timore, hanc
 10 scientiam nemo docet medicus, operarius etc. Ist altior, quam quod posset

zu 1 Cain r 2 über placebit steht noch nicht 3 praepucium c aus propucium
 zu 3 ff. Christiana religio r quer 4 über sapientiam steht nec über stulticiam steht nec
 über sanctitatem steht nec 6 isto in corde 7 über maritus steht uxor

Dr] nunc summo studio et voluntate in id ut incumbas, necubi Deum aut verbo aut facto offendas etc.

Ad hunc modum animus et cor mutari debet, ut de Deo iudices non ex tuo corde, sed ex verbo, quod filius Dei proponit. Hoc cum praestiteris,
 15 postea sane ratio utatur suo regno, Ducas uxorem, gubernes familiam, instituas certas operas parandi victus causa. Haec omnia Deus permittit tuo iudicio instituenda et gubernanda.

Sic simplex religionis verae forma et ratio est, Sed mundus non paret. Omnia potius mutat, quam animum et conscientiam, omnia facilius adorat
 20 quam hunc Regem. Monachus putat se Deo praestare summum cultum, cum mutat vestem, cum relinquit vocationem et se abdit in monasterium, ubi novo modo comedit, bibit, dormit etc. Sic putat se renasci et fieri novum hominem, Et tamen solus externus habitus mutatus est, mens autem et animus manet idem, manet eadem sacrilega opinio, quae fuit in scelerato Cain, qui cum
 25 meditaretur caedem Fratris, sperabat tamen se apud Deum in gratia fore propter sacrificium.

Sed vere scelerata opinio et sacrilega haec est. Non enim curat Deus vel circumcisionem vel praeputium, sicut non curat, currasne in via an stes, albane an nigra vestiaris veste. Externa haec sunt, quae quisque, prout sibi
 30 commodum est, gubernet, habita tantum ratione proximi, ne eum offendant. Sic nihil curat hoc Deus, sisne in politiae parte an solitudine, nisi quod manifestum peccatum est, si vocationem deseras et tua sponte deligas tibi aliud vivendi genus.

Hoc autem curat, imo hoc praecipit et mandat, cor ut mutes, ut con-
 35 scientiam imbuas nova opinione et cogitatione de Deo, ut dicas: Agnosco et revereor filium Dei, dominum Ihesum Christum, et quia mediator meus est, per eum spero me reconciliatum Deo et peccata mihi condonata esse. Cum

Hs]humana ratio cogitare de ea. Ideo est doctrina de coelo revelata, quia non nascitur in opinione, i. e. *mach̃t euch̃ new*. Religio Christiana est facillima res, si spectes externa, non optat aurum, argentum sed mutationem cordis. Et *das ist die kunſt* etc.: qui me diligit et cuius cor habeo, *folget mit leib* et gut et quicquid habet. Sic etc. Et hoc vult dominus. [Bl. 27^a] Qui me non diligit, si etiam donat, tamen non placet. Cultus Christianus est, unicum filium adorare, ut extra eum nihil agnoscas. Si vis patrem invenire, oculos, aures claudas, nihil spectes in coelo, in terra quam illum filium. Sic 2. Moſe 20, 4 in 1. praecepto: 'nec eorum, quae in coelo nec terra' etc. Ibi etiam populum Iudaicum sic captivavit, abstrahens eum simpliciter ab omnibus cogitationibus 10

3 über aurum steht mutationem vestis 6 über donat steht 1 trunck maßuasier zu 9:
1. Praeceptum r 10 omnibus] omnibus

Dr]tali corde ibo et fodiam agrum, faciam opus, ducam uxorem, serviam hero meo etc. Talem cultum exigit hoc in loco Psalmus et talem religionis formam praescribit.

Sed, ut dixi, mundus sanam doctrinam non accipit. Hanc iudicat esse veram religionem, si aliquid foris seu in externis mutet. Sic vecordes Ana- 15 baptistae tum putant se veros sanctos, si non gestent arma, si induant glaucam vestem, si demittant capita tristes. Sed an non haec cuivis Rustico mutatu facilia sunt? In Christum autem confidere et servire Deo in timore, hoc ne quidem digito attingunt stulti homines.

Ac certum est, quod nullus hominum, qui studet legibus aut iusticiis, 20 hos veros cultus praestat. Ne quidem cogitatione eos assequi possunt. Est enim doctrina de coelo revelata, quae non nascitur in corde aut capite humano, Spiritus sancto doctore et gubernatore opus est. Quia autem is tantum contingit per fidem in Christum, iusticiarii autem fidem abiiciunt et legem retinent, impossibile eis est hos cultus praestare. 25

Est igitur religio Christiana, ut dixi, facillima, si spectes externa opera. At si spectes hos spirituales cultus, est difficillima, Nam hi praestari non possunt, nisi mutetur cor. Cor igitur et animum exigit vera religio, non opus aut alia externa. Quanquam haec sequuntur, si cor habeas, Ubi enim cor est, ibi sunt omnia. Non negabit tibi pecuniam, non operas, non seipsum, 30 qui te serio amat. Atque haec causa est, quod vera religio sit ἀνυπόκριτος et non simulator, sicut illa Pharisaeica est, quae tantum externa, non animum mutat.

Ergo verus Dei cultus est, Filium hunc osculari, hoc est, eum sic adorare, ut nihil in coelo et in terra extra hunc videas nec ulla alia re 35 2. Moſe 20, 4 fidas, Sicut primum praeceptum iubet: 'Non facies tibi sculptile neque omnem similitudinem, quae est in coelo desuper et quae in terra deorsum, nec eorum, quae sunt in aquis sub terra.' Hoc mandato captivavit Deus populum suum.

Hs] de deo. Num non debeo deum laudare, quod creaverit coelum et terram? Nolo. In meo propiciatorio invenies me. Ibi sum deus, qui eduxit etc. Si illum deum habes, tum invenies Creatorem coeli et terrae. Sic hic: Si volumus invenire deum coeli et terrae, caveas ab omnibus cogitationibus, quod
 5 coelum, terram creaverit, sed in Christo inveniemus eum, quia placuit divinitatem in 'plenitudinem divinitatis' etc. Die ganze Gottheit ist weg genommen *Ref. 2, 9* von Son, mond, himel, erden et omnibus etc. et 'habitat in eo corporaliter'. Extra Christum non est salus. Hoc nolunt Papistae, quod docemus. Oportet, inquit, praestare praecepta etc., sed praeposcere incipiunt.
 10 Christianus: Nescio de deo etc., audio quidem de deo loqui Papistas, Iudeos, Turcas, sed scio, quod filius sit constitutus Rex, ille est deus meus et habeo

zu 2 Propiciatorium r 3 illum deum o 5 creaverit o 6 divinitatis o zu 6
 Col. 2. r 8 über nolunt steht ferre nolunt 9 über praestare steht implere 10/11 loqui
 bis Turcas o zu 11/306, 1 Sapientia Christiana r

Dr] in spiritualement conspectum et abstraxit eum ab omnibus vagis cogitationibus. Et tamen in Idolatriam prolapsi sunt, sicut historia ostendit. Sic enim iudicarunt Deum laudari, si laudaretur creatura ab ipso condita. Hinc
 15 secuta est adoratio solis, lunae et exercitus coelestis, cum tamen Deus diserte mandasset ad solum propiciatorium adorandum.

Ad hunc modum hic quoque caveamus ab imaginibus coeli et terrae et haereamus in solo Filio, sic apprehendemus certo Patrem et totam divinitatem. Nam et Paulus dicit: 'Tota divinitas habitat in Christo corpora- *Ref. 2, 9*
 20 liter.' Igitur Deum non invenies in sole, luna, non in aliis creaturis, in solo Filio, qui ex Maria natus est, invenitur. In hoc solo est salus, gratia, vita, Extra hunc quidquid de Deo cogitas, est vana cogitatio et mera Idolatria.

Hoc Papistae nesciunt. Hi cum de cultu Dei docent, aut tantum a se electos cultus intelligunt, aut, cum minimum mali sunt, deducunt homines
 25 ad Mosen et obedientiam legis seu decalogi. Ac verum est, Deus decalogum ideo praescipsit, ut nos eum praestaremus, Sed cum haec obedientia perfectissima est, hoc est, tam absoluta, quam in hominem cadere potest, non tamen in ea possumus acquiescere, non solum non apprehendimus in ista obedientia Deum, sed a Deo refugimus etiam.

Sed qui Christum intuentur, hi inveniunt talem Deum, a quo non metuunt, sed quem cum reverentia et fiducia certa misericordiae amplectuntur. Sicut igitur sancti Iudaei nesciebant alium Deum, quam qui ad propitiatorium se iusserat invocari, Sicut nesciebant alium Dei cultum, quam qui in templo, divinitus a Deo destinato, cultibus praestabatur, Sic nos in uno Filio haere-
 35 mus, In eo Patrem invenimus, In eo vitam et salutem accipimus.

Haec est sapientia nostra, qui sumus Christiani, quod cohibemus vagas cogitationes cordium nostrorum et haeremus in solo Filio nec extra Filium

Hs] in eo patrem. Illa est sapientia nostra, sic cohibere vagas cogitationes cordis
Joh. 3, 14 et oculos figere in unicum etc. Ille 'serpens erectus' et filius 'exaltatus trahit
Joh. 12, 32 omnia ad se'; quando Christus amissus ex prospectu, sum in medio mari,
 sed quando fixis oculis illum intueor et nihil volo scire nec de deo iudicante etc.,
 sed ille moritur pro me, tum Diabolus me non occidet etc. sed ars est, hoc 5
 praestare. Ideo dicit: 'oscula[mini]', reveremini et laudate eum, huc dirigite
1. Cor. 2, 2 cor. Religio Christiana doctrinaque est, 'nihil velle scire' cum Paulo 'nisi
 Iesum Christum', in religione scilicet etc. Ubi cor est innovatum, postea
 esto medicus, philosophus, *schuster*, *burger*, *Bauer*; si vis, ito in desertum.
 Sed hoc solum facit saluum, viventem in eternum, osculari filium; caetera 10
 omnia sunt cauda.

2 oculos o zu 2 Ioan. 3, 12. r 5 über occidet steht peccatum non conturbabit
 hoc o 7 Religio] Regilio est o 9 esto] sito si c aus bz 10 solum o

Dr] novimus Deum. Filius enim est, qui exaltatus trahit ad se omnia. Hunc
 qui aut non norunt aut amiserunt, hi in medio mari damnationis iactantur,
 nec possunt attingere portum salutis.

Joh. 8, 14 Contra qui Christum habent, et in eum ceu in 'Serpentem aeneum' fixis 15
 oculis intuentur, hoc est, qui credunt eum ex voluntate Patris oblatum pro
 peccatis nostris, hi a Satana tuti sunt et verum Deum, vitam, iusticiam et
 sapientiam aeternam possident.

Magna igitur vis est in verbo 'Osculamini', significat enim, ut toto
 corde hunc Filium amplectamur neque aliud vel videamus vel audiamus, 20
 quam Christum, eumque crucifixum. Qui autem in religione aliquid aliud
 spectat aut altius quaerit, hic falletur et aberrabit a via salutis. Ratione et
 sapientia nostra utamur ad alias res, ad gubernandam familiam, ad faciendas
 operas, ad emptionem et venditionem, Sed cum de cultu Dei quaeritur, hic
 rationi praecludas omnes vias et uni huic Filio adhaereas. 25

Per se malum non est mutare vestem, sicut monachus mutat, ieiunare,
 affligere corpus etc. Reprehendimus enim haec tantum eo nomine, quia
 suscipiuntur cum impia opinione, tanquam res ad impetrandam remissionem
 peccatorum utiles. Hanc opinionem si abiicias, etiamsi retineas cucullum,
 modo Filium sincere osculeris, hoc est, modo nitaris eius meritis et gratia, 30
 vives in aeternum. Hoc igitur caput est cultus Dei, reliqua omnia sunt
 tanquam cauda, et tamen caput hoc negligit mundus et fidit in hypocritica
 mutatione externorum. Addit igitur Spiritussanctus:

Ne forte irascatur et pereatis in via.

Videt hanc doctrinam in mundo contemni Propheta. Iudaei, Turcae, 35
 Gentes omnes absurdissimum esse iudicant, quod adoramus hominem susti-

Hs] 'Ne forte': Praefractis et praesumpt[u]osis hoc dicit. scit s[pi]ritus sanctus hanc doctrinam fore stultam apud multos, Adorare illum latronem, inter latrones crucifixum; omnes passiones carnis habentem [Bl. 27^b] Invocare ut deum etc. Papistae: oportet credere in Christum, sed nisi fecerimus bona
 5 opera etc. Aut hunc adorete, aut manebitis sub ira. Ein hart, strenge, greulich v[er]teit. Si placandus deus, salus acquirenda, vel hunc adorete vel perite. Sic Iohan.: 'qui non etc., Ira dei manet' etc., 'Iam iudicatus est'. 309. 3. 36. 18
 Sic sive Carthusianus, sive medicus, heilig, doctus etc. Ira dei etc. Er faste gleich alle tag zu wasser et brod, sit caelebs, haurite totam orbem
 10 terrarum cum universa sapientia, iustitia etc., aut adoretur filius et agnoscitur, aut sciat se esse sub ira. Et dicit filium 'Irasci'. 'forte' Eb[raeus]. Auff mein feel, sehet euch fur, er wird zurnen. Nulla religio, iustitia etc. valet

1 über 'Ne forte' steht Eb[raeus] 3 latrones] latronem über omnes passiones steht
 esurientem, paventem etc. passiones c aus passionem ut o zu 7 Ioan. 3. r
 8 sive (1.) o 9 gleich o über haurite steht das heißt uno verbo

Dr]nentem omnes communes passiones carnis, quas alii homines sustinent, imo reputatum inter latrones et affixum cruci.

15 Papistae etsi in hac infirmitate Christi non scandalizentur, tamen aliam viam vitae docent, quam Christum et eius opera. Verbo quidem sacrificio Christi nihil derogant, sed dum suis operibus et sacrificiis tribuunt meritum remissionis peccatorum, nonne alium constituunt Christum, quam qui a Patre nobis datus est, ut sit 'iusticia et sapientia, sanctificatio et redemptio nostra'? 1. 20r. 1, 30
 20 Itaque loco osculi, quod Filio dari Spiritussanctus iubet, osculantur suas missas, sua ieiunia, suos cucullos, Christum autem osculantur Iudae osculo, oderunt enim doctrinam hanc et omni genere crudelitatis persequuntur.

Hoc videt Spiritussanctus, monet igitur et minatur: Aut hunc adorete, aut scitote vos manere sub ira. Si enim de eo agitur, quomodo placari
 25 Deus debeat, quomodo remissio peccatorum possit impetrari, Aut osculamini Filium, aut peribitis, Nullum hic est medium.

Sic Iohannes pronunciat: 'Qui non credit in Filium, ira Dei manet 309. 3. 36. 18 super eum.' Item: 'Qui non credit, iam iudicatus est.' Sive sit Rex, sive pastor, sive Carthusianus, sive miles, sive coelebs vivat sive in coniugio, sive
 30 medicus sive Iureconsultus sit, si non osculatur Filium, hoc est, si non omnem spem salutis habet collocatam in Filio, etiamsi ad mortem usque se maceret ie[38g.Q] iuniis, 'etiamsi flammis subiici corpus suum permittat', peribit in ira Dei. 1. 20r. 13, 3

Ad hunc modum haurit Spiritussanctus totum orbem terrarum uno verbo cum universa sapientia, iusticia, meritis, cultibus, adorationibus,
 35 afflictionibus et omnia transfert in Filii osculum: Si osculamini Filium, bene, Si non, peribitis in via.

Futurum enim est, inquit, ut Filius irascatur tandem, Nunc offert

Hs] coram deo, sed est sub ira. et non est ira inanis et impotens, sed potestate plena, quia ghet er nach.

'Peribitis.' 'Iusta'¹ addiderunt, quia non intellexerunt. 'Via' Eb[raice. duplex: mala, bona, piorum, peccatorum. Nolite confidere in viis vestris, optimae, speciosissimae sunt. Papae regnum, Caesaris ist ein fejn regnum, 5 Iura Civilia ein feiner via. Carth[usianus, Franciscanus: fejn viae. sed via hin, her, so ist's verloren. Sub ira sunt et ista faciet via, daß auß seh. Pul-
 Num. 9, 5 cher prima fuit via Iudeorum, Ro. 9.: 'Quorum patres' etc., regnum, sacerdotium divinitus institutum. Templum, religio, florebant sacerdotes sanctitate et doctrina. Sed ista via peribit et vos cum ea, non hilfft euch. Putatis vos 10 ire in via et rech't. Non dicit: Peribitis cum errore, sed: daß best, quod fiditis. Misera res, quod Monachi, ubi diu se vexant etc., sollen hel[li]sch feuer. Sic

zu 3 'Via' r 5 ist unten 7 über her steht via 8 regnum mit Strich zu
 Pulcher prima Z. 7/8 gezogen zu 8 Ro. 9. r

¹) Nach der Septuaginta und Vulgata: 'de via iusta'. Die Lutherbibel hat nur: 'auf dem Wege'.

Dr] vobis osculum, ut a vobis vicissim ferat osculum. Insigni enim amore complectitur genus humanum, venit enim in hanc carnem, non ut iudicet, non ut damnet, sed ut osculetur nos et ostendat nobis amorem, quo nos 15 icomplectitur. Si igitur eum non vicissim fueritis osculati, nulla religio, nulla iusticia, nulla sapientia vos sublevabit, Sed simpliciter manebitis sub ira et peribitis in ira. Sed mundus minas has non curat, putat diversum futurum, sperat gratiam Dei per sua opera et iusticias suas, Sed frustra. Definita enim sententia est: 'Qui non crediderit, condemnabitur.'

Septuaginta fecerunt: 'Ne pereatis de via iusta.' Itaque Interpretes distinxerunt, esse aliam viam bonam, aliam malam. Sed pignant haec cum Ebraeo. Ibi enim simpliciter est: 'ne pereatis in via.'

Sententia igitur est, Quod simpliciter prohibet Spiritussanctus, ne confidamus in ullis viis nostris, etiamsi speciosissimae et optimae esse videantur. 25 Papae regnum habet magnam speciem, Iura civilia quoque merito celebrantur tanquam insigne donum Dei et necessarium ad publicam tranquillitatem. Carthusianus etiam habet splendidam viam, in qua incedit. Sic aliorum ordinum sunt certae viae. Sed quidquid huiusmodi est in universo orbe terrarum, hoc totum, nisi Filium osculeris, est nihil nisi ira et damnatio, et 30 ira faciet, ut viae hae aboleantur et pereant. Si enim Religio veteris populi
 Num. 9, 4 consistere non potuit hoc Filio abiecto et repudiato, Si illi, 'quorum erat testamentum, legislatio, cultus, sacerdotium, templum', una cum via sua perierunt, quid dicemus de viis electis sine verbo Dei, quales sunt Papistarum?

Emphasis igitur est in vocabulo 'via'. Non enim dicit: Peribitis in 35 errore, sed: 'in via', hoc est, instituti cultus, electa opera ad salutem, vobis

Hs] Iudaeis factum, qui contempserunt praedicationem filii adorandi: certissimi erant, non futuram istam iram, ideo perierunt cum sua via. Iam in vago errore sunt, tam corporis, quam animae. Regnum Romanum ist perstort et geflogen schier in omnes angulos orbis terrarum. Papae robur in conspectu
 5 nostro periit, quia ista ira est divina. [Bl. 28^a] quia deus In isto filio sibi complacet, ideo adorate vel peribitis.

Non solum erit ira plena potestate, sed 'in brevi', i. e. omnipotens, propinqua. 'Misericordia et ira ab illo cito proximant' etc. Et bundet uns *Et. 5, 7*
 wol lang harren, sed dicitur brevis, quia certissime venit et repentine, ut
 10 Paulus: 'Repentinus.' Sic Iudaeis factum etc. Cum putabant, se florere, *1. Thess. 5, 3*
 ceciderunt. Sic Romani; sic Papa, cum esset securissimus, etc. 'Impii non *Bl. 55, 24*
 dimidiabunt' etc. Papa hat wol 600 iar laborirt, ut fieret Caesar, sed non

3 tam c aus quam zu 7 'In brevi' r 8 illo o Et c aus Es zu 8 Ecclesiastici 5. r 10 über florere steht maxime zu 10: 1. Thes. 5. r zu 12: 500 vel vor 600 vor der Zeile

Dr] exitio erunt. Miserabile autem est, quod Monachus, qui noctu diuque aliud nihil agit, quam ut affligat corpus suum, aliud hac diligentia non efficit,
 15 quam ut subiiciatur gehennae flammis.

Sic Iudaei, magno Zelo pugnantes pro lege et sacrificiis, habent viam, qua putant recta tendere ad vitam, sed in hac via pereunt, ita ut sint in vago errore animae et corporis.

Sic regnum Romanum habuit viam, qua putavit vinci posse omnia
 20 pericula. Sed omnes hi, quia Filium non sunt osculati, perierunt in via sua et cum via sua.

Hodie quoque Dei beneficio videmus perire Papam in conspectu nostro cum variis suis viis. Est enim huius Filii ira divina ira et habet potestatem, non est vana aut sine viribus ira, se vult haberi pro Deo et coli, aut minatur
 25 interitum.

Auget autem comminationem, quod addit Spiritussanctus, Brevis exarsuram iram hanc. Utrunque enim complectitur, et omnipotentem esse hanc iram et admodum propinquam. Dum cessat, longissime videtur abesse, non iis solum, qui iram hanc non experiuntur, sed etiam piis, qui interim affliguntur et torquentur. Sed definita sententia est: 'Brevis exardescet', hoc est, Certissime veniet, ac veniet tum, cum dixerint: Pax et securitas. Sic Iudaei ruinam suam non existimabant tam esse propinquam.

Nostro quoque tempore Papatus coepit ruere, cum esset securissimus. Nunc quoque nescio, quid spei alunt hostes Euangelii, Sed fiet secundum
 35 scripturam: 'Non dimidiabunt impii vias suas.' Nunc annis amplius sexcentis *Bl. 55, 24*
 hoc agunt Pontifices, ut potiantur Romano imperio, Sed falsi sunt spe et omnes conciderunt in ipsis conatibus, iique omnium turpissime, qui sapientia et calliditate erant instructissimi.

Ha] effecit, imo cecidit. Ideo dicit: 'in brevi', *plöglîch*, *ehe* man sich umb fîhet.
Enf. 18, 2, 8 Sic Christus Luc. 18.: 'Iudex' etc. 'Amen, et in brevi' etc. In Apo.: 'venio
Dff. 3, 11 cito'. Nobis Christianis videtur dilata, diuturna, quia spes dilata etc. Sed
 impiis venit valde subito. Et illis loquitur, non nobis, qui adoramus filium.
 Sed ruina adversariorum *tömpft so frue* etc. Ideo pertinent ista ad securos
 et superbios, qui dicunt: non not. *so gib das hemm da zu her*. Rident istas
 comminationes, sed quando *zum treffen tömpft*, 'non putassem' canunt. Sic
1. Moïse 19, 9 Sodomitae: 'Numquid ingressus es, ut regnes?' Mane verbrand etc. Hunc
 filium adorate, vel cito eritis sub ira, quam non poteritis effugere, peribitis
1. Thess. 5, 3 simpliciter. 1. Thes. 5.: 'Et cito veniet.'

Nobis dicitur: 'Beati omnes': si hoc non adderet, *sol einen das tödten*:
 'Irasceatur' etc., 'Peribitis' et 'brevi'. *Er hats sein distinguirt*: Qui nolunt

1 imo o zu 2 Luc. 18. r Apo. 3. r 3 über etc. steht affligit animam 4 über
 illis steht impiis 6 qui dicunt unten zu 6 hab ich noch so lang trifft r mit Strich zu
 so gezogen 8 Sodomitae] Sodomae über Sodomae steht dicebant ad Loth über
 regnes steht 'tu', inquit zu 8 Gene. 19. r 11 einen] einem zu 11 'Beati omnes,
 qui confidunt' r

Dr] Est autem causa huius iudicii et ruinae impiorum haec quoque, Quod,
 etsi Filius in brevi irasceatur, tamen pii eam quoque orationibus suis urgent.
Enf. 18, 8 Itaque sicut Christus de iniquo Iudice et vidua dicit: 'Deus quoque faciet
 vindictam electorum suorum, clamantium ad se die et nocte, et cito quidem
Dff. 3, 11 eam faciet', Sic in Apocalypsi: 'veniet cito.'

Nobis quidem, qui patimur interim, diuturna et tarda videtur ira.
 Spes enim, quae tarda est, affligit animum. Sed impiis admodum est brevis,
 obruuntur enim tum, cum putant se esse tutissimos. Itaque in momento
 videntur perire. Nunc cum audiunt has minas, secure eas contemnunt,
 Sicut de latrone quodam narratur fabula, qui cum viatorem quendam spoli-
 aret et ille poenam in ultimo die exolvendam clamaret, Eia, inquit latro, Si
 tam diu differetur poena, bene mecum agetur; Nunc igitur hac spe, praeter
 tunicam etiam interulam mihi trade.

Tales sunt omnes impii. Sed cum apprehendit eos poena, tum canunt
 stultam hanc cancionem: Non putaram. Sodomitae Lot, monentem fideliter,
1. Moïse 19, 9 etiam conviciis incessebant. 'Ingressus es', inquit, 'ut advena, nunquid
 igitur iudicabis nos?' Securi scilicet erant. Sed cum oriretur mane sol,
 hauriebantur coelesti flamma et hiatu terrae. Sic ostendit se ira haec, quae
 cito venit et priusquam impii id possunt credere.

Est igitur haec gravissima comminatio et plena terroris, quae ipsa
 cogitatione saltem occideret nos, nisi addidisset Spiritussanctus necessariam
 consolationem. Distinguit enim inter eos, qui Filium hunc osculantur et qui
 non osculantur. Qui igitur non volunt osculari filium hunc, sed propter
 iusticiam suam inflati sunt, his irascitur et minatur exitium. Qui autem

Hs] adorare, ut Reges, principes, illis dicitur: 'Irascetur' et 'peribitis' et 'fiet
 brevi'. Hoc nihil ad nos, qui volumus Christi gloriam et adoramus eum et
 habemus eum pro domino. Sed hoc ad nos: 'Beati' etc. Nolite vos terreri.
 Angelus ad mulieres: terreantur custodes, sed 'vos nolite expavescere'. Ser- *Mart. 16, 6*
 5 mones irae ad superbos, sermones risus, gaudii, misericordiae ad paventes,
 territos, afflictos. hoc ideo, ut distinguamus populum a populo, sapientes a
 stultis, potentes ab infirmis. Alius mundus diaboli, alius Christi; ille curat
 eum, huic dicitur: sitis laeti, confidentes, Ira vos non tanget, quia 'qui credit *306. 3, 18, 1*
 eum, non' etc., sed 'ut fiat salvus mundus per eum' etc. [*Bl. 28^b*] Colere
 10 Christum est totam fiduciam in eum reiicere. Das ist wider Christianus cultus.
 Imbuite cor vestrum bonis cogitationibus, suavibus, Tantum de Christo.
 Caetera omnia vos terreunt, vestra vita, opera, iustitia. Non erit recreatio

zu 4 Marci ultimo r 7 ille mit Strich zu diaboli gezogen 10 totam] tota

Dr] filium osculantur, qui propter peccata sua in metu sunt et tamen propter
 filium Dei spem concipiunt, hi, inquit, Beati sunt.

15 Sic Angeli ad sepulchrum Domini discrimen faciunt, cum mulierculis
 dicunt: 'Nolite timere.' Non enim ad eas terrendas advenerant, quae Christum *Mart. 16, 6*
 amabant et quaerebant, Sed ad terrendos custodes, qui operam suam addixe-
 rant Phariseis et Pontificibus ad Christi gloriam opprimendam. Sicut igitur
 personae differunt, Ita etiam differunt conciones. Concio autem irae et
 20 poenarum pertinet ad duros et securos, Hi sunt contundendi malleo legis.
 Sic sunt quasi duo mundi: Unus Diaboli, in quo sunt homines securi,
 superbi, negligentes Dei et Euangelii. Hos monet Spiritussanctus, ut
 securitatem exuant, aut futurum, ut pereant cum via sua. Alter mundus est
 Christi. In eo sunt homines afflictos et calamitosi, qui sensu suorum pecca-
 25 torum conturbantur et metuunt peccatorum poenam, mortem aeternam et iram
 Dei, Et tamen, quia vident filium Dei victimam factum pro peccatis, con-
 ciunt spem misericordiae. Hos Spiritussanctus consolatur egregio verbo:
 'Beati', inquit, 'sunt omnes, qui in eo fidunt' seu sperant.

Docet autem simul de vero Dei cultu, quod colere Deum nihil sit aliud
 30 nisi totam fiduciam in hunc Regem ponere et niti eius auxilio atque ope
 contra mortem, peccatum et Satanam. Verbum igitur sperandi exponit
 osculum, de quo supra dixit, Quasi dicat: Respicite in hunc Regem, sitis
 laeti et iucundi ac cor vestrum imbuite bonis de Deo cogitationibus per
 hunc Filium, qui vobis a Deo Patre proponitur osculandus. Nam quidquid
 35 caeterarum rerum est in mundo, Id omne vos contristabit, non afferet con-
 solationem aut opem contra mortem et peccatum, ne quidem sanctissima
 vita, bona opera seu iusticia vestra. In hoc autem Filio invenietis fontem
 salutis et omnis consolationis. Igitur non tantum sperate in eo, sed etiam
 statuete vos beatos esse, cum in eo speratis.

Hs] nisi adoratio huius filii. Est descripta religio celestis et ecclesia: Videntur dominari principes, Reges et caro nostra. Sed quousque vivit iste Rex, et nos vivemus et triumphum habemus, quia ipse est omnia.

3 nos] non [*Schreibflüchtigkeit*]

Dr] Ad hunc modum describit hic Psalmus coelestem religionem et veros cultus cum vera Ecclesia et eius capite Christo, Ut, quanquam Ecclesia in 5 mundo lateat abscondita et videantur dominari Satan et impii, imo etiam caro nostra, tamen Ecclesia per fidem in hunc Regem vincat tandem et triumphet contra Satanam et totum mundum, Secundum sententiam hanc: 'Beati omnes, qui confidunt in eo.' Itaque in tantis difficultatibus, cum quibus hodie conflictatur misera et quasi undique oppressa Ecclesia, nos quoque 10 consolationem hanc ambabus teneamus manibus, quod sperantes in Christum filium Dei sumus beati. Amen.

Enarratio Psalmi LI.

1532. [1538.]

Ausgaben.

- A „ENARRA || TIO PSALMORVM LI. MISE || rere mei Deus, & CXXX. || De profundis cla= || mavi. || PER D. MART. LVTHERVVM || Nunc recens in lucem ædita. || ADIECTA EST ETIAM SAVO= || narolæ Meditatio in Psal= || mum LI. || [Druckerzeichen] || M. D. XXXVIII. ||“ Titelfrückseite leer. Titelblatt und S. 3—308 und 2 unbezifferte Blätter in Oktav (= Bogen A—V), die drittletzte und vorletzte Seite leer. Auf der viertletzten Seite (Blatt V3^a 3. 1): „ARGENTORATI APVD CRA= || TONEM MYLIVM, AN. || M. D. XXXVIII. || MENSE SEPT. || ☞ ||“ Auf der letzten Seite (Blatt V4^b): Druckerzeichen.

Vorhanden: Berlin (Luth. 7140), (ohne das letzte Blatt); Königsberg II., München II. — Erlangen: Exeg. opp. lat. XIX, 1 Nr. 1 (ungenau und nach einem unvollständigen, mit S. 258 und daher mit den Worten „Finijl Vuittenberge prima octobris, Anno 1533.“ schließenden Exemplare. Walch² 5, 472 Num. übernimmt die Beschreibung dieses Exemplares aus der Erl. Ausg.).

- B „ENARRA || TIO PSALMORVM LI. MISE= || rere mei Deus, & CXXX. || De profundis cla= || mavi. || PER D. MATT. [sol] LVTHERVVM || Nunc denuo in lucem ædita. || ADIECTA EST ETIAM SAVO= || narolæ Meditatio in Psal= || mum LI. || [Druckerzeichen] || M. D. XXXIX. ||“ Titelfrückseite leer. Titelblatt und S. 3—308 u. 2 unbezifferte Blätter (= Bogen A—V), die drittletzte und vorletzte Seite leer. Auf der viertletzten Seite (Blatt V3^a 3. 16): „ARGENTORATI APUD CRA= || TONEM MYLIVM, AN. || M. D. XXXIX. || NON MAIL. || ☞ ||“ Auf der letzten Seite (Blatt V4^b): Druckerzeichen.

Vorhanden: Annalesche Sammlung; Dresden, München II., Stuttgart. — Erlangen: Exeg. opp. lat. XIX, 1 Nr. 2 (ungenau).

Spätere Ausgaben:

- „ENUCLEATA Præclara LUTHERI ENARRATIO PSALMI LI. Gravissimum de præcipuis fidei articulis doctrinam nervose complectens . . . Ex Autographo Bibliothecæ Rudolphæ recensita. Helmestadt, Typis SALOMONIS SCHORRII, ANNO MDCCI.“ In Quart.

Dieselbe Ausgabe erschien im gleichen Jahre mit gleichem Titel, der nur den Zusatz „Editio secunda“ erhielt, im gleichen Verlage in Oktav.

Deutsche Übersetzung:

„Der || LI. Psalm, || Miserere mei Deus. Durch || Doct. Mart. Luther jnn
 La= || teinischer sprach ausgelegt, || vnd ihund verdeutsch. || Durch ||
 Georg. Maior. || Wittenberg. || 1539 ||“ Mit Titelseinfassung (J. Luther,
 Die Titelseinfassungen der Reformationzeit: Tafel 55). Titelseite
 leer. 132 unbezifferte Blätter in Quart (= Bogen A—Z u. a—z),
 letztes Blatt leer. Am Ende (Blatt f3^b Z. 25): Gedruckt zu Witten=
 berg durch Hans || Frischmut. ||“

Vorhanden: Auaafische Sammlung; Berlin (Luth. 7153), Dresden, Heidel=
 berg, München G. u. U., Stuttgart L., Bernigerode, Wittenberg, Wolfenbüttel;
 Bonn. — Erlangen: Exeg. opp. lat. XIX, 2 Nr. 3.

Italienische Übersetzung:

„ESPOSITIONE NEL SALMO LI. HABBI MISERICORDia di me Signore.
 Et nel Salmo CXXX. Dal profondo gridai à te Signore, di Martino
 Lutero, pur hora tradotti di Latino in lingua Italiana. Reuisti &
 corretti con diligenza per Antonio Dalmata, & Stephano Istriano
 IN TVBINGA. 1564.“

Vorhanden: Dresden, München U.

Dänische Übersetzung.

Den Guds Mands D. Morten Luthers Ipperlige Forklaring Over Den 51.
 Davids Psalme . . . oversat, og til Trykken befordret af Oluf Schlicht=
 trull. ÅBØGENSHVN (1752).

In den Gesamtausgaben findet sich Psalm 51: (lateinisch): Witten=
 berg III (1549), 501^b—538^a; Jena IV (1558), 374^b—413^b; Erlangen: Exeg.
 opp. lat. XIX, 1—154. — (deutsch): Wittenberg 3 (1550), II, 52^b—118^a; Alten=
 burg 6, 1266—1340; Leipzig 6, 170—241; Walch¹ 5, 674—915; Walch² 5,
 472—619 (neu übersetzt nach der Erl. Ausg. unter Vergleichung der Wittenberger
 und Jenaer Ausgabe).

Hs]

PSALMVS LI.

10. Iunii. Institui, aliquot psalmos eligere, quos interpretarer pro tempore et ut obsequium faceremus deo. Audivimus 2. ps. de Rege et regno spirituali et divino, Et quomodo hoc regnum accipiatur in mundo et blasphemetur et tamen vincat et triumphet. Nunc volumus in manus sumere ps. 51. de poenitentia. Non quod possim promittere scientiam istius psalmi, quia videor non apprehendisse illum spiritum, qui ibi loquitur, sed tantum, ut habeamus materiam cogitandi et discendi et primum fiam discipulus et expectem magisterium spiritus sancti; quicquid ille sugges[sit, hoc accipiam cum gratitudine. Estque psalmus satis utilis, si aliquam partem intellex[i, quia iam maxima controversia est in orbe terrarum de poenitentia, iustificatione etc., qui sunt loci principales in religione Christiana. et omnes ferme loci sunt divini et coelestes, qui, nisi fuerint spiritus sancti magisterio traditi, impossibile est, ut descendant in cor hominis. Licet Papa et alii

3 über obsequium steht et sacrificium über Audivimus steht ergo 6 poenitentia]
 pnia 9 magisterium über (suggestionem) 11/12 iusti(f)icatione über iustificatione
 steht gratia zu 11/12 Poenitentia, Gratia, Iustificatio r 12 etc. o 14 über traditi
 steht docti über alii steht Rottenses

Dr] 15

PSALMUS: MISERERE MEI, DEUS.¹

Ad Christi gloriam et Ecclesiae utilitatem aedita est haec Psalmi quinquagesimi primi illustris Enarratio Reverendi Patris
 D. Martini Lutheri.

Enarravimus proxime Psalmum secundum de Rege Christo et spirituali ac coelesti eius regno, quomodo in hoc mundo accipiatur, quomodo vexetur et laceretur per Reges ac populos et tamen vincat et triumphet. Nunc autem institui Enarrationem Psalmi 'Miserere', qui docet de Poenitentia, non quod pollicear me posse huic lectioni satisfacere, Fateor enim me illum Spiritum non totum apprehendisse, qui ibi loquitur, Sed tantum ut habeamus occasionem et materiam cogitandi ac discendi, ut ego vobiscum fiam discipulus et exspectem Spiritum, qui quicquid dabit, accipiemus cum gratiarum actione.

Est autem multis modis huius Psalmi cognitio tum necessaria tum utilis. Continet enim doctrinam de praecipuis nostrae Religionis capitibus, de Poenitentia, de Peccato, de Gratia et Iustificatione, Item de Cultu, quem nos Deo praestare debemus. Hi sunt divini et coelestes loci, qui, nisi magno spiritu doceantur, non est possibile, ut ascendant in cor hominis, Sicut

¹) Auf Bg. A 2^a bis A 4^a steht die Widmung Dietrichs an Bernhard und Hieronymus Baumgartner, datiert vom Trinitatstag 1538. Bg. A 4^b bis A 6^b ein Gedicht des Thomas Venatorius De potentia peccati originalis. Auf Bg. A 7^a beginnt unser Text.

Hs] multa garriant de peccatis, gratia, poenitentia, sed Ista vocabula sunt illis mera somnia, cognoscere enim peccatum, gratiam et veram poenitentiam non est humanae rationis, sapientiae nec nascitur in nostris cordib[us], sed divinitus datur. Nemo potest sic loqui de misericordia dei et vera poenitentia, quemad[mo]-
 dum hic psalmus loquitur. Primum appellatus est iste psalmus poenitentiae. 5
 Sic fuit in usu per omnes ecclesias et canebatur praesertim quadragesima maxime; fortasse aliquid intellexit, qui primus hunc titulum psalmo fecit, reliqua turba demurmuravit. deinde applicaverunt eum poenitentiae operum, Ut dicerent: hoc peccatum est aut cogitatum aut dictum aut factum contra legem dei. [8l. 29^a] Non inspexerunt profundius definitionem peccati: esse 10
 radicem et morbum ipsum; non ista cogitaverunt, quamquam propheta claris
 7 verbis diceret: 'In peccatis conceptus sum', tamen finxerunt peccatum etc. et postea hoc secutum, cum peccati definitionem non intelligerent, ut neque intelligerent gratiam; ea non intellecta impossibile est consolari et erigere

1 multa(m) gratia c aus gratiae 5 mum [in Primum] am Anfang der Zeile über
 (locuti) iste o zu 5 Dictus Poenitentiae psalmus r 6 quadragesima] 4 ma
 7 psalmo fecit o zu 8 hinter demurmuravit ist tantum, nihil intellexit [c aus intellexerunt]
 vom Rande eingewiesen zu 9 Peccatum r zu 10 Peccatum, Gratia r 11 über radicem
 steht arborem cum fructib[us] 13 intellegent

Dr] videmus hanc doctrinam ab adversariis nostris magno conatu, multis ac 15
 immensis voluminibus agitatam, et tamen nemo ex omnium eorum numero est, qui sane intelligat, quid sit Poenitentia, quid Peccatum, quid Gratia, sed sunt eis haec vocabula ceu somnium quoddam, cuius vestigia quaedam in animo relictas sunt, sed tota res ex animo atque oculis effluxit. Est autem haec causa tantae caecitatis et ignorantiae, quod vera cognitio horum locorum 20
 non pendet ex cognitione et sapientia rationis humanae nec nascitur, ut sic dicam, domi nostrae, in cordibus nostris, sed de coelo revelatur et datur. Quis enim hominum sic posset loqui de Poenitentia et Remissione peccatorum, sicut Spiritus sanctus in hoc Psalmo loquitur?

Ac vulgo hic Psalmus Poenitentiae Psalmus appellatus est, et celeberrimus est inter omnes in templorum usu et quotidianis precationibus. Et 25
 sane intellexit aliquid, qui primus hunc titulum Psalmo indidit. Sed reliqua turba, quae eum aut decantat quotidie aut orat, ut absolvat iniunctas ab Episcopis operas, prorsus nihil intellexit. Applicaverunt enim Psalmum ad poenitentiam operum seu peccatum actuale, quod sic definiunt, esse dictum, 30
 factum aut cogitatum contra legem Dei. Sed haec definitio longe est angustior, quam ut peccati magnitudinem et vim ob oculos ponat. Altius enim peccatum inspicendum et radix impietatis seu peccati clarius ostendenda erat, non simpliciter erat resistendum in actibus elicitis, ut vocarunt. Ex hoc errore, quod peccatum non recte intelligitur, alius error, ut fit, nascitur, 35
 ut neque Gratia quid sit intelligatur. Accidit igitur, ut in erigendis pavidis

Hs] conscientias. qui enim non intelligunt peccatum, gratiam et misericordiam, iustitiam, neminem consolari possunt. Sed sic suaserunt: Si mordet conscientia te, Indue cucullum, ieiuna, vade ad Sanctum Iacobum, quibus deum voluerunt placare. ista sunt signa Ignoratae poenitentiae, peccati, gratiae dei, et theologia facta mere mundana, Civilis. Sicut fur poenituit. Si quis vult poenitere, debet recolligere omnes amaritudines cordis et facere cathalogum peccatorum et illa fateri. Ista poenitentia non facit. Ideo non solum docemus istum psalmum, ut discamus veritatem, sed etiam falsitatem reprobemus. Cum laboravit conscientia afflicta in Papatu, nemo potuit verbum consolationis et erectionis dicere, ibi secuta desperatio. Illud beneficium non obviscamur, quo eripuit nos deus de tantis tenebris et ignorantia, Ut infra 3. 18 dicet, ubi alloquitur Indaeos cum suis 'sacrificiis' et aliam iustificationem iurget, de qua ipsi nihil noverunt. Esto sane, sit psalmus de poenitentia,

1 enim o 1/2 intelligunt gratiam et misericordiam, iustitiam, peccatum 2 suaserunt o 3 über te steht peccatum urget 5 über mundana steht politica, philosophica über Si quis steht Sic docuerunt 6 cordis unten 10 über Illud steht lius [d. h. es ist zu lesen: Illius] 11 nos deus o

Dr] conscientiis, in consolandis mentibus contra mortem et iudicium Dei essent ineptissimi. Quomodo enim consolari potest, qui, quid gratia sit, non intelligit? Ergo ad illa stulta prolapsi sunt, ut hominibus oppressis conscientiae doloribus suaderent cucullos, regulas et similes nugas, quibus placari Deum credebant. Haec autem manifesta testimonia sunt, quod neque peccatum nec gratiam recte intellexerunt et simpliciter Theologiam Rationalem sine verbo Dei docuere. Ad eundem modum de Poenitentia quoque docuere, ut homines colligerent totius anni praeteriti transgressionem et de iis dolerent ac satisfactione ea expiarent. Sed quaeso, num Iudex ideo furem non suspendit, quod audit eum fateri furtum et dolere videt? Et isti Deo sic satisfactum putant, scilicet, si ad hunc modum fingant dolorem, si aliter vestiant, aliter incedant, aliter victitent.

Quare lectio huius Psalmi praecipue ad hanc rem erit utilis, ut capita ista nostrae doctrinae recte discamus intelligere et adversarios nostros, sic impure de gravissimis rebus disputantes, erudite et graviter possimus refutare. Nam meo exemplo comperi, cum aliquoties laboraret conscientia mea, quam nihil opis afferre possent profanae ipsorum disputationes. Saepius autem adhortatus sum Ecclesiam ad gratiarum actionem pro hoc ingenti dono verbi et pura doctrina, quod pulsus his ceu tenebris clarum verbi lumen illuxit.

Ut igitur ad Psalmum veniamus: Proponitur hic doctrina de vera Poenitentia. Sunt autem in vera Poenitentia duo, cognitio peccati et cognitio gratiae, seu, ut notioribus appellationibus utamur, timor Dei et fiducia misericordiae. Has duas partes David in hac oratione ceu in illustri pictura

Hs] sed de vera. qui vere poenitet, discat hunc psalmum orare et toto corde credere. Peccati cognitionem et gratiae vel Timorem dei Et fiduciam erga deum, utrumque invenis. 1. laborat et vexatur gravamine peccati et conscientiae. In fine promittit, 'se docturum impios'. Videtur mihi David voluisse hoc psalmo reliquisse post se veram sapientiam spiritualis doctrinae, ut haberet populus sana verba et haberet veram cognitionem peccati et gratiae. Sic ille 'De profundis' etc., 'Beati, quorum' eiusdem argumenti. Ipse artifex est in hac arte. [Bl. 29^b] Sed nos discipuli, ut nemo gloriatur. Imo omnes manemus infra et citra scripturam, qui scit scripturam, verbum divinum, scit vix se intel[ligere guttam, stillam.

V. 1 'Ad victoriam¹, psalmus David': Illum titulum et historiam nostis. forte iste titulus causa fuit, ut istum psalmum traherent ad opera vel actualia peccata tantum vel ipsum David solum, qui solus videtur loqui per

zu 2 Summa psalmi r 3 über invenis steht in hoc psalmo 7 über 'De profundis' steht 130 über 'Beati' steht 32 zu 7 ps. 32. 130. r 8 über artifex steht mirus über discipuli steht manebimus 10 über guttam steht ferulam de infinito
zu 11 Titulus psalmi r

¹) Im Hebräischen מְצַחֵם von מצח, 'glänzen', 'übertreffen', 'siegen'. Als Psalmen-überschrift übersetzt es Aquila τῷ νικητοῦ, Hieronymus victori, Theodoret εἰς τὸ νίκος, Sept. εἰς τὸ τέλος, Vulg. In finem. Gesenius-Buhl, Hebr. Wörterbuch (12. Aufl. S. 510) erklärt dies letzte = für die Ceremonie.

Dr] spectandas proponit. Initio enim Psalmi videmus eum [Bg. B] laborare ex cognitione peccati sui ac gravamine conscientiae. In fine autem consolatur se fiducia bonitatis Dei et promittit se alios quoque eruditurum, ut convertantur. Sic plane apparet Prophetam singulari consilio in hoc Psalmo voluisse relinquere veram sapientiam religionis divinae, explicatae sanis verbis et sano sensu, ut, quid peccatum, quid gratia, quid tota poenitentia esset, disceremus. Ac sunt huius generis alii quoque Psalmi, sicut Psalmus: 'Beati, quorum remissae', Item: 'De profundis clamavi.' Nam in hac doctrina tradenda artifex est David, ita tamen, ut nobiscum in usu huius doctrinae maneat discipulus, quia omnes homines, quantumvis illustrati Spiritu sancto, tamen manent discipuli verbi, manent infra et citra verbum et experiuntur, quod vix guttulam ex immenso Spiritus pelago haurire possint.

V. 1 Dixi paucis Argumentum et ordinem Psalmi, iam etiam de titulo dicendum est. Est autem nota historia ex secundo libro Samuelis cap. 12. Mihi igitur non est dubium, hunc titulum occasionem dedisse Scholasticis, ut eum et de persona Davidis tantum et de actualibus eius peccatis intelli-gerent. Videtur enim solus David loqui in propria persona et proprio peccato adulterii et homicidii. At mirum est, quod non docuerunt etiam Psalmum hunc tantum in hoc uno peccato orandum. Sed permiserunt exempli loco

Hs] totum psalmum Et videtur excludere omnes, qui hunc psalmum non fecerunt. Tamen ipsum David posuerunt in Exemplum, ist bona gemma, Ut et Paulus: 'Ein blasphemus et vastator' etc., 'sed dominus Iesus fecit me exemplar.' Hic 1. Tim. 1, 13. 16 ostendit in Paulo deus suam longanimitatem, mansuetudinem et infinitam misericordiam, ne desperarent peccatores. Agimus etiam gratias, quod David reliquerit nobis Exemplum. Sed psalmus greiff't weyter, sic et nos.

Placet historia, sed quod non latius tractaverit quam ad Adultrium, v. 2 homicidium, blasphemiam David, etc.¹, sed dicimus, psalmum ultra loqui de toto peccato et radice. Ipsi solum de fructibus peccati interpretati, nos de arbore, ut infra dicit: 'In peccatis conceptus' etc. Non est hoc adulte[r]ium 2. 7 admittere. Exemplum, ut dixi, placet, quia deus afflictis conscientis hat ein groß exempel misericordiae suae gesetzt, quia, ubi David adulteratus, mox adiecit adulterio consilium pessimum: vocavit virum, ut etc., coepit negare 2. Sam. 11, 6 ff.

	zu 2 Exemplum	< Davidis	r	3 über vastator steht ecclesiae	4 deus vor der
Zeile	zu 5 pro hoc vor	Agimus	vor der Zeile	6 reliquerit] reliquit	8 psalmum] ps
	ultra ² ps ¹	zu 8/9 Summa psalmi	r	10 arbore mit Strich zu radice	2. 9 gezogen
	hoc o	11 über Exemplum steht	Davidis	12 David o	13 über etc. steht ingre-
	deretur ad uxorem				

¹) Erg. non placet.

Dr] haberi et orari in omnibus aliis peccatis, sicut Paulus dicit: 'Dominus Ihesus 1. Tim. 1, 16 fecit me in exemplum omnium credentium in se', cum tamen non omnes credentes fuerint persecutores Ecclesiae, sed Christus in Paulo suam longanimitatem, mansuetudinem et infinitam misericordiam ostenderit, ne desperent alii in peccatis. Ad eum modum etiam hunc Psalmum ceu exemplum orationis in omnibus peccatis proposuerunt, quamvis eum tantum de actuali peccato Davidis intelligerent, cuius titulus meminit.

Sed nobis longius progrediendum est nec resistendum in peccatis illis v. 2 exterioribus, sed tota peccati natura, fons et origo intuenda est: loquitur enim Psalmus de toto peccato seu de radice peccati, non solum de externo opere, quod ceu fructus ex arbore peccati et radice enascitur. Nam quod deprecatur se in peccatis conceptum esse, hoc profecto non tantum ad adulte- 2. 7 terium pertinet, sed ad totam naturam peccato contaminatam. Et tamen non displicet, quod Davidis factum ceu exemplum proponitur. Nam in hoc facto plura quam unum cum Bethseba peccatum videtur. Adiecit enim adulterio pessimum consilium. Pronunciat 'illum, qui ovem ademit vicino inopi, virum 2. Sam. 12, 5 mortis esse', cum ipse suum peccatum in occiso Uria (homine sine dubio bono et egregia in Regem suum fide), item in erepta coniuge non videret, sed vellet adhuc sanctus et amans iuris ac iusticiae videri. Hoc vero est

Hs] peccatum, non velle videri adulter. Volebat videri sanctus sine adulterio; fuit vir sanctus Urias et fideliter mortuus. Et non solum illum occidit sed multos ex Israel, fortassis etiam Sanctos et optimos cum eo. Das heißt rumort per praecepta 10, per 1. 2. 3. 4., et nihil in toto decalogo, quod non egr[egie et insigniter transgrederetur. Si abstulit uxorem et bonum et domum et postea contra deum etc. Deus non adeo recordatur adulterii et homicidii, 5
 2. Sam. 12, 13f. sicut ei opprobrat blasphemiam. Et imposuit ei poenam. Filii Amon, cum [21. 30^a] ceciderunt Israelitae, dixerunt: Deus Israel nihil est. Das hat deus da von müssen haben. Das Exempel ist gut et historia etc., quia leufft per totum decalogum, quia tam bonus non fuisset, ut venisset ad cognitionem 10
 sui, sed occultando, dissimulando etc. Qui non legit in bibliis, sol^s einer wol nicht glauben. Fecerat multa mirabilia et electus dei, qui habuit promissiones de Christo futuro ex suo semine. Unus ex maximis viris in orbe, cum maximis conferendus, et labitur in tot monstra peccatorum et negat et in impenitentiam cadit. Nisi deus revocasset, etc. Sic posse 15

1 über non steht coepit 2 über fideliter steht in obedientia Regis 4 über 10 steht hin durch
 5 über abstulit steht Uriae zu 6/8 Vide historiam r 10 über decalogum steht ut supra
 über bonus steht David 11 über dissimulando steht voluit seipsum iustificare einer(s)
 12 multa(m) über mirabilia steht bellaverat bella domini, instituerat cultum dei
 14 über maximis steht Samuele, Elia 15 über negat steht insuper über revocasset steht eum

Dr] duplicare peccatum. Deinde non Uriae solum indigna caedes per ipsum adornata est, sed perierunt alii Israelitae, blasphematur nomen Domini, et sic ultra quintum et sextum praeceptum progressus etiam in primum, secundum et tertium praeceptum peccavit. Nec quartum praeceptum de officio erga parentes omisisset inviolatum, si obstitisset cupito adulterio. Et sane blas- 20
 2. Sam. 12, 14 phemiae peccatum Deus peculiariter ei obiicit: 'Tu fecisti filios Ammon blasphemare.' Nam ex clade sui populi gentium animi elati sunt contra populum et Deum Israel, ut clamarent, Deum Israel nihil esse, Deum autem Ammonitarum esse Deum ac vincere. Ergo insigne exemplum est David, sic ordine in totum Decalogum fere impingens, et tamen peccata ista non 25
 agnovisset, nisi venisset Nathan, sed volebat adhuc iustus et sanctus rex haberi. Ad hunc modum explicatum peccatum David satis illustre gratiae et peccati exemplum est. Ac sane nisi sacrae literae hanc historiam prodidissent, quis unquam crederet, virum tam sanctum eo usque potuisse prolabi? Instituerat cultum tabernaculi summa cura. Per Spiritum sanctum 30
 auxerat cultum illum sanctissimis carminibus, gravissima bella cum insigni foelicitate gesserat. Deus eum pronunciarat electum virum esse. Habebat illustrissimam promissionem de futuro semine seu de Christo, quem Prophetae filium Davidis, item Regem David appellarunt. Quid multis? Nulla causa fingi potest, cur non cum Mose et cum Samuele iure conferri 35

Hs] rever[a labi virum sic repletum donis dei, divina cognitione, sapientia, prophetia et omnibus dotib[us, et tamen sic cadit. hoc fit in Exemplum nostrum, ut et nos habemus Exemplum, qui labimur, ut certe labimur, et praesertim in angustia, ut luceat inestimabilis bonitas dei, parati ad remittendum, recipiendum, 5 tantum ne addamus hoc pessimum operculum: Negare etc. Sic fecit Saul: Ille etiam peccaverat, sed fuisset condonabile, sed etc. Imo dicebat: 'obedivi 1. Sam. 15, 24 voci' etc., *woßt noch recht dazu haben. Daß kan vnser h[err] Gott nicht leiden,* paratus quidem remittere, sed iis, qui agnoscunt et sentiunt peccatum, illisque proponitur misericordia infinita, ne desperent, sed ut habeant accursum ad 10 deum, qui promisit remissionem peccatorum. Sed David ex ista historia factus doctior ex seipso: Sum talis herbula, qui sic institui ceremonias, sic laudavi deum et tot opera, leges, instituta, psalmos feci, Sic rexi ecclesiam

3 labimur (2.) o 4 über remittendum steht miserendum 5 über etc. steht et
 non poenitere velle zu 5 Saul r 6 dicebat o zu 6 peccatum cognitum defensum r
 9 sed o 11 über Sum steht ego über ceremonias steht divinas 12 feci(t) rexi(t)

Dr] possit, et tamen vir tantus prolabitur non in unum leve peccatum, sed in monstra plurium peccatorum simul, et, quod periculosissimum est, prolabitur 15 in impenitentiam et altam securitatem, adeo ut, si Nathan non venisset, David forte peccasset in Spiritum sanctum.

Quod igitur tantus vir, repletus Spiritu sancto, summis bonis operibus, divina sapientia et prae aliis insigni prophetiae dono illustris tam foede labitur, nobis in exemplum fit, ut habeamus consolationem, cum praeoccupati 20 peccatis labimur aut conscientiae tanguntur sensu irae et iudicii Dei. Hic enim in luculentissimo exemplo lucet bonitas et misericordia Dei, parati ad remittenda peccata et iustificandos nos, tantum non addamus hoc operculum, ut negemus nos peccasse. Sicut Saulis historia ostendit, qui etsi peccarat contra vocem Domini, tamen id condonatum esset, nisi addidisset peccati 25 defensionem et dixisset: 'Implevi verbum Domini', 1. Samuel. 15. Idem cum 1. Sam. 15, 20 ff. secundo admoneretur, pertinaciter negat: 'Imo', inquit, 'audivi vocem Domini et ambulavi in via, per quam misit me Dominus'. Audit igitur ex Samuele tristem sententiam: 'Pro eo quod abiecasti sermonem Domini, abiecit te quoque Dominus, ne sis Rex', quasi diceret: Paratus quidem est Dominus 30 remittere peccata, sed his, qui peccata sua agnoscunt et tamen non desperant, sed credunt patere recursum ad illum Deum, qui promisit poenitentibus remissionem peccatorum etc.

Ergo, etsi Psalmus loquitur de tota natura peccati et fonte, non tamen excludimus historiam, quam ostendit titulus, nempe adulterium et caedem 35 Uriae. Nam in his suis peccatis videt David ceu in speculo totius naturae impuritatem, ut cogitet: Ecce ego, qui sic administravi Rempublicam, qui institui Ecclesiam et cultum Dei, qui 'in intellectu manuum mearum deduxi eos',

Hs] et politiam, — wo kommt das über mich? Ibi ex isto facto coepit agnoscere ipsum totum peccatum. Si kan einen solchen fall thun tantus vir sicque potest labi et multis modis e coelo in infernum, ergo nihil est boni in homine. Ergo scientia in posterum, scire, simpliciter nihil esse in nobis quam peccatum, [Bl. 30^b] Ut non dicas: Est aliquid dictum, sed: natum ex patre et 5 matre secundum carnem. Et ex ista nativitate nihil est boni. Peccatum est duplex: quod potest homo cognoscere, praesertim habens legem; ille dicere potest: qui adulterium committit, est peccator; qui dixerit verba impudica, qui cogitat, est peccator. Sic ipsi inspiciunt peccatum: Natura, dicunt, est quidem vitata, sed integra sunt naturalia. Ista doctrina pervastavit totum 10 papatum. Imo diabolis tradunt. Ideo fingunt in natura nihil mali, dicunt naturalem voluntatem bonam et intel]lectum verum et ille potest se naturaliter conformare dictamini rectae rationis, i. e. voluntas est bona, intel]lectus

3 hinter in (1.) nochmals in am Zeilenanfang 4 homine o zu 6/7 Duplex peccatum r 8 committit o 9 cogitat mit Strich zu adulterium Z. 8 gezogen 10 über sed integra steht tamen pura (fuerunt) zu 10 Naturalia integra r 11 über diabolis tradunt steht integra naturalia tribuunt etiam lapsis 12 über naturalem steht die Ziffer 2 bonam mit Strich zu et (2.) gezogen über intel]lectum steht 1 über verum steht 3 13 rationis mit Strich zu integra Z. 10 gezogen bona] bonus

Dr] Psal. 77., quomodo in tantam foeditatem, in tot ac tanta peccata prolapsus sum? Ex uno igitur peccato venit in cognitionem totius peccati, quasi diceret: 15 Si ego, tantus vir, sic quasi de coelo in infernum usque prolapsus sum, an non magnum mihi et aliis hic lapsus documentum est, nihil boni esse in carne mea? Magna itaque sapientia est, scire, nos nihil esse quam peccatum, ne sic leviter de peccato sentiamus, sicut Papae doctores, qui definiunt, peccatum esse dictum, factum aut cogitatum contra legem Dei. Quin tu sic 20 defini secundum hunc Psalmum, Peccatum esse hoc totum, quod est natum ex patre et matre, antequam homo possit per aetatem aliquid dicere, facere aut cogitare, Ex hac autem ceu radice nihil boni coram Deo enasci posse. Hinc nascitur divisio peccati. Nam tota natura primum per peccatum corrupta et aeternae morti subiecta est. Deinde alia ceu species peccati est, 25 quod homo habens legem potest agnoscere, cum scilicet furta, adulteria, caedes etc. committuntur. De hoc posteriore genere etiam civilia iura loquuntur, quanquam minus accurate.

Quod igitur Scholastici dicunt, Naturalia esse integra, magna ea blasphemia est, quanquam illa adhuc maior est, quod etiam de Daemonibus idem 30 iudicant. Si enim naturalia essent integra, quid opus esset Christo? Deinde si homo naturaliter habet bonam voluntatem, si habet intellectum verum, cui se voluntas, ut ipsi loquuntur, naturaliter potest conformare, quid tandem illud est, quod in Paradyso per peccatum amissum, per solum filium Dei restitui necesse fuit? Et tamen sententiam hanc quidam, ut videntur, 35

Hs] purus, sed per malitiam aliquando cogitat aliud quam verum. Ad quid opus gratia et s[piritu] s[ancto]? Non est necessarius. Homo potest ex naturalib[us] puris intelligere, quoad substantiam facti implere Omnia, sed non voluntate, etc. Sed oportet habeat etc. Homo in se integer, sunt naturalia bona, sed non
 5 habet vestitum, quia deus imposuit ultra decalogum exactionem, ut fiat decalogus in gratia. Ignoraverunt rationem peccati, gratiae etc. 'Dicentes Röm. 1, 22 se esse sapientes', Ro. 1. Haec dico, ut habeatis, quo contraria cum contrariis conferantur. Contra dicimus: Naturalia sunt corrupta. Adam habuit rectam voluntatem, erat laetus, confidebat in deum etc. Sic Eva. Admini-
 10 strabat terrena etiam in fide et laude dei. Da waren sie recht. Creavit deus hominem rectum etc. Sed ubi peccasset, corrupta est voluntas et omnia Naturalia, et credo, quod corrupti etiam sint sensus naturales et corpus

1 über per malitiam steht deprivat suum actum über quam steht quod est rectum
 über verum steht sic culpam dant maliciae hominum zu 1 vor Ad steht Si hoc vor der
 Zeile r 3 über quoad substantiam facti steht non sum assecutus über Omnia steht
 legem über voluntate steht quoad intentionem praecipientis 6 hinter etc. ist ideo
 talia tam absurda docuerunt vom Rande eingewiesen 7 quo] q^o vor der Zeile 8 con-
 ferantur c aus conferenda zu 8 Naturalia corrupta r 9 über rectam voluntatem
 steht vera, pura naturalia über erat laetus steht vere lib[er]enter cogitabat, loquebatur de deo
 10 über Creavit steht Das hieß 11 über voluntas steht ratio 12 sint o

Dr] Magistri Theologi nostra aetate defendunt, quod naturalia sint integra, id est, quod voluntas sit bona; etsi aliquando per maliciam vult aut cogitat aliud,
 15 quam quod rectum et bonum est, tribuunt id maliciae hominum, non simplici-
 ter voluntati, sicut in se est. Contra has periculosas opiniones muniendus est animus, ne cognitio gratiae obscuretur, quam impossibile est manere sanam et integram, si ad hunc modum de natura hominis sentiamus. Iam illud quoque nullo modo tolerari in Ecclesia potest, quod docent Scholastici,
 20 hominem posse facere legem quoad substantiam facti, sed non quoad intentionem praecipientis; nam secundum intentionem praecipientis requiri non solum opus, sed habitum in corde, qui vocatur gratia, Perinde ac si dicam, eum, qui manibus ac pedibus valet, recte posse obire suum munus, sed id impediri eo, quod non simul indutus sit nigra aut candida toga. Plane ad
 25 hunc modum dicunt, Deum exigere aliquid ultra Decalogum nec contentum esse, si quis Decalogum impleat, sed requirere etiam habitum. Haec portenta omnia inde enata sunt, quod, quid peccatum sit, non recte norunt. Recitantur autem a me eo consilio, ut videamus, quantum inter nostram sanam et illam prodigiosam ac mendacem doctrinam Papae intersit.

30 Nos enim sic dicimus, Naturalia esse extreme corrupta. Nam Adam, cum esset conditus, habuit rectam voluntatem et intellectum, integre audiebat, videbat, integre curabat terrena in laude et fide Dei, sed per lapsum postea corrupta est voluntas, intellectus et omnia naturalia, ita ut homo non amplius

Hs] vitiatum in ipsis sensibus, sanguine, nervis, vidit Adam ante lapsum fortius. Ideo non dicitur Integer, quia homo amisit rectum iudicium, bonam voluntatem erga deum, nihil recte statuit de deo, sed omnia perverse. Quando in tenta¹tione sumus, fingit cor nostrum deum iratum, statuit Iudicem, tyrannum, persecutorem; quando est laetus et in peccatis, persequitur verbum, statuunt Impii Pap²am erga deum, bonam voluntatem: Ego induor hac veste, sic oro, comedo, hoc placet deo. [Bl. 31^a] Quid hoc etc.? Indicia sunt diabol³i. Ibi naturalia erga deum plane corrupta, deus enim non est iratus peccatoribus, si se agnoscunt. Non acceptat cultus a nobis fictos. Daß heißt naturaliter peccare. Postea fit in carnalib⁴us. Amor est caecus, quando adulter insanit in adult⁵erio, vadit in securitatem contemptu dei, verbi et legis et facit aliud iudicium quam est. Si qui est territus, ghet hin in falso iudicio, Cart-husianus sol fid⁶i furd⁷ten fur seinem orden, et adorat ut deum. Et nos, qui debemus erigi, timemus ut Iudicem, Nos, qui renati, accepimus primitias spiritus. Ergo naturalia sunt vere corrupta, Nisi velis referre ad Civilia,

1 über ipsis steht istis hinter vidit ist audivit et gustus fuit fortis vom Rande eingewiesen Adam ante lapsum o über fortius steht clarius, scherffer 2 über iudicium steht de deo zu 2 zwischen Integer und quia ist mit Strich vom Rande eingewiesen: Sic etiam omnia: ut sensus corporaliter [darüber corporales] in peccato, sic etiam voluntas; brum³ naturalia non sunt amplius integra 4 über tenta¹tione steht terrorib⁴us fingit deum cor iratum o 5 über persecutorem steht implacabilem tyrannum et Iudicem über persequitur verbum steht ut hodie Episcopi et impii tyranni 6 über Pap²am steht fingunt sibi erga o deum c aus deus 7 über Iudicia steht certiss⁷ima 8 über corrupta steht perverso iudicio 9 über cultus steht electicios zu 10 Amor r 14 über erigi steht coram deo propicio 15 spiritus mit Strich zu timemus Z. 14 gezogen zu 15 Naturalia corrupta r

Dr] sit integer, sed incurvatus per peccatum, ut qui amisit iudicium rectum coram Deo et omnia perverse statuit contra voluntatem et legem Dei, qui non amplius cognoscit Deum nec amat, sed fugit et metuit ac statuit eum non Deum, hoc est, misericordem et bonum esse, sed iudicem et tyrannum. Ex illa amissione noticiae Dei nascuntur alia peccata infinita, quod homines, cum res secundae sunt, secure peccant, Sicut adversarii nostri, qui persequuntur verbum fiducia suae potentiae. Deinde credunt Deum ea esse voluntate, ut ipsi sua diligentia et devotione eum possint demereri et sibi reconciliare. Hinc nata sunt Monasteria, Regulae, Cuculli, Funes, Missae, peregrinationes et similes stulti cultus, quos natura destituta cognitione Dei sibi contra et praeter verbum finxit. Haec an non certissima sunt indicia, naturalia (quod ad Deum et Dei cultum pertinet) esse corruptissima? Sic in veteri testamento idem comprobant varii Idolorum cultus, contemptus Prophetarum et verbi Dei et similia peccata, quae Deus per Prophetas in ingrato populo damnat.

Hs] quanquam et ibi non.¹ Iurista nescit in lege aequitatem invenire. Sic
 medicus. In politia etiam difficile est, invenire medium, etiam in politicis.
 Vera ratio peccatoris est haec, quod simpliciter sumus aversi a deo, ratio
 excaecata, quicquid cogitat de deo, est idolum. Voluntas non est recte
 5 affecta erga deum et homines. Pharisaeus: 'Non sum sicut'. Romanus *Luc. 18, 11*
 magnas res gessit, *baß* ist auch corruptio. Nulla bona voluntas erga sapientiam,
 iustitiam, omnia incurvata, *ich* *sich* an Gott, an allen creaturam, quod mihi
 placet. Tum vitant vitia, stulti in contraria currunt, fugit is voluptatem et
 currit in gloriam. Nostrum peccatum *heißt*: 'Ego in peccatis conceptus',
 10 peccatum est voluntatis aversio, corruptio omnium virium hominis intrinsecus
 et extrinsecus, quod nulla pars hominis suum officium facit; Est deum non
 cognoscere, non recte iudicare de eo esseque corpus plenum concupiscentiis,

1 non mit Strich zu vere corrupta S. 324, 15 gezogen zu 5 Luc. 18. r 8 placet
 c aus displicent zu 10 Peccatum r 11 deum c aus deus

¹) Erg. integra.

Dr] Sed ne in civilibus quidem possumus pronunciare naturalia esse integra.
 Videmus enim, quantus sit legum contemptus praecipientium recta et quanta
 15 dissolutio disciplinae, propter quam Leges et Magistratus divinitus constituti
 sunt. Sic Medicus saepe decipitur in miscendis pharmacis et nonnunquam
 per imperitiam occidit decumbentem. Quin ipsum oculorum lumen, aures
 et alia organa omnia conceperunt vicium ex peccato neque ita sunt sana et
 integra, sicut in Adamo ante peccatum fuerunt. Haec sensuum corruptio
 20 manifesta est, quid in spiritualibus esse putas?

Sumus igitur per peccatum simpliciter aversi a Deo, ita ut nihil de
 Deo recte sentiamus, sed simpliciter sentimus de ipso sicut de Idolo. Cicero
 et alii in Republica magni viri, si res spectes, egregie functi sunt suo munere,
 sed si evolvas animos, videbis eos non alia re ad id excitatos quam studio
 25 gloriae, sicut testatur gnome illa celebris: Mentem tu sola peruris, gloria.¹
 Haec vero an non etiam manifesta nota est amissae notitiae Dei, cui per
 obedientiam servire debebamus, non nostram quaerere gloriam. Nunc autem
 diversum fit, quod non Dei gloriam, sed nostram ipsorum gloriam quaerimus
 in Deo et omnibus creaturis. Sic illi ipsi, quorum insignis continentia et
 30 sobrietas fuit, gloriam praecipuum habuere scopum, quem spectarent, non
 voluntatem Dei.

Ergo peccatum nostrum est, quod in peccatis nati sumus et concepti.
 Hoc didicit David experientia propria. Ideo sic definit, ut significet peccatum
 esse corruptionem omnium virium, interiorum et exteriorum, adeo ut nullum

¹) Valerius Flaccus, Argonauticon 1, 76.

^{Hs]}ira, et postea inquietudo cordis, morbi, mors et infinitae corporis morbi. ^{1. Mo[se] 2, 17} Daß
 ist: 'Quaecunque die peccaveris, morte morieris.' Hoc novimus nos, ratio et
 gentes non. Est caecitas, nihil potest statuere nec de deo, verbo, vita, morte,
 quid oculus, manus etc., quia nescit esse creaturam dei et corruptam peccato
 et poena. Non ergo solum propheta tractat suum exemplum, sed ultra
 hoc tradit doctrinam religionis spiritualis, ut agnoscamus vera cognitione
 deum, peccatum, nosipsum, gratiam, poenitentiam, iustificationem, [Bl. 31^b] ut
 sit generalis instructio Totius populi dei; spiritus sanctus loquitur in Davide,
 erudiens nos ad cognitionem nostri et dei, hoc utrumque tractat magnifice.
 Si cognitio dei ist nicht habet, sequitur desperatio. Es gilt nicht disputirn.
 'Agnosco' significat proprie: 'fühlen'. Non ut inspicias peccatum, quod
 fecisti, sed daß es einen trübt et fñs ex oculis nicht thun; sed 'cognoscere'
 est se cognoscere peccatorem. Iurista non disputat de homine, Theologia
 etiam non disputat de homine, an magnus, parvus habeat corpus, sed erudit
 eum, ut sciat, quis sit ipse, cognoscere se peccatorem et cognoscere peccatum,
 ut non fñnen entlauffen. Hoc facit desperationem, quando sentio rationem,

1 über morbi (2.) steht infirmitates 2 ist(s) morte unten nos über (hoc) zu 2
 Gen. 3. r 4 über corruptam steht naturam 10 über sequitur steht tum zu 11 'Agnos-
 cere' r 12 es o zu 13 ff. Quomodo Theologia de homine disputet r

Dr] membrum officium suum ita nunc faciat, sicut in Paradyso ante peccatum,
 Sed discessimus a Deo, pleni conscientia mala, morbis et morti obnoxii,
 sicut poenae verba ostendunt: 'Quaecunque die comederis de hoc ligno, morte
^{1. Mo[se] 2, 17} morieris.' Discimus autem haec ex solo verbo. Gentes verbo destitutae,
 etsi in mediis his malis iacerent, non tamen ea recte intellexerunt. Nam
 mortem iudicarunt necessitatem aliquam naturalem, non peccati poenam esse.
 Sic de tota hominis natura non possunt iudicare, quia fontem non norunt,
 unde hae calamitates in humanum genus promanarunt.

De hac peccati et totius naturae cognitione Psalmus docet, et non
 tractat solum exemplum (pro quo tamen gratias agimus Scholis, quod id
 nobis reliquerunt), sed complectitur totam doctrinam religionis spiritualis, de
 noticia Dei, item de noticia nostrae naturae, peccati, gratiae etc. Quare
 sentiamus hunc Psalmum esse generalem doctrinam totius populi Dei, ab
 initio, quo factus est, usque in hunc diem, qua David, seu potius Spiritus
 sanctus in Davide, nos erudit ad cognitionem Dei et nostri. Magnifice autem
 utrumque tradit, Nam et egregie primo peccatum et deinde cognitionem
 gratiae, sine qua desperatio accidit, ostendit.

Porro haec cognitio peccati non est speculatio aliqua seu cogitatio,
 quam animus sibi fingit, sed est verus sensus, vera experientia et gravissi-
^{8. s} mum certamen cordis, sicut testatur, cum dicit: 'Iniquitatem meam cognosco',
 hoc est, sentio, experior. Id enim Hebraica vox proprie significat, non

Hs] voluntatem, verba, opera nihil valere coram deo, et redigor in nihilum; non
est *unter halden*, quoad iustitiam, sic desperat peccator. Ibi ultra hanc cog-
nitionem peccati opponit deus cognitionem gratiae et iusticiae. Ibi erigitur
cor iterum et incipit etiam sentire: si etiam peccator, in deum fido, qui
5 non mentitur. 'Ipse iustus', Ro. 3. Deus vult meros peccatores. Si est Röm. 3, 26
iustificans, *so muß iusticia beh ihm sein*, ut iustificet impios. Argumentum
varie potest narrari: Cognitio peccati, peccatoris Theologice, Iusti, Iusticiae
theologice. Non disputamus de deo, sed de homine peccatore vel reo,
morti et peccato subiecto, — non sedente in maiestate, sed iusticia dei vel
10 iustificante deo.

II. Iunii. Cognitio dei et hominis est sapientia divina et proprie theologica,
Et ita cognitio dei et hominis, ut referatur tandem ad deum iustificantem

2 peccator o	zu 2/3 Cognitio	<	Peccati Gratiae r	4 in deum o	zu 5 Ro. 3. r
6 ihm o	9 non mit Strich zu deo Z. 8 gezogen			12 cognitio o	über iustificantem
steht salvatorem					

Dr] significat, sicut Papa docuit, colligere se, quid feceris, quid obmiseris, sed
sentire et experiri intolerabile onus irae Dei. Et cognitio peccati est ipse
15 sensus peccati. Et homo peccator est, qui conscientia premitur et anxius
haeret, nesciens quo se vertat.

Non igitur agimus hic de cognitione hominis Philosophica, quae definit
hominem esse animal rationale etc. Physica haec sunt et non Theologica.
Sic Iureconsultus loquitur de homine possessore et domino suarum rerum,
20 Medicus loquitur de homine sano et aegro, Theologus autem disputat de
homine PECCATORE. Haec hominis substantia est in Theologia et hoc
a Theologo agitur, ut hanc suam naturam peccatis corruptam homo sentiat.
Id cum fit, sequitur desperatio, quae in infernum deiicit. Quid enim homo
in conspectu iusti Dei faciat, qui scit totam naturam peccato oppressam
25 esse nec quicquam relictum esse, quo possit niti, sed simpliciter in nihilum
iusticiae esse reductum? Haec cum in animo sic sentiuntur, tunc debet
sequi altera pars cognitionis, quae quoque non speculativa, sed tota practica
et sensitiva esse debet, ut homo discat et audiat, quid sit gratia, quid iusti-
ficatio, quod Dei sit de homine sic ad infernum lapso consilium, quod scilicet
30 per Christum statuerit hominem restituere etc. Hic iterum erigitur animus
deiectus et secundum hanc gratiae doctrinam cum gaudio statuit: Si sum
peccator in me, in Christo non sum peccator, qui nobis factus est iusticia,
sed sum iustus et iustificatus per iustum et iustificantem Christum, qui ideo
iustificans est et dicitur, quod ad peccatores pertinet et peccatoribus missus
35 est etc. Hae sunt istae duae Theologicae cognitiones, quas David in hoc
Psalmo tradit, ut sit argumentum Psalmi de cognitione hominis Theologica
et de cognitione Dei etiam Theologica, Ne quis de Maiestate cogitet, quid

Hs] et hominem peccatorem, ut proprie sit subiectum Theologiae homo reus et perditus et deus iustificans vel salvator. quicquid extra istud argumentum vel subiectum quaeritur, hoc plane est error et vanitas in Theologia, quia non expectamus in sacris literis possessiones, sanitates corporum vel politicarum rerum, quae omnia tradita sunt in manus nostras et creata. Sed ubi Adam factus dominus, possessor rerum Et Medicus et Iurista, et lapsus 5 suasu diaboli in peccatum et mortem, ða għet Theologia an et revocat hominem e lapsu et potestate diaboli etc. Ideo Theologia non pertinet ad 1. Mofe 1, 28 hanc vitam, sed est alterius vitae, quam habet Adam. 'Dominamini' etc., 'subiicite eam' etc., ðaß għet ad hanc vitam. [Bl. 32^a] Huc pertinet generatio 10 et proles, sed theologia agit de deo salvante et homine sic lapso etc. Ergo necessarium est, hominem cognoscere se et sentire experientia, quod talis sit, i. e. perditus, reus in peccatis simpliciter. Et non solum hoc debet, quod sit sub potestate diaboli et reus eterne mortis, sed quod etiam deus sit

zu 1/2 Cognitio < hominis dei r zu 3/4 Subiectum Theologiae r 4 über non steht
 nos 4/5 über politicarum steht oeconomicarum 5 unter rerum steht hominum über
 creata steht per 1. Genesin zu 7 De quibus rebus Theologia doceat r 9 quam mit
 Strich zu vitam gezogen 11 theologia agit o 12 est o 13 solum o debet o

Dr] fecerit Deus et quam potens sit, Item ne quis cogitet de homine suarum rerum domino, sicut Iureconsultus, aut de homine aegro, sicut Medicus, sed de homine peccante. Nam Theologiae proprium subiectum est homo peccati reus ac perditus et Deus iustificans ac salvator hominis peccatoris. Quicquid extra hoc subiectum in Theologia quaeritur aut disputatur, est error et venenum. Nam huc omnis Scriptura spectat, ut Dei benignitatem nobis commendet, qui hoc agit per filium suum, ut naturam in peccatum et damnationem prolapsam iusticiae et vitae restituat. Hic nihil agitur de hac corporali vita, qui victus, quae operae sint suscipiendae, quomodo regenda familia, quomodo colenda terra etc. Haec ante hominem in Paradyso creata sunt et hominum 1. Mofe 1, 28 in manus data, cum diceret Deus: 'Dominamini piscibus maris et volatilibus coeli.' Sed agitur hic de futura et aeterna vita, de Deo iustificante, reparante ac vivificante et de homine a iusticia et vita prolapso in peccatum et aeternam mortem. Qui hunc scopum sequitur in lectione sacrarum literarum, ille cum fructu sacra leget. 25

Ergo necessaria haec Theologica cognitio est, ut homo se cognoscat, hoc est, ut sciat, sentiat et experiatur, quod sit reus peccati et addictus morti, Deinde etiam, ut contrarium sciat et experiatur, quod Deus sit iustificator et redemptor talis hominis, qui sic se cognoscit. Aliorum hominum curam, qui peccata sua non cognoscunt, relinquamus Iureconsultis, Medicis, parentibus, hi enim alio modo de homine disputant quam Theologus. Nunc 35 ad Psalmum venio.

Hs] redemptor suus. Qui sic agnoscunt peccata, etc.; qui non sic, Istos religamus ad Iuristas, ad parentes etc.

Quando audis, Prophetam David[em loqui cum deo sic: 'Miserere' etc., v. 3 et nullam fieri ab eo mentionem de Christo, ne putes David[em Mahometistam, 5 Epicureum, gentilem; observa, quod loquatur cum deo non ut homines idola[trae, sectae etc., sed loquitur cum deo patrum suorum, cum deo promissore, daß Christus mit brinen seh, quia non habuit deum, ut fingunt eum hypocritae, Mahometistae etc., qui speculationibus suis ascendunt in coelum et speculantur de deo creatore etc. Cum isto deo seh unuerborren¹; qui vult 10 salvus fieri, relinquat deum in Maiestate, quia iste et humana creatura sunt inimici. Sed illum deum apprehendas, quem David, qui est vestitus suis promissionibus, ut Christus adsit, qui ad Adam dicit: 'Ponam inimicicias', 1. Rojc 8, 15

1 etc. o und mit Strich zu non S. 328, 13 gezogen 3 ¶ Quando David o 4 ab eo o zu 4f. David, quamquam nullam mentionem faciat de Christo, tamen non loquitur cum deo ut Mahometista etc. r 6 loquitur o cum (2.) o 8 etc. o suis unten zu 11 Quomodo deus sit apprehendendus r 12 inimicicias o

¹) Häufige Nebenform für unvertorren (sprachl. Wechsel von b und m) = verschont.

Dr]

I.

Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam, Et v. 3
15 secundum multitudinem miserationum tuarum iniquitates
meas dele.

Hic initio admonendi estis, quia Deum nominat et nullam Christi mentionem facit, ne putetis Davidem sicut Machometistam aliquem aut alium quendam gentilem hominem de Deo loqui. Loquitur enim David cum Deo 20 patrum suorum seu cum Deo promissore, Quia Populus Israel non habuit Deum absolute speculatum, ut sic dicam, sicut imperitum monachorum genus speculationibus suis ascendit in coelum et de Deo absolute cogitat. Hunc Deum absolutum debeat omnes fugere, qui non volunt perire, quia humana natura et Deus absolutus (docendi causa hac appellatione nota utimur) sunt 25 inter se infestissimi inimici, nec potest fieri, quin a tanta Maiestate humana infirmitas opprimatur, sicut scriptura aliquoties admonet. Quare nemo intelligat Davidem loqui cum Deo absoluto, sed loquitur cum Deo vestito et induto verbo et promissionibus suis, ne excludatur a nomine Dei Christus, de quo a Deo est facta promissio ad Adamum et alios Patriarchas. Hunc 30 Deum non nudum, sed vestitum et revelatum verbo suo necesse est nos apprehendere, alioqui certa desperatio nos opprimet. Et est perpetuo faciendum hoc discrimen inter Prophetas loquentes cum Deo et gentes. Gentes enim loquuntur cum Deo extra verbum et promissiones, secundum cogitationes cordis sui, Prophetae autem loquuntur cum Deo induto et revelato promissionibus et verbo suo. Hic Deus tam clementi specie et, ut sic dicam, tam

Hsj'et ipsum' etc. Den Gott mus man haben, Ne sit nudus deus da cum nudo homine. Cum Papa et Mahomete est praesumptio, donec ad mortis horam, da ghet desperatio ex¹ nach. Discrimen fac cum prophetis loquentibus cum deo et aliis loquentibus extra istas promissiones. Non scimus alium deum quam istum, qui vestitus est suis promissionibus. Si mecum loquitur in
 2. Moic 20, 18 sua maiestate, lauff ich, ut Iudei. Sed quando Induitur voce humana et attemperat se nostro captui, possum accedere. Sed Satan satagit, ut opponat nos in occursum maiestatis. Sic eum apprehendere est, quod David loquitur cum deo patrum suorum sive cuius promissiones novit. Si etiam Mahometista dicit: 'Miserere' etc., et Monachus, Si hereticus, so gilt's nicht, quia non
 10 apprehendit deum velatum vel indutum larva vel persona nobis attemperata, sed in sua absoluta maiestate; da folget haß storgen², Casus Luciferi et desperationes sempiternae. [Bl. 32^b] Ergo David non loquitur in ventum nec caeteri prophetae, sed haben sich an die promissiones gehalten Adae et Abrahæ. Videtis etiam contrariam sapientiam, laut ebenteuerlich³, quando
 15

zu 1/2 Deus	<	nudus vestitus etc.	r	3 ex nach o	Discrimen oder Distinctionem
über Discrimen steht		maximum	4	promissiones c aus promissionibus	6 über Iudei
steht Exo. 19.		8 über quod steht ut	9	deo o suorum o	10 so gilt's nicht steht
vor Si hereticus, aber dahinter eingewiesen			12	haß storgen ist hinter die Zeile an den	
Rand geschrieben					

¹) = her.

²) = stürzen, den Hals brechen; vgl. Unsre Ausg. Bd. 45, 496, 7.

³) = sonderbar.

Dr] iucunda larva indutus, nempe promissionibus suis, potest apprehendi et cum gaudio ac fiducia a nobis conspici, ubi econtra Deus absolutus est ceu ahacneus murus, in quem non possumus impingere sine nostro exitio. Ideo Sathan hoc dies noctesque satagit, ut nos ponat in occursum nudi Dei, ut obliti promissionum et beneficentiae in Christo ostensae cogitemus de Deo
 20 ac iudicio Dei. Id cum fit, periimus illico, prolapsi in desperationem.

Hoc modo David cum Deo absoluto non loquitur, sed loquitur cum Deo patrum suorum, hoc est, cum Deo, cuius promissiones novit et cuius misericordiam ac gratiam sensit. Si igitur Turca, Hypocrita aut Monachus aliquis dicat: 'Miserere mei, Deus', perinde est ac si nihil dicat, quia Deum,
 25 quem nominat, non apprehendit velatum tali persona seu specie, quae nobis attemperata est, sed apprehendit et invadit Deum in sua absoluta potestate, ut. 10, 18 ubi necessario sequitur desperatio et Luciferi casus ex coelo ad inferos. Haec igitur causa est, cur Prophetæ sic innixi sint promissionibus Dei in orationibus suis, quia promissiones includunt Christum et faciunt Deum non
 30 iudicem aut hostem nostrum, sed benignum et faventem Deum, qui damnatos vult restituere vitae et salvare.

Hoc primo monendum esse duxi propter alios Prophetarum locos. Deinde etiam illud considerandum est, quomodo conveniat, quod dicit:

Hs] dicit: 'Miserere' etc., si spectemus personas, inter quas res geritur: deus, peccator, quia deus odit peccatum, Ioh. 9. Sic in decalogo clare: 'Zelotes' etc., ^{3oh. 9, 31} ^{2. Moie 20, 5} 'Visitans' etc. Et per 5 libros Mosy est dimidium comminationum contra malos, oppressores, dicit se 'vindicem', 'Iudicem pupillorum et patrem viduarum.' ^{Ps. 68, 6} sensum autem naturae non possumus eradicare et opinionem hanc: Tu es peccator et deus est iustus, ergo odit te. Sic etiam Sancti patres et quotquot fuerunt scribentes in psal[mos], hoc vocabulum: 'deus est iustus' applicaverunt ad Iusticiam vindicantem, non iustificantem. Ideo semper terrore hodie propter habitum, quem contraxi ex eorum frequenti lectione. 10 Quando audio veritatem, Iusticiam dei, vix possum istas amaritudines vincere etc. Augustinus, Ieronymus semper ista vocabula 'Iustus, verax deus' haberi hinc gezogen¹: 'Ego sum Zelotes' et alii. fugit natura, quando audit 'deum iustum', et ipse sum peccator et peccatum diligo. Ideo laut² iste psalmus,

zu 2 Ioan. 9. und Deus, Peccator r zu 6 Deus < Iustus r 9 über hodie
steht et adhuc 11 über etc. steht lino 12 haben] habens gezogen mit Strich zu Zelotes
gezogen Zelotes] Zelotens et o 13 sum o

¹) = darauf bezogen. ²) = lautet, klingt.

Dr] 'Miserere mei.' Hic enim si personas spectes, Deum et peccatorem Davidem, 15 inter quas res agitur, apparebit summa dissimilitudo et contradictio immutabilis. An non enim hic totius naturae sensus, an non hoc omnium hominum iudicium est, quod Deus peccatum odit? Sicut Ioannis nono caecus dicit: 'Scimus, quod peccatores Deus non audit, eos autem audit, qui eum colunt' ^{3oh. 9, 31} et faciunt voluntatem eius.' Item in Decalogo est: 'Ego sum Deus zelotes.' ^{2. Moie 20, 5} 20 Quin per totum Mosen fere nihil est, nisi merae comminationes contra malos et inobedientes. Et convenit cum lege Mosi sensus naturae, quem nullo modo possumus exuere. Sic enim omnes homines iudicant: Tu es peccator, Deus autem est iustus, ergo te odit, er- [Bg. C] go infliget poenas, ergo te non audiet. Hanc consequentiam tota natura impossibile est ut negare possit. 25 Hinc sancti Patres, qui in Psalmos scripserunt, fere exposuerunt 'Iustus Deus' pro eo, quod iuste vindicat ac punit, non pro eo quod iustificat. Inde mihi accidit iuveni, ut hanc appellationem Dei odissem et ex illa hexei¹ seu habitu adhuc hodie quasi cohorresco, cum audio Deum iustum dici. Tanta est vis impiae doctrinae, si ea animi in prima aetate imbuantur, et tamen 30 veteres Doctores fere omnes sic exponunt. Sed si Deus sic iustus est, ut puniat iuste seu pro merito, quis potest subsistere in huius iusti Dei conspectu? Siquidem omnes sumus peccatores et afferimus ad Deum iustam poenarum infligendarum causam. Procul hinc cum tali iusticia et tali iusto Deo, quia nos omnes sicut 'ignis consumens' vorabit. Quia autem Christum ^{5. Moie 4, 24}

¹) = ἕξει

Hs] quasi decalogus praecise sit contrarius: Deus mandat, ne sis peccator sed Iustus, Et is dicit: 'Miserere'. Qualis concordia? Deum appellat, qui est Iustus, verax, Zelotes et non potest ferre peccatum. Quis: 'Mei'? infra. Ideo novissima sapientia, quae contrahit deum et peccatorem, hostem peccati et eum, qui amat peccatum, — quomodo concordat? *Das ist sapientia* 5
supra decalogum, si bene inspiciatur. Ideo est sapientia spiritualis; qui hunc versiculum potest canere, ille novit.

'Meus': quis est? David peccator, qui ceciderat in adulterio et totus est in peccatis. Natura dicit: non audeo levare oculos ad coelum, terreor a facie dei, quia est amans iusticiae et odiens iniusticiae; quid faciam? Num- 10
quid orabo? tum dicit: Ego quaeram consilia mea, consolationes. Ego volo orationem differre, elevationem mentis, primum cogitabo de peccato expurgando et reddam me dignum, donec possim dicere: 'Miserere mei'. [31.33^a] Sic facit natura, Et cogitatio est perniciose et adest praesumptio statim.
2. 7 Sive purgavero, sive non, infra: 'sum in peccatis natus'. Oportet aliud con- 15

2 über is steht peccator 4 über novissima steht nova, imo 5 eum o 11 tum
dicit mit Strich zu Natura Z. 9 gezogen 14 est o über adest steht (statim) 15 über
sive non steht nihil effecero

Dr] Salvatorem Deus misit, profecto non hoc modo iustus vult esse, ut puniat pro merito, sed vult iustus esse et dici, ut agnoscentes peccata iustificet et eorum misereatur.

Quod igitur David peccator dicit: 'Miserere mei, Deus', perinde sonat, ac si loquatur contra Decalogum, in quo Deus mandat, ne sis peccator, et minatur 20
peccatoribus poenas. Quomodo enim convenit inter peccatorem et Deum, qui est iustus, verax, inimicus et hostis peccatorum, qui sua natura non
3. 5 potest ferre peccata? et tamen David, qui infra dicit: 'Agnosco iniquitatem meam', Item: 'Peccatum meum coram me est semper', Hic David, inquam, Deum appellat et dicit: 'Miserere mei.' Hoc vero est coniungere duo incompatibilia, ut loquuntur. Ergo statim initio ostendit David eam artem et sapientiam, quae est supra sapientiam Decalogi et vere coelestis sapientia, quam neque lex docet nec ratio sine Spiritu sancto cogitare aut intelligere potest.

Nam natura in universum hoc statuit et secum dicit: Non audeo elevare oculos ad coelum, sed terreor conspectu Dei, utrumque enim scio, me peccatorem esse et Deum peccata odisse. Nunquid igitur orabo? Hic vero incipit certamen difficillimum. Nam aut animus in se propter peccati conscientiam confusus statuit orationem differendam, donec aliquam in se inveniat (ut sic dicam) dignitatem, aut circumspicit humana consilia et Sophisticas consolationes, ut prius cogitet de satisfactione, ut possit cum 35
aliqua fiducia propriae dignitatis accedere et dicere: 'Miserere mei, Deus.' Haec perpetua nostrae naturae est sententia, sed longe perniciosissima est.

Hs] silium habeam et remedium; est infernale, non velle ante currere ad deum, nisi sensero me purum a peccatis. Ideo muß ich daß medium treffen, ut dicam: In medio mari peccatorum volo currere. Sol ich nicht eher 'Miserere mei' sprechen, Ich sey denn from, tum non opus habebō 'Miserere'. Sed ut
 5 publicanus faciebat, ita etc. Ista praedico, sed quando ad experientiam Lut. 18, 13 ventum, nescio. Si sol nicht beten, quam sensero me rein, tum nunquam etc. Ideo magst mich hören in mediis peccatis, distingue sic: Deus odit peccatores et amat iustos; Inter peccatores non sentientes et sentientes; horum orationes non vult, quia peccator non sentiens est mortuus, non cogitat
 10 neque de se nec deo, vadit in sua praesumptione ut Monachus et wil per opera sua primum se purgare. Ad peccatorem non sentientem zibe hin¹ alle dicta irae: 'Zelotes', vindicem, iniquitatem etc. Er meint eos, qui oderunt,

1 habeam o über est steht hoc über infernale steht pestiferum [so] 4 über
 'Miserere' steht et unquam dicam 5 faciebat, ita etc. unten 8 Inter mit Strich zu
 distingue Z. 7 gezogen et sentientes o horum mit Strich zu non sentientes gezogen
 zu 8/9 Peccator < Sensitivus 12 über dicta irae steht et exempla
 Insensitivus *

¹⁾ vgl. S. 331, 12.

Dr] Nam animi eriguntur in fiduciam propriae iusticiae et statuunt Deum posse placari nostris operibus. Haec blasphema praesumptio est priorum meritorum contra meritum Christi. Deinde, quia in peccatis nati sumus, sequitur
 15 nunquam nos oraturos esse, si non prius sumus oraturi, quam sentiamus nos ab omnibus peccatis puros esse.

Ergo excutienda haec blasphema cogitatio est et in ipsis peccatis seu, ut significantius dicam, in ipso mari peccatorum hoc medio utendum est,
 20 quo hic David utitur, ne oratio differatur. Quorsum enim attinet verbum miserendi, si isti, qui orant, mundi sunt et misericordia non opus habent? Sed, ut dixi, acerrimum hoc certamen est, posse animum in ipso peccatorum sensu excitare, ut clamet ad Deum: 'Miserere mei.' Aliquoties meo exemplo didici, qui haec doceo et aliis praecipio, Omnium fere operum difficillimum esse orare.
 25 Quare non profiteor me artificem huius operis, Hoc autem confiteor, saepe in maximis periculis me admodum frigide haec verba pronuntiasse: 'Miserere mei, Deus', quod mea offendebar indignitate, et tamen vicit tandem Spiritus sanctus, qui suggestit: qualis qualis es, certe orandum est. Deus enim non propter tuam dignitatem sed propter suam misericordiam orari vult et exaudire.

30 Ut igitur haec recte intelligantur, Deum odisse peccatores et amare iustos, Distinctio facienda est inter peccatorem sentientem peccata et peccatorem non sentientem peccata sua. Orationem peccatoris non sentientis peccata sua Deus non vult, quia hoc ipsum, quod orat, non intelligit nec vult. Sic monachus, qui in superstitione sua vivit, saepe canit et murmurat: 'Miserere mei, Deus', Sed quia in fiducia propriae iusticiae vivit et
 35

Hs] qui prae fracta fronte hin durch ghen et oderunt verbum Et persequuntur.
 Hue omnia Exempla et dicta irae weise hin, Sodoma et Gom[orrha hat er
 mit helli[chen feuer, quia ita oportet istas duras frontes conterere tonitru et
 horrendis exemplis. Deus odit peccatores hin weg. Sed peccator sentiens
 is est, qui sentit iram et terretur a facie dei et Exemplis Sod[omae: Quando 5
 venit is terror et Iudicat deus, irascitur, non audeo orare etc. Ibi ghet die
 gulden kunst¹ an: Deus, quando irascitur peccatoribus, tum irascitur duris et
 insensatis. Sed sentientib[us peccatum heist der text so: 'Beneplacitum est' etc.
 ¶. 147, 11 Quando sentio me peccatorem et terreor, tum effectum satis per legem, per
 terrorem et fulmina et tonitrua irae dei. Iam heist: beneplacitum est domino, 10

1 prae fracta c aus per fracta über prae fracta steht per fracta ghen o 2 Sodoma-
 (rum) 5 über Exemplis steht irae, ut 7 über an steht ut cogitem. 8 der o 10 est
 domino unten

¹) das Schwierigste, Wichtigste; vgl. Z. 36 f. und Unsre Ausg. Bd. 31¹, 560, 27.

Dr] immundiciem cordis non sentit, tantum syllabas recitat, rem ipsam nec
 intelligit nec optat. Ad haec addit contraria orationi suae: Petit ignosci,
 petit misericordiam, et interim ipse iam hoc iam alio modo quaerit expia-
 tionem peccati et satisfactionem. Hoc vero an non est palam Deo illudere? 15
 perinde ac si quis mendicus clamosus importunis vocibus instat pro
 stipe et, cum eam aliquis offerat, ipse suas opes, hoc est, mendicitatem suam
 iactet et manifeste ostendat, se non indigere stipe. Sic inimici Euangelii
 verba numerant, rem autem non modo non intelligunt, sed re ipsa contrarium
 faciunt, dum varios cultus suscipiunt, dum quaerunt remissionem peccatorum
 impiis Missis, peregrinationibus, invocationibus Sanctorum etc. Tales pecca- 20
 tores, qui peccatores sunt et tamen non sentiunt se esse peccatores, sed
 prae fracta fronte perrumpunt, se iustificant, verbum Dei persequuntur etc.,
 Tales, inquam, procul arcendi sunt ab omni misericordia et irae dicta eis
 proponenda, quibus Deus non misericordiam, sed aeternas minatur poenas,
 2. Mose 20, 5 Sicut est sententia primi praecepti: 'Ego sum Deus zelotes, visitans iniqui- 25
 tatem patrum in tertiam et quartam generationem.' Proponenda etiam sunt
 exempla irae, interitus Sodomorum, Diluvii super omnem carnem effusio,
 direptio populi sancti et si qua alia horribilia spectra iudicii et irae Dei in
 scripturis extant, ut deducantur insensati et impenitentes peccatores ad
 cognitionem sui et serio incipiant implorare misericordiam. Hi enim sunt, 30
 de quibus dicitur: Deus peccatores odit, Deus peccatores non audit etc. Alii
 peccatores sunt, qui sentiunt sua peccata et iram Dei ac terrentur a facie
 Dei. Hi arripiunt contra se comminationes in verbo Dei propositas et ex
 horribilibus irae divinae exemplis ita deiciuntur animo, ut propter peccata
 easdem poenas ipsi quoque timeant. In his terroribus cum animus malleo 35
 legis et iudicii Dei sic quasi contritus est, tum vero locus, tempus et occasio
 est huius divinae sapientiae arripiendae, ut cor se erigat et certo hoc statuat,

Hs] Ut infra: 'Sacrificia dei: spiritus', daß sind die rechten, köstlichsten herze und 28. 19
 die lieben zapplichen murmlein, Ut de David[e] dicitur, qui fuit 'als ein arms
 holz murmlein', qui tot exemplis, flagellis dei so murb gemacht: [28. 33^b] 2. Sam. 23, 8
 quando vnsern herr Gott nur ein spruch hort reden, terrebatur. qui sentiunt
 5 vim legis et suum peccatum, Illis dicendum, ut non amplius iudicent secun-
 dum naturam, alioqui ducit te ad desperationem. Si venis ad Pap[am],
 Minoritam, Mahometistam, non etc., quia iudicat secundum naturae iudicium,
 quod est: Ego sentio me peccatorem et terreor, Et ista horrenda exempla
 occidunt me, Et deus iustus, ego peccator, — quia iudico secundum quod
 10 sentio. Ibi pars theologiae impleta: si 10 000 mundi, geß einer vmb 1 stund,
 ibi enim mors eterna. Ibi distingue de peccatore: aut est sensitivus, aut
 insensitivus; omnia, quae de ira dei dicuntur, pertinent ad irracionales et
 incorporeos. Et wider vmb: Deus non odit peccatores sentientes, sed maxime
 diligit, est eius acceptissimum sacrificium; ergo discendum, quando natura
 15 nobis suggerit, minime orandum, sed fugiendum, formidandum, non levandos

1 Sacrificia (deum) 2 de o arms am Rand vor der Zeile 4 terrea(n)tur
 6 te o ad (1.) o 10 vmb über (brub) zu 11/12 Peccator < Sensitivus
 Insensitivus 12 di-
 cuntur o

Dr] Deum, cum irascitur peccatoribus, irasci iis tantum, qui duri et insensati
 sunt, Qui autem sentiunt molem peccatorum suorum, de iis dictum esse:
 'Beneplacitum est Domino super timentes eum.' Tum enim per legem satis 28. 147, 11
 effectum est et debent cessare fulmina illa irati Dei ac lucere illa miseri-
 20 cordiae lumina, in verbo Dei proposita, quod 'beneplacitum sit Domino super
 timentes eum', quod 'Deus cor contritum et humiliatum non despiciat', quod 28. 19
 sint 'aures eius apertae et oculi eius intenti in pauperem', ut eum de stercore 28. 34, 16
 erigat, ut 'foveat lychnum fumantem, ut quassatam arundinem iterum con- 28. 42, 3
 glutinet' etc. Hi enim sunt iste 'tenerrimus vermiculus' (sicut translatio 2. Sam. 23, 8
 25 Hieronymi habet 2. Reg. 23. de Davide, quanquam in Hebraeo non est) et
 mollissimus flos, qui ad levem aurulam comminationis divinae commovetur
 ac trepidat, ubi illi alteri insensati peccatores in maximis procellis ceu montes
 ferrei stant immoti ad omnem poenitentiae praedicationem. Quare hoc unum
 30 in istis pavoribus conscientiarum agendum est, ne sic territi animi iudicent
 secundum naturam et sensum suum, quia abriperentur in desperationem. Sed
 sicut diversorum morborum natura inter se diversa remedia sunt, ita hi
 territi verbis gratiae erigendi sunt, sicut illi rigidi sunt concutiendi 'ferreo 28. 2, 9
 sceptro.' Papa cum suis Doctoribus nihil sani potest in talibus periculis
 conscientiarum consulere, sicut meo exemplo expertus sum. Omnes enim
 35 iudicant secundum naturam, quae dicit: Sum peccator, Deus autem iustus
 est, ergo eadem me poena manet, quae alios peccatores. Hic natura resistit
 nec potest in illis nebulis irae divinae radios misericordiae intueri.

Hs] oculos esse, desperandum, deum hostem, tum tempus: Non sic, frater; *Er*
ps. 147, 11 heißt nicht 'Zelotes', sed 'Benepiacitum'. Hoc vult is propheta etiam docere.
 Et haec est huius prophetae theologia. Reimt's fluch's zu hauff¹, videlicet se
 et deum, qui irascitur peccatoribus, et se, qui meruit iram; sed talis est
 mons, qui non statim superatur; wer's versuchen sol, der wird's wol gwar. 5
 Sunt multi, qui intelligunt 'Miserere' usque ad 'Mei', quia ibi pugnant dicens
 et deus. 'Mei' et deus non concordant. Hoc exemplum discendum nobis.
 Quando recte inspicis 'Mei', so heißt's peccatorem, ut sequentia verba indicant.
 Ergo quando venit hora tribulationis, ut nubes, quae volunt compescere os,
Lut. 18, 39 ne oremus, magis clamemus, Ut 'Caecus, quem turba praeteriens increpabat, 10
 ut taceret.' Sic natura est turba et nubes cogitationum: Quare vis orare?
 nescis, quis sis? et quis deus? Et sic diabolus multas orationes impedit.
 Sed wenn ich noch so böse wer, — quia sentio me terreri, Ideo volo orare
 et per vim hin durch bringen. qui hanc artem etc., nosset orare. Novi, quid
 mihi contigerit. [Bl. 34^a] Ich hab vber 100 mal angefangen zu beten et da 15
 von müssen lauffen. Ego sum peccator, ergo so muß ich nicht betten; sed

1 *Er* o zu 2 ps. 147. r 3 videlicet über (statim) 5 qui bis superatur o
 zu 6 zu pugnant ist quid impedit orationem vom Rande eingewiesen 8 über peccatorem
 steht et magnum ut c aus quia zu 8 'mei' r 9 os o 10 über praeteriens steht
 praecedens et sequens zu 10 Luc. 18. r 10/11 increpabat, ut vor der Zeile am
 Rande 11 Quare (si) 12 sic] c o 13 (sed) quia 15 Ich vor der Zeile am
 Rande 16 ich o

¹) = bringt in Einklang.

Dr] Sed hic vera Theologia nostra venit et docet, Cum animi sic sunt
 terri, tum unam Theologiae partem completam esse, quae lege et minis
 legis utitur, ut peccator se incipiat cognoscere et exuat securitatem, in qua
 omnes, ante hanc irae revelationem, naturaliter vivimus; Neque hic resistent- 20
 dum esse, sed debere nos progredi ad alteram Theologiae partem cognos-
 cendam, in qua tota Theologiae cognitio impletur, quod Deus 'humilibus dat
 gratiam'. Pertinere minas illas et horribilia exempla ad induratos et securos
 1. Petri 5, 5 peccatores, his 'Deum esse zelotem et ignem consumentem', Sed illos contritos
 5. Moise 4, 24 et pavidos esse populum gratiae, cuius vulnera alligare et sanare velit 'pastor 25
 3oh. 10, 12 bonus, qui animam suam ponit pro ovibus'. Ergo non debere tales obsequi
 cogitationibus cordis sui, quae propter peccata suadent non esse orandum,
 non esse sperandam gratiam, sed cum Davide animo confidenti clamandum
 esse: 'Miserere mei, Deus', propterea quod tales sint Deo benepiacitum.
 Haec huius Psalmi Theologia est ignota scholis Papistarum. Nam hic 30
 Davidem vide, bene aperto ore in haec verba erumpentem: 'Miserere mei,
 Deus', et sic coniungentem res sua natura dissimillimas, Deum et se pecca-
 torem, iustum et iniustum. Ingentem autem illum montem irae divinae, qui
 ita disiungit Deum et Davidem, transcendit fiducia misericordiae et se cum

Ha]per Inversionem Retho[ricam: Si sum peccator, ergo maxime orandum. Sic
in tentatione corporis. Cum es pollutus et sordidus, quid faciendum?
Expectes, donec ira, libido abierit? non, sed eo ipso momento, quo sentis
te vexari etc., statim 'in cubiculum eas' etc. Ideo nunc oro, quia sum pec- *Matth. 6, 6*
5 cator. Sed si debet, getwinnt diabolus etc. Tu es in passionib[us] irae,
diffidentiae, tristitiae, libidinis, — expecta etc.! Daß ist Satan, adiutus
nostra sapientia, natura, religione, quae nobis innata, et Sophistica et theo-
logia scholastica et idolatria da zu. Sed si sentis te peccatorem, tum
maxime debes orare. Petrus in navi: 'Exi a me, domine, quia' etc. *Matth. 16, 8*
10 war daß fur ein nar, Vult dominum fugere, quia est peccator. Gregorius
optime locutus in omnib[us] suis libris: Si sentis te etc., plus orato. Ante
fuit fugiendum et repellendus dominus, Sed ubi in peccatis fui, etc. Pul-
cherrimo exemplo et ipsa doctrina Davidis fluchß er auß gefarn: 'Miserere'.
Sed quod audet orare et quod 'Mei' audet deum vocare, hoc facit fiducia
15 tuae promissionis, qui promisisti peccatoribus sensitivis remissionem pec-

2 es(t) zu 9 Luc. 5. r zu 10 Gregorius r 14 audet (1.) audes

Dr] Deo coniungit. Hoc vero est, quod addit Theologia nostra ad legem. Nam
appellare Deum et dicere: 'Miserere' non magni laboris est, sed addere
particulam 'Mei', id vero est, quod omni studio inculcatur in Evangelio, et
tamen experimur, quam aegre a nobis praestari possit. Nam hoc 'Mei' fere
20 omnes orationes nostras impedit, cum contra deberet unica et summa orandi
causa et occasio esse.

Ergo primo exemplum discendum est, ut recte intueamur pronomen 'Mei'
et statuamus id significare peccatorem, sicut postea manifeste exponit, cum
dicit: 'In peccatis conceptus sum'; fatetur enim ibi hunc 'Mei' esse maximum 2. 7
25 peccatorem. Ergo nos quoque hoc discamus, ut illae turbae cogitationum,
quae nos volunt compescere, nos magis excitent ad clamorem. Sicut de
coeco legimus in Evangelio, qui 'increpatus magis clamabat'. Experimur *Luc. 18, 39*
enim in nobis hanc cogitationum quasi turbam, obiurgantem nos: Quare vis
orare? nescis, quid tu sis et quid sit Deus? Haec cogitationum turba valde
30 molesta est spiritui et plurimos impedit. Sed contemnenda est et ob eam
ipsam causam est orandum, quae videtur nos ab oratione revocare, ut vi
quadam per illam turbam ad Christum perumpamus et rogemus misericordiam.
Hoc qui faciunt, illi recte orant. Sed profecto magna contentione spiritus
opus est. Nam propria experientia didici, his cogitationibus saepissime
35 orationem mihi excussam esse. Dei tamen gratia ad eam cognitionem per-
veni, ut Sathanae 'telis' suis me oppugnantem non cederem sed, erepta vi *Ep[ist.] 6, 16*
spiritus, arma in ipsum hostem converterem et dicerem: Tu ideo ab oratione
deterres, quia sum peccator. Sed ego ob hanc unam causam mihi potissimum
orandum esse video, quia sum maximus peccator et opus habeo misericordiae.

Hs] catorum, qui velis mittere tuum filium ad redimendum sensitivos etc., i. e. qui vere sunt peccatores in suis oculis, qui seipsos sentiunt. Illi sequuntur David^{em} et dicunt: 'Mi^{serere}'. Ego tentatus ab ira, superbia, carne. Sed natura in contrarium etc. Nemo potest eloqui, experientia ibi est necessaria. Sed qui u^{ber} den berg k^{ompt}¹, vicit. Quando homo est in peccatis, ineptus est ad orandum, sed tum maxime est necessarium. Si 'mei' 5
 Rom. 8, 26 nobis in oculis lig^t et impedit, 'spiritus sanctus gemitib^{us} intercedit inenarrabilibus', Paulus. Sed erupendum ad cogitationes Christianas et cogite-

zu 1/2 Sensitivi peccatores r 5 über Quando steht sic zu 7 Ro. 8. r

1) Sprichw., s. Unsre Ausg. Bd. 46, 79, 8; Bd. 40¹, 18, 34.

Dr] Idem faciendum est in ipso aestu tentationum, cum animi aut libidinis aut vindictae cogitationibus tentantur. Ibi si quis ad orationem hortetur, 10 statim obicit animus impuritatem, quasi in istis sordibus cogitationum orationi non possit esse locus. Hic contra urge, nullo modo expectandum finem tentationis, donec libidinis aut alterius vicii cogitationes animo penitus effluent, Sed in eo ipso momento, quo tentationem sentis esse validissimam et te ad
 Matt. 6, 6 orandum imparatissimum, 'secede in locum solum' et ora Dominicam pre- 15 cationem aut quidquid tandem potes dicere contra Sathanam et tentationem eius. Tunc senties tentationem mitigari ac Sathanam terga vertere. Quod si quis orationem existimat differendam, donec animus purus fiat ab impuris cogitationibus, is nihil aliud facit, quam ut Sathanam alioqui plus satis potentem adiuvet sua sapientia et virtute. Haec vero gentilis religio et 20 Sophistica est, imo Sathanae doctrina. Contra quam exemplum et doctrina huius Psalmi tenenda est, in qua videmus, Davidem in ipso totius suae impuritatis conspectu et in singulari carnis peccato non a Deo fugere, sicut
 Luc. 5, 8 Petrus stulte dicebat in navi: 'Domine, exi a me, quia peccator sum', sed cum fiducia misericordiae prorumpit in orationem et dicit: Domine, si sum 25 peccator, sicut sum, miserere mei. Quia enim vere sentiunt nostra corda peccatum, ideo magis debemus per orationem ad Deum accedere. Antea erat fugiendum, antea erat metuendus Deus, cum periculum esset, ne laberemur in peccatum. Post lapsum debet sperari venia et peti, non debet resisti in cogitationibus irae et timoris. Nunc Sathan hoc agit, ut iste ordo per- 30 vertatur, ut in peccatis patrandis simus securi et sine timore Dei et ut, postquam patrata sunt, maneamus in timore, sine spe et fiducia misericordiae.
 Sed Davidem, ut dixi, vide diserte confugientem ad misericordiam et dicentem: 'Miserere mei, Deus', quasi diceret: Scio me esse malum et peccatorem, te autem esse iustum; quod igitur me erigo et orare audeo, hoc 35 totum facio fiducia verbi et promissionum tuarum, quia scio te non esse Deum Mahometistarum aut monachorum, sed Deum patrum nostrorum, qui promissisti te redempturum peccatores, non quidem simpliciter peccatores, sed

Hs] mus: Deus misericors pater, qui promis[it] gratiam; sum peccator, ideo, quia sentio me ineptum, nolo differre, sum nimium aptus, quia sum maximus peccator. scientia theologica: sensitivis peccatorib[us] audendum. Et componenda ista 2: 'Miserere' et 'Mei'; laß 'Miserere' klingen et fere dich anß
 5 'Mei' nicht, [Bl. 34^b] wo aber nicht, so schmeckt weder 'Miserere' noch 'pater noster' etc. Quod sollen da hin erbeiten, ut simus absque peccatis, nihil; quanquam ab actualibus liberi, tamen odium, displicentia, dei contemptus etc. Ergo semper orandum, quia semper sumus peccatores. Sic etiam Christiani affecti. Vivacissimum suspirium ghet toto tempore vitae etc.: Ich wolt doch

1 ideo vor der Zeile am Rande zu 3 Scientia Theologica r 5 noch o

Dr] 10 peccatores sensitivos, qui norunt et sentiunt se esse peccatores etc. Ergo nos quoque audeamus dicere: 'Miserere mei, Deus', sum peccator, tentatus a carne, sanguine, ira, odio, Sed spes est in misericordia et bonitate tua, quam promisisti 'sientibus iustitiam' etc. Non possunt haec satis apte dici, Matth. 5, 6
 sed necesse est accedere experientiam propriam, ea docet, quam magnus
 15 labor sit, superare istum quasi montem propriae indignitatis et peccatorum, qui inter nos oraturos et Deum est. Etsi autem hic maxime sentitur infirmitas fidei, tamen etiam haec consolatio nobis tenenda est, quod non soli dicimus: 'Miserere mei, Deus', sed idem nobiscum dicit et orat spiritus in corde nostro, 'gemitibus inenarrabilibus'. Hos gemitus sicut nos neque Rom. 8, 26
 20 videmus neque plene intelligimus, ita clarissime videt et plenissime intelligit Deus, qui etiam spiritus est. Fiducia igitur huius interpellatoris etiam in media contentione certaminis seu tentationum debemus Sathanae resistere et dicere: Si sum peccator, quid tum? Deus est misericors. Si sum propter peccata ad orandum ineptus, bene est, nolo fieri aptior; nam, proh dolor,
 25 plus satis ad orandum aptus sum, quia nimium sum peccator.

Haec huius loci doctrina est, quod audendum est sensitivis peccatoribus (ut sic appellem docendi causa), et quod Deus iustus et homo peccator sunt conciliandi, ne sic in peccatis Deum metuamus, quin cum Davide canamus: 'Miserere.' Ne autem pronomen 'Mei' aut nomen 'Deus' nos impediat,
 30 quin in medio horum ponamus verbum 'Miserere', per quod Deus et homo peccator conciliantur. Hoc nisi fiat, non solum hunc Psalmum nunquam recte canere, sed ne Orationem Dominicam unquam recte orare poterimus, quia hoc minus in hac vita futurum est, ut simul ab omnibus peccatis simus puri. Nam etsi actualia, ut vocant, desint, quod perrarum est, tamen non
 35 deerit Originale peccatum. Quia autem semper sumus in peccatis, ergo semper quoque orandum est, sicut revera Christianorum corda omni momento orant, cum vident omni momento suam indignitatem et cupiunt eam condonari. Haec perpetua Christiani cordis suspiria cogitationibus, nonnunquam etiam negociis perturbantur et teguntur, ne ea semper videamus.

Hs] gern from sein. Hanc naturam vincere, ist Theologica virtus. Über dein peccatum sprich ein 'Miserere' drüber. Est comprehensa et conclusa vita nostra in complexum et sinum dei. Unser Leben sol heißen: 'Miserere', quia sumus 'Mei' i. e. peccatores. Ergo Christianus discat, quod sua vita sit coram deo mera gratia. Volumus decalogum gern halten cum bona distinctione, quendam per verum gemitum, quibusdam primitiis spiritus in corde. Caro et omnia¹, sollen wir heißen peccatores. Alioqui decalogus pugnat 5 cum istis.² Ideo audies, quomodo propheta wird rumpeln³ cum sacrificiis, quia sol heißen: Divina misericordia sum iustus, habeo patrem, qui amat

1 sein o 5 deo (est) 6 quendam] queda¹ 7 über Caro steht liberum
arbitrium 8 istis mit Strich zu Caro Z. 7 gezogen 9 über heißen steht 'Miserere' et

¹) Erg. manent. ²) Zum Sinn vgl. hier unten Z. 22 ff. ³) = poltern, strafen;
s. Unsrer Ausg. Bd. 47, 100, 17.

Dr] Vere igitur. Theologica virtus est, hoc modo oratione obnuere peccatum et, 10 cum sentimus nostram infirmitatem, confugere ad Canticum hoc: 'Miserere mei, Deus.'

Sed postquam diximus, quomodo conciliandi sint Deus iustus et homo peccator, etiam hoc monendum est, ut recte consideremus verbum 'Miserere'. Nam id si diligentius evolverimus, necesse est, ut statuamus omnem nostram 15 vitam conclusam et positam esse in sinu misericordiae Dei. Quia enim nos omnes sumus 'Mei', hoc est, peccatores, manifeste et necessaria consequentia sequitur, quidquid sumus et vivimus, hoc totum esse merae gratiae, non iusticiae aut meriti nostri. Quid igitur? inquires. An non Decalogus praestari debet? Si autem praestatur, an non ea iusticia est? Respondeo: 20 Volumus Decalogum praestare et servare, sed cum larga, hoc est, vere Evangelica dispensatione seu distinctione, quia accepimus tantum primitias spiritus et gemitus spiritus in corde manent. Item caro nostra cum suis libidinibus et concupiscentiis, hoc est, tota arbor cum fructibus, etiam manet. Haec causa est, cur Decalogus nunquam possit plene praestari. Alioqui, si 25 Decalogus posset praestari integer, quid opus esset iusticia illa, quam David per verbum 'Miserere' petit, hoc est, quid opus esset imputatione? Nunc, cum etiam in Sanctis remaneant peccati reliquiae, nondum plane mortificatae, utrunque fit, ut per spiritum inhabitantem peccato resistamus et obediamus Decalogo, et tamen per carnem et Sathanam in peccatum impulsus speremus 30 emissionem peccatorum. Sic obedientia erat in lege sacrificare, et tamen 35 infra dicet Propheta: 'Sacrificium et holocausta noluisti', sic enim erant sacrificia, ne tamen tolleretur misericordia. Ad eundem modum facimus legem per Spiritum sanctum, et tamen manet verbum 'Miserere', hoc est, nos manemus peccatores et opus habemus gratuita remissione peccatorum per Christi meritum. Ergo misericordia est tota nostra vita in mortem usque,

1s] peccatores sensitivos. Et quicquid percipio ex isto etc., daß haben sic
 gelernt, quod in vita heißt 'Miserere', quia est peccatrix. Hoc concludit
 totus versus 'Miserere', vide, quam taceat seiner Iusticiae, operum. Num
 non multa fecit? Phariseus: 'Non sum' etc. *Th*, ein fromer man. 'Secun- *2ut. 18, 11*
 5 dum magnam misericordiam tuam': Hic nihil est operum. Non secundum
 opera mea, es *wer*¹ lecherlich, cucullum, virginitatem, paupertatem. *Th*, wie
 soll's flingen! aut *so*: redde mihi secundum puritatem manuum coronam
 iusticiae, secundum meum Monachatum, ut Exemplum de fratre Regis Angliae:
 Redde mihi, quod debes. *Er* ist gefarn etc. Servavi, quod iussisti, redde,
 10 quod promisisti. *Es* heißt: Non redde mihi, sed: 'Domine, quis' etc., 'si *Pl. 130, 3*
 iniquitates observa_{veris}'? Et: 'Ne intres' etc. *Pl. 143, 2*

'Dele': Zerreiß das register. Ich werde nunquam kein antwort tunen
 geben, quod sinistrum oculum servavit; dedit linguam: 'Miserere'. quare?,
 peccasti, debuisti dare fructus. [Pl. 35^a] 'secundum misericordiam' etc. Ibi
 15 vides veram theologiam. Non solum drehet sich a iusticia propria, sed etiam

zu 4 Luc. 18. r zu 4/5 'Secundum bis tuam' r 6 über opera mea steht meritum
 condigni, congrui cucullum mit Strich zu congrui über opera mea Z. 6 gezogen 7 aut
 über (sed) zu 8 vor de steht loquitur, dicitur vor der Zeile am Rande über fratre
 Regis Angliae steht qui factus est monachus 10 promis(s)isti 12 daß o zu 12
 'Dele' r zu 14/15 Vera Theologia r

¹) = wäre.

Dr] et tamen Christiani praestant obedientiam legis, sed imperfectam propter
 peccatum inhabitans in nobis. Quare hoc quoque discamus, ut verbum
 'Miserere' bene extendamus, non tantum ad actualia peccata, sed ad omnia
 beneficia Dei, quod sumus iusti alieno merito, quod habemus Deum patrem,
 20 quod Deus pater amat peccatores sensitivos, in summa, quod omnis nostra
 vita est misericordia, quia tota nostra vita est peccatum nec potest opponi
 iudicio aut irae Dei.

Ideo non tantum dicit David: 'Miserere mei, Deus', sed addit: 'Secun-
 dum magnam misericordiam tuam', ac simpliciter tacet omne meritum et
 25 omnem iusticiam operum. Non dicit, sicut ille in Euangelio: 'Bis ieiuno in *2ut. 18, 12*
 Sabbatho.' Non dicit: Miserere mei secundum meritum condigni aut congrui,
 quid enim haec ad misericordiam? Monachorum, non Davidis sunt ista,
 iactare meritum et alia, sicut de cuiusdam Regis fratre narratur, qui in
 extremo vitae articulo dixit ad Deum: Serva mihi, quod promisisti, quia
 30 reddidi tibi, quod iussisti. Hanc vocem nolim meam esse in articulo mortis,
 diversum enim dicendum est: 'Ne intres in iudicium, Domine, cum servo *Pl. 143, 2*
 tuo'; Item: 'Dele iniquitatem meam.' Quod enim possumus iactare meritum
 huius levissimi, ut videtur, beneficii, quod oculum sanum servavit Deus?
 David tacet iusticiam ac meritum suum et vult secundum magnam miseri-
 35 cordiam Deum agere. Hoc modo non solum ex iusticia propria, sed etiam

Hs] ab ira dei. Sic amovere sensum irae ad insensatos peccatores. Et nullum aliud obiectum statuit quam faventem, gaudentem super me deum. Ibi non potest manere tristitia; si adest, devorabitur. Si enim cogito: favet tibi deus, est misericors, vult bene facere, Est inclinatus tibi ut pater, non econtra, hoc spectrum est vivificum et consolatorium. *Das thut er hie.* Et vberz 5
 'Mei', peccator, qui sentit iram dei, sol ex so fortem distinctionem machin inter peccatorem et propicium deum. *Das ist* non theologia rationis, sed supernaturalis, quod peccator nihil videat quam misericordiam, et tamen ibi sentit iram dei, quia, si non sentiret, Non diceret: 'Miserere'; ergo significat se sub ira et dignum ira, et tamen sic pugnat, ut abigat spectaculum irae 10
 et misericordiae apprehendat. *Das ist* Theologia. Ista non traduntur nisi in sacris literis et est spiritus sancti doctrina, verba sunt pure, caste posita simplicissimeque dicta, sed habent *marck* et *bein* etc. Discendum ex hoc versu, ut distinguas inter peccatum et peccatum, peccatorem et peccatorem et deum et deum. Iratum deum ad insensatos dirigamus. Si quis dicit: 15
 Ultra meum cogitare nihil sequitur.¹ Sicut cogitas, ita fit. Si credis deum iratum, est. Si potes credere, quod ei 'Beneplacitum' etc., tum habes; si in

6 iram dei unten ex o zu 7/8 Theologia supernaturalis r 11 apprehendat o
 zu 11 Theologia r 12 verba o

¹) *Erg.* est falsum

Dr] ex ira Dei se evolvit neque sibi aliud proponit spectrum quam Deum misericordem, gaudentem et ridentem. Statuit enim Deum habere magnam misericordiam, propter quam nihil aliud velit nec cogitet quam ignoscere et 20
 benefacere.

Hoc spectrum Dei faventis et miserentis est vivificum spectrum, quo operit pronomen 'Mei' et reiicit iram in angulum ac dicit: Deus favet. Haec non est rationis Theologia, quae in peccatis suadet desperationem. Sed David sentit peccatum ac iram Dei, et tamen dicit: 'Miserere mei, Deus.' Hanc 25
 doctrinam ratio nescit, sed sacrae literae tradunt, sicut in hoc primo huius Psalmi versu videtis. Sunt enim singula verba pure et caste posita, Sed sunt verba Spiritus, habentia vitam, ex quibus spirituales discunt distinguere inter peccatorem et peccatorem, inter Deum et Deum, et discunt etiam conciliare cum homine peccatore iram Dei seu iratum Deum. 30

Sed inquires: Haec non sic fiunt propterea, quod ego sic tuo verbo edoctus ista mecum ita cogitare disco, imo statuendum est, quod, sicut credis, sic etiam tibi fiet, quia haec fides non est ex tuo iudicio sumpta, sed hausta 35
 ex verbo Dei. Si igitur potest hoc appraehendere et statuere, 'Deo esse beneplacitum super timentes eum', tunc revera ita tibi continget. Si non appraehendis, non es sub beneplacito, sed sub ira, secundum Christi dictum: *Matth. 8, 13* 'Sicut credis, ita fiet tibi.' At cogitatio de ira Dei per se quidem falsa est,

Hs] infidelitate manes, habes desperationem. Ideo sequitur effectus maxime ad cogitationes nostras. Sicut de deo cogito, ita fit mihi. Si ista cogitatio de irato deo est falsa, et tamen fit, quanquam falsa. Si econtra, est opinio vera et fit. Ideo non dicendum: *Ich mag gedenden*, sed nihil sequitur. Non
 5 scriptura sic dicit, ergo sequitur 'Benep[acitum]', revera ergo sic est et veritas *ps. 147, 11* ipsa. Si hostem, tyrannum, Iudicem cogitas, *hastuſ auch*, sed falso, intelligentia erronea est et conscientia et diabolica idolatria. Vero deo servitur sic: quando timeo et sensitivus peccator sum, debeo apprehendere misericordem deum. Etcontra, [*ps. 35^b*] tum non colitur deus verus.
 10 17. Iunii. A] udistis heri etc. Non reiicimus historiam et exemplum Davidis, cum peccasset adulteriis et blasphemis et homicidiis, quia expedit talia Exempla habere in Ecclesia propter peccatores, ne desperent, sed certi sint, quod deus non derelinquat in perditionem peccatores et 'non velit mortem *ps. 33, 1* peccatorum, sed conversionem et vitam'; quia, nisi talia Exempla extarent,
 15 esset vehementer infirma fides. Et maxime luctandum sine istis Exemplis, si solum fidendum et solis promissionib[us] adherendum. Sed non solum videndum privati hominis Exemplum, Sed psalmus est generalis doctrina, quae pertinet ad omnem hominem nullo excepto. Paulus ad Romanos

1 effectus o 2 Si c aus quod zu 5 ps. 147. r 13 velit non¹ 16 solis bis
 adherendum vom Rande eingewiesen 17 über psalmus steht iste 18 über Paulus steht
 Sicut etiam

Dr] quia Deus promittit misericordiam, et tamen talis falsa cogitatio fit vera
 20 propterea, quia tu veram esse statuis. Contra illa altera cogitatio, quod Deus faveat peccatoribus sentientibus peccata sua, simpliciter vera est et manet, ergo non est, quod cogites, non sic futurum propterea, quod tu sic credis. Quin hoc statue, quod res per se certa et vera magis certa et vera fit te sic credente, Sicut econtra, Si credas Deum iratum esse, certo habiturus es
 25 eum iratum et hostem, sed diabolica, idolatrifica et perversa cogitatione, quia Deo sic servitur, si eum timeas et appraehendas Christum, obiectum misericordiae. Haec est vera Theologia de vero Deo et vero Dei cultu. Falsa Theologia est, Deum esse iratum agnoscentibus [*ps. D*] peccata sua. Talis enim Deus nec in coelo nec usquam est, sed est Idolum perversi cordis,
 30 quia verus Deus dicit: 'Nolo mortem peccatoris, sed ut magis convertatur *ps. 33, 11* et vivat.' Hoc etiam praesenti Davidis exemplo et oratione comprobatur. Et principio admonuimus, non tantum exemplum Davidis hic considerandum esse, sed Psalmum transferendum in generalem doctrinam, quae pertineat simpliciter ad omnes homines, nullo excepto, Sicut Epistola ad Romanos
 35 generaliter citat sententiam: 'Omnis homo mendax', Item: 'Concluserunt Deus *ps. 3, 4* omnes sub peccatum, ut omnium misereretur.' Ad hunc modum de Davide *ps. 11, 32* diximus, quod non solum suum peccatum, sed totius generis humani mortem

^{Hs]} disputat: 'Sit deus verax, omnis homo mendax', 'Omnia sub peccatum' etc.,
^{Röm. 3, 4} ut omnium misereatur'. Davib hat inder auff einen bißßen gefasset¹ quam
^{Röm. 11, 32} suam historiam, sed Totius generis humani vitam, seu potius mortem, propter
 se non cecinit nec fecit hunc psalmum nec indiguit.

'Et secundum multitudinem': videtur esse repetitio seu potius ampli-
 ficatio. Prius rogaverat avertens oculos a sua conscientia et a peccatis et
 apprehendens deum proponentem gratiam et misericordiam. hoc non posset,
 nisi adiutus spiritu sic apprehenderet promissiones gratiae et sciret reliquam
^{ps. 130, 4} remissionem peccatorum pro peccatoribus poenitentibus, Ut ps. 130: 'quia
 apud te propiciatio est', etc. Non in coenobium vadit, sed in verum locum
 et prospectum misericordiae. Non est ista scientia nata ex suo corde, dicta-
 mine rectae rationis, non potest homo statuere seu definire deum miseri-
 cordem, praesertim 'peccatoribus provocantibus eum ad iram. Ratio: Tu
 peccasti, ergo deus iratus est. conscientia non potest se erigere in eam lucem,
 quod reliqua sit remissio peccatorum, favor et gratia pro peccatoribus se
^{1. Mose 3, 15} agnoscentibus. In decalogo Et in prima promissione ad Adam: 'semen
^{2. Mose 20, 6} mulieris' etc.; 'Ero misericors' etc. Quoties terremur, vexamur, avertamus

1 deus verax o, darüber die Ziffer 1 über omnis steht 2 2 omnium misereatur o
 hat unten 3 mortem mit Strich zu gefasset Z. 2 gezogen 4 hunc psalmum o über
 indiguit steht quia tentatio war für über 7 proponentem] ppter, darüber promittentem
 9 (pro) poenitentibus zu 9 Ps. 130. r 10 propiciatio est' etc. r vadit o 11 ista
 scientia o 11/12 über dictamine steht non ex 12 non c aus nol seu o 13 über Ratio
 steht statuit sic 17 mulieris unten 'Ero misericors' mit Strich zu decalogo Z. 16 gezogen

¹⁾ Vgl. Unsre Ausg. Bd. 46, 650, 3.

Dr] et vitam complectatur. Ergo Deus omnibus hominibus talis Deus est, qualis
 Davidi fuit, hoc est, ignoscens peccata et misericors in omnes, qui miseri-
 cordiam rogant et peccata sua agnoscunt.

Huc pertinet, quod repetitione seu potius amplificatione hac uti voluit,
 ut addat: 'Et secundum multitudinem miserationum tuarum iniquitatem
 meam dele.' Rogavit antea, ut Deus per misericordiam avertat oculos a suis
 peccatis, hoc versu idem agit, et quidem maiore contentione ac spiritu. App-
 praehendit enim Deum promissorem et toto intuitu cordis vertitur in mise-
 ricordiam, quod non posset, nisi adiutus spiritu Deum promittentem apprae-
 hendisset et sciret apud Deum reliquam esse spem remissionis peccatorum
^{ps. 130, 4} pro peccatoribus, Sicut in alio Psalmo dicit: 'Apud te propiciatio est, ut
 timearis.' Non quaerit satisfactionem, non angulum, in quo se praeparet ad
 gratiam, sed recto cursu tendit ad conspectum Dei et ad misericordiam,
 quae est ei nota non ex suo corde, non ex dictamine rectae rationis (quia
 ratio in peccatis fugit a Deo nec se potest attollere conscientia in eam lucem,
 ut credat reliquam esse misericordiam, gratiam, favorem apud Deum pro
 peccatoribus). Sed misericordia est ei nota ex promissionibus, quas ubique

Hs] oculos, extinguiamus sensum cordis de peccatis Et nos immergamus in istum sinum gratiae, nihil dubitantes, sed existentes certissimi, quod Ibi sit reliqua misericordia erga miseros peccatores Et mors eterna pro induratis et insensatis. *Das ist Theologia vera nostra.*

5 'רִב: *groß et viel.* [Bl. 36^a] 'רִב: *ein groß et viel volder*, est idem apud Eb|raeos. Dixerat prius: 'secundum misericordiam'. Iam dicit: 'secundum magnitudinem, multitudinem miserationum tuarum dele'. Ebraei habent hic suam grammaticam.

Chesed: proprie 'beneficium', Ut Paulus interpretatur ad Timo|theum, 10 ubi dicit de servis, 1. Timo. 6., quod 'participes beneficii' in omnibus donis, 1. Tim. 6, 2 quae in Christo et per Christum accepimus; germanice: 'wolthat'. 'Misericordiam volo', i. e. ut agnoscatis vos invicem fratres. 'Misera|tio', 'rechem': *Das ist* proprie ad affectum: agnoscere, induere remittentem animum nec volentem respicere, ulcisci peccatum. Alterum benefacere, alterum agnoscere. 15 'Miserebor, cui' etc. Oportet ista duo habeamus, ut largiatur deus re|mis- 2. Mo|s 33, 19 sionem peccatorum; hoc facit per misericordiam et s|piritum sanctum, Ut

1 sensum ²extinguiamus ¹cordis 2 *über* dubitantes *steht* de misericordia dei quod
c aus qui 5 רִב (1.) *über* (Roc) רִב (2.) *über* (Roch) idem *mit Strichen* zu *groß und*
viel gezogen 6 dicit o zu 9 הָסֵד r zu 10: 1. Timo. 6. r 11 germanice o
12 volo o zu 12 רָחַמִּי r 15 *über* 'Miserebor, cui' *steht* in Exodo 16 misericordiam
über (re|missionem peccatorum)

Dr] videt sparsas etiam in legem et Decalogum. Etsi enim ibi Deus minatur peccatoribus, tamen retinet nomen Misericordis Dei. Idem testantur promissiones ad Adamum, Abrahamum etc. Idem nobis in nostris tentationibus 20 est praestandum, ut, quoties mordemur et vexamur in conscientia propter peccata, simpliciter sensum avertamus a peccato et involvamus nos in sinum Dei, qui dicitur Gratia et Misericordia, nihil dubitantes, quin gratia et misericordia velit uti erga miseros et afflictos peccatores, sicut erga induratos peccatores vult uti ira et iudicio. Haec est vera Theologia, quam etiam hic 25 Psalmi versus manifeste ostendit, cum inquit: 'Secundum multitudinem misericordiarum tuarum iniquitatem meam dele.'

Vocabulo רִב utuntur in quantitate discreta et continua, sicut in Germanico quoque dicimus: 'groß gelt' pro multa et numerosa pecunia. Deinde vocabulum חסד etiam notum est; Paulus saepe beneficium seu *εὐεργεσίαν* 30 vertit, ut 1. Tim. 6., ubi servis loquitur, quod debeant colere heros suos, addit 1. Tim. 6, 2 causam: 'quia', inquit, 'sunt participes beneficii Euangelii'. Nonnunquam etiam 'dilectionem' vertit. Interpres Graecus 'Misericordiam' fecit, sicut in illo loco Oseae: 'Misericordiam volo et non sacrificium', hoc est, ut diligatis 5oj. 6, 6

Hs] ignoscat, wolle sic¹ nicht rechnen², quia alioqui non est medium extinguendi peccatum, non per cilicia, Ieiunia, nullius hominis opem, vires, nec angeli, daemonis, sed unica salus extinguendi peccati et pacandae conscientiae fugere ad misericordiam et miserationes dei, quaerere apud deum beneficium et ignoscentiam, ut non inspiciam, qualis hūbe fuerim et adhuc sim. Quando hoc non faceret deus, i. e. non praetenderet suam misericordiam et seße durch die finger³, non digni, ut largiretur nobis vitam ad 1 horam post. Si sensero peccatum et tamen sperare debeo in sua misericordia et miseratione, das ist schwer. Si cogitationes hae in nobis sunt: Ego peccavi, ergo aeternae mortis reus etc., Conscientia non potest constituere peccatorem coram deo favente, ignoscente et condonante peccata et quae fiunt, — hoc spiritus sancti donum. Natura vel induratur in peccatis vel desperat illis, utrumque non recte. 'Multae' sunt tuae misericordiae, magnae sunt etiam. Sunt

6 et (etc.) seße(t) 7 post(quam) Si vor der Zeile am Rande 8 et bis
debeo o 13 tuae über duae

¹) Nämlich die Sünde. ²) = anrechnen. ³) Sprichw., s. Unsre Ausg. Bd. 31¹, 190, 9.

Dr] mutuo, ut beneficiatis aliis; et sic hoc loco vertit: 'Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam.' Alterum vocabulum רחם significat: clementem animum induere, non velle respicere peccatum alterius, sed ignoscere, indulgere etc., sicut in illo loco: 'Miserebor, cui misereor', hoc est, ignoscam, condonabo peccatum. Inde venit nomen רחמים, quod noster vertit 'miserationem'. Haec est Hebraea Grammatica, cuius admonendi sunt imperitiores. Vide autem iam, quam belle haec duo David coniungat, ut primum Deus misereatur, hoc est, gratis nobis immeritis beneficiat, Deinde ut largiatur remissionem peccatorum, quam fide accipimus per Spiritum sanctum et promissiones, quia, nisi gratis ignoscat Deus, nulla satisfactio, nullum remedium reliquum est nobis. Non per ieiunia nostra, non per alia opera, non per angelos nec ullam aliam creaturam salus, sed unica salus est confugere ad misericordiam Dei, quaerere apud Deum beneficium et ignoscentiam, ne respiciat ad nostra peccata et transgressionem, sed ut con-niveat et secundum misericordiam et miserationes suas nobiscum agat. Hoc enim nisi faciat Deus, non sumus digni, quibus ad unam horam vitam pro-roget, quibus det unam buccellam panis etc.

Sed hic quoque experimur, summae artis et difficilimum esse, sic coniungere illa duo et in misericordiam Dei et miserationes tantum oculos intendere. Neque enim haec verba domi nostrae nascuntur, sed per Spiritum sanctum afferuntur de coelo. Contra hae spinae nascuntur in cordibus nostris: Ego sum peccator, Deus est iustus et iratus mihi peccatori. Has spinas conscientia non potest evellere, non potest peccatorem constituere coram Deo favente et ignoscente, Spiritus sancti hoc est donum, non nostri

Hs] quidem peccata, non nego, male vixi, vivo, vivam. Si volo me cum peccatis meis coram te statuere, tum cor dicet: Deus est inimicus tuus, vult te occidere et perdere. Confiteor igitur peccatum, quod magnum, multum etc., — Alibi: 'Multum est enim' etc., — et quod tua misericordia et ignoscentia ^{Ps. 25, 11} sit maior. Plus peccati remissum quam etc., Et 'deus maior'. Iustitia ^{1. Joh. 3, 20} divina maior quam peccatum, et misericordia et ignoscentia, quia 'secundum' etc. Sic etiam ira. Misericordia super peccatum, sic ira super peccatum.

[Bl. 36^b] Nihil deo cum sanctis. Sanctus homo est terminus fictus, ¹⁰ i. e. homo deus, homo lapis, truncus, arbor. Ista veteres cogitationes omnes imbibimus a iuventute de Sancto Iero[nymo, Petro et Paulo etc. Volo eos vocare Sanctos, sed non sanctos homines, sed prorsus sanctitate aliena, sancti-

zu 4 Ps. 25. r 5 Plus remissum peccati über deus maior steht Ioan. zu 9
Sanctus homo r

Dr] arbitrii aut virium nostrarum. Nam cum absque Spiritu Dei est, aut indu-
rantur corda in peccatis, aut desperant, utrunque autem est contra Dei
¹⁵ voluntatem. Ideo David ex Spiritu sancto per medium inter hanc Sathanicam scillam et charibdim navigat et proicit se securum in amplissimam et infinitam illam misericordiam Dei et dicit: Multae ac magnae sunt miserationes tuae, Domine, ego autem sum peccator, qui male vixi, male vivo et, dum vivo, male vivam. Iam igitur, si me volo coram te statuere, necesse
²⁰ est, ut alias cogitationes afferam, quam cor meum mihi subiicit. Confiteor igitur peccatum meum coram te, 'multum est enim' (sicut in 32. Psalmo dicit). ^{Ps. 25, 11} Sed sic confiteor peccatum, quod simul etiam confiteor tuam misericordiam et miserationes tuas immenso maiores peccato meo, Item tuam iusticiam, qua peccatores iustificas, infinitis modis ampliorem, quam ut desperare debeam,
²⁵ sicut dicit: 'Secundum multitudinem miserationum tuarum.' Quia autem dicit magnam multitudinem esse miserationum, simpliciter negat et nescit omnem tum suam tum aliorum sanctitatem. Quid enim potest esse coniunctionis multitudini miserationum cum humana sanctitate? Si igitur est misratio sic multa, nulla est sanctitas apud nos, et vere fictus terminus est, dicere
³⁰ hominem sanctum, sicut fictus terminus est, Deum esse lapsum in peccatum, quia hoc nusquam est in rerum natura.

Quare isti nimis alti et inveterati errores ac falsae opiniones abiiciendae sunt, cum vocamus monachorum more sanctum Hieronymum, sanctum Paulum etc., quia in se peccatores sunt et solus Deus est sanctus, sicut ^{34. 6, 3}
³⁵ Ecclesia canit. Quos autem nos sanctos appellamus, ii sunt sanctificati aliena sanctitate, per Christum, quae est sanctitas gratuita misericordiae. In hac

Hs]ficatos Christi. Petrus hat nicht mher fromtheit quam ego. Sic sumus una massa peccatrix. Sed non perpetravi peccatum Petri, Ego autem alia peccata, quamquam non phanaticus Paulus, tamen in corde est praesumptio, blasphemia, negatio, persecutio dei. In hominibus non est
 Ps. 14, 2 f. videre Sanctum, 'Despexit de celo' etc., 'Non est unus'. Hi vero sunt 5
 Sancti, quando efficiuntur ex peccatoribus insensatis sensati, quando agnoscunt se et deum, quod sentiunt se peccatores et malum coram deo omne etc.; Et plena fiducia in sinum quiescere, qui dicitur: 'In multitudinem miserationum' etc. Ideo enim misit suum filium, ut istam doctrinam revelaret. Magna et multa sunt peccata quidem, sed maior misericordia et 10
 plures miserationes quam omnium omnia peccata. Ideo omnes homines hunc versum una voce canant, se peccatores et istum etc. Das ist verum sacrificium nostri peccati et mortificationis et laus divinae misericordiae.

3 über peccata steht maiora
 11 homines o zu 13 Sacrificium r

zu 5 Ps. 14. r

8 über omne steht nostrum

Dr]sanctitate convenit tota Ecclesia fidelium, et est nulla differentia. Sicut enim Petrus sanctus est, sic ego sum sanctus. Sicut autem ego sum sanctus, 15
 Luc. 23, 40 ff. sic latro a dexteris Christi sanctus est. Nec impedit, quod Petrus et Paulus maiora fecerunt, quam ego aut tu, utrinque enim nostra natura sumus peccatores et opus habemus misericordia ac miserationibus. Et si Apostoli minus externorum peccatorum habuerunt, tamen saepe in cordibus senserunt praesumptionem, saepe fastidium, saepe desperationis cogitationes, saepe 20
 negationes Dei et similes humanae imbecillitatis defectus, adeo, ut in homine
 Ps. 14, 2 f. nihil sancti, nihil boni videas, sicut Psalmus dicit: 'Prospexit Deus de coelo super filios hominum, et non erat, qui bonum faceret, ne unus quidem.' Quod si inter filios hominum non sunt boni, ubi igitur possunt esse alibi? Ergo taceamus de sanctitate et sanctis, Sanctificatos autem scimus eos esse, 25
 qui ex peccatoribus insensatis fiunt peccatores sensati, qui non praesumunt de sua iusticia, quae nulla est, sed incipiunt habere illuminatum cor, ut agnoscant se et Deum, quod coram Deo malum sit, quicquid est nostrum, et condonetur gratuita condonatione miserationum. In hunc sinum opus est 30
 ut nos et omnes sancti nos recipiamus, aut necesse est nos damnari. Ideo autem misit Deus filium suum, ut has miserationes mundo revelaret et istam doctrinam, quam humana corda et ratio nescit, invulgaret. Ac David eam hic nobis proponit, dum confitetur peccata et tamen misericordiam confitetur esse maiorem.

Ergo omnes homines hunc versum canant cum Davide et agnoscant 35
 se esse peccatores, Deum autem esse iustum, id est, misericordem. Haec confessio est sacrificium acceptum et gratum Deo, ad quod nos David invitat. Vult enim hanc esse communem totius orbis doctrinam, ut, cum Diabolus

Hs] Hoc vult docere propheta totum orbem terrarum, ut sic etc. in tentatione, existente mundo, ut relinquat diabolus cum sua accusatione: concedo, sum multus et magnus peccator et sentio; quid inde? Non desperabo, Opponenda misericordia et miseratio omnibus. Ex ista cognitione patres facti Sancti et
 5 'reddidit eos iustos' etc. Sed wir müssen unser peccatum nicht gering machen, *Ref. 53, 11* quia non parva misericordia et miseratio; res est seria etc.: qui extenuat peccatum, etiam gratiam etc. dei extenuat, quia tanta est gratia, quantum peccatum, et remissio. Correlativa: si peccatum mach groß, muß ich misericordiam noch größer machen. Si klein, tum vilescit misericordia etc.
 10 'Dele Iniquitates': 'Chirographum delens' etc., Paulus ad Eph. Petit *Col. 2, 14* transgressionem suas propheta deleri. Significat Paulus scripta peccata in *Eph. 2, 14 f.* chirographo quodam in corde. Nostra conscientia scripsit istud chirographum, lex hat binden¹ et fessern dazu geben. [Bl. 37^a] Sic optat deleri pec-

4 patres o 5 über reddidit steht ista cognitio über wir [undeutlich geschrieben]
 steht nos 6 etc. (serium) 10 delens' etc. unten über Paulus steht hoc vocabulo
 usus est zu 10 Ephe. 2. r

¹) = Tinte. S. DWb. Dinte (Luther nicht geläufig).

Dr] vel conscientia nos accusat propter peccata, nos quidem libere peccatum
 15 confiteamur, quod simus in multis et magnis peccatis, sed non ideo desperemus, quia, et si peccata nostra multa et magna sunt, tamen hic docemur, misericordiam Dei etiam multam et magnam esse. Hac ratione se defenderunt contra Sathanam omnes sancti, ut, quanquam essent peccatores, tamen hac cognitione sunt sanctificati, secundum Esa.: 'Noticia Christi iustificabit
 20 multos.'

Nos cum semel haec audivimus, putamus facilia esse et statim disci. Sed profecto hoc opus, hic labor est, ut aliquo modo haec teneamus in tentatione. Neque enim de lana caprina lis est¹, agitur periculum aeternae mortis et dimicamus de salute animarum nostrarum. Deinde experimur non
 25 solum conscientiam reclamantem, sed etiam Sathanam inspirantem cogitationes mortis propter peccata, quorum nobis sumus conscii. Ergo dicere se peccatorem esse et tamen non desperare, omnino divina virtus est. Ad eam autem non pervenimus hoc modo, si quemadmodum adversarii nostri, peccatum extenuemus. Sed hoc faciendum est, ut, sicut peccatum sua natura
 30 maximum et gravissimum est, ita etiam gratiam seu misericordiam immensam et inexhaustam esse credamus, sicut David pleno ore hoc iactat: 'Secundum multitudinem miserationum tuarum iniquitatem meam dele.'

Atque huc etiam facit ipsum vocabulum Delendi, quo Propheta hic utitur, et Paulus Coloss. 2.: 'Delens chirographum, quod adversus me erat', *Col. 2, 14*

¹) Horaz, Epist. 1, 18, 18; s. Unsre Ausg. Bd. 40¹, 192, 7; Bd. 38, 593, 17.

Hs]cata et memoriam peccatorum in conspectu dei et corde suo. Aboletur peccatum, quo ad remis[sionem et culpam, sed non ut nihil remaneat et ut nihil cogitem, alioqui oblivio gratiae et remissionis peccat[orum. Sic Petrus: 2. Petri 1, 9 'obliviscuntur remis[sionis peccatorum veterum' et gratiae sibi collatae et fahren 3to et recedunt a gratia. Hoc fit per istam ingratitude[m, Ut 5 hodie tam securi, ut nihil gratitudinis, nulla revere[n]tia Euangelii, sed contemptus.

v. 4 'Multum lava me': Petierat primo versu gratiam, remis[sionem pec[atorum vel indulgentiam, ut deus velit mihi et omnib[us hominibus esse favens; et ut possit esse favens, ignoscat peccata et respiciat suam miseri- cordiam, non respiciat nos nec peccata nostra. 1. pars gratiae habere faventem et beneficientem deum, quod simus in sinu misericordiae et 10

zu 1/2 Quomodo peccatum deleatur r 6 über securi stelit homines nulla o
11 respicia(n)t

Dr] Item Petrus Acto. 3.: 'Poenitentiam agite et convertimini, ut deleantur vestra peccata.' Significat enim verbum Delendi peccata in nostra conscientia scripta esse calamo legis, ac optat Propheta, Sicut aboletur scriptura in tabella 15 aliqua, ut sic etiam oboleatur memoria peccati in corde suo et oculis Dei, sic tamen, ne pereat gratia aut gratitudo, quia culpa sic condonatur, ne 2. Petri 1, 9 tamen obliviscamur gratiae, sicut Petrus dicit de illis, 'qui obliviscuntur remissionem veterum peccatorum' et cumulant per incredulitatem et ingrati- tudinem nova peccata. Sicut videmus hodie mundum plenum esse contemptus 20 Euangelii et omnis generis licentiae. In talibus peccatum non deletur, sed altius insculpitur. Ergo utrunque complectitur David, ut peccatum aboleatur et detur Spiritus sanctus, per quem peccato possit resistere. Quia autem tantum petit deletionem, manifestum est, quomodo famus iusti, scilicet mera imputatione iusticiae, cum per gratiam peccata delentur et nos propter 25 Christum accipimur in gratiam. Sed confer huc Sophistarum et Scholasti- corum somnia, tunc videbis, quam inepte de remissione peccatorum et iusticia docuerint.

II.

v. 4 Amplius lava me ab iniquitate mea, et a peccato meo munda me. 30

Hactenus petiit gratiam et remissionem peccatorum vel indulgentiam, ut velit Deus ipsi et nobis omnibus favere, ignoscere peccatum et delere secundum suam misericordiam. Haec enim prima pars est seu primus gradus post agnitionem peccati, accipere gratiam, habere faventem et beneficientem Deum, ut simus in gremio misericordiae Dei et habeamus fiduciam in illas 35 certas promissiones nobis de gratia Dei donatas. Has promissiones sicut nos in Baptismo habemus, ita habuerunt ipsi in Christo promisso. In hoc

Hs] hab[eamus fiduciam in promiss]iones certas nobis gratia sua donatas, ut nos habemus in baptis[mo, sacramento altaris et Euangelio; ipsi suas habuerunt. Ist noch einſ: oportet 'me laves' et mundes: Fatetur propheta post remissum peccatum adhuc remanere peccatum. Prima divisio fuit illa: peccatum sensibile et peccatum insensibile. hypocrita est induratus, iustificat se operib[us suis et nihil scit de peccato, contemptum dei non videt. Peccatum sensibile duobus modis condonatur: 1. per remiss[i]onem peccatorum, per misericordiam, miserationes dei, ut nobis velit bene deus, non deserere, quantumcunque simus peccato[re]s, sed etiam velit residuum peccatum indulgere et über sehen. Er muß gnedig sein per suam misericordiam, non respicere meritum. 2.: herr Gott, non satis est remissum esse peccatum; vellem, quod totum abolitum, mortuum et sepultum etc. Augustinus: peccatum transit reatu, manet actu. Res ipsa, quae vere peccatum est, quae toleratur a deo, manet quidem, sed per misericordiam ist h[er]m der topff ab, est quasi decollatum, tollitur ei vita, — 15 'Ipsum semen' etc., ut Textus dicit, — per remissum peccatum, non potest 1. Moſe 3, 15 mordere, accusare, deum Iratum reddere etc., quae est maxima vis peccati etc.

3 über oportet steht o deus 4 über peccatum (1.) steht 1 adhuc mit 2 darüber
vor propheta Z. 3 zu 4 Reliquiae peccati in piis r zu 4/5 Peccatum < sensibile r
7 modis o 8 über non steht velit 11 esse o zu 12 Augustinus r zu 15
Gene. 3. r 16 Iratum (etc.)

Dr] versu autem, ubi rogat se a peccato abluī, proponit nobis aliam peccati distinctionem, quam supra ostendimus. Nam supra divisimus peccatum in peccatum sensibile (ut sic dicam) et non sensibile, sicut duo genera peccatorum fecimus, peccatores sensatos et insensatos, seu veros peccatores et sanctos sive hypocritas, qui indurati et securi peccatum suum non sentiunt. Hic ostendit illud sensibile peccatum etiam duplex esse seu duplici modo tractari. Est enim peccatum remissum per gratiam, et est peccatum reliquum in carne. Peccatum per gratiam remissum est, quod Deus propter Christum non velit nos deserere, quantumcunque simus peccatores, sed quod velit misericorditer indulgere nobis, qui peccato perditī et corrupti sumus. Hoc peccatum per gratiam remissum non satis est, nam per infirmitatem subinde in peccata relabimur. Vellemus igitur non solum peccatum remitti, sed totum aboleri. Nam peccatum, sicut Augustinus loquitur, actu manet, reatu autem transit¹, hoc est, Res ipsa, quae vere peccatum est et remissa est ac a Deo toleratur, ea manet in carne reliqua nec dum plane mortua est, nisi quod per Christum, sicut in Genesi dicitur, 'caput serpentis contritum' est, lingua 1. Moſe 3, 15 tamen adhuc micat et cauda minatur ictum. Nam peccatum, quia gratia et misericordia Dei super nos regnat, non potest nos damnare, non potest Deum

¹) De nupt. et concup. lib. 1 c. 26, Migne 44, 430.

Hs] Quando non terret coram deo, sed affectum erga deum patrem, — Tamen manet corpus peccati, die *fähläng ist noch da*, manet adhuc imperfecta scientia Christi et socordia verbi. [Bl. 37^b] Istaec feces, seminaria peccati *wolst er auch gern aufrotten*; et labor Christianorum: sunt baptisati, deus non vult meminisse peccatorum ipsorum, debent esse deleta quo ad culpam peccati, non vim peccati. Vis peccati est accusare, occidere, damnare, mordere conscientiam diu nocte, non relinquit obicere infernum, furores, iras dei.

1. Cor. 15, 56 Das ist vis peccati, ut Paulus: 'Virtus peccati'. Nullus Christianus habet peccatum et omnis habet peccatum. Peccatum est duplex apud Christianos: Remissum peccatum et lavandum. Est remissum, non est accusans peccatum, 10

Röm. 7, 23 sed suppullans. Ro. 7. Vult fructus producere priores ante Christum, ubi eramus superbi, ignorantes gratiae dei. Sic istae reliquiae peccati, quae post baptismum manent. Sic solitant, pugnant, 'militant' in carne, ut ingrati

2 über die *fähläng bis da steht* caput est contritum zu 2 Corpus peccati r 3 et
 unten peccati o 5 culpam über vim zu 6 Vis peccati r 9 über omnis steht
 Christianus zu 10 Peccatum < Remissum r 11 über Christum steht cognitum
 11 Ro. 7. r 11/12 ubi eramus o Lavandum

Dr] nobis iratum reddere, et tamen in iustificatis reliquiae peccati manent, ut concupiscentia et alia vicia, Quae ceu feces reliquias sive seminaria Propheta 15 in se intuetur et, sicut supra pro remissione universaliter rogavit, ita hic orat pro istarum reliquiarum expurgatione seu extirpatione.

Haec igitur secunda pars petitionis est, quae, ut dixi, nobis secundam distinctionem peccati ostendit, quod Deus vult peccata delere, quo ad remissionem culpaе et ad ipsam vim peccati, non quo ad rem seu naturam peccati. 20 Nam vis peccati est accusare, damnare, mordere, laedere, non relinquere pacem cordi, obicere iratum Deum, infernum etc. Haec vis peccati per misericordiam gratuitam tollitur, et tamen manent verae huius veneni reliquiae. Ergo utrumque verum est, Quod nullus Christianus habet peccatum et Quod omnis Christianus habet peccatum. Hinc nascitur illa distinctio, quod apud 25 Christianos duplex est peccatum: Peccatum remissum et peccatum reliquum, quod extirpandum et abluendum est. Peccatum remissum est, quod fiducia misericordiae contritum est, ne damnet, ne accuset, et tamen propter hanc

Röm. 7, 23 carnem adhuc pullulat et 'militat in carne nostra', ut efficiat similes fructus prioribus, ut simus securi, ingrati, ignorantes Dei, sicut prius fuimus. Hi 30 sunt conatus reliquiarum peccati in nobis, quos etiam sentiunt sancti, sed per Spiritum sanctum eis non indulgent.

Ergo Christianus, postquam fide iustus est seu remissionem peccatorum accepit, non debet sic securus esse, quasi plane ab omnibus peccatis purus sit, sed tum demum ei perpetua haec incumbit lucta cum reliquiis peccati, 35 a quibus Propheta hic cupit ablui. Est quidem iustus et sanctus aliena seu

Ha] fiamus acceptae gratiae, ut reddamur Tales, quales prius fuimus, vel 'septcies *aut. 11, 26*
deteriores'. Ideo ubi accepisti re[missionem peccatorum, noli esse securus.
Es iustus, sanctus extrinsece. Misericordia et miseratione es iustus. *Das*
ist nicht meus habitus vel qualitas cordis mei, sed extrinsecum quoddam,
5 scilicet misericordia divina, quod scimus peccatum nostrum remissum et quod
vivimus in suis misericordiis et miserationibus multis et magnis. *Das ist*
m̃her gratuitus favor et indulgentia, Ut si princeps alicui scelerato inciperet
favere gratuito, ignoscit scelus, sinit sontem vivere, ostendit se clementem.
Postea indiget sons, ut vestiatur, extrahatur ex carcere, ut *geb̃ h̃m gut* et
10 *gelt* etc. Sic, ubi liberi misericordia dei, oportet deus det spiritum, donum
in cor, qui purget reliquum peccati, quod nobis molestum est. Paulus ad
Galatas: 'Spiritus concupiscit'. Nos Christiani *ghen*, quasi merus spiritus etc. *Gal. 5, 17*

3 *Das mit Strich zu Misericordia gezogen* zu 5/6 Quomodo fiamus iusti r 8 son-
tem o 9 sons o ut (2.) o 11 über qui steht spiritus 12 über etc. steht essemus
zu 12 Gal. 5. r

Dr] extrinseca sanctitate, ut sic docendi causa appellem, hoc est, est iustus
misericordia et gratia Dei. Haec misericordia et gratia non est aliquid
15 humanum, non est habitus quidam aut qualitas in corde, sed est divinum
beneficium, quod nobis donatur per illam cognitionem Euangelii propriam,
quod scimus seu credimus peccatum nostrum nobis per Christi gratiam et
meritum remissum esse et quod speramus propter Christum in misericordiam
et miserationes multas et magnas, sicut Propheta hic dicit. Haec autem
20 iusticia an non aliena iusticia est, quae tota consistit in alterius indulgentia
et merum donum est Dei miserentis et propter Christum faventis?

Hoc in similitudine clarum fit. Si quis in aula alicuius Principis
capitale supplicium sit meritis, hunc si ex gratia dimittat Princeps, an non
dices ei culpam remissam non proprio merito, sed gratuito beneficio clementis
25 Principis? Meritum enim nihil est quam supplicium mortis. Sed tali non
satis est, commissam culpam condonari, vincula solvenda, praebendae vestes,
aliquid prae manu etiam dandum est, unde utatur. Idem nobiscum quoque
accidit in negotio iustificationis. Nam cum per misericordiam sumus liberi
a culpa, tum etiam dono Spiritus sancti opus est, qui expurget in nobis
30 reliquum peccati aut saltem nos adiuvet, ne succumbamus peccato et con-
cupiscentiis carnis, sicut Paulus dicit: 'Mortificantes spiritu facta carnis.' *Röm. 8, 13*
Iam hoc nobiscum accidit, quod in ea securitate vivimus plerique, ac si toti
essemus spiritus et plane nihil carnis esset reliquum. Quare discendum est,
carnem manere reliquam et spiritus hoc esse officium, ut pugnet contra carnem,
35 ne caro ea perficiat, quae concupiscit.

Ergo Christianus non est formaliter iustus, non est iustus secundum
substantiam aut qualitatem (docendi causa hisce vocabulis utor), sed est iustus

Hs] et non haberemus carnem repugnantem, et tamen hic dicit Paulus, quod caro efficit, ne possimus praestare, quod vellemus. Ideo Christianus non est sanctus intrinsece et formaliter. Nec Sanctitas est in praedicamento substantiae sed relationis, est gratuita misericordia, simpliciter per Confessionem et agnoscantiam, quod praedicaret deum misericordem peccatoribus. Ergo 5 inquit: 'Lava me', sum lebig, non accusat me peccatum, non terret, sed molestat, vexat. [8l. 38^a] Impedit, ne credam tam fortiter, ne tam purus contra libidinem, ut non tam ardentem diligam, plena caro fecibus Et reliquiis peccati, nisi pugnaverimus. Timendum, ne in peiorem vitam etc. Vidistis, quam gŕŕwĩnd Zinglius et alii 3w rufŕe gefallen etc. Statim putant se 10 vorasse s[pi]ritum sanctum¹, quasi ratio eorum non possit falli, non vident, se habere carnalem sapientiam et diabolicam, et ŕŕlieffen hin ac merus spiritus etc. Ideo timet ille bonus vir. Video, quid meinung: Remissione liberati a culpa, accusatione, nullum ius habet lex terrendi etc. gaudeo, sed in misericordia dei, non operib[us] etc. Nunc restat, ut pugnem; da igitur 15

zu 2/3 Quomodo Christianus sit sanctus r 3 Nec c. aus Sed Sanctitas non est
praedicamento] p^{to} 6 über lebig steht frey 8 ut mit Strich zu Impedit Z. 7 gezogen
zu 10 Cinglius r

¹) Vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 18, 152, 12.

Dr] secundum praedicamentum ad aliquid, nempe respectu divinae gratiae tantum et remissionis peccatorum gratuita, quae contingit agnoscantibus peccatum et credentibus, quod Deus faveat et ignoscat propter Christum pro peccatis nostris traditum et a nobis creditum. Hanc iusticiam postquam fide consecuti sumus, tunc necesse est hoc balneo seu lotione hac, de qua Psalmus dicit. 20 Nam peccatum non quidem amplius damnat, sed tamen remanet, vexat et moleste impedit, ne sic rapiamur amore erga Deum, ne sic pleno corde credamus, sicut aut per spiritum vellemus aut Deus exigit, ne sic simus casti, placidi, benefici etc., sed omnia quasi membra suis viciis laborant contra legem Dei. Hic nisi magno conatu nos opposuerimus et pugnaverimus, tunc 25 periculum est, ne ista vicia grandescant et nos retrahant in veterem impietatem. Sicut plurima exempla nostrorum hominum docent, qui nunc audito Euangelio longe sunt peiores quam antea. Sicut etiam sectarum exempla testantur, sic enim securi sunt, ac si non possit eos sua ratio fallere, ac si sint sine carne. Illas diabolicas cogitationes, quas afferunt ad verbum Dei, 30 admirantur et vulgant quasi oracula. Hoc cum fit, nullus remedio locus est reliquus.

Contra hanc securitatem prodest orationem Davidis bene considerare, in qua, postquam remissionem peccatorum quoad culpam rogavit et in misericordia Dei laetatur, etiam hoc petit, quod restat, ut lavetur ab iniquitatibus, 35

19 nostris traditum fehlt in A und B; ergänzt nach der Erl. Ausg.

Hs] virtutem, spiritum, donum, ut intus in corde meo vivat et purget peccatum, reliquias et remissum. Paulus ad Ro[manos: sumus renati, sed nondum Röm. 6, 3f. sepulti, der alte Adam ist noch nicht begraben, Serpenti ist caput conculcatum, sed corpus ist noch da. Paulus: 'Haec est voluntas dei, sanctificatio' etc., 1. Thess. 4, 3
 5 ut indies magis 'sanctificemini' et 'inquinamenta' spiritus et carnis, in se et 2. Cor. 7, 1 aliis Christianis fatentur inquinamenta etc. Die hohen opinionones, haereses, die flüglinge inquinantur spiritum, pollunt fidem et concipiunt opinionones simillimas fidei, et tamen sunt diabolicæ; 'qui videntur sibi sapere' in Röm. 1, 22 verbo, etc. Illum nequam mortificemus in corde nostro Et purissime adhe-
 10 reamus Christi doctrinae. Cito dictum, haerendum soli gratiae dei, sed haßt noch ein Zeit dran zu arbeiten, quia inquinamenta spiritus sind da, quia Satan non cessat et ratio minime vult regi secundum purum verbum dei. Hinc invidiae, ut videmus in sectis, qui discesserunt a nobis. Papistae nobis inimici, sed Sch[wermer]i sunt vol Teufel. Ista inquinamenta spiritus
 15 non vident, sed putant se obsequium praestare etc. Sed nos cogitemus, ut

1 ut mit Strich zu spiritum gezogen zu 2 Ro. 6. r 3 begraben] begraben
 zu 4: 1. Thes. 4. r zu 5: 2. Cor. 7. r zu 5 Inquinamenta < Carnis r 6 fatentur o
 9 über purissime steht ut

Dr] ut donetur sibi Spiritus sanctus, virtus et Domini illud, quod intus in corde vivat et expurget reliquum peccati, quod per baptismum coepit sepeliri, sed nondum plane sepultum est. Atque haec est vita Christiana, sicut egregie describitur ad Coloss. 3., ut 'quaeramus ea, quae sursum sunt, tanquam Röm. 3, 1
 20 mortui mundo et quorum vita in Christo abscondita sit', Et 2. Corin. 7.: 2. Cor. 7, 1 'Ut mundemus nos ab omni inquinamento carnis et spiritus'. Significat enim restare in se et omnibus Christianis huiusmodi inquinamenta spiritus: hoc est, malas opinionones de Deo, et carnis: hoc est, viciosas cupiditates, et hoc nostri laboris et studii esse debere, ut adiuti spiritu ea expurgemus.
 25 Qui autem sibi toti sancti et sine viciis esse videntur, hi inquinantur spiritu ac amittunt fidem et concipiunt opinionones fidei quidem simillimas, sed a diabolo immissas, quibus paulatim securi a verbo in impietatem abducuntur.

Cito igitur dixeris: Credo in Christum, sed res plenissimi laboris est, ut haec fides in corde fixa et certa sit ac maneat, quia inquinamentum
 30 spiritus adest et nec ratio nostra nec Sathan cessant, qui hoc agunt con- iunctis viribus, ut omisso verbo propriis opiniouibus nos gubernemus. Hinc oriuntur sectae et haereses, quae acerbissimo odio nos oderunt, et tamen hoc suum odium non putant peccatum esse, sed zelum interpretantur. Igitur non expurgant, non abluunt peccatum hoc, sed augment quotidie. Nos autem
 35 curemus, ut quotidie lavemur, ut de die in diem fiamus puriores, ut novus

16 Domini] vielleicht Druckfehler für donum, so in der Erl. Ausg.

^{Hs]}quotidie lavemur, ut ista spiritualia vitia cum corporalibus 'corrumpantur',
 2. Cor. 4, 16 2. Cor. 4., Non solum corporaliter ad mortem, sed etiam spiritualiter ad
 sanctificationem. Da dient zu Crux et spiritus Rottenses, tyranni, carceres,
 pericula, ut caro dometur, [Bl. 38^b] s[pi]ritus s[an]ctus cum suis donis habet
 2. Cor. 10, 4 ff. in cordibus nostris, superet, 2. Cor. X.; et post s[pi]ritus sanctus iste exercet 5
 corpus nostrum ad laborandum, orandum, das heißt, quod s[pi]ritus sanctus
 exerceat cor et animam, ut fiat sanctior et sanctor. Christiani sunt peccat[or]es,
 quia, ubi sanctificatio, ibi est prophanatio; quod sanctum, non opus, ut sancti-
 ficetur. Si ergo Christianus vult mundari, habet sordes, est immundus. Sophistae
 ista duo non possunt concordare. Non cogitant aliter de iusticia, quam quod 10
 sit habitus in corde; quando ille aderit, tum totus homo est Sanctus. Sic
 fingunt Paulum, quasi nihil fuerit in eo purgandum, fingunt Christianos in
 corde et spiritu sanctificados. Si etiam audiunt aliter praedicare, wird ratio

zu 1/2: 2. Cor. 4. r 5 superet c aus superat 2. c aus 1. zu 5: 2. Cor. X. r
 6/7 über s[pi]ritus sanctus exerceat steht Paulus et propheta 9 (ergo) habet zu 10
 iusticia r

Dr] homo resurgat et vetus corrumpatur quotidie, non solum ad mortem, sed
 etiam ad sanctificationem. 15

Ad hanc Christianorum quasi palaestram faciunt, quod non solum
 variis calamitatibus corporalibus Ecclesiam Deus premi sinit, sed quod etiam
 haereses et sectas permittit excitari, ut exerceatur ad retinendum verbum et
 fidem et expurgandas illas reliquias peccati. Nam ideo datur Spiritus sanctus
 credentibus, ut cum larvis sapientiae nostrae in cordibus nostris pugnet, 20
 quae se attollunt adversus iusticiam Dei, deinde ut nos excitet ad orandum,
 ad praestanda officia humanitatis omnibus, maxime autem fratribus, et ut sic
 animus et corpus exerceatur et de die in diem fiamus sanctiores.

Manifesta igitur haec confessio est, quod Christiani sint peccatores.
 Nam ubi requiritur lotio, ibi significatur inquinamentum et sordes. Sed 25
 nostri Sophistae quia tantum Philosophicam iusticiam intelligunt seu quali-
 tatem in mente, non possunt hanc discordantiam concordare. Ponunt iusticiam
 ceu qualitatem in corde, ea cum adest, sentiunt totum hominem esse sanctum
 in spiritu et carne. Cum igitur audiunt Paulum esse electum et tamen
 esse pecca[Bg. E]torem propter reliquias peccati haerentis in natura, putant 30
 se Chymeram aliquam audire, quae nusquam sit in tota natura. Damnant
 igitur nos pro haereticis et minantur incendia. Sed respondeant nobis ad
 hunc Psalmum tam nobilem et notum vulgo, quid causae sit, cur David post
 misericordiam et miserationes, hoc est, post iustificationem, petat hoc quo-
 que, ut mundetur? Nam David habens remissionem peccatorum et existens 35
 in gratia, quem nullum peccatum accusat nec damnat, tamen adhuc est im-
 mundus et habet adhuc immundum peccatum, cui nihil deest, cur non vere

Hs]tol et torich et sunt in alieno mundo et clamant: ignis! haeretice! Ideo oportet diligenter statuere: propheta orat post remissum peccatum, ubi habet misericordias et miserationes, mundari; quem nullum peccatum accusat, terret, contristat, Ille est immundus propter peccatum, ergo Christianus habet vere
 5 peccatum mundandum et purgandum. Res seria est, quae agitur. Magnum peccatum est, quia magnum donum, quod datur ad purgandum.

'Multum': feer, quia, quanquam est remissum peccatum, tamen peccatum in se, magnae sordes et immundicia. Si vilescit reliquum peccatum, vilescit purgator et s[piritus] sanctus.

10 'Amplius': fort, h[ym]er m[er] et m[er], h[alt] an mit waff[en], hodie geb[et], cras etc. Sic quotidie pugnandum, adimendum aliquid inquinamenti spiritus et carnis, ut hilarior reddaris contra terrores legis, dominus, fiat dominus legis, et d[ic]: tace, bestia, Noli imer accusare, quia habeo dominum gratiosum. Nullus prophetarum, Apostolorum hoc scit, omnes hic sunt
 15 discipuli, discunt de die in diem et petunt amplius lavari. Gratiam iam habemus per Christum revelatum. Ipsi in promissionibus futuris, quae faciunt deum placatum, ut peccatum non accuset. Ibi conscientia libera et reducta in securitatem, hilaritatem. [Bl. 39^a] Da folgt s[piritus] sanctus cum

3 (bis petit: 'munda') mundari 9 über s[piritus] sanctus steht donum purgandi
 10 über 'Amplius' steht 'lava me' 13 dominum c aus dominus 14 gratiosum c aus
 gratiosus 16 quae mit Strich zu Gratiam Z. 15 gezogen 18 (hilaritatem) securitatem

Dr] peccatum sit, quam quod non potest eum damnare. Ergo David iustus et
 20 iustificatus adhuc habet peccatum et pro parte adhuc est iniustus. Ideo orat donum maximum Spiritus sancti ad has sordes expurgandas. Ac sane donum hoc satis probat, non esse ludum aut iocum hanc ablutionem. Nam hoc etiam cavendum est, ne illas peccati reliquias extenuemus. Si enim eas extenues, vilescet etiam purgator et donum purgandi, Spiritus sanctus scilicet.
 25 Et Propheta diserte illas reliquias vocat peccatum et iniquitatem, quanquam non est id peccatum, quod antea fuit, quia 'caput eius est contusum' per remissionem peccatorum. Ideo non simpliciter dicit Propheta: 'Lava me', sed: 'Amplius' seu multum lava me, hodie, cras et ita deinceps per omnem vitam; ab inquinamenti corporis et spiritus, ut de die in diem fiam fortior
 30 et certior contra terrores legis, donec fiam dominus legis et peccati, per plerophoriam tuae misericordiae etc. Haec est doctrina huius Psalmi et perpetua nostra schola, in qua nunquam perfecti Magistri evademus, Non nos, non Apostoli, non Prophetae, Omnes enim hic manemus discipuli et omnes petimus, dum vivimus, amplius lavari.

35 Haec sunt duae partes iustificationis. Prior est gratia per Christum revelata, quod per Christum habeamus placatum Deum, ut peccatum amplius non possit nos accusare, sed conscientia fiducia misericordiae Dei sit reducta

1. Note 3, 15

Hs] suis donis, qui illuminat contra inquinamenta spiritus, ut defendamur ab opinionib[us] diabolicis, quibus seducit orbem terrarum et innocentes, et ut cognitio crescat Christi. Sic alia dona largitur castitatis, obedientiae, patientiae etc., ut corpus nostrum humilietur et frangantur eius motus. Si non, fit *einer* securus, adulter, avarus, seditiosus. was schads? Si Zinglii opinio 5 tam bona ut haec, Ibi dominatur caro etc. Das heist lavare multum et mundari a peccato, heiſts¹ noch peccatum et iniquitatem, Sed non ut ante, quia caput contritum et contusum per remis[sionem] peccatorum et misericordiam et miserationem.

v. 5 'Quoniam': dicet, marum̃ ex so geschrien habe. 10

18. Junii. Audistis duobus versib[us] istis postulasse David[em] gratiam et remis[sionem] peccati, deinde donum mundificans feces et reliquias peccati. Ista duo absolvunt perfecte Sanctum et iustum coram deo, sine omnibus nostris operib[us] et satisfactione, quam hactenus etc.

Iam sequitur causa, quare sic peccata distinguenda In peccata sensibilia 15 et insensibilia. Si est ulla causa impetrandae gratiae et consequendae remis[sionis] peccatorum, tum illa est sola, ut agnoscamus peccatum. Nec ex nostris virib[us] hoc, sed ex benevolentia dei, qui hoc promisit pecca-

3 largitur o 5 über Si steht quid?

¹) Als Subjekt erg. propheta.

Dr] in securitatem. Posterior est donatio Spiritus sancti cum donis suis, qui illuminat contra inquinamenta spiritus et carnis, ut defendamur ab opinionib[us] diabolicis, quibus orbem terrarum seducit, ut vera cognitio Dei in diem crescat, Item alia dona, castitas, obedientia, patientia, ut corpus nostrum et concupiscentiae frangantur, ne eis obediamus. Qui hoc donum non habent aut eo non sic utuntur, sed aut in carnis sordes aut spiritus labuntur, ut sine discrimine dogmata omnia probent, apud hos dominatur caro nec norunt 25 tales, quid sit hoc Spiritus sancti balneum, quod David hic petit.

III.

v. 5 Quoniam iniquitatem meam ego cognosco, et peccatum meum contra me est semper.

Audivimus duos versus Psalmi, in quibus David postulavit primo 30 gratiam et remis[sionem] peccatorum, deinde etiam donum purificans et mundificans feces seu reliquias peccati. Nam haec duo absolvunt perfecte iustum et sanctum coram Deo, sine omnibus nostris praeparationibus et satisfactionibus et sine ista ficticia poenitentia, quam hactenus docuimus in populo et Papistae adhuc docent, Quia tantum una iustificationis causa est, scilicet 35 meritum Christi seu gratuita misericordia, quam corda, Spiritu sancto accensa, fide appraehendunt. Quod si quis vult, numeret agnitionem peccati tanquam

Hs] toribus sensatis, quod velit eis misereri. Alioqui de natura peccati loquendo, si etiam dicat: 'Coram me est semper peccatum', videtur peccatum secundum omnem legem; tamen deus sic ordinavit, ut hi, qui agnoscunt peccatum, timorem, desperationem, horrorem, ut velit eos sperare, et promittit eis gratuito
 5 remissionem peccatorum. Ideo ex parte nostra nihil est salutis. Nec agnoscitur peccatum nisi ex tali promissione. Causa, quare petat misericordiam: quia est locus misericordiae, hoc est, qui sentit desperationem: obruit me peccatum, non solum adulterii, sed universale. Wenn vn̄ser h̄err Ḡott da niht h̄ilffet et esset expectanda nostra satisfactio, fieret desperatio. Sicut
 10 semper adhuc experimur: quidquid fecimus, semper eadem mansit terribilis conscientia. Egredere Romam etc., non est invenire pacem. Ideo donum spiritus sancti, agnoscere deum, qui desperatis conscientiis promittat et iubeat implorare veniam. [Bl. 39^b] Iam est locus promissionis tuae apud te. Ideo causa est petendi veniam, quia sentio peccatum.

Dr] 15 causam secundam seu, ut eruditi loquuntur, causam sine qua non¹, quia sic est causa, ut tamen tota res pendeat ex misericordia Dei seu ex promissione, quod scilicet Deus promisit, se velle illorum misereri, qui agnoscunt sua peccata et iusticiam sitiunt. Alioqui si de natura peccati loquaris, etiam peccatori sensitivo, ut supra appellavimus, nihil aliud debetur secundum
 20 omnem legem et naturam, quam poena et indignatio summa. Quod autem tales poenam et iram effugiunt, hoc totum est misericordiae Dei, qui promisit, se eos, qui sentiunt peccata et horrores iudicii divini, velle refocillare gratuito remittendo peccatum. Nihil igitur est, quod possit quoquo modo allegari pro merito, quia nec agnoscere peccatum aliquid est, nisi quantum promissio
 25 divina facit. Nam cum peccatum per Spiritum sanctum arguitur ac revelatur, ut David non adulterium tantum, sed universaliter totam naturam peccato deformatam penitus animo intueatur, tunc, si nihil quam nostra satisfactio expectanda esset, opprimeretur David metu iudicii Dei et desperatione, sicut nostra experientia saepe edocti sumus. In monasteriis proponebantur
 30 satisfactiones et accurata peccatorum confessio, sed non ideo in tranquillo erat conscientia. Suadebatur cucullus, sed iidem in cucullo durabant animi dolores, quos antea eramus passi, nec proderat iterum abiicere cucullum. Hoc autem experimur, Dei benignitate, praesentissimum et certissimum remedium esse, nosse seu credere, quod Deus territis peccato suo velit ignoscere et
 35 quod iubeat sperare tales remissionem peccatorum. Hunc promissionis locum ostendit David suo exemplo, sibi causam esse implorandae misericordiae et doni, quo purificetur. Quare rationalis particula, qua hic utitur, non ponitur, quasi cognitio peccati sit prima causa, quae mereatur remissionem peccatorum. Peccatum enim est peccatum et meretur poenam sua natura, sive agnoscas,

¹) Hierauf bezieht sich die Besorgnis Melanchthons, Unsre Einleitung oben S. 189.

Hs] 'Novi': in Eb[raeo est amplum vocabulum. Non est simpliciter 'cognoscere', sed: *er erfertā, fultā*. Deus non curat, non promovet superbos etc.,
 Ps. 1, 6 non 'novit'. Iam est tempus miserendi et iuvandi, quia factus sum ex
 insensato peccatore sensatus, sentio mortem; nisi assit cogitatio divina, tum
 5. Moje 9, 5 sequitur necessario desperatio. Ipsi didicerunt locos in Mose: 'Non propter
 Ps. 68, 6 tuas iusticias, sed' etc. 'Ego sum pater orphānorum', deus humilium, afflic-
 torum, pauperum, qui se agnoscunt peccatores. Sicut ostendit in pulcher[rimo
 Zona 3, 10 Exemplo Ninivitarum etc., ubi agnoverunt etc. Ahab minabatur deus exitum
 1. Rōn. 21, 29 et Toti familiae: 'Audisti, Elia', etc., 'Vidisti Achab?' Ista serio patres et
 prophetae legerunt. Moses accusat populum durae cervicis. Caeteri, qui 10
 3. Moje 19, 14 fuerunt contriti spiritu, illos voluit. Sic inquit: 'Timete me', ut magis
 1. Moje 24, 6 speretis. Placet Similitudo devotariorum. 'Non debes accipere superiorem

zu 1/2 Cognoscere r 3 über non 'novit' steht citatus est locus ex scripturis sum o
 5 über Ipsi steht prophetae zu 5 ff. Diligentia patrum in legendis scripturis r 6 über
 pater orphānorum' steht 'Iudex viduarum' 8 deus o zu 8 Ninivitarum exemplum r
 zu 8 Ahab r 9 über Vidisti steht Reg. 21. r 9/10 patres et prophetae o

Dr] sive non agnoscas. Sed agnitio peccati est correquisitum quoddam, quod
 Deus vult agnoscentibus peccata ignoscere, non agnoscentibus non vult igno-
 scere. Haec promissio sola causa est et prima, media et ultima causa, hoc 15
 est, totum est in iustificatione. Ad hanc promissionem David intuetur, cum
 dicit: 'Quoniam iniquitatem meam cognosco', quasi dicat: Non allego tanquam
 meritum aliquod, quod peccatum meum cognosco, sed quia tu promisisti
 gratiam agnoscentibus peccatum, Ideo coram te profiteor, me peccatum meum
 agnoscere etc. 20

Vocabulum 'Nosse' in Hebraeo longe significantius est quam in aliis
 linguis. Significat enim sentire et experiri aliquid, quale sit secundum suam
 1. Moje 4, 1 naturam. Sic de Adam dicit Scriptura: 'Cognovit uxorem suam', hoc est,
 Ps. 1, 6 expertus est et sensit. Sic: non 'novit' Deus superbos, hoc est, non curat,
 non promovet eos etc. Eodem modo hic ponitur: 'Quoniam peccatum meum 25
 cognosco', quasi dicat: In eum locum veni, ut tempus sit miserendi et
 iuvandi, sum enim factus ex insensato peccatore peccator sentiens, qui nunc
 peccatum et iudicium Dei cognosco, hoc est, vere sentio. Porro hic sensus
 est ipsissima mors naturae, nisi per spiritum sanctum subiiciantur cogita-
 tiones pacis et cognitio misericordiae Dei, quod Deus tales peccatores non 30
 velit perdere. Hic opus est sententiis, quas sine dubio meditatissimas
 habuere sancti Patres, quod dicit Dominus in Deuteronomio, quanquam ibi
 5. Moje 9, 5 de corporali beneficio loquitur: 'Non propter iusticias tuas et aequitatem
 3ef. 43, 25 cordis tui possidebis terram gentium' etc. Item: 'Ego Dominus, qui deleo
 3ef. 33, 11 iniquitatem tuam'. Item: 'Nolo mortem peccatoris' etc. Hic exemplis opus 35
 est, quod Deus, cum Ninivitae poenitentiam agerent, hoc est, cum agnito

Hs] et inferiorem pro pignore molam' etc. Allegorice, quod timor, lex, cognitio peccati ist der superior lapis, der rumpelt¹, Inferior stat confidenter et sustinet tumultum et vim, et sic inter istos duos lapides teritur frumentum. Sic deus non vult, ut sit in corde nostro trepidatio mera, daß wer nur superior
 5 lapis. Sed vult etiam inferiorem etc. 'Et sperantibus super misericordia
 eius.' Iam te rogavi misericordiam, qui sentio peccatum meum. Quid ad me, quod sentis peccata tua? habeas tibi, comedes fructum operum tuorum, lex occidit latronem, suspendit furem. Sed hic alius Iudex. Iste satis habet poenarum, cum cor fuerit contristatum, afflictum; satis est, radicem cordis
 10 humiliatum. Peccatum tam contristat, quod te laetum faciebat etc. Odit peccatores deus, qui non agnoscunt, sentiunt, sed praesumunt et volunt iustificare; hypocritas, superbos, die ruchlosen etiam odit ut peccatores, sed

1 über pro pignore molam steht sententia est, ne cogatur egere zu 1 Allegoria de mola etc. r 2 über rumpelt steht ac velit destruere totam domum 5 über sperantibus steht in eis, qui sperant zu 5 Ps. 147. r 8 über Iste steht iudex 12 über hypocritas steht ut

¹) = der obere Mühlstein, der sich geräuschvoll dreht.

Dr] peccato humiliarentur, retractat sententiam suam et dicit: Non perdam eos; Zonta 3, 10
 Item, quod Achab, cui minatus erat interitum familiae, ignoscit et dicit ad
 15 Prophetam: 'Vidistine Achab humiliatum?' Ex his historiis nascitur illa 1. Rön. 21, 29
 Theologica noticia Dei, quod Deus sit Deus humilium, afflictorum et pauperum, qui se agnoscunt, quod sint peccatores, et sic timent Deum, ut tamen magis sperent in misericordiam eius. Huiusmodi sententiae et exempla santi Patres in lege sine dubio habuerunt notissimas et carrissimas.
 20 Nostri Devotarii satis bonum simile ex Mose usurparunt, ubi iubet 5. Moie 24, 6
 'pignoris loco non simul inferiorem et superiorem molam accipiendam esse', ne de victu periclitetur debitor. Hoc eo accommodarunt, quod Deus nolit nihil quam iram sentiri, sed quod velit sensum irae misceri cum sensu gratiae, secundum sententiam: 'Beneplicitum est Domino super timentes eum Pf. 147, 11
 25 et super eos, qui sperant super misericordia eius.' Ad hunc modum David quoque petit sibi ignosci, 'Quia', inquit, 'agnosco iniquitatem meam'. Quid hoc ad me? Deus potest dicere: si agnoscis peccatum et ideo ex corde doles, habeas fructum operum tuorum. Ad hunc modum responderet lex et sineret hominem in illo sensu peccati ita perire. Nam iudex sic solet, cum
 30 confessione culpae poenam coniungit. Sed Deus non vult esse iudex, ideo legem sustulit praedicatione Euangelii, in quo testatur, sibi satis esse poenae, si cor sit afflictum et desperatum, quod antea in peccatis securum erat, Non quod meritum aliquod sit, agnoscere peccatum, sed quia ipse promisit se agnoscentibus ignoscere velle et tantum se irasci istis peccatoribus, qui non
 35 sentiunt peccata sua, sed aut praesumunt de viribus suis et volunt iustificari proprio merito, aut secure peccant secundum concupiscentiam carnis, sine

Hs] isti volunt, quod lib[erum arb]itrium aliquid sit. Sed petit hic veniam causa nulla alia: sum ein elender, betrubter funder. Mendicus quid meretur? etc. [81. 40^a] non allegat meritum, sed suam paupertatem erga divitem. Da ist mera afflictio, miseria; quod ergo iuvatur, est bonitas patrisfa[m]ilias, et ibi necessitas, miseria, habuit¹ ius non dandi. Sic hic: 'Quia peccatum coram',⁵ ligt mir auff dem halß, kanz nicht los werden. Psalmus debet intelligi de universali peccato, non solum de adulterio Davidis. sed Monachatus, Mess gebet et orationes, — perdit vixi, so solß heissen; quicquid facio et feci, das ist mit trecke verfigelt.² Si non accipis psalmum universaliter, non wirds hin durch reissen.³ Sadoletus hat auch drüber geschriben. Nihil potest dici¹⁰ coherenter, nisi accipias peccatorem universalem et peccatam suam totam vitam cum suis iusticiis. 'Domine, quis etc., si observaveris' etc. 'Non

81. 130, 3
81. 143, 2

3 über meritum steht dignitatem 7 de o 10 hat o zu 10 Sadoletus r

¹) Als Subjekt erg. paterfamilias. ²) D. i. erfolglos; s. *Unsre Ausg.* Bd. 26, 281, 15; Bd. 49, 169, 37. ³) = damit nichts erreichen; s. *Unsre Ausg.* Bd. 38, 197, 12.

Dr] timore Dei. Sed hi crassi peccatores illis adhuc meliores sunt, qui duplici operculo peccatum suum tegunt, quod et fidunt suis viribus et misericordiam repudiant.¹⁵

Longe aliud David hic facit, qui petit veniam, sed nullam aliam ob causam, quam quod est peccator et videt suam infirmitatem, sicut mendicus aliquis, qui accedit ad divitem aliquem, de quo opinionem liberalitatis concepit. Is dives, si quid dat mendico, non dat meriti alicuius causa, quid enim meretur, qui inopiam suam deplorat? sed dat ex sua quadam liberalitate,²⁰ misericordia adductus.

'Et peccatum meum coram me est semper', hoc est, incumbit cervicibus meis, premit me, non possum eo plene liberari. Sed hic cavete, ne intelligatis eum loqui de actuali peccato, sed totam vitam, cum omnibus et sanctissimis iusticiis suis propriis, in conspectu Propheta habet et sentit se²⁵ istis omnibus nihil iuvare, nisi accedat misericordia. Sicut de Bernhardo, admirandae sanctitatis viro, narrant, eum hanc quasi ultimam vocem aedis- disse: Perdite vixi. Hoc vere est peccatum in conspectu esse, non unum aut alterum malefactum, sed totam naturam et universale peccatum, cum omnibus viribus, cum iusticia et sapientia carnis omni, quod haec omnia in iudicio Dei³⁰ nihil sint et Bernhardus cum Davide, David cum omnibus sanctis dicat: 'Ne intres, Domine, in iudicium cum servo tuo.' Sadoletus de actuali peccato accipit, sed non potuit alia ratione clarius ostendere summam verae Theologiae inscitiam. Neque enim posita haec sunt in eleganti oratione, sed in usu et experientia, quam Davidis et aliorum sanctorum illustra in sacris³⁵ literis exempla ostendunt, quorum Sadoletus nihil intelligit. Ego autem ideo

34 inscitiam] iusticiam im Urdruck und B; Richtigstellung nach Erl. Ausg.

Hs]intres cum servo², sed mane in tuis promissionib[us], quod velis propicius
 esse agnoscentibus peccata. Semper inculco, ut memineritis, ut, si quando
 consolandae conscientiae vel sentientes, etc.; tum videbitis, quam res diffi-
 cil[is]. Sic enim peccatum urget, ut homo non audeat cap[ut] erigere, quia
 5 tota natura pugnat contra nos, et consequentia: Peccasti, ergo deus odit.
 Est vera in foro, In iure civili, in rebus humanis: pec[ca]sti, ergo cesar
 occidet. Sed in theologia: sentio peccatum et peccavi. Confide, quia vult
 tales, qui sentiunt peccatum, quia alias neminem salvaret. Nec Petrus,
 Paulus, ullus propheta peccatorem vocat, qui agnoscit, premitur tristitia,
 10 timore mortis, desperatione, sensu irae d[ei], horribilis indicii, inferni; cum
 hoc loquitur: Hunc debetis consolari, non levib[us] verbis, satisf[act]ionibus
 futuris, vigiliis Religiosorum, sed promiss[i]onibus d[ei]: Ego sum deus pau-
 perum, Nolo mortem, Non est deus furoris, irae, sed gratiae, — tunc cessa-
 bunt vanae fiducia peregrinationis, votorum. Causam habetis: quia ideo
 15 peto remissionem peccatorum, quia trid¹ midj et 'coram', i. e. fan sic nicht

1 intres o cum /ehl 11 satisf[act] 15 peto (peto)

¹) = drückt.

Dr]diligentius haec inculco, quia expertus sum, quam difficulter persuadeantur
 iis, qui in Scholastica illa Theologia educati sunt, et opus habeamus hac
 cognitione non solum pro nobis, sed etiam cum alii consolandi sunt in
 simili sensu peccati. Quando enim sic in conspectu est peccatum, tunc
 20 animus non audet se erigere, sed sibi perpetuo hanc Cantilenam occinit:
 Peccator es, igitur odit te Deus. Haec consequentia vera est in natura, in
 iure civili et foro et omnibus humanis rebus. Ibi sane maneat haec conse-
 quentia vera, ut dicas: Peccator es in hoc et hoc peccato, igitur te odit
 Caesar, Iudex etc. Hoc autem ceu Sathanae venenum et pestilentissimam
 25 pestem caveas, ne hanc consequentiam ex foro etiam ad tribunal Christi
 transferas. Ibi enim non sequitur: Peccator es, ergo Deus te odit, Sed hoc
 sequitur: Peccator es, ergo confide, quia tales peccatores, qui peccata sua
 sentiunt, vult Deus. Alioqui nemo hominum salvaretur, non Apostoli, non
 Prophetae, quia 'omnia conclusit Deus sub peccatum, sed ideo, ut omnium Röm. 11, 32
 30 misereretur'. Si igitur agnoscis te habere peccatum, si tremis, si vexaris
 sensu irae Dei, horrore iudicii Dei et inferni, confide, tu enim es, cum quo
 Deus vult loqui, cui Deus vult misericordiam suam ostendere et quem vult
 salvare, quia sic sonant promissiones eius, quod sit Deus pauperum, qui non
 vult mortem peccatoris; neque enim est Deus furoris, sed gratiae et pacis,
 35 igitur vult, ut peccator convertatur et vivat. Hae consolationes non sunt levia
 verba, quae decretis patrum aut ingressura religionis (ut vocant) nituntur,
 sed nituntur promissionibus divinis et omnipotenti verbo Dei, ideo etiam
 corda eriguntur et consolationem firman ac certam sentiunt.

Hs] loß werden; Ut verum: pacem non habet, vigilans, dormiens, edens. Sic premitur peccato, lege, muß terreri. [Bl. 40^b] Sed quia sentio peccatum, eluctandum et dicendum: 'Miserere', iam hilff, est tuum tempus, operatio divina, quae est tales peccatores consolari. Si deus nicht mher fund¹ quam turgen et todten betrubt[e] corda, — hoc novit diabolus etiam. Sed iusti- 5
ficare peccatorem; iustificare diabolus, lex non potest. Sed perdet insensatos peccatores, donec venerunt ad sensum peccati. Daß ist causa, quare oraverit ita. Daß sol wol vor an ghen. Si esset hysteron²: 'Miserere mei', quia peccavi. Es leit aber nicht macht dran.³

V. 6 'Tibi soli', 'mundus sis, cum iudicareris': Ille est unus, quasi maximus 10
scrupulus in hoc psalmo, imo toto psalterio et scriptura. Ego sepe gezogen.⁴
Psalmus loquitur in persona omnium Sanctorum, qui etiam nihil fecerunt etc.

1 habet c aus habens 7 quare o zu 10 'Tibi soli peccavi' r 11 tota [auf
scriptura bezüglich] gezogen c aus gezogen

¹) = könnte. ²) = ύστερον. ³) = kommt nichts darauf an. ⁴) Vielleicht
= hin und her erwogen, nach Unserer Ausg. Bd. 37, 635, 12 eher = zitiert; vgl. auch
Unsre Ausg. Bd. 46, 94, 6.

Dr] Sic David hanc causam affert, cur petat misericordiam, 'quia', inquit, 'Peccatum meum coram me est semper', hoc est, Peccatum meum me urget, non admittet quietem ullam, non pacem, non vino, non pane, non somno 15
sensus irae et mortis excutitur. In tali periculo nullum remedium aliud reliquum est, quam ut animus contra hunc sensum eluctetur et dicat: 'Miserere mei, Deus.' Hoc enim tuum tempus, tempus est, quod requirit divinam operationem et opem, qua peccatorem iuves et consoleris. Quid enim esset, Deum esse, si nihil sciret quam occidere et terrere? Haec 20
Sathan solet facere, item peccatum et mea ipsius conscientia. Deum autem esse, est aliquid supra haec posse et facere, scilicet, ut in talibus periculis consoletur, erigat et vivificet, ut declaret se plus scire et posse, quam Sathan, lex et ego scimus et possumus. Si igitur lex cor durum terruit et flagellavit, donec perduceret in sensum peccati, veniat etiam Christus secundum promissionem suam et iterum sic territum consoletur et erigat. Nos autem eas 25
consolationes fide accipiamus et non fiamus increduli divinae revelationi. Iam sequitur:

III.

V. 6 Tibi soli peccavi et malum coram te feci, 30

V.

Ut iustificeris in sermonibus tuis et vincas, cum iudicaris.

Hic versus a variis est varie tractatus, et semper sic iudicatum est, hunc unicum scrupulum in hoc Psalmo difficillimum esse. Quia autem Paulus 35
Rom. 3, 4 in Epistola ad Romanos eum citavit, factum est, ut numeraretur inter diffi-

Hs] Ex lapsu eruditus David, et cogitavit: Si tantus Sanctus, cum institutum religionis, administravi divinitus istum populum, et tantum peccatorum in me, tantum maliciae carnis, ut istum occidam, auferam huic uxorem et blasphemem, *fanß morgen wol wider thun*. Sic forte ex casu suo venerit
 5 in suam veram cognitionem. Sic Paulus: 'qui stat.' Ille heri, etc. Hodie ^{1. Rot. 10, 12} castus, cras adulter. *Es ist boße habe mit uns¹, sumus mere nihil. Ideo fanß wol tomen*. Si iste fructulus in me, tum nihil boni in me, ne radix, rinden etc. Sic accipe etiam hic generale peccatum: 'Tibi', 'Peccatum feci' etc. 'Peccatum meum agnosco', i. e. mercedem, quod coram te nihil sim
 10 quam peccator.

'Malum': i. e. ich lebe fur dir, tibi soli pecco, malum facio, Ut non de actuali intellegas, sed de universali: non possum iactare iusticiam. Ideo coram te nihil quam peccator et malus, *tumb²*.² Coram te pecco et malum

2 cultum fehlt 3 uxore [schnelle Schreibung] 5 etc. c aus (ille) 6 boße] bloße

¹) = wir sind nicht beim Guten festzuhalten, vgl. DWb. Habe 1); oder = sind nichts wert ebenda 4. ²) = nichts nütze; vgl. Unsre Ausg. Bd. 31¹, 347, 20.

Dr] ciliores totius scripturae locos. Etsi igitur libenter aliis relinquo, ut abundanter
 15 suo sensu, tamen bona spes me tenet, nihil nos a sententia vera et germana aberraturos esse. Hoc autem imprimis lectorem volo monitum, ut retineat hoc, quod in principio Psalmi monuimus, quod scilicet David loquitur in persona omnium sanctorum, non solum in sua persona seu in persona adulteri, Quanquam non negem potuisse fieri, ut per occasionem hic lapsus
 20 eum duceret in cognitionem sui et totius humanae naturae, ut sic cogitaret: Ecce ego, tam sanctus Rex, qui tanto studio et in legem et cultum Dei sancte servandum incubui, tam sum per innatam carni maliciam et peccatum oppressus et victus, ut innocentem hominem caedi obiecerim et per adulterium eripuerim coniugem. An non hoc evidens argumentum est, naturam gravius
 25 peccato infectam et corruptam, quam unquam potui suspicari? Qui heri castus eram, hodie sum adulter, qui heri habebam innocentes manus a sanguine, iam sum vir sanguinum. Et ad hunc modum potest fieri, ut hunc generalem totius peccati sensum ex illo lapsu adulterii et homicidii acceperit et inde concluderit, neque arborem nec fructus humanae naturae bonos esse,
 30 sed omnia peccato ita deformata ac perdita, ut nihil sani in tota natura sit reliquum. Hoc primum volo admonitum lectorem, si modo sanam huius loci sententiam expetit.

Secundo etiam Grammatica explicanda est, quae aliquid obscuritatis habet. Nam quod Interpres reddidit per praeteritum, praesens esse debet:
 35 'Tibi soli pecco', hoc est, agnosco me coram te nihil esse quam peccatorem. Item: 'Malum coram te facio semper', hoc est, tota vita mea est mala et perdita propter peccatum. Non possum iactare coram te meritum aut iusticiam, sed sum totus malus et coram te meum hoc nomen est, quod 'malum facio',

Hs]facio. Si in iudicium mecum intrares, so find sichs, quod peccavi, pecco et in infinitum etc. Das 'Soli' vergibt einen wol: nemo vidit. Sed loquitur de Röm. 3, 23 iustificando peccatorem. Crassissime sic facerem: 'Wir find alzumal coram te peccatores'. Et velim istam exclusivam¹ in universalem. [Bl. 41^a] Ut in 3oh. 1, 9 Ioh. 1. cap.: 'Illuminat omnem hominem' etc. Studio allegavit² hunc versum, 5 Röm. 3, 4 f. quia vidit mundum non. 'Numquid dicunt: Peccavit d[eu]o, ut fieret?' Sic etiam Paulus, sed dicit contrarium, quod 'omnes homines peccaverunt', nullus iustus. Ipse est solus. Tu solus es iustus, nemo kan helfen quam tu. Paulus macht recht universalem draus: Omnes sumus condemnati, ut iustificeris. Es bleibt nicht in opere nostro, sed confessione, Ut tum dico: o deus, 10 confiteor meum peccatum et durch et durch tumb³, ut tum sis iustus et iustificans, — quia illa pugna est perpetua cum superbis, qui nolunt esse peccatores et quod pharisaica iustitia sit damnata. Papa, quod vota sint peccata; Iuristae, quod eorum iura nihil. Da heist so: 'Soli tibi.' Omnes

2 Das o 5 Illuminat bis etc. o 11 ut c aus et

1) Erg. sententiam explicare. 2) Nämlich Paulus. — 3) S. 365, 13.

Dr]quod peccavi, quod pecco, quod peccaturus sum in infinitum. Ad hunc 15 modum mutatio temporis praeteriti in praesens abducit nos ab actuali peccato in peccatum universale. Sadoletus, sicut bene imperitus Theologus et tamen vir eloquentia magnus, varie se torquet et sic transformat sententiam, ut ne divinare possis, quid velit. Particulam 'Soli' exponit, quod nemo id peccatum viderit nisi Deus.¹ Sed quis non videt, quam ea sententia inepta sit? 20

Nos igitur hic primum Grammaticam restituimus, quod praeterita illa sint reddenda in praesenti; deinde particula 'Soli' adverbialiter ponenda est, ut sit propria et germana atque etiam simplicissima sententia: Tibi solum vel tantum pecco. Coram te nihil sum nisi peccator. Coram tuo iudicio non meritum, non iusticiam aliquam iacto, sed agnosco me peccatorem et 25 imploro misericordiam tuam, ut sit conversa universalis, quae est apud 3oh. 1, 9 Joannem primo: 'Qui illuminat omnem hominem.' Ibi enim totam humanam naturam peccato excaecatam dicit. Hanc sententiam huius loci Paulus quoque comprobatur in Romanis, qui studio hanc sententiam videtur citasse, ut ostenderet, quomodo intelligenda esset. Nam in eo ipso loco ponit hanc 30 Röm. 3, 4 universalem: 'Omnis homo est mendax, ut ipse sit solus verus.' Ad eum modum particula 'Ut' hic quoque exponenda est. Neque enim hoc vult, Dei Iusticiam augeri nostris peccatis, sicut Paulum calumniabantur homines profani, sed simplicissime dicit: Ego tantum coram te pecco, ego tantum coram te malum facio, ut constet verum esse, quod tu solus sis iustus et 35 iustificans peccatores, qui solus a peccato liberas, non imputando ea iis, qui in tuam misericordiam confidunt.

1) Interpretatio in Ps. Miserere, Haganoae 1526, Bl. b 2^b sq.

Hs] peccavimus, tu solus es iustus, ergo confitemur nos peccatores, ut tu solus sis iustus. 'Tibi soli' wil ich totum verum hnn ein ander hengen. Ipse solus Iustus, mundus, ceteri omnes iniqui, ut Paulus rectissime tractavit. Ego confiteor me peccasse et quod coram te sim peccator, ut tu solus sis
 5 iustus. Audit sibi simpliciter iustitiam. Si assero mihi peccatum, tum oportet mihi negare iustitiam. Daß wollen die 2 versus haben. Sententia: Non ideo glorificatur deus, quia nos peccavimus. Sed omnis homo, mundus debet esse reus, ut solus deus intelligatur iustus et iustificans. Daß man
 hin ein reis¹ in misterium verbi, ut possit praedicari iustitia dei solius et
 10 sola. Sic ghes² fein her, quod deus solus invenitur iustus et nos omnes peccatores. Si hoc, ergo non aliunde, ratione alia iustificamur nisi per iustificantem, qui solus est iustus, cum nos omnes confitemur peccata.

'Ut per hoc iustificeris': per hoc, 'in omnibus tuis sermonibus'. Derogat simpliciter, quicquid est iustitiae extra deum, quicquid fert omnes

3 iniqui(t)

¹) = durchdringe.

²) geht es, d. i. paßt es schön hiezu; vgl. oben S. 235, 3; Unsre Ausg. Bd. 49, 329, 37.

Dr] 15 Hanc sententiam Paulus clare ostendit in iis, quae proxime huius loci citationem praecedunt. Quare particula 'Ut' non est operis nostri, ut importet causam, sed est tantum nostrae confessionis, quod haec duo confitemur, Omnes homines esse mendaces seu peccatores, ut constet, solum Deum esse iustum et iustificare impium, qui est ex fide in Christum Ihesum.

20 Nam haec perpetua cum superbis iusticiariis pugna est, quod non volunt esse peccatores nec possunt ferre, si quis ipsorum pharisaicam iusticiam damnet. Hoc autem quid aliud est, quam negare, quod solus Deus sit iustus? David autem propria experientia edoctus non iusticiam, non sanctitatem aliquam aut meritum suum praedicat, sed contrarium dicit: Confiteor
 25 me esse peccatorem, neque aliud natura mea et vires meae per se possunt, cum dono et spiritu tuo destituor, quam ut peccem. Hoc confiteor de me et de tota natura seu de omnibus hominibus, ut tu solus sis iustus, ut nemo aliam iusticiam quam tuam norit, quaerat et comparet etc.

Ad hunc modum huius versus haec certa et germana sententia est,
 30 quod David intuens in totam naturam sibi et omnibus hominibus propriam iusticiam adimit et generali confessione nihil quam peccatum sibi allegat et vendicat, ut Deo relinquatur iste titulus plenus et integer, quod sit solus iustus. Non igitur efficitur ex hac sententia, quod blasphemi inferunt: Si Deus iustificatur ex nostro peccato, ergo magis peccabimus, Sed hoc sequitur,
 35 quod totus mundus sit reus peccati et, quia solus Deus iustus est, non posse mundum a peccato liberari ullis suis conatibus, studiis aut operibus, sed eam gloriam iusticiae soli Deo relictam esse, qui est iustus et iustificat impium per fidem in Christum. Ergo omnes, qui hanc naturae suae infoelicitatem

Hs] rationes vivendi, politias etc., Scilicet damnatur Iurista cum suis sanctis[simis legi]bus, monachis, ceremoniis, Maritus. [8l. 41^b] Illam puto simplicio[re]m sententiam. Qui sunt ergo hi sermones?

8. Iulii. 'Tibi soli' cepimus tractare. Sum oblitus¹, quicquid dictum est, quid tractaverim. haec erat prima sententia, quod p[ec]catum hoc loco non
possit intelligi de actuali p[ec]cato. ideo frustra laborat, qui interpretatur
de casu, quo peccavit David homicidio et adul[terio]; qui casus fuit fructus
istius perpetui peccati, in quo nati vivimus et moriemur. hoc primum.
Secundo: non posse hunc versum intelligi grammaticae, sicut verba illa sonant,
Röm. 3, 4f. Ut Paulus etiam Ro. 3. tangit: 'Tibi peccavi, ut iustif[ic]eris', quasi deus
iustificari non possit, nisi nos peccemus, quae est absurd[um] sententia, quia
non agitur hic historice de p[ec]cato, sed theologice, spiritualiter de probando,

2 ce—oniis 9 illa] iñ sonant] sonat 12 spiritualiter c aus d[e]

¹) Wegen der langen Unterbrechung der Vorlesung.

Dr] sentiunt et vident, non debent aliam formam aut viam iusticiae quaerere, quam per eum, qui solus est iustus. Constituuntur igitur hic illae duae principales totius scripturae sententiae, Primo, quod tota natura peccato
damnata et perdita sit nec possit suis viribus aut studiis ex hac calamitate
et morte emergere, Altera, quod Deus solus sit iustus. Qui ergo a peccato volunt liberari, hi per confessionem peccati debent ad iustum Deum confugere et misericordiam eius exemplo Davidis implorare. Apparet igitur Psalmum hunc pulcherrimum Spiritus sancti monumentum esse, relictum in
Ecclesia ad nos de maximis et gravissimis rebus docendos, quas prior aetas neque intelligere nec sane docere potuit, quod a verbo ad humana somnia discessere, Nos autem ex verbo iudicare et docere alios oportet. Id autem manifeste arguit solum Deum esse iustum. Ergo non Politica, non Oeconomica iusticia nos liberabit neque ullae ceremoniae, sed, sive sit aliquis iustus
princeps, sive iustus maritus, quod ad administrationem externam attinet, tamen coram Deo necesse est eum dicere: 'Tibi soli peccavi' etc., 'tu solus es iustus.' Sed haec mox pluribus disputabimus.

Mihi quidem tantum videtur in hoc versu positum esse, ut etsi eum iam breviter et fortasse crassius exposuerim, tamen propter eos, qui novi ad hanc doctrinam veniunt neque statim ista possunt capere, volo paulo copiosius ea repetere, quae dixi.

Hanc posuimus primam sententiam, quod Propheta non possit intelligi de actuali peccato. Quare Sadoletus et alii frustra laborant, qui eum interpretantur de adulterio, quod fuit ceu fructus illius perpetui et una nobiscum
nati peccati, in quo vivimus et moriemur.

Hs] iudicando, iustificando. haec est hic quiescere, ut homo sit iudicandus peccator et ut deus sit iudicandus iustus vel non, qui non hoc faciunt, laborant. Paulus: 'si mendacium, peccemus' etc. istam historicam cogitationem oportet *Röm. 3, 7 f.* excludere ex animo, sed iustitiam. Ego pronuncior, quia ratio hoc peccatum non comprehendit, ideo ubi audit haec verba, subirascitur, quia non sentit nisi opus et fructum et civilia peccata. Cum ergo hoc peccatum incognitum toto orbi terrarum, necesse revelari per legem et promissionem, quae utraque arguit peccata, quae nos non intelligimus, credimus peccata esse. Das heißt verbo divino declarari peccatum et solo verbo divino 10 revelatur. Aristoteles non docet de isto peccato: 'Tibi soli', Tu solus es iustus et omnes homines peccatores, sed per verbum. Ipsi luctantur omnes, quod volunt; i. e. tibi soli tribuo iustitiam, mihi et omni homini peccatum, sic, quod apud me non sit iustitia sed apud te, et hoc informatus tua lege et verbo, alias non. Dicit hoc verbum: 'Tibi soli.' Solus spiritus sanctus; 15 qui credit huic verbo, omnes nos esse sub peccato. Nam credo, inquit, te 'veracem', melius me nosti quam ego me. Ego mihi volo discredere, tibi adherere. *Röm. 3, 4*

2 laborant] laborat 8 nos o

Dr] Secundo etiam hoc monui, neque historice nec [Bg. F] grammatice, sicut verba sonant, hunc versum intelligi debere, quasi Deus non possit iustificari, nisi peccemus. Non enim agitur hic de peccato metaphysice nec historice, 20 sed Theologice et in spiritu agitur de illa cognitione, ut pronunciemus et iudicemus nos esse peccatores, Deum autem esse iustum. Qui ad hunc modum sententiam hanc non tractant, ii laborant, sicut Paulus ostendit, in *Röm. 3, 7 f.* absurda et blasphemia quaestione. Sectantur enim metaphysicam sententiam, et Theologicam negligunt, aut in eo errant, ut peccatum non intelligant nisi 25 fructum peccati seu actualia et civilia peccata, atque ideo in hypocriticam opinionem propriae iusticiae delabuntur.

Iam cum haec quoque peccati pars sit, quod peccatum in natura absconditum manet nec potest totum plene cognosci, necesse fuit id divinitus revelari. Fit autem haec peccati revelatio per legem et per Evangelion seu 30 promissionem. Nam utraque doctrina arguit peccata, quae nos neque intelligimus nec credimus nec sentimus esse peccata, nisi cum admonemur verbo Dei. Ideo Propheta diserte addit hanc particulam: 'Ut iustificeris in sermonibus tuis', quasi dicat: Omnes sumus peccatores, Tu autem es iustus, sicut verbum tuum pronunciat. Tibi igitur tribuo iusticiam, mihi autem et 35 omnibus hominibus tribuo peccatum, ita ut apud me non sit iusticia, sed apud te solum. Facio autem hoc informatus sermonibus tuis et verbo tuo. Nam si absque verbo essem, non possem habere hanc cognitionem, ut sic de me et omnibus hominibus pronunciarer. Qui enim verbo non credit, is

37 essem] esset im Urdruck und B; Besserung nach der Erl. Ausg.

Ha] 'Ut iustus': i. e. pronuncieris et glorificeris per hoc iudicium contra
 Ps. 32, 5 me, quod solus iustus. Sic in ps. 32.: 'Dixi: confitebor, et tu remisisti.'

Es leit als am ¹ credere, iudicare, credere hoc peccatum. Declaratur totus
 mundus sub peccato, Ut totum praeceptum primum.

[Ps. 42^a] Promittit salutem, adiutorium ex morte et omnia verba vel
 legis vel promissionis arguunt per consequentiam nos peccatores. Sequitur,
 si deus vult me salvare a morte et promittit vitam, ergo sub morte, ergo
 Rom. 6, 23 sub peccato, quia 'mors stipendia'. Animalibus etiam, quae moriuntur,
 non promittitur vita, non fit verbum dei ad ea, nobis autem fit promissio
 de redimendo a morte, peccatis. Sic bestiae non sunt sub peccato, sed sub
 morte et manent sub ea. ergo debet Theologice intelligi de arguendo, pro-

5 omnia omnia

¹) = es kommt alles an auf das.

Dr] neque Deum solum iustum, nec sese tantum peccatorem esse confitebitur.
 Credo igitur verbo tuo et sic statuo, te melius nosse meam et omnium
 hominum naturam, quam nos, et secundum verbum pronuncio, nos esse
 peccatores et, quod ad naturam nostram attinet, peccatores manere, ut tu sis
 iustus et ut iustificeris ac glorificeris per hanc confessionem, quae me pec-
 catorem, te autem iustum et sanctum esse statuit.

Ps. 32, 5 Eodem modo Spiritus sanctus loquitur in Psalmo 31.: 'Dixi: confitebor
 adversus me iniusticiam meam Domino, et tu remisisti impietatem peccati
 mei.' Ergo haec confessio sive cognitio ad remissionem peccatorum est
 necessaria, ut credamus et confiteamur nos peccatores esse et totum mundum
 esse sub ira Dei. Sic primum praeceptum per ipsam promissionem peccatum
 arguit. Nam quod Deus promittit: 'Ego sum Dominus Deus tuus', hoc est,
 Ego sum, per quem tibi veniet salus contra mortem et peccatum, hoc ipsum
 arguit hanc totam naturam morti et peccato obnoxiam esse. Quorsum enim
 pertineret alioqui promittere, se nobis Deum fore? Sic verbum Dei, hoc est,
 tam lex quam Euangelion seu promissio, clara et certa consequentia arguit
 nos esse peccatores et sola gratia servari. Si enim Deus promittit vitam,
 sequitur nos sub morte esse. Si promittit remissionem peccatorum, sequitur
 Rom. 6, 23 nos sub peccatis esse et teneri. Iam 'stipendium peccati mors est'. Ad hunc
 modum tum comminationes tum promissiones omnes idem ostendunt. Neque
 enim sunt factae bestiis, quae in morte manent, sed ad nos homines divina
 vox facta est et promissio salutis contra mortem, peccatum et infernum.

Haec dixi pluribus, ut appareat hanc sententiam non Methaphysicam,
 sed Theologicam esse de arguendo peccato per verbum, sicut Paulus clare
 Rom. 7, 7 dicit: 'Peccatum non noram nisi per legem.' Non quod peccatum non
 habuerit aut in mundo non fuerit, sed quod peccatum nescierit. Ergo non

23 tunc in den Berichtigungen von B; totus im Urdruck und im Text von B

Hs] bando peccato. Peccatum quidem est in mundo et mors, sed natura[li]s
 homo nescit mortem, peccatum, Paulus ad Romanos. Non est disputandum ^{Röm. 7, 7}
 de essentia peccati. Sed quando vox dei venit et dicit: Tu es propter hoc
 peccatum in morte, sub ira dei, Ibi incipit lis totius mundi cum deo. An
 5 deus *reht dran thu*, quod acuset nos peccatores. Totus mundus dicit et
 blasphemat: tu mentiris. Integra sunt naturalia, homo habet rectum rationis
 lumen, potest dictare recte. *Das heist* negare peccatum, hoc, quod divinitus
 revelatum, et non solum negare, quod ceci et impii, sed etiam ipsum decla-
 rantem; non solum agnoscentem, sed pronunciantem nos peccatores negare
 10 et blasphemare et statuere in faciem dei: Non est verum. Sic Scholastici
 directe in faciem blasphemant deum. Sic etiam ego, quia ratio humana
 non amisit lucem, superior portio est inextinguibilis lux, quae nunquam
 delebitur. Civiliter magis *war sein*. Sed in vero peccato agitur se nosse

9 sed o

Dr] de essentia peccati seu Metaphysico peccato agit, sed de cognito peccato,
 15 quod intelligitur ac sentitur, quando scilicet vox Dei venit et sermones Dei,
 qui in cor nostrum sonant: tu es peccator, tu es sub ira Dei et morte. Hoc
 cum fit, tum demum incipit pugna illa, in qua David se fatetur victum suc-
 cubuisse, in qua pugna litigat humana natura cum Deo, an hoc verbum
 verum sit, quod pronunciat omnes homines sub peccato esse, Deum autem
 20 solum esse iustum. Nam natura huic sententiae reclamatur nec statim assen-
 titur, quod omnia sua opera in iudicio Dei sint mala et peccatum, sicut
 Scholastici acerrime hanc sententiam defendunt, hominem habere rectum lumen
 rationis et naturalia integra. Hoc autem est non solum negare peccatum,
 quod divinitus revelatum est, sed etiam negare ipsum Deum esse solum
 25 iustum, qui nos pronunciat esse peccatores.

In hac contradictione perpetua vivit totus Papatus et omnes Scholae
 Sophistarum. Nolunt agnoscere, se nihil nisi peccatores esse, sed contendunt,
 rationem habere suum lumen integrum et, si quid vicii sit in natura, inferi-
 orem tantum portionem corruptam esse, eam trahi libidine et concupiscentia,
 30 sed superiorem portionem habere inextinguibilem et puram lucem. Hoc si
 quis de civilibus actionibus affirmaret, aliquo modo verum esset, sed non
 simpliciter; nam in illis quoque sentimus, quantum per peccatum ademptum
 sit naturae. Sed cum de cognitione Dei et peccati seu humanae naturae
 agitur, nihil minus verum est. Ergo relinquitur, solius divinae revelationis
 35 esse per verbum, cognoscere, quod simus peccatores et quod Deus sit iustus.

Cum autem verbo sic revelantur peccata, tunc duo hominum genera
 diversa se aperiunt. Alii iustificant Deum et ei arguenti peccatum humili
 confessione assentiuntur, Alii Deum arguentem damnant et mendacii arguunt.
 Atque haec maior mundi pars est, damnantium et persequentium hoc verbum,
 40 quo arguuntur peccata. Neque vero hoc de Turcis tantum et Iudaeis

Hs] peccatorem, non quia se iustificat, sed solum verbum. Diversi ho[m]ines:
 unus iustificat deum, alius damnat, i. e. maior pars damnant verba divina et
 incipiunt cum eo contendere: sic nos pos[se] ex nostra vol[un]tate eligere
 aliquod b[on]um op[us], quod necessario placet; deus secundum h[um]anam
 Regulam: quando homo in se, tum infallibiliter placet deo. Das heißt se
 statuere in locum dei, se iustificare, dicere se iustum: habemus b[on]am
 30f. 9, 41 vol[un]tatem, deus contra non. 'Si ceci', Ioh. 9. Tota scriptura: 'Non
 Röm. 3, 11f. intel[li]gens', Ro. 3., 'usque ad unum, declina[verunt]'; non solum significat
 libidinem etc., sed declinare a deo. Non intel[li]gunt deum. [Bl. 42^b] Sic
 ratio et vol[un]tas sunt ambo exce[cat]ae, non requi[r]unt deum. Et hoc tamen
 non vult videri. Ergo bona pars, quae non contendit cum deo, credit: si
 etiam non comprehendo ratione mea talem peccatorem, tamen credo creatori,
 Röm. 9, 20f. qui scit, quale 'lutum' fuerim; 'figmentum' novit, an olla habeat rimam: sed

5 infallibiliter] infallabiliter

8 usque *c aus* quisque

Dr]intelligi velim, qui manifesto odio doctrinae Christianae accensi sunt, sed
 facit id Papa quoque cum sua Ecclesia. Quid enim aliud est, cum dicunt,
 se posse ex dictamine rectae rationis eligere et facere bonum, quam negare,
 naturam peccato corruptam esse? Deinde nota est illa vulgaris sententia
 Scholarum: Quando homo facit, quod est in se, tunc Deus infallibiliter dat
 gratiam. Hoc an non est arguere Deum mendacii, dicentem in verbo suo:
 Röm. 3, 12 'Omnes peccaverunt, Non est qui faciat bonum, ne unus quidem, Omnes
 declinaverunt et inutiles facti sunt' etc.? Non enim arguit tantum illam
 foedam libidinem, concupiscentiam, avariciam etc., Sed maiora arguit, decli-
 nationem scilicet a Deo, quod natura tota non requirit, non curat Deum,
 quod est sine fide in calamitatibus, sine timore in rebus secundis etc. Haec
 probant rationem humanam una cum voluntate esse excaecatam et aversam
 a bono et vero. Quia autem nos haec docemus et defendimus, ideo dam-
 namur ceu haeretici et rapimur ad supplicia. Atque hoc est, quod Psalmus hic
 dicit, Deum non iustificari ab impiis in sermonibus suis, sed argui et damnari.

Discamus igitur, peccatum esse, ad hunc modum cum Deo litigare et
 eum in verbo suo arguere. Quare hoc potius faciendum est, ut, etiamsi non
 intelligamus ista plene, tamen credamus ei, qui nos creavit, pronuncianti de
 Röm. 9, 20f. nobis. Ille enim scit, quale 'figmentum' seu 'lutum' simus, nos non scimus.
 Nam sicut vas figuli, quod rimam ex collisione aut alia occasione duxit,
 nescit se habere rimam, figulus autem scit et videt, ad eum modum nos
 quoque nostra vicia non novimus plene. Quare confiteamur nostram
 infirmitatem et dicamus cum reverentia: O Domine, sum ego lutum tuum,
 tu autem formator et figulus meus. Quia igitur pronuncias me esse pecca-
 torem, assentior verbo tuo et libens agnosco et confiteor hanc impietatem
 latentem in carne mea et tota natura, ut tu glorificeris, ego autem confundar,

11s]figulus novit differentiam, quod ista integra etc. Tu dicis me peccatorem ex promissionibus tuis, quod indigeam tua salute, ergo credo me damnatum. Daß ift: 'Tibi soli', i. e. tu solus iustus, verax; quod arguis me peccatorem, recte facis. Ideo ut iustificeris tu et ego confundar Damnatus, tibi iustitia, 5 vita, omnia bona, nobis mors. Per quam Regulam? per promissiones et leges divinas, Non per humanam Regulam, i. e. 'ut hab eas veritatem in sermonibus tuis'.

'Et vincas': Hoc addit ad conculcandos nos, quia illud iudicium, quo iudicat nos omnes peccatores, patitur instantiam. Papa, Turca, Iudei 10 impugnant et nos intra nos, 'militamus' intra nos ipsos, Ro. 7., quod deus Röm. 7, 23 iudicatur et damnatur, quod tamen per legem et promissiones damnat et iudicat. Et in nobis renati et qui intus in spiritu dicimus: 'tibi soli peccavi', tamen wollen semper Bñserrn Gtott lügen straffen. Ego non possum istam blasphemiam ex carne mea bringen, quia nondum mortificasti. Non 15 volo ante confidere, invocare, diligere, laudare, nisi venero puris manibus et sensero me plane sine peccato. Sed ipse: non es sanus, habes adhuc

Dr]ut tu sis iustus et vita, ego autem cum omnibus aliis hominibus peccatum et mors, ut tu sis summum bonum, ego autem cum omnibus hominibus extremum malum. Hoc agnosco et confiteor, edoctus sic per promissiones 20 tuas et legem tuam, non per rationem meam, quae libenter hanc impietatem tegeret aut ornaret etiam. Sed plus mihi in eo est positum, ut tua gloria crescat. Et qui ad hunc modum confitetur peccatum, is hunc versum cum sano intellectu orat: 'Tibi soli peccavi et malum coram te feci, ut iustificeris in sermonibus tuis.'

25 'Et vincas, cum iudicaris.' Hanc particulam addidit nobis ad consolationem. Nam illud iudicium divinum, quo omnes pronunciamur peccatores et Deus solus iustus, patitur instantiam et rebellionem, ut sic dicam, a maiore parte totius mundi, sicut supra de Turca, Iudaeis, etiam Papistis ostendimus. Quin intra nos ipsos quoque pugnamus contra hoc iudicium Dei, quod in 30 sermonibus suis, hoc est, tam per promissiones quam legem, nos peccati arguit. Nam etiam in sanctis manet sensus huius blasphemiae, quod saepe indigne ferunt, omnia sua culpari. Deinde etiam hic sensus in sanctis est, quod tum demum sibi videntur diligentius oraturi, credituri plenius et laudaturi Deum, si viderent se puris manibus et sensibus esse et carere omni 35 peccato, atque hoc non est hominem esse, sed Deum seu Angelum. Ita luctatur contra Dei iudicium peccatum, quod latet etiam in sanctis. Etsi enim spiritus verbo regitur et ei acquiescit, tamen fatetur Paulus 'aliam legem Röm. 7, 23 esse in carne sua, quae contra spiritum et verbum pugnat'. Hanc contradictionem perpetuam etiam sancti in se animadvertunt et vident, quid mirum

Hs]c]arnem, non quaerit, quae dei, pugnat contra tuum spiritum, et militat in nobis, sic odium, blasphemia, negatio gratiae et promissionis, etiam in nobis, qui sumus valde spirituales, qui resistimus huic pugnae. Quid cum D. Eck, qui nihil; qui pugnant cum deo plenis verbis et iudicant deum: Num omnia peccata: orare, vigilare, missas, — hereticus! Nos, qui hanc confessionem: 5
 8. 4. 'amplius' et dicimus: 'Tibi soli', haben den forteil: impugnantur quidem, sed deus pater, filius, spiritus sanctus wird hie selber leger gescholten, [Bl. 43^a] quia verbum, lex, promissio non sunt nostra, sed dei; ergo ubi damnatur, damnatur qui dat. Ergo deus est hodie hereticus Papae. Est diabolus nocentissimus, pestis iustis, Sanctis, monachis et ipse diabolus est 10
 nostrae carni, sapientiae, rationi, quae wil vor rein sein et offerre domino ein reinen heiligen, ut veniens dicat ad me: Bone vir, Doctor Martine. Das sind amarisimae blasphemiae, horribiles res vmb ein impium hominem et deus non sine causa praefert meretricem et latronem istis impiis Sanctis, quia isti humiliantur in crassis peccatis. Illi vero contendunt cum deo, 15

5 peccata c aus dicis

Dr]est, si etiam illi contradicant, qui verbum oderunt et nituntur Ordinibus et Missis suis?

Quare nos, qui hanc confessionem amplectimur, hanc consolationem et ceu praerogativam habemus, quod, etsi impugnamur a contradictoribus, tamen non succumbemus. Nam non impugnamur soli, solis non contradicatur, sed 20
 impugnatur ipse Dominus noster Ihesus Christus et contradicatur verbo, hoc est, promissionibus et legi divinae. Igitur eventus erit optatus secundum particulam hanc: 'Ut vincas, cum iudicaris. Sic ipse Dominus noster Christus cogitur Papae esse haereticus. Ipse Deus noster, promittens remissionem peccatorum gratuitam per Christum, damnatur a iustis monachis 25
 et sanctis hypocritis ceu nocentissima pestis. Ratio et sapientia carnis nostrae damnat sapientiam verbi Dei. Sed spera eventum optatum, et non ideo in tanta contradicentium multitudine desponde animum. Ipse Dominus vincet in nobis et in verbo suo blasphema ora nolentium agnoscere immundiciem suam et conantium afferre ad Christum propriam iusticiam. 30

Haec opinio propriae iusticiae est acerbissima blasphemia contra Deum. *Matt. 21, 31* Quare nemo cogitet sine causa a Christo dictum esse: 'Meretrices et publicani praecedent vos in regno Dei.' Hi enim, quia in crassis peccatis vivunt, humiliantur et agnoscunt se esse peccatores, Isti autem in singulas horas nova certamina cum Deo instituunt, quibus gratiam impugnant et se defendunt. Hic si essemus soli, fortasse cogeremur cedere furori mundi et hypocritarum, Sed hic audimus consolationem, Deum in sermonibus suis damnari, non in nostris sermonibus et operibus. Sic Pontifex me excommunicavit et damnavit, non ideo, quod sim infirmus et peccator, nam peccata mea posset ferre, sicut fert suorum fornicationes, adulteria et nefandas libidinum species; 40

11s] blasphemant et impugnant eius gratiam. Si nos essemus, qui impugnatur, cogeremur cadere, sed pulchrum: 'in sermonibus' etc., non in operibus et sermonibus meis. ego damnor, Non quod adulter, avarus, posset ferre¹; sed quod praedicamus Omnes sermones, omnes regulas impias, quia manarunt ex ceca ratione et perversa. Sed *wird*, ut: 'vinces.' Luctantur, damnant, exigunt, sunt gegen nos: hereticus, diaboli Apostolus Lutherus, nihil pestilentius venit in orbem terrarum hac doctrina, quia perturbat omnia, quia damnat sapientiam, leges Civiles etc.! Hoc mundus, Satan ferre non potest. Sed 'vincet'; ideo consolatur. 'In sermonibus': *er wird das wort erhalten*; antequam deus sua verba relinqueret, *er würde chr² sein tron dran setzen*; non curat Teufel, Cesarlem, Papam, Monachos et pfaffen. Si volunt suscipere, bene; si non, müssen lassen bleiben, quia 'vincet.' Haec verba spiritus. Ista applicanda ad nostram consolationem, quia ratio humana et voluntas eadem est, maneat tamen spiritus et mens integra, quod credat se peccatorem, deum iustificatorem; non not, quod deum secundum carnem negamus,

10 sua(s)

¹) Zum Sinn vgl. im Druck S. 374, Z. 38ff. ²) = *cher*.

Dr] Hoc autem damnat, propter hoc me et alios fratres excommunicat, quod docemus sermones Dei, quibus arguuntur peccata et caecitas Papatus. Sed ne nos ipsi quidem hoc possemus, nisi essemus ita edocti sermonibus Dei. Si igitur accusamur et damnamur tanquam haeretici, si nostra doctrina iudicatur esse noxia propterea, quod damnat sapientiam humanam et studia, quae nos ad placandum Deum suscipimus, item si oriuntur malae pugnae et perturbationes, habemus hic consolationem, quod ipse vincet, quia non nos soli, sed ipsius sermones petuntur et damnantur. Igitur eos defendet et tuebitur contra adversarios; dat quidem verbum, ut doceat et salvet, sed si id nolunt accipere, non ideo conculcari sinit verbum, sed potius conculcat hostes verbi, sicut res ipsa ostendit.

Haec consolatio, quam textus praesens nobis ostendit in contradictione, quae fit per excommunicationem et persecutionem falsae Ecclesiae et tyrannorum, etiam ad animum nostrum est transferenda. Sicut enim paulo ante dixi, etiam in carne nostra manet talis contradictio seu lis contra Deum et sermones eius. Hoc cum experimur, non debemus animo deiici, maneat tantum spiritus integer et credat ac confiteatur se esse peccatorem; et si tum nonnunquam blasphemiae tales contra iudicium Dei sentiuntur, tamen fiet, ut spiritus vincat, sicut Deus, qui largitur spiritum, in tali iudicio vincit. Sed victoria haec etiam in spiritu intelligenda est; re enim contrarium sentitur et videtur Deus cum spiritu nostro vinci, caro autem et mundus vincere. Nam videmus, quod totus fere mundus nos damnat. Qui autem sermonibus Dei assentiuntur, paucissimi sunt. Deinde etiam in nobis et sanctis caro sic tumultuatur, ut quasi exstinguat spiritum. Sed esto fortis

Hs] iudicamus. Sed sicut deus triumphat et vincit suos blasphematores, captivatores, sic hic, sed in spiritu; quia deus videtur victus, et spiritus in nobis videtur victus. Ideo iudica secundum verbum divinum. Teufel, mundus damnat nos et videmur prostrati, claro, iustitia nostra tumultuatur et quasi extinguit spiritum. Sed spiritu crede te peccatorem, et talem, quem deus velit iustificare et habere pro filio, modo fateatur [Bl. 43^b] se perditum. Hac confessione glorificas deum, et te econtra¹: hic tempus mihi iustificandi. Sed si sic: Non unrecht, quod Monachus, etc. — Nonne magna convocatio humanae creaturae, quod luctatur cum suo creatore? Has gratias refert, quod persequimur oblatam gratiam, remissionem peccatorum, vitam aeternam; et favorem, quo vult nos complecti, execramur ut venenum diaboli et volumus eum extinguere. Si in nostra potesta, crearem deum illum, qui diceret: Tu ieiunasti, legisti; propter hoc nunquam tui obliviscar. Pharisaei Israel fecerunt talem deum, sic hodie, i. e. talem volumus deum, qui respiciat nostra opera; gratia et remissio peccatorum wird nicht drauß. Libenter volo remunerare opera, sed ubi iustificati gratia mea; da wollen wir nicht hin.² Pium cor dicit: 'Tibi soli', i. e. ut decla-

7 glorificas c aus glorias 13 über legisti steht scripturam

¹) Erg. deus glorificabit; das Folgende sind Worte Gottes. ²) = davor scheuen wir zurück; vgl. Unsre Ausg. Bd. 47, 642, 3.

Dr] contra haec pericula et crede te esse peccatorem, quem Deus velit pro filio habere, si confitearis te esse perditum. Nam hac confessione, qua te confundis et tua vulnera Medico aperis, Deum glorificas et provocas ad proprie divinum opus, ut, tanquam medicus, sanet aegrotam tuam mentem.

Econtra qui hoc non faciunt, sed sibi vendicant aliquam iusticiae laudem, hi luctantur cum Creatore suo et blasphemant ac negant eum, dicunt eum esse mendacem et persequuntur eius gratiam et favorem, quo nos amplecti vult, imo ipsam vitam aeternam persequuntur et ex Deo diabolum faciunt. Tanta impietatis humanae est foeditas, cum non acquiescimus verbo. Sed hanc etiam pii nonnunquam sentiunt, cum a verbo et hac confessione discesserunt. Quoties enim accidit, ut, si in manu mea esset, alium Deum crearem, qui ad me diceret: Ecce in tanta fidelitate docuisti, tanta assiduitate orasti, tanta cura plantasti vineam meam etc., eris igitur mihi propter hanc tuam diligentiam gratior. Talem Deum, qui operibus nostris concilietur, natura libenter haberet, qui autem gratis ignoscat, eum repudiat. Sicut exemplum adversariorum nostrorum testatur, qui nihil minus ferre possunt, quam quod dicimus remissionem peccatorum seu misericordiam sola fide accipi. Sic filii Israel Deum remuneratorem operum quaerebant, gratis autem ignoscentem et accusantem peccata persequabantur. Vult autem Deus secundum verbum suum egregie remunerari opera, sed hoc vult, ut praecedat, ut confiteamur nos esse peccatores et fidamus ipsius misericordiae.

Hs]reris et confes]sione celebreris per confes]sionem solus iustus. Alterum genus pugnant contra deum: sermo tuus non est verus, — quia ideo excecati, quod voluntas in aversa¹ tota. Sic docuerunt Theol]ogi omnes, omnes Mona]chi in hac veritate: aliquid luminis in volun]tate, huic si obediero et secutus
 5 dictamen rationis. Sic fa]ciunt cum deo nundinam iustitiam: Si dederis, dabo. Scotus: Si homo potest diligere creaturam, potest etiam deum diligere super omnia; Si diligere possum oculum, pulchram puel]lam, — et non vident ceci, quod hom]ines non diligant crea]turam. Nemo adhuc, qui dilex]it aurum ut aurum; i]st lib]ido da; diligere creaturam ut creaturam, est etiam diligere creatorem.
 10 'Vincas': Non displicet mihi abusus interpretis, 'mundum' esse; 'Zadka'²: 'ut probus sis'. i. e. quam cito, modo pronuncias pec]catores, mox sequitur, ut iudicaris; vocatur diabolicum; qui foedant sic verbum et dicunt non 'mundum', maffen vnter ghen. Sic: 'In quo mundabit' probum 3cr. 33, 8

7 puel]lam mit Strich zu deum Z. 6 gezogen 9 lib(e da) 11 ut o 13 über
 'mundum' steht probum

¹) Erg. parte. ²) = זָדָקָה.

Dr] Sic sunt duo genera hominum, quorum alii confitentur cum Davide,
 15 Deum esse iustum, veracem et sanctum solum, Alii sunt impii et gigantum exemplo θεομαχοῦσι dicentes: Verbum tuum non est verum, nos non sumus caeci, est in nobis adhuc aliquid luminis erga Deum, cui si obediero, ero in gratia. Hoc est ex Deo mercatorem facere et ad eum dicere: Si dederis, dabo. Atque in hac sententia omnes Scholastici Doctores consentiunt.
 20 Notum est, quid Scotus dicat: Si homo potest diligere, quod minus bonum est, potest etiam diligere, quod est maius bonum. At homo creaturam diligit, ergo multo magis diligit Creatorem super omnia. Theologica profecto consequentia et digna Doctore tenebrarum in Ecclesia. Non videt, quod homo, cum creaturam maxime diligit, eam minime diligit sicut creaturam. Quis
 25 enim unquam fuit, qui puellam, qui aurum ut puellam et aurum diligeret? Nam dilectio haec libidine et avaricia viciata est neque unquam in hac carne potest esse perfecte pura. Huius generis innumerae aliae sententiae in recentioribus extant, quae ostendunt hoc certamen, quod humana ratio contra sermones Dei exercet. Porro nihil hic dicimus de Oeconomica et Politica
 30 iusticia. Nam etiam illa stante, quam potest esse, perfectissima, tamen manet sententia haec: Tibi tantum pecco et malum coram te facio.

Quod ad Hebraeam Grammaticam attinet, verbum, quod Interpres reddidit: 'Ut vincas', proprie significat: 'Ut purus seu mundus sis', quasi dicat: Quando pronuncias homines esse peccatores, tunc mox sequitur, quod
 35 iudicaris et damnaris; neque enim hoc iudicium tuum ratio ferre potest, ideo haeresin et diaboli dogmata appellat. Sed quid fit? Ipsi te damnant

Hs] deus; probus vel mundus. Defecerunt mundiciae patrum, dic *welt ist yhe* lenger *yhe*¹, i. e. sanctitates, integritas, candor patrum iam diu desiit. Tu eris integer, probus et invenieris, daß du 'recht' heist, et econtra; qui volunt te reddere improbum, econtra.

[§l. 44^a] Haec vera sententia. Catechesis in hoc versu. Dicunt auch 5
ad Consolationem, et saepe usus contra diabolum, quando terret et vexat
Dff. 12, 10 con]scientia vel lex, quia in Apo., quod diabolus non cessat. Veri Christiani,
qui iusti et sentiunt peccata, illi maxime torquentur peccatis, con]scientia:
Hoc non fecisti! Ibi *wirff dich herumb*² per istum textum. Quid perturbas,
Sathan, con]scientiam? Num tibi peccavi? Quid tibi debeo, cur fatigas 10
con]scientiam, quasi esses deus? Esto, quod peccavi, tamen tibi non. Si
pec]cavi, tum pec]cavi illi deo, qui est iustus et probus. Esto, quod pec-
l]cavi, — quid ad te? Si pec]cavi, non diabolo, con]scientiae, legi, peccato,

1 mundiciae] mdiciae

¹) *Erg. ärger; sprw.; vgl. Unsre Ausg. Bd. 33, 666, 30.* — ²) = *suche die Oberhand zu gewinnen; vgl. die ähnliche Stelle Unserer Ausg. Bd. 31^a, 307, 14 (Bild vom Ringer).*

Dr] et conspurcant sententiis suis, tu tamen manes purus, mundus et iustus, 15
isti autem deprahenduntur esse impuri, et sic Hebraice sonat textus, mihi
tamen non displicet Interpretis sententia. Nam clarius ostendit hanc con-
tradictionem et eventum, neque etiam a sententia abludit. Nam cum ponitur
haec sententia: Tu inveniris integer seu purus, belle sequitur antithesis:
Ergo isti, qui damnant iudicium sermonum tuorum, sunt impuri et corrupti.
Hoc autem est, quod Deus vincit, non illi, qui Deum arguunt. 20

Haec huius versus propria et germana sententia est, Sed etiam Cata-
chesin, qua quidam hic utuntur, ostendemus, ut ubique satisfaciamus audi-
tori. Etsi enim non quidem propria sententia est, tamen neque impia est
et est plena consolationis, qua ego saepe apud alios et etiam in propriis
periculis usus sum. Est autem eiusmodi: Cum Sathan vexat conscientiam 25
Dff. 12, 10 per legem, sicut in Apocalypsi est, quod 'accuset sanctos die ac noctu in
conspetu Dei', tunc utile est, se opponere Sathanae et dicere: Quid ad te?
tamen non peccavi tibi, sed Deo meo. Non sum tuus peccator, quid igitur
iuris tibi in me est? Si igitur peccavi et est vere peccatum, quod accusas
(quia Sathan nonnunquam vanis peccatis terret animos), Deo peccavi, qui 30
est misericors et longanimis, non peccavi tibi, non legi, non conscientiae,
nulli homini, Angelo nulli, sed soli Deo. Deus autem non est diabolus,
non est devorator aut carnifex, qualis tu es, qui terres et intentas mortem,
sed est misericors super peccatores, est integer et incorruptus, pius et iustus;
tali Deo peccavi, non peccavi tyranno aut homicidae. Igitur tibi, qui 35
tyrannus et homicida es, non est ius aliquod in me; Deo ius est, qui est
benignus et clemens, Ideo confitentibus peccatum ignoscit. Illis tantum suc-

Hs] homini, angelo, sed soli deo, qui non diab^olus, 'devorator'; est misericors, 1. Petri 5, 8
iustus et probus, integer et incorruptus, is non vorat peccatores. Der hat
recht zu mir¹; si fateor, tum nihil facit, sed tantum iis, qui negant se pec-
tores, i. e. eum iustum, probum, incorruptum negant. Daß ist per Catechesin,
5 valet contra 'ignita tela', quia accusatio diaboli non fit tantum, ut peccatum
sentiam, sed ut morsu conscientiae et inquietudine peccati; ut obliviscar,
quod deus iustus et probus, et clam abripere ad satisfaciendum pro pec-
cato. Daß ist finalis causa. Qui potest vero dicere: Quid mordes, quid
tu? non sum tua creatura nec tu deus meus. Si est peccatum, ut tu cavil-
10 laris, peccavi deo etc. Qui dicit se peccasse soli deo, habet iam iustificantem
peccatorem; ergo est iustus hoc ipso, quo dicit: 'Tibi soli', quia gloriari deum
est opus iustitiae; vel incepimus. Impius non tribuit sibi peccatum et deo
iustitiam.

1 über homini steht tyranno, 'homicidae' [Joh. 8, 44] 4 Cat(h)echresin 11 iustus
c aus iustum

¹) = hat Rechtsansprüche (auf Gesetzeserfüllung) mir gegenüber.

Dr] censet, illis tantum minatur, qui suam immundiciem nolunt agnoscere et
15 negant eum esse iustum in sermonibus suis.

Haec est pia sententia et bona consolatio contra diaboli spicula exer-
centis conscientiam, sed est Catachresis, nam germanam sententiam supra
ostendimus. Hoc autem Sathan in consilio habet, dum sic vexat mentes
obiiciendo peccata et impuritatem nostram et urgendo ad perpetuam mun-
20 diciem, ut faciat nos huius sententiae oblivisci, quod solus Deus sit iustus
et sanctus, et clam a sensu peccati rapiat ad satisfactiones et fiduciam
nostrorum operum. Quare huic malo recte occurritur hoc modo, quo dixi,
ut cum fiducia in Dei misericordiam te Sathanae opponas et dicas: Obmitte
me, non sum tua creatura. Si igitur peccavi, non peccavi tibi, sed Deo meo,
25 qui est iustus et multae misericordiae. Qui ad hunc modum confitetur se
soli Deo peccasse, is habet Deum iustificantem. Quia enim Deum glorificat
illa confessione, quod sit solus iustus, Deus non potest non vicissim eum
glorificare iustificando. Faciunt igitur hoc pii tantum, qui coeperunt renasci,
impii non faciunt.

VI.

30 Ecce enim in iniquitatibus conceptus sum, Et in peccatis v. 7
conceptit me mater mea.

Pulcherrimo ordine progreditur Propheta in doctrina poenitentiae, imo
petit misericordiam et subiicit causam: quia sum peccator et agnosco pec-
35 catum meum, ut scilicet tu iustus sis et nos omnes confundamur. Addit
huius notitiae causam sermones Dei, nam per verbum revelatur peccatum.
Quae autem iam sequuntur, sic cohaerent cum superioribus, ut ea illustriora

Hs] 'Ecce enim in iniquitatibus': Das heißt dem was den boden aufgeschlagen.¹
v. 7

Er heißt ein klein process²: Peccatum meum agnosco, et contra. Per quid agnosco? per verbum, ideo agnosco, ut tu iustificeris et omnes econtra.
Röm. 3, 4 'Sit homo mendax', quare non deb[ile] credere, confidere minime; credo, quod
'concupiebar' et quod 'mater'. Das ist fundamentum, quare debemus con-
fiteri deo nostrum peccatum, quod declarat per suam legem et promissionem.
ratio: quia sic mali sumus. Non posset fortiorem rationem dare. [Bl. 44^b]
Non dicit: occidi Uriam, feci multa mala, sed haurit totam naturam uno
verbo: 'Concep[tus]'. Ibi non opera, sed natura massa carnis, unde formatus
ex parentib[us]; ista est vitio corrupta, est lutum damnabile, thon, ex quo
non bona olla, haud und hat nicht gut³ etc. Ipsa conceptio, augmentatio,
nutritio in matris utero corrupta; antequam nascimur, sumus homines, —
sumus peccatores. Ipsam conceptionem et ante nativitatem, nutritionem
omnia dicit in peccatis facta. Non de peccato parentum coniugali, Non

2 quid (?) 8 tota

¹⁾ Sprw., s. Unsre Ausg. Bd. 31¹, 512, 11 u. ö. ²⁾ = Prozeßion, Reihe; vgl. S. 379, 37 pulcherrimo ordine. ³⁾ = ganz schlecht; s. Unsre Ausg. Bd. 38, 215, 10.

Dr] reddant. Nam causam peccati ostendit et quasi fundamenta totius negotii
aperit, cur sic confiteatur peccatum et misericordiam imploret, 'quia', inquit
'In iniquitatibus conceptus sum.' Quid possit dici clarius aut significantius?
Non dicit: Occidi Uriam, Non dicit: Commisi adulterium, sed totam huma-
nam naturam ceu uno fasce complexus addit: 'In peccatis conceptus sum.'
Non enim de operibus quibusdam, sed de materia simpliciter loquitur et
dicit: Semen humanum, massa illa, ex qua formatus sum, tota est vicio seu
peccato corrupta. Materia ipsa est viciata, lutum illud, ut sic dicam, ex
quo hoc vasculum fingi coepit, damnabile est. Quid vis amplius? talis sum
ego, tales sunt omnes homines. Ipsa conceptio, ipsa augmentatio foetus in
utero, antequam nascimur et homines esse incipimus, est peccatum.

Porro non loquitur de peccato coniugali seu parentum, quod parentes
accuset peccati, de se dicit: 'Ego in peccatis conceptus sum', non dicit:
mater mea peccavit, cum conciperet me, neque dicit: Ego peccavi, cum con-
ciperer, sed de ipso rudi semine loquitur et pronunciat id peccato plenum
et massam perditionis esse, ut sit vera et germana sententia: Sum peccator,
non quia adulterium commisi, non quia Uriam obieci caedi, sed ideo adul-
terium, ideo caedem commisi, quia sum peccator natus, imo conceptus et
formatus in utero. Sic nos non ideo sumus peccatores, quod iam hoc iam
illud peccatum designamus. Sed ideo ista designantur a nobis, quia antea
sumus peccatores. Hoc est, arbor viciosa et viciosum semen etiam fructum
viciosum afferunt. Nec potest ex radice mala aliud quam mala arbor enasci.

[Pg. G] Sed quaerat aliquis: Cur est institutum coniugium? Cur
benedixit Deus coniugio? Cur ipsam prolem numerat inter benedictiones,

Hs] vult accusare suos parentes nec de parentib[us] loquitur, Non dicit: Mater mea peccavit, sed: ego. Nec ego peccavi in concipiendo, sed massa sum perditionis a principio mei, ipsum rude semen, ex quo me formasti, est plenum. peccatores sumus, totum genus humanum, non quia occidimus, 5 furati, sed ideo ista facimus, quia sumus peccatores; ideo blasphemo etc., quia prius natus peccator, ideo talia fiunt per me peccatorem. Arbor, vitiosum semen, fert vitiosum fructum. Sic nobiscum: ex ipsa Conceptione, nativitate in utero sumus coniecti in peccatum. Quare deus sic benedixit ventri: 'Crescite et multiplicamini'? est mandatum dei. Constituit con- 1. Mo[se] 1. 28
 10 iugium, quare ergo sic creat vitiatam massam? non ideo cessat etc. Ipse sic vult. Non ideo *nachleß* suas creaturas, quamquam vitiatae. Si est aliqua leprosa caro, non ideo cessare debet etc. Si non tam bene videmus ut Adam, quia credo, quod ante peccatum fuit acutissimus, Non cessat a creando et multiplicando. Coniugium non ideo damnatur, quia habet suam
 15 benedictionem. Est quidem pater et mater carne viciata, foeda libidine, Ignorantia et contemptu dei. *Das* ist ingenitum vicium naturae et ex ista carne nascitur, secundum spiritum non generamur sed ex concupiscentia et postea secundum libidinem; ibi non cognitio dei. Ibi non damnatur con-

9 Cresci[te] Cresce 16 Ignorantia c aus et

Dr] cum massa illa, ex qua foetus fit, sit tota perdita et viciata? Respondeo:
 20 Quamquam non cogatur nobis Deus rationem reddere, tamen potest non incommode haec ratio dici, Deum non ideo velle creaturam suam interire, quod peccato viciata sit. Num enim ideo totum corpus abicitur, quod caro leprosa est? Num ideo non dabit homini nato oculos, quia oculi nunc minus acres sunt, quam Adae in Paradyso fuere? Neque enim dubium est,
 25 quin natura singulorum membrorum corporis longe praestantior fuerit ante peccatum, quam nunc est, postquam peccato corrupta et viciata est. Sicut igitur non ademit naturae oculos, sicut non ademit alia membra nunc vicio languentia, ita etiam non ademit multiplicationem seu procreationem. Caeterum quicquid de coniugibus sit, non est hic locus ea de re dicere. Nam con-
 30 iugium est res bona et licita et a Deo instituta. Neque tamen ideo negatur, patrem et matrem habere carnem corruptam et ipsum semen non solum libidine foeda, sed etiam contemptu et odio Dei plenum esse. Sic non negatur etiam peccatum, quod in procreando est. Quantillum enim ibi nostra natura bestiis praestat, cum nulla noticia Dei, nulla fides in eo opere sit,
 35 sed tantum ex ratione dictante, quod haec nostra uxor sit, et ex concupiscentia ad procreationem prouimus? Tolerat autem Deus hanc viciosam generationem propter conditionem suam nec vult tollere ob hoc vicium creaturam, sed dissimulat vicium naturale, sicut in politia dissimulat vicia Politica. Quis enim non videt varios morbos et vicia varia legum et politicae?

Hs]iugium, sed propter corruptum vicium in parentib[us non tollitur benedictio. Dissimulant istud vitium naturale. Sic iusticia, pol[itia est impia et in se ipsa corrupta, quam habet Tur[ca [Bl. 45^a] (Non omnia fiunt iusta, etiam in legib[us] multae corruptiones), quo ad deum, sed propter pacem pol[iticam, ut crescant Reg[ina] etc. Propter ista omnia videt per dig[itos]¹ et 5 tolerat pol[itias impias et leges, ut stet pol[itica pax. Wenn ein weiser Jurist her kommt et vult d[ic]ere, quod multum vicium sit in legibus, das ist h[an]s worst², qui turbabit pacem et ordinem d[ei], qua voluit colere provincias, Et Matth. 7, 3 tum plus laboravit in conservandis legib[us] quam pace, das heist 'festucam ex ocul[o]'. quauquam sit coniugium vitiosum coram deo, tamen deus sic 10 dicit: Velim wol zu reissen, sed potius volo tolerare vitiatum coniugium, potius etc. Sic Iurist[a: conservetur primum pax, ut guber[nentur Civitates. Si qua tum legis quaedam vitiosa, tolerantur, quam quod perturbetur pax. Ideo non damnandum coniugium propter vitium, ut alia res, sed spectandus finis. Ut in legib[us] est conservatio pacis. Ob efficiens causa seh corrupta, — 15

4 über propter pacem steht etiam in se 15 corrupta] corruptus

¹) Sprichw.; s. S. 346, 7. ²) = ein Narr; s. z. B. Unsre Ausg. Bd. 36, 88, 29; 637, 6.

Dr]Quae enim Respublica est, in qua etiam qui iustissime omnia ordinant et exequuntur, non saepe iniusta sanciant et admittant? sicut proverbium testatur, Summum ius esse summam iniuriam.¹ Neque hoc hominum tantum vicium est, sed ipsae leges quoque non carent viciis, etiam cum sunt aequissimae. Ideo opus habent aequo moderatore, qui eas aut laxet aut contrahat 20 pro opportunitate negotiorum. Tolerat tamen Deus vicia ista, ut saltem aliqua politiae forma constet, ut educetur soboles, colatur terra, ut commutentur officia et merces etc. Nam vicia omnia ex rebus et legibus auferre est ipsas politias et leges tollere. Tanto quorundam Iureconsultorum maior insania est, cum primum ad Respublicas et aulas veniunt, volentium omnia 25 resecare ad vivum et conantium Arithmeticam aequalitatem in omnibus constituere. Hoc qui faciunt, pacem turbant. Sed cur non etiam istam pulcherrimam ordinationem procreandae sobolis tollunt, quae sine vicio non potest esse? Atqui prudens Magistratus plus in eo laborare debet, quomodo conservet pacem, quam quomodo corrigat leges. Nam qui hoc faciunt, illud 30 Matth. 7, 3 autem negligunt, vere 'trabem' negligunt et sunt curiosi de 'festuca'. Diversum aut videmus in Dei facto. Etsi enim videt coniugium viciatum esse libidine, tamen non ideo coniugium tollit, non ideo liberorum procreationem adimit. Mavult vicium tolerare, quam conditionem suam tollere. Sic etiam prudens Iureconsultus in politia hoc imprimis spectare debet, quomodo paci et 35 communi hominum tranquillitati possit consuli, ut educatio et alia tum

¹) Sprichw.; s. Unsre Ausg. Bd. 37, 157, 18; Bd. 51, 204, 14.

Hs] sed quare est uxor? finis optimus est benedictionis d_ei. transeant ceterae
 causae vitatae, serventur optimae. Ergo deus propter vitium parentum non
 vult damnare coniugium propter b_onum, quod sequitur. Sed hic plane
 (ad rem) iudicat, quare simus peccatores, quia Ego, non mater, sum con-
 5 ceptus in iniquitatibus, mater mea gestavit me in utero in peccato, me in
 peccatis. Ipsa portavit Embrionem in p_eccatis existentem. Ego non iam
 disputo de vitio coniugii, sed f_ructu ventris. quaelibet mater nutrit impium
 hominem, qui est simpliciter iam peccator, et nulla mater pium hominem
 gestavit praeter Ih_esum. Iste locus in sac_ris l_iteris valde rarus.
 10 Nescimus hunc l_ocum, nisi ex l_ege et promissionibus possimus Syllogizare,
 nos esse pec_ecatores. Nullus apostolorum tractavit praeter Paulum. Quare Röm. 5, 12
 deus fecerit, daß g_he f_einjen weg.¹ Sed puto, quod ista doctrina manaverit
 per patres ad patres. Mose: 'dicis', perdis, 'revertimini, filii.' V_erbum Rf. 90, 3

5 peccato] p_ect 6 über Embrionem steht hominem

1) = das lasse ich dahingestellt; s. Unsre Ausg. Tischr. 1, 436, 18.

Dr] Politica tum Oeconomica officia conserventur. Quodsi qua occurrunt vicia,
 15 ea negligenda sunt potius, quam ut iis motis publica pax perturbetur. Ergo
 neque coniugia neque aliae res bonae propter certa quaedam vicia sunt
 damnandae, sed respiciendum est ad causam finalem. Ea est in coniugio
 procreatio sobolis, in politia est conservatio pacis. Quod si in politia causa
 formalis (leges scilicet) viciosa est, si est viciosa causa efficiens, scilicet
 20 tyrannis (nam sic iam appello), pronuncietur secundum potio_rem causam,
 nempe secundum causam finalem, caeterae negligantur. Sic in coniugio, si
 causa efficiens, ipsi coniuges, mala est, si materia viciosa est, tolerantur hae
 viciosae causae, ut servetur procreatio, pulcherrimum Dei opus et plenissimum
 admirationis. Sed haec obiter diximus. Nunc redeo ad institutum.

25 Hic igitur versus Psalmi nos de causa peccati docet, quare simus
 peccatores. Palam enim fatetur Propheta, se suo proprio, non parentum
 tantum vicio, viciosum fuisse, dum gestaretur adhuc embrio in utero et dum
 adhuc formaretur, ita ut mater sanguine suo in utero adhuc peccatorem
 aluerit, antequam edidisset partum. Idem sentiendum est simpliciter de
 30 omnibus, qui nascuntur et nati sunt et nascentur in hunc mundum, excepto
 uno Christo. Nam quod Ioannes et alii in utero sanctificati sunt, non tamen
 hoc tollit, quod in peccatis non sint concepti, sicut etiam in adultis sancti-
 ficatis spiritu et fide, caro tamen viciosa est. Rf. 1, 15

Atque hic locus de peccato originis unus ex illis insignioribus locis
 35 est, quos ratio nescit. Discitur autem, sicut alii, ex lege et promissionibus
 Dei. Solus autem Paulus ex Apostolis est, qui hunc locum ex professo
 magna gravitate tractavit. Forte autem ideo a reliquis Apostolis praeter-
 missus est, quod haec doctrina per manus quasi posteris tradita sit. Moses Röm. 5, 12

Hs] significat nos coram deo esse ira et mortem ferre propter iram dei et quod
 ꝑf. 90, 8 nostra abscondita i. e. 'peccata ignota' sunt tibi valde nota et propter ista
 1. Mose 3, 6 occidis, et hinc peccata propter pomum in paradiso etc. Qualis ipse est
 secundum carnem, tales nos nascimur. In sacris literis ista nicht expressum.
 1. Mose 3, 15 1. Mose 22, 18 Moses hat's recht verstanden et David. Mose: 'Et semen caput', [xl. 45^b] 5
 'Et in semine'. Ex istis gespinnen.¹ Ergo omnes maledicti sub capite
 diaboli, regno, quod lucerna dei, ergo non est celestis lux, ibi rectitudo.
 Sed nusquam tam clare positum ut hoc loco. Ratio, quare nos debemus
 omnes fateri peccatores et iustificare solum deum, et omnia studia, — quia
 totus mundus aliter sapit, nec Papa nec ego, quamquam diligentissime legi 10
 Biblia. Audimus quidem de originali peccato, Sed in baptismo ista hin
 weg. dicunt: si etiam homo non baptisatus, tamen habet bonam, iustam
 voluntatem. Sic de Angelis: decedentes de coelo amiserunt gratiam, vitam,
 iusticiam, et tamen habent integra naturalia. Iam velle, intelligere, so wer's
 recht; sed velle, intelligere rectum. Manet voluntas, intellectus, sapientia 15

4 nos] non 9 omnia studia mit Strich zu omnes gezogen 11 Originale peccatum r
 1) = abgeleitet; s. Unsre Ausg. Bd. 38, 49, 21.

Dr] quoque attingit hunc locum in sua oratione Psal. 91.: 'Posuisti iniquitates
 ꝑf. 90, 8 nostras in conspectu tuo.' Ibi enim non obscure significat, nos coram Deo
 esse in ira et ferre mortem propter iram Dei, quae inde excitatur, quod
 peccata nostra Deo nota sint. Horum peccatorum et irae Dei causa haec
 est, quod caro haec in Paradyso lapsu Adae viciata est, ut sit perverso 20
 timore et amore erga Deum et seipsum. Haec doctrina, sicut dixi, per
 manus tradita est posteris. Moses tamen et David etiam literis eam manda-
 runt, et post eos Apostolus Paulus. Sine dubio autem hanc sapientiam
 hauserunt ex primo praecepto et ex promissione Abrahamo facta et Adae.
 Ex his enim manifestum fit, quia benedictionem promittunt, hanc naturam 25
 esse sub maledictione et sub regno diaboli, in quo sunt tenebrae, odium Dei,
 diffidentia etc.

Continet igitur hic versiculus causam, cur nos omnes debeamus con-
 fiteri, quod simus peccatores ac omnia nostra studia coram Deo damnabilia,
 solus autem Deus sit iustus. Atque haec doctrina summe necessaria est 30
 in Ecclesia, neque Papa nec Turca eam credit. Nam hoc possum testari
 meo exemplo, me, cum multos annos Doctor Theologiae fuisset, hanc doc-
 trinam nondum scivisse. Disputabant quidem de peccato Originis, sed
 dicebant in Baptismo sublatum esse et extra Baptismum in natura lumen
 esse reliquum, quod si quis sequatur, dari infallibiliter gratiam. Quin 35
 docebant in daemonibus quoque mansisse naturalia integra et tantum gratiam
 eos amisisse. Quis autem non videt, summe contraria haec esse, dicere,
 quod naturalia sint integra et naturam esse peccato corruptam? Voluntas

Ha] in impiis, Schwärmeris, Turcis, das heißen naturalia, sed non bona, non intellectum illuminatum. Naturalia find in peccatis, totus in peccatis conceptus, natus et moriens.

9. Iulii. Audistis istum locum de confessione istius originalis vel cognati nobiscum peccati, quod absconditum toti mundo et non revelatum nostris viribus, speculationibus, sed potius obscuratur, defenditur. Ideo opus est verbo de coelo, quod declaret nobis, cui credentes fatemur sic habere rem, quamquam ratio pugnet cum natura in contrarium. Iste fere fuit locus difficilis et obscurus in hoc psalmo et est principalis locus nostrae Theologiae, sine quo impossibile est, Sacram scripturam intelligere. Sequitur:

‘Ecce veritatem dilexisti in abscondito’: Latinus versus est confusus v. 8 in distinctione, non recte: ‘Incerta’ etc.¹ Est etiam Impia translatio vel generans impiam sententiam. Absit a Christianis, ut eorum doctrina sit

¹) Siehe den Vulgertext, unten im Druck Z. 31f.

Dr] est quidem res naturalis, sed ipsi non simpliciter de velle disputant, sed de velle bonum, idque vocant naturale. In eo error est. Manet voluntas in diabolo, manet in haereticis, hoc fateor esse naturale. Sed ea voluntas non est bona neque intellectus rectus aut illuminatus manet. Ergo si vere volumus de Naturalibus loqui secundum hunc Psalmum et secundum Spiritus sancti modum, tunc vocemus Naturalia hoc ipsum, quod in peccatis et morte sumus, quod corrupta et mala volumus, intelligimus et expetimus. Haec enim cum praesenti Psalmi loco conveniunt et ex eo probari possunt.

Haec satis sint de confessione peccati Originalis seu nobiscum nati, quod tamen toti mundo absconditum est nec revelatur viribus, rationibus aut speculationibus nostris, sed potius obscuratur, defenditur et excusatur. Ideo opus est verbo Dei de coelo, quo reveletur haec naturae immundities seu vicium. Qui verbo credentes, confiteamur haec sic habere, etiamsi tota natura reclamet, sicut cogitur reclamare. Haec huius Psalmi, imo totius Scripturae seu Theologiae difficillima doctrina est, sine qua impossibile est Scripturam recte intelligi, sicut recentiorum somnia probant. Nunc sequitur:

VII.

Ecce enim veritatem dilexisti, Incerta et occulta sapientiae v. 8
tua manifestasti mihi.

Multis nominibus hoc loco Interpres, quisquis fuit, culpandus est. Nam praeterquam, quod membra versus inepte confudit, etiam impiam sententiam generat. Quid enim est, quod vertit: ‘incertam sapientiam’? Absit enim a Christianis, absit a Doctore eorum, Spiritu sancto, ut incerta et

²⁶ Qui AB; quin Erl. Aug.; vielleicht besser: Cui, vgl. Hs oben Z. 7.

Hs] incerta, cum apud eos debeat esse certissima persuasio veritatis et infallibilis lux. Non magis pugnat scriptura quam contra incertitudinem etc.

‘Ecce veritatem diligis in occulto, sapientiam in abscondito doce me’: Hactenus audistis ipsam summam doctrinae, rem, quae fuit huiusmodi, ut agnoscatis nos totos in peccatis natos, viventes et morientes, et iustificetis dei gratiam, qui per hoc glorificatur, dum nos confundimur hoc capite doctrinae. Iam incipit confutationem, contra omnia contraria huius doctrinae, primum genere, [Bl. 46^a] deinde specie contra legem Mosi. Observandum etiam est, in hoc psalmo prophetam loqui de deo filiorum Israel. Nos hactenus deprivati, pessime confirmati, qui putabamus, ista verba dicta confuse ad deum, sicut Turca de deo loquitur. Omnia scripturae verba fluunt a deo revelato, quem possis palpare certo loco, verbis habere alligatum. Sic deus filiorum Israel fuit in Templo Ierusalem, promissionibus, Signis certis fuit, Sicut non constituimus vanum, nudum deum, qui cogitationibus nostris etc., Sed in certis. Iudei relinquentes deum, qui se certis verbis, signis, loco, ibant alius in vallem, etc., et finxerunt et vagati sunt post suas incertas religiones. Ideo hec dico, quia hec habent magnam vim ad intel-

2 (Nihil) Non 7 contra *fehlt* 17 magnam] magnum

Dr] dubia doceat. Nam hic, si usquam alibi, debet esse plena ‘πληροφορία’,
sol. 2, 2 certissima persuasio seu veritas et infallibilis lux, qua Deus per verbum et Spiritum suum munit, confirmat et certissimas reddit conscientias nostras. Quare abiciamus istam ‘incertam sapientiam’, quam imperitus Interpres significat, et quaeramus tum verba tum sententiam hujus loci propriam.

Hactenus audivimus summam doctrinae Christianae, ut scilicet agnoscamus nos totos esse in peccato positos, imo esse peccatum etiam tum, cum concipimur et formamur in utero matris. Qui igitur ad hunc modum agnoscunt suam impuritatem et reiiciunt se in misericordiam, hos consequi misericordiam ideo, quia Deus hac confessione glorificatur et promisit confidentibus in se veniam. Post hanc doctrinam sic absolutam nunc per anthitesin confutationem instituit, qua eos confutat, qui huic doctrinae contraria aut docent aut faciunt.

Observandum autem hic quoque est, quod supra monui, Prophetam non loqui de Deo absoluto, sed de Deo filiorum Israel, qui se certo verbo, miraculis certis, etiam loco certo in Hierusalem revelarat et cuius promissiones patribus factae extabant. Hic Deus non est vagus Deus, sicut Turcae Deum colunt, sed est Deus revelatus et, ut sic dicam, sigillatus, qui certo loco, verbo et signis certis se ipsum circumscripsit, ut agnosci et appraehendi possit, ne vagentur studia pietatis, sicut apud Iudaeos, qui relicto templo et verbo deligebant sibi montana et lucos et tamen volebant videri, quod Deo praestarent cultum. De tali Deo non loquitur David, et operae

H₈] ligendam scrip[turam] S[anctam, quia loqui]tur de deo promissore et se signis
exter[nis et locis se ostendentem, ille includit Christi promissorem. Sic
Christus non excluditur. Si ille incerte cogitaret de deo coeli et ter[rae],
exclu[deret] Christum, Sicut T[urca] disputat de deo et habet vagas cogita-
5 tiones de incerto deo, Ut Papa et omnes sectarii. Ideo videndum, ne
amittendus Christus prae nimia religione.

Dicit ergo: 'Ecce, veritatem diligis': Incipit g[en]eralem illam confu-
tationem, quasi fingat opponentem. Num dicis de his, qui iusti? Num
solus sapis? Ut hodie Pap[a]: Nostri p[atres] num omnes erra[verunt]?
10 omnes ne damnati? et incipit contentio de vocabulo Ecclesiae; non tam
fortiter pro ulla re certat quam pro Tit[ulo] ecclesiae, quia affert secum
iudicium super omnes doct[ri]nas et veritatis et salutis. Ideo non tam
doct[ri]nae repugnant quam huic rei, quod velint dici Ecclesia. Nolunt
errasse. Si irrepserunt multa scandala, abusus, tamen sumus pop[ulus] dei!
15 Sic Iudei fecerunt et Tur[cae]. Quotquot volunt salvi fieri, volunt habere
nomen populi dei, Ecclesiae, et T[urcae] max[ime]. Illi colunt deum, quid
dicis ad Illos? Ut P[aulus] de pharisaeis: laborant di[es] et noctes, 'habent' 88m. 10, 2

5 videndum o ne c aus non 17 laborant] laborat

Dr] precium est id observare, sed loquitur de Deo certo vel promissore, qui se reve-
lavit verbo et promissionibus et signis externis. Talis Deus includit Christum
20 futurum, quia non simpliciter seu absolute Deum intelligit David, sed talem Deum
intelligit, qui per filium secundum promissiones patribus factas salvaturus sit
mundum. Multum igitur interest inter Davidem, cum de Deo loquitur, et inter
Turcam, Iudaeum aut Papistam. Hi enim de Deo vago loquuntur et agunt, quia
hos suscipiunt cultus, qui sunt sine verbo Dei, nec haerent in externis signis,
25 quibus se Deus in Christo revelavit. Hoc autem est plane amisisse Christum.
Ego autem ideo haec admoneo saepius, ne prae nimia religione Christum
amittamus, extra quem non est alius Deus colendus aut quaerendus.

Instituit igitur Propheta hic generalem confutationem, quasi habeat in
conspectu aliquem, qui contra doctrinam iam traditam haec obiiciat: In
30 genere damnas omnes, cum tamen constet multos bonos et sanctos esse,
quorum vita et mores integri et sine querela sunt. Num solus tu sapis?
Sicut nobis hodie obiiciunt in simili argumento: Num soli vos estis Ecclesia?
Num soli habetis Scripturam? Omnis enim contentio est de nomine Ecclesiae.
Id nomen quia affert secum iudicium de religione, de salute et vita aeterna,
35 ideo furiose pro eo adversarii dimicant. Non volunt videri, quod errarint
aut impia docuerint. Et quanquam negare non possint manifestos abusus,
qui paulatim invaluerunt, tamen non ideo volunt de Ecclesiae nomine cedere.
Sic Turca pertinaciter retinet hoc nomen, quod colat verum Deum. Sic
Synagoga. Sic nostri adversarii etiam vi et armis hoc defendunt, obiiciunt

Hs] Zelum d[ei] et legis et student pervenire ad promiss[i]ones patrum multis
ceremo[niis, eleemosynis, pietatib[us]. Turca habet multas orationes,
Monachi asperum vestitum, escam. [Bl. 46^b] Omnes perdit[i]? Wird nicht
anders drauß. Quid de Carth[usianis], Iudeis, qui summa religione se
macerant? Et si hodie induerem cappam, plures convertere[m] quam mea 5
doctrina, quia Mundus vult decipi et converti mendacio, quia hoc spectat:
Ille vestitur grisea tunica et fihet sauer. Magistratus nihil est, fidelis mater
familias nihil est. Daß ist ratio humana, hanc religionem mundi amplecti-
tur, se diversum ostentare quam communis vita. Daß ist religio mundi et
sapientia: Ne videatur maritus esse, femina, ancilla, sed ire in angulum 10
et mirari contra mundum totum, et tamen velle sapientiores omnibus. Daß
sind Monachi, Papistae et Turcae. Turcae non edificant, ergo sunt Sancti,
et a multis abstinent quam Christiani, ergo sancti. Num illi omnes cum
suis studiis peribunt? omnes; quia 'deus es, qui odisti mendacium'¹ etc.
Quicquid est religionum praeter hanc unam, extra confessionem peccatorum 15

zu 3 vor Omnes steht Num vor der Zeile am Rande 13 A c aus sunt
14 odisti] odis

¹) Luther zitiert hier den Text; vgl. im Druck unten S. 389, 21f.

Dr] cultus suos et gloriantur, sicut Paulus de Iudaeis dicit, 'se habere zelum'
et studere vigiliis, eleemosynis, sacrificiis, orationibus, caeremoniis, asperitate
victus et aliis pervenire ad promissiones patribus factas. Haec, inquam
(obiiciunt nobis), an non sancta et bona sunt? Cur igitur dicis omnes esse
peccatores? Cur omnes pronuncias damnationi esse obnoxios? 20
Respondet igitur in hoc versu fides et Spiritus sanctus, hanc esse
sapientiam mundi, non esse sapientiam Dei, Ideo nihilominus veram manere
hanc Universalem, Omnes esse peccatores. Mundus enim sic iudicat, esse
sanctitatem, si sordide vestias, si duro victu affligas corpus et te maceres,
si angulum aliquem quaeras semotum a frequentia hominum et turbulentis 25
negociis atque ibi aliquid insolitum instituas. Haec mendacia et fucatam
hanc sanctimoniam intelligit caro et admiratur. Ideo fit etiam, ut aspera
vita et insolitis moribus longe citius homines capiantur quam sana doctrina
et verbo. Coram mundo enim nihil sanctum est, nisi quod quam longissime
a communi consuetudine vitae discedit. Hinc coelibatus, hinc monasteria, 30
hinc monstrosa illa vestitus et victus ratio. Hinc innumerae aliae stulticiae
profluxerunt, non apud nos solum, sed et apud Iudaeos olim et hodie apud
Turcas, qui prodigiosissima quaeque comminiscuntur et faciunt, ut singu-
larem opinionem sanctitatis apud suos colligant. Quanquam nihil opus est
a Turcis petere exempla. Cucullatum monachum inspicere et recte excute, ibi 35
et miraberis et ridebis ea, postquam de vera et Christiana sanctitate recte
eruditus es, quae adversarii nostri magnis titulis ornant et praedicant, imo

Röm. 10, 2

H₈] et glorificationem dei, quicquid praeterea geritur, est hypocrisis. Ergo 'veritas' accipe pro sua tota latitudine, Non veritatem in verbis, sed omnia, quae in nobis, quae vivimus, dicimus, cogitamus, sunt vera solida, non fallacia, quibus non solum non fallamus mundum, sed nec nos. Politica veritas, quod aliquis vir Civilis, qui sit fucate, re vera ein *schalck*, qui est malo ingenio, Tere[n]tius. Daß ist politica, ut sic vivas, ut sentis, ut Pompo[n]ius, Aristides, Soc[r]ates, Catho, qui daß ding mit ernst gemeint, remp[ublicam], Catil[ina] falso; qui sine fraude prospicere reip[ublicae], daß ist veritas politica Aristotelis. Apud gentes etiam reperiri b[on]us, fidelis mercator, qui non ho[m]ines betruget. Unser Herr Gott hat an der veritate nicht genug; requirit eam, sed tamen non integra. Est altior quam; mundus ignorat, quae est 've[ri]tas in abscondito'. Politica praestatur ab hominibus, aut si non, iudicatur et docetur, ut Ar[istote]les, Cicero. Et totus mundus quaeritur, quod mundus sit in mendacio et fraude; illam potest ratio humana intel[li]gere, [Bl. 47^a] sed hanc non capit, quae est 'veritas in abscondito, myste[ri]o'.

4 non (2.) fehlt 8 prospicere] perspicere

Dr] propter quae coniugia et civilia officia negligunt tanquam impedimenta suae sanctimoniae. Hi igitur sunt, qui, cum audiunt Universalem hanc, quod omnes sint peccatores, plenis buccis obiciunt vitam et observantias suas: Num, inquit, omnes nos damnabis? Num nos obicies omnes Sathanae?

Ita, inquit Propheta, damno omnes vos cum omni vestra sapientia, cum sanctitate et iusticia vestra omni, Quia tu es Deus, 'qui diligis seu exigis absconditam veritatem'. Ita enim sonant verba in Hebraeo: Non diligis mendacium, hypocrisim et fucum. Ergo vocabulum veritatis simpliciter praecidit et damnat, quidquid praesumitur extra hanc doctrinam, item quidquid operum et iusticiae esse potest apud Turcas, Iudaeos, Papistas extra verbum Dei, istas omnes iusticias et sanctitatem istam simpliciter vocat mendacium, quod non solum non diligit, verum etiam summe oderit et execretur Deus. Neque enim vocabulum Veritas ad verba tantum referendum est, sed in genere ad omnem vitam, ut, quicquid dicimus, cogitamus, vivimus et sumus, sit certum et verax, quo non solum non fallatur mundus, sed ne nos quoque.

In mundo quoque est veritas politica, quae verbis et vita praestatur. Sed ea eiusmodi est, ut multa habeat admixta vicia. Sic Pomponius Atticus, Aristides, Socrates fuere homines veraces et sine fuco. Sic multi inter gentes fuere veri coniuges, qui fidem datam uxoribus egregie praestiterunt. Sic invenias alicubi mercatorem veracem. Hanc politicam veritatem Deus requirit et quotidiana exempla ostendunt, non impune esse, si quis aliquid contra civilem veritatem faciat. Sed neque pura est haec veritas, si spectes iudicium Dei, haerent enim in ea multa foeda vicia, et Deus longe maiorem

Hs] Mahomet, pono casum, quod verax politice, tamen omnia, quae egit, fuerunt
 241f. 3, 6 'mendacium'. Ego scio, quod fui veraciter Monachus, ut Paulus: 'sine
 culpa in lege', *war mein ganz er Ernst*, irasebar et indignabar, si transgredi
 videbam ordinem. Pono, quod sim tam verax aliquis, tamen mea veritas
 hypo[crisis fuit; latebat, tamen me non potui iudicare, donec revelabatur illa
 veritas, quae 'in abscondito', *da zu unser Herr Gott lust zu hat.* 5

'Diligis': provocat hoc vocabulo odium. Alii Sancti, qui incedunt in
 Zelo legis dei laudabiles et sperant se diligere deum et obsequi deo etc.,
 Illi habent hanc fiduciam maximam, se diligi a deo. Putant suas religiones
 esse delitias dei. Ideo Emphasis in vocabulo: 'Diligis', quasi dicat per
 Anthithesin: quam execraris, quam divino odio odis istos superbos Sanctos,
 qui incedunt in religione ficticia et iustitia civili, quia iam scio, quod tibi
 maxime displicet. Fortissima confutatio, simul tamen doctrina et eruditio.
 Nostra consolatio, qui habemus veritatem, qui docemus, fatemur totos peccatores
 natos, viventes in peccato. Non possumus statuere, quod deus nos 15

4 veritas o 9 a fehlt

Dr] veritatem requirit; ideo addit: 'Tu diligis eam veritatem, quae in abscondito
 est', quasi dicat: Veritas politica, quae in mundo est, potest praestari et
 intelligitur saltem ab hominibus. Ideo Aristides, Pomponius magni nominis
 fuere inter suos. Econtra audimus quotidianas querelas de perfidia, mendaciis
 et fraudibus, quibus homines inter se utuntur. Sed illa veritas, quam Deus
 diligit, ea non est ita exposita oculis, sed est in abscondito et latet. Ergo
 Machomet, etsi politice fuisset verus, tamen coram Deo fuit mendax. Ego
 etsi vere et sine fuce monachus fui (pono enim me saepe in exemplum, sicut
 241f. 3, 5 Paulus se vere Pharisaeum fuisse scribit), tamen coram Deo fui mendax
 propter superstitionem et hypocrisin, quam non videbam, latebat enim abs-
 condita sub specie sanctitatis (sicut etiam veritas abscondita latet), donec
 per verbum argueretur, et revelaretur veritas haec abscondita. 25

Ad tales respicit Propheta, cum dicit: 'Diligis veritatem in abscondito',
 quasi dicat: Illi alii fucati sancti, qui incedunt in zelo legis irreprehensibiles
 et sperant se diligi, qui pro iusticiis suis parati sunt mori et putant se ac
 studia sua esse Deo in deliciis, hi sunt, quos extreme odisti divino et in-
 superabili odio, quia tu tantum diligis absconditam veritatem, istos hypo-
 critas et superbos sanctos, qui incedunt in religione ficta, non diligis. Ad
 hunc modum cum confutatione doctrinam et consolationem David coniungit.
 Nam nos, qui veritatem Dei gratia habemus et confitemur nos esse peccatores,
 Deum autem iustum esse, non possumus ita plene statuere nos a Deo diligi,
 sicut isti in mendaciis positi statuunt et pleno ore iactant se diligi. Imo
 cum videmus multitudinem impiorum ita prae fractam esse et sic praesumere
 de iusticiis suis et Dei dilectione, saepe deiicimur animo. Sed hoc facien- 35

Hs] dilig[it]. Et quando vid[emus] impios tam securos, gaudentes in sua iniustitia, terremur, ut posset quis d[ic]ere: es¹ [feh] [falsch]. Ipsos contemnere videmus peccatum. Tu odis fucatos istos tam in doctrina quam vita quam religione quam pietate. Eorum veritas summum mendacium, religio impietas. Sed
 5 Nos sentimus peccatum, illi non, ideo non terrentur, non habent afflictam conscientiam. Ego, qui sentio, vexor et deum me odisse.² Et tamen res veris[sima], quod confitentes peccata deus diligit, quia ibi confessio et fides verbi, quo declaramur peccatores, i. e. veram illam cognoscimus doctrinam, scilicet qua docemus confiteri coram te simpliciter peccatores, hoc placet
 10 tibi. Sed natura Abhorret dicere. [Bl. 47^b] Si merum peccatum, tum deus deiciet me ad inferos! Non veraces peccatores perdit, sed qui pugnant contra hanc cognitionem, quia deus est, qui promisit filium missurum contriturum caput, vult nos salvos fieri a peccatis. Ideo requiritur, ut agnoscas te damnatum et morti aeternae addictum. Das heißt 'veritas in abscondito',
 15 theologica, non politica, quam nemo scit deo valde gratam. Sic in alio psalmo: 'Dilexisti iustitiam et perdes omnes, Non volens' etc. Impius: 'Gott [feh] ^{Bl. 5, 5, 7} ^{Lut. 18, 11 f.}

4 Sed c aus Si 6 odisse] odire 15 gratam] grata

1) Nämlich unsere Lehre. 2) Erg. puto.

Dr] dum erat potius, ut laeticias et triumphos istos contemneremus et statueremus, eos esse ceu stercora in oculis Dei et abominationem, quia Deus fucum tam in doctrina quam vita odit. Ergo hypocritarum pietas est summa impietas,
 20 eorum veritas est summum mendacium. Contra, qui sentiunt infirmitatem suam et agnoscunt peccatum, hi sunt in veritate. Cur igitur pavent? Cur non confidunt, cum hic audiunt dici: Tu Deus es, qui diligis veritatem absconditam? Utrunque igitur perverso modo fit: Fucati sancti praesumunt de dilectione, cum sint in odio, Econtra, qui in veritate sunt, qui credunt et
 25 confitentur, secundum quod audiunt in verbo Dei, quod scilicet sint peccatores a tempore conceptionis et quod solus Deus iustus sit, hi de dilectione dubitant et metuunt iram, quia natura aliter non potest cogitare, cum videt peccatum suum, quam quod Deus peccatores oderit. Haec est sapientia nostra. Sed David aliam sapientiam docet, coelestem nempe, quod Deus
 30 peccatores veros non abiicere, sed diligere velit, Econtra, qui hanc confessionem impugnant et nolunt esse peccatores, eos mendaces esse et Deum odisse eos. Nam cur paveat peccator aut cur iram metuat, cum Deus miserit filium suum, ut pro peccatis satisfaceret? Non igitur de iusticia nobiscum vult disceptare, sed hoc requirit, ut agnoscamus nos esse peccatores. Haec
 35 agnitio seu confessio est veritas, non Philosophica, quam audit et videt ratio, sed Theologica et abscondita, quam tantum videt et audit spiritus. Igitur Deus veritatem hanc diligit, contra, quicquid non est in hac veritate, hoc odit, sicut alibi dicit: 'Non volens iniquitatem tu es, Deus'. Pharisaeus igitur, Bl. 5, 5

Hs] gelobt, toties ieiuno' etc., ergo sum pius, non peccator. Tu es, quem deus abominatur, quia deest tibi 'veritas in abscondito'; concedo eam tibi in publico, sed nihil ad hanc. Idem est, quod sequitur:

'In obscuro sapientiam doce me.' Est eadem sententia. Ad hunc
Röm. 1, 25 1. Cor. 2, 8 Matth. 11, 25 2. Moje 34, 30 Eccl. 28, 2 Dr] Suf. 18, 11 f. 20
 versum allusit, quando dicit de 'veritate dei'. Item 1. Cor. 2.: 'In abscon- 5
 dito, quam nullus principum', Imo sapientia mundi est inimica huic, non
 potest ei subiici. Sic Christus Matth. 11.: 'Revelasti, Abscondisti a sapientibus.' Clarissime habes differentiam. Non dicit: 'abscondisti hoc a stultis', sed: 'a sapientibus et intelligentibus.' Et Paulus non dicit, quod inanes non intellexerint hanc sapientiam, sed 'principes mundi', apud quos est 10
 sapientia, si non in personis, tamen in consiliis, quia debent imperare. Isti omnes sapientes, quicquid est lucis, nihil intelligunt de hac sapientia. Ideo dicitur 'sapientia in mysterio abscondita', quae non revelata sapientibus; nobis revelata per spiritum sanctum, ut sciremus. Et hoc experientia, quare damnant nos hereticos etc. Ipsi hanc sapientiam non vident, quia 15
 est in abscondito. Oportet nos esse patientes hanc sapientiam stultissimam hominum, quia diabolus excecavit eos, Ut Iudei non potuerunt videre
 Mosen. Ipsi habent locos Eccl. 55.: 'Remittite et' etc.; quae sonant de operibus nostris, colligunt, sed nesciunt, quid bonum opus et quomodo

4 über obscuro steht tate [d. h. es ist zu lesen: obscuritate] 5 hinter allusit nochmals ad hunc versum zu 14/15 Dux Georgius r

Dr] cum ieiunia et virtutes suas commemorat atque ideo se Deo placere statuit, 20
 fallitur, quia Deus diligit veritatem in abscondito. Etsi igitur Politica veritas adest, tamen nisi accedat haec Theologica, nihil nisi odium et ira Dei relinquitur.

'Incerta et occulta sapientiae tuae' etc. Tu sic redde: 'In obscuro vel absconditam sapientiam doce me'. Est autem eadem sententia cum superiore, 25
 sapientia enim et veritas sunt idem, sicut Paulus quoque eadem significatione
Röm. 1, 25 1. Cor. 2, 8 Matth. 11, 25 2. Moje 34, 30 Eccl. 28, 2 Dr] Suf. 18, 11 f. 20
 utraque utitur: 'Detinentes veritatem Dei in mendacio', Rom. 1., et in
 Corinthiis: 'Sapientia in mysterio abscondita', hoc est, quam nullus cognovit, cui ratio non potest assentiri ac subiici, sicut Christus dicit Matth. 11.:
 'Abscondisti ea a sapientibus et revelasti parvulis'. Non vocat absconditam 30
 a stultis et simplicibus, sed a principibus mundi, ab optimis et sapientissimis, ut nihil de hac sapientia intelligant. Ergo manifesta causa est, cur tum veritatem tum sapientiam absconditam vocet, nam experientia id satis docet. Cur enim Principes mundi, cur Pontifex et Episcopi Euangelion nostrum persequuntur, nisi quod est abscondita doctrina haec, quam non possunt videre 35
 et ferre? Sicut Iudaei faciem Mosi radiantem ferre non poterant. Postea hebetes suos oculos in Scripturam coniiciunt et colligunt mutilas ac non
 sane intellectas sententias: 'Remittite, et remittetur vobis', 'Deus creavit

Hs] fiunt, [31. 48^a] tanquam insipientes, et excecant et indurant se iis locis. 'sapientia' et 'veritas' idem, quod cognosco deum et meipsum. quomodo? ut auditum, quod deus promisit se redempturum omnes, qui sentiunt se peccatores erga se, et quod nulla salus nisi dicendo cum propheta: 'Tibi
 5 peccavi, agnosco peccatum meum, in peccatis natus', Et tu istis peccatoribus promittis salutem et gratiam. Ista est sapientia abscondita et ita, ut, si praedicetur, Inculcetur, tamen abscondita, quia ratio humana *tan nicht hin¹ an fomen*, ut dicat se peccare in omnibus, quae facit. Tamen sum consul, praedicator, — Num omnia erronea? Deus non tam crudelis, ut sineret nos
 10 errare, Turca. Oportet illa etiam bona esse! Veracia sunt, bono Zelo facta, sed non secundum 'sapientiam', hoc, quod bonum coram hominibus, malum et erroneum coram deo. Est sapientia in aperto et publico. Sic ego et nos, cum audimus viventes in carne, Non possum dicere: Ego scio, quod diligis me et letaris super me, quoties hoc dica[s. etiamsi sensero peccatum,
 15 tamen scio te optime favere, quia tu diligis eos peccatores, qui metuunt et

5 natus] natis [*Endung ist veranlaßt durch peccatis*] 6 promittis] promittitis

¹) S. oben S. 376, 17.

Dr] hominem rectum et reliquit eum in manu consilii sui'. Huiusmodi sententias stulte urgent et insipientiam suam toti mundo testatam faciunt.

Haec igitur est veritas, haec est sapientia, quod cognosco Deum et me, quod Deus promiserit se redempturum omnes, qui sentiunt se peccatores
 20 esse, et quod nulla sit salus, nisi dicamus cum Propheta: 'Tibi soli peccavi et malum coram te feci, In peccatis conceptus sum' etc., hoc est, nisi statuamus damnatum et malum esse, quicquid ratio et voluntas est in homine. Atque haec sapientia et veritas est in occulto seu abscondita, quia, etiam cum docetur, tamen non creditur nec capitur a mundo, imo nos ipsi saepe
 25 contra hanc sapientiam pugnamus nec possumus in totum abiicere fiduciam nostrorum operum, sed sentimus, Etiamsi saepe erremus et labamur, tamen nos non errare in omnibus coram Deo. Alius se putat reprehensione carere, quia sit bonus maritus, alius, quia sine dolo in contractibus agat omnia. Turca etsi dubitare cogatur de sua religione, tamen Deum non putat tam
 30 esse crudelem, qui omnes alios perdat et nos Christianos solos faciat sapere, praesertim cum ipsi, quod ad externos mores attinet, satis [Bg. H] asperè vivant. Haec bono zelo dicuntur et cogitantur, sed sunt veritates in publico, in abscondito autem sunt mendacia. Tolerat autem Deus hanc politicam veritatem et etiam ornat praemiis propter publicam pacem, quia alioqui haec
 35 societas et vita non posset consistere, et tamen coram Deo ac in iudicio Dei haec politica veritas nos non sublevat sed oportet adesse veritatem et sapientiam illam occultam, ut confiteamur nos esse peccatores et tamen erigamus nos iterum, cum mors, conscientia et sagittae diaboli sentiuntur, et dicamus: 'Tu diligis veritatem in occulto', hoc est, diligis confitentes peccata

^{Hs]}
Matth. 9, 12 f. sentiunt peccatum, quia illis salutem et vitam eternam promisit: 'Sanis non opus medico, iustis non opus poenitentia, sed econtra.' Ideo nos ipsi non credimus. Ideo manet sapientia in abscondito coram toto mundo, etiam in nostra carne; ratio wird toll et toricht¹ drüber. Si caro non
Röm. 7, 23 resisteret huic sapientiae, essemus in celo et paradiso, sed 'claro militat, 5 captivat' in sapientia carnis: Deus Oeconomum non exaud[it], est tyrannus peccatoribus. Sic ratio et conscientia, inde fit turbatio et inquietudo animi.

Est etiam confutatio et eadem sententia, quod ceterae sapientiae sint sapientiae, sed in publico, fucata, impia coram deo, et eo maxime, quod addit sibi fiduciam et credit se placere ista sapientia. [Bl. 48^b] Papa bene rexit, redegit rusticos et principes in ordinem et tremefacere potuit orbem 10 terrarum una schedula, — sapientissimum regnum, Ratio cogitur tremere et revereri maximo consilio constitutum. Sed si talis Monachis est sapientia, sed coram deo est diaboli motus, quia sperant se habere sapientiam, placere deo. Extra hanc veritatem, quam confessionem et sapientiam², qua 15 tu³ solus sapiens, quicquid docetur, vivitur, est damnatum, quia tu non

8 über ceterae steht religiones 10 nach placere nochmals se 16 sapiens] sapies

1) = verrückt, wütend. 2) Erg. nos dicimus. 3) Nämlich Gott.

Dr] et credentes promissionibus tuis, quod talibus velis esse misericors. Atque etiam in hac parte est sapientia et veritas illa occulta, quod animi non possunt se erigere, ut in peccatis suis credant se diligi. Ad hunc modum et nostra conscientia et mundus arguunt, hanc sapientiam in utranque partem 20 valde absconditam esse. Nisi enim etiam in credentibus ratio huic sapientiae resisteret, nihil obstaret, quin haec vita nobis Paradysus esset, plena gaudio et leticia. Sed caro etiam in sanctis manet caro et reclamat spiritui et verbo ac sentit Deum peccatores non solum non audire, sed etiam odisse. Haec
Röm. 7, 23 est sapientia carnis, ut saepe iam dixi, 'militans' contra hanc absconditam 25 sapientiam spiritus.

Est igitur hic versus confutatio quaedam, quod caeterae quidem sapientiae et veritates in mundo sint manifestae et publicae ac coram mundo fuco suo vendibiles, sed coram Deo impiae et mendaces et stultae, maxime si fiducia aliqua accedat, Hanc autem solam et veram veritatem 30 esse, sed absconditam, confiteri, quod solus sit Deus iustus et nos peccatores et quod peccatores agnoscentes suam miseriam et confidentes misericordiae non velit abiicere pro merito, sed ex gratia salvare. Extra hanc veritatem quicquid docetur, creditur, vivitur et geritur tanquam ad salutem aeternam meritorium aut promotorium, ut sic dicam, est damnatum, quia Deus tantum 35 diligit sapientiam absconditam et coelestem. Sic enim dixi textum reddendum esse, ut non sit 'incerta' sapientia nostra, sed certissima, et tamen mystica seu in mysterio abscondita, quam ratio non intelligit, nisi a Spiritu

Hs] diligis an den euserlich[en] iustitia, sapientia, sed in veritate abscondita et sapientia oc[culta]. Ideo sol[s] nicht heissen 'incerta', sed certissima sapientia est, quam ratio h[umana] non capit, quia omnes sapientiae humanae sunt incertae. Mundus est 'procella fervens maris', ut Esa. Leges hodie valent, 3cf. 57, 20
 5 cras non, mutantur mores. Sic sapientia mundi. Nostra est certa, quia est extra mundum, sed coram deo certa, stabilis et firma. — Quare iam incipit petere? vertit totum psalmum in preces. Nisi iam haberet, non posset petere. Qui potest plena f[ide]ucia dicere: 'Tibi' etc., 'in abscondito', habet fidem, quia sunt verba fidei et istius Confes[sionis]. mundus audivit se natum
 10 in originali p[ec]cato, sed non credit, alioqui desperaret, quia ratio: si, ergo non spes salutis. Ideo recta sapientia in abscondito. Natura pii plus sentit irae, iudicii quam redemptionis etc., Impius fere nihil irae, sed favorem. Monachus iactat suam gloriam simillimam Christi. Ideo pius, cum ceperit apprehendere hanc sapientiam, non potest cessare a precib[us]. Zacharias: Eccl[esiasticus]. 12, 10
 15 'precum'. Si credit se peccatorem et deum iustificatorem, tum sentit p[ec]-

5 certa] incerta 8 abscondito] abscondita 10 si mit Strich zu originali gezogen

Dr] sancto illustretur. Ad hanc sapientiam si mundi sapientias conferas, videbis eas incertas et fluctuantes esse instar maris. Quid enim in mundo stabile aul firmum est? Nostra autem sapientia ideo stabilis est, quia est extra mundum in Deo posita et verbo eius.

20 Sed hic id quoque monendum est, alteram huius versus particulam esse ceu precatiunculam. Nascitur autem inde quaestio: Cum hanc absconditam sapientiam iam ante habeat, cur eam petat. Nam qui potest canere: 'Tibi solum pecco, tu autem solus iustus es', iste profecto hanc mundo 2. 6 absconditam sapientiam iam habet et novit, non solum quod ad cognitionem
 25 peccati attinet, sed etiam quod attinet ad cognitionem gratiae, nam alioqui desperaret. Cur petit igitur? Cur dicit: tu absconditam sapientiam mihi notam facies, cum iam antea eam habeat notam? Respondeo: Pius plus peccati quam gratiae, plus irae quam favoris, plus iudicii quam redemptionis sentit. Contra impius fere nihil irae sentit, sed sic est securus, ac si nulla
 30 usquam ira, nullus usquam vindex iusticiae Deus esset. Hoc autem in illis maxime accidit, qui aliquam religionis speciem sequuntur, sicut Franciscani impie gloriantur suam religionem vitae Christi similimam esse, ideo in ista securitate nihil orant. Econtra pius, quanto sentit magis suam infirmitatem, tanto in oratione magis est assiduus. Ingreditur enim simul cum ista sapientia
 35 continua oratio. Quia enim sensus peccati non cessat, ideo etiam gemitus et oratio non cessat, qua petitur perfectio huius sapientiae. Haec oratio non est 'Battologia', sed ardens desyderium contra illam pugnam carnis, quam Matth. 6, 7 sentimus, ut, sicut abundat sensus peccati, ita etiam abundet sensus gratiae et consolatio spiritus. Ideo etiam in Zacharia coniungitur 'spiritus gratiae et Eccl[esiasticus]. 12, 10

Hs]catum et non cessat gemitib[us. Primitias habet etc. Non tantum habeo, 5
 Matt. 6, 7 quantum vellem. Ideo ista cogitatio bringt orationem mit, illam veram, non
 'Multilo[quium', [2l. 49^a] ut potest man an staunen, Scilicet: velim lib[enter
 credere ex corde, utinam nulla in me pugna carnis! donec sentimus p[ec]cati
 morsum, non cessat gemitus. Et haec ratio, quare pii semper loquuntur, quasi
 non hab[er]ent gratiam. Et sunt verba non pec[catoris sed Sanctis[simi viri,
 quia agnoscit p[ec]catum suum. Veraces S[an]cti, qui habent veritatem in
 2ut. 18, 13 abscondito, sic loquuntur: 'Propicius mihi pec[catori.' Et nisi haberent iam
 propicium deum et r[emissionem] p[ec]catorum, non possent hec verba dicere,
 2ut. 18, 12 sed sicut phar[isaeus: 'Ieiuno bis.' Hoc ideo dico, ut non relinquantur scru- 10
 pulus, quare ille petat, quasi impius possit impetrare, sed pius, qui hat
 gustum huius doctrinae; iste provocat maiorem sitim, mundus, cl[ar]o, dia-
 2öm. 8, 26 b[olus] resistit. Ideo manet ibi 'gemitus' cordis, quem nullus homo potest
 'exprimere'. Maior ille gemitus etc. Coepi gustare illam sapientiam, da, ut
 2hil. 3, 12 fest 'ergreiffe'. Ibi vides eum confiteri istam maliciam cl[ar]nis. Mundus non 15
 sentit etc. In aliis videt omnia, impietatem etc. Sed cum seipso habet
 auch zuthun, quod non potest credere.

V. 9 'Asperges': Confutavit hoc genere quidquid religionis, sapientiae
 extra Christum. Iam ad spiritualia it et greiff[et] dem Mose h[un] den bard.¹
 4. Mose 19, 9 Numeri, Ubi mandatum occidi vacca[m] rufa[m] et eius cineres colligi, qui 20

2 vellem c aus vellet 3 ut vor der Zeile 12 gustum c aus gustus 20 vac-
 ca[m] vaca

¹) Sprichw., = rügt, korrigiert; vgl. Unsr. Ausg. Bd. 17, 390, 18.

Dr]precum'. Pii enim semper loquuntur, quasi sint peccatores, sicut sunt etiam,
 sed quia in veritate sunt, diliguntur a Deo et sunt in gratia. Hic autem
 sensus gratiae quia infirmior est propter carnem, ideo etiam cum habent
 remissionem peccatorum, tamen remissionem peccatorum orant et gemunt.
 2ut. 18, 11 Contra securi peccatores dicunt: 'Ago tibi gratias, quod non sum sicut 25
 caeteri', sicut ille apud Lucam.

Haec est causa, cur pius petat gratiam, qui iam coepit esse pius et
 habet gustum huius doctrinae. Hic gustus provocat maiorem sitim, nam
 animi nondum acquiescunt in primiciis spiritus, sed libenter haberent pleni-
 2hil. 3, 12 tudinem, sicut Paulus dicit: 'Nondum appraehendi necdum perfectus sum, 30
 sed sector, si appraehendam, sicut appraehensus sum', Philipp. 3. Ad hunc
 modum David hic etiam facit, quasi dicat: Scio te diligere istam veritatem,
 quam in me coepisti, fac modo, ut certius appraehendam et ne dubitem.
 Confitetur enim maliciam carnis nostrae, quod, etiamsi mundus cum molestiis
 et occupationibus suis non esset, tamen nos ipsi nobis adversamur et pugna- 35
 mus contra hanc sapientiam. Nec vult caro nostra id credere et ei assentiri,
 quod docemus et dicimus.

Ha] cinis immersus aquae, — erat benedicta, quae reservabatur apud sacerdotes; et Pap[istae hinc; haec fuit Iudeis necessaria, Ubi, quotiescunque pollutus, 4. Mo]se 10, 12 spergebat se ista aqua. Sic nos fecimus mit quotidianis pec]catis. In Exo. 2. Mo]se 24, 8 mit dem sanguine. 'Si vitulae sanguis', In Eb]raeos. In Iudais]mo nhemen Hebr. 9, 13
5 fie hyso]pum cum lana et omnia utensilia spargebant. Da]ß wird er hie her ziehen et wird dem legi in da]ß maul greiffen¹ et significare, quae legis fuerit aspersio.

[Bl. 49^b] 16. Iulii. A]udistis prox]imo versu, quomodo spiritus d]ei damnet in universum omnes iusti]tarios, sapientes, veritates et stult]itias; unam
10 illam veritatem, quae est in abscondito, et sap]ientiam, quae est in myst]erio. Sic tractandum est p]eccatum, ut non quaeratur remedium nec pax con]scientiae ullius speciei, generis. 'Ne]que ex vol]untate c]arnis' etc. Quidquid poterit Job. 1, 13 vir, sua S]anctitas, sap]ientia nihil ad rem, quia ipse dilig[it sap]ientiam in abscon]dito, abscondita univer]sa sap]ientia, intellectus. Iam descendit in
15 par]tem, ad iustitiam illam S]pecialem, quae est legis d]ivinae. Illam etiam refutam]us sicut illam generalem iusticiam quantumcunque. Mera toni]trua, quae absterre]re debent a iusticia Monach]orum et fanati]corum hominum, ut Sac]ramentariorum et Anab]aptistarum.

'Asperges' etc. J]h weis wol, qui rein sol werden et nive albior: si
20 tu me asperseris. Nota est hist]oria in lege M]osi de aspersione, Exo. 15., 2. Mo]se 29, 21

8 damnet] dā—t 14 abscondita] absconsa

¹) Vgl. S. 396, 19.

Dr]

VIII.

Asperges me, Domine, Hysopo, et mundabor; Lavabis me, et v. 9
super nivem dealbabor.

Hactenus in genere damnavit Propheta omnes iusticias, sapientias et
25 veritates et praetulit illam unicam veritatem, quae est in abscondito, seu sapientiam, quae est in mysterio, quae confitetur peccata et sperat misericordiam Dei iustificantis peccatores, sicut Iohan. 1. eadem sententia est: 'Quotquot eum receperunt, his dedit potestatem filios Dei fieri, his qui Job. 1, 12 f. credunt in nomine eius, qui non ex sanguinibus, non ex voluntate carnis,
30 non ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt.' Ibi in universum damnat, quicquid ratio et quicquid vir, hoc est, quicquid omnes homines sua natura et viribus suis, sine spiritu sancto praestare possunt, et relinquit tantum fiduciam in nomine Iesu. Huic generali confutationi iam subiicit confutationem specialem iusticiarum legis seu Mosi, quod aspersiones Mosaicae nihil
35 sint nec Moses recte aspergat eos, quos vult sanctificare, sed alia longe potiore aspersione opus esse.

Habuit lex varias aspersiones, quae fiebant cum Hysopo et lana, sicut notum est ex Exodo, ubi Sacerdos et omnia utensilia sacra aspersione quasi 2. Mo]se 29, 21 consecrabantur. Eius consecrationis haec fuit causa, ut non solum dicata

- Hs] Ubi M[oses aspergebat vestes, vasa et lib[rum legis cum taber[naculo, et erat ibi aspersorium, hysopus, lana, coe[co involutus. Qu[ia] h[ic] sanctificare taber[naculum, significabat sanctificationem istorum vasorum et libri et receptionem in sanctimoniam dei, ut essent sine proph[an]atione, quidquid praeterea ipsi sparg[er]ent, sacrificarent in montib[us], vallib[us], erant omnia 5 prophana. hoc 1 tab[ernaculum] erat S[an]ctitatis istius, vasa s[an]cta et consecrata, quia mandatum dei: consecra! ideo deb[eb]ant habere tantum ista sacra, et nulla; fuit ein pulchra maiestas, colere istum taber[naculum], vasa propter mandatum dei, ut nulli liceret limo etc.; etiam Reges non ausi attingere;
2. R[om]n. 15, 4f. Az[aria] percussus lepra. Et tamen hic dicit, quod non sanctificaverint etc. 10 Aspergebatur etiam cinere rufae vaccae, quae fuit, ut apud nos, ut aqua benedictionis, per quam delerentur peccata venialia et post contritionem et Confessionem reatus mort[alis] peccati. Aquam consecrari non est malum, sed eis tribuere, quod deus non tribuit suis sanctificationibus, hoc est
1. 1. Tim. 4, 5 impium. P[aulus] commendat: 'Sanctificatur' etc., etiam uxor et coniug[ium], 15 p[an]is et vinum, vestis, corpus sanctificatur, sed non ibi r[em]issio peccatorum. Si comed[itis] et bib[itis], post benedicite, non r[em]issionem peccatorum accipis etc. Ideo tribuere r[em]issionem peccatorum, si asperseris te aqua, hoc est additum diab[olicum]. Alioqui [21. 50^a] non impugnaremus. Quare non tribuere placet in papa[tu], Si d[iv]ina consecratio, quae mandata 20

10 (Erat) Et

- Dr] sacris usibus in profanos usus non converterentur, sed ut populus sciret, in tabernaculo omnia sancta et consecrata esse atque ideo alia sacrorum loca omnia prophana duceret et fugeret. Haec consecratio vasorum praecipua causa fuit, quae apud Simias nostras, hoc est, Papam Mosi exemplo consecrantem templa et vasa nullum plane locum habet, praeter hoc, quod stulta 25 imitatione, non ex certo Dei verbo instituta est.
4. M[ose] 19, 9 Aliud aspersionis genus est Num. 19. 'ex cinere vaccae ruffae', quam vocarunt 'aquam expiationis'. Unde Simiae nostrae aquam benedictam in Ecclesiam invexerunt, quam ceu alterum Baptismum commendarunt hominibus ac tribuerunt ei vim aliquam ad peccata venialia abluenda et fugandum 30 daemonem. Inde mille superstitionum formae enatae sunt, quas delirae aniculae confluxere. Etsi autem creaturam benedicere simpliciter malum non
1. 1. Tim. 4, 5 est, 'sanctificantur enim omnia verbo' et sanctis omnia sunt sanctificata, tamen ea insignis impietas est, tribuere sic sanctificatis creaturis, ut aquae, sali etc., aliquam iustificationem. Quia, si illa in lege divinitus mandata consecratio 35 non habebat fiduciam aliquam remissionis peccatorum aut conscientiae consolationem, sed tantum erat ritus ad externam sanctificationem institutus, ut esset differentia inter vasa sancta et profana, quid tribuimus Papistarum consecrationibus sine verbo, sine causa omni confictis? Istius populi religio

- Hs] Mos[i, non potuit remissionem dare peccatorum, sed tantum erant ritus, quos servabant ad purgationem exteriorem, ut esset differentia inter sacra vasa et propheta et persona[s, Nisi, ubi casus necessitatis, ut David comedebat etc. 1. Cant. 21, 7
 Das sind ceremoniae gewest externe populum sanctificandum. Tollit hic
 5 univ[er]sum sacerdotium cum suis ritib[us, consecrationibus et negat eos posse consecrari. Et het verbi[n]t, ut eum occiderent, quia insaniebat iste populus in istis consecrationibus, ut nos in nostra opera. 'Tollite sacrificia 3el. 1, 13 vestra' etc. Et volunt per ea purgare peccata. In hoc non erant ordinata, et ipsi wollen so haben. 'In sacrificiis', ps. 50., was ghet mich euer Heuchern ¹ 2 Ps. 50, 8
 10 Posui ista in discretionem omnium gentium etc. Et inter vos discrevi levitas et laicos etc. Est adhuc alia sanctificatio, quae dicitur: 'In semine tuo' etc. 1. Mo[se] 3, 15 'Ipse portabit', Esa. 53; 'semen mulieris' in futurum Christum promissio. 3el. 53, 4

8 ea(m) 11/12 eine Klammer am Rande, zu promissio Z. 12 gezogen 12 (p) in

¹) Erg. an.

- Dr] tota divina voce erat conclusa ad tabernaculum, in quo propiciatorium fuit. Ibi habebant certum testimonium verbi, Deum accepturum sacra et auditurum
 15 preces eorum. Ad hunc locum magis commendandum hominibus et ad abducendos animos ab idololatria, quam committebant, qui alio in loco sacra faciebant et aliis utensilibus sacrorum utebantur, tum templum tum vasa templi divino mandato iubebatur Moses consecrare. Novi Testamenti alia longe conditio est. 'Non enim in isto monte tantum', sed in omni loco colitur
 20 et 'adoratur Deus in spiritu'. Deinde sacrificia omnia consummata sunt uno ^{3el. 4, 21. 24} sacrificio Christi. Nec nos in coena sacrificium, sed memoriam sacrificii per Christum facti retinemus et, quod tum Christus sacrificavit, nos secundum ipsius verbum non sacrificamus iterum, sed distribuimus fidelibus. Igitur tum templa tum vasa non sunt consecranda, siquidem non solum non habemus
 25 verbum Dei, quo hoc iubeamur, sed ne causa quidem est, quae in lege fuit. Loquitur igitur Psalmus in genere de lotionibus et mundationibus Mosaicis et simpliciter negat eas valere ad iustificandum, Sed requirit aliam mundificationem, quae non fit Hysopo et aqua expiationis, sed per misericordiam Dei ignoscentis peccata. Haec doctrina sine dubio plurimos offendit,
 30 nam Prophetarum conciones clare ostendunt, quanta insania sacrificandi agitati sint, quod volebant per ea expiare peccata. Hinc etiam vigentibus adhuc sacris ex mandato Dei, tamen acerrimae Prophetarum conciones contra sacrificia fiebant, in quibus Deus manifeste dicit, se illa sacra, quae instituerat, non velle, sicut Esa. 1. et Ps. 50. cernitur, quia non erant hoc consilio a ^{3el. 1, 13 Ps. 50, 8}
 35 Deo instituta, ut per ea peccata tollerentur, hoc enim unius perfecti et consummati sacrificii Christi fuit, sed primum pertinebant ad hunc populum discernendum ab omnibus aliis gentibus, ut constaret de populo, ex quo

Hs] Interim, dum habebant hec promissa de Christo, debebant sic externe vivere et habere quasdam notas, quibus scirent se observare debere ista et expectare Christum, sed non fecerunt. Ideo propheta petit aspersionem ab ipso deo et lotionem ab ipso. Responderunt Levita, sacerdos: Quid, domine Rex, petitis? Num non habetis sanguinem, hysopum? Damnatiss illa? Omnia inutilia, polluta, inquit. Si velitis animam et cor cum istis lavare, — vasa et corpora lavate, ad conscientiam, puritatem cordis nihil est. Item expecto aliam ablutionem. Ergo David hic manifestus hereticus, blasphemus et sacrilegus in Sanctam legem Mosi, Ut ipsi putaverunt, quia usi lege ad placandum deum, abluendum peccatum. non, quia ista ablutio eis promissa in Christo. Christus semper fuit remissor peccatorum, quam praeteritorum, praesentium et futurorum; qui credimus in

5 hysopum] hyp] [Schreibfehler; die Hand war an das häufige hypocritae und dergl. gewöhnt] 7 lavare c aus p]

Dr] nasciturus erat Christus, Deinde profuit ista exercicia sic instituta esse, ne sibi fingerent proprios cultus; ita enim est haec natura, non potest esse sine cultu Dei. Cum igitur non habet verbum, ea comminiscitur, quae tum gentilium tum Papae exempla ostendunt. Iudaei igitur, cum in templo, divinitus ad sacra destinato, sacrificarent, norant se externum cultum Deo secundum verbum suum praestitisse. Sed externus cultus non prodest ad salutem. Restabat igitur verus et certus cultus interior, scilicet fides in futurum Christum seu in semen benedictum; hic cultus erat et Deo gratissimus et ad salutem necessarius. Iam maior pars hoc cultu neglecto sacrificiis volebat salvari. Contra hos Prophetiae clamabant et cultum externum sine interno damnabant, ut docerent, primo credendum esse in benedictum semen, deinde etiam illa externa exercicia legalis cultus praestanda esse. Ideo Prophetas his obmissis, imo abiectis aspersionibus legis aliam aspersionem et Hysopum alium petit a Domino. Hic sine dubio audit ab aliis: Domine Rex, quid petitis? vultis ablui et mundari? Cur non utimini lotionibus a Mose praescriptis? Num eas contemnitis ceu inutiles? Cur igitur divinitus sunt praeceptae? Non enim Mosi sed Domini mandatum est. Sed David palam ostendit lotiones illas inutiles et pollutas esse, si quis per eas animam seu cor velit purgare; posse mundari vestes, ut vivat populus in externa sanctimonia, sed ad puritatem cordis et bonam conscientiam alia aspersione opus esse.

Ergo haec manifesta est confutatio contra depravatores legis, qui lege volebant uti ad abluenda peccata, cum ea ablutio peccatorum promissa esset non in operibus legis, sed in semine benedicto, quod credentes expectabant.

17 divinitus B und Erl. Ausg.] dum intus A

Hs] praeteritum, habemus eundem, qui futurus, etiam in praesentem. Ergo faciatis argumentum ex hoc textu, ut ad Eb.: 'Si sacrificium Leviticum Hebr. 7, 11 valet, quare' David 'secundum ordinem Melchisedech?' [31. 50^b] Item si vale[re]t cinis ovium, quid petit Propheta etc.? Ideo concludit universum ritum Legis fuisse inutilem et perniciosum, si velint mundare per hunc. Concedit eis aspersiones et lotiones, sed mundari per haec coram deo, ut me deus *schonen* h[ab]et quam nivem. Da *schneiden* f[aci]t lex et Euangelium. Lex praecipit, ut sit populus sacer suo deo. Sed coram se in spiritu, in interno tabernaculo, ubi deus est in propiciatorio, da *kompt* altus sacerdos unus.

Ibi tantum una oblatio, unus ingressus per 1 sacerdotem. Concludit iste versus: Necesse est habere aliam aspersionem ad mundiciem cordis, quam fuerunt omnes aspersiones, ritus veteris testamenti. ergo vos Iudei legitime utamini vestris etc., vel expectetis ruinam universae religionis vestrae. Si, adhuc acciperemus, hodie permitteremus. Moses et David sint istis ceremoniis usi, nullo¹ ut per eas iustificarentur, sed ut significarent se in fide et

¹) *Erg.* modo.

Dr] Nam peccatorum remissio omnibus seculis fuit eadem, 'Christus enim hodie Hebr. 12, 8 et heri'. Igitur illi fiducia Christi venturi, nos fiducia Christi exhibiti, passi et glorificati salvamur et remissionem peccatorum accipimus. Ergo idem argumentum hic indicat David, quod Epistola ad Hebraeos usurpat, cum sic disputat: 'Si sacerdotium Leviticum satis est ad remissionem peccatorum, Hebr. 7, 11 cur promittitur aliud sacerdotium, non secundum ordinem Aaron, sed secundum ordinem Melchisedech?' Ita hoc in loco, Si aspersio aquae expiationis valeret ad ablunda peccata, non peteret David aliam aspersionem. Quia autem petit aliam aspersionem et Hysopum alium, ergo sequitur universum cultum legis non solum inutilem, sed etiam perniciosum esse, si quis addat opinionem iusticiae. Relinquit igitur, ut laventur Iudaei secundum legem, sed legitime et quatenus lex permittit, ut scilicet populus sit sacer suo Deo sanctimonia externa, sed non coram Deo in spiritu; nam ad eam sanctimoniam spiritus, quae coram Deo sanctimonia est, opus est alia aspersione, quae non est ex sanguine vaccae aut aqua expiationis, sed ex sanguine Christi et fide in Christum.

In eo igitur posita sunt omnia, ut legitime utantur aspersione Iudaei aut expectent ruinam salutis et totius legis. Nam quod simpliciter ad opus attinet, posset servari adhuc aspersio illa Mosaica, si haec duo capita salva essent: Primum, ut crederetur in Christum iam exhibitum et non in Christum futurum, sicut sub lege; Nam pii in lege ideo aspergebantur, ut faterentur et testarentur se esse in fide verae aspersionis per Christum futurae; Secundum, si aspersioni illi non tribueretur iusticia, sed aspersi sentirent se non uno pilo meliores esse coram Deo post illam aspersionem, quam ante. His

Hs] iustificatione veri aspersoris, qui cum venerit, non curassent unum pilum legis nisi propter Cha[r]itatem. Sic etiam hodie possem propter Iudaeos, sed ista non servarem propter Christum propiciandum et ne pilo fio melior. Ideo ista religio redacta in nihilum, quia non expectab[ant] per hec Christum et iustitia propria, ideo mußt[et] zu boden g[eh]en, quia hilff[et] ad blasphemandum Christum et factum eius. Sed Gott: antequam meus Christus eradicetur, ehe mußt[et]. ita periit lex non propter suum vitium sed populi. David distinxit hoc clare. Nulla iustitia l[eg]is, taceo omnium aliarum, etiam mei populi; quamquam habet notas sanctimoniae, tamen iis omnibus aspersionib[us] adimo iustificationem cordis; quaero nunc spiritus etc. Das ist contra 1. Petri 1, 2 l[eg]em geredt. Petrus: Est 'aspersio sanguinis Christi'. Quicumque audimus verbum dei, aspergimur sanguine Christi, quia vox docentis Euangelium est aspersorium. Intingit suum verbum in sanguinem Christi et sic spargit sanguinem Christi per Euangelium in totum mundum. Qui non credit, est quidem aspersus etc. Vox est humana, et tamen spargit etc. Sic aqua est aqua, et tamen labor in sanguine Christi, quia profertur verbum passionis Christi in baptizatum.

[Bl. 51^a] Ideo David istam petivit aspersionem, quam habemus impletam, 2. Sam. 12, 13 iste futuram, quia etiam audivit a Natan: 'Transtulit'. In promissione

4 non fehlt
c aus Sic

10 spiritus mit Strich zu aspersionib[us] Z. 9 gezogen

15 Vox

Dr] duobus salvis sine periculo posset aliquis aspergi. Sed Iudaei nostri in utroque peccant, et quod exspectant Christum, tanquam non sit exhibitus, et quod suis ritibus tribuunt iusticiam. Hoc autem est negare, Christum venisse in carnem, et blasphemare nostram coelestem iusticiam ex fide in Christum. Haec priusquam admittamus, patiemur potius Mo[ysen] cum omnibus suis ritibus et caeremoniis perire.

Observanda igitur est haec Davidis distinctio. Nam si illa iusticia, quae in lege divinitus fuit mandata, non iustificavit coram Deo, quid dicemus nos de politica iusticia? quid dicemus de aliis operibus et cultibus, quos sine Dei mandato suscipiunt homines, sicut totus Papatus est in

20 21. 23 'ἐδελδοθησκιας', ut Paulus appellat. Quaeramus igitur aspersionem spiritus

1. Petri 1, 2 et ablutionem interiorem, quam Petrus 1. Pet. 1. vocat 'aspersione[m] sanguinis Christi,' quo omnes aspergimur, qui audimus et credimus Euangelion Christi. Nam os eius, qui docet Euangelion, est hyssopus et aspersorium illud, quo doctrina Evangelii sanguine Christi tincta et consignata spargitur in Ecclesiam. Huic verbo qui non credunt, sunt quidem aspersi, ideo etiam sanguis Christi et verbum Christi eos iudicabit, sed incredulitas facit, quominus abluantur. Ad hanc aspersionem pertinent Sacramenta, Baptismus et Coena Domini, utrinque enim aspergimur sanguine Christi. Nam et in

Hs] futuri Christi pronunciata ei remissio peccatorum. Das mich aspergiret
 werden Christi futuri, qui lavabit nos sanguine proprio, ut audiam istud
 verbum et credam. Etsi impii verbum audiunt et non credunt, tamen
 nihilominus est verbum verum, nomen etc., habent 'asper[s]ionem sanguinis' Hebr. 12, 2
 5 in suam perniciem etc., Sic Ep. ad Eb. Nostra lotio est audire et credere
 v[er]bum gratiae per Christum med[i]atorem, qui nos red[em]it suo sang[ui]ne.
 Das haben sie so wol gehabt ut nos. Eadem esca, potus, aspersio, cibus, Nisi
 quod credimus venisse, illi expectab[un]t. David simpliciter revocat ab omni
 iustitia, sive Civilib[us], Mos[ai]ca, et relinquit nullam salutem, opus placandi
 10 deum. si debet placari, medium unicum: aspergi sanguine Christi, baptizari in
 sanguine Christi et absolvi per verba sanguinis Christi. Quomodo? quia habuit
 eundem Christum morientem, resur[ectum], habuit in futuro, quem nos in prae-
 sente. Ideo habuit eandem fidem in Christo, ideo idem fecit Christus in ipsis
 quod in nobis. Sic vellem iustificari, scilicet verbo fidei. Hec sepe dico, — quia
 15 carnis tentatio, — ut simpliciter sciamus, coram deo nihil valere satisfactionem,

1 aspergiret] aspergit 10 deum c aus deo

Dr] Baptismo baptizamur in mortem Christi et in Coena distribuitur Ecclesiae
 sanguis et corpus Christi. Sic in ministerio verbi audimus etiam hanc
 aspersionem, quod Christus satisfecerit pro peccatis mundi. Neque hic
 aliud restat, quam ut, sicut audimus haec in verbo et sicut in Symbolis
 20 fidei nostrae offeruntur et exhibentur nobis, ita firmiter credamus et erigamus
 fiducia huius aspersionis animos nostros.

Neque hic inter praesentem Ecclesiam fidelium et illos in lege aliud
 interest, quam quod isti hanc aspersionem futuram credebant nos credimus
 eam exhibitam et consummatam esse. Atque haec summa est huius versus,
 25 quod David primum illas legis mundationes abiicit tanquam inutiles ad
 iusticiam, Deinde petit aspergi verbo fidei de Christo venturo, qui asper-
 surus sit sanguine suo Ecclesiam suam. Hoc verbum orat, ut audire et
 credere possit, sicut sequentia clarius ostendent. Hac fide servati sunt sancti
 in veteri Testamento, sicut nos quoque servamur, quanquam nostra conditio
 30 longe melior est, quod haec in clara luce videmus. Nec tantum in verbo
 audimus, sed involuta symbolis accipimus, in Baptismo et Coena. Ideo
 Christus dicit: 'Multi Reges et Prophetae optarunt videre, quae vos videtis'. Matth. 13, 17
 Eadem tamen fides utrinque est, qua salvamur nos et illi. Quare si quis
 interroget, quomodo David possit petere hanc aspersionem sanguinis Christi
 35 nondum impletam, facilis responsio est, Eandam aspersionem semper in mundo
 fuisse, qua credentes a peccatis sunt abluti, nempe aspersionem per sanguinem
 Christi; tantum esse differentiam temporis, quod ipsis futura, nobis exhibita
 et praeterita sit aspersio illa. Quam si qui per incredulitatem non accipiunt,
 non ea sanguinis Christi, sed incredulitatis culpa est.

Hs] opera, legem. Ego docere¹ possum, implere non, quia Civilis iustitia, lex Mo[saica
 impedit me et familiaritas carnis, quia video, quod omnes peccatores civiliter
 puniuntur. Etiam in mea con[scientia adest etiam diab[olus], et succedunt impii
 doctores, qui eam confirmant opinionem. Qui sciret, non facile pallesceret, si
 obruerent cogitationes de peccato. Ego peccavi; quid facies? Volo ire ad
 S. Iac[obum]; — *fluchß* in opus *gefallen*², quo volo deum placare etc. Vos
 incorrupti ab istis pes[simis] op[ini]onibus, studete, ut servetis cor purum in hac
 doctrina, Ut sciatis, ad pol[itiam] et oeco[n]omiam Mosen pertinere; [Bl. 51^b]
 loquitur tamen, de quo: 'sede a dex[tera]'; 'Nemo ascendit', hec est ablutio;
 'hunc audite'. *Es hebt sich an*³ a verbo: Iesus venit in mundum, Ipse tulit
 peccata omnium nostrum. Tum putatur, *es sey leicht*, et quisque putat, se

2 familiaritas] fatas⁴ 7 incorrupti] incorruptis

¹) Nämlich fidem. ²) = sofort auf Werkheiligkeit geraten; vgl. *Unsre Ausg.*
Bd. 50, 207, 27. ³) = der Ausgangspunkt (für die neue Gewißheit) ist . . .; s. *S. 405, 15*;
vgl. etwa Unsre Ausg. Bd. 45, 711, 23; 675, 35. ⁴) Vgl. unten im Druck Z. 20.

Dr] Haec doctrina facilis est, sed magni negotii est eam retinere et sic
 obfirmare animum, ut nullam satisfactionem, opus nullum, non legem, non
 iusticiam aliquam coram Deo valere statuas extra hanc unicam aspersionem;
 variis enim cogitationibus tentatur haec fides, nam et civilis iusticia non
 potest contemni prorsus ab humano animo, et lex Mosi, quia divinitus est
 praecepta, eam relinquit in animis opinionem, quod is non possit Deo dis-
 placere, qui eam iusticiam legis ad Deum affert. Deinde caro nostra et
 ratio nobis nimium familiaris est, ut libenter ei assentiamur. Videmus civiliter
 plecti facinorosos neque fere quenuam meritas poenas effugere, et creden-
 dum scilicet est, Deum, qui ista levia ita accurate iudicio suo persequitur
 in terra, non eadem severitate in nostra peccata animadversurum esse, sed
 gratis condonaturum. Huc accedit Sathan, singularis huius doctrinae hostis,
 et in hoc praecipue intentus, ut hanc doctrinam obruat. Difficile igitur est
 in eo manere fixum, quod iustificandi ratio in eo solum sit posita, ut audiamus
 verbum de aspersione illa et ei fide assentiamur. Nam caro in sensu peccati,
 sicut propter opus commissum dolet, ita etiam cogitat, quomodo alio opere
 id sarciat. Hanc naturam nostram etiam usus et consuetudo confirmavit.
 Nam ea doctrina et in Ecclesiis omnibus et in monasteriis maxime usurpata
 est, ut homines cogitarent de satisfactionibus pro peccatis. Tanto iuvenum
 hoc tempore melior conditio est, qui pravis istis opinionibus non ita sunt
 corrupti sicut nos, qui sub Papa viximus. Multo enim facilius hoc possunt
 capere, quod David hic docet, nempe satisfactiones pertinere ad Politiam et
 Oeconomiam, ne Mosen collocemus in coelum, sed relinquamus eum apud
 Iudaeos suos in terra et in hac corporali vita. 'Unus enim est, qui ascendit
 ad coelos, qui etiam descendit, filius hominis et Dei, Christus Ihesus'. Hic
 est, de quo habemus mandatum, ut 'eum audiamus'. Hic est, qui tulit peccata

Hs] posse credere, sed in terrorib[us] diab[olus] depravat omnes cogitationes. Vidi aliquot viros, etiam ex nostris: in tempore tentationis sunt etc.; sed tempore pacis. Magnus doctor, qui hoc novit in tentatione. Timete et ne confidatis; statim scribitur et mandatur memoriae, sed res difficil[issima].

5 Magni viri: Peccavi, ergo satisfaciam. Si vis, primum audi, quod Christus pro te peccata tulerit, peccata tua tum non portabis. Postea marter d[omi]n[u]s et th[omi]e v[er]b[is] corpori et sis satisfactor secundum carnem. Sic potes iudica[re] in toto. Quid facit Turca suis lotionibus etc., studio purgandi peccati? Hoc est blasphemare deum, negare Christum. Deus proposuit eum audien-

10 dum, laudandum, colendum. qui secus, offendit deum. Sic Papa et Monach[i] hoc studium habent, deum respecturum eos: Vos multum orastis, Ago tibi gratias; quod non. Vade in infernum, quia sic vixisti, ut blasphemares meum filium, et rationem iustificationis, quam posui in filio, damnasti! Vos

4 mandatur *c aus* mandant

11 respecturum *c aus* respecturos

Dr] mundi. Haec una satisfactio, haec una ablutio seu aspersio est, qua salva-

15 mur; et principium salutis est, haec cum audis, non esse incredulum revelationi divinae, sed credere. Nam quod nova vita sequi debet, non pertinet id ad satisfactionem, sed ad debitum et obedientiam. Et quia eam Spiritus sanctus in nobis excitat, non potest statui ex ea meritum aliquod nostrum ad placandum Deum et expianda peccata, quae iam per Christum docentur

20 expiata esse.

Sed, ut dixi, difficulter haec doctrina retinetur. Dum extra tentationem sumus, videtur esse facilis, sed cum tempus pacis abiit et sumus positi in cogitationibus irae Dei, tum experimur, quanti negotii sit, haec firmiter credere. Quare admoniti sint omnes, ne quid praesumant; doceri et audiri possunt

25 haec et credi quoque, sed in tentatione etiam perdurare, hoc singulare Spiritus sancti donum est. Adeo proclive est labi in cogitationes huic doctrinae contrarias, de satisfactionibus et similibus Sathanae praestigiis. Quare cum auditis satisfactiones, de ea satisfactione tantum affirmate, quod vera sit, quae dicitur et est satisfactio fidei, quod scilicet Christus Ihesus

30 portarit peccata tua. Hac satisfactione stante sola et purissima, sine ullo additamento tuarum satisfactionum, licet affigere carnem et mortificare, licet sedulo exercere charitatem, servire vocationi et omnia facere, quae ex verbo Dei possunt suscipi. Haec obedientia Deo grata et accepta est, quia fit debito fine, ut scilicet obediatur Deo, non ut instituatur satisfactio propria.

35 Sed quid facit Monachus? quid Turca? quid Iudaeus? Suscipiunt varia opera, multa instituunt, quibus conantur servire Deo, sed eo animo et ea fiducia, ut expurgent peccatum et placent Deum. Hoc vero quid aliud est quam Christum negare, a Deo in hoc positum, ut satisfaceret pro nobis et nos pro ea satisfactione eum audiremus, laudaremus et coleremus fide? Hoc

Ha] discite, tum potestis. Irruunt quotidie novae sectae, quibus conculcabant et obscurabant istam doctrinam. Est quaerenda longe alia aspersio, quam possit ulla lex dare, quae est promissio. Extra omnem legem manet illa promissio divina: Christus est pro vobis mortuus; non sunt legis, sed verba gratiae offerentis remissionem peccatorum. Aut est lex exigens, aut promissio donans, nullum medium. Si alterum, ibi pugna. Lex Mosaisca, cessa! exactio, tu vis me cogere ad negandum sanguinem, passionem, aspersionem. Et dic: Davidem non potuisse invenire aspersionem, sed rogavit, ut daret aliam lotionem. Peto balneum pro emendatione conscientiae. Quare utitur verbo aspergendi, quando constat de re non est etc.? In Ebraeo: 'absolves, expiabis hysopo' est metaphora vel allegoria; tota oratio fiebat per aspersionem rufae vaccae vel per aspersionem sacrificii, 2. Moje 24, 6 25. Exo. 'Expiare' alius gestus, 'hysopo' significanter addit, quod voluerit legem ruren¹, ad differentiam Mosaiscae aspersionis. [81. 52^a] tali hysopo asperge, ut munder, lava, mach mir ein hab. Video multas lotiones in lege. 15 significat² se petere³ istas leges lavandi. Sed sic volo lavari, ut fiam albior.

9 lotionem *c aus nochmaligem* aliam 13 significanter] signater

¹) = *berühren, treffen.* ²) *Nämlich David.* ³) = *er meine, wie ruren Z. 14; vgl. Z. 35f.*

Dr] quia non faciunt isti satisfactores, sed ideo manent in monasteriis, ideo iusticias, ieiunia, preces suas retinent, quod sperant Deum respecturum eos, ideo audient sententiam patris, qua iubebit eos in infernum abiici cum ieiuniis et iustitiis suis, quibus nihil aliud fecerunt, quam ut filium Dei blasphemarent. 20

Ergo cum ad locum iusticiae coram Deo ventum est, ibi simpliciter omnis lex est abroganda tanquam inutilis, per quam iustificemur, et nihil admittendum est aliud quam lex spiritus seu promissio, quod Ihesus Christus est mortuus propter peccata nostra. Hoc est verbum gratiae et promissionis, quo non exigitur aliquid a nobis sicut in lege, sed offertur plenaria satisfactio per consummatam victimam Christum, quae victima Mosi et toti legi finem imposuit. [83. 1] Ideo David imperfectam illam legis aspersionem tam libere abiicit et petit aspergi non per sacerdotem Leviticum, sed per ipsum redemptorem Deum, ut mundetur conscientia tali mundicie, quae nive sit purior. 25

30

Hoc etiam admonendum est, quod noster vertit: 'Asperges me Hysopo', in Hebraeo esse: 'Expiabis' vel 'absolves me'. Sed sententia manet eadem et potest tolerari verbum aspergendo, propterea quod expiatio fiebat per aspersionem aquae, cui adiunctus erat cinis vaccae rufae. Haec aspersio quia hysopo fiebat, ideo hysopum David nominat, ut clarum sit se loqui contra legalem expiationem. 35

Sed hic oritur Theologica quaestio, quomodo possimus fieri 'puriores nive', cum tamen reliquiae peccati semper nobis adhaereant. Respondeo:

Hs] Altera quaestio: Tamen in nobis reliquiae peccati et nullus tam 'albus ut nix'. Sic responde: Nos dividimur in spiritum et carnem. Credens est purior quam nix in oculis dei, non obstante, quod 'inquinamentum spiritus et carnis', quo laboramus, ut ea lavemus; manet obscura cognitio, murmurationes, odia contra deum, Carnis acidae scortationes. Da mit haben wir zu schaffen. Diabolus et phanatici spiritus agunt, ut reddant, spiritus polluunt. Nos laboramus, ut servemus primitias istius puritatis. Etiam si diabolus perturbat conscientiam et Schwenkeri doctrinam, Ibi dicimus: Ego credo in Christum etc., iste, quamquam infirmus, in fide purus et albius quam nix. Etiam si non sim formaliter purus, tamen consecutus baptismum, verbum purissimum, sanguinem Christi, et Christus est purissimus. Et sic vocor albius nive, non propter formam sed Christum, cuius est mundicies, quam consecutus sive baptismo, auditu verbi. mediatoris sum, qui induit

2 responde] r—de

Dr] Saepe dixi hominem dividi in spiritum et carnem. Quod igitur attinet ad totum hominem, manent reliquiae peccati, seu, sicut Paulus appellat, 'inquinamenta spiritus et carnis'. Spiritus inquinamenta sunt dubitatio de gratia, imperfecta fides, murmurationes contra Deum, impatientia, imperfecta cognitio voluntatis Dei etc. Carnis inquinamenta sunt adulteria, concupiscentiae, homicidia, iurgia etc. At inquinamenta spiritus per haereticos, inquinamenta carnis per reliqua scandala in mundo cumulantur, ut et spiritus et corpus polluantur. Propter haec inquinamenta igitur etsi nunquam simus ita puri et sancti, sicut nos esse conveniebat, tamen consecuti iam sumus baptismum, qui purissimus est, consecuti sumus verbum, quod purissimum est, consecuti sumus etiam in verbo et baptismo per fidem sanguinem Christi, qui profecto etiam est purissimus. Ergo secundum hanc puritatem, quam spiritu et fide habemus ex Christo et Sacramentis ab eo institutis, recte dicitur Christianus purior nive, imo purior sole et stellis, etiam si adhaerescant illa inquinamenta spiritus et carnis; sunt enim tecta et obruta mundicie et puritate Christi, quam consequimur auditu verbi et fide.

Est autem diligenter notandum, quod haec puritas est aliena puritas. Christus enim sua iusticia nos ornat et vestit. Quodsi Christianum intuearis seclusa Christi iusticia et puritate, qualis in se sit, etiam cum est sanctissimus, tum invenies non solum mundiciem nullam, sed diabolicam, ut sic vocem, nigredinem. Porro quid Papa facit aliud in sua doctrina, quam ut separet nos a Christo, ut Baptismi, Auditum Evangelii seu promissiones Dei nobis adimat et nos relinquat solos? Hoc vero est omnem puritatem homini adimere et nihil relinquere nisi peccatum. Quando ergo dicunt: Peccatum semper haeret in homine, quomodo igitur potest ablui, ut sit nive candidior?, Responde: Homo considerandus est, non qualis in se est, sed qualis est in

Hs] nos suo candore et splendore, et sic fulgemus radiis domini nostri. Si soli, sumus diaboli. Ut diabolus docuit, ut sollen vnser Kraft zu hilff nhemen, separavit a Christo nos. Sic homo peccator, qui habet multas reliquias, pravas cupiditates, — quomodo albior nive? Inspice eum non in sua persona, sed vide, quid ei dederit Christus, qui eum baptisavit suo sanguine. 5 Num Christi verbum, sanguis non albior nive et purior sole? Quare filius in domo patris dicitur heres omnium bonorum et tamen regitur a famula? Si specto in infantulum, tum servus servorum; sed patris filium inspice. Sic non inspiciendum, ut carnem et sanguinem habemus, sed induti omnibus vestimentis domini nostri, in quo baptisati, in quo sumus sacri. Iam seipsum exponit. 10

v. 10 22. Iulii. [Bl. 52^b] 'Auditui meo': Sic a principio huius psalmi audistis, quod non solum sit exemplum iustitiae in David nobis propositum, sed ipsa verba doctrinae tradita et modus, quo fit iustificatio in cunctis hominibus. ipsa regula docetur, qua iusti fiant omnes peccatores, quales simus omnes homines. Confutavit praecedentibus versibus omnes alias vias, quibus 15 homines conantur se reconciliare per opera legis vel inventa opera. Ipse

Dr] Christo. Ibi invenies, quod credentes sunt abluti et mundificati sanguine Christi. Quis autem tam profanus est, ut neget sanguinem Christi esse mundissimum? Quid ergo causae est, cur dubitet fidelis homo de mundicie sua? an quia sentit adhuc reliquias peccati in se? At tota mundicia haec 20 aliena esse debet, nempe Christi et sanguinis eius, non debet esse nostra, quam ipsi nobis circumdamus. An non in Oeconomia filius haeres est patris, qui tamen propter imbecillitatem gestatur, tractatur et regitur a servula? Hic si gestationem respicias, nonne filius, qui haeres est, servulae servus est, cui parere cogitur? et tamen non ideo desinit esse haeres, est enim ex 25 patrefamilias natus, non est ex serva natus. Ad eundem modum de Christiano quoque iudicandum est et huc defigendi sunt oculi, qualis e Baptismo sit retractus, non qualis e parentibus sit natus. Nam regeneratio est potior prima nativitate, non enim est ex homine, sed ex Deo et promissione eius, quam fides nostra amplectitur, sicut Propheta iam latius ostendit. 30

v. 10 Auditui meo dabis gaudium et laeticiam, Et exultabunt ossa humiliata.

Non sine causa est, quod toties repeto, in hoc Psalmo non solum exemplum iustificationis in Davide experiri, sed ipsam veram doctrinam tradi, qua ratione et quo modo iustificatio fiat in omnibus hominibus, ut 35 hic Psalmus sit ceu regula generalis, quomodo peccatores fiant iusti. Huius regulae partem proximi duo versiculi proposuerunt, in quibus confutavit universas alias vias, quibus nituntur homines se purgare a peccatis et se reconciliare cum Deo, vel per legis opera vel per alia electicia opera. Non solum enim requirit veritatem absconditam contra hypocrisin, sed etiam 40

Hs] dicit vero: 'Asperges' etc. Et: 'Diligis veritatem', nihil cum aliis viis. G3 v. 8
 muß zu ghen¹ cum verbo tuo. Iam se declarat. 'Auditui': sic asperge me,
 ut 'des auditui meo gaudium et letitiam', ut mihi pax sit cordis per
 verbum gratiae. Emphasis in verbo: Audire me fac gaudium et letitiam.
 5 Ibi declarat clarissime, quod remissio peccatorum et auditus consolationis
 fiat per verbum, auditum. Daß ich mich zu toß martert cum monachis,
 Carthusianis, Turcis, abstinere usque ad effusum sanguinem, nihil est. Opus
 est auditu, non opere nostro, Aspersione dei, non opere nostro. Foris potest
 fieri, ut secundum carnem possis te purgare per opera. Ibi nulla alia ratio
 10 redimendi peccati et tranquillandae conscientiae nisi unica, quae vocatur
 'auditus letitiae'. Ista verba per Emphasin signa contra diversas vias, quas
 inveniunt homines; quando conscientia perturbata, nihil minus facit, quam
 quod audiat, nec quaerit, sed eitel currere wird drauß. Conscientia est so
 flug ut Gans, qui vult effugere per volatum, et tamen currendo; quando
 15 lupus, vult currere.² Sic quando premimur ira et conscientiae terrore, curri-

8 dei c aus es. 10 unica] unicus quae] qui 11 Emphasin] Emphasis
 13/14 Conscientia bis ut o

¹) = vor sich gehen, d. i. man muß das Wort als Leitstern nehmen; vgl. Unsere
 Ausg. Bd. 41, 523, 11. ²) Sprichw., vgl. Wander Gans 87.

Dr] aliam aspersionem requirit, quam lex habebat. Hoc ut clarius possit intelligi,
 addit: 'Auditui meo dabis gaudium', quasi dicat: Sic aspergas me, ut des
 auditui gaudium, id est, ut habeam pacem cordis per verbum gratiae. Porro
 Emphasis est in nomine 'Auditui', quanquam Hebraeus paulo aliter legit:
 20 'Fac me audire gaudium'. Sed sententia utrinque est eadem. Hoc enim
 simpliciter vult, quod remissio peccatorum, quae sola gaudium affert, con-
 tingat per solum verbum seu solum auditum. Nam si te usque ad necem
 excarnifices, si sanguinem fundas, si, quicquid est homini possibile, promp-
 tissimo animo subeas et tolere, tamen nihil proficitur, sed solus auditus
 25 affert gaudium. Hic unicus modus est, quo cor in conspectu Dei pacatur.
 Alia omnia, quae suscipi possunt, relinquunt in animis dubitationem etc.
 Signate igitur et per Emphasim haec omnia intelligenda sunt, nam ad
 confutationem supra institutam pertinent. Per Antithesin enim omnes diversas
 vias, quas homines perturbatis conscientiis ingrediuntur, damnat, quod, etsi
 30 specie insignes sint, tamen hoc gaudium non afferant, quod affert auditus.
 Idem enim accidit perturbatis conscientiis quod anseribus, quos cum perse-
 quuntur vultures, volatu conantur evadere, cum cursu id melius possint.
 Econtra cum infestant eos lupi, conantur evadere cursu, cum volatu id tuto
 possint. Ita homines, cum premuntur conscientiae, iam huc iam illuc cursitant,
 35 iam hoc iam aliud opus instituunt. Ita sibi ipsis tantum cumulant pericula
 et labores inutiles, cum hic unus verus et certus modus sit sanandae con-
 scientiae, quem David hic aspersionem vocat, qua auditur et accipitur verbum,

Hs] mus, venimus, hoc et hoc. Sic totus mundus; nullus modus, nisi qui hic describitur: 'Asperge, lava me, Auditum da.' Volumus placare active, das passivum nolumus. Oportet expectare, donec audimus verbum. Dicit ^{Matth. 9, 2} Paralitico. Et David a Nathan: 'Non morieris.' Das *twar* auditus pacis, ^{2. Sam. 12, 13} remissio peccatorum. Inexperti homines nihil possunt de hac re cogitare, ut Papa et alii, tum sunt in alieno mundo. In perturbatione positus, in sensu irae divinae, nihil remedii nisi bonum verbum, sive inspiretur per ^{Eccl. 33, 11} fratrem praesentem, sive incidat per praeteritum auditum: 'Nolo mortem', ^{Matth. 22, 33} 'Vita in voluntate', 'Deus viventium'. [Bl. 53^a] Den *spruch* muss einer tonen, sive per alienum ministerium sive per os spiritus sancti, ut cor dicat: non irascitur, 'deus non mortuorum sed vivorum'. Nota, quoties fit commemoratio verbi, ut notes contra phanaticos spiritus. Verbum tam necessarium, ^{Matth. 11, 28} ut, si frater non adsit, qui suggerat, tamen spiritus sanctus, ut: 'Venite ad.'

2 Asperge(re) zu 9/10 Verbum externum r 13 non adsit o ut o

Dr] Tota enim ratio iustificandi quoad nos passiva est. Nos autem, cum sumus sanctissimi, volumus active iustificari, hoc est, nostris operibus, sed nihil hic a nobis agi, nihil suscipi debet praeter hoc unum, ut adhibeamus arem, ^{Ps. 44, 2} sicut Psal. 45. etiam monet, et credamus ea, quae nobis dicuntur. Hic solus auditus est auditus leticiae, et hoc solum est, quod nos facimus per Spiritum sanctum in iustificationis causa. Sic Paralitico auditus laeticiae erat, cum ^{Matth. 9, 2} diceret Christus: 'Confide, fili, remissa tibi sunt peccata tua.' Sic Davidi ^{2. Sam. 12, 13} laeticia erat audire ex Nathan: 'Non morieris' etc.

Est igitur summa summarum: cum positus es in tristitia seu sensu irae divinae, ne aliam medicinam quaeras, ne solacia alia admittas quam verbum, sive per fratrem praesentem inspiretur, sive incidat monente spiritu ^{Eccl. 33, 11} per verbum antea auditum, sicut sunt sententiae: 'Nolo mortem peccatoris, sed ut magis convertatur et vivat', Item: 'Vita in voluntate eius', Item: ^{Matth. 22, 32} ^{Joh. 3, 15} 'Deus est Deus vivorum.' Item: 'Sic Deus dilexit mundum, ut daret unigenitum filium suum, ut omnis, qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam aeternam.' Hae sententiae et similes afferunt auditum laeticiae, sive per alienum os sive per Spiritum sanctum inspiratae. Sed haec quoque est abscondita veritas et sapientia, quam homines inexperti non possunt comprehendere. Ideo Papae Doctores longe alias afferunt rationes, quibus animis perturbatis medeantur.

Porro hic versus insigne testimonium est, quo ministerium verbi seu verbum vocale ornatur. Quia enim auditum laeticiae petit, manifeste significat verbum ad consolandos animos esse necessarium, sive id per fratrem afferatur, sive spiritus verbum olim auditum suggerat. Ergo pugnat hic versus primo contra omnes, qui oderunt aut negligunt verbum externum et rapiuntur suis ociosis et inanibus speculationibus. Deinde etiam contra eos pugnat, qui

Hs] Daß vocale verbum muß dir. Iste versus pugnat, qui oderunt verbum
 exter[n]um, et contra eos, qui serio vellent satisfacere et in tentatione currunt
 et operib[us] volunt efficere, alii cogitationib[us]. Non sic. Illi errant, qui
 operib[us] et qui contemnunt verbum. Nos confessionem, Sacramenta sic
 5 tractamus, ut ipsum verbum urgeamus. In Confessione non respicimus
 contritionem, sed spectamus verbum etc. Sic a nostris revocamus factis ad
 auditum. Sic in baptismo invenis Auditum leticiae, Sic in Confessione et
 Sacramento: 'Pro vobis traditur.' Sic ad consolationem d[iv]inam revoca- 2ut. 22, 19
 mus. Caput confessionis, Sacramenti sit ipsa vox auditus. Papa obscurat
 10 absolutionem, verba in Sacramento. Et maximum fuit, Utrum fuerit
 contritio sufficiens etc. Ab ista doctrina sic sum vulneratus, ut non possim
 cor meum ad auditum. Si mihi expectandum, donec plane contritus, nunquam
 veniam ad celum. Consolabantur me, sed non putabam, quod credendum
 eis, quia nesciebam, Christi verbis confidendum. Semel audiui verbum a
 15 Pedagogo meo: Ach, quid facis? Ipse iussit sperare in se! Daß war vox,

10 absolutionem über (Confessionem) 12 mihi] me

Dr] perturbati angoribus animi verbum nolunt admittere, sed aut increduli sunt
 aut a verbo fugiunt ad opera, sicut illi ad cogitationes suas. Utrunque
 erratur, et cogitando et faciendo. Hoc autem uno non erratur, si audias.

Atque haec doctrina est, propter quam non solum nomen haereseos,
 20 sed etiam poenas sustinemus, quod scilicet omnia tribuimus auditui seu verbo
 seu fidei in verbum (sunt enim haec idem) et non nostris operibus. Quin
 in Sacramentorum usu et confessione docemus ad verbum potissimum respi-
 ciendum esse, ut omnia revocemus a nostris operibus in verbum. Nam in
 Baptismo est auditus gaudii, cum dicitur: Baptiso te in nomine Patris et
 25 Filii et Spiritus sancti. 'Qui crediderit et baptisatus fuerit, salvus erit.' In Matf. 16, 16
 Coena est auditus gaudii, cum dicitur: 'Hoc est corpus meum, quod pro 2ut. 22, 19
 vobis traditur'. 'Hic est calix sanguinis mei, qui pro vobis effunditur in
 remissionem peccatorum.' In Confessione seu, ut rectius appellemus, in Ab-
 solutione et clavium usu est Auditus gaudii: Crede, remissa sunt tibi peccata
 30 tua per Christi mortem. Etsi igitur hortamur ad Sacramenta et ad absolu-
 tionem, tamen non docemus aliquid de dignitate nostri operis, quod ex opere
 operato valeat, sicut Papistae de Coena Domini seu suo sacrificio solent.
 Sed revocamus homines ad verbum, ut caput totius actionis sit ipsa vox
 Dei et ipse auditus.

35 Contra Papa obmisso verbo de forma et virtute sacramentorum disputat,
 Item de contritionibus et attritionibus. Hac doctrina sane ita sum ego in
 scholis corruptus, ut vix magno labore, Dei gratia, me ad solum Auditum
 gaudii potuerim convertere. Nam si expectandum eo usque est, donec suf-
 ficienter conteraris, nunquam pervenies ad Auditum gaudii. Id quod in

Hs] quae me moveb[at credere aliquantulum absolutionem. Per meritum D[omi]ni
 N[ost]ri et omnium s[an]ctorum et meritum ordinis tui, — Putabam tantum
 esse ritum; sed quod deberem credere ex toto corde, hic fui oppressus aliis
 cogitationibus, putabam, *ich muß so viel leiden, ut vnserm h[er]rn G[ott]*
bezalen. Sic docemus: Doctrina Iustificationis hec est, quod iustificatio non
 donatur nisi credenti verbo. Quando audis absolutionem, distingue inter
 tuam contritionem, sine terram esse i. e. infimum; verbum absolutionis sit
 celum, ipsum deum. Sis certus, quod nihil valeat tua contritio; de absol[ut]i-
 tione nihil dubites. Quod ille dix[it] minister, hoc puta dictum divinitus.

[Bl. 53^b] Auff den auditum habenn sie vn[s] gezogen¹, sed adigebant nos,
 ut l. certi de contritione nostra, postea statuendum de verbo, quod verum,
 quasi operib[us] possem certificare dei verbum. Eorum libri pleni istis
 abominationibus, ad certitudinem contritionis meae haben sie vn[s] gewi[s]en:
 Largimur indulgentias omnibus contritis corde et confessis, Non: omnib[us]
 credentibus Christo. hoc Christianum, non Papale. Ibi fit pax et con[s]cientia

¹² pleni fehlt

¹) = verwiesen, hingeführt; s. Z. 13.

Dr] monasterio magno cum dolore saepissime expertus sum, sequebar enim hanc
 doctrinam de contritionibus. Sed quanto conterebar magis, tanto dolores et
 conscientia insurgebat maior nec poteram admittere absolutionem et alias con-
 solationes, quas afferebant ii, quibus confitebar. Sic enim cogitabam: Quis
 novit, an talibus consolationibus credendum sit? Postea casu accidebat, cum
 apud Praeceptorem¹ meum de his meis tentationibus, quas sane plurimas et
 propter aetatem patiebar, cum multis lachrimis quererem, ut is ad me diceret:
 Fili, quid facis? An nescis, quod ipse Dominus iussit nos sperare? Hoc uno
 verbo (IVSSIT) ita confirmabar, ut scirem Absolutioni credendum esse, quam
 saepe quidem antea audieram, sed stultis cogitationibus impeditus non puta-
 bam me verbo debere credere, sed audiebam, tanquam nihil ad me pertineret.

Quare meo exemplo et periculo moniti discite hanc doctrinam iusti-
 ficationis, quam praesens versiculus ostendit, quod iusticia non contingat
 nisi ei, qui credit verbo, ut distinguatis inter verbum absolventis et vestrum
 propositum seu contritionem sicut inter coelum et terram. Nam contritio,
 etiam cum summa et perfectissima est, tamen respectu iusticiae est infimum
 quiddam, imo merum nihil, quo neque meremur aliquid nec satisfacimus.
 Quale enim meritum est agnoscere peccatum et de eo dolere? Quare procul
 a tua contritione averte oculos et in vocem fratris absolventis toto pectore
 intueri, ne dubites, quin illa vox fratris in Sacramento seu absolutione sit
 divinitus dicta ab ipso Deo Patre, Filio et Spiritu sancto, ut ita totus
 pendeas ab eo, quod audis, non ab eo, quod tu facis et cogitas. Diversum

¹) Dankbare Erinnerung Luthers an seinen Präzeptor im Kloster.

Ha]tuta, quod d[ivina misericordia tam magna, ut etiam lib[enter et cum
vol]untate largiatur r[emissionem] p[ec]catorum et g[ra]tiam. Ibi cor letatur,
quod deus non spectat meam gratitudinem, sed suam g[ra]tiam, ad quam est
gan]g promptissimus. In neces[sitate] mortis possem d[ic]ere: Ego baptisatus,
5 Accepi Sacramentum, accepi absolutionem. Et si steterit illa fides, vincet
diab[olum], mortem et omnia mala. Acquiritur r[emissio] p[ec]catorum non
per opus sed per auditum. Ipsi canunt hunc versum, sed ne guttam intel-
ligunt. Letari in deo i]st, quod quis hab[eat] certam fid[em] et non fluctuet
con[s]cientia de r[emissione] p[ec]catorum, quod deus hab[eat] leticiam an h]m.
10 Donec cogito: quis scit, an r[emittantur] p[ec]cata mihi? Sic mihi, cum
omnes Mis[sas] fecerim, vix[erim] abstinentiss[ime] usque ad mortem, — quis
scit, an deus etc. Vos feliciter auditis istam rem. Si mea praedicatio non
satisfacit, furs der Teufel hin¹, ubi vult. 'Super hanc arenam non edifico', Matth. 7, 26

I cum o

¹) = führe sie der T. hin, d. i. hole sie der T.

Dr] Papa facit, adigit primo ad contritionem et ex contritione postea vult statuere,
15 sitne verbum efficax an non, quasi promissio Dei non valeat per se, sed
habeat opus accessione nostrorum meritorum, contritionum aut satisfactionum.
Atque hanc doctrinam sic retinent, ut nos saniora docentes tanquam haereticos
damnent et omni genere suppliciorum afficiant. Hinc in omnibus
Bullis addita est haec clausula: Rite confitentibus et contritis, quasi certitudo
20 absolutionis pendeat ex certitudine contritionis, cum tamen cor nunquam
possit statuere, quando sit satis contritum. Has indulgentias etiam magno
auro vendidit Pontificum avaricia. Sed, o Christe, aufer indulgentias istas
et potius sine, ut nobis irati sint Pontifices, quam ut relinquentes certitudinem
verbi tui nitamur contritionibus nostris, sicut ipsi docent. Certitudo
25 enim omnis nobis in verbo tuo est posita, quo revelas totius orbis peccata
tuo sacrificio, morte et resurrectione tua expiata et deleta esse. Hanc vocem
cum audit cor, tum oritur gaudium, de quo David hic loquitur. Quomodo
enim non gaudeat animus, cum audit tantam divinae misericordiae esse
magnitudinem, ut cum voluptate largiatur gratiam et non spectet insufficien-
tem contritionem, sed simpliciter suam misericordiam et nostram calamitatem
30 consideret? Hunc auditum sequitur fiducia illa, ut dicamus: Sum baptizatus,
Sumpsi corpus pro me in cruce traditum, Audivi Dei vocem ex ministro vel
fratre, qua mihi annunciata est remissio peccatorum. Hac autem fiducia
vincitur mors et omnia alia mala.

35 Libenter haec pluribus dico, ut sciatis formam remissionis peccatorum
non esse per opera, sed per auditum. Canunt quidem et orant hunc Psalmum
quotidie in templis Papistae, sed nemo est, qui intelligat, quid sit hoc
gaudium, quo pii laetantur in Domino, nempe certa fiducia misericordiae
Dei et conscientia non dubitans de remissione peccatorum. Haec fiducia

Ha] Ad me hoc pertinet: Deus dat mihi auditum et pronunciat mihi: Ego te
 2. Mo[se] 23, 19 absolvo. Ego credo, quod sit verum. Ille 'non est mendax', qui vocatur
 deus. Si ego credo, *werd ichs auch erhalten*. Docet ergo psalmus nos veram
 rationem tranquillandi cordis, quae nulla alia quam audire verbum vel ex
 fratre vel ex praedicato auditu. q[uasi] dicat: satis iam audiui Mosen, est
 ein bo[ss]er auditus, mortis, irae, iudicii, desperationis, quas dat M[oses]. Iam
 peto auditum g[ra]tiae, consolationis, let[ici]ae, E[van]gelii, bap[tis]mi. 'Ossa,
 quae tu contrusti', *das feins das ander tragen fan*. [Bl. 54^a] De his Rebus
 nihil intel[lig]unt Pap[ist]ae et Rottenses. Nunquam senserunt terrores, auditum
 mortis, desperationis. Ideo speculantur de g[ra]tia et iusticia, ut possunt, —
 10 rem veram non comprehendunt. 'Ossa con[trudisti]', — quid sit, interrogavi
 multos in ord[ini]e meo, sed nihil intel[lex]erunt. Quos habet robustos, fortius
 exercet, alios minus. Quisq[ue] vim legis et terrorem mortis oportet sentiat,

3 *werd]* *wird* 13 *hinter* oportet *nochmals* quisq[ue]

Dr] seu cognitio seu auditus ille si non adsit, nulla potest firma haberi conso-
 latio. Nam hoc quoque propria experientia didici, quod post vigilias, studia,
 15 ieiunia, orationes et alia durissima exercicia, quibus monachus ego ad
 mortem usque me afflegebam, tamen illa dubitatio relinquebatur in animo, ut
 cogitarem: quis scit, an Deo haec grata sint? Foelices igitur vos iuvenes,
 si modo grati fueritis Deo pro tanto dono, quod auditis iam sanam et veram
 rationem, qua pervenitur ad iusticiam, ut possitis dicere in cordibus vestris:
 20 Si non tantum oravi aut feci, quantum oportebat aut satis erat, quid ad me?
 11. Matt[th.] 7, 26 Non enim 'aedifico super hanc arenam'. Si non perfecte contrivi, quid ad
 me id quoque? Sed hoc ad me pertinet proprie et super hoc aedifico, quod
 Deus mihi loquitur per fratrem: Ego absolvo te in nomine et merito Christi.
 Hoc verbum credo esse verum, nec me fallat fides mea, est enim 'aedificata'
 25 3. Co[lo]s. 14, 6 supra petram sermonum Filii Dei', qui mentiri non potest, 'est enim veritas' etc.
 Ad hunc modum perfunduntur animi vero gaudio et vera laetitia Spiritus
 sancti, quae tota consistit in certitudine verbi seu in Auditu.

Sed hic quoque de Antithesi monendi estis. Videtur enim ad Mosen
 oblique respicere, cum dicit: 'Auditui meo dabis gaudium', quasi dicat: Iam
 30 2. Mo[se] 4, 10 satis diu legem et Mosen audiui, 'qui habet gravem linguam', tolle a me
 hunc auditum, est enim auditus irae Dei et mortis aeternae. Quare peto
 auditum laeticiae, qui venit per verbum gratiae et remissionis peccatorum;
 tunc fiet, ut 'exultent ossa humiliata', hoc est, ossa per sensum peccati
 contrita et concussa, quem sensum lex Dei in animis efficit. Sed sicut
 35 gaudium, de quo supra dixit, Papae discipuli non intelligunt, ita neque hanc
 'humiliationem ossium', quid sit, scire possunt. Nunquam enim audiverunt
 verba l[eg]is nec audiverunt auditum mortis et desperationis, sed sine
 experientia de his rebus disputant, sicut caecus de pictura; quare pertinet
 haec quoque cognitio ad illam 'absconditam sapientiam', de qua supra dixit. 40

Ha] sive in mortis hora, multi autem experientur in vita. Verus sensus legis et irae dei tam gravis, ut natura etc. Etiam literaliter ad sensum: 'ossa' etc., daß einem die hende finden et peinen, ut non ghen et sthen können. In morte fulen sie fein, daß hñ die hend et bein verlamen. Alia contritio, quam de qua Pap[ia], da ich so sitzen etc., sed quando diaboli sagittae et mundus, fit angustius, quid ibi? Currendum ad S. Iacobum? Sed ut David: auditus. 'Transtulit' etc. Si hoc non venit, manent ossa contrita, desperatio, terror. 2. Sam. 12, 13 Sed verbum divinae promissionis muß da fein, auditus. Ideo dicitur deus 'mater et totius consolationis'. Omnis consolatio in verbo, Extra verbum nihil 2. Cor. 1, 3 omnino consolatio. Daß ist recht aspergere remissione peccatorum, ut per verbum consoletur et faciat iucundam et letam conscientiam. Hoc placet deo, ut scriptum: 'Beneplacitum est deo' etc. Illa vox est auditus consolationis, quod scio, deum velle, ut sperem, et iussit sub eterno maledicto.

7 contrita zweimal geschrieben

D] Nam ego saepe a multis in monasterio rogavi, ut mihi dicerent, quid essent 15 'humiliata ossa'. Sed quia experientiam talium tentationum non habuerant, impossibile erat, ut de re ignota aliquid sani et certi dicerent. Non enim omnes easdem tentationes patiuntur, sed dat Deus ista, secundum quod singuli ea ferre possunt, et tamen necesse est hunc sensum legis et mortis experiri omnes, utcunque alii plus, alii minus eam experiantur, quidam in 20 ultimo articulo vitae tandem eum sentiunt. Fit autem secundum literam quoque, ut in isto sensu ossa humiliantur, hoc est, ut robur corporis et vires frangantur et mirabiliter affligantur, sicut in subitis periculis mortis, item in aliis magnis doloribus experimur.

Sed haec ossium contritio longe alia contritio est quam Papae, qui 25 iubet, ut meditemur peccata commissa, postea imponit satisfactiones stultissimas peregrinationum, ieiuniorum, eleemosynarum etc. Sed nisi ad veram contritionem accedat hoc, quod Nathan Davidi dixit ('Transtulit Deus peccata tua'), impossibile est, quin ossa maneant contrita. Nulla enim re potest sanari hoc conscientiae vulnus quam verbo divinae promissionis, quod scilicet 30 credimus Deum nostrum esse 'patrem misericordiarum et omnis consolationis', 2. Cor. 1, 3 Item quod credimus, 'Esse Domino beneplacitum super timentes eum et super eos, qui sperant in misericordia eius', quod scimus ipsum velle, ut speremus, et, nisi speres, poenam aeternae damnationis subeundam esse. Cur autem iuberet sperare, nisi vellet ignoscere? Cur obiceret filium 35 unigenitum tam foedae morti, nisi vellet nos per fidem in ipsum salvari? Haec atque huiusmodi alia dicta sunt ista vera 'aspersio' et pharmaca praesentissima, quibus sanantur ossa humiliata et conscientia erigitur. Qui autem dubitant de hac Dei voluntate et respiciunt in suam indignitatem, quod sanctitate non Paulo, non Petro sint pares, hi nunquam possunt esse 40 quieto animo. Quare quicquid usquam iusticiarum seu peccatorum sive in

Hs] Ergo certis[sima] eius vol[un]tas, quod lib[er]enter velit ignoscere. Mittit ideo
 filium in mundum, ut certi simus, ipsum velle s[um]mo mandato, ut credamus
 eum esse consolatorem. Eo tempore mus das gefast¹ sein, Non: Na, wenn
 ich gelebt het ut Petrus, Paulus, — Da ist's verlor'n. Wird hin, her², als
 auff ein hauff geschmissen.³ Ego indignus, qui r[em]issionem p[ec]catorum
 accipiam, sed deus non indignus, ut ei credam. Deus dignis[simus], cui
 credam, quod velit condonare peccata. quia ego sum turpis, ergo deus debet
 mentiri? Imo, ut deus maneat verax, so geb Gott, quod omnia p[ec]cata in
 mundo fecerim. [Bl. 54^b] Sit plenus mundus p[ec]catorum, in carne mea,
 non ideo deus mendax. Ibi scrupulus: 'Tu contrivisti'. Observare debetis
 diligenter a prophetis, quod mala pronuncient ab ipso deo venire, quam-
 §10b 2, 3, 6 quam deus per se non faciat, sed per media, ministros. Iob: 'Fecisti, ut
 spiritum affligerem', et tamen clara historia: 'serva animam' etc., quod
 diabolus incenderit domum, oculos, filios et affligerit con[s]cientiam. Ista
 omnia fiunt diaboli operibus. Et tamen contradicit textus: 'Coegisti' etc. 15

9 feceri 13 Fecisti o

¹) = *gefast, d. i. geregelt (für immer und alle Fälle angeordnet)? vgl. Unsre Ausg. Bd. 31¹, 200, 9; 241, 29.* ²) = *ob würdig oder nicht; vgl. Unsre Ausg. Bd. 34¹, 370, 13.*

³) = *gleich behandelt; vgl. Unsre Ausg. Bd. 38, 264, 5.*

Dr]te sive in toto mundo est, hoc totum procul ex oculis atque animo eiice et
 dic: Etsi sum indignus, qui ista tanta beneficia, scilicet remissionem pecca-
 torum et gratiam Dei, recipiam, tamen Deus non est indignus, ut ei credam,
 quod velit peccata remittere, sicut promisit in verbo suo. Nam haec Conse-
 quentia in Theologia non valet: Ego sum turpis peccator et malus, Ergo 20
 Deus dementitur, qui promisit peccatoribus remissionem peccatorum. Quin
 hanc Consequentiam facias, quam supra David fecit: Potius sum peccator,
 quam ut Deus sit mendax, quod autem misericordiam spero, hoc facio fiducia
 verbi sui, quod de Christo praedicatur etc.

Sed hic admonendus est lector de proprietate, quam habet Hebraeus, 25
 sic enim in Hebraeo legitur: 'Et exultabunt ossa, quae tu contrivisti'. Est
 autem hic magnus scrupulus, cur Prophetæ singulari studio hoc observent,
 ut pronuncient mala ab ipso Deo venire, cum tamen verum sit, Deum per
 se mala non facere, sed uti mediis instrumentis. Nam sic in Hiob dicit
 §10b 2, 3 Dominus: 'Tu me coegisti, ut eum affligerem frustra', Hiob 2., cum tamen 30
 historia clare ostendat, diabolum incendisse domum, occidissee liberos, suasisse
 desperationem et murmur contra Deum. Haec, inquam, vere diaboli opera
 sunt, et tamen dicit Dominus: 'Ego affixi eum'. Ad eundem modum dicit
 hic David quoque: Tu contrivisti ossa mea, cum tamen Deus nihil aliud
 fecerit, quam quod subtraxerit manum et spiritum suum et reliquerit Davidem 35
 exercendum ignitis telis Sathanae, quibus cor ita implevit tristitia et des-
 peratione, quibus ita perturbavit et confudit mentem, ut nullus pateret exitus.

Hs] Diabolus ~~kompt~~ ~~über~~ ~~uns~~, facit tristitias cordium, desperationem, ut homines quaerant remedia et ut cadant in fucum et desperent. Deus facit per instrumentum. Sic lex est instrumentum, deus utitur lege. Et Paulus facit eam personam contra deum. 'Victoriam', inquit Paulus, 'dedit nobis' contra 1. Cor. 15, 57
 5 legem, quae est quasi inimica dei. Deus dissimulat, donec per instrumenta humana nos humiliet, donec discamus sola misericordia confidere. Quare dicit, a se procedere mala? Ideo, ne alium deumingas, — Sicut Manichaeus, qui sic quaestionem divisit, ut poneret bonum et malum deum; ne planemus ad alium deum, ne in malis desperemus, sed in ipsis convertamur ad ipsum.
 10 Ut In Esa. sepe: 'Et non reversus'. Quando pavor venit, so lauff ich gwis 3cf. 9, 12 ad alium deum. Exempli gratia: In terrore fingo mihi alium deum, iratum. Et non est, sed est 'pater consolationis', nisi quod suspendit eam. Ibi 2. Cor. 1, 3

1 über Diabolus steht Deus subtrahit manum 5 über legem steht illa divexit nos
 über inimica steht illam destruxit Christus et triumphavit eam 6 humiliet o con-
 fidere o 9 ad (1.) fehlt 11 ad c aus alium

Dr] 'Est enim pater mendacii et homicida'. Tale instrumentum seu medium est 305. 8, 44
 lex quoque, per quam accusantur et damnantur peccata. Utitur autem his
 15 mediis Deus ideo, ut humiliet nos et eximat praesumptionem nostrorum operum, ut simpliciter discamus nos sola gratia et benignitate Dei vivere.

Sed respondeamus ad argumentum: cur ista tribuuntur Deo, cum ea proprie non faciat, sed utatur mediis suis, Sathan occidit, lex accusat, et
 20 tamen Deo utrumque tribuunt sacrae literae? Eius rei haec causa est, ut retineamur in articulo fidei nostrae, quod tantum sit unus Deus, ne cum Manicheis plures faciamus Deos. Hi enim ponebant duo Principia, quorum unum bonum, alterum malum esset. In bonis currebant ad bonum Deum, in malis ad malum Deum. Vult autem Deus nos tum in secundis tum in
 25 adversis rebus in se uno habere fiduciam, non vult nos inter eos esse, de quibus Esaias dicit: 'Non est populus conversus ad percutientem se'. Nam 3cf. 9, 12 hoc solet natura nostra, in subitis terroribus et periculis a vero Deo avertitur, quia credit eum esse iratum, sicut Hiob: 'Es mihi factus in crudelem'. Hoc 5105 30, 21 autem est alium fingere Deum et non manere in simplicitate fidei, quod sit
 30 unus Deus. Neque enim Deus est crudelis, sed est 'pater consolationis'. 2. Cor. 1, 3 Quia autem suspendit auxilium, ideo mox corda nostra ex Deo semper sui simili et constanti faciunt Idolum iratum. Hoc volunt Prophetæ prohibere, cum uno ore dicunt: 'Ego Dominus, qui creo bonum et malum', Ne cogi- 3pr. 16, 4 temus, cum Sol impeditur nubibus, omnino Solem e mundo sublatum aut
 35 ex lucido corpore atrum et obscurum factum esse, retinet enim Sol lumen

Hs] statim idolum in con[scientia, Et tamen non est verus deus, sed quaedam
nubes in corde meo, quod cog[ito] deum iratum, cum deb[eam] contrarium
cog[itare]. nihilominus percutiendo manes bonus largitor gr[ati]ae. velis gaudii
gern. sed das ist eine Kunst.

v. 11 'Averte faciem': Non loquitur de peccato adul[terii], quia flagit, quod 5
de omnibus peccatis lib[enter] velit liber esse. Est copia ha, sed tamen
valde utilis. Iusti, quando eis r[emissio] peccatorum, non possunt satis
habere pacis, quam vellent. Iste sensus pacis et auditus consol[atorius] bleibt
Röm. 8, 23 mixtus in reliquiis. Accepimus tamen primitias etc., Ut Paulus: 'primitias
s[piritus].' R[emissionem] peccatorum ergreiff ich so egre, ut vix in sericeo 10
filo etc., et tamen lib[enter] velim habere abundantis[sime]. nondum cepit
haurire et inebriatur.

[8l. 55^a] Petit ergo incrementum istius gaudii: ut nihil sentiam tristitiae
legis, ut nihil remaneat in me, quid me mordeat, contristet et pusil[animet]
erga te. Impetrābimus, sed in fine. Et tamen in hac vita crescit, Ut 15

1 verus] verum 8 bleibt c aus pleibt 14 contristet] constritet

Dr] suum, sed nubibus impedimur nos, ne id possimus videre. Sic Deus est
bonus, iustus et misericors, etiam cum percutit. Qui hoc non credit, is
discedit ab unitate fidei, quod sid unus Deus, et fingit sibi alium Deum,
qui sui sit dissimilis, iam bonus, iam malus. Sed donum insigne Spiritus
sancti est, credere Deum, cum mala immittit, esse propiciū et misericordem. 20

X.

v. 11 [8g. K] Averte faciem tuam a peccatis meis, et omnes iniquitates
meas dele.

Hic, ut videtis, iterum clarum facit, se non de peccato adulterii tantum
loqui, dicit enim: 'Omnes meas iniquitates dele'. Ostendit autem nobis hic 25
quoque singularem experientiam, quam in hoc certamine spirituali experiuntur
sancti. Quando enim animus sensu peccati plene occupatus est, tunc ne
iusti quidem satis pacis habere possunt, sed manet cum auditu laetitia
mixtus dolor, qui non patitur, ut tantum de auditu laetitia sumant, quantum
satis est. Primicias enim habent et tanquam guttulam extremi digiti, qua 30
refrigerantur animi, plenitudinem gaudii non habent, sed pendent ceu ex
tenui filo, ubi bene crasso fune opus erat ad sustinendam molem corporis.
Sic sancti incipiunt tantum sentire hunc auditum, nondum hauserunt enim
ad ebrietatem. Petit igitur David in hoc versiculo incrementum et perfec-
tionem huius auditus, qui ita impleat animum hac cognitione misericordiae, 35
ut nihil relinquatur, quod amplius perturbet.

Hac petitione etiam nobis per omnem vitam opus est, ut crescat de
die in diem magis noticia haec et fiducia misericordiae, sicut Paulus et

Hs] Petrus: 'Crescite' etc. Sch[wermerus aliquis, quando audit sermonem 2. Petri 3, 18
 primum a nobis, novit plus quam ego; Et nunquam gustavit unam guttulam,
 sed tantum audivit nova verba et fit Doctor et fert et incipit novam sectam,
 quia nondum in manum diaboli.¹ Nobis discendum et petendum: 'Aduitui
 5 meo', Et machs, das gar rein seh, ne videas ullum peccatum, sed omnia
 deleta, sed sit plena remis[sio, plenum g[audium, pax. Iustificationis locus
 est talis doct[ri]na, quae in hac vita non potest edisci; qui putat se aus-
 ge[re]ret, nunquam inceptit. Doctor manet perpetuus discipulus, Iuris[ta]
 non, nisi quod ein wenig weiter k[om]pt quam nos. Diabolus non dormit,
 10 amittitur verbum consolationis, auditus leticiae. Et quoniam versamur
 in peccatis et facile obliviscimur remissionis peccatorum, Ideo petimus,
 ut semper letificet, deleat et nunquam nos sinat tristes fieri de incremento

¹) D. h. weil er noch nicht in schwere Versuchungen gefallen ist; sonst, meint Luther, würde er nicht nach Neuem jagen, sondern sich einfach an das bewährte Gotteswort halten.

Dr] Petrus hortantur ad hoc fidei incrementum. Videtis enim, quantum in eo
 periculi sit, si statim uno aut altero libello perlecto nobis persuadeamus, nos
 15 Theologiae Doctores esse. Ante oculos sectarum exempla sunt, qui, cum
 vix unam guttulam sanae doctrinae hausissent, tanquam Doctores orbis
 omnia implerunt falsis opinionibus de Baptismo, de Coena Domini, de Obe-
 dientia erga legem Dei, de Obedientia ergo Magistratum etc.; quia enim
 nunquam in his spiritus certaminibus versati sunt neque hanc doctrinam de
 20 fiducia misericordiae Dei appraehenderunt, facile fuit Sathanae eos subvertere
 pravis opinionibus. Quare nos his exemplis horribilibus moniti petamus
 cum Davide hanc gratiam augeri et dicamus: Averte, Domine, faciem tuam
 a peccatis nostris et omnes iniquitates nostras dele, ut sit plena pax et
 plenum gaudium nostrum.

25 Probat autem haec ipsa petitio Iustificationis locum talem esse, qui
 nunquam possit perdisci. Qui igitur sibi persuadent, quod eum plene norint,
 hos verissimum est nunquam cepisse, ut eum discerent. Quia enim quotidie
 nova certamina nunc a Sathana, nunc a carne nostra, nunc a mundo et
 conscientia nostra oriuntur, quibus ad desperationem, ad iram, ad libidinem et
 30 alia vicia rapimur, quomodo possibile est in tanta infirmitate nostra non
 saepe concidere nos aut saltem frangi? Deinde quot negocia vita haec
 nobis obiicit, quibus paulatim eo abducimur, ut obliviscamur huius gaudii?
 Quare summa necessitas est, petere, ut Deus nos semper hoc auditu laeticiae
 perfundere seu adspargere velit, ne obruamur iterum tristitia illa, quam sensus
 35 peccatorum affert.

Intelligo igitur hunc versiculum de incremento illius pacis et iusticiae,
 qua vincitur sensus irae Dei et peccati. Etsi enim iusti vere habent remis-
 sionem peccatorum, quia habent fiduciam misericordiae et sunt propter

Hs] cognitionis, leticiae et pacis, quia iusti infestantur sepius, num ipsis remissum peccatum. Maxime est credere, quod respiciat nos contritos, immerentes, Cum quotidie facimus, omittimus, loquimur, facimus, cogi-
 Matt 6, 12 tamus, quae non sunt bona, propter quae cogimur dicere: 'Remitte'. Ideo semper occasio tristitiae. Utcunque praedico de gaudio, tamen semper
 5 redit: hoc et hoc fecisti. He procelle et sagitte non cessant, hoc manet in mundo. Ad cognoscendum Christum perfecte: *Ůh*, averte, i. e. quidquid feci, facio et *thun mocht*, quia in multis officiis, 'omnes', sed *ted*¹ *uber her*
 8. 11 *r*emissionem *p*eccatorum, 'dele', *schreibs nicht an*², *vergiss*, ne in desperationem veniam et obliviscar tuae misericordiae. Sequitur iam donum post remissionem pec-
 10 catorum.

1 cognitionis *c* aus cogis infestantur *sehr eilig geschrieben*

1) = *decke*. 2) *Nämlich im Schuldbuch*.

Dr] Christum in gratia, tamen non cessant conscientiae morsus et reliquiae peccati, quibus infestantur. Haec igitur ingens Spiritus sancti virtus est, credere gratiae Dei et sperare Deum esse propitium et favere, nec potest fiducia haec retineri sine acerrimis certaminibus, quae in carne excitant tum quoti-
 15 dianae occasiones perturbationum ac tristitiae, tum nobiscum nata imbecillitas et diffidentia. Etsi enim hodie laeto sim animo ob hunc auditum laetitia, tamen cras aliquid incidit, quo perturbor, cum aut in mentem venit, ea me fecisse, quae fugienda erant, aut obmisisse, quae praestanda erant. Hae procellae et fluctus hi nunquam cessant in animis. Advigilat autem
 20 Sathan quoque, cum corda nostra promissionibus Dei non bene munita esse sentit, ut alia spectra irae et perturbationum in nobis excitet, quibus corda ita liquescunt ceu sal coniectum in aquam. Quare necessaria haec precatio est, quod orat: 'Averte faciem tuam a peccatis meis, et omnes iniquitates meas dele'. 'Omnes', inquit, tam praeteritas, quam praesentes, quam futuras,
 25 quotidie enim pecco, 'omnes, omnes dele', ne ruam in desperationem aut obliviscar misericordiae tuae. Hic iterum vides remissionem peccatorum non in eo esse, quid ego faciam, sed in eo, ut Deus per misericordiam deleat, *sol* 2, 14
 sicut Paulus de 'Chyrographo, qui contra nos est', etiam dicit.

XI.

v. 12 Cor mundum crea in me, Deus, et spiritum rectum innova in visceribus meis.

Absolvimus principalem partem huius Psalmi, in quo praecipui nostrae religionis loci pertractati sunt, nempe quid sit Poenitentia, quid Peccatum,

16 accisiones nach dem Druckfehlerverzeichnis von B; A: orationes 29 contra B; intra A

Hs] 23. Iulii. Absoluta est fere principalis huius psalmi pars, nempe de gratia, In qua diligit nos. Docuit non solum exemplum, sed quae sit natura peccati et cognitio gratiae et natura iustificationis. Quae sequuntur, pertinent ad dona, Sicut scitis, nos habere hanc distinctionem ex S. P[aulo]: [Bl. 55^b]
 5 'Aliud gratiam, donum', Ro. 5. Gratia ad ipsum fa[vorem] divinum, quo con- Röm. 5, 15
 solatur nos et remittit nobis peccata nostra. Dilectio versatur in praedi-
 camento relationis, quod minimae entitatis, tamen etc. Cum 'reputatur Röm. 4, 3
 fides ad iusticiam', haec igitur gratia, simpliciter ex promiss[i]one d[ei], sine
 nostris meritis, imo econtra gratuito compl[et]et nos per cog[nitionem] legis, ut
 10 humiliati.

Nunc Ad dona: 'Cor mundum crea mihi, deus, intra me.' Istos 3 v. 12
 versus simul Accipiamus, quia coherent. Disputatum a multis de istis 3
 versibus, quod ibi locus repetitur, 'spiritus certus, rectus, principalis'. Item
 an loquatur de spiritu efficiente, deo etc. Nos sinimus istam disputationem.
 15 Ioh.: '[s]piritus sanctus hab[itat] in cordib[us] nostris', scimus. 'Membra vestra', Röm. 8, 9
 'Mansionem'. Deus non abit donatis suis donis et relinquit nos solos. Non
 30 fecit et abiit. Dixit ille philosophus: Non vadit dormitum, Sed creare est
 30b. 14, 23

zu 5 'Cor mundum' r 11 Nunc o 16 relinquit] relinquit

Dr] quid Gratia, quid Iustificatio, quae Iustificationis causae sint. Quae iam
 sequuntur, meo iudicio pertinent ad dona spiritus, quae remissionem pecca-
 20 torum sequuntur. Nam hanc distinctionem Paulus tradit, Aliud esse gratiam
 et aliud esse donum. Gratia significat favorem, quo nos Deus complectitur,
 remittens peccata et iustificans gratis per Christum. Pertinet autem ad
 praedicamentum relationis, quod dixerunt Dialectici minimae entitatis et
 maximae virtutis esse, Ne putetis esse qualitatem, sicut Sophistae somniarunt.
 25 Pendet enim remissio peccatorum simpliciter ex promissione, quam fides
 accipit, non ex nostris operibus aut meritis, sed ex eo, quod Deus gratuito
 nos ad se revocat per compunctionem legis, ut agnoscamus eum largitorem
 esse gratiae. Donum seu χάρισμα sunt, quae a Deo reconciliato per
 Christum post remissionem peccatorum credentibus donantur. Ad haec dona,
 30 meo iudicio, proximi tres versiculi pertinent. Nam ego coniungendos esse
 censeo, propterea, quod ter repetit nomen Spiritus: Spiritum rectum, sanctum
 et principalem.

Obmitto autem istas inutiles Scholarum disputationes, loquaturne de
 Spiritu efficiente seu persona divina, aut de dono spiritus. Quid enim ista
 35 accurate disputata aedificant, cum habeamus clarum verbum Christi: 'Venie- 30b. 14, 23
 mus ad eum et mansiones apud eum faciemus?' Habitat ergo verus Spiritus
 in credentibus non tantum per dona, sed quoad substantiam suam. Neque
 enim sic dat dona sua, ut ipse alibi sit aut dormiat, sed adest donis et
 creaturae suae conservando, gubernando, addendo robur etc. Petit igitur

Hs] continuo conservare, fortificare. Sic s[pi]ritus s[an]ctus adest praesens et operatur in nobis suum donum. Donum, quod ipse s[pi]ritus s[an]ctus in nobis operatur. Postquam iam sum iustificatus, agnosco, per g[ra]tiam r[em]issa mihi peccata sine meritis meis. Nunc opus, ut incipiam sentire, ut aliquo modo comprehendam. Ideo dicit: 'Cor mundum.' Ne putes significare subitaneum operari dei sed continuatum. *Immer neu; perforce quod cepisti;* 5
 Matth. 10, 22 Confirma, quod. Non qui incepit, sed 'qui perseverarit'. Soph[ist]ae sic rem gratiae tractant: putaverunt qualitatem latentem in corde, quam si quis haberet tanquam aliquam gemmam, respiceret eum deus etc. Non intelligentes. Si quis habet g[ra]tiam primam quanta est scintilla, per eam 10 salvabitur. Gratia est continua operatio, qua exercitatur per spiritum facientes, loquentes placencia deo. Spiritus non res mortua sed vivax. Vita nostra, dum adest corpus, semper digerit, bibit, laborat, dormiendo somniat, Sic cor, pulsus, Crescit quotidie. Sic s[pi]ritus s[an]ctus non iacet quietus. Discas ista vocabula recte intel[lig]ere: 'Deus, crea in me purum cor.' Quid 15

2 suum] sua 6 subitaneum] subitaneam continuatum] continuata 9 eum o
 11 exercitatur c aus excitatur

Dr] Propheta, ut, postquam iustificatus est et remissionem peccatorum accepit, ut iste sensus misericordiae Dei altissime per Spiritum sanctum infigatur animo. Ideo his verbis utitur: 'Cor mundum crea in me, Deus.' Non enim loquitur de momentanea aliqua operatione, sed de continuatione coepti operis, quasi dicat: Tu coepisti in me opus tuum, quod fido misericordiae tuae. 20 Iam igitur, quod coepisti, absolve. Confirma, Deus, quod operatus es in me. Matth. 10, 22 Non enim qui coeperit, sed 'qui perseveraverit in finem, salvus erit'.

Sophistae nostri in eo errore sunt, ut somnient satis esse semel coepisse, sic enim docent, Gratiam esse qualitatem latentem in corde, quam si quis habeat tanquam gemmam inclusam in cor, eum respici a Deo, si cooperetur 25 cum libero arbitrio, Item, Si quis habeat gratiam primam, etiam si vix scintilla sit, eum salvari.¹ Sed nos de gratia aliter docemus et credimus, nempe quod Gratia sit continua et perpetua operatio seu exercitatio, qua rapimur et agimur Spiritu Dei, ne simus increduli promissionibus eius et cogitemus atque operemur, quicquid Deo gratum est et placet. Spiritus enim 30 est res viva, non mortua. Sicut autem vita nunquam ociosa est, sed semper, dum adest, agit aliquid, nam ne in somno quidem vita ociosa est, sed aut augentur corpora, ut in pueris, aut alia in anhelitu et pulsu vitae opera sentiuntur, sic Spiritus sanctus nunquam ociosus est in piis, semper aliquid agit, quod pertinet ad regnum Dei. Quare moneo, ut ista vocabula Theologica assuescatis recte intelligere, ne, cum auditis vocabulum Creandi, 35

¹) Thomas, *Summa Pars II, Qu. 111 Art. 2. Vgl. Harnack, Dogmengesch.* ⁴ III, 621.

Hs] hoc? Sind Emphases, Antitheses. Obliquis oculis in larvam iustitiae videt. Video multum bapt[is]mum, institutiones legis, lavant caput, manus, Etiam in altarib[us], sacerdotalib[us] vestib[us]. Ubi manet cor? Nitent gestimenta et fulget [Ps. 56*] corpus. Cor est plenum idolatria, vanis operibus
 5 religionis, non constans scientia de deo. Ideo Christus dixit: 'Beati mundo Mat[th]. 5, 8 corde, quoniam' etc. Vere cor mundum, quod agnoscit deum, qualis sit, et non habet phantas[ma] de deo falsum. Est trahendum ad iudicium cordis, quae est in spir[itu]alibus rebus. Cor polluitur per peccata 2. tab[ulae], sed has immundities intelligit caro et ratio. Gentiles de istis vitiis scrip[ser]unt,
 10 die lassen wir mit g[ott]hen.¹ Ista immundities alia, quam ratio non intel[ligit]. habere cor mundum ab omni cog[itatione] falsa vel vana: Deum videre i. e. cognoscere ut matrem faventem, misericordem. quando irascitur, avertit faciem, tum asp[ic]ere nihil nisi ira[m], — tum lex g[er]et an et diab[olus], tum non videtur deus, tum vanae cogitationes de deo. 1. petitio: halte mich bei
 15 ein reinen h[er]zen, quod solum te videat, quia sentit. qui vult deo credere,

3 sacerdotalib[us] sacerdotabil[is] 6 sit c aus d[eu]s 8 in fehlt 14 petitio] pe o

¹) = wollen wir auch noch gelten lassen.

Dr] cogitetis de uno aliquo momentaneo opere, sed de perpetua gubernatione, conservatione et augmento spiritalium actionum in corde fideli.

Observanda autem hic est Antithesis, quam Propheta ostendit in eo, quod mundum cor petit; respicit enim obliquis oculis ad illam larvam
 20 iusticiariorum, quasi dicat: Video multa baptismata in sacris et templo, item domi quoque, iam vestes, iam parietes, iam corpora tota abluuntur, sed ubi manet illa mundificatio cordis? Sunt enim corda polluta Idololatriis, vanis opinionibus de Deo, concupiscentia et aliis viciis, quae inde nascuntur, quod cognitionem Dei sanam non habent. Haec omnia belli isti balneatores
 25 negligunt et occupantur ea cura, ut corpora et vestes niteant. Sed, o Deus, munda tu cor meum, ut tuam voluntatem agnoscam qualis est, hoc est, bonam et propiciam, ut non phantasticis cogitationibus de Deo, abducar ad impias opiniones. Hoc est proprie mundum cor, de quo Christus quoque dicit Mat[th]. 5.: 'Beati, qui sunt mundi corde', transferenda enim est haec Mat[th]. 5, 8
 30 cordis mundicia ad spirituales actiones. Etsi enim cor etiam polluitur libidinibus, ira, invidia et aliis viciis, tamen ea immundities eiusmodi est, ut ratio et caro eam intelligat et damnet. Sic extant etiam inter gentes insignes conciones contra vicia, quibus profani homines turpiter indulgent. Sed Propheta orat contra immundiciem, quam ratio non intelligit, ut scilicet corda
 35 sint pura et munda a vanis et falsis opinionibus de Deo et sentiant Deum esse benignum, faventem et misericordem, qui 'non velit mortem peccatoris, 5cf. 33, 11 sed ut convertatur et vivat'. Quando enim cor sentit Deum esse iratum, tunc statim sequitur idololatria, qua aut persuademus nobis Deum esse alium, quam natura est, et quaerimus alia remedia in verbo prohibita aut

Hs] Illud cor vult¹ reddere immundum, ut de deo aliter cogitet etc. Hoc faciet, quia non me nec patrem.² Ego iustificatus, remissionem, gratiam habens versor in periculis, ne rapiatur cor in aliam opinionem de te. Iam ergo da donum, spiritum, qui purificet de die in diem, ut crescā in cognitione dei. Das ist verum et purum cor, quod in omnibus suis operibus, doctrinis, cogitationibus scio omnia placere deo, — Vade, comede etc. et omnia vestimenta. Ego, quae placita ei, facio semper, da gehört einst zu; quando praedico, comedo, placere deo ut sacrificium; Si dormio, scribo librum, servio fratri, consolor. Sic cor est semper purum in vera cogitatione et fiducia erga deum, quod nullum opus, quod non placeat, si non suo merito, sed propter maximum donum fidei, qui.³ Hoc est opus creationis, non humanum. Ipsi: oportet te prius purgare, antequam ad Sacramentum etc. Non mundum meis operibus, sed est conservationis et creationis divinae, quia tot nebulis obvolventibus Ego non possum conservare hoc cor mundum, qui incipit in religione Christiana, iste fult, wo es ihm felt⁴, quod desit mundicia cordis et opus creatione et conservatione Dei. Idem, quod sequitur: 5

3 te c aus de 11 Hoc (opus) cordis⁵ est 14 nebulis c aus nebulae

¹) Erg. diabolus. ²) Erg. cognosco. ³) Erg. credimus in Christum, vgl. in Druck Z. 31. ⁴) = fehlt. ⁵) cordis blieb irrtümlich stehen.

Dr] plane desperamus. Contra has cordis pollutiones orat mundum cor, quod de Deo recte sentiat, quod Deum diligat tanquam salvatorem a peccatis et largitorem vitae, videt enim hoc periculum, quod, qui hanc cognitionem habent, tamen a Sathana varie sollicitantur ad falsas opiniones de Deo. 20

Summa igitur haec est: Agnoscit Propheta gratiam, quod habeat remissionem peccatorum et faventem Deum. Orat igitur contra periculum, quod plerunque Sathan conatur excitare, ne transferatur in alias opiniones, sed ut haec cognitio benignitatis divinae quotidie magis ac magis crescat, ut in omnibus, quae facimus aut sustinemus, simus laeto animo et sciamus nos esse propter Christum in gratia et placere omnia, quae facimus, etiam illa, quod comedimus et bibimus pro necessitate corporis, quod facimus operas nostras, et ut cor sic maneat purum in perpetua et sana cognitione Dei et fiducia erga Deum per Christum ac statuatur omnia nostra Deo placere, non propter meritum seu dignitatem aliquam nostram, sunt enim omnia polluta, sed propter donum fidei, quod credimus in Christum. 25

Neque autem est in potestate nostra, tale cor assumere, sed est creationis divinae, ideo vocabulo Creandi spiritus hic uti voluit, nam ea vana somnia sunt, quae de purgationibus cordis nugati sunt Scholastici. Sicut autem non est nostrarum virium, sed divinae creationis tale cor mundum, ita quoque non possumus hanc creationem conservare contra diabolum. Ideo videmus, quam saepe polluamur subitis perturbationibus ac tristitia etc. 35

- Hs] 'In medio mei spiritum rectum innova.' [8l. 56^b] 'Spiritus': Cor, anima, spiritus. Nos: 'cor'; germanice latis[sime] capitur. 'Spiritus' accipimus ipsum 'cor'. cupit, ut sit rectum, mundum. allein auff dich.¹ Item ut stabilias spiritum, ut feste bleib an deiner glaube et gnaden.
- 5 'Nechona': non possumus ullo germanico vocabulo erreichen: solidum, plenum, certum, firmum, indubitatum. Nos 'gewissen' germanice reddidimus.² opponitur contra varietatem opinionum, i. e. qui cor stabilit contra dubia, contra varia dogmata, quae diabolus semper machinatur. Ut drauff bleib: Gott ist mir gnedig, non diffido. Christus videtur idem vocare 'spiritum veritatis', Ut Joh. 14, 17
- 10 non fides sit, quae sich stellt³ et non est duranter. Ps. 8. 'stabilitum Ps. 8, 7 regnum Salomonis': ist, wie es sein sol. Fruges in campo certe sind, wie 1. Röm. 2, 12 sic sein sollen. i. e. in certam, indubitatam fidem, quae non quolibet vento, sed fiat certa, persuasa. 'Persuasus sum', dicit Paulus. Ne faciat dubium Röm. 8, 38

2 über spiritus steht affectus, voluntas, intellectus. 6 germanice reddidimus o zu 7 'Spiritus certus' r zu 8 diabolus nochmals vor der Zeile zur Sicherstellung der Abkürzung, die auch als dialectica angesehen werden könnte 12 indubitatum] indubidadam

1) Gott ist angeredet. 2) Hinweis auf die Bibelrevisionskommission; vgl. Unsr Ausg. Bibel 3, 52, 24 [O. B.]. 3) = dafür ausgibt, verstellt; s. Z. 28 simulet.

Dr] Quare nunquam cessare debet haec precatio de creatione et etiam conser-
15 vatione mundi cordis.

Quod sequitur: 'Et spiritum rectum innova in visceribus meis', quod ad sententiam attinet, idem est cum mundo corde. Germanis quoque fere idem est vocabulum Cordis cum eo, quod Hebraeus 'Spiritus' dicit. Nam quod Latine dicimus 'Animam, Intellectum, Voluntatem, Affectum', haec
20 fere omnia Germani vocabulo Cordis reddunt. Sed Epitheton, quod hic Spiritui addit: נָכוֹן, significat proprie 'stabile, solidum, plenum, firmum, certum, indubitatum'. Nos post multas cogitationes desperavimus de hoc vocabulo significanter Germanice reddendo.¹ Caeterum perpetuo opponitur dubitationi et varietati opinionum. Proprie igitur est 'Spiritus certus seu
25 rectus', qui cor stabilit contra dubia et varia dogmata, item contra diaboli suggestiones, conantis nos ab ea fide abducere, quod Deus non sit misericors et propicius. Ac videtur Christus idem vocare 'Spiritus veritatis', qui non Joh. 14, 17 simulet aliquid, quod non sit, sed certa faciat et doceat. Sic in libris Regum est de Salomone: 'Et stabilitum est regnum Salomonis,' noc est, 'ratum 1. Röm. 2, 12
30 factum'. Sic dicunt 'fruges certas', quae secundum speciem suam certissimo modo proveniunt. Sic dicitur etiam 'Certus spiritus', hoc est, certa et indubitata fides, quae non vagetur opinionibus, sicut pueri solent sed quae crescat et fiat persuasissima, sicut etiam Paulus dicit: 'Persuasus et certus Röm. 8, 38 sum'. Nam cum de gratia et remissione peccatorum agitur, procul omnis

1) Vgl. die Psalmenrevision von 1531; vgl. oben Anm. 2.

Hs] de auditu et gratia. Das ist auch innovantis dei, non opus humanum. Das ist contra iusticiam larvatam; quid lotio pedum, vasculorum? manet tamen cor immundum et spiritus incertus. Si diu in castitate, in fine est incertus. Ibi incipiendum, ut fiam 1. certus dedeo, ut habeam cor mundum, ut nihil sciam quam de te, et certum spiritum, qui non variis cogitationibus. 5
 Das ist 1. opus spiritus sancti in corde iustificati peccatoris: certificare, stabilire cor, ne dubitet, et perseveret contra quascunque machinas hereticorum et cogitationes etc. 1. ut cor maneat cum ista doctrina et halt fest dran, i. e. ut deus exerceat nos quotidianis tentationibus, donec crescamus. 'Veritatem facientes crescamus in illum', verascentes, das wir warhafftig 10
 Eph. 4, 15 werden, Eph. 4. Multi inceperunt nobiscum, Iam pauci restant, quia non curaverunt mundum cor et certum spiritum, donec veniret diabolus et tentaret superbia, quod velint sapere plus quam nos, deinde invidia contra nos.
 Roga, ut constabiliaris, quia habes incitatores diabolum, mundum, 11
 V. 13 nequam spiritus. 2. opus spiritus sancti est sanctificare: 'Ne proicias': 15
 [Bl. 57^a] Videte, quam iste vir est demutig et timeat; est spiritus sancti plenus et tamen metuit proici, ne rursus peccet. 'Ne proicias': laß mich

5 sciam quam o 11 nobiscum (pauci) 12 veniret e aus veniant 14 constabiliaris] constabialieris

Dr] dubitatio eiicienda est. Est autem hoc non nostrarum virium, sed Dei creantis.

Pertinet autem haec particula quoque ad confutandam larvatam iusticiam 20
 illam operum, quae cor relinquit immundum et spiritum incertum. Nam monachus, qui multos annos singulari studio regulam suam servavit et omnia fecit, quae potuit, tamen certitudine hac caret. Ergo hoc primum est post hanc cognitionem misericordiae petendum, ut haec cognitio maneat certa, ut cor nihil dubitet de misericordia Dei, neque vagetur aliis et aliis cogitationibus, 25
 quas aut corda sibi fingunt aut impiae doctrinae serunt. Ad hoc donum necessaria est creatio et innovatio quae fit per continuum exercitium spiritualium certaminum seu tentationum. Nam exempla ante oculos sunt, quod multi nobiscum coeperunt, qui omnes incredibili applausu hanc doctrinam amplectebantur, sed paulatim postea aut in alias opiniones per 30
 sectas abducti aut in manifestum contemptum et odium Euangelii prolapsi sunt. Huius calamitatis non alia causa fuit, quam quod hunc certum spiritum non habuerunt. Sed, cum sibi viderentur pulchre eruditi in hac Theologia, per spiritum malum in eam superbiam abducti sunt, ut aut nova quaerent, aut per invidiam cogitarent de nobis opprimendis. Est igitur opus certitudine spiritus, non solum propter diabolum, sed etiam propter carnem 35

Hs] nicht finden, habeo carnem adherentem mihi, quae semper litatur contra spiritum. Ideo da g[r]atiam, ne vincat caro, ne reversus cadam in adul[terium], blas[ph]emiam. Ich hab mich verbrand.¹ Wirff mich nicht, laß mich nicht verfinden in p[ec]catum, errorem, praesumptionem.

5 'Et aufer': i. e. da mihi perseverantiam, ut etiam corpus meum sanctificem, ut crescat in me donum illud dei, sanctificatio. 1. 'Plerophoria', fieri sol. 2 certum in sensu suo. Deinde ut exerceamur ad sanctificandam 'c[ar]nem et concup[is]centiam', Ut Gal. 5. Ut caste vivat cum coniuge et fideliter erga uxor. 5 domesticos, suaviter erga vicinos Et quisque ambulet in suis officiis
10 semper magis patienter, charitative. Das heißt sanctificare corpus nostrum: 1. cor sanctificat, pugnat contra dubitationes de deo, ut cor mundum et sanctum fiat, deinde progrediatur in corpus et expellat libidinem et discat sanctimoniam, charitatem, quae sunt postea virtutes Christianae. Illum, qui

3 mich o

¹) = Schaden genommen, mich ins Unrecht gesetzt; vgl. Unsre Ausg. Tischr. 1, 494, 22; 2, 62, 20.

Dr]nostram et mundum. Haec enim coniunctis quasi copiis hanc certitudinem
15 doctrinae nobis extorquere volunt. Sed exteri omnia haec docent longe melius, quam a nobis dici possit.

XII.

Ne proiicias me a facie tua, Et Spiritum sanctum tuum ne auferas a me. v. 13

20 Vide insignem humilitatem, quam anxie metuat ea pericula, quae iis imminet, qui iustificati sunt et remissionem peccatorum habent. Nam sine Spiritu sancto non posset haec orare, et tamen qui iam habet Spiritum sanctum, hoc petit et suspirat, ne proiciatur, ne deseratur, ne peccet iterum et concidat, quasi dicat: Habeo carnem, quae luctatur contra spiritum. Ades
25 igitur et me sustenta, ne denuo peccem, sicut antea peccavi, cum a te desertus essem. 'Ne sic me proiicias et Spiritum tuum sanctum ne auferas a me', hoc est, da perseverantiam, ut corpus in me sanctificetur. Nam sicut supra petivit Spiritum certum, hoc est, 'Plerophoriam', ut Paulus vocat, 'et plenam sol. cognitionem misericordiae Dei, ita hic petit Spiritum sanctum non auferri
30 nec proici se, quod ego refero ad sanctificandam carnem, et ad mortificationem seu ad novam obedientiam, quae in iustificatis sequi debet, ut maritus caste vivat cum sua coniuge et suaviter cum vicinis, ut Magistratus diligenter faciat officium in administranda Republica, ne indulgeat peccatis subditorum etc. Notum enim est, quid nova obedientia in iustificatis secum afferat,
35 ut cor quotidie crescat in spiritu sanctificante nos, ut, postquam pugnatum est contra reliquias pravarum opinionum de Deo et contra dubitationem,

30 proici se A; Druckfehlerverzeichnis von B: proici a se

Il[s] habet omnia, clamare pro donis spiritus, quasi nulla haberet, — Soph[istae]:

David fuit carnalis, et tamen datur ei g[r]atia et dona! Non nisi sanctificato.

Röm. 8, 23 'Nos, qui primitias, gemimus' etc., baptisati ad iustitiam, cupimus illam consumari et mortem extirpari et vitam consumari. Sancti orant et primitiae

s[pi]ritus et quaerunt decimas spiritus. Cum ergo nondum recte purus, 5

Matth. 18, 26 lieber Her, ne sinas me folgen mea consil[ia], sed ut premam ista. 'Patientiam redde', — statim ad conservum fit crudelis et etc. Ibi iterum significat,

Röm. 1, 24 Non esse virtutis nostrae sanctificationem spiritus conservari. 'Demisit eos secundum sua studia.' Ibunt. Sic mecum non agite, quia hoc facto mox

polluar spiritu et c[ar]ne. Ibi confitetur aliquantulum, quod s[pi]ritum s[an]ctum 10

hab[et]. Totum habet, sed non totaliter, i. e. hats noch nicht gar ergri[ff]en, i. e. conserva in me spiritum, sanctitatem, ne ab inquinamentis inter et ex[tra], ut c[or]pus meum sit dignum habitaculum tuum et membra etiam.

9 Sic(ut) 11 ergri[ff]en] ergreifen

Dr]progrediatur spiritus etiam ad gubernationem actionum corporis, ut eiiciatur libido, assuescat animus ad patientiam et alias morales virtutes etc. 15

Homini in Sophistarum Theologia instituto absurdum videtur, quod tam sanctus Propheta clamat pro donis Spiritus sancti, ac si nulla haberet. Sed nos tum experientia tum talibus exemplis edocti scimus, quod nemo potest petere gratiam nisi iustificatus, item quod nemo possit petere dona Spiritus nisi sanctificatus, quia enim primitias Spiritus acceperunt tales, ideo cupiunt et aspirant ad decimas quoque accipiendas et, quia renati sunt ad vitam, ideo cupiunt mortem cum suis reliquiis plane abiicere ac sperant et quaerunt perfectionem, a qua experiuntur quotidie quam adhuc absunt longe. Ideo David orat, ne permittatur suis cogitationibus, sed ut servetur m[un]dus corde et opere in oculis Dei. Facilis enim hic lapsus est, sicut ostendit 25

Matth. 18, 23 ff. parabola servuli apud Lucam, qui in conspectu Domini sic humilis et pius erat, ut consequeretur remissionem omnium debitorum per misericordiam patrisfamilias, sed vix digressus ab hero, incidit in conservum et fit immitis homicida ac crudelis.

Sed hic iterum admoneo, quod supra. Quia enim David ista petit a 30 Domino, ideo manifeste nobis ostendit, non esse nostris operis aut virium nostrarum conservare ista dona, sed esse nos positos in eo periculo, ne proiciamur. Hoc proiici tum fit, cum Dominus nos relinquit nobis et sub-

Röm. 1, 24 trahit spiritum suum, sicut Scriptura dicit: 'Dimisit eos in sua desyderia'. Hoc cum fit, statim concidimus. Nam aut cupiditatibus nostris indulgemus, 35 sicut David in adulterio, aut in praesumptionem aut desperationem prolabimur. Ideo dicit: 'Ne me proicias', hoc est, Ne deseras me Spiritu tuo sanctificante, nam, hoc cum fit, vere proiectus sum ac perii, 'Et Spiritum tuum sanctum ne auferas a me'. Fatetur enim Spiritum sanctum se habere,

II_s] [8l. 57^b] 3. s[piritus] s[anctus] debet etiam animare et confortare. 'Et v. 14
 spiritu': i. e. spiritus t[ui]us principalis sustentet, Quando iustus et certus de
 r[emissione] p[ec]catorum et ambulo iam in sanctimonia, in obedientia et
 efficior quotidie magis temperans dono. Oportet accedat confessio, non
 5 satis ista superiora, sed oportet illum iustificatorem, sanctificatorem con-
 fiteri. Redde tu me totum superbum et contemptorem omnium inimiciorum
 diaboli et mundi.

'letitia': i. e. audacia, constantia, fortitudo animi, ein trögiger g[e]ist, ein
 mutigs h[er]z, ein fürstlicher.¹ Ut sit talis, qui nihil timeat, Ro. 8. Den mut Röm. 8, 31
 10 meint er hie. Hilff, ut nomen tuum confitear, ne terrear a facie principum,
 regum, qui volunt cogere, ut taceamus etc. 'Credidi, et locutus.' Si novi 8l. 116, 10

1/2 über 'Et spiritu' steht 'redde' 5 sanctificatorem c aus confiteri zu 10
 'Spiritus principalis' r

¹) S. unten S. 431, 15 ff.

Dr] sed nondum perfecte aut totum, sunt enim tantum primitiae Spiritus. Post
 hanc vitam autem fiet, ut plenitudinem Spiritus consequamur et fiamus,
 sicut ipse est. Sic coniungenda sunt haec duo, ut per Spiritum sanctum
 15 servemur ab omnibus inquinamentis, interius et exterius, spiritus et carnis,
 ut corda nostra fiant ceu purum habitaculum, ad quod non pateat 'reditus 2ut. 11, 24
 immundo spiritui', sicut Christus etiam docet in Euangelio. Iam sequitur
 de tertio dono spiritus.

XIII.

20 Redde mihi laeticiam salutaris tui, Et Spiritu principali v. 14
 confirma me.

Hoc iam tertium donum Spiritus sancti est, quod sibi petit conferri.
 Ac sane insignis est ordo, quem Propheta sequitur, quasi dicat: Sum iam
 iustus gratia Dei, quia sum certus de remissione peccatorum. Deinde sum
 25 etiam sanctificatus, ambulo enim in obedientia et sanctimonia praeceptorum
 Domini ac quotidie augescit hoc donum spiritus. Nunc tertium restat, ut
 accedat magnus et fortis animus, qui hunc iustificatorem et sanctificatorem
 confiteatur coram mundo et nullis periculis a confessione se sinat depelli.
 Ideo Germanice reddidimus hunc versum sic, ut appareat eum rogare
 30 'laetum'¹ et contemptorem omnium periculorum animum. Nam 'laetitia' hic
 proprie significat constantiam seu animum imperterritum, qui non mundum,
 non Sathanam, non mortem denique metuat. Talem animum videmus in
 Paulo, cum laeto, exultanti et pleno spiritu dicit: 'Quis separabit nos a Röm. 8, 35
 dilectione Dei?' Idem mihi David hoc loco videtur petere, ut libere confiteri
 35 possit Deum suum, contemptis omnibus periculis mundi.

¹) Siehe S. 425 Anm. 1.

[s] veritatem, non taceo eam sed fateor. Vos Sop[h]istae: male docuisti! Ideo sequitur *baß* 'humiliatus' *auffß* 'locutus' et 'lo_lcutus' *auffß* 'credidi'. quia
 Num 3, 4 dicunt¹: 'Omnis homo mendax', i. e. quidquid ho[m]ines aliter doc[ue]rint, vixerint, est mere mendacium, et qui fudit, ad diabolum, quidquid Papa praedicavit, *ist* *erstundēn* et *erlogen*.² Quid mihi acerbis[s]ima et Sat[an]ica odia, 5
*cedes*³, imo centum virorum, et persecutio. Sed quia 'Cred[idi], ideo loquor', loquor, ideo etiam 'humiliatus'. Si credo, quod verum, *so muß ichs reden* et istam salutem impertire aliis. Quandoquidem iam sum credens, habeo spiritum rectum et vivo in sanctimonia spiritus et carnis, oportet conf[itear] nomen s[an]ctum tuum coram toto orb[is] ter[r]rarum. *Da wird mirs vbel drüber ghen.* 10
Prius verjagt, Da mihi letitiam de salute, auxilio tuo, quod velis mihi adesse; spiritum, qui me trösig mache auff dein hilffe: Daß wil ich thun et hunc lib[er]um scribere, et si *ßollen alle fürsten et Reges tol et toricht*.⁴ Da

6 persecutio *scheint* Psecutio

¹) *Erg. als Subjekt sacrae literae.*

²) *Vgl. Unsre Ausg. Bd. 34¹, 235, 9.*

³) = caedes. ⁴) *Erg. drüber werden, d. i. vor Wut toben.*

Dr] Atque hunc ordinem etiam res ostendit, sicut alio in loco Propheta
 Ps. 116, 10 dicit: 'Credidi, propter quod et loquor.' Nam cognitionem veritatis statim 15
 sequitur confessio, qua doctrinas diversas refutamus. Sed confessioni proxi-
 Ps. 44, 24 mum est, quod sequitur: 'Ego autem humiliatus sum nimis.' Quare
 necessaria est confirmatio Spiritus principalis, ne in humiliatione ista concidamus animis, Sed magno spiritu omnia pericula contemnamus. Impossibile
 enim est, ut mundus possit aequo animo ferre hanc generalem sententiam, 20
 Num. 3, 4 quod 'omnis homo sit mendax', maxime si mendacia dicas, quae ipsi pro
 veritatibus et summo Dei cultu praedicant, sicut sunt totius Papatus doctrina
 et vita. Hanc ceu blasphemiam Dei ferro et igni conantur extinguere. Igitur
 non solum acerbissima odia, sed etiam caedes et supplicia crudelissima
 propter confessionem hanc sustinemus. Sed quid postea? Noticia haec non 25
 patitur, ut taceamus, et mundus non patitur, ut loquamur: Necesse igitur
 est, ut confirmemur Spiritu, ne propter pericula a confessione discedamus.

Quod igitur dicit: 'Redde mihi laeticiam', significat se istis periculis
 pene fractum esse. Quare orat laeticiam hanc reddi, quae sit laetitia salu-
 tatis Dei, hoc est, vult animum sic confirmari, ne dubitet, quin Deus in istis 30
 periculis, quae confessio secum affert, adesse et salvare velit. Haec fiducia
 sic inspirat animum, ut terrores omnes et pericula omnia secure contemni
 possint, sicut Dei gratia hoc insigne do[ct]r[ina] num ego quoque sum expertus,
 ut contra Caesaris, Pontificis, Principum, Regum et totius fere mundi volun-
 tatem docendo et scribendo Ihesum Christum, Dominum et liberatorem meum, 35
 liberrime confessus sim, etiam inter mille pericula vitae, quae ab iratis
 hostibus et ipso Sathana quoque mihi intentabantur. Sic ad Hieremiam

Jer. 1, 18 dicit Dominus: 'Ponam faciem tuam aeream, ut nihil cures, etiamsi quis in

- Hs]gehört zu totum tuum auxilium, Ut in Ie.: 'Ponam frontem, dedi te in 3er. 1, 18
columnnam, In Petram: quicquid contra te opposuerit, sol sich stossen'.¹
Das gehört ad Praedicatorem et Confessorem. In Esa. dicit: 'Omnes estis 3er. 43, 10
mei testes.' Er steck[t uns zu]wischen angel et thur², sed non leßt stecken.
3. donum s[pi]ritus s[an]cti, ut redat animosos, [Bl. 58^a] superbos contra
vim et potentiam diaboli et totius mundi. Wenn man schon hart bräuet,
ut non dicamus: quam urgent! sed: contra audentior ito.³ Ergo est: perti-
naces etc. hoc sumus. Coram deo sic maceratus sum, ut eius nomen audiam
cum terrore. Ibi da mihi g[r]atiam, fidem, sanctificationem. Ibi s[um]ma
10 humilitas. Hoc habito eo ad mundum: Vos mendaces, nihil habetis de deo.
So arm ich hin coram deo, illi nolo trögen, Sed mundo; quia sumus certi
hanc vere doctrinam, Ideo confitemur: omnes doctrinae sunt mendacia,
errores, vanae, Ut Petro: 'Qui me confessus.' Hoc est, quod dicit: 'Da Matth. 10, 32
mihi letitiam de salute.'
15 'Et spiritu principali': alioqui terror et gravatio wer zu groß, sed quando
spiritus p[ri]ncipalis, der thut. 'Nadib': ein fürst. 'Nadibim': cum principi-

9 nach terrore nochmals audiam 11 illi scheint illum 15 gravatio oder commi-
natio zu 16 'Nadib', 'Nadabim', 'Nadaua' r

¹) = daran zugrunde gehen, Schaden nehmen; vgl. etwa Unsre Ausg. Bd. 41, 89, 20;
Bd. 49, 346, 39. ²) = bringt uns in Not; vgl. Unsre Ausg. Tischr. 2, 7, 10; Bd. 50, 270, 31.

³) S. oben S. 28, 27.

- Dr]eam impingat.' Ac sane munus docendi in Ecclesia talem animum con-
temptorem omnium periculorum requirit. Quin in genere omnes pii ita se
comparare debent, ut non detrectent fieri martyres, hoc est, confessores seu
20 testes Dei. Neque enim vult Christus latere in mundo, sed vult praedicari,
'non intra parietes sed supra tecta', ut in mundo luceat Euangelion ceu fax Matth. 10, 27
in alto monte aut specula quadam. Hoc autem cum fit, mox praesto sunt
omnis generis pericula et vere haeremus, sicut Germanico proverbio dicitur,
inter ianuam et cardines. Neque aliud est, quod nos consolari possit, quam
25 quod promisit Deus se nos non deserturum esse.

- Ergo hoc tertium donum est, quod implet Christianos magna superbia,
non quidem contra Deum, sed contra superbiam mundi et diaboli, ut, quanto
se fortius isti opponunt, tanto nos audentiores eamus contra. Id cum facimus,
clamant nos insanabiliter pertinaces esse. Neque id negamus, ita enim
30 requirit munus et vocatio nostra. Ergo, inquiunt, es damnatus. Non
sequitur. Nam hic distinguendum est: Coram Deo enim sic sum humiliatus,
ut etiam ad nomen eius paveam et quotidie incessabiliter rogem, donari
Spiritus, augeri fidem etc. Hic nihil nisi extremam inopiam meam agnosco
et deploro. Sed cum ad mundum respicio, video me infinitas tenere opes.
35 Sicut igitur coram Deo me humilio, ita vicissim contra mundum magno et

Hs] bus. 'Nedana': voluntarium, daß einer gern thut; Ein williger geist, der mit freuden et herzen etwas thut. 'Populus meus voluntariarum' etc. Sic hic: 'spiritus probus, paratus, voluntarius'. Nisi det hunc, diabolus sol vnß erschrecken, ut etiam contra con[s]cientiam dicamus: omnia, quae exigunt¹, etc.² Ich wagß vmb deinet willen, da mihi ein fürstlichen, spontaneum spiritum, 5 qui non coacte, sed sua gratia gubernet; Non ein hangenden, sed secundum officium.

Hi sunt isti 3 versus, in quibus expri[m]untur dona s[pi]ritus s[an]cti, quae dantur iustificatis fide: Purum cor in fide certa erga deum, ut plerophoria; 2. mortificare passiones spirituales et corporales; 3. ut sint fröliche 10 confessores et neminem respiciant, sive principes. Si accusantur seditiosi, Matt. 26, 53 pertinaces, Illud opprobrium lib[er]enter volumus ferre! 'Possem' etc. Sed letitia, quam habeo in d[iv]ino auxilio, die macht mich so frölich, daß ich nach deinem schelten et fluchen nichts nicht frage.

v. 15 [81. 58^b] 'Docebo iniquos vias t[ua]s': In priorib[us] 3 versibus audistis, 15 quomodo propheta petierit spiritum rectum, Sanctum et principalem. Et hic ante omnia voluit ipsam personam iustificatam, renatam, antequam ullum

6 über coacte steht per legem coacte scheint coacti 16 propheta o

¹) Erg. leges. ²) Erg. me non terrent.

Dr] contemptore animo efferor, damnans doctrinas mundi sicut errores et vitam omnem sicut peccata. Hinc oriuntur pugnae, contradictiones, supplicia, excommunicationes, propter quas David hic orat confirmari Spiritu principali, 20 quasi dicat: Nisi tu me confirmaveris contra pericula ista, opprimar terroribus.

Quod ad Grammaticam attinet, vocabulum נָדָבָה significat 'Principem'. Inde est, quod noster interpres fecit: 'Principali spiritu.' Sed נָדָבָה sine dubio est a verbo נָדָב et significat 'voluntarium, spontaneum, ultro cupientem 25 et volentem magnoque animo suscipientem aliquid'. Talis autem spiritus etiam est donum Dei, quo animum implet, ne terreamur a Sathana et mundo, et qui non cogente lege aliqua, sed gratuita beneficentia aliquid suscipit, quanquam etiam potest passive dici: 'Munificus spiritus', qui ex mera gratia donatus est. Ita in his tribus versibus exponit Propheta dona illa, quae 30 dantur iustificatis fide. Primum est Plerophoria seu certa fiducia misericordiae Dei. Secundum est sanctificatio, qua mortificatur vetus homo cum passionibus suis et surgit novus in nova et sancta obedientia. Tertium est libera confessio, ut sine discrimine, quicquid sane doctrinae non vult cedere, damnetur, etiam Caesares, Principes, Pontifices cum toto mundo. Nunc descendit 35 Propheta ad alia, quae ex hoc principali Spiritu sequuntur.

Ha] faceret opus. Sicut sepe docemus, quod fructus non facit arborem, sed arbor fructum, Ut Christus Matth. 12: 'Aut facite' etc., quasi dicat: frustra est, Matth. 12, 33 quod laboratis de fructu, ante omnia arbor paranda est, ut illa sit bona. Coelum, non animum, mutant, qui trans mare currunt. Sic habitum monachi
 5 mutant, mores, animos non; hoc fit per leges, in corde manet impietas. Sed in theologia prius exoliandus vetus homo, regeneranda persona, antequam ullum bonum opus faciam. Huc pertinet: 'Cor mundum' etc. et: 'spiritum fortitudinis donari', so mōcht man jun sachen kōmen.¹ Sic iustificatus, renovatus et animatus: 'Docebo vias tuas, transgressores ad te revertentur.'
 10 Prius iustificatus et expertus etiam egreditur a conspectu dei in opus. Et qui expertus est, der weiß von sachen zu reden. Prioribus versibus satis declaravit suam experientiam, quod iustificatus sine suis operibus. Ideo non novit opus, quo velit deo reddere aliquid, nisi postquam me recrearis, ut gratias agam publice. Du solt ha auch ankomen, si vis publice praedi-
 15 care deum et gratias agere. Cur non potius vadis ad S. Iacobum et

2 'Aut facite' etc. o zu 2 Matth. 12. r 4 mutant bis currunt vom Rande ein-
 gewiesen monachi o 5 animos c aus animus 6 über exoliandus steht exuendus
 7 über spiritum steht cupit 14 solt(s) 14/15 si bis agere vom Rande eingewiesen

¹) = etwas erreichen, sich helfen.

Dr]

XIII.

Docebo iniquos vias tuas, Et impii ad te convertentur. V. 15

Hic primum incipit Propheta de suis operibus loqui, postquam persona ante iustificata et per Spiritum sanctum renata est. Oportet enim arborem
 20 esse ante fructum, sicut Christus quoque dicit Matth. 12.: 'Aut facite arborem Matth. 12, 33 bonam, et fructum eius bonum', quasi dicat: Frustra laboratur de fructu, nisi prius sit bona arbor. Nam Phariseorum fere eadem conditio et studium erat, quod hodie in adversariis videmus, qui pleno ore iactant bona opera, et toti mali sunt. Quomodo autem fieri potest, ut ex malo semine boni
 25 aliquid enascatur? Igitur induti cucullis, ieiunantes, precantes, vigilantes nihilominus veterem impietatem cordis retinuerunt. Sicut enim Horatius dicit: Coelum, non animum mutant, qui trans mare currunt.¹ Ita isti vestem dictam exercitia mutant, sed animus idem manet. In Theologia vera igitur hoc primum agitur, ut homo fiat bonus per regenerationem
 30 spiritus, qui spiritus est certus, sanctus et animosus. Deinde fit, ut ceu ex arbore bona etiam fructus boni enascantur. Igitur hactenus David tacuit de suis operibus et tantum rogavit ea, quae Deus debeat per verbum et spiritum suum efficere. His autem impetratis redit ad sua quoque opera, quae in regeneratione sequi debent. Ea opera non sunt, qualia impius

¹) Horaz Ep. 1, 11, 27.

Hs]indueris cucullo? sicut docti sumus nos, quod Monachatus sit vice alterius baptismi. Sicut Iero[nymus, quod altera tabula post bap[tismum sit poenitentia. Iste est optimus ordo post iustificationem et acceptam gratiam, donatam remissionem p[ec]catorum. Agere gratias deo: hoc suum donum amplificare et erudire per hoc omnes homines ad eandem gratiam. Sic

Inf. 8, 39

Inf. 5, 25

Mart. 7, 36

Christus, cum sanat: 'Vade et narra, quanta deus' etc. Item: 'Abiit in domum suam laudans.' Alibi: 'Prohibebat, ne quid diceret; quo plus prohibebat, hoc magis praedicabat.' Da[s] find principalia opera, quae sequuntur arborem novam factam, ut gloriam dei praedicaret in se ostensam.

Inf. 9, 60 Item: 'Tu sine mortuos etc., tu vade et annuncia regnum.' hoc vult eum

facere. Sic renatus nihil habet, quod praestantius faciat, quam gratias agere. Sic quicquid vixerimus post iustificationem, debet nihil sonare quam misericordiam. Et ideo iustificat nos, ut ostendat in nobis suam misericordiam

1 sit o zu 2 Ihero[nymus r 4 über suum steht dei zu 6 hinter sanat ist eum, qui habuit legionem Demoniorum vom Rande eingewiesen 7 Alibi o über Prohibebat steht Christus diceret unten 8 prohibebat his praedicabat o principalia] pri^a, dazu principalia vom Rande eingewiesen 10 eum über (nos) über (ho[m]ines) 12 sonare c aus salvare [Schreibflüchtigkeit]

Dr] Papatus suavit, suscipere vota peregrinationum, ingredi monasteria, quod opus cum Summa Christi contumelia vocarunt alterum Baptismum, sed Deo sic benefico et misericordi agere gratias et amplificare dona eius et per ea erudire alios quoque homines ad eandem gratiam. Sicut in Euangelio faciunt ii, qui a Christo sanati sunt, nam etiam cum prohibentur a Christo, non possunt obmittere, quin eius beneficia praedicent, eum laudent et alios quoque in eandem spem vocent.

Haec sunt principalia opera, quae testantur arborem mutatam esse ex sterili in foecundam, ex arida in succiplenam et florentem. Ad hanc vitam revocat Christus discipulum, cum dicit: 'Sine, ut mortui sepeliant mortuos suos, tu autem me sequere.' Significat enim alia opera esse mortuorum opera, eos autem, qui in christo vivunt, debere esse in agnoscenda et praedicanda misericordia Dei, ut eam alii quoque discant agnoscere. Summa igitur haec est, quod vita et salus nostra tota sit posita in misericordia Dei, quam per verbum Deus revelat hoc modo, ut iubeat peccatores in ea sperare propter Christum. Haec cognitio est iusticia, sicut Esaias dicit: 'Et noticia eius iustificabit multos.' Hic nullum aliud nostrum opus est, quam ut oblatam misericordiam non recusemus, sed eam fide accipiamus. Sed hoc ipsum quoque est donum Spiritus sancti, quia fides non est omnium. Post iustificationem, cum iam promissio remissionis peccatorum et vitae aeternae creditur et fide possidetur, tunc proximum et perpetuum opus est, agere Deo gratias et haec eius beneficia praedicare. Quia autem mundus omni vi sese opponit, neque Sathan etiam cessat hanc praedicationem variis incommodis

Hs] et misereatur desperatis. Post iustificationem proximum, primum, eternum et principale et continuum opus est agere gratias deo et hanc ipsam gratiam praedicare. Da gehört zu wetter, blig, donner et quicquid potest Satan. Ideo dixit prius: 'Mihi dederis illum animosum spiritum tuum' etc. [Bl. 59^a] 8. 14

5 Quid, si diabolus nolit te audire et persequitur te, expellat ex mundo? promittis tam arduum opus, docere viam et gratiam dei, Et contra iniquos! Ubi Sancti manent? Num illos etiam docebis? Ja freylich. 'Iniquos' induc suis larvis et personis, ne somnias adulteros, Sed die sapientissimos, Sanctissimos, Reges, Principes, Sacerdotes, Monachos, quicquid pulchrum, quicquid

10 finxerit ratio humana religionis, sanctimoniae, quia Emphasis in pronomine: 'Tuas', quia confutat et damnat omnes vias hominum. Quae sit ratio divina salvandi peccatores, docebo. wirstu¹ nicht über das Maul etc., quasi non sint aliae viae et quasi totum genus humanum erret et quasi omnes Sancti sint peccatores! Ideo si vis fieri monachus et summum sacrificium deo praestare,

15 doce impios viam dei, quia, si hoc opus sumpseris, provocas diabolum cum inferno, mundum cum sapientibus, Sanctis, Et teipsum contra teipsum, provocas cor tuum. Tum incipe dicere, quid sint bona opera. Ergo singula verba habent maximam Emphasin. Coram deo iustificatus est versatus in

1 über misereatur steht instructis per nos 2 opus o 4 59 neben (61) 5 diabolus o zu 7 'Iniqui' r 8 über adulteros steht homines 9 über Sacerdotes steht Levitas, prophetas über Monachos steht Carthusianos zu 10 Emphasis in pronominiibus r zu 14/15 'Vias dei docere' r 15 si hoc über (quicunque) opus e aus opera 16 inferno] inferno

1) Worte der Gegner; erg. fahren, d. i. des Irrtums überführen; vgl. Unsre Ausg. Bd. 41, 513, 5.

Dr] obiectis nobis excutere, Ideo petit David in proximo versu Spiritum illum

20 animosum, qui contemnat pericula omnia et magno animo det 'testimonium' 2pg 4, 33 Christi', sicut Lucas de Apostolis dicit.

Hic Spiritus, inquit, quoniam mihi datus est, ideo docebo iniquos vias tuas. Sed quid, o David, si te audire nolint? Quid, si diabolus et mundus te persequatur? Cur tam arduum et difficile opus promittis, quod iniquos

25 velis docere vias Domini? Ubi sancti manent? Num illos etiam docebis? Ita. Nam quos hic 'iniquos' appellat, eos si larvis et personis suis induas, in quibus coram mundo obambulant, non fures, non adulteros, non homicidas tantum esse dices, sed etiam sapientissimos et sanctissimos. coram mundo, Reges, Principes, sacerdotes, monachos, in omni sapientia et sauctimonia,

30 quam potest humanus animus sine Spiritu sancto intelligere et praestare. Nam Emphasis tota est in pronomine 'TVAS', fatetur enim eos, quos 'iniquos' vocat, habere 'vias', in quibus eant, et sibi pulchre in iis placere. Sed non sunt, inquit, viae Domini, sunt viae humanae, in quibus non possunt salvari. Igitur docebo eos tuas vias. Hic iterum significat periculum,

Hs]purgatorio, procedit in publicum docturus ineffabilem misericordiam dei et simul reprehensurus omnia bona opera, sanctitates. Si hoc, odia acerbissima, insidias Sat[anae] concitabis contra te, machinas inferni. Postea Hannas et quicquid est sublime et totum corpus mundi cum diabolo etc. Sic praedicare divinam misericordiam et damnare omnium hominum studia, das macht zu schaffen. Sic Episcopus Brandenburgensis semel ad me dixit: si ecclesiam 5
 1. Kor. 7,5 würde angreifen, wird mir zu schaffen geben. freilich. 'Intus pavores' etc. Da gehört animus zu, 'spiritus principalis': Ego praesumam docere, universum genus hominum esse in errore, Levitas, prophetas, Sacerdotes esse peccatores in Summis cultibus, non obstante, quod servent legem Mosi. Den feher nur 10
 mit feuer verbrand! Impii sollen heißen sancti, religiosi, Reges, sacerdotes, feiner her.¹

2/3 odia insidias acerbissima 3 concitabis contra te o machinas c aus maschinæ
 inferni über Hannas steht und Caiphas dazu 6 semel ad me dixit o 8 über
 praesumam steht constituam

¹) = Herr.

Dr]quod manet hos Doctores. Neque enim mundus suas vias vult damnari cen errorem, sed defendit esse vias et iusticiam. Qui igitur vult Dei, non Papae monachus esse et asperrimam regulam vitae subire et suum sacrificium 15
 Deo praestare, is hoc agat, ut doceat iniquos vias Dei. Tunc fiet, ut non solum diabolus cum inferno et mundum cum sanctis contra se provocet, sed etiam ipse sibi contradicet saepe et discet usu, quid sint vere bona
 2. Cor. 6, 15 opera, sicut Christus quoque dicit: 'Feret fructum in patientia.'

Ad hunc modum 'iniquos' expone, non qui coram mundo mali sunt, 20
 sed qui coram mundo sunt sanctissimi, sicut Davidis tempore erant Levitae, Prophetae, Sacerdotes; hos peccati arguere et iniquos appellare, non obstante eo, quod servabant legem Mosi, plenissimum periculi est. Est igitur sita Emphasis in singulis verbis, quod David versatus in vero purgatorio, hoc est, oppressus doloribus peccati et irae Dei, iam autem per fiduciam miseri- 25
 cordiae iustificatus procedit in publicum, docturus in genere omnes de ineffabili misericordia Dei et simul repraesensurus omnia bona opera et sanctitates, quae in mundo sunt, ut in solam misericordiam Dei sperent ac hanc fiduciam solam statuunt esse veras vias salutis, quicquid autem extra hanc fiduciam sit, esse vias mortis et damnationis aeternae. Haec doctrina 30
 nunquam abit sine ingentibus motibus, nam neque Sathanae nec mundo tolerabilis est; hic enim non potest ferre, ut sua damnentur, ille autem hanc felicitatem hominibus invidet, ut per sanam doctrinam salventur. Igitur omni ex parte odia, insidiae, calumniae, maledicta congeruntur ad opprimen-
 dam hanc doctrinam et Doctores hos, sicut ego quoque propria experientia 35
 hoc pulchre edoctus sum. Initio etiam mali admittebant repraesendi leves

Hs] [Bl. 59^b] Quare non docet Sanctos, iustos? quia nulli sunt in mundo. Carthu[s]ianus non dicit se errasse tota via. Numquid patres nostri errarint? Putas deum tam impium, ut totum genus damuaret? Turcae argumentum: Sanctum opus coram deo et hominibus multum gratius est quam sacrificium
 5 laudis, quo praedicatur ipsius gratia, forma, qua iustificat peccatores. Etiam sacrificium pro peccatis, quia occidit¹, quicquid est religionum in toto mundo. Das ist Summum sacrificium, opus, da gehört ein Herz zu. Mus wagen, quod omni hora diabolus frangat ei collum Et, ut. 2. Ps.: 'tumultuantur gentes' etc. Bl. 2, 1
 Sic te laudabo, ut fructificet laus mea, ut alii erudiantur et multiplicentur
 10 per meam praedicationem. Non fiam Carthu[s]ianus. Sic Christus: 'annuncia regnum dei.'² Hoc faciam, da saltem fortem spiritum. 'Iniquos': Das ist coram mundo maximum, ut de deo² etc., quia dicere: vias vestras sectati, sed hae sunt damnatae, Item: convertatur quisque a via sua pessima ad

3 argumentum o 4 multum mit Strich zu deo gezogen. quam o 8 ei o
 9 laus mea o erudiantur c aus erudiat 11 saltem o 12 de o
 1) Nämlich der Türke. 2) Erg. doceam.

Dr] abusus, qui in Ecclesia non poterant dissimulari. Nam Indulgentiarum tam
 15 indigna venditio prostituebatur, ut paucissimi essent, qui non aequissimo animo ferrent, eas a me repraehendi. Sed cum postea progrediretur repraehensio ad alia, quae non ita deformata erant et tamen erant impia, ibi demum coepit totum Sathanae corpus it commoveri, ut nusquam viderer tuto consistere posse. Sed non accidit hoc inexpectatum, nam et ipse praevidebam
 20 hunc motum, et inter alios Episcopus Brandeburgensis¹, homo non malus et mihi perquam familiaris, ita praedixerat, me plurimum negotii mihi accersiturum esse, si Papam etiam attingerem. Ita paulatim 'intus pavores et 2. Cor. 7
 foris pugnae' concitatae sunt, ad quae pericula vincenda sane opus fuit Spiritu principali seu animoso, quo confirmabar.

25 Sed quaeras: Cur retinet appellationem 'iniquorum' Propheta et non potius 'sanctos' appellat, sicut coram mundo iudicantur? Respondeo: Sancti et iusti nulli sunt in mundo, ideo etiam, si qui speciem sanctitatis habent, tamen sic a Spiritu appellantur, sicut sunt coram Deo, et pertinet hoc ipsum ad confirmandos pios; hi enim, quia hanc doctrinam de fiducia misericordiae
 30 Dei praedicant, damnantur tanquam haeretici, nam hostes huius doctrinae sibi iudicium et nomen Ecclesiae sumunt. Confirmat igitur pios Spiritus sanctus, ne ista specie et dignitate adversariorum verbi deterreantur, sed sciant a Spiritu sancto pronunciari, quod omnes, qui hanc doctrinam non habent quantumcunque sint in speciem sancti et boni, tamen vere sint iniqui
 35 et peccatores.

1) Hieronymus Scultetus; vgl. Enders, Luthers Briefwechsel Bd. 1, 147 ff.

Hs] gratiam, Item: frustra laboratis vestris operibus, — Da wirfft man stein zu¹, quia diabolus non patitur et mundus. 'Tuas': Da ligt.²

'Transgressores ad te': Quis tibi dixit, quod peccatores convertendi? Quid, si nolint converti? Scio, quod persecutionem patiar, tamen non omittam praedicare. Impossibile, ut verbum gratiae sine fructu praedicetur. 5
 Spr. 20, 12 Erunt aliqui, qui cum gaudio suscipient et agent istis gratias, quia 'oculum videntem et aurem audientem creavit'. Est creatio dei a novo doctor, sic discipulus, qui audit, etiam est donum dei. 'Impossibile, quod verbum dei
 Isr. 55, 11 revertatur' etc., Esa. Ipse inquit: Will das mein thun, 'volo docere vias tuas, Impii convertentur ad te', i. e. docebo, quomodo ad te redeundum. 10
 Omnes docent poenitentiam, sed tantum docent opera: Contritionem, confessionem, satisfactionem, opus nostrum. Das sind viae humanae, diaboli, ex spiritu diaboli profectae. Sed ego docebo tuas vias et modum convertendi ad te. qui venit, venit; qui non, non incommodat mihi. Volo hominibus

7 creatio über donum doctor o zu 11ff. Docere poenitentiam r 14 über venit (2.) steht wir wollen werlich auch mit incommodat] incomodat

¹) Wohl = das verfolgt man, verurteilt man. ²) Vgl. S. 440, 12; da ligt(s) vgl. S. 176, 3.

Dr] Addit autem: 'Et impii ad te convertentur.' Hic altera causa ostenditur, 15
 cur hoc opus pium et in oculis Dei preciosum sit. Prima causa fuit, quod sit plenissimum periculi nec possit administrari nisi animis prius spiritu constanti et forti confirmatis. Altera est, quod hoc opus etiam, quod ad fructum attinet, sit maximum. Ideo etiamsi pericula abstertere possent, tamen utilitas incitare debet, impossibile enim est, verbum Dei sine fructu 20
 praedicari. Sed etsi non convertuntur omnes, tamen aliqui sunt, qui ex peccatoribus fiunt creduli et salvantur; positus enim est eventus ministerii
 Spr. 20, 12 non in hominum, sed Dei arbitrio, sicut dicit Salomon: 'Aurem audientem et oculum videntem, utrumque facit Dominus', hoc est, utrumque fit Deo donante, ut et sint, qui sane doceant, et qui sane docentibus obtemperent. 25
 Ideo inquit David: Faciam hoc, quod possum facere, 'docebo iniquos vias tuas', 'et impii convertentur', hoc est, docebo, quomodo convertendi sint impii, et eventum committam Deo, nam certum est, quod aliqui convertentur. Alii videntur idem docere, cum bona opera, confessiones, contritiones et proprias satisfactiones docent. Sed hae sunt humanae viae, profectae ex spiritu 30
 diaboli, quibus de die in diem longius disceditur a viis tuis. Ego vero sic docebo, sicut scio me ad te rediisse, quod, postquam peccatum meum, hoc est, totam naturam meam peccato corruptam cognovi, in misericordiam tuam me abieci et non fui incredulus auditui laetitiae. Haec est via et hic modus, quo ad te convertuntur impii, hanc viam docebo; qui venit, veniat, qui non 35
 venit, faciat id suo periculo etc.

Hs] annunciare, quomodo etc. Da mihi rationem iustificationis verae, poenitentiae, conversionis ad deum. Papista: contere, confitere, induere cucullum, da eleemosynas pauperib[us]! [Bl. 60^a] 1. sic docebo: scitote, universum genus humanum, quod vestra studia in conspectu dei damnabilia, 'Non est bonus', Röm. 3, 12
 5 Ro. 3. Et sic ista praedicatione occido rationem, eorum praesumptionem et macto hominem in sacrificium dei pro peccatis. nihil valent tua opera, quicquid es, totum peccatum est. Qui audit hunc — Ista praedicatio occidit audientem —, terretur, audit iram dei sic super eum nominari, quod sua optima opera sunt damnata. terrefacto autem sic discipulo et accipienti verbum
 10 damnationis et irae dei sequatur: 'Non morieris!' Tales mactatos peccatores 2. Sam. 12, 13 deus diligit. Quomodo converti vis? Ego fui scortator etc. Volo continere et me exercere in monachalibus operib[us]. Sic conversus ab idolo veneris ad idolum abominationis, *Auß dem regen hñs waffer*¹, ab uno diabo[lo] ad 100. 1 peccato victo ingrediuntur 7. Ista reversio est ad deum: agnoscere et Matth. 12, 15
 15 credere, quicquid fecerit homo in politicis etc. esse simpliciter peccatum,

1 über Da bis verae steht tu propheta 2 über Papista steht Lutherus zu 3/4
 Vera ratio praedicandae poenitentiae Christianae etc. r 7 Ista praedicatio o 12 me o
 Sic o über veneris steht redis 13 über Auß steht klopft zu 13 Ex charybdi in
 Scyllam r

¹) Sprichw., s. Unsre Ausg. Bd. 18, 308, 29.

Dr] Occulte igitur hic insinuat, quod eadem docere velit, quae supra in sua persona expertus est, quod peccatores non velit docere sicut Papa, qui satisfactionem operum consulit, aut sicut Iudaei, qui sacrificia et traditiones suas proponebant, sed quod velit universum genus humanum docere, quod
 20 omnia humana studia coram Deo damnabilia sint, si suscipiantur cum opinione iustitiae, secundum sententiam: 'Non est bonus, ne unus quidem, Röm. 3, 12 non est qui faciat bonum', Rom. 3. Hac praedicatione occiditur ratio et omnis praesumptio humana; nam cum peccatum nemo possit negare, quid potest dici horribilius, quam quod homo in se nulla praesidia habeat contra
 25 peccatum? Postquam ad hunc mundum ira Dei praedicata et homo in sacrificium Deo mactatus est, tunc sequitur auditus laetitiae: 'Non morieris.' 2. Sam. 12, 13 Nam Deus peccatoribus sic mactatis non vult irasci, sed vult eos salvare, quia misit filium suum, ut peccata mundi tolleret. Haec vera doctrina est et verus cultus, quo impii convertuntur. Alii, qui peccatori suadent, con-
 30 fitenti de libidinibus seu scortatione, ut affligat corpus suum et monasterium petat, ubi coelebs vivat, nihil aliud faciunt, quam ut conversum ab Idolo Veneris abducant ad Idolum abominationis et gement damnationem. Hoc est, ex Scylla in Charybdim, ex pluvia in ipsum mare incidere, ubi uno peccato expulso ingrediuntur alia septem, sicut Christus dicit de eiecto Matth. 12, 15
 35 demonio.

Hs] quia persona est peccatrix. Das ist 1., sic convertitur homo, quod eruditur
 1. de suo peccato, conteritur, occiditur in conspectu dei spiritualiter, deinde
 erigitur, datur ei consolatio, ut altera fide iustificetur et a suo peccato reicere
 se debeat in gratiam. Ille deus nullibi, qui peccatorem recipiat propter
 ordinem minoritarum. Ille deus fingitur, et qui sic convertitur, convertitur ad
 idolum cordis sui, non ad verum deum. sed is¹ diligit contritos corde et
 spectantes in misericordiam eius; ergo oportet occidaris, terrearis et acquiras
 conscientiam pavidam, trementem. Ubi hoc, accipias consolationem et iusti-
 fieris. In hoc dedit filium suum in mundum, ut illam praedicaret; aliam
 consolationem quaerere est tota via errare. Ista mea servitus, quae tibi
 gratias aget: Docebo de te. Totus ps. 119.; non est versus, qui hunc locum
 non tractet. In pronominiibus: 'tuus' fthet², es mus 'tuus' heiffen. Praesumit
 erudire omnes homines, qui sunt extra gratiam; et qui intra gratiam sunt
 et avidè cupiunt, sunt in terroribus et quotidie eis deest etc. Et sic
 omnibus vult praedicare, sive habeant primitias gratiae sive non. [Bl. 60^b] 15

4 debeat] dz 5 deus o zu 6/7 Iuxta hoc: 'Beneplacitum est domino' etc.
 [Ps. 147, 11] r 9 illam mit Strich zu consolationem Z. 8 gezogen 10 tota via o
 über mea servitus steht inquit propheta zu 11 Summa Ps. 119. r 13/14 sunt et unten
 1) Nämlich verus deus. 2) Vgl. oben S. 438, 2 und Unsre Ausg. Bd. 31¹, 316, 11.

Dr] Hoc primum sacrificium est, quod David iustificatus vult Deo reddere,
 ut homines doceat vias Dei, hoc est, ut doceat, sic ad Deum esse revertendum,
 ut primo agnoscamus et credamus, quicquid homo fecerit sine Spiritu sancto,
 hoc totum esse peccatum, si suscipiatur cum opinione iusticiae, quia persona
 est peccatrix, ut hoc modo primum conteratur et occidatur peccator in con-
 spectu Dei. Deinde ut doceatur, quod Deus talis sit, qui gratis velit
 ignoscere propter Christum. Nam ille Deus nusquam est, qui velit peccatorem
 recipere propter ordinem Minoritarum, propter peregrinationes, Missas,
 eleemosynas etc., sed fingitur talis Deus sine verbo. Qui igitur sic conver-
 tuntur, convertuntur ad Idolum cordis sui, non convertuntur ad Deum.
 Nam ille est unus et verus Deus, qui diligit contritos corde et cui benepla-
 citum est super timentes eum et credentes in eum. Necesse igitur est, si
 vis converti, ut terrearis seu occidaris, hoc est, ut habeas pavidam et
 trementem conscientiam. Ubi hoc sic factum est, tunc oportet accipi con-
 solationem, non alicuius tui operis, sed operis Dei, qui filium suum Ihesum
 Christum ideo in hunc mundum misit, ut consolationem gratuitaē miseri-
 cordiae territis peccatoribus praedicaret. Haec est via convertendi, aliae
 viae sunt viae errorum. Et haec, inquit Propheta, erit mea servitus, qua
 tibi gratias agam.

Sed inquires: An non ad regenerationem pertinet etiam nova vita? 35
 Ita. Sed sicut fructus non sunt, nisi prius sit arbor, ita non possunt esse

Ha]manet peccatum, mundus; donec vivit caro, sumus partim transgressores. Sic itaque quotidie docemur et erudimur. Sic doctor Christianus omnis est transgressor, et docet alios. Caeteri nolunt audire, persequuntur. Ideo coram deo facit optimum obsequium, qui docet iniquos. Coram mundo
 5 pessimum flagitium. Ideo non est miserior homo quam doctor talis; mundus, caro etc. Fateatur saltem nomen Christi, tum habet diabolum et mundum hospites.

'Impii': Peccatores. Mera Emphatica et plena verba. Non docet impios, sed Sanctos, quia mundus non vult esse impius. Non convertit,
 10 sed seducit. Praecise contraria in mundo. Et doctrina pro hereticis, pro avertendis hominibus. Ideo *muß* expertus et iustificatus, qui intelligit. Qui novit hanc artem, si videt proximum errare, non potest continere, *er muß fur*. Hoc urget spiritus animosus.

'Libera me de sanguine': Iste versus est obscurus et videtur nobis v. 16
 15 interrompere ordinem et coherentiam, sed connectimus, ut puto, non male.

2 itaque *c aus* quanquam 4 qui docet iniquos *o* 11 *über* expertus *steht* *baß* docere
 12 (oportet) *er* *muß* *o* *zu* 14 'Sanguines' *r* 15 coherentiam *puto* *bis* male *o*

Dr]bona opera, nisi prius persona sit iusta et bona. Igitur vita aeterna seu gratia non venit ex merito operum, sed qui iam iusti sunt et haeredes vitae aeternae per Christum, cuius meritum fide accipiunt, isti bona faciunt, non eo fine, ut vitam aeternam consequantur, quam iam iure habent alieno
 20 merito, scilicet Christi, sed ut grati sint et obedientes divinae voci, ut gloria Dei, pariter doctrina et vita sancta promoveatur. Hunc ordinem finium non intelligunt adversarii, sed pervertunt eum. Igitur necessarium est esse Davides, qui magno animo hanc doctrinam spargunt, non tantum in eos qui sunt extra gratiam, sed etiam in eos, qui sunt in gratia. Hi enim, quia
 25 sentiunt terrores et infirmitatem suam, cum singulari aviditate hanc doctrinam hauriunt. Alii extra gratiam etsi magna ex parte persequuntur, tamen non omnino fructu caret praedicatio haec. Ideo spiritus tanquam in re summe necessaria urget ad hanc doctrinam latissime seminandam. Sed hic etiam monendum est, quod, sicut ii, quos iniquos vocat et impios, coram mundo
 30 videntur esse sanctissimi, ita conversio haec a mundo iudicatur esse seductio et haeresis, sicut nostro exemplo didicimus. Sed consolatur nos Spiritus sancti iudicium, qui non haeresin, sed conversionem appellat.

XV.

Libera me de sanguinibus, Deus, Deus salutis meae, Et exultabit v. 16
 35 lingua mea iusticiam tuam.

Hic versus est paulo obscurior et videtur etiam interrompere ordinem, quem instituimus, sed spero futurum, ut recte utrumque explicemus. Quod

Hs] 'Damim': i. e. reatum sanguinis significat in scriptura. In Levit.: Quando
 4. 2° [c] 19, 16 ff. inventus homo mortuus, praescribit rationem purgandae terrae, et sic semper
 5. 1. 2 sanguines erunt; non est latius. Osee: 'et sanguis sanguinem tetigit'; i. e.
 ipsum reatum et clamorem homicidii vocarunt Eb[raei] 'culpam sanguinis',
 significat. Et est positum per Synech[dochen]: species pro genere, finitum
 pro infinito. Ibi absolutus coram deo profecto habet obstaculum, quod
 1. 2° [c] 3, 20 eum mag[is] rot¹ mache[n] coram mundo. Paulus: 'sit irreprehensibilis'. David
 occiderat Uriam, hat auff dem collo sanguinem et in terra erat clamor
 sanguinis contra David[em]. cultus Idolo Moab factus et sanguis innocens
 factus. Isti reatus mache[n] einen rot et blode², ut aliquis sol praedicare et
 nesciunt adhuc eum iustificatum, sciunt autem adulterum etc. Turpe est
 doctor etc.³ Quando ego sol predigen et sol me in omnibus verbis treffen,
 das sind verdrüßlich predigen. Ideo dicit: Rogo etiam te, ut auferas a me
 hoc opprobrium etiam coram hominibus et mihi indultum illum reatum san-
 guinis significes. [Bl. 61^a] 1. absolutio coram deo, 2. coram ecclesia, ut sciat
 ecclesia ipsum absolutum. Nos habemus Sacramenta, ut sciat ecclesia nos
 absolutos. Et sic intelligo prophetam loqui de absolutione externa coram

1 'Damim' o 2 semper o 3 erunt o über sanguinem steht peccata 6 über
 quod steht reatus 10 blode oder blat⁴ 11 eum o 12 sol (2.) o 13 Ideo dicit o
 etiam o 16 ecclesia über (se) zu 16 Sacramenta r

¹) Wohl nicht auf sanguis zu beziehen, sondern = verlegen wie Z. 10; vgl. Unse
 Ausg. Bd. 36, 103, 9. ²) = verlegen und verzagt. ³) Vgl. im Druck unten Z. 28.
⁴) = verzagt, mhd. blûc.

Drigitur ad Grammaticam attinet, 'sanguis' significat reatum sanguinis seu
 culpam sanguinis effusi. Quidam igitur per Sinecdochen accipiunt speciem
 pro genere, ut vocet 'sanguinem' omnia peccata, quibus meremur sanguinem
 seu mortem, ut non solum Uriae caedem et etiam adulterium confiteatur
 David et pro eo deprecetur, sed in genere omnia peccata. Sed hic oppo-
 nitur, quod antea in genere deprecatus sit ista et impetraverit etiam veniam.
 Quomodo igitur constabit ordo, si nunc denuo petat, quod iam consecutus
 est? Respondeo: Professus est se docturum iniquos viam Domini. Iam
 non solum difficile, sed etiam plenum ignominiae est, docere alios et tamen
 sustinere crimen admissi publice peccati, sicut dicitur vulgari versiculo:
 Turpe est Doctori, cum culpa redarguit ipsum.¹ Sicut igitur David antea
 oravit et impetravit absolutionem ab omnibus peccatis coram Deo, ita etiam
 hic orat absolutionem omnium peccatorum coram Ecclesia, ut Ecclesia sciat
 eum absolutum esse coram Deo, ne impediatur doctrina, quam instituit. Sic
 apud nos Sacramenta sunt, quibus etiam in hoc utimur, ut sciat universa
 Ecclesia nos agnoscere peccatum nostrum et credere id nobis propter Chri-

20 vocet] vocat AB

¹) Sprichw., vgl. Wander, Lehrer 1.

Hs] ecclesia. 'Sanguines' est reatus, qui polluit auditum et visum hominum scientium; quia dicit docturum in publico, ibi nihil plus impedit quam reatus. Scire aliquem hominem adulterum etc., *daß ist nicht fein*. Ideo libera me ab isto iure, quod habent sacerdotes contra me, quia tibi peccavi
 5 et in Mosen. Iam coram te liberasti. Iam etiam coram ecclesia, ne impediatur cursus verbi. Iam videtur hoc pergere, quasi in privatum peccatum; potest fieri, ut in exemplum recordetur sui privati peccati. Sic ego: Si non fui potator, tamen 'blasphemus', ut Paulus 1. Timo. 1. *Daß laut fein*.¹ 1. Tim. 1, 13
 Iam *ists* in ecclesia *fein umgeseht*. Pulchrumque est doctori, cum culpa
 10 redarguit ipsum. Quando Doctor fuit etiam peccator, ut non possit dicere, se nunquam peccasse. *Daß ist* consolatione plenum: Deus voluit in me ostendere exemplar, quod me blasphemum fecit, ministrum sui verbi. Sic mihi factum: post omnia peccata in ordinem et post Missas et abominationes dedit mihi illam gratiam etc. Si alius praedicasset hoc, quod ego docui,
 15 si potuissem, dentibus etc.² Volebam etiam per cucullum irrumpere in

7 Sic ego o zu 9 Pulchrum est doctori, cum culpa etc. r 10 redarguit ipsum o
 11 se o zu 11: 1. Timo. 1. r 14 quod ego docui o

¹) = *das hat guten Sinn.* ²) *Vgl. im Druck unten S. 444, 20 ff.*

Dr]stum condonatum esse. Quare salvo aliorum iudicio intelligo ego hunc versum de absolutione externa coram Ecclesia, ut Deus 'sanguines', id est, reatum sic tollat, ut non amplius offendantur ii, quorum aures et oculi in peccatis Davidis offensi sunt. Quis enim non videt, quam in Doctore turpe
 20 sit, eum esse reum adulterii et caedis? Orat igitur: O Domine, libera me ab eo crimine, quod Sacerdotes mihi possunt obicere. Peccavi in te, peccavi in Mosen quoque seu legem tuam. Iam tu mihi peccatum meum condonasti, quod implevisti animum et cor meum fiducia misericordiae tuae, per auditum laeticiae. Da, ut etiam coram Ecclesia liberer, ne impediatur
 25 cursus verbi tui etc. Videtur autem quasi de privato peccato dicere, hoc est, de caede Uriae et adulterio, ac sane fieri potest, ut in exemplum recordetur privati peccati. Sed, ut supra dixi, est species pro genere et finitum pro infinito, ut omnem culpam et reatum tollat, quo possit praedicator coram Ecclesia confundi, ut non amplius offendantur homines conscii peccatorum, quae admitterunt Doctores, sed etiam confirmentur, sicut Paulus
 30 1. Timoth. 1. commemorat, se fuisse 'blasphemum et persecutorem Ecclesiae'. 1. Tim. 1, 13
 Ea commemoratio non solum non offendit auditores eius, sed etiam magis confirmat et consolatur, postquam sciunt ea peccata ei divinitus condonata esse, accenduntur enim ipsi quoque ad similem spem remissionis peccatorum,
 35 sicut Paulus dicit, voluisse Deum hoc ceu exemplum divinae misericordiae *Num. 9, 23 f.*
 proponere Ecclesiae.

Hs] celum. Illa est gratia nunc dei et gloriatio eorum, qui in futurum sunt credituri. Ego hab̃ schendlicher crucifigirt et blasphemirt Christum in coenobio quam meretrices in lupanari.

'Libera': so sol ein prebiger thun. dicit, daß er auch ein frölich angefißt auffheben kunne coram ecclesia, quam docet. Ut ego dicere possum: Ego crucifixi Christum in ordine et ante; ibi confitear cum gloria mea peccata et delector, daß ich gewesen bin so ein schendlicher hostis Christi. Si prius aliquis mihi dixisset, non passus fuisset, sed ornassem etc.¹ Iam laetor. Iam nolo blasphemus Euangelii esse. 'Libera me de sanguine' i. e. de reatibus, quod coram hominibus cognoscar absolutus, quod lex me non liget, quia per te iustus. Daß heist legi auch hns maul gegriffen.²

[Bl. 61^b] 'exultabit': de praedicatione. Cum fuero coram mundo absolutus et coram te et hominibus iustificatus, Tum possum exultare iustitiam. i. e. letanter annuntiabit tuam iustitiam. semper obliquis oculis videt in omnes alias iusticias. Ego; mundus non. Si me liberaveris, ut sim inno-

2 hab o	5 kunne o	7 gewesen bin o	8 fuisset] fuisset o	9 me de
sanguine unten	11 per o	14 über annuntiabit steht	lingua mea	15 iusticias o ut
sim unten				

¹) *Erg.* ordinem. ²) = das Gesetz widerlegt, aufgehoben; vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 36, 281, 24; Bd. 34¹, 6, 8.

Dr] Ad hunc modum mihi coram Ecclesia non est inhonestum nec adimit fidem doctrinae meae, quod fateor me quoque inter Papae monstra fuisse, quod factus sum monachus et tum Missis meis tum toto vitae genere Christum redemptorem meum non negavi solum, sed denuo crucifixi. Ita enim totus in fiducia mearum iusticiarum vixi, ut, si quis ea docuisset tum, quae nunc Dei gratia doceo et credo, credam me eum laceraturum fuisse dentibus. Sed quod Dominus ex hiis blasphemiiis me liberavit et constituit in fidelem Praeconem verbi et iusticiae suae, hoc coram Ecclesia iucundissimum est audire.

Ad hunc modum David quoque orat liberari sanguinibus, hoc est, absolvi a reatibus etiam coram Ecclesia, ut, sicut a Deo absolutus est, ita etiam sit absolutus a lege et libere coram Ecclesia possit erigere faciem, sicut iam de meo exemplo dixi, me Christum tum in Ordine tum ante Ordinem crucifixisse. Haec confessio peccati non efficit, ut contemnatur verbum, sed auget fiduciam misericordiae in auditoribus et Christo quoque grata est. Ideo addit Propheta:

'Et exultabit lingua mea iusticiam tuam.' Pertinet autem ad praedicationem verbi, quasi diceret: Cum sic coram mundo absolutus et coram te et hominibus iustificatus fuero, tunc potero lingua mea exultare, hoc est, cum gaudio annuntiare et prae[Bg. M]dicare tuam iusticiam, hoc est, gratiam, qua peccata condonas et misereris. Porro hoc vocabulum Iusticiae magno

Hs] cens coram te et hominibus, ꝑo wíl iðs cum gaudio et laetitia tñun et provocabo inimicitias mundi etc.

'Iusticiam': i. e. gratiam. Istud vocabulum cum sudore multo adeptus. 'Iusticiam' exposuerunt: i. e. veritatem dei, qui punit damnatos; 5 Misericordia, qua salvat credentes. periculosa opinio, concitat odium occultum cordis adversus deum, quando tantum nominavi territus. 'Iustitia': qua nos iustificavit, vel donum, quo tollit peccata, fit pater aridens; contra iustus fio non mea iustitia sed favore dei. Iterum est provocare totum orbem terrarum, modo sine pudore possim progredi in publicum et non 10 erubescere.

30. Iulii. Audivimus: 'Deus salutis.' hanc sententiam credo veram, ut deprecetur publicum reatum, quo possit suffundi praedicator coram ecclesia. Et est exemplum illustre et pulchrum; placet pro consolatione eorum, qui et ipsi sunt rei et reprobabilis ex praeteritis peccatis. Ut sit species pro 15 genere per Synechdochen.

'Domine, labia': In horis Canonicis. Fortasse bona consuetudine v. 17 introductum, quod hunc versum in universa ecclesia cecinerint principio suorum orationum. Quantum pertinent ad laudem, adhuc hodie necesse et praeponantur. Sed in privatis orationibus non est necessarium. Non

1 tñun et unten	zu 3 'Iusticia' r	4 'Iusticiam' exposuerunt: i. e. o	6 ad-
versus deum o	Iustitia o	7 donum scheint c aus quo	11: 30. Iulii r
13 pulchrum o	14 peccatis o	zu 16 'Domine, labia mea aperies' r	19 über neces-
sarium steht quia ibi nullum periculum a tyrannis			

Dr] 20 sudore mihi constitit; sic enim fere exponebant, Iusticiam esse veritatem, qua Deus pro merito damnat seu iudicat male meritos, Et opponebant iusticiae misericordiam, qua salvantur credentes. Haec expositio periculosissima est, praeterquam quod vana est, concitat enim occultum odium contra Deum et eius iusticiam. Quis enim eum potest amare, qui secundum 25 iusticiam cum peccatoribus vult agere? Quare memineritis, 'iusticiam' Dei esse, qua iustificamur, seu donum remissionis peccatorum. Haec iusticia in Deo grata est, facit enim ex Deo non iustum iudicem, sed ignoscentem patrem, qui iusticia sua vult uti non ad iudicandos, sed iustificandos et absolvendos peccatores. Hanc tuam iusticiam, inquit, non iusticiam hominum 30 aut Mosi, ego cum gaudio et laetitia praedicabo, etiam si mihi hostes capiendi sint omnes homines, modo tu hoc facias, ut etiam coram Ecclesia me absolvās, ut sine pudore possim progredi in publicum et non erubescere propter peccata, quae Ecclesiae quoque nota sunt. Est autem illustre exemplum pro consolatione illorum, qui sunt in ministerio verbi et tamen 35 sunt reprobabilis ex praeteritis factis suis. Dixi enim in generali doctrina hic quoque speciem pro genere esse positam.

Hs] loquitur de privato colloquio inter deum et peccatorem sed de toto ministerio,
 p̄f. 116, 10 quia nos iustificati nihil habemus reliqui quam hunc versum: 'Credidi,
 p̄f. 46, 9 propter quid', Et ubique: 'Venite, videte, quanta'. Sic post iustificationem
 vult gratias agere et confiteri et omnem hominem mendacem arguere. Sic
 88m. 3, 9 Roma. cap. 1. 3.: 'Omnes sub peccato, gentes, Indaei'.

Summa summarum: rogavi, ut iustificato dares absolutionem publici
 reatus et criminis. gratia deo. non solum sumus rei coram deo et indigemus
 gratia, sed etiam criminum coram mundo, daß wir wol mögen die pfeiffen ein-
 zießen¹ et dicerent²: Quare vis docere peccatores, [81. 62^a] cum tu sis? Ideo
 dicit: 'Domine, labia' etc. Quid est 'aperire os'? Num non potest? Nonne
 potest laudem dei dicere In angulo? Possum etc. Sed 'aperire os' i. e.
 p̄f. 81, 11 libere loqui, ut perficiam sacrificium, quod est tuum; Alibi: 'Dilata os tuum'
 p̄f. 34, 4 Et: 'mecum magnificate virtutem super virtutem'; audere loqui deum et

2 versum c aus p̄l zu 2 Ps. 115. r 3 über ubique steht in psalmis über
 quanta steht 'fecit animae meae' 4 arguere o 5 gentes c aus gentis über gentes
 steht et 3. 7 criminis] cris 8 die o zu 10 'Aperire labia' r 11 dei o 12 os]
 os [Schreibfehler] 13 über mecum steht ps. 34. zu 13 ps. 50. [V. 14] r

¹) Sprichw., vgl. Unsre Ausg. Bd. 18, 150, 30 = bescheiden werden. ²) Nämlich
 die Leute zu uns.

Dr]

XVI.

v. 17

Domine, labia mea aperies, Et os meum annuntiabit
 laudem tuam.

15

In horis Canonicis fortasse bono consilio institutum est, ut earum
 initia ab hoc versu Ecclesia faceret. Nam quod attinet ad publicam con-
 fessionem et ad laudem Dei in Ecclesia, recte usurpatur. Sed in privatis
 orationibus eo minus hoc exordio est opus quia ibi nullum a tyrannis per-
 iculum est. Et hic quoque non agit Propheta de privato colloquio pecca-
 toris cum Deo, sed agit de tota Ecclesia, de ministerio et ministris ac toto
 populo Dei. Nam qui iustificati iam sunt, hi nihil habent, quod restet,
 p̄f. 116, 10 quam ut cum Davide dicant: 'Credidi, propter quod locutus sum', Item:
 p̄f. 46, 9 'Venite et videte opera Domini', Item: 'Narrabo nomen tuum fratribus meis'.
 p̄f. 22, 23 Idem hoc loco quoque Propheta significat, ut postquam iustificatus est coram
 Deo per gratuitam misericordiam, quam fide appraehendit, item postquam
 coram Ecclesia sic a reatu absolutus est, ut peccata praeterita non sint
 scandalo amplius, sed consolationi Ecclesiae, Nunc petit, ut Dominus aperiat
 labia, ut sine timore libere possit misericordiam Dei praedicare in publico,
 non in angulis, sicut phanatici solent. Quia autem petit a Domino aperiri
 labia, significat, quam arduum opus sit hoc sacrificium laudis, quod in
 p̄f. 50, 14 Psalmo. 50. exigit. Est enim audacia super audaciam, virtus super virtutem
 et fortitudo super fortitudinem, audere loqui in publico et confiteri nomini
 Domini. Hic enim Sathan imminet omni genere insidiarum, ut hanc con-

35

Hs] profiteri theologiam, quia diabolus sthet da et habet feul, omnes gladii, bombardae etc. Non videtur, donec sumus locuti. Si quis videre posset, wie der Teuffel hinder eim sthet, qui vult profiteri Theologiam; i. e. da spiritum, daß ichs darff wagen fur der welt. Non ad horas canonicas, sed stare
 5 contra diabolum, mundum etc. Psaffen legunt in omnibus horis Canonicis, satis dicitur. Sed qui vult dicere veritatem, der fan nullibi bleiben. Interdum 1 denarius stopfft os zu¹ et sunt infinita impedimenta. Mihi hoc saepe contigit. Tamen ubi res ipsa patitur, dominus adest et aperit os etc. Ne sinas me spectare Caesarem, Reges etc. nec meipsum, Sed 'libera me de sanguinibus'. 'Ut os meum': Tam simpliciter loquitur: 'dein lob et ehre'. Ipse dicit de publica confessione, praedicatione eius, qui iam sit iustificatus. Quanta res audere loqui. 'Non possumus non loqui, quae vidimus et audi-
 10 mus', Petrus. sed tamen tantus impetus diaboli, quod opilat nobis os, ut dicere cogamur: 'Aperi'. Ideo emphatice intellige. 'Virtus' annunciat, opus tuum, iustitia, so gilsts mortem et resurrectionem. Si iustificatus ghet
 15 hin durch laudem dei praedicare, est se immittere periculis diaboli, mundi,

1 über feul steht clavam 5 hinter (9 [= contra] nochmals con [= contra] 6 vult
 vor der Zeile 7 os o 9 libera me o 11 dicit über docet iam o 13 über
 Petrus steht Acto. 14 vor 'Aperi' steht 'Domine' vor der Zeile annunciat o zu 16
 Laudem dei praedicare r

¹⁾ Durch Bestechung.

Dr] fessionem impediat. Eas insidias omnes si oculis humanis possibile esset cernere, facile causa pateret, cur et spiritu antea rogari confirmari Propheta et nunc ab ipso Domino labia operiri optet, non ad orandas horas Canonicas,
 20 sed ad portandum nomen Domini coram diabolo, mundo, Regibus, Principibus et carne universa. Hic enim variae occasiones sunt, quae labia premunt, nonnunquam metus periculi, nonnunquam lucris spes, saepe etiam amicorum consilia interveniunt, quibus hoc sacrificium Sathan conatur impedire, sicut ego quoque saepe expertus sum, et tamen in magnis causis,
 25 ubi periclitabatur gloria Dei, Deus affuit et aperuit mihi os contra ista obstacula.

Docet igitur hic de publica confessione et praedicatione eius, qui iam est iustificatus, ut discamus, quanta res sit audere loqui, quae expertus sis. Non solum enim Sathan, sed Principum et Regum tyrannis, imo peccata et caro
 30 nostra hanc confessionem voluit impedire. Contra ex altera parte urget spiritus, sicut Petrus dicit Acto. 4.: 'Non possumus non loqui, quae vidimus et
 et audivimus'. Hic spiritus hanc praecationem multis gemitibus coram Deo orat, ut ipse aperiat labia nostra ad annunciandam laudem eius. Atque hic
 35 admoneo vos, ut, quoties in sacris literis occurrunt vocabula ista: Annunciare laudem Dei, iusticiam etc., memineritis significari simul extrema pericula, quia dicere laudem Dei est se obicere Diabolo, mundo, carni et

Hs] carnis et omnium malorum, quia deus non potest laudari, nisi nos ista damnemus. Sed si praedico laudem meam, *O hye, lieben freunde*, qui est in societate, fraternitate Rosarii, non potest perire. qui Invocaverit beatam Virginem Barbaram, non potest perire sine Sacramento. Ibi laudo meas laudes, i. e. Si hoc fecero, *kan ich mir selbs helffen*. Ibi non remis[sio] 5 peccatorum gratuita. Ideo *hilff du, domine*, ut, quod didici, nempe gratiam, iustificationem, possim confidenter docere, quod tu solus laudabilis, gloriosus in secula.

[81. 62^b] Orandum est alioqui nobis. Nemo nostrum non indiget hoc versu. Audi, quae nam potissimum opera eligit, non in sordidis operib[us] 10 Ieiunii, abstinentiae etc., *stindende, faule kappen tragen*. Iohan[nis] baptistae etiam sunt aliquid! sed quid ad hoc? Ludibilia et puerilia! Non erat ein *Matth. 3, 7* man cum pelliculo, Sed: 'genera viperarum!' 'Non licet tibi' etc. *Matth. 14, 4* Da *Matth. 3, 11* *war* er baptista: 'Venit post me vir' etc. Sic alius praedicet: Tu es Adulter, incestus! et tamen Herodes amabat eum. ad sacerdotes: 'Genera viperarum'. 15

2 damnemus] damnemur	5 <i>hinter</i> laudes <i>nochmals</i> (laudo)	6 domine o
11 <i>stindende</i>] <i>stindede</i> (aliquid) Iohan[nis]	zu 11/12 Iohannis baptistae opera r	12/13 <i>über</i>
ein man <i>steht</i> Iohannes baptista	13 <i>über</i> 'Non licet tibi' <i>steht</i> ad Herodem	14 me
vir etc. <i>unten</i>	15 viperarum o	

Dr] omnibus malis. Quomodo enim laudabis Deum, nisi prius reum facias ac damnes totum mundum cum omnibus iusticiis suis? Hoc autem quisquis facit, sibi non odium solum, sed etiam manifestum periculum accersit, sicut econtra, qui docent Ordines, Invocationem sanctorum, merita, fraternitates et similia, non Deum, sed se laudant, ideo etiam facile tolerantur et admit- 20 tuntur a mundo. Igitur dicit Propheta: Domine, aperi tu labia mea et da, ut possim confidenter clamare, docere, erudire alios hoc, quod ego didici, quod tu solus sis laudabilis et gloriosus in secula, qui gratis iustificas impium etc.

Atque hic audis, quis sit ille iustificatus et quanam potissimum opera 25 eligat: non ieiunium, non abstinentiam, non cilicium Ioannis, non heremum etc., quae etiam aliquid sunt. Sed si ad hoc summum opus conferas, ad praedicationem nominis Domini, ludus et iocus sunt, non solum in istis Papae larvis, sed etiam in vere sanctis. Neque enim Ioannes ideo tantus fuit quia pellibus vestiit etc., non bibit vinum nec siceram, sed quia erat plenus 30 *Matth. 3, 7* Spiritu et audebat Pharisaeos appellare 'germina viperarum', quia audebat *Matth. 14, 4* tyranno dicere: 'Non licet tibi habere uxorem fratris tui', quia audebat *Matth. 3, 11* coram toto populo testimonium dare Christo inter suos contemptores: 'Post me venit, qui prior me est, cuius calceos solvere non sum dignus'. Haec

Hs] Sic incipe, vide, an non amittes caput. Confiteri deum, populum erudire,
 5 baß find opera, virtutes omnium virtutum. Inspice Iuristas nostros, quot
 eorum audaces in re politica audere profiteri veritatem? Cicero fuit ausus
 et Demosthenes in politica re, wie ißt in¹ gangen? In angulo facere,
 10 aperire os et detrahere, hoc muliebre; sed sedere in senatu urbis, principum
 et aperire os! In libris inveniunt, sed non audent dicere. Sed in theologia
 veritatem loqui in conspectu dei et angelorum, caesarum et principum,
 omnis orbis terrarum ißt ein anderß quam confessio Iuristarum, et tamen
 magna res est in politia profiteri, ut dicas: 'Domine, labia'. Post iusti-
 10 ficationem, gratiam est maximum, ut loquatur veritatem de Christo. Ieiunium
 servare potest bestia et Turca et est necessarium pro refrenando corpore.
 Sed audere ad magna pericula, ba gehört spiritus principalis et

1 an o 3 profiteri veritatem? o zu 3 Profiteri veritatem r zu 4 Cicero,
 Demosthenes r 6 dicere c aus dicent 9 über in politia steht veritatem 11 servare o

¹⁾ = ihnen.

Dr] sunt, quae Ioannem commendant et 'eum maiorem faciunt inter natos mulierum'. Matth. 11, 11
 Heremum, pelles, cibum, potum quivis etiam malus imitari potest, idque sine
 15 periculo, sed docendi munus sine periculo administrabit nemo, et sane patet,
 quod premium Ioannes inde tulerit, cum ita turpiter ad arbitrium meretriculae Matth. 14, 8
 iugulatur. Ergo qui volunt magnum et dignum Christiano homine opus ornare
 meritis laudibus, non laudent stulticias Papae, non privata sanctorum exer-
 citia et afflictiones, sed hoc laudent, confiteri nomen Domini coram mundo.
 20 Haec enim virtus virtutum et summum ac difficilimum opus est. In Politia
 apparet, quam pauci sint, qui magno animo Rempublicam capessere et peri-
 cula privata contemnere possint, et plerunque accidit, quod Cicero dicit, ut,
 qui spe amplissimorum premiorum ad Rempublicam accedunt, metu gravissi-
 morum suppliciorum carere non possint.¹ Et sane Themistoclis, Ciceronis,
 25 Demosthenis et aliorum in Republica magnorum virorum exempla satis
 testantur, etiam illud vitae genus plenissimum periculorum esse. Muliebre
 enim est, sedere in angulo et repraehendere aliorum res gestas, sed in Senatu
 et Conventibus Principum versari et libere sententiam dicere, etsi neces-
 sarium et utile erat, tamen paucissimi audent. Quanto maius et angustius
 30 esse putas, sacra loqui et docere in conspectu Dei et Angelorum, contra
 voluntatem non Principum et Regum solum, sed etiam Diaboli et totius mundi?
 Hic maius periculum suscipitur quam in Republica, quamvis ibi quoque magno
 animo opus sit. Sed hic etiam Spiritu Dei opus est et digito Dei, quo didu-
 cantur labia et solvatur os in laudem Dei. Ergo post iustificationem et gratiam
 35 nullum aliud opus maius est, quam loqui veritatem de Christo. Corporalia

¹⁾ Vgl. Nachträge.

^{Hs]} oratio: 'Domine, labia' etc. Psalmus: 'Factus sum homo, non audiens
 Ps. 38, 15 redargutiones'.

Iam dat rationem, quare post iustificationem nihil sciat nisi gratias
 v. 18 agere: 'Quia non cupis sacrificia'. Eb[raice: 'Et darem holocausta, non
 voles'. Illum prorsus occidite! 'Facerem multo.' Iustificatus sum, donum 5
 Mich 6, 7 accepi remissionis, gratiam habeo, libenter aliquid facerem. Micheas: 'Dabo
 primogenitum meum pro scelere meo' etc. Despecte et contemptim loquitur
 de sacrificiis. Nemo potest illum sermonem satis explicare, quod prophetae
 istius populi, in quo erat divinitus institutum regnum, ubi suum erat sacri-
 ficiu[m]. Et contra istum consuetum morem, contra legem Moisi, contra ritum 10
 populi sic praedicare: Non vis sacrificia, das ist horribilis heresis gewesen.
 Nos nihil ad prophetas. [Bl. 63^a] Si Papa haberet contra nos auctoritatem
 legis, scripturae etc. Nos vicimus Papam ista gloria, quod scripturam non
 habet. Victoria nostra valde vilis et turpissima quoad istas victorias.¹

1 Psalmus o non audiens o zu 6 Mich. 6 r 7 primogenitum meum über
 (vitium) 9 in bis institutum o regnum (sacrificium), ubi unter suum steht i. e. dei
 11 sic praedicare o 13 etc. unten 14 nostra o

¹) Nämlich der Propheten.

Dr] exercitia non homines solum praestare possunt, sed bestiae quoque ieiuniis 15
 et aliis possunt affligi. Et fertur Turcarum in corporalibus afflictionibus
 magna esse severitas. At sane inter Christianos omnia exercitia illa susci-
 pienda sunt, quae pertinent ad frenandam seu mortificandam carnem. Sed
 audere ob nomen Christi periculum vitae et fortunarum adire, ad id requiritur
 R. 14 'Spiritus principalis' et oratio haec: 'Domine, labia mea aperiās'. Iam 20
 rationem addit, quare, postquam iustificatus sit, nihil possit nec norit facere,
 quam per praedicationem nominis Dei agere gratias, et dicit:

XVII.

v. 18 Quoniam, si voluisses sacrificium, dedissem, Utique holocaustis
 non delectaberis.

25

Haec est ratio, cur velit annunciare laudem Dei, Quia, inquit, non
 placent tibi sacrificia. Sed haec an non haeretica vox est, dicere stante
 adhuc lege et toto cultu: Non vis sacrificium, holocaustis non delectaris?
 Ego quidem saepe miratus sum hanc Prophetarum audaciam, quod sic con-
 temptim de sacrificiis contra legem Mosi et ritum sui populi sint locuti. 30
 Quod si Papa Sacra et Ceremonias suas eo modo ex verbo Dei posset
 probare, sicut Iudaei sacrificia sua, perfecto nunquam ausus essem aliquid
 contra hiscere. Nunc autem cum sine verbo, imo contra verbum ista in-
 stituerit et mandarit, summo iure damnamus eum. Sed quanto haec nostra
 victoria de Papae Ecclesia et Ceremoniis levior est illa, quam Prophetae 35

Hs] Papam spoliamus simpliciter omnibus scripturis et reliquimus in traditio[n]ibus humanis, nihil habet reliquum nisi ecclesiam etc. Scriptura sacra se videt spoliatum. Hic vero propheta loquitur contra Mosen: 'Holocausta non voles'. Et totus Moses in Levitico, Numeris, est plenus Exemplis patrum Abrah[ae],
 5 Isa[ac], Iacob, qui obtulerunt, — et Is audet et dicit etc. Iere[m]ias: 'Come- Jer. 7, 21 f. dite carnes' etc. Esa c[ap]. 1. Das sind hart loci et herter, quam si sic Is[ai]. 1, 11 dicerem: quicquid deus mandavit, politicam, obedientiam magistratus, paren-
 tum et 2. tab[ul]am, tamen non placet deo; et tamen est apertissimum ver-
 bum, das hat noch herter gefaut. Sacrificium dei, quod institutum divinitus
 10 per Mosen et approbatum per prophetas et patres, sol nicht[s] gelten. Et tamen hic: 'Alioqui libenter darem' (holocausta, die sollen gar köstlich sein). Sic invadere totam legem Mosi et damnare Summum cultum: Descende a specie spiritualis[sima], quae habet verbum dei etc. Quid erit obedientia Minoritae, magistratuum? Sacrificium pecoris habuit tam forte mandatum
 15 ut Magistratus. Et isto tempore tenebantur ad sacrificium, Ut nos tempo-

3 propheta o zu 5 Iere. 7. r zu 6 Isa. 1. r 7 magistratus o 8 deo
 c aus deus 9 noch o 10 sol nicht[s] gelten o 13 über specie spiritualis[sima] steht oblatio

Dr] tulerint, quod legis sacrificia sic oppugnarint. Neque enim hic sacerdotibus sicut Papae defuere scripturae. Nam Papa praeter nudum Ecclesiae titulum prorsus nihil habet, quo se et traditiones suas tueri possit, Isti autem in lege sacrificia divinitus mandata esse norant. Igitur David hic simpliciter
 20 contra Scripturam et Mosen videtur loqui, qui manifestum testimonium habet, quod ex voluntate Dei populum Ceremoniis instituerit. Notum enim est, quanto studio in Exodo, Levitico et Numeris praecipiantur omnia, quae ad tabernaculum et sacra attinebant. Nota sunt exempla Patriarcharum Abrah[ae], Isaac etc., qui omnes suam erga Deum gratitudinem sacrificiis
 25 testati sunt. Contra expressum igitur mandatum Dei et contra omnium sanctorum exempla ita simpliciter dicere: Tu non vis sacrificia, speciem habet certissimae haeresis. Prius autem, quam explicentur ista, hoc monendum est: Quod si Spiritus sanctus in Davide damnat sacrificia divinitus iussa, quo ore audebunt Monachi cucullos et Ordines, vota et rasuras iac-
 30 tare tanquam sanctitatem? Quo ore Pontifices suis traditionibus audebunt tribuere aliquam iusticiam, cum haec omnia sine verbo Dei sint instituta? Ergo non solum contra legem, sed etiam contra totum Papatum cum omnibus traditionibus, sacris, cultibus hunc versum a Spiritu sancto sentias positum esse, quod scilicet coram Deo non placeant.

35 Quod igitur David descendit ad speciem specialissimam et summum cultum legis damnat divinitus institutum, manifestam in eo distinctionem facit omnium religionum in mundo, etiam eius, quae a Mose instituta et divinitus praecepta est, et separat ab his religionibus omnibus hanc unam,

Hs]raliter usque ad diem iudicii tenemur ad obedientiam magistratus manifesti. Distingue ergo inter religiones omnes mundi a Christo, qui sol über Mosen sein, remissio peccatorum et gratia sol etwas grösser sein quam cultus in
 Ps. 40, 7 f. toto mundo. Alibi: 'Non postulasti; tunc dixi: ecce venio'. Dominus leß
 sich nicht bußen¹ cum nostris operibus, etiam si fuderis sanguinem, Ieiunes
 dies et noctes; da gewinstu Gott nicht mit, quia inquit: 'possem, darem,
 sed certum, quod holoocausta'. Daß ist pulcherimum contra istas prae-
 sumptiones etc. 'Num carnis, sanguinis' etc., quae omnia creavit, dedit
 omnia, quae homines², ipsam vitam animam, conscientiam, sensus; quid est
 in me, quid habeo? Quid tamen in me, quod non sit eius donum? [Ps. 63^b]
 Et tum venio et dico: Ich wil ein Cartheuser werden etc. Omnia a deo.
 Si ipse indigerem, non darem tibi.³ Si facultatem ieiunandi etc. vellem
 habere, non dedissem tibi. Nihil reliquum nisi hoc 1, ut soli deo agamus
 Ps. 11, 35 gratias; quicquid sumus, vivimus, habemus, dona dei sunt. 'Quis prior
 dedit illi?' Daß ist etiam rationis humanae manifesta stultitia, quod dona
 15

1 tenemur bis manifesti o 4 über Alibi steht ps. ecce venio o zu 4 ps. 40. r
 5 operibus] opibus 8 über carnis steht ps. 50. 9 omnia über oia c aus sunt 12 facul-
 tatem o 13 Nihil (potest) 14 über Quis steht Ro. 11.

¹) = vergewaltigen, trotzen.
 Worte Gottes.

²) Erg. habent.

³) Dies und das Folgende

Dr] quae est per fidem in Christum, qua peccata remittuntur et donatur iusticia cum vita aeterna, sine operibus et sine meritis, tantum ideo, quia Deus misericors est et per Christum ignoscit. Haec religio docet, non sic insti-
 tuenda esse opera et cultus, ut per ea Deus placetur; Non sacrificiis, non
 ieiuniis, non obedientia Politica, non Oeconomica, non denique ullo alio
 humano opere peccata expiari: Esse quidem per se sancta et bona opera et
 quae Deo placeant, sed si fiant alio fine, quam a Deo mandata sunt, non
 solum non placari per ea Deum, sed etiam offendi. Nam si holocausta non
 placent, quanta stulticia est praesumere de iis, quae nos ipsi sine verbo
 Ps. 50, 9 f. Dei elegimus? Ideo in psalmo 50. dicit: 'Non accipiam de domo tua
 vitulos, quoniam meae sunt omnes ferae sylvarum', Meus est orbis terrae
 et plenitudo eius, quasi dicat: Frustra putatis me vestris operibus placatum
 iri, nam ipsam animam, sensus et vitam vestram omnem meo dono habetis.
 Si igitur indigerem iis, quae vos habetis aut potestis, non ea darem vobis.
 Nam unde habet monachus hoc, quod ieiunat, quod orat, quod alia facit,
 quae vult? Nimirum ex eo, quod voluntatem et facultatem dat¹ haec
 facienda? Iam si ego² ista do, cur mihi ea reddis tanquam indigenti et
 poscenti? Ergo nihil est reliquum, quod nos faciamus Deo, quam ut ei
 agamus gratias. Quicquid enim sumus, vivimus et habemus, dona Dei
 30

¹) Nämlich Gott.

²) Wieder Worte Gottes.

Hs] capta vult reddere et aliquid magni facere. Nihil potes dare deo, nisi quae prius eius sunt. Ideo lex pulcherrime abrogata: Vos offertis deo boves, oves, Ieiunia, cuius sunt ista omnia et quae habetis? accepistis a deo. Quare offertis? ut placemus deum. Si omnia habes a deo, et vis dare, ut
 5 tua Ratio arguit deum ut mendacem. Reddere gloriam, posse scire, quod haec habeam a te deo ipsum hoc est donum dei. Contra totam religionem Moisi, contra legis opera et omnes religiones dicere: 'Deus non cupit sacrificia, alioqui possem dare'. Et si possem Ieiuniis venire ad coelum, Ante
 20 annis potuissem coelum mereri, — finis respiciendus. Ieiunandum, ut
 10 sit bonus ordo vitae, — propter salvare volo credere in Iesum Christum. Deus non curat ullum sacrificium neque holocaustum placet. Valde ista sunt grandia, quia extenuat, quicquid est religionis, propter fidem in gratiam Christi. Docendo est facilis ista res, sed experiendo etc. *Ich wolt libenter deo ein troß betreiben*¹⁾: sic praedicavi, vixi caste, — nihil. 'Si est aliquid, 1. Cor. 4, 7
 15 quid glorieris, quod accepisti?' Etiam gratiarum actio est acceptum donum, quantomagis res, de qua gratias agis, est acceptum donum, et *daß²⁾ hett er³⁾ gern* etc. Hoc est falsis discipulis Mosi in os gegriffen: Summum cultum, qui potest in orbe terrarum fingi, et dicere, deo non placere! Quare? quia fit cum ista additione, quod debet placare deum. Non vincitur istis operi-
 20 bus. Quid autem vult?

1 capta] caepta potes o 5 deum o 10 vitae o zu 14: 1. Cor. 4. r

¹⁾ = *Widerstand leisten, entgegen handeln*; vgl. *Unsre Ausg. Bd. 45, 584, 17.*

²⁾ *Nämlich das gratias agere.* ³⁾ *Nämlich Gott.*

Dr] sunt, sicut ad Rom. quoque est: 'Quis prior dedit illi?' Cum igitur omnia *Röm. 11, 35*
 facimus, quae possumus, nihil aliud facimus, quam ut reddamus, quae accepimus. Atqui in eo quid facimus singulare? Hic respondent Iusticiarii: Volumus aliquid mereri et testari liberum arbitrium. Hoc vero est, Deo
 25 sua reddere tanquam non sua, sed tanquam proprie nostra. Atqui etiam ratio hanc impietatem et stultitiam arguit, quod nihil eximii is faciat, qui non de suo, sed de alieno liberalis est. Hoc igitur faciendum erat, ut Deo redderemus gloriam agnoscendo, quod, quaecunque aut habemus aut possu-
 mus, eius beneficio possidemus, quod ipse sit, qui nos confirmat Spiritu suo,
 30 qui aperiat os et impleat laude sua etc.

¹⁾ Pertinet igitur hic locus non solum ad nos consolandos et docendos, sed etiam ad refutandos adversarios. Cum enim ad probandam iusticiam fidei hac sententia Pauli utimur, 'Iustificari hominem sine operibus legis', *Röm. 3, 28*
 ita cavillantur eam, quod sint intelligenda opera ceremonialia, et non moralia,
 35 sicut Sadoletus etiam facit in Commentario ad Romanos, in quo sententiam Pauli ita torquet et retorquet, ut non solum Pauli sententiam nusquam

¹⁾ *Die handschriftliche Vorlage zum Folgenden s. unten S. 464, 7 bis S. 466, 17.*

Dr] attingat, sed ne sibi quoque constet ubique. Produunt autem hoc modo adversarii doctrinae nostrae, quod sint prorsus imperiti sacrae scripturae et ne puerilia quidem illa intelligant, quid leges ceremoniales sint seu opera ceremonialia. Nam quod sic Paulum exponunt: ‘Iustificamur sine operibus legis’, id est, sine ceremoniis, quia ceremoniae sunt abrogatae, ex eo nihil aliud sequatur, quam Mosi quoque tempore ceremonias illas fuisse abrogatas et liberum fuisse, circumcidi vel non, sacrificare vel non, quia etiam Mosi tempore non iustificabant, teste hoc loco. Atqui tam quisquam patiens est, ut hoc ferre possit ab homine Theologo dici? Nam si nunc non sunt ista ceremonialia ad iusticiam necessaria, quia abrogata sunt, quid dicemus, cum redierimus retro ad Davidis tempora, cum nondum essent abrogatae, sed haberentur inter summa et sanctissima opera et necessaria essent? Num iustificabant tum? Minime, nam hoc est: Sacrificia non voluisti. Deinde non recte extenuantur ceremonialia. Nam praeceptum de Sabbato, etiamsi est ceremoniale, tamen ponitur in prima tabula ante et super omnia moralia opera. Ergo indigna Theologo, imo simpliciter erudito viro indigna cavillatio est, cum Paulus de Operibus legis loquitur, sentire, quod tantum de ceremonialibus loquatur quasi de operibus in inferiore gradu positis, quam moralia. Respice ista tempora veteris Testamenti, et non solum necessitatem, sed summam quoque dignitatem ceremoniarum fuisse invenies. Etsi enim nunc ceremonialia aut libera aut abrogata sunt, tamen in lege non fuerunt libera, sed necessaria, et tamen etiam tum verum fuit: ‘Sine operibus legis iustificatur homo’. Ergo Paulus simpliciter loquitur de tota lege, hoc est, tam de ceremonialibus quam moralibus operibus, quod per ea non detur iusticia, sed quod iusticia tantum sit appraehendere misericordiam, quae misericordia non imputat peccata, sed ignoscit peccata credentibus in Christum. Hanc sententiam defendit Paulus in Epistola ad Romanos, quam qui non animadvertunt ceu caput totius disputationis, ne quidem umbram aliquam genuinae sententiae Pauli vident.

Hanc sententiam etiam David hoc loco ostendit, cum ante tempus novi Testamenti, suo tempore, quo sacrificia et templum in summo flore erant, disertis verbis dicit, quod sacrificia nihil sunt, quia Deus ea non curet. Hoc enim est simpliciter omnem cultum legalem tollere, etiamsi divinitus praeceptus et institutus esset ac oporteret eum fieri. Neque enim extenuanda est ceremoniarum dignitas, postquam mandato et verbo Dei videmus eas non comprobatas solum, sed etiam institutas et mandatas esse, et tamen dicit David: Tu eas non vis. Item Esa. 1. cap.: ‘Holocausta arietum et adipem pinguedinum nolui’. Item Psalmo praecedenti: ‘Non in sacrificiis tuis arguam te’ etc. Huiusmodi conciones sine dubio a sacerdotibus tanquam hereticae damnatae et ipsi Prophetae propter eas occisi sunt.

Sed etiam causa ostendenda, cur sacrificia, quae summus Dei cultus

Dr] in lege erant, hoc modo damnarunt Prophetæ, videtur enim res singularem difficultatem habere, quod per Prophetas damnantur, quæ divina voce iussa erant. Sed huiusmodi conciones Prophetarum non eo modo accipiendæ sunt, quasi simpliciter damnentur sacra et ceremoniæ, nam Prophetæ opinionem maxime respiciunt, cum qua ceremoniæ illæ ab impiis fiebant. Neque enim finis sacrificiorum seu cultuum legalium erat, ut per eos iustificarentur et placerent Deo. Hic finis a peccato Adæ reservatus est uni sacrificio Christi, cuius ceu 'umbra erant sacrificia legis'. Nam præterquam Scbr. 8, 5 quod Deus voluit hisce sacrificiorum cultibus discerni suum populum a reliquis gentibus et obedientiam testari, etiam symbola erant sacrificia futuri sacrificii Christi, quibus admoneretur populus futuræ redemptionis. Iam maxima pars Iudæorum sic depravantibus eos sacerdotibus sacrificia cum hac opinione faciebant, ut per ea consequerentur remissionem peccatorum. Hoc autem erat sanguinem tauri æquare sanguini Christi et brutum sacrificium æquare sacrificio filii Dei. Propter hanc impietatem, quam impia opinio de sacrificiis legalibus confirmabant, Prophetæ tam graviter contra sacrificia concionati sunt, non quod ad formalem, sed quod ad finalem causam attinebat. Fiebant enim sacra plerunque in loco a Deo destinato et iuxta præceptum Dei, ita ut nihil repræhendi posset, quod ad formam pertinebat. Sed finalis causa erat diabolica. Sic damnamus Missas adversariorum non ideo, quod simpliciter malum sit, uti Coena Domini, nam nos quoque ea religiose utimur, sed quod addunt impias opiniones de opere operato, de applicatione pro vivis et mortuis etc. Sic in Baptismo operi operato nihil relinquimus, sed dicimus requiri fidem, qua accipiatur gratia, quæ in Baptismo offertur. Sicut autem David suos adversarios habuit, qui se ei ob hanc doctrinam opposuerunt, ita nos quoque adversariorum calumnias, odia, excommunicationes et alia propter hanc doctrinam ferre cogimur.

Igitur maneat hoc loco quoque fixa et firmata nostra Theologia, qua sic docemus, In loco iustificationis, cum de conscientiiis erigendis et tollendis peccatis agitur, neque ceremonialia nec moralia valere, quia non eo fine sunt instituta, ut iusticia per ea contingat, sicut Paulus in genere dicit: 'Non est data lex, quæ vivificat, ergo per legem non potest esse iusticia', Gal. 3, 21 Gal. 3. Sed hic tantum valet misericordia, quam in sacrificio Christi Deus exhibuit, et fides, qua misericordia illa seu sacrificium Christi appraehenditur.

Sunt igitur ceremoniæ, tam nostræ quam legis olim, sanctæ et optimæ, sed in suo fine. Sunt moralia opera et optima, sed in suo fine. In hoc fine autem iustificationis non inutilia solum, sed prorsus nihil sunt, quia hic finis solum pertinet ad sacrificium Christi; præ huius dignitate omnes ceremoniæ legis, omnia moralia opera nihil sunt. Sic iusticia Politica in suo fine est res suavissima et optima, ut constet pax et societas mutua inter homines. Sed si ideo, quia bonus civis, castus maritus, iustus mercator es, etiam coram Deo velis esse iustus, hic ex suavissima re facis abominationem,

Dr] quam Deus non potest ferre. Ergo statuamus nos sola misericordia esse iustos et manere haeredes vitae aeternae, postea testemur obedientiam nostram sancta et inculpata vita, quae pertinet non ad iusticiam nostram, sed ad gratiarum actionem et obedientiam, quam Deo nostro debemus, sicut filii in
 2. Moje 29, 18 domo patris. Tunc fiet, ut sicut sacrificia in lege Deo fuere 'suavis odor' 5
 propter fiduciam misericordiae, qua persona prius iustificata erat, ita nostra quoque obedientia et sancta opera placebunt propter fidem in Christum in suo proprio fine, quod scilicet non fiunt ad iusticiam, sed ad testimonium, quod grati simus et gratuito iustificati. Oportet enim arborem prius esse bonam, quam boni aliquid ex ea enascatur, sicut postea cum Emphasi dicit: 10
 23. 20f. 'Tunc acceptabis sacrificium iusticiae', cum scilicet prius ad hunc modum 'aedificati fuerint muri Hierusalem'. Sic Samuel quoque ad Saul dicit:
 1. Saul. 9, 6 'Irruet in te spiritus ac mutaberis, tunc quicquid in manus venit, facito'. Hic non unum aliquod opus proponit, sed spiritu mutatum mittit quasi in sylvam operum, quia enim iam est factus alius vir, ideo etiam sequuntur 15
 alia opera.

Hanc Theologiam adversarii nostri non intelligunt, sed invertunt rem, volunt et docent tam diu operari, donec mutantur et alii fiant. Sed oportet prius hominem seu personam mutari ad eum modum, quem huius Psalmi ordo proponit, et postea fiet, ut omnia recte fiant, sive circumcidaris, sacri- 20
 fices, laves in lege, sive extra legem in opere vocationis tuae sis, comedas, bibas, maritus fias etc. Omnia enim placent, quia persona iam placet, non quidem propter se, sed propter sacrificium Christi et misericordiam, quam fide apprehendit.

[23. N] Observanda igitur causa est, cur damnet David sacrificia, nempe 25
 propter locum iustificationis seu causam finalem. Haec enim non solum ceremonialia, sed etiam moralia opera viciat, si non propria sit. Quare indoctorum in spiritualibus cavillationes sunt, opera legis apud Paulum interpretari pro ceremoniis. Nam caeremoniae in lege aequae sanctae ac necessariae fuerunt atque in novo Testamento sancta et necessaria sunt moralia opera, 30
 sicut tertium praeceptum de Sabbatho clare probat, quod, cum caeremoniale sit, tamen omnibus moralibus praeponitur. Sicut enim hodie obligamur ad leges Imperiales et Oeconomicas, item ad legem fraternae charitatis, sic illi obligantur ad caeremonias. Nihil igitur est dicere: Ceremonialia iam sunt mortua et abolita. Tum enim non fuere mortua, et tamen non iustificabant, 35
 sicut nos non iustificamus moralia, sive Politica sint, sive Decalogi propria. Haec monenda fuere propter calumnias, quibus etiam docti homines nos conantur premere. Nunc redeo ad consolationem.

Plenissimum igitur consolationis est, Deum non velle sacrificia, sed hunc summum cultum damnare et repudiare, siquidem fiat hoc fine, ut 40

Hs] 'Sacrificia dei': [Bl. 64^a] Istum locum scribe cum aureis literis, *ex istis* v. 19
*wol werd.*¹ Das heißt ein sacrificium *auffgerichtet* contra sacrificia totius orbis
terra_rum. 'Sacrificium' est, quod facit sacerdos. Unum sacerdotium reprobatur
cum universis sacrificiis suis, aliud instituit cum suis ritibus. Isti sacerdotes
5 placent, qui sacrificare possunt cor contritum. Das ist vox spiritus sancti,
distinguit manifeste inter sacerdotium et sacerdotium, sacrificium et sacrificium.
Alterum placet, alterum non. *Umß den verß allein deberet einer geben Leib*
leben, ut crederet a deo dictum. Non indigeo vacca! Papistae: sacrificate
missas etc. Quicquid est, quo me volunt colere, frustra me colunt. Sacrifica
10 divina, placentia deo, *die heißen*: 'spiritus contritus' etc. Discat hunc versum,

zu 1 'Sacrificia dei' r 6 sacerdotium (1.) über satz [= sacerdotem]

¹) = *wert*.

Dr] avertatur ira Dei et nos iusti simus. Commendatur enim hic nobis miseri-
cordia Dei gratis condonantis peccata et iustificantis nos. Qui enim suis
operibus iusticiam quaerunt, nihil faciunt aliud, quam ut conentur sibi ipsis
fieri plasmatores seu creatores contra Scripturam: 'Ipse fecit nos, et non ipsi' *Ps. 100, 3*
15 nos'. Prima enim creatura, quod in hanc lucem nati sumus, non est nostra
sed Dei, et scilicet secunda creatura nostra erit, qua nascamur in aeternam
vitam? Ergo non falsa solum, sed impia quoque opinio est, sentire, quod
Deus nostris operibus sic placari possit, ut vitam aeternam nobis donet aut
iusticiam. Nam si etiam praecepta a se opera non vult hoc fine fieri, sed
20 ea repudiat, quanto minus electitia accipiet, quae sine mandato Dei stulta
superstitio suscipit? Notanda igitur haec sententia est, qua contra Mo-
sen, contra legem, contra opera et religiones omnes dicit: 'Tu non voluisti sacri-
ficiu_m', ut scilicet statuatur iusticia, quae est per fidem in Christum. Sed
non tam legi quam nostro cordi sententia haec repugnare videtur. Sic enim
25 natura sumus omnes, quod optamus nos aliquid ad Deum afferre posse, quo
placetur, neque possumus satis securo corde nos totos misericordiae credere.
Ideo et in malefactis desperatio et in benefactis semper occulta praesumptio
sentitur. Sed cur praesumimus in iis, quae aliunde habemus et non proprie
nostra sunt? Nam etiam ipsa confessio et gratiarum actio est donum
30 aliunde acceptum, quanto magis ista dona sunt, de quibus agimus gratias.
Frustra igitur tentatur per opera reconciliatio. Quid igitur vult, siquidem
sacrificia non vult?

XVIII.

V. 19

Sacrificium Deo spiritus contribulatus, Cor contritum et
humiliatum, Deus, non despiciet.

35

Hic locus dignus erat, qui scriberetur aureis literis, hic enim vides,
quale sacrificium statuat contra sacrificia legis et totius orbis terrarum.
Quia autem sacrificium non est sine sacerdote, igitur sacerdotium legis simul

Hs] qui potest; vox consolationis plenissima et descriptio divinitatis, ut vix inveniatis, ubi definit, quid sit deus. speculative: Centrum, quod ubique, sphaera, quae nusquam, Theologica definitio: Deus in voluntate, Quid ei placet. Non loquitur de maiestate, potentia eius. Rex habet opes, potentiam etc. sed quomodo affectus, quo tendunt eius opes? quid vult machen 5
da mit? Sic scio deum omnia fecisse, — quo, quis finis? finalem causam scire. Deus est nihil aliud, quam qui contritos, vexatos, perturbatos amet, est deus humilium. qui hanc propositionem possem fassen, essem Theologus: Deum non apprehendere in maiestate, potentia, divitiis et aliis omnibus bonis, sed solum hoc titulo dicere: Deus non mortuorum sed viventium, 10

1 descriptio c aus descriptionis divinitatis rot über (divinitatis [undeutliche Abkürzung]) zu 1/2 zu ut vix inveniatis gehörig: als man die sonst kaum findet¹ rot r
2 Centrum c aus Zentrum zu 2 Quid sit deus r 5 über quomodo steht Rex 8 über fassen steht capere

¹) Von Dietrichs Hand.

Dr] abiicit et instituit novum sacerdotium cum novis sacrificiis. Initio igitur faciamus hic divisionem, quod duo sint sacerdotia, unum, quod reprobat, et alterum, quod probat. Sacerdotium, quod reprobat, est illud, quod habet holocausta et alia sacrificia in lege instituta. Sacerdotium autem, quod probat, est illud, in quo non bestiae, sed corda offeruntur contrita et humiliata. Hanc divisionem initio observemus ac credamus eam fieri non a 15
Davide, sed ab ipso Spiritu sancto. Nam infra patescet, quod nulla alia possit maior contingere consolatio, quam si scias ab ipso Deo sic pronunciar, quod non indigeat sanguine taurorum nec aliis nostris operibus, secundum
3cf. 29, 13 illud: 'Frustra me colunt mandatis hominum', sed sacrificia divina et placentia 20
Deo esse spiritum contritum et cor humiliatum.

Secundo, Non solum traditur hic illa Iudaeis intollerabilis distinctio sacerdotii et sacrificiorum, sed etiam proponitur tam iucunda et suavis descriptio Dei, ut vix usquam suaviorem invenire possis. Speculative definiunt Deum similitudinibus quibusdam, quod Deus sit Centrum, quod 25
ubique est, et Sphaera, quae nusquam est. Sed haec Mathematica et Physica sunt, quae nos relinquimus aliis professoribus. Nam Theologicam definitionem quaerimus, ea non est definitio essentiae divinae, quae incompraehensibilis est, sed voluntatis et affectus, quid ei placeat, quid non placeat. Neque enim Principem novit, qui potentiam et opes novit, sed qui affectus 30
et consilia omnia Principis intelligit. Sic ante oculos sunt creatio mundi et potentia Dei. Sed hoc caput est scire, quo fine Deus fecerit ista et quo consilio. Hanc cognitionem praesens versus Psalmi cum singulari suavitate proponit, quod scilicet Deus sit talis Deus, qui finaliter nihil faciat aliud, quam ut contritos, vexatos, perturbatos respiciat ac amet et quod sit 35

Hs] non perditionis sed salutis, non hostis humilium, perditorum, sed amans vitae, salutis, quietatis, pacis, consolationis, leticiae. Ideo sic consolatur omnes 'contritos corde': Si vis sacrificium, cultum facere, hic sit: terreamini, et si estis territi, cogitate deo placere. sensus humanus sic dictat: [Bl. 64^b]
 5 sentio me peccasse, ergo deus deserit. Sic ratio, iura, leges et quicquid infra Christum, dictat. Et Satan exaggerat et ratio, ista consentiunt. Sed fac distinctionem. Cum es contristatus Et sentis vim peccati et es in angustia, tum est tempus recte distinguendi. Et dic: Deus est amans contritorum, afflictorum, humilium, expectat gemitus, voces invocantium, qui
 10 dicunt: Iuva, domine. sed non fit nisi spiritu sancto magistro. Sed: Ego aspersissimus amaritudine et tristitia, non ergo audeo invocare deum. Semel atque iterum mihi contigit, ut non potui dicere: *hilff, lieber herr*. Quando

1 non (2.) o	2 quietatis] qet2	3 vis c aus sis [Schreibflüchtigkeit]	4 ter-
riti o	6 (sic) dictat	10 magistro o	12 atque] at3

Dr] Deus humilium et contribulatorum. Hanc definitionem si quis animo complecti posset, is esset Theologus. Neque enim Deus in maiestate et potentia
 15 appraehendi potest. Ideo haec definitio nobis voluntatem Dei aperit, quod sit Deus non mortis sed vitae, non perditionis sed salutis, non hostis humilium et perditorum sed amator et adiutor, et simpliciter quod sit Deus vitae, salutis, quietis, pacis et omnis consolationis et laeticiae. Consolatur igitur Propheta omnes contritos, quod Deo non possit aliud sacrificium
 20 gratius praestari, quam ut terreamur ac paveamus et in isto pavore statuamus Deum esse faventem et placatum etc.

Haec est sapientia supra sapientiam, hoc est, divina sapientia, quia sensus humanus seu ratio sic dictat: Sentio me peccasse, atque ideo affligor animo, ergo habeo Deum iratum, ergo omnis gratia sublata est. Sic ratio,
 25 et quicquid est infra Christum, dictat. Deinde accedit Sathan, qui animum sua sponte in desperationem procumbentem impellit aut subiiciendo exempla irae, aut obiciendo eas sententias, quibus Christus et Spiritus sanctus segura corda volunt deicere. His augetur malum et quasi vires sumit desperatio. Sed quid nos docet sapientia spiritus sancti? Ea proponit Deum non talem
 30 esse Deum, qui conterritos magis terrere et contritos plus conterere velit, sed qui amans sit contritorum, afflictorum et humilium, qui expectet et audiat gemitus ac voces calamitosorum. Sed nisi Spiritus sanctus hanc sapientiam in corda infundat, etiamsi audiatur, tamen sine fructu auditur. Neque enim corda hanc spirituales sapientiam possunt appraehendere, sed
 35 cum oppressa sunt amaritudine et tristitia, ne orare quidem audent. Etsi enim ego non magnam huius periculi experientiam habeam, tamen semel

31 expectet] expectat AB

Hs] homo contristatus, deus iratus, nullum consolatum, *kein retten* etc. Sed in medio tribulationis dicendum ut hic etc. Dico vobis et moneo, qui doctores futuri et magistri conscientiarum: *fasset den locum bene*. Quando res in summa desperatione, ut discant audere et *sich er umb werffen*¹: quanquam deus inimicus, tamen etc. Illam vocem expectat, *Et kost*² *hñ so viel*, ut plagas, pestem etc. immittat. Ipse percutit, ut convertat; nos accipimus percussorem, ut fugiamus, cum sit simpliciter ad convertendum, non avertendum. Sed: *ich wil ein Monch werden! Das heist*: 'populum non converti ad percutientem se'. Si sentis afflictum cor, converte te ad percutientem. Dic: tu es percussor. Sic Petrus fecit in navi: volebat fugere, Si in portu fuisset, *wer er hñ auß gesprungen*. Ideo iubet, ut per mare discedens. Ipse: 'Noli timere' etc. Claris[sima sententia, quod scriptura sancta non pertinet ad prae fractos, qui nihil capiunt; quid

5 tamen *c aus* *damen über hñ steht* *deum* 6 immittat *o* *zu* 9 Converti nos vult deus, cum percutit etc. *r* *zu* 10 Luc. 5. *r* 11 fuisset *o* *ex o über* iubet *usw.* *steht dominus* *zu* 11/12 *zu* Ideo *bis* timere *ist* Erat pavidus, et debebat discere [oder discedere, *der Rand ist beschnitten*] *rot vom Rande eingewiesen*³ *zu* 13 Ad quos pertineat sacra [sancta *geschrieben*] scriptura *r*

¹) Vgl. oben S. 378, 9. ²) = *Gott scheint die Anrufung soviel wert, daß er Plagen schickt, um sie hervorzurufen.* ³) *Wieder von Dietrichs Hand.*

Dr] atque iterum didici, quam difficile sit in hac lucta dicere: Domine, adiuva me, quia corda in sensu irae Dei nihil vident nec norunt, quo se consolari aut erigere possint, adeo absorpta sunt desperatione.

Quare vos, qui estis olim futuri Doctores Ecclesiae, hortor et moneo, ut, cum animi in extrema desperatione sunt, sic eos doceatis, ut se erigant et sperare audeant, quia hic scriptum est, quod corda ad hunc modum contrita et humiliata sint Deo gratissimum sacrificium, quod anteferat omnibus cultibus. Hunc cultum expectat ab omnibus et propter hunc cultum praestandum mittit pestes, famem, gladium et omnia pericula, ut afflicti speremus divinum auxilium. Percutit enim, ut convertat, nos autem accipimus percussorem, ut avertamur et fugiamus ab eo. Affligit, ut dicamus: 'sacrificium Deo spiritus contribulatus'. Nos autem aut, sicut sub Papa, in monasteria currimus, aut quaerimus alias vias, quibus nobis ipsis medeamur. Hoc est, quod Esaias dicit: 'Et non est conversus populus ad percutientem se'. Sic in universum solet ratio destituta verbo et spiritu, vult fugere Deum, sicut Petrus in navi, qui iubet Christum exire, quia ipse non poterat exire; quodsi vicinus fuisset littori, sine dubio prosiliisset in mare. Atqui sicut spiritus hic docet, Cor sic contritum esse sacrificium Deo, Ita docet etiam Christus ibi, ne Petrus timeat.

Est igitur clarissima sententia, quod Theologia nostra non pertineat ad prae fractos et securos, hi insensati prorsus sunt et nihil huiusmodi spiri-

Hs] curo Cochleum, bauern, burger, — nihil ad eos Theologia nostra, sed est ad afflictoſ, pusillanimes, abiectos, consolandos. Et alibi non scriptura habet locum, non possum docere mundum per scripturam, ibi habetur pro stultitia; sed animae contusae nihil habent solacii. Da gehört mederi contritis
 5 corde etc. Quisquis es, baptisatus et in Christum vocatus, quando habes contusum cor, noli desperare. In tempore desperationis maxime spera, in spei maxime time.

[Bl. 65^a] Er nentz nicht: 'cultus', opera 'dei', sed: 'Sacrificia dei' i. e. altissimum opus. Si vis maximum opus deo etc., lauff nicht 1000 boves,
 10 sed cum tristis, cum deiectus es, cane et scias, deo placere tuam tribulationem, tantum non despera, quia scriptum est: 'Sacrificia cor humiliatum', sed revera, non humiliatione ficta, i. e. percussum, comminutum cor, daß einer verzagt. Ergo theologia nostra est verbum vitae, iusticiae, quia

1 ad o 2 scriptura o 4 habent c aus haben 5 habes o 7 spei c aus
 desperationis über spei steht (tempore spei) 6/7 in spei ist dann rot gestrichen und mit
 roter Tinte ersetzt durch: contra in tempore praesumptionis et securitatis¹ 8 über Er steht
 propheta zu 8 'Sacrificia dei' r 9 über lauff nicht steht ut Salomo fecit [1. Kön. 8, 63]
 10 es o über scias steht 'Sacrificia dei' 11 non c aus de|spera cor vor der Zeile
 zu 13 Theologia nostra r

¹) Wieder von Dietrichs Hand.

Dr] tualium rerum nec vident nec intelligunt, sicut sunt, qui hanc doctrinam sic
 15 pertinaciter persequuntur, tam Doctores quam Magistratus et Principes. Sed pertinet haec Theologia tantum ad consolandos afflictos, miseros et desperatos. Hi languent et decumbunt, quia habent animos fractos et contusos. Igitur etiam admittunt medicum Christum, docentem, quod 'iste non sit morbus 305. 11, 4
 ad mortem', sed sit Deo iucundissimum sacrificium. Haec medicina est,
 20 quae solvit dolores illos inenarrabiles. Nec ullum aliud remedii genus est reliquum, sed mundus et adversarii nostri, quia haec non intelligunt, rident ea tanquam stulticiam. Sed Spiritui sancto non est stulticia, sed summa sapientia, ut in tempore desperationis maxime speremus misericordiam, contra in tempore praesumptionis et securitatis maxime timeamus. Hunc cultum
 25 praefert Propheta sacrificiis et nos quoque docendo invitat, ut, cum Deo gratissimum sacrificium praestare volumus, non hecatombas, non holocausta instruamus, sed ut canamus hoc carmen: 'Sacrificium Deo spiritus contribu-
 latus'; hoc est, ut credamus Deo placere vexationem et afflictiones nostras et confidamus eius misericordiae.
 30 'Cor contritum et humiliatum, Deus, non despicias'. 'Contritum et humiliatum' dicit, non fecte, sed revera comminutum, quod prae desperatione quasi moritur. Tale cor, inquit, tu non odisti, sicut nos somniamus, sed accipis cum voluptate. Videmus igitur nostram Theologiam esse verbum vitae et iusticiae, quia pugnat et erigit contra peccatum et mortem, nec

Hs] pugnat contra mortem, peccatum, mundum, virtutem; vitae sive iusticiae, non potest exercere nisi in peccato, tristitia. Sed libenter sic haberemus verbum, ut non haberemus tentationem mortis, peccati. Quis hoc non vellet? So wer ich ein guter theologus. Sed in media morte, pavoribus, dentium diaboli, inferni, et ibi apprehendere verbum et dicere: Deus, mihi 5 fave. Si etiam Papa hn seiner pracht sacrificat, tamen sordet respectu unius miseri peccatoris, qui dicit: 'Deus, propicius esto' etc. Der publicanus ist 2ut. 18, 13 verus Papa. Si possemus istum verum credere, tum haberemus perfectam Theologiam, quia deus amat et miseretur et libenter ignoscit, favet, fovet miseros, desertos. Wie funde¹ man ein bessern Gott malen? et talis est; 10 quantum credimus, tantum habemus. Ideo iste versus magnus, quod abiicit omnes cultus, religiones Et dicit: credite tantum. Sic ad Davidem Natan:

6 sacrificat o 9 Theologiam ist von Rörer gestrichen, dafür steht rot am Rand: consolationem et descriptionem dei in sua propria forma² zu 12 hinter tantum ist Wenn es dir wohl geht, daß du gnedigen got habest rot vom Rande eingewiesen³

¹) = könnte. ²) Wieder von Dietrichs Hand. ³) Wieder von Dietrichs Hand.

Dr] etiam potest exerceri nisi in peccato et infirmitate. Est quoque verbum laeticiae, cuius virtus non potest conspici nisi in tristitia et afflictionibus. At nos sic sumus, ut optemus quidem verbum vitae et laeticiae habere, sed 15 tentationes mortis et tristitiae optamus abesse. Belli profecto et suaves Theologi! Discendum igitur est, quod in media morte, in morsu et pavoribus conscientiae, in medio dentium diaboli et inferni versandum sit Christiano et tamen verbum gratiae retinendum, ut dicamus in talibus pavoribus: Tu, Domine, faves mihi, quia scriptum est, Deum non aliud sacrificium 20 gratius habere quam contritum cor, nec aliud acceptius sacerdotium, quam quo offeruntur humiliata corda. Papa, cum sacrificat in pompa Regibus digna, sordet in oculis Dei et est abominatio prae uno peccatore dicente: 2ut. 18, 13 'Deus, esto mihi propicius', sicut publicanus Lucae 18. Is est verus Papa et verus sacerdos ac Deo gratus, offert enim Deo sacrificium acceptissimum, 25 animum contritum et tamen sperantem in eius misericordia.

Plenissima igitur consolationis est haec Dei seu descriptio seu definitio, quod Deus in sua propria forma sit talis Deus, qui amet afflictos, qui misereatur humiliatorum, qui ignoscat lapsis et foveat languidos. Num enim potest ulla suavior Dei imago describi? Cum igitur Deus revera talis sit, 30 tantum de eo habemus, quantum credimus. Deinde hic versus simpliciter abiicit omnes alios cultus et opera omnia et nos revocat ad solam fiduciam misericordiae et benignitatis Dei, ut credamus Deum nobis favere, etiam cum videmur nobis deserti et calamitosi esse. Sic cum Nathan Davidi

Hs] 'Tu es ille, qui fecit' etc. Pronunciavit ipse David iudicium super suum 2. Sam. 12, 7
caput, et. Ibi terretur et mortuus coram Natan. Dixit: 'Peccavi', contritus,
conturbatus; Didici experientia. Natan: 'Non morieris'. Ibi uno verbo fuit 2. Sam. 12, 13
David Papa. 'Peccavi.' Natan videt eum periclitari de vita, dixit: 'Non
5 morieris'; hoc est sacrificium. Dominus 'transtulit', *da war er widder lebendig*.
Contritum esse est optimum opus. Cessent opera, quicquid ab externa,
foris. Ego vidi, ubi in mortem debebam ire, statim misertus mei: Vives,
non morieris et peccatum non mordebit te, sed translatum est. [xl. 65^b] Hec
est theologia incognita, quam didicit experientia; non intrat in cor inexper-
10 tum, sed est pro pauperibus, ut sciant se in gratia tum, quando maxime
sentiant iram, ut sciant, quomodo se gerere debeant: cum maximo sunt in
discrimine, fidant, et cum in maxima securitate, timeant. *Das ist*: 'bene- *ps. 147, 11*

1 über ille steht 'dignus morte' ipse David o zu 1: 2. Reg. 12. r 2 et mit
Strich zu Tu Z. 1 gezogen 7 über Ego steht David ire(m) 11 quomodo o
12 cum in o

Dr] obiiceret: 'Tu es ille vir mortis', humiliabatur David et instruebat sacrificium 2. Sam. 12, 7. 13
hoc. Deinde cum audiret: 'Non morieris', ibi absolvebat sacrificium, in
15 media enim ira spem misericordiae et in medio sensu mortis spem vitae
concipebat. Ex hac experientia versiculus hic natus est, quo docemur de
sacrificio Deo accepto, quod est in morte et ira Dei vitam et gratiam
sperare. Haec Theologia per experientiam discenda est, sine experientia
non potest intelligi, ut sciant pauperes spiritu, se tum in gratia esse, cum
20 maxime sentiunt iram Dei, ut et in desperatione spes misericordiae et in
securitate timor Dei retineatur, sicut alio in loco est: 'Beneplacitum est *ps. 147, 11*
Domino super timentes eum et super eos, qui sperant in misericordia eius'.
Secundum hunc versum enim Deus definitive nihil aliud est quam gratia et
favor, sed respectu humilium et afflictorum etc.

25 Sed etiam negative haec sententia tractanda est. Quia enim Deo
gratum est sacrificium, si contristati et contriti speremus misericordiam, ergo
prohibet tanquam summam impietatem desperationem, vult enim in fide
sustineri tribulationem, non vult addi desperationem. Par enim peccatum
est, praesumere de propria iusticia et desperare propter propriam indigni-
30 tatem. Media via tenenda est, alioqui ex sacrificio gratissimo redditur
summa abominatio. Maneat sacrificium sacrificium et non fiat exitium,
exitium autem est desperare. Sic igitur feramus crucem et afflictiones sin-
guli, ne tamen opprimamur tristitiis et in desperationem abeamus. Hoc
enim est Deo eripere divinitatem, quam in misericordia sua maxime ostendit,
35 sicut etiam huius versiculi definitio probat. Dicuntur et docentur haec
quotidie. Sed cum ad praxin ventum est, paucissimi ea praestant. Sed ceu
ignavi milites ad primum sensum tentationis fere deserimus signa. Con-

Hs] placitum est' etc. Ex hoc fit praedicator, qui novit dicere, quid sit deus, quod sola gratia, favor, Respector humilium, afflictorum, tristem.

8. 18 6. Aug.] 'Quoniam, si voluisses': Audistis per hunc totum psalmum istum locum iustificationis et verae poenitentiae, quomodo tractaverit eam propheta valde copiose et potentibus sententiis affirmative et negative, quia affirmative dixit, 'Cor esse creandum' etc., nihil rectitum, Deinde negative: neque sacrificia, lex promovet ad placandam iram vel inveniendam gratiam. Et¹, quod nuper eram oblitus: hunc locum, quem habetis de sacrificiis, diligenter observate non tam ad consolandos nos, sed refutandos adversarios, quia hodie adhuc cavillari nostras auctoritates adductas, quando dicimus hominem iustificari fide sine operibus: id sine ceremonialibus! imo moralibus, quasi vero morales fuerunt abrogatae tempore Mosi. Nos non circumcidimur hodie, ergo Iudaeis non licuit circumcidi etc. Ideo stulta sunt et protestantia eorum studia. Sabbatum sanctificare est morale, morum, et tamen ponitur in 1. tabula. loquitur Paulus de tota lege simpliciter. Sic hic deus repudiavit sacrificia, quia sunt ceremonialia. Sed redeamus retro ad Davidis tempus et specta, an fuerint libera; sed tum optima opera et sublimiora iam fuerunt; trahunt opera ceremonialia a nostro seculo retro ad seculum Davidis et Mosi. Quod ista perversitas ipsorum et fit ex igno-

5/6 affirmative über (negative) zu 8 De sacrificiis r 11 fide per (solum) sine
zu 14 Sabbatum r 16 hic o

¹) Die Wiedergabe des Folgenden im Druck s. oben S. 453, 31 bis S. 457, 32.

Dr] sistendum autem erat fiducia misericordiae etiam tum, cum videmur opprimi doloribus, et absolvendum sacrificium, quod tantopere nobis commendat Spiritus sanctus. Hic enim etiam infirmis locus est, tantum ne prorsus stationem relinquant. Neque enim quisquam magister huius artis est, sed manemus omnes discipuli, sicut Paulus quoque dicit: 'Non quod appraehenderim aut iam perfectus sim, sed sector' etc.

XIX.

v. 20 Benigne fac, Domine, in bona voluntate tua Zion, Ut aedificentur muri Hierusalem.

Audivimus hactenus per totum Psalmum locum iustificationis et poenitentiae cum fructibus sequentibus magna copia tractatum et gravissimis sententiis affirmativis et negativis. Affirmativa fuit: 'Cor mundum crea in me, Deus'. Quia enim novam creationem postulat, plane nihil relinquit Libero arbitrio. Negativa est: 'Quoniam sacrificium non voluisti'. Significat enim nullis nostris operibus nos pervenire posse ad placandam iram Dei et impetrandam gratiam, sed simpliciter in eo consistendum esse, quod Deus sit misericors etc. Nunc discedit Propheta a doctrina et addit preca-

He]rantia ipsorum, quia de lege, Euangelio nihil. Arg[umentum validum est:
 David loquitur de suo tempore, de sacrificiis eo tempore; dicit, nihil esse
 tum, cum floruerunt. Audax propheta et hereticus: florentibus sacerdotibus
 Leviticis, ibi damnat simpliciter s[umma opera s]anctae religionis. *Es ist*
 5 *mol so fard*, ut si damnaemus Sacramentum alt[aris] et Bap[tismum]. Con-
 stitutum levit[icum] sacerdotium, a deo ord[inatum], ideo eorum sacrificia
 oportuit venerari. Et tamen dicit: Da mihi optimos cultus nostrorum
 sacerdot[um], [Bl. 66^a] et tamen sacrificia nihil sunt. Sic in Esa. c[ap]. 1.:
 'Holocausta vestra nolo'. Prophetæ propter has voces sunt occisi, quia *3ef. 1, 11*
 10 videbantur damnare l[egem] M[osi] et ordinationem dei. Sed damnabat sacri-
 ficia non propter ipsa sacrificia, sed quod sperab[ant] se deo ideo placere,
 quia sacrificarent. Eo fine non colebant deum nec sacrificabant, quia deus
 volebat. Finis non erat, ut salvarentur, — est diabolicus. Sicut si quis
 vellet iustificari, qui baptisaretur tantum aqua sine verbo et fide; pertinet
 15 mihi credere simpliciter. Sic hodie damnatur, quod solam fide[m] docemus,
 quia pugnamus contra hoc arg[umentum], quod Sacerdos missat, ut iustificet.
 Ista causa finalis nihil valet. Sic sacrificia non placent. Tamen tu ipse
 sacrificasti, edificasti altare, emisti aream. Quare damnas, quod fecisti?
 Iam sumus in loco g[rati]æ et disputamus de ratione iustificationis, quomodo
 20 homo iustificetur et erigenda eius consciencia. In isto loco nobis versan-
 tibus, tum sacrificia nihil sunt; verum extra hunc locum aliter loquitur.
 Quando versamur in fidei causa, tum politica Iustitia est damnata, eius
 finis est pax. sed ponere hunc finem, quod deus respiciat me et remittat
 peccata, si servaro l[egem] Cesaris, iste finis est diabolicus. Sed sacrificabis
 25 mihi non eo fine, quod ideo tibi sim favens, sed ideo, ut testeris te gratum,
 iustificatum gratuito. Non placent sacrificia, quia tu sacrificas, sed quia tu
 iustus es. cogitandum, ut l. arbor sit bona. Tunc placent omnia, ut infra.
 Prius edificetur Ieru[salem]. Sic ad Saul: 'Cum veneris ad illum locum, veniet
 super te spiritus. Tunc quicquid' etc. ibi non ponit ullam legem, opus, sed
 30 mittit in sylvam et arenam operum. Quare? quia factus es alius vir. quando
 persona mutata, tunc opera placent. Adversarii non possunt intelligere. homo
 tam diu vult operari, donec mutatur. Sed oportet fieri l. nova crea[tura], et
 sic immutatus homo facio tum alia opera, possum sacrificare, tum placent
 omnia sacrificia, labores, sive reges domum, pol[itiam], quia iustus es.
 35 [Bl. 66^b] Damnatur ergo sacrificia propter finalem causam et locum iusti-
 ficationis. Ideo muni te contra ho[m]ines, qui hominibus ein nafen mach[en]¹
 cum operib[us] cere[m]onialibus, quæ fuerunt stricta ut morales, ut nos tenemur
 ad l[eges] politicas et charitatis. Constitutio, plena sententia: Deo non placere

^{Bl. 21}
 1. Sam. 9, 6

5 ² *fo mol* zu 8/9 Esa. 1. r 10 videbantur] videbatur zu 10/11 Cur damnarint
 sacrificia prophetæ? r 17 Istam causam finalem zu 28 Saul r 37 operib[us] (Mos[ai]cis)

¹) = *sie täuschen*; s. *Unsre Ausg. Bd. 41, 395, 14.*

Hs] sacrificia. S_ummum cultum suum repudiat et simpliciter damnat, si velis ita facere, ut teipsū consoleris etc. hoc est teipsum facere tui creatorem. Ipse non fecisti te, et secundam creaturam vis in te creare? Est imaginatio falsa de deo et opere nostro; fingo deum velle, quod ego facio. Praeceptorum opera non vult, multominus mea electicia opera. Ipsa praecepta
5 mea nolo servari hoc fine.

‘Cor’: S_ummus cultus. angustiamus; non desperet, hoc deus summe prohibet. Si sacrificas, mihi suavis_{is}imum sacrificium, si sustineris in fide. hunc Affectum, hoc sacrificium replet corde summo, si concussus fueris angustia conscientiae, ne desperares. Illam additionem detestor, quando
10 iusticiarii etc. addunt falsam opinionem. Si in angustia, noli addere desperationem; sic ex sacrificio suavis_{is}imo facis exitium; maneat sacrificium. Exitum est, si dixeris: Deus destruit me, quia deus irascitur. non, sed
¶ 2, 4 max_ime ‘ridet’, cum minime ridet; faciet. Ista dicuntur, scribuntur, leguntur, sed ad usum quando venit, nemo. Discipuli sumus, manebimus, ipse
15 magister manet. P_ropheta extendit se etc. Sic nos crescamus in ista cognitione, tantum ne etc.

V. 20 ‘Benigne fac’: Concludit psalmus cum oratione. Dixit, quae ratio iustificationis, quis modus remittendi peccata et vere poenitentiae: fides in verbo. Iam optat illam cognitionem spargi in totum populum. Utinam
20 omnes homines discerent et scirent hanc doctrinam! Quantum est ibi falsum propositum, quot sacerdotes falsi, in Ierusalem praesertim et deinde in omnibus Civitatibus. Levitae, et tamen non docent hanc doctrinam. Non orat pro bonitate vel edificio temporali, quia sub David_e erat edificata et populosa, instructa per optimas leges, habebat optimum principem,
25 et tamen optat eam edificare. Sed quis debet edificare? non der Zimer-

7 S_ummus c aus p_rimus 10 additionem o 11 addunt falsam opinionem steht
hinter desperationem Z. 11/12, ist aber mit Strich heraufgenommen 12 sic mit Strich zu
Si Z. 11 gezogen suavis_{is}imo o 24 orat] orant

Dr] tionem, quasi dicat: Ostendi hactenus rationem iustificationis, quis verae poenitentiae et remissionis peccatorum modus sit. Nunc nihil restat, quam ut oremus hanc cognitionem spargi in totum populum et exerceri. Neque enim deerunt falsi Doctores, qui legem et sua sacrificia eo modo praedicant,
30 ut haec doctrinae pars de gratuita misericordia Dei plane negligatur. Quare oratione opus est, ut contra tales sana doctrina in populo retineatur. Neque enim sentiendum est, quod oret pro aedificio temporali, florebat enim tum Hierusalem et erat instructissima tum legibus tum optimis Principibus, et
tamen optat David muros eius aedificari, non a talibus aedificatoribus, qui
35 materiam, ligna, lapides, calcem tractant, sed a Domino. Stabant muri, et tamen orat, ut aedificentur. Ergo etsi illam stantem Hierusalem significet, tamen de Allegorica Hierusalem loquitur seu Synecdoche utitur et, cum

Ha]mann. Sed 'tu benigne fac [Bl. 67*] Et edificentur eius muri'. Muri stant. Loquitur de Ieru[salem allegorice. Continens pro contento per Sy[nechdochen. velim, quod populo isti das aller best thust, i. e. ostenderes ei tuam g[rati]am, ut esset munita contra vim diab[oli], ut edificata in spiritu.

5 P[ro]pheta solet ap[er]ire suam doct[ri]nam, quae das volda beffert, quia sunt doct[or]es in populo, qui ho[m]ines impellunt secundum Cathalogum et additionem addunt: fidere etc. Das heift populum alienare a vero cultu in idolatriam. Contra hoc thu ben fundern gnab. illa intellectio est scire, quod sola g[rati]a iustificet. Accipiat g[rati]am, erudiatur cog[n]itione gratiae,

10 i. e. etiam 'muniatur', ut crescat in ea cog[n]itione, donec sint bene muniti in ea fide. i. e. petitio g[rati]ae donandae et conservandae. Non mea est virtus contra insidias diab[oli]; quia accepimus g[rati]am, furit Satan cum universis ministris angelicis et humanis. Ideo quotidie debet erudiri cog[n]itione g[rati]ae et muniri anima Ieru[salem, ut perseveret in ea; quia persecutor non dormit, neque dormitat iterum etiam vigilator.

15

'secundum': non secundum nostra merita; soli g[rati]ae, clementis[sim]ae bonitati tribuit, non nostro cursui, opib[us], i. e. ostende g[rati]am et dona, ut

5 solet c aus dolst 11 est² mea¹

Dr]civitatem nominat, populum seu Ecclesiam in civitate et toto regno intelligit, ut, sicut civitas satis munita est muris contra impetum hostium, ita

20 etiam muniatur in spiritu contra vim Diaboli et spirituales insidias. Neque enim defuturos esse destructores, qui homines impellant secundum Decalogum benefacere et de fiducia misericordiae nihil doceant. Ita fieri, ut abducantur ad fiduciam propriae iusticiae. Contra hos, inquit, tu aedifica, ut te vere cognoscant et intelligant, hoc est, ut sciant nos sola gratia et misericordia

25 tua iustos esse.

Hoc est 'aedificare muros', ut firmi sint, si hoc modo homines discant confidere misericordia Dei et accipere gratiam, nam qui semel coeperunt, quotidie magis ac magis crescunt, Neque enim satis est incipere in hac cognitione. Sed quia Sathan post acceptam gratiam contra pios furit cum

30 omnibus suis ministris Angelicis et humanis, ideo necesse est stare in acie, necesse est etiam muniri et confirmari animos magis ac magis, ut, sicut Sathan non cessat infestando, ita nec is cesset defendendo et muniendo, qui custodit Israel. Continet igitur hic versiculus petitionem pro gratia donanda et conservanda. Tribuit autem hic quoque omnia benignitati Dei, non suis

35 meritis aut studiis, ut scilicet 'secundum suam bonam voluntatem' Deus hanc gratiae cognitionem conservet, Deinde, ut etiam aedificet muros, hoc est, ut animi firmi sint et bene muniti in hac cognitione, ut tempore pugnae perstent contra Diabolum. Populo autem sic erudito, iustificato, conservato et defenso contra omnes errores et Sathanae insidias:

Hs] cognoscam omnia et hoc per tuam b[on]am vol[un]tatem. Deinde 'edifica'. Alle-
 gloria, i. e. ut populus fest[us] drin[us] werde, ut perstemus in tempore belli, diaboli.
 v. 21 Tunc populo sic iustificato et conservato et defenso contra
 errores, 'Tunc sacrificia': quae prius damnavimus sacrificia, iam iterum
 laudabimus. 'Placebunt': Nihil refert, sive accipias de sacrificiis ad literam: 5
 hircorum et caprorum, vel ad Allegoriam; utrumque verum. Tota vis sita
 in edificio dei et voluntate bona eius. Tum, qui habent, sacrificent bovem.
 Sof. 14, 3 Si non, psalmum, 'bovem labiorum', secundum Oseam; tunc tibi placent.
 Ideo wirfft erß über ein hauffen¹, 4 nimbt er zu samen. Vocat 'Sacrificia
 iusticiae'. quae illa? quae fiunt a iam iustis; non: quae donent iustitiam, 10
 sed: quae fiunt a iustis. Active: quae facit ipsa iustitia, i. e. a iustis.
 [31. 67^b] 1. cognoscat populus, se gratia sola placere tibi, tum, quicquid
 fecerit, vocatur 'opus iustitiae'. Si ederit, edit planem iustitiae, si induerit
 tunicam, induit tunicam iustitiae. Si regit politica, gerit bellum, moritur
 mortem, iusticiae. Ab ipso iusto erunt sacrificia iusta. Differentia 'holo- 15
 causti': ubi totum concremabatur in laudem dei, 'Chalil'², nihil tributum ad
 offerentes, quae fuerunt Summa sacrificia, sive obtuleris hircos sive laudem.

4 damnavimus] damnavimus 16/17 über nihil bis offerentes steht totalia

¹) = faßt sie zusammen, s. das Folgende und Z. 27 in genere, oben S. 416, 5.

²) = כָּלִיל.

Dr]

XX.

v. 21 Tunc acceptabis sacrificium iusticiae, oblationes et holocausta,
 Tunc imponent super altare tuum vitulos. 20

Hoc est, Tunc sacrificia, quae prius damnavimus, laudabimus et place-
 bunt tibi. Nam in genere recte intelliges sacrificia, sive ea, quae fiebant
 secundum legem, sive spiritualia sacrificia, utraque sunt sacrificia iusticiae,
 quia tota vis est posita in bonitate Dei et beneficio divino. Nam cum
 homines sic confidunt misericordiae, tunc, si bos offertur, placet Deo et est 25
 Sof. 14, 3 sacrificium iusticiae. Sin bos deest, placet 'bos labiorum', sicut Oseas
 appellat, ergo in genere intelligo sacrificia. Vocantur autem sacrificia
 'iusticiae', non quod iustificent, quia persona iam antea fide seu misericordia
 iusta est, sed quod a iustificatis seu iustis seu ab ipsa iusticia fiunt. Quando
 enim populus est iustus et cognoscit, quod sola gratia Deo placeat, non 30
 aliqua sua dignitate aut meritis, tunc, quicquid secundum verbum Dei facit,
 recte vocatur aut sacrificium aut opus iusticiae, etiam illa corporalia, ut
 cum vinum bibit, bibit vinum iusticiae; cum induit tunicam, induit tunicam
 iusticiae; cum familiam regit, regit familiam iusticiae; si gerit bellum, si
 administrat politiam, si vivit, si moritur, omnia illa facit iusticiae, quia per- 35
 sona est iusta. Ad hunc modum 'altare' intellige sive illud, quod eo tempore
 in templo erat Hierosolymis, sive Allegoricum templum, quod hodie est per
 totum orbem terrarum.

Hs] 'Tunc imponent': sive altare sit zu Jerusalem, an templum sic alleg[et] per totum mundum, duplicia sacrificia. Sacrificium pro peccatis: contribulatus spiritus, contristatus, qui incedit in schmerzen, jemerlich[en] cogitationibus, das ist ein sacrificium. Ne addas desperationem, sed confide in ipsa
 5 angustia, quia deus contritorum cordium. 'Calamum fumigans', sed soli dare, confortare. Ergo si es tantum fumigans, noli extinguere tum nec conculcari, ne addas desperationem, quia illa sunt diaboli. Christus est philanthropus, amans et miserans afflictos, conquassatos. Istam fiduciam fac ad tuam afflictionem. Ubi hoc nosti, deum esse afflictorum, Tum potes deo gratias
 10 agere et canere 'The¹ deum'. Das ist sacrificium retributionis, gratitudinis pro accepto dono, ubi non merebar, sed inveniebam gratis et confiteor hoc sacrificium etc. Si vero opffer deo schepfs², hoc fine, ut dicam: hunc unicum offero, non ut iustificer, ut veniam, remissionem peccatorum, sed ut gratias agam, tester me accepisse misericordiam, consolationem, dona tua,
 15 Ut sit testimonium et operaria vox gratitudinis sive gratitudo manualis, ut

4 addas] addes 5 contristorum 9 deum c aus deus 15 gratitudinis] gratitudis
 1) = Te. 2) = Schöps.

Dr] Ergo duplex sacrificium nobis proponit Propheta. Primum est, quod vocavit Cor contritum, cum scilicet sentitur spiritus contribulatus et cor humiliatum, quod luctatur cum cogitationibus irae et iudicii Dei. Hic vide, ne addas desperationem, sed confide et crede in spem contra spem. Christus
 20 enim est medicus contritorum, qui lapsos vult erigere et 'linum fumigans' non extinguere, sed fovere. Si igitur es linum, noli ipse te extinguere, hoc est, noli desperationem addere. Si es 'calamus contritus', noli te amplius conterere aut Sathanae conterendum dare, sed da te Christo, qui est Philanthropus et amat conquassatos et contritos spiritus. Hoc est primum, et
 25 potissimum sacrificium est. Deinde cum ita cognoscis Deum esse iustificatorem peccatorum, si canis unum Deo gratias, tunc addis alterum sacrificium, nempe sacrificium retributionis seu gratitudinis pro accepto dono, quod sacrificium non est meritum, sed confessio et testificatio gratiae, quam Deus tuus ex mera misericordia tibi largitus est. Itaque holocausta in lege, a
 30 sanctis et iustis exhibita, eo fine offerebantur, non ut iustificarentur per ea, sed ut testarentur se accepisse misericordiam et consolationem. Sic bos immolatus est testis gratiae seu, ut ita dicam, operaria vox gratitudinis seu gratitudo manualis, qua manus effundit gratitudinem tanquam realibus vocabulis.

Haec altera species est sacrificii. Nam sacrificium primum est sacrificium mortificationis, ut neque efferamur secundis rebus nec adversis desperemus, sed ut timore Dei moderemur securitatem et in sensu irae et iudicii Dei spem retineamus misericordiae, ne vel capite in coelum vel pedibus in terram impingamus. Alterum sacrificii genus est gratiarum actio.

Hs] est oris sacrificium. Sic omnia sacrificia: 1. est crucis et mortificationis species sacrificii. Altera species sacrificii: resurrectionis, ut efficiamur laeti, canentes ore et corde etc. Si wollen zu frolich werden, redeat 1. sacrificium. In tempore tristitiae non absorbeamur, econtra. tempore tristitiae speremus bene et prospero humiliter ambulemus. In medio consistit: leti in tristitia et humiles in letica. [Bl. 68^a] Sed istud medium est mathematicum, non physicum. Die schutzen sind auch gut, qui das blat treffen, si non den zweck.¹ Sic si non possumus omnem tristitiam fugere, tamen sufficit, das ich hin zu schies.² Sic si homo non potest sibi temperare in prosperis, tamen conandum est et appropinquandum, ut in prosperis deum timeamus et humiliemur. Sic interim erimus consolati, scientes: quidquid deerit tristitiae in prosperis, non imputabitur etc., quia habemus mediatorem et primitiae müssen decimae werden propter mediatorem Christum. Stat sententia firma, quod dominus vult consolatos affictos et humiliatos securos.

1 mortificationis] mortificatis 2 ut fehlt 3 canentes] canetes 8 non si²

¹) = die Scheibe, wenn auch nicht gerade die Mitte; sprichw., vgl. Unsre Ausg. Bd. 30^a, 222, 30; Tischr. 1, 255, 34. ²) = schieße.

Dr] Hoc non tantum consistit in lingua, ut confiteamur fidem nostram et praedicemus nomen Domini, sed in omnibus vitae actionibus. Appellatur autem sacrificium iustitiae, quod ideo placet, quia persona iusta est et illud sacrificium humiliationis et contritionis praecessit, quod medium servat inter praesumptionem et desperationem. Est autem medium non Mathematicum, sed Physicum. Etsi enim impossibile est in hac infirmitate nostra sic vivere, ut nusquam vel ad dextram vel sinistram impingamus, tamen conatus requiritur, ut, cum sentimus vel securitatem vel desperationem, non indulgeamus, sed resistamus ei. Sicut enim, cum sagittariis scopus propositus est, etiam iis locus datur, qui non omnino aberrant a scopo, etsi medium seu punctum Mathe[3g. O]maticum non attingant, Ita hoc satis est Deo, ut pugnemus cum securitate et superbia spiritus, item cum desperatione. Quodsi aliquid laetitia deest in afflictionibus, sive timori in prosperis, id non imputatur sanctis, habent enim mediatorem Christum, per quem fit, ut pro vere sanctis reputentur, etiamsi vix habeant primitias sanctitatis, fiunt enim per Christum Decimae, quae in se non plus sunt quam primitiae. Summa igitur totius doctrinae huius est, ut afflicti se erigant per Christi meritum seu per misericordiam Dei, et qui sine afflictionibus sunt, ut ambulent in timore Dei et securitatem eiciant. Ad hanc doctrinam necessaria est praecatio, quae Psalmum hunc concludit, ut Dominus aedificet Ecclesiam suam, tunc sequentur sacrificia Deo grata et accepta. Id quod nobis omnibus largiatur Deus et redemptor noster Ihesus Christus. Amen.

Praelectio in psalmum 45.
1532. [1533.]

Ausgaben.

„PRAELE-||CTIO D. MARTINI || LVTHERI IN PSAL-||MVM. XLV. ||
VVITTEBERGAE. || M. D. XXXIII. ||“ Mit Titelseinfassung. Titelseite
bedruckt. 112 unbezifferte Blätter in Oktav (= Bogen A—O), die
drittletzte und vorletzte Seite leer. Auf der viertletzten Seite (Blatt O 7^a)
3. 24: „IMPRESSVM VVITTEBERGAE. || PER IOHANNEM LVFFT. ||
ANNO. XXXIII. ||“ Auf der letzten Seite (Blatt O 8^b) Druckerzeichen.

Vorhanden: Anaalesche Sammlung; Berlin (Luth. 6681), München G. u. U.,
Stuttgart L., Wittenberg. — Erlangen: Exeg. opp. lat. XVIII, 128 Nr. 1.

Deutsche Übersetzung (mit mehreren Auslassungen).

„Der Xlv. psalm || durch D. Mar-||ti. Luther inn latinischer || sprach auf-
gelegt, vnd || jhnd verdeutsch || durch. || Georg. Maior. || Wittemberg ||
M. D. XXXVII. ||“ Mit Titelseinfassung (J. Luther, Die Titelseinfassungen
der Reformationzeit: Tafel 40). Titelseite leer. 98 unbezifferte
Blätter in Quart (= Bogen A—3 und Aa—Bb), letzte Seite leer.
Am Ende (Blatt Bb 4^a 3. 1): „Gedruckt zu Wit-||temberg durch ||
Hans Lufft. || M. D. XXXVII. ||“

Vorhanden: Anaalesche Sammlung; Berlin (Luth. 6689), Dresden, Jena U.,
Königsberg U., München G. u. U., Wolfenbüttel; Zürich, London. — Erlangen:
Exeg. opp. lat. XVIII, 128 f. Nr. 3.

Spätere Ausgabe.

„Des Mannes Gottes Martini Lutheri Geistreiche Auslegung Des herrlichen
Braut-Liedes von Christo und seiner Kirche, Des XLV. Psalms Davids
... herausgegeben Von Benjamin Lindnern ... SALTZED, Gott-
fried Böhmer 1737.“ 8°.

Dänische Ausgabe dieser Übersetzung:

„Den Guds Mandts Doct. MORTEN LUTHERS Aanderige Forklaring
over den herlige Brude-Sang om Christo og hans Kirke, nemlig Den
XLV Davids Psalme ... Paa Tydskt udgivet af BENJAMIN LINDNER ...,
Men nu paa Dansk oversat ... af OLUF SCHLICHTKRULL. Kiøben-
havn 1755.“ 8°.

In den Gesamtausgaben: (lateinisch:) Wittenberg III (1549), 469^a—501^a;
Jena III (1557), 461^a—495^b; Erlangen. Exeg. opp. lat. XVIII, 128—260; —
(deutsch:) Wittenberg 3 (1550), II, 13^b—52^a; Altenburg 6, 373—433; Leipzig
6, 107—170; Walch¹ 5, 462—673; Walch² 5, 338—471 (neu übersetzt nach der
Erlanger Ausgabe).

Hs]
V. 1[Bl. 69^a] 20. Aug. 'Eructavit cor meum verbum bonum.'

Sicut praediximus, quod deinceps instituimus aliquot eligere psalmos, quandoquidem mea opera incertior, quam quod integrum psalterium possim praesumere, Ideo posui illum psalmum: 'Miserere', qui docet veram rationem poenitentiae, fidei seu iustificationis. Volumus etiam aliquid leti audire vel dicere. Et ideo proponemus nobis psalmum 45: 'Eructavit'. Et ibi videbimus, quod spiritus sanctus est copiosus orator, qui rem unam novit variis figuris, cum tamen nihil dicat diversum, nisi quod unam rem ornaret aliter, quae vocatur fides. Ne sit relictus locus excusationi, quasi deus opulenter non doceret, exhortaretur omni tempore, loco ad iustitiam et pietatem, — nisi quod sumus boni socii: cum semel ad doctrinam pietatis, statim exhausimus spiritum sanctum Et relinquimus librum bibliae, sectantes nostra lucra carnis. Spiritus sanctus non gravatur docere variis

1 unter dem Textwort steht: In 8. To1mo fol. 469^a 6 45 c aus 44 10 opulenter] opuleto

2) Nämlich der Wittenberger Ausg. Vgl. Bibliographie.

Dr] [Bl. 21j] **Praelectio D. Martini Lutheri in Psalmum XLV,**
cepta¹ Anno XXXII.

15

Sicut antea praedixi, quod deinceps institui deligere aliquos Psalmos enarrandos, Siquidem mea opera propter valetudinem et negocia incertior est, quam ut vel totum Psalterium ordine vel alium librum integrum interpretari possim, Ideo post Psalmum 51.: 'Miserere', qui docuit veram rationem poenitentiae, fidei et iustificationis, volumus leti aliquid docere et audire. 20 Proposui igitur mihi Psalmum 45.: 'Eructavit', in quo videbimus, quam copiosus Orator sit Spiritus sanctus, qui rem unam et eandem variis modis eloqui et figurare potest. Nam materia ubique est eadem neque diversum quiddam docet, Sed alio atque alio ornato ac vestitu eandem rem, nempe fidem seu locum iustificationis, ornat et illustrat, ne scilicet sit locus excu- 25 sationi, quin Deus nos abunde docuerit, erudierit ac monuerit omni tempore et loco ad iusticiam et veritatem. Sed hic videre est nostram ignaviam. Ita enim ignavi discipuli sumus, postquam semel audivimus doctrinam pietatis, putamus nos semel hausisse totum Spiritum sanctum, ac nauseabundi mox abiicimus librum de manibus, sectantes interim commoda et 30 lucra carnis. At diversum fieri oportebat, ut, quoniam videmus Spiritum sanctum non gravari eandem rem saepius proponere et pingere, nos quoque non pigeat operae, quae in discendum ponitur, praesertim cum verba Spiritus sancti eiusmodi sint, quae nunquam satis disci possint. Erit igitur nobis

1) D. h. in der Vorlesung schriftlich aufgenommen.

H[is] modis, et nos ingrati ista omnia contemnimus, red[itu]m graviorem rationem in die iudicii. Non est tanta var[ia]tio florum et herb[arum], quanta in scripturis, ut conservet in dilect[i]one studendae s[an]ctae theol[og]iae. Ideo psalmus est iucundis[simus].

- 5 Alleg[or]ice canit, non proprie dicta multa, sed omnia in Alle[g]oria posita, sponsalia et nuptibilia. Econtra tristes psalmi in faciem, horridi, et res, quae dicitur, ap[ar]et tristis, tamen si intus spectes, videtur salubr[is]ima, letis[sima]. Sicut prox[imus]¹ psalmus videtur gementis, et tamen max[ime] consolatorius sacrificiorum. Sic iste psalmus erit verbis letis et iucundis et a moen[is]is et plane nuptialib[us], ubi eitel schmu[de]n, et tamen, si velimus intel[lig]ere istam Alle[g]oriam, oportet spectemus spiritum: docetur crux et omnia, quae aud[i]untur praedicari psalmo gemente et tristante. Sic s[pi]ritus s[an]ctus docet, ut, sive egrediamur etc., inveniamus pascua. hoc dictum in genere de phrasi et Alle[g]oria huius psalmi, ne irrepat Z[ing]lius et dicat,
- 15 loqui de nuptiis c[ar]nis vel mundi; alia res agitur. 1. apprehendimus Titulum.

1 rationem fehlt

¹) D. h. der zuletzt behandelte Ps. 51.

Dr[um]eo gravior reddenda ratio huius vel ignaviae vel fastidii in die iudicii, cum Spiritus sanctus obiiciet, fidei doctrinam ita diligenter a se nobis praescriptam et depictam esse omni genere colorum, ut herbarum et florum non sit tanta varietatis, quanta est in scripturis. Tantam enim varietatem Scripturae

20 eandem rem docentis et inculcantis ubique ideo proposuit, ut nos retineret in studio discendi et excitaret contra fastidium, quo alioqui laboramus.

Porro hic Psalmus est mire iucundus et plenus laetissimis allegoriis Sponsi et Sponsae. Totus enim in Idea nuptiali consumitur, quae est iucunda et laeta, ut scilicet tegat crucem et externam speciem Ecclesiae,

25 Sicut econtra alii Psalmi in speciem horridi et tristes sunt, quos tamen, si diligencius introspecias, laetissimos et plenissimos consolatione invenies, Qualis superior Psalmus fuit 'Miserere', de poenitentia et remissione peccatorum, de sacrificio Dei et cultu Dei, mire efficax ad consolandas afflictas mentes. Hic contrarium vides, verba enim sunt laeta et iucunda et plane

30 nuptialia. Hic nihil audis nec vides quam citharas, tibias, choreas, sarta, flores, ornatissimas vestes et alia, quae visu et auditu iucundissima sunt, et tamen, si Spiritum spectes, docetur crux et persecutio, tum afflictiones cordis et omnia illa, quae in superiore Psalmo gementi et tristi audivimus. Sic solet Spiritus sanctus temperare omnia, ut, sive ingrediamur sive egrediamur, laetissima pascua inveniamus, quibus reficit et consolatur nos contra

35 varia pericula et incommoda, quibus oppressi iacemus. Haec paucis de phrasi indicare volui, ne quis carnalis Iudeus irrepat et accipiat haec de laetitia carnis et mundi. Iam de titulo quoque pauca admonebimus.

Hs] 'Ad victoriam': Istam vocem: 'ad v[ic]toriam' varie tractant Eb[raei] et non est, quod ullus graecus vel latinus arrogare intelligentiam illius vocis. Ideo studenda Eb[raica] lingua et non contemnenda, ut vos. Si iuvenis, in gloriam et cultum dei, quia hanc linguam discere, docere est pars magna religionis et cultus dei, [xl. 69^b] quia omnia divina. auditur 5 deus loquens et prophetae, omnia divina et lex Eb[raice] posset optimo iure etc. Commoneo, ne contemnatis, quia posset deus spoliare non solum Eb[raica], sed graeca et latina.¹ facile potest suscitare Bar[barum], qui propter illam insignem ingratitude[m]. Deinde, si theologi, oportet nos munitos contra Papistas, qui, ubi unam vocem etc., qui si inermes nos invenerint, 10 tum ftehen wir ut azini. Si vero intelligimus linguam Eb[raicam], possumus eis obturare os. Agendum est cum diabolo et toto suo regno. Habebimus forte adversarios Hispanos, Gallos, Turcas, et si ipsi etc. Ego non velim 2000 gulden nehmen et emberen² hac parva etc. Ideo moneo, si docturi

3 contemnenda] contemnendi 6 divina] divinae

¹) *Erg.* lingua. ²) *Sinn*: 2000 Gulden nehmen als Ersatz für; vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 49, 82, 11.

Dr]
V. 1

In finem pro his, qui commutabuntur etc.

15

Vocem Lamnazeah varie tractant hebraei, nec est, quod ullus vel graecus vel latinus praesumat se eam intelligere. Quare saepe monui, ut Hebraeam linguam disceretis nec eam ita negligeretis. Etsi enim eius linguae nullus alius esset usus, tamen pro graciaram actione discenda erat, quod pars quaedam religionis et cultus Dei est, eam linguam docere vel 20 discere, quae sola, quicquid usquam divini est, docet. Auditur enim in ea Deus loqui, audiuntur sancti invocantes et maximas res gerentes, ut studium, quod in hanc linguam discendam collocatur, Missa quaedam seu cultus Dei merito vocari posset. Quare serio vos hortor, ne eam negligatis. Periculum enim est, ne Deus hac ingratitude offensus privet nos non solum 25 cognitione huius sanctae linguae, sed et graecae ac latinae et totius religionis. Quam facile enim ei est excitare barbarum aliquem populum, ut hae linguae una intereant? Sed preterquam quod pars cultus divini est hoc studium, continet etiam maximam utilitatem. Si enim aliqui futuri sunt Theologi, sicut necesse est, neque enim omnes iura aut medicinam discemus, oportet 30 esse eos munitos contra Papatum et aliud odiosum hominum vulgus, qui, cum unam hebraeam vocem sonare didicerunt, statim putant se magistros huius sacrae linguae. Ibi nisi nos eam tenuerimus, tanquam asinis illudent et insultabunt. Sin autem nos quoque muniti fuerimus cognitione huius linguae, poterimus eis impudens os obstruere. Sic enim diabolo et eis 35 ministris resistendum est. Arbitror autem habituros nos religionis nostrae hostes Hispanos, Gallos, Italos et Turcas etiam, ibi certe cognitione hebraeae linguae opus erit. Scio enim, quantum mihi contra meos hostes profuerit.

Hs] populum. Non omnes eritis Iuristae, sed oportet non omnes esse campi oves, sed duces oportet habeamus contra Gallos, Italos, Iudaeos. Utsimus iudices in ea lingua et confundere adversarios. Sicut facile, modo etc.

'Lamnazeah': varie etc. Hieronymus facit: 'victori', Felix: 'ad effundendum sanguinem', alii: 'victoriam'. Etsi nos incerti, tamen tantum potest ex collectione scripturae colligi: repudiamus merito. 'Nezeach' in Abacuc, Esra, Paralipomenis: praeesse, urgere, instare insolita, ein¹ auff-treiben. Est psalmus ein praecentor, ein vorfinger, qui excitat alios ad canendum vel ut respondeat. qui praedicat baptismum, est praedicator, alii
 10 idiotae, qui respondent: Amen. 1. Cor. 14. 'unum autem, ceteri dicant et 1. Cor. 14, 16
 respondant Amen'. Ideo indicat psalmus huiusmodi ritu canendum, ut praecineretur a maioribus leuten vel principibus. Sic in missis habemus cantores. Sic Euangelium, Epistola non ad scholarem, sed sacerdotem vel diaconum. Si: 'ceremoniae', bene tolerabilior est quam: 'ad victoriam'.
 15 Certabant clamore, ut alius alios superaret², — nihil. Ordinatio pulchra

2 habeamus mit Strich zu duces gezogen

1) = einen. 2) Vgl. unten im Druck S. 476, 16.

Dr] Quare hac quantulacunque cognitione infinitis millibus aureorum carere nolim. Et vos quoque dabitis operam, qui aliquando docebitis religionem, ut hanc linguam discatis, si non pecora campi et indoctum vulgus haberi vultis, quod aeditis Germanicis libellis adiutum utcunque Euangelia dominicalia et Catechismum docet. Sed opus etiam est ducibus quibusdam doctrinae et oportet
 20 habere pugnatores, qui stant in acie contra aliarum nationum et linguarum homines, qui sint Doctores, iudices et magistri in hac lingua. Sed redeo ad titulum.

Ergo vocem 'Lamnazeah' alius vertit: 'ad victoriam', alius: 'ad effundendum sanguinem'. Latinus et septuaginta 'in finem' fecerunt. Quanquam autem nos quoque incerti simus de nostra sententia, tamen, quantum ex collatione aliorum locorum scripturae colligi potest, superiores versiones merito omnes repudiamus. Quid enim huc facit vel vincere vel fundere sanguinem? Haec igitur vox Nizeah in libris Paralipomenon, Esra et
 30 Abacuk significat 'praeesse, urgere, instare', ut sit Lamnazeah: 'ad praecinendum', et Menazeah: 'qui excitet' alios, ut vel una canant vel respondeant cantando. Sicut in nostris Ecclesiis praecentorem eum vocare licet, qui in Choro aliquid canit, cui respondent Idiotae: Amen, Sicut Missae et alia cantari solent. Sic Paulus 1. Cor. 14. 'unum' iubet 'interpretari, coeteros 1. Cor. 14, 16
 35 dicere: Amen'.

Sic igitur accipio hunc titulum, ut indicet Psalmum hunc fuisse tali ritu canendum, ut praecineretur a principalibus Cantoribus seu Levitis, Sicut in Ecclesiis cathedralibus leguntur Epistola et Euangelion non a scholasticis, sed ministris. Haec mea est sententia, quodsi erro, tolerabilior error est

Hs] et honestus modus intel|ligendus, 'ut omnia secundum honestatem', 1. Cor. 14.
 c. 14, 40 Si omnes praedicarent, quis audiret? Unus post unum. Ille praecinat,
 ille succinet; ille praedicat, monet populum ad orandum, legit Euangelium,
 postea exponit iterum, orat et fit exhortatio. Iste ergo psalmus vocatus:
 'ad praecinendum' et pertinet ad eos, qui debent praecinere secundum 5
 Ordinem a David[e]. 'Nez[e]ach' i. e. 'Praecentor', Capellen meister, qui das
 ampt regirt et anheft¹, [21. 70^a] ut alii sequantur. Alii psalmi Alamothe:
 qui canebantur ab iis, qui non fuerunt in publico officio, ut wir glauben,
 ut c[har]mina pro populo. Absconditi. Aliqui in altioribus gradib[us],
 was sie denn fur ritus haben gehabt. Sicut diversi ritus. Si didiceretis 10
 Eb[ra]eum, melius et rectius discetis, tamen sentio, me melius sentire quam Lyra.
 Es sol sein ein lieb amantium vel amicorum. Ein braudlieb, quia
 agitur de Rege sponso et regina sponsa, de administratione regni et prae-
 sertim de Gynaeceio. Ideo ein braudlieb dicimus, ubi describitur Rex sponso,
 sponsa. In suis domib[us], conviviis, choreis. Ideo dicitur c[ar]men amantium. 15

3 über praedicat steht 'surgit' [1. Kor. 14, 30] 12 amantium] amat) 13 sponsa] sponso

¹) = der beim liturgischen Gottesdienst den Gesang (als Vorsänger) leitet und im richtigen Ton erhält; vgl. Unsre Ausg. Tischr. 1, 455, 43.

Dr] quam vertere: 'ad victoriam', quasi certaverint inter se clamando, sicut
 Lyra nugatur. Quid opus est illa vanitate in Scripturis sanctis? Multo
 igitur commodius ad illam publicam ordinationem, qua in templo usi sunt,
 1, 40 transfertur, ut, sicut Paulus monet, 'omnia gerantur ordine'. Quae enim
 illa esset confusio, si omnes vel Euangelion legerent vel praedicarent? Est 20
 igitur constitutus ordo, ut unus aliquis ascendat suggestum, deinde ut ab
 Ecclesia tota oretur. Post recitat is Euangelion et interpretatur. Finita
 concione iterum oratur. Hic ordo elegans et commodus est ad vitandam
 confusionem, quae inde nasceretur, si singulae personae omnia officia obirent.
 Monet igitur titulus, quod Psalmus pertineat ad eos, qui debent praecinere, 25
 ut sit Mnaseah 'dux cantus', quem nos dicimus den Capellen meister, qui
 orditur et gubernat cantum, ἡγάρχος.

Alii Psalmi sunt inscripti Alamothe, quod canebantur intra cancellos
 ab his, qui non erant in publico officio, sicut apud nos Symbolum a toto
 populo canitur. Alii a gradibus nomen habent, quod in alcioribus gradibus 30
 canerentur. Oportet enim in Ecclesiis esse diversos ritus. Qui Hebraeam
 linguam tenent, fortasse meliora his cogitabunt. Scio tamen me melius
 sentire quam vel Lyra vel Iudei vel alii superstitiosi interpretes.

Canticum pro dilecto.

Canticum amicorum vel amancium, nupcialia carmen, sicut Germanice 35
 reddidimus: ein Braut lieb. Pertinet autem hoc ad argumentum Psalmi.
 Agitur enim de rege sponso et regina sponsa, Item de gynaeceo. Possumus

Hs] Ein lied, da sich der breud[igam et braud liebhaben. Er wil ein frolichen
gefang fingen, sed tantum in spiritu.

‘Super lilias.’ Das sind authores. filiis Chora¹ factam miram gratiam.
Mose: factum grande mira¹culum, ut parentib¹us Chora, tamen servati filii,
5 quia cum terra rupta sub Chora et des¹cendit cum suis in vorag¹inem terrae
cum tab¹ernaculis, bobus, suppel¹lectile et conclusit terra os suum. Ibi dicunt,
quod secundum verbum M¹osi, quod filii servati, quia ipsi fideles restiterunt
parentib¹us, monebant rogando, et insurgabant contra M¹osen, et interim cum etc.
In psal¹mis valde celeb¹rantur et paral¹ipomenis et eorum c¹arina sunt
10 nuptial¹ia, letiss¹ima. Et ista posteritas sumpta, ut essent poetae in d¹ivina
relig¹ione, ut Romani hab¹uerunt posteritates in rethorica. Sic f¹ilii Chore,
ut ederent carmina pro laudib¹us. Sic Ethan, Ieduthun. Et nihil cantant
quam spiritualis¹ima et letis¹ima de Christo, quia fuerunt b¹oni et crede-
bant deo contra parentes. Pereuntibus eis perstiterunt in fide. Das sind
15 autores. fuerunt Levitae, non sacerdotes, quia Chora fuit ei sacerdotium
arrogans et perit.

‘super Rosas, lilia’: Ibi videtis Eb¹raeorum morem, quod sua cleinodia,
reg¹na ap¹pellant nominib¹us florum. Et hodie suas f¹ilias ap¹pellant florum
et gemmarum. Verli¹ch¹, ex floribus Rosina, Susauna, et ista vocabula in more
20 quidem habent in deliciis, et delectat max¹ime. [Bl. 70^b] Sic etiam suos

1 (von) da 14 fide(m) zu 17 Rosacea, Rosa r

¹) = Perlen; vgl. S. 478, 23.

Dr] igitur hunc Psalmum vocare epithalamium, ubi rex cum sponsa ac nupcialis
pompa, convivia, choreae etc. describuntur. Continet igitur haec particula
argumentum, quod nupciale carmen canet iucundum et laetum, Sed in
Spiritu.

Filiorum Chore.

Hi sunt auctores carminis. In Mose enim legimus, miram gratiam 4. Mose 26, 11
filiis Chore factam esse, quod servati sunt, cum pater cum suis complicitibus
a terra haustus esset. Et Rabini scribunt, cum terra se aperuisset et
hausisset Chore cum reliquis, filios manifesto miracula tanquam in aere
30 haerentes super hiatum constitisse, quod noluerint recedere a tabernaculo,
sed monuerint parentem cum reliquis, ut ab errore desisteret. Valde igitur
celebrantur in Paralipomenon, et Psalmi, quos fecerunt, sunt laetissimi et
iucundissimi et plane nupcialia carmina, ut credam posteritatem Chore sin-
gulariter assumptam ad cultum Dei, ut essent etiam poetae religionis in
35 populo Dei, qui concinerent et componerent carmina pro laude et gloria
Dei. Sic celebrantur Ethan et Idithnu cum aliis plaerisque. Sed filii Chore 1. Chron. 15, 19.
prae reliquis maxime de Christo cecinerunt, alia tamen ratione quam David,
sub allegoria nupciarum. Apparet fuisse bonos et pios filios, qui crediderunt

Hs]lib[ros nominibus gemmarum vel alicuius rei insignis. Sic David ap[pe]llat
 p[er]i. 80, 1 suum Regnum 'spanrosen'¹, Ein geheng, daß man an haß. Sic p[ri]nceps iam
 gestavit quaedam insig[n]ia. Sic suum R[eg]num ap[pe]llat ein rosen, die
 man am her[ze]n tregt, quia fuit peculiaris populus, quem gestavit deus et
 honestavit. reg[um], sacerdotium gestabat in pectore, fovebat. Est quaedam
 gemma, rosa, cleinodium dei meum R[eg]num. isti potuerunt distinguere inter
 d[iv]ina, humana opera. Creaturas max[im]e celeb[r]abant, vitia detesta[bantur].
 Politia, quantumcunque mali principes, tamen est cleinodium dei; praesertim
 quando ultra poli[t]iam t[ra]nsiit in ecclesiam, Tum vocat gemmam Iucuthun²,
 2. Mofe 28, 21 Ut 12 gemmae significant 12 tribus etc., et cantica sua sic vocant. Istud
 poema filiorum chore est poema nuptiale i. e. 'de rosis'. Eb[raei] non
 hebr. 1, 7 habent 'de' sed mem³, Ut 1. cl[ap]. dicit 'ad angelos', Eb. Non 'ad' sed
 hebr. 4, 13 'de'. 'Ad quem' i. e. 'de'. Ebraismus, Ubi locutus de deo vel Christo.
 Hoc est: Politica heissen auch rosae, tribus Iuda est 1 gemma. Non de
 politica rosa, sed de Rosis fut[ur]is, de aliis 12 tribubus, imo omnibus terrae 15

5 sacerdotium] sacerdotio 9 poli[t]iam über (ecclesiam)

¹) Rose als Spange; s. D Wtb. Spanrose und Rosenspan; von L. geprägt; vgl. Lübben-Walther, span. ²) = Jeduthun S. 477, 12. ³) D. h. den Buchstaben ך, vgl. S. 479, 22.

Dr] Deo contra parentum insaniam, ideo sunt propagati in laudem Dei. Fuerunt
 autem non Sacerdotes, sed Levitae. In eo ordine manserunt nec affecta-
 verunt Sacerdocium sicut pater.

Super Lilia.

Susan¹ rosam significat, inde Susanna², rosina vel rosacea. Hic ob-
 servanda hebraeorum consuetudo, quod preciosas res, imo regna etiam,
 nominibus florum et gemmarum appellant. Sic adhuc hodie Iudei filiabus
 gemmarum nomina aut florum indunt. Hinc Susanna et margarita etc.
 Habent enim hoc in more, ut id, quod in delitiis habent, rosae, flosculi,
 violae etc. nomine appellant. Sic etiam libros suos appellant nominibus
 p[er]i. 80, 1 florum aut aliarum insignium rerum, ut porta nucis etc. Sic Assaph Psal. 80.
 appellat totum regnum nomine rosae, nos germanice reddidimus: Von den
 span rosen, Quod, sicut principes gestant monilia preciosis gemmis ornata,
 Ita populus Iudeorum sit peculiaris populus, quem Deus gestet in pectore
 tanquam singulare ornamentum, decoratum politia et cultu divinitus instituto,
 quem populum foveat ac defendat Deus. Ideo vocat gemmam Dei et rosam
 Dei. Intellexerunt enim sancti viri et amplificaverunt hoc donum regni et
 sacerdotii divinitus instituti et noverunt distinguere inter opera Dei et opera
 humana, inter Creaturam et vicia, Quod quanquam populus esset malus et

¹) = שושן. ²) = שושנה.

Ha]tribubus. loquitur de Christo sponso et de Ecclesia, quae est regina, sponsa. Ideo istae rosae sunt Ecclesiae per universum orbem terrarum. De rosis canemus unum nuptiale c[ar]men, quod tamen est 'maskil': Excitat auditorem et facit attentum. Daß ist admonitio, qua valde att[en]tentum vult reddere. Quando maskil f[est]het, so g[eh]et h[ö]her quam ad pol[it]itiam. De David quidem: 'Omnia feliciter' etc., quod nulli servorum contigit; apud 1. Sam. 18, 5 Salom[on]: valde industrius et dexter, omnia gerebat, non temere h[ic] cum geplump.¹ In pol[it]itia f[est]hets auch wol, quando burgerm[ei]ster nominaliter vel statualiter. illi ignavi n[un]emen f[est]hs n[ic]ht an.² Emerich, daß sind gnavi, 1. Röm. 9, 5 dex[tri], mascil. Sic in oeco[n]omia. Sed in ps[al]mo ferme ascende cum isto vocabulo ad spiritualem prudentiam, ut ps. 2.: 'Et nunc, reges, intel[li]gite, laßt euch unterweisen'. quia alloqui R[eg]es [Bl. 71^b] et admonere, ut intel[li]gant, daß g[eh]et v[er] legem, quae constituunt intelligentiam, prudentiam auris naturalis. Philosophi naturali ratione dictant, quae ad finem et 15 pacem etc. Illi, qui iam sunt in regno, ut Iudei et gentes, illis dicitur:

5 hinter reddere nochmals redd[ere] 12 admonere] amonere 13 intelligentiam] intelligentia

¹) = unüberlegt und aufs Geratewohl; vgl. Unsre Ausg. Bd. 31¹, 194, 1.
²) = kümmern sich nicht darum.

Dr]imp[er]ii principes, tamen quia ordinatio divina ibi sit, esse vere gemmam et rosam. Quando autem ultra politiam etiam Ecclesiam et cultum Dei considerant, tum vocant violas, gemmas, Smaragdos etc., Sicut duodecim tribus duodecim gemmis notaverunt, Ut Iuda sit Smaragdus Dei, et sic de reliquis. 2. Ro[ma]e 28, 21

Ad hunc modum hic quoque nupcial[is] carmen vocat rosam. Sic enim sunt posita verba: 'Canticum filiorum Chore super rosis', vel: de rosis. Hebraei enim non habent praepositionem: 'de', sed utuntur litera m vel al, sicut ad Hebr. dicitur: 'Ad angelos', ibi est 'πρὸς τοὺς ἀγγέλους' Hebraico 1. 7 more, pro: 'περὶ τῶν ἀγγέλων'. Item cap. 4.: 'ad quem nobis sermo', cum 4. 13 sit: 'de quo nos dicimus'. Ita hic est: 'de rosis'. Non autem appellat hic 25 rosam politiam, quae quoque est rosa, sed de Ecclesia loquitur et de rosis futuris deque aliis duodecim tribubus, quam illae praesentes erant, Imo de omnibus tribubus terrae et de Ecclesia diffusa per orbem deque Christo sponso. Ideo utitur plurali numero, ut significet se loqui non tantum de 30 uno populo, sed de omnibus Ecclesiis collectis in unitatem fidei.

Eruditivum.

Facit hoc epitheto auditorem attentum. Porro vox Mascil¹ 1. Regum 18. 1. Sam. 18, 5 significat 'industrius' et 'gnavus', cui omnia succedebant quique dextre gerebat omnia, weiß und klug, dem es sch[er]leunig abg[eh]et², atque haec est

¹) = מְשִׁילִי. ²) = der Erfolg hat; s. Unsre Ausg. Bd. 47, 780, 37.

Hs] vos, R]eges, qui iam sapitis, doctis[simi et ingeniosissimi viri, ar]ripite aures, audietis nova, quae superant illam sap[ientiam politicam. Sic insignavit
 Ps. 32, 1 illum psalmum, praecipue 32., i. e. est psalmus, qui erudiet. non David, sed deus fecit hoc eruditivum, quod faciat eruditos in spi[rituali cog]nitione super
 sensum poli[tic]um, de nova et inaudita iustitia, rege, administratione reg[ni] 5
 et populi. Ergo arrigendus animus et aures. Maskil: verbum, poema, quod excitat fidem, alioqui nunquam fit dexter, gnavus in scriptura, quia non legib[us] dicitur. Dicitur verbum, si in simplici fide non accipis, nihil intel[ligis], quia
 sunt res incomprehen[sibiles. ergo audituri hunc psalmum debetis cog]itare, vos audituros unum erud[itivum], quod paratum est, docere vos supra captum 10
 h[umanum], supra captum Regum, sacerdotum, philosophorum. Sic intel[ligen]-
 dum vocabulum 'maskil'. quando veniunt in Ec[clesiasticum reg]num, n[on] h[ab]ent
 fide[m] e[ss]e pro iudicio, d[ass] einer etwas ho[er]s lerne, quia nulla ars dormiendo dis-
 citur, multo magis hic oportet simul dilig[entes]. D[ass] hei[ss]t attentum facere,
 ut sciatur, quid velit dicere. Incipit a Captatione benevolentiae, dicit se 15
 rem dicturum gratis[simam], iucundis[simam] et de re opt[ima] et pulcher[rima]
 in orb[is] terrarum. Non de sutorib[us], frig[er]¹, sed de summo magistratu

3: 32 c aus 22 6 aures (ut) 15 (Captat bene[volentiam]) dicit

¹) = gemeine Soldaten.

Dr]politica significatio huius vocis. Est enim in politia omnino hac virtute
 opus, ut, qui administrant respublicas, Sint excitati et gnavi, non somnolenti,
 sed industrii, qualis fuit nostra aetate Emmericus Gorlicensis et multi alii, 20
 qui serio curant rempublicam et magno impetu feruntur ad res gerendas.
 Somnolenti enim et ignavi, praeterquam quod negligunt suum officium,
 reverentiam et timorem amittunt. Sed in Psalmis alia est significatio huius
 Ps. 2, 10 vocis, nempe theologica; significat enim spiritualem prudenciam, Sicut in
 Psal. 2.: 'Nunc, reges, intelligite'. Nam quod reges iubet intelligere, signi- 25
 ficat se ascendere super leges et rationem naturalem. De his enim Philo-
 sophi et iureconsulti docent, qui hauserunt leges ex ratione naturali, quarum
 finis est, honeste vivere et defendere ab iniuriis, hinc artes pacis et belli
 veniunt. Iam illis, qui sic sunt in regnis, quae legibus et iure constituta
 sunt, dicitur, ut intelligant et paciantur se erudiri, et nominat supremum 30
 hominum ordinem, reges scilicet et qui iudicant terram, quasi dicat: vos, qui
 habetis iam leges et imperia constituta legibus, qui estis doctissimi viri,
 parate animos vestros ad capiendam eruditionem et arrigite aures. Audietis
 Ps. 32, 1 novam doctrinam, quae superat illam vestram sapienciam politicam. Ad
 hunc modum Psalmum vocat 'eruditivum carmen' (Sicut etiam Psal. 32.), 35
 quod ideo scriptus sit, ut faciat eruditos in spiritali sapientia, supra sensum
 et politicam sapientiam, quod scilicet velit docere de novo regno et spiritali,
 de novo et inaudito rege, iusticia, administratione regni et populi. Adver-

He] Exordium a summa persona. Ego loquar de magnis et eximiis rebus et de iucundissimis et puris et electissimis verbis.

26. Aug.] Audivistis hunc psalmum esse mere allegoricum et sub verbis istis metaphoricis regis, regni etc. intelligi spirituale regnum, ecclesiam; Sicut
 5 omnia ista debent abstrahi a sensu et spectaculo regni mundani et transferri in invisibilia, ubi omnia fiunt contraria quam in regno mundi. Omnia hic plane contraria. Ubi praedicatur vita, ibi apparet mors; gloria, — ignominia crucis; sapientia, — verbum stulticiae; ubi virtus, victoria, ibi est infirmitas et crux. [Bl. 71^b] ergo debent omnia intelligi in articulo:
 10 Credo ecclesiam Sanctam. In primo versu audistis prooemium et rationem, quod velit canere de Rege, regno. Et non simpliciter, sed de valde bono, suavi, in quo non est servitus, penuria, sed etiam gloria, pax, opulentia, vita, leticia, continuus triumphus. Ein solch regnum wil er fingen, huic

3 sub verbis] superbis [Hörfehler] 12 (in) suavi est scheint iste

Dr] tendus ergo est animus et arrigendae aures, ut audiat doctrina, quae tantum fide percipitur.

Significat igitur Maskil poema, quo docet spirituales observationem et fidem excitat, sine qua fide et spirituali observatione nemo fiet gnarus in sacris literis. Haec enim sapientia non comparatur legibus aut ratione, Continetur enim verbo, quod nisi simplici fide apprehenderis, nihil unquam
 20 intelliges. Nam res, quas docet, sunt incomprehensibiles et invisibiles. Ergo audituri hunc Psalmum debetis cogitare vos audituros esse 'eruditivum carmen', quod paratum est nos docere res supra captum humanum, [Bg. B] supra captum regum, principum, Philosophorum, sacerdotum. Haec paulo copiosius dixi de vocabulo Mascil, vos conferte locos Bibliae, et invenietis,
 25 quod, cum de Ecclesiastico regno agunt, utuntur eo pro iudicio et observatione, ut admoneant Lectorem, agi de excellenciore doctrina, quam sit ratio humana, ut intendant curam auditorum, ne putent dormiendo tantas res posse disci, sed summa cura opus esse. Si enim in politia et aliis artibus sine diligentia nihil proficitur, multo minus in Theologia. Facit igitur titulus
 30 hic attentum Lectorem. Iam ad Psalmum accedamus.

Eruclavit cor meum verbum bonum, Dicam opera mea regi. v. 2

Incipit a captacione benevolentiae, significat enim se dicturum de re longe gratissima et optima et longe pulcherrima in orbe terrarum, Non vulgarem aliquam cantilenam de cerdone quopiam, aut de milicia, Sed de summo
 35 magistratu, de rege (Regis enim persona summa est in mundo), et de rege pacifico, idque pura et electa oratione verbisque iucundissimis.

Sed hic redigenda sunt in animum, quae supra diximus, quod sit mere allegoricus Psalmus, et sub verbis istis metaphoricis regis et regni intelligi

Hs] nihil in mundo etc. Apparent Reges semper leti, quia pulchri, vestiti magna pompa, sed in speciem, foris. Sed hoc regnum est bonum, quia 'Cor meum eructat'. Semper discatis in isto spiritali regno Antithesin ipsam.

Ego¹ quamquam non sim propheta, tamen sum 'scriba', ein aufleger 5
scripturae. Sicut scribae in vet[er]i testa[men]to, Doctores Theologiae, qui exponebant sacram scripturam, et Levitae. Non cantabo de regno tem-
porali, sed spiritali, Iucundis[simo]. Hoc est, quod nos per Euangelium,
Rom. 14, 17 'regnum pacis, Regnum dei', Ro. 14. Redde isto vocabulo nos loqui.

Sic Moses non potuit canere. Ille minister carceris, author servitutis, 10
1. Cor. 3, 9 pistrini. Sic Paulus: 'minister mortis, peccati, tristitiae'. Contra illum
cantemus de regno iucundo, libero, pleno gaudiis.

¹ Apparent] Apparet

¹⁾ Der Dichter des Psalms, einer der filii Chorrae, redet.

Dr] spirituale regnum et Ecclesiam, Sic ut omnia ista debeant abstrahi a sensu
et spectaculis mundani regni et transferri in invisibilia, ubi omnia fiunt con-
traria a regnis mundi. Si enim speciem huius regni spectes, omnia sunt 15
contraria, ubi praedicatur vita in hoc spiritali regno, ibi secundum speciem
mors est, ubi gloria, ibi ignominia crucis, ubi sapientia, ibi stulticia, ubi
virtus et victoriae, ibi infirmitas et crux, et sic de reliquis, ut sic omnia, quae
hic audies de regno Christi, intelligas secundum articulum: 'Credo Ecclesiam
sanctam'. Qui dicit: credo, non videt rem sic esse, sed contrarium videt. 20

Prooemium igitur Psalmi hoc est, quod proponit se dicturum de rege
et regno, et non simpliciter de rege et regno, sed de valde bono, iucundo
et suavi regno, in quo non sit servitus, non penuria, non periculum, sed
aeterna gloria, pax, opulentia, aeterna vita, continuus triumphus et assidua
laetitia. De tali regno vult dicere, cui nihil in regno mundi sit simile, nisi 25
secundum tenuem umbram et exiguum figuram. Nam Reges et Principes
in mundo apparent esse laeti, quia splendide vestiti sunt et incedunt cum
magna pompa. Haec species regum mundi foris est. Sed intus sunt pleni
omnium malorum, curarum ac molestiarum. Hoc autem regnum, quanquam
foris sit miserum, tamen intus est summum bonum, et summum in quo 30
describendo 'eructat cor meum'. Sic respicit ad antithesin. Quod vertit:
'dicam opera mea regi', sententia est: canam de rege.

Lingua mea calamus scribae velociter scribentis.

Sum Scriba, non sum Propheta, non arrogo mihi tam sublimem
ordinem. Porro Scribae non fuerunt iurisconsulti, sed Theologi, qui expone- 35

Hs] 'Et lingua velocis scrib[ae]: ein ge[sch]winden, guten [sch]reiber.¹ M[os]is lingua fuit calamus scribae impediti, 'blesam ab her[i]', ita, ut Aaro[n] vices 2. Ro[mo] 4, 10 coactus docendo et loquendo. M[os]es faciebat miracula, Aa[ron] loquebatur verbum. Figura sunt, quod regnum legis non iucundum, sed carcer; quia
 5 habet gravem linguam et manus M[os]es, ergo non potest bene canere. Est scrib[a] tardus et impeditus, vocis malae, non sonantis, non velox. Sed habeo letum, b[on]um cor, quod docet promissiones et istas letas doctrinas pacis, securitatis in conscientiae consolationem. Ista omnia Allegorice. Vos faciatis Antith[esi]n cum M[os]e et Euangelio, tum erit clarior psalmus.

10 Partiemur hunc psalmum secundum hoc thema et fere locos communes. Ad r[eg]num corporale primum pertinet ipsa persona, quae sit digna regno, quia R[ex] caput t[ot]ius, et caput debet induere motum et sensum toti corp[or]i. quando caput non valet, tum totum corpus. Principatus male

3 loquendo] loqui 4 non o iucundum fehlt 6 sonantis] sonatis

¹) K[ir]g. nennt er sich.

Dr]bant scripturam sanctam, Sicut hodie sunt doctores Theologiae. Non can-
 15 tabo, inquit, de servitute aut regno corporali, sed spirituali et iucundissimo. Hoc autem est regnum, quod nos quoque praedicamus, nempe Euangelion pacis et fidei, quod docet de iusticia in Spiritu sancto. Sic Moses non potuit canere, qui est minister carceris, doctor pistrini et autor servitutis et, sicut eum Paulus solet appellare, 'Minister mortis, peccati et tristitiae', contra 2. Ro[mo] 3, 9
 20 istum nos cantabimus de regno iucundo, libero et pleno gaudii.

Respicit enim oblique ad Mosen, quod linguam suam vocat calamum velocis scribae. Nam Mose lingua fuit calamus scribae impediti, Sicut confitetur quoque se 'blesum' esse, quare frater eius coactus est vicem eius 2. Ro[mo] 4, 10 implere in dicendo, Moses autem miracula faciebat, Aaron loquebatur. Fuit
 25 autem haec figura, quod regnum legis non sit iucundum. Ad id alludit et dicit: Moses non fuit eloquens, sed habuit gravem linguam et manus graves, ergo non potuit bene canere, sed fuit tardus et impeditus scriba. Ego autem habeo laetum spiritum et cor nec doceo tyrannidem legis et peccati, sed suaves promissiones et laetas istas doctrinas pacis et securitatis conscientiae.
 30 Vides ita omnia esse allegorica, quare per totum Psalmum est facienda antithesis Mosi seu legis cum Euangelio, tunc erit Psalmus clarior.

Speciosus prae filiis hominum.

V. 8

Propheta bono ordine et distincte procedit in descriptione regis et fere decem locos communes tractat, quare nos hic incipiemus partiri Psalmum.
 35 Scitis autem ad Regnum corporale primo requiri personam, quae sit digna regno. Rex enim est caput regni. Sicut autem caput debet motum et sensum corp[or]i addere ac inducere et, quando caput affectum est, tunc

Hs] administratur, quando faul, toridit; fures tollent pacem et opes. 1. locus quaestionis, habere Regem, et idoneum pro isto Regno. Ab isto loco quaestionis incipit et describit ipsum Regem in persona sua propria: de tali [31. 72^a] Rege et regno scribam.

v. 3 'Speciosus': 1. persona Regis ista: est speciosus. prae filiis. Sic in Eb[raeo] repetitum 'iap[ha]': 'pulchrum'. Nostri ad[versarii]: speciosus forma i. e. pulcher, formosus; i. e. pulcher[rimus] es, nimis, solus pulcher prae fratribus. Istam perpulchram formam non spectamus, quamquam fuit verum, quod naturaliter pulchrior; hab[ebat] proporcionata membra. istam formam non multum. Sed in spirituale[m] formam, et tractamus Regem illum spiritualiter. 1. forma Regis est: Christus ipse deus verus et homo, qui non ut ceteri homines defoedatus et turpisimus. Omnes iam in peccato originis lacerati ira dei, quia omnes sine iustitia, sapientia nascimur, vivimus, morimur, nisi sane[st] Christus. quanto sapientiores Reges, hoc turpiores in conspectu dei. Ergo spiritualiter ista forma, quod Christus purus et 15

1 tollent] tollet

3 describit e aus descripit

12 defoedatus] defatus

Dr] totum corpus languet et laborat, Sic, si princeps non est aptus ad administrationem regni, male administrabitur principatus. Igitur videmus in Historiis ignavos, stultos et furiosos principes pacem, opes, imo tota regna evertisse. Ergo primum donum est habere Regem aptum pro isto regno. Propheta igitur ab hoc loco communi orditur et describit ipsum Regem in persona sua propria et dicit: De tali rege scribam, qui est speciosus.

Hebraica vox 'Iephe'¹ est geminata, significat autem pulchrum et formosum, vult autem dicere: Tu es formosissimus, imo solus es pulcher prae filiis hominum. Porro non loquitur de pulchritudine naturali corporis seu metaphysica, quamquam credo etiam naturaliter formosum Christum fuisse et habuisse iustum et decoram proportionem membrorum; sed eam nos hic non curamus, sed transimus ad pulchritudinem spiritualem et tractamus regem spiritualiter. Prima igitur forma et pulchritudo haec est, quod ipse Christus est verus Deus et homo verus, non defoedatus et turpis, sicut nos coeteri homines omnes nati in peccato originali et lacerati ira Dei, Quia nemo hominum sine peccato est, sed omnes sine iusticia et sapientia nascimur, vivimus et morimur, nisi succurrat Christus, et quanto sapientiores et maiores reges sunt, eo sunt turpiores in conspectu Dei. Sic primo spiritualiter accipimus formam de substantia Christi, quod Christus est purus et sanctus, conceptus e Spiritu sancto et natus ex Maria virgine, ut esset absque ulla macula peccati, 'plenus gracia et veritate', Ioh. 1., per omnia

¹) = יפה.

Hs] Sanctus, concep[tus a s]piritu s[an]cto, natus, ut esset absque ulla mac[ula],
 p[ur]us et 'plenus', Ioh. 1., persona sancta in spiritu et c[ar]ne; Ut una gut- Joh. 1. 14
 tula, pilus Christi pulchrior quam sol. Fortasse fieri pot[est], quod aliquis
 homo simil[is] in forma Christo, ut Luc. de Stephano, possibile, quod multi 2pg. 6. 15
 5 similes in forma. Sed illam for[m]am extollimus spiritualiter, ne sint ibi
 similes, ut per superlativum nihil sit cum o[mn]ibus hominib[us], ut maneat
 solus formosus, ceteri deformati, quia in viciis nascimur. Isti turpitudines
 non app[ar]ent coram oculis, ideo non movent, ut etiam forma. Sed si
 hab[er]emus spi[rit]uales oculos ut ille, tum vid[er]emus, quanta turpido, hominem
 10 esse aversa volunta[te], cupida gloriae, divinitatis, plena contemptus, odii,
 cupiditatis, libidinis, superbiae. Da[ss] fin[is] foedae turpitudines. Ideo etiam
 gentes dix[er]unt iusticiam praeclariorem H[es]pero, Lucifero. 1. suavitas,
 Iucundis[sima] poesis, quod canit, promittit regnum, in quo talis R[ex], in

5 Sed (fil[ium]) illam

7 formosus] formosi [Schreibflüchtigkeit]

11 foedae] fede

Dr] sanctus in spiritu et carne, ut unus pilus, una guttula Christi sit purior
 15 quam Sol. Forte fieri potuit, ut aliquis in corpore aequaliter fuerit formosus,
 Sicut Lucas de Stephano scribit, quod luxerit facies eius 'sicut facies Angeli', 2pg. 6. 15
 Forte fieri potuit, ut aliqui essent formosiores Christo, non enim legimus Iudaeos
 singulariter eius formam admiratos esse, sed nos de naturali et metaphysica
 forma non agimus, Sed de spiritali forma; ea est talis, ut simpliciter sit
 20 formosissimus prae filiis hominum, ut hic solus maneat formosus, pulcher,
 coeteri omnes deformati, defoedati, depravati mala voluntate, infirmitate
 resistendi peccatis et reliquis vitiis, quae naturaliter nobis inhaerent. Haec
 turpitudine hominum non apparet in oculis, non movet oculos, sicut nec
 spiritalis pulchritudo movet oculos, Quia enim sumus caro et sanguis,
 25 movemur tantum forma et pulchritudine metaphisica, quam oculi vident.
 Sed si haberemus spirituales oculos, videremus, quanta turpitudine esset,
 hominem esse aversa voluntate a Deo, esse blasphemum, cupidum gloriae
 divinitatis et maiestatis, plenum contemptu ac odio Dei et proximi, plenum
 libidine, superbia, avaricia etc. Hae sunt foedae turpitudines, de quibus
 30 aliqua ex parte etiam gentes iudicare potuerunt. Ideo dixerunt Iusticiam 23 et 25. 7. 29
 esse pulchriorem hespero seu lucifero.

Haec est prima suavitas et iucundissima poesis, in qua canit et pro-
 mittit regnum, in quo sit talis rex, in quo nihil sit vicii, sed voluntas plena
 virtutibus et intellectus sapientia plenus, ardenti caritate erga omnes miseros
 35 et damnatos et contristatos peccatores. Talis Rex non est Moses, sed est
 Carnifex et crudelis lictor ac tortor, qui nos excarnificat et discruciat suis
 terroribus, minis et exemplis irae, qui cogit ad bonum foris faciendum aut,
 cum optime facit, intus humiliat ad suspirandam gratiam. Noster autem

Hs] nobis ad videndum. Ut Ph[ar]isaei non potuerunt videre nec audire ipsum praesentem, quumquam procederent de manibus radii potentiae, lingua soles, toto corpore soles charitatis, quidquid ostendebat suarum pulchritudinum, nihil etc. Sicut cecus aliquis indignatur soli, quod luceret, Sic mundus facit huic personae, habetur turpissima et suas virtutes, dotes pulchras et divinas haberi pro diabolicis iniquitatibus et maliciis. Ideo dixi hunc Regem latere sub contraria specie. Omnes turpes prae illo, sed in spiritu. In carne omnes filii hominum sunt formosissimi, 'ille solus turpissimus', Esa. 53. etc., 'a quo averteretur'. Sic videmus in hoc psalmo 3el. 53, 3 iucunda, celestia, divina, sed involuta externa facie crucis. mundus ista non habet, quia non credit, sed persequitur. Nobis interne dicuntur tales. Et dicimus: omnes homines sunt damnati, iustitia eorum, potentia, fortitudo nihil. Et nostra omnia reprobamus et solum illum praeferrimus

1 über videre steht nec

5 huic c aus huius

8 formosiss[imi] formiss[im]

Dr] est igitur mundo intolerabilis ad videndum, sicut in Pharisaeis et Sacerdotibus videmus, qui tanto Christi odio incensi sunt, ut ne aspicere quidem eum possint, cum tamen procederent de praesentis et loquentis ore radii, imo soles sapientiae et de manibus eius radii potentiae divinae ac de toto corpore soles charitatis et omnium virtutum. Sed quicquid eis suarum pulchritudinum ostendebat, hoc erat eis nausea et abominatio, non Christi vicio, sed ipsorum. Perinde enim, sicut coecus in Sole ambulans non afficitur lumine Solis, Sic illi quoque praesentem Christum non curabant. Hoc igitur mundi est ingenium et natura, quod hunc regem iudicat turpissimum esse prae omnibus filiis hominum eiusque dotes ac virtutes pulcherrimas habet pro diabolicis nequiciis et maliciis. Idem nos hodie 25 experimur.

Dixi igitur latere hunc regem sub contraria specie, in spiritu est pulcher prae filiis hominum, sed in carne omnes filii hominum sunt pulchriores, et solus hic Rex est turpis, Sicut Esaiae 53. describitur: 'Non est species ei 3el. 53, 2f. nec decor, vidimus eum, sed non erat talis aspectus, ut eum desideraremus. Despectus et novissimus virorum erat, plenus doloribus et infirmitatibus et adeo contemptus, ut ab eo averteremus oculos'. Videmus igitur iucunda et suavia de hoc rege in hoc Psalmo praedicari, sed quae involuta sint et obumbrata externa facie crucis. Mundus non habet nec admiratur ista dona, sed persequitur, quia non credit. Nobis autem dicuntur, ut cognoscamus nos talem habere regem. Fatemur igitur et docemus, omnes homines esse damnatos. Pulchritudinem eorum nihil esse coram Deo, Iusticiam eorum esse peccatum, fortitudinem eorum quoque nihil esse, sed omnia, quae facimus, cogitamus, dicimus ex nobis ipsis, esse reproba et digna morte aeterna, Nitendum autem esse in huius regis forma, illum praeferrendum

Hs] et in huius virtutibus nitimur. illis dicitur psalmus ill[e], agere gratias. Hypocritae apud Iudaeos et Pap[er]a canunt, sed contrarium senserunt, fecerunt, docuerunt. Non omnino digni, ut haberent unam guttulam odoris de vero sensu. [Bl. 73^a] Filii hominum find t[un]der v[un]d n[ic]hts; non externe; quicquid est sapientiae, iustitiae, est nihil prae huius iustitiae forma. 5
 2. pertinet ad personam Regis ante omnia sapientia, quia Rex, quantumcunque Rex formosus, si sit stultus. Aut Regem aut fatuum. Es ist vberguldene nuß da, fein fern et ein sack vol treß mit gold. Ergo hic rex sine omni peccato, hypo[crisi], plenus gratia etc. Praedicamus etiam sapientissimum prae filiis hominum et solus sapiens, Et nihil cum M[ose], 10 quia 'diffusa est gratia in labiis'. Et illa est prima ratio, Etiam in regno mundi laudari Regem a sapientia. Ratione dicunt geri res, sapientia et consilio, non viribus et armis, quae potius nocent, si sine consilio. illa dirigunt. Nos homines nihil ad ursos, leones. Equus unus faceret 100 viris. Sus domesticus, Si vellet uti suis viribus, 10 iactaret, quia ibi 15

10 filiis] filig 15: 10 e aus 100

Dr] omnibus, in huius virtute vincenda omnia pericula et mala. Qui haec ita credunt, ad hos dicitur hic Psalmus, ut eum discant et canant, et ad horum usum et consolationem est scriptus. Iudaei olim in templo eum cecinerunt. Cecinerunt eum et canunt adhuc hodie Monachi et totus Papatus. Contrarium autem senserunt, fecerunt et docuerunt. Quare fuerunt indigni, qui 20 haberent unam guttam odoris de vero sensu. Est igitur summa huius primae particulae, quod filii hominum sint nihil prae hoc rege, sed quicquid sapientiae, iustitiae et reliquarum virtutum habent, nihil esse prae huius sapientia, iusticia et virtutibus. Iam pergamus.

Secundo requiritur ante omnia ad personam regis sapientia, quia rex, 25 quantumcunque sit formosus, si non sit sapiens, est nihil, secundum proverbium: aut regem aut fatuum nasci oportet.¹ Nam Rex formosus et tamen stultus similis est deauratae nuci, quae praeter speciem nihil habet, aut vasi eleganter picto et pleno stercoribus. Imo eo ingravior est forma, quando mente caret. Igitur hic rex sine omni hypo[crisi] est plenus gratia et sapien- 30 tissimus prae filiis hominum. Imo solus sapiens, ad quem nihil est Moses. Hoc enim dicit:

II. Diffusa est gratia in labiis tuis.

Illam est praecipua ratio laudandi reges, etiam in regno mundi, a commendatione sapientiae. Sic enim dixerunt docti usu homines, Res sapientia 35 et consilio geri magis quam viribus et armis², Imo vires et arma etiam

¹) Sprichw., s. Unsre Ausg. Bd. 20, 84, 11; Wander, König 128. Ausg. Bd. 31¹, 440, 5 (Terenz und Aristoteles). Cic. off. 2, 24 ähnlich.

²) Vgl. Unsre

Hs]robur. Et tamen huma[ua ratio gubernat istas best[ias, ut etiam puer possit istas bestias domare etc., ut sint captivae cum tota sua virtute ab inferiore virtute huma[na. Sic Ro[mani dixerunt de suis bellis, quod multitudo non vicit. Si vero accedat sapientia. S[umma s[ummarum: res vera. sapientia
 5 est 1. virtus, dos, quae requiritur in R[egno vel rege. Hoc Mo[yses in Deut.: 'Hec est vestra sapientia, quod ceterae g[entes: hec est g[ens 5. Mo[se 4, 6 sapiens'. Sic Sal[omon non tam ab opib[us ut sapientia. Post personam absolutis[simam requiritur sapientia eiusdem rationis, cuius formae rex. Qu[od] s[ol] sapientia gratiae, quam hab[et] labiis diff[usam; Lu[cas spectavit huc,
 10 quando dicit, 'omnium oculi intenti' propter verbum gratiae. verbum gratiae 2ut. 4, 20 conciliavit benevolentiam auditorum, ut omnium oculi obser[arent. Mo[yses habet etiam labia, impedita, infacunda, irata; non ibi verbum gratiae sed irae, mortis, peccati. Omnes congregat sapientias Mo[ysi, philosophorum

2 domare etc. unten 7 non o tam] t— zu 10 Luc. 4. und Labia Christi r
 12 sed o 13 Omnes c aus Congregate

Dr]nocere, si non sint consiliis fulta. Intueamur enim nos ipsos, quid sumus
 15 nos homines collati ad leones; ursos, equos; unus equus, si sciret suis viribus uti, centum viros sterneret. Sic etiam domesticus sus, si vellet aut sciret uti suis viribus, decem lauios conficeret. Imo etiam inanimata longe hominem vincunt, ut ligna, lateres etc., una turris, si collaberetur, magnam hominum multitudinem opprimeret, vincunt enim robore. At homo, quia
 20 rationem habet, omnia ista gubernat, et videmus quadrimos pueros agere iumenta, sic ingens illud robur brutorum ab infirmiore virtute gubernatur et quasi captivatur. Hinc Romani etiam dixerunt, Sapientia et consilio res geri, non fortuna, Item multitudinem nihil facere ad victoriam, si desit consilium, et si accedat stulticia, multitudinem tantum dispositam esse ad cedem.
 25 Cuius rei testes habent Flaminios, Varrones, Minucios et multos alios. Sapientia igitur prima virtus et dos est, quae in Rege requiritur. Hinc Moses eam unam virtutem dicit admirationi gentibus futuram, Deut. 4.: 'Certe iste populus sapiens et intelligens, gens magna est' etc. Et Salomon 5. Mo[se 4, 6 in sacris literis non tam ab opibus, quam a sapientia commendatur. Haec
 30 enim est summa laus.

Ita hic quoque post personam et formam absolutissimam requiritur sapientia eiusdem rationis, cuius forma fuit. Haec autem est sapientia gratiae, diffusa in labiis. Et videtur ad hunc locum respexisse Lucas cap. 4., ubi 2ut. 4, 20 dicit, quod docente Christo omnium oculi erant in eum intenti, propter
 35 verbum gratiae, quod conciliabat ei benevolentiam auditorum, 'stupebant', dicit, 'ob doctrinam eius'. Perstringit autem hic quoque Mo[ysen, qui etiam habuit labia, sed profunda, infacunda, impedita, irata, in quibus non est verbum gratiae, sed irae, mortis et peccati. Colligite autem omnes sapientias

Hs] et t[otius mundi, vel sunt idolatriae vel sapientia hypocritica vel, si politica, tamen est irae sapientia, quia coram deo magis etc. Sicut prae filiis formosus, sic sola eius sapientia est sapientia, quia verbum faventis, suaviter loquentis sint promissiones. Sic iste poeta inspe[xit] promissiones, quod sunt labia dulcissima, blandissima, quae ita loquuntur, ut attrahant omnia corda peccatorum. [31. 73^b] Ergo Christus non pingendus cum gladio in ore nisi spiritualiter, sed eitel Zucker et honig. qui destinat os eius aliter, errat. Ergo audiamus hunc poetam, quia diabolus aliter. Os eius facit blandissimum, suavissimum, ergo Christus non contristat, terret peccatores suo verbo. quicumque sub nomine Christi vexat conscientiam trepidam, ille 10

Sei. 42, 3. 2 est inimicus, diabolus, quia heist so: 'linum fumigans' etc., 'Ipse placidus in plateis', non asper, severus, non beißig ut Moses. Der sihet so sauer ut diabolus. In huius labiis ira diffusa, ist durchbittert mit kellerhals¹, gallen, mit hel[li]schem feur; weg mit ihm! Noster Rex habet labia blanda, i. e. verbum Christi erit verbum promissionis, consolationis humilium, vitae, 15

1 idolatriae] ido^{as} hypocritica] hycⁿ 5 blandissima] blandsi^l quae] qui
9 blandissimum] bladi^l 15 promissionis] p —/

1) Vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 43, 491, 7; = *Seidelhast oder eine verwandte Pflanze.*

Dr] Mosi, gentium, Philosophorum, et invenietis eas coram Deo esse vel idolatriam vel sapientiam hypocriticam vel, si est politica, sapientiam irae. Ergo sicut huius regis Christi pulchritudo sola est pulchritudo, sic sola eius sapientia est sapientia, quia est sapientia gratiae, id est, promissionum et verbum eius est suave, plenum consolatione et fiducia. Sic Poeta hic diligenter legit Prophetias de Christo et promissiones et vidit, quod eius labia sunt labia dulcissima et suavissima, quae attrahunt omnium infirmorum corda. 20

Ergo Christus non est pingendus cum felle vel gladio in ore, sicut eum passim pingunt, nisi spiritualiter intelligas, sed ita pingendus est, ut labia eius videantur esse merum saccharum et mel. Qui aliter pingit hoc os, is errat. Et potius audiendus est hic Poeta quam Papistae et Satan, autores illius horribilis picturae. Hic enim nos non fallit, cum tribuit Christo suavissimum os. Quod diligenter observandum est. Nam Christus non debet contristare corda suo verbo, non debet terrere, et quicumque sub nomine Christi terruerit et vexarit conscientias, is non est Christi, sed diaboli 30

Sei. 42, 3. 2 nuncius, quia Christi nomen est: 'Linum fumigans non exstinguet, non conteret arundinem conquassatum, est placidus, in plateis non audietur clamor eius', non est asper, severus, mordax ut Moses, Der sihet¹ wie der Teuffel und redet, daß ein daß herz dafür verschwinden² mocht. Habet enim labia diffusa felle et ira, die durch bittert sind mit kellerhals und mit gallen, ja 35

34 Habent im Urdruck

1) = sieht aus. 2) = schwinden, vergehen.

Hs] salutis pro revocatione damnatorum, morientium. et non solum dicit, quod labia gratiosa, sed 'diffusa', i. e. gratia est abundantissima in suis labiis, ut effunditur aqua, oleum. Sic ex ore eius procedunt pinguissimae, abundantissimae promissiones de erigendis animabus. Ergo quae auditis quotidie, hic videtis vigilantibus et egregiis verbis depicta. Ist frey poetisch geredt. Noster Rex habet sapientiam, quam nullus homo, Rex, sacerdos, sancti. Quae? est sapientia dulcissima et suavissima, quae est fovere contritos, consolari affictos, revocare desperatos, erigere humiliatos, iustificare peccatores, vivificare morientes. Das heißt dulce verbum. Et ea facit cum copia, qui Rethor: 'deus dedit mihi linguam disertam, quod debeo sustentare 3cf. 50, 4 lassos', thut nicht schaden. Sed superbis: 'Veh, Chorazin'. Sed de suis, qui Matth. 11, 21 vexantur foris per tyrannos mundi, Intus per Mosen, lege, per astus diaboli, per cogitationes tristitiae. qui credunt in Christum, istas habent

8 humiliatos] humitas [= humilitas, Schreibfehler] zu 10 Esa. 50. r

Dr] mit heilichem feur dazu. Darumb imer hinweg mit dem Mose. Noster
15 autem rex habet labia blanda, Hoc est, verbum eius est verbum remissionis peccatorum, consolationis humilium, verbum vitae et salutis pro revocatione damnatorum et morientium.

Nec vocat simpliciter graciosa labia, sed 'diffusa gratia', ut significet Christum esse abundantissimum in suis labiis, ex cuius ore ceu ex fonte
20 quodam uberi procedant opulentissimae promissiones et doctrinae, quibus erigit et consolatur animas. Quae igitur quotidie de hoc Christo auditis, ea hic Poeta, sicut videtis, quanquam breviter, tamen egregiis verbis et bene Poeticis depingit: Gratia est in labiis huius regis, nec id solum, sed diffusa, ut intelligas cum ubertate manare et scaturire hunc gratiae fontem, quasi
25 dicat: Noster Rex habet sapientiam, quam nullus hominum habet, Nempe sapientiam dulcissimam et suavissimam, quia fovet contritos, consolatur affictos, revocat desperatos, erigit lapsos et humiliatos, iustificat peccatores, vivificat morientes, et quicquid praeterea est, quod verbum salutis efficit, hoc facit copiose. Est igitur suavis et iucunda sapientia, digna tanto preconio.
30 Hinc in Esaia cap. 50. dicit: 'De[us] dedit mihi linguam doctam, 3cf. 50, 4 Dominus dedit mihi linguam disertam, ut sciam eum verbo sustentare, qui lassus est'.

Atque hoc diligenter nota, quod lingua Christi non est eiusmodi, quae terreat aut noceat, nisi quando cum superbis et duris loquitur, ad illos dicit:
35 'Vae tibi, Chorazin, vae tibi, Bethsaida' etc. Ibi facit alienum opus, ut Matth. 11, 21 apud Esaia dicitur. Psalmus autem hic loquitur de proprio officio et opere, quod exercet erga suos, non de alieno, et loquitur non cum duris et superbis, sed cum iis, qui foris vexantur per tyrannidem mundi et intus per Mosen et verbum legis, Item per astus diaboli, per infirmitatem conscientiae,

Hs] tentationes. Istis dicitur: scias tuum R_{egem} esse sapientis[simum], qui possit tibi consulere; promittit tibi vitam, gratiam, ostendit se tibi favere, labia eius dulcia, imo abundantis[sima]. Ista opponere labiis acutis, asperis, terrentibus Mosi et asperis in corde tuo, [Bl. 74^a] Et tyrannis et quidquid vult tuum cor ^{Matth. 14, 27} contristare. 'Ego sum, nolite terreri.' 'Creditis in deum.' Das heißen suavia ^{Sob. 14, 1} labia. hoc nemo novit, nisi qui contristatus et didicit se consolari istis ^{Matth. 5, 6} verbis gratiae. Imperitis flingt's nicht.¹ Illi non sunt 'esurientes iustitiam', ideo illi non sapiunt. Qui vero vexati, sciunt, quantum solatium, Christum nostrum Regem, qui nos consolatur, portet ut pastor ovium, imo moriatur pro nobis. Das heißt 'diffusa'. Hac sapientia regnat, ergo est regnum ¹⁰ gratiae, salutis, vitae, ubi nihil auditur quam vox letitiae, sponsi etc., consolatio humilium. Mundus quid dicit? Est hereticum, quia damnat bona opera; debetis solum credere, Christus, fides, — nihil possunt aliud

2 se] te tibi c aus sibi 11 auditur] auditis

¹) = findet keinen Anklang; s. *Unsre Ausg. Bd. 17, 306, 27.*

Dr] per cogitationes tristitiae etc. Qui credunt in Christum, habent istas tentationes, cum his loquitur et promittit eis talem regem, qui sit sapientissimus ¹⁵ et habet verbum ac sapientiam talem, quibus possit mederi ipsorum malis, et promittit eis: Ecce, si bono animo, erige te fiducia huius regis, qui non odit aut male mulctabit te, sed favet tibi et promittit tibi vitam aeternam, quia labia habet dulcissima et abundantissima.

Meminerint igitur pii, haec opponere acutis, asperis et terrentibus ²⁰ Mosi labiis, Item accusationibus diaboli in corde et tyrannis persequentibus et in summa omnibus, quae corda piorum contristant. His opponant suum regem cum suavissimis eius promissionibus, quas hinc inde in Euangelio legimus: 'Ego sum, qui vici mundum. Nolite terreri.' 'Creditis in Deum et in me credite.' 'In domo Patris mei multae sunt mansiones' etc. Haec ²⁵ sunt illa suavia labia, diffusa gratia, quae tamen nemo intelligit, nisi fuerit contristatus et vexatus in conscientia et didicerit se his promissionibus consolari. Rudes et imperitos tentationum haec nihil afficiunt. Quia enim non sunt esurientes, sed saturi, non sapit eis hic cibus, non sunt sicientes. Qui autem vexati sunt et sentiunt veros terrores conscientiae, illi norunt, quanta ³⁰ consolatio sit, habere talem regem, cuius tam suavia sunt labia, qui consoletur, amplectatur, foveat et portet peccatores, sicut pastor foveat ac portat sauciam ovem, Imo qui etiam moriatur pro peccatoribus. Haec possunt erigere cor contritum, quod labia regis huius sunt diffusa gratia, quod eius sapientia, qua administrat regnum suum, sit verbum vitae et regnum eius ³⁵ regnum gratiae, salutis et vitae, in quo nihil auditur nisi vox consolationis humilium, vox laetitia et vox sponsi.

Sed quid mundus de his labiis iudicat? nempe quod sint haeretica, quae damnent bona opera et prohibeant bona facere et tantum praecipiant

He] docere! Turpis[issimus prae filiis hominum, et diabolica furia est dif[usa in labiis tuis. Sic ipsi canunt, non quidem verbis, sed sensu, intellectu cordis, In allen stifften, cenobiis, quod vox diabolica, lingua plena Sata[nico veneno, quod non nocentior pestis quam doctrina Christi. Nos hoc credamus: Er wird einmal auch die Kloster sturzen propter illas duas blasphemias. Persona est pulcherrima, sapientia suavis[sima, omnia in spiritu pro contritis animabus. 3. De potentia Regis.

27. Aug. 'Propterea': iste fuit 2. locus, quo praedicat hunc Regem secundum sapientiam, et ea, quae est gratiae, non legis. Ea autem sapientia est 10 efficax et fortunata, quia benedicitur ei a deo et in eternum. Lex est doctrina maledictionis, irae, peccati et mortis. Ideo non fortunatur, nullus ibi successus, et tandem abolitur. Sed illa¹ eterna et verbi divini fructificat, generantur multi fideles et una quoque varia dona operantes. 'Unus deus' etc., 1. Cor. 12, 6

9 et o

¹) Erg. sapientia.

Dr] credere, Sicut hodie nos accusant, quod Lutherani nihil doceant nisi de fide. 15 Sicut igitur Christus, Rex noster, turpissimus prae filiis hominum a mundo iudicatur, Ita quoque labia eius non gratia, sed diabolica furia diffusa clamant. Canunt igitur hunc versum ad hunc modum: turpissimus prae filiis hominum et furia diabolica diffusa est in labiis tuis. Verbis quidem talibus non canunt, sed sensu cordis et intellectu, sic damnant et criminantur Christum 20 in omnibus collegiis sacerdotum, in omnibus monasteriis, in omnibus templis, quod vox eius sit diabolica et lingua eius sit plena Satanico veneno neque esse ullam nocentior pestem quam doctrinam Christi, dignam ira et odio omnium. Nos autem, qui sumus contriti et miseri, exosculemur et retineamus haec labia. Fiet aliquando, ut templa et monasteria illorum Rex noster 25 propter has diras blasphemias ita disiciat, ut non relinquatur lapis super lapidem. Hoc volunt, et fiet certo.

Haecenus igitur duo audivimus, quod et persona regis sit pulcherrima et sapientia suavissima, nempe sapientia gratiae et non legis. Sunt autem omnia in spiritu accipienda pro contritis et humiliatis. Iam sequitur tertia 30 commendatio, de potentia huius regis, quod sapientia haec non sit ociosa, sed sit efficax et fortunata, quia benedicitur ei, Sicut dicit:

III. Propterea benedixit te Deus in aeternum.

Hic iterum ad antithesin respice. Lex est doctrina maledictionis, irae, peccati et mortis. Ideo non fortunatur, ideo nullus ibi est successus, et 35 tandem etiam abrogatur. Haec autem doctrina est aeterna et fructificat a principio sui usque ad finem, generantur et multiplicantur sancti et in uno quoque multiplicantur varia dona et operationes. 'Unus enim spiritus, 1. Cor. 12, 4

Hs] 'sed diversa opera' etc. Quod ista benedictio, quae sequitur hoc verbum; crescit Christus et multiplicatur in multis milibus et fideles. Sic non sequitur ad doctrinam legum politicarum, moralium. Hoc fit coram deo. Coram mundo vexamur, quam personaliter tam in fructibus, donis. Sed si occidunt unum Christianum, nascuntur 10. Si in uno loco impeditur 5 verbum, in 10. Non potest sapientia, verbum extinguere, quia illa benedictio debet durare in eternum. Quod ista usus sapientiae, quod non manet sterilis in ipsa persona, sed procedit, sed facit multa mirabilia, sed resistit contra Matt. 16, 18 machinas, 'portas'.

V. 4 [81. 74^b] 'Accingere': Ibi necesse est construere, ut habetis in aliis 10 psalmis, quia ibi confusa distinctio: 'Potens laude tua et decore tuo'. 'Hadar'¹: illa vox est ex Mose sumpta, significat ornatum vestimentorum. 2. Mos. 28, 2 Sicut scribitur Exo. 28, ubi praecipit dominus Mosi, 'facere fratri in laudem et decorem', i. e. facere ei vestes festivas, ornatas, quae laude et admiratione dignae. Sic in psalmis sepe repetuntur istae 2 voces: 'laudem et 15

7 non fehlt 10 nach est nochmals est 12 est] sunt 15 istae] iste

¹) = חָדָר.

Dr] dona autem varia, dicit Paulus. Haec est benedictio illa, quae hoc verbum sequitur, quod Christus crescit et multiplicatur in multis millibus fidelium, non sequitur doctrinam legum sive moralium sive naturalium sive politicarum. Est autem abscondita in Spiritu nec cernitur a mundo, In cuius oculis occidimur, maledicimur, vexamur, damnamur, tam secundum personas nostras 20 quam secundum dona et fructus. Sed non impeditur; quando enim unus Christianus occiditur, decem alii generantur. Sic quando in uno loco verbum impeditur aut eiicitur, in aliis decem locis admittitur et crescit. Itaque verbum nulla ratione, nullo consilio extinguere potest, Quia hic scriptum est, quod Benedictio illa durare debet in aeternum. Hic igitur est fructus huius 25 sapientiae, quod non manet sterilis, Sed procedit et facit mirabilia ac per- Matt. 16, 18 rumpit 'portas inferorum' et omnes sapientum machinas.

V. 4 IV. Accingere gladio tuo super foemur tuum potentissime.

Specie tua et pulchritudine tua etc.

Latinus hic turbavit seriem orationis, quare construere debet hic versus, 30 sicut in Germanico a nobis redditus est: Gurte dein Schwert an deine seiten, du Held, und schmuͤcke dich schon. Hebraica vox Hod¹ et hadar² valde est frequens, et est sumpta ex Mose, significat autem ornatum vestimentorum, 2. Mos. 28, 2 Sicut Exo. 28, ubi praecipit Dominus Mosi, 'ut faciat fratri vestes in laudem et decorem'. Vult enim, ut eum festive vestiat et ornet. Sic in Psalmis 35

¹) = חוּר.

²) = חָדָר.

Hs]decorem'. Non est pulchritudo corporalis, sed ornatum et vestes illae Regiae. Muta_lvit: die herlich_e, schone schmu_{ck}, sicut ornantur R_eges proces_suri ad bellum, corona, catenis principalibus vestiti. Sic iam 3. loc_o post sapientiam describit armaturam eius seu potentiam. Non solum
 5 sit sapiens, sed sit apud eum potentia, praecedit tamen sapientia. Sic in ec_elesia. Christus postquam cepit vulgare sapientiam et praedicare verbum salutis, mox sequitur crux, opponit se Sat_au cum sapientibus, pot_entibus, S_anetis, hyp_ocritis et quidquid sublime, quia diabolus non potest ferre hoc verbum gl_oratiae. 'Diffusam gl_oratiam in lab_iis' odit,
 10 quia destruit eius r_egnum; quia author mortis, spiritus tristitiae, mendaciorum, iniquitatis; 'Christus venit solvere', ut Ioh., 'opera diaboli' et dis- 1. Joh. 3, 8
 sipare eius r_egnum et distribuere spolia. Da mu_s er zurnen, quia non vult regnum iniquitatis, mortis deserere. Ideo invadit iste nuntios verbi et occidit eos, perturbat nos et contristat. Impellit ad desperationem,
 15 suscitatur tyrannides, hereses, sectas et sic vi et fraude defendit et vult

1 illae] ille 3 corona(m) 13 regnum fehlt

Dr]quoque saepe repetuntur istae tuae voces, decor et laus. Ita hic quoque ponuntur. Non enim dicit de pulchritudine corporis, illam supra absolvit, sed de ornatu et vestitu regio ac principali, quo reges ornantur, cum ad publicas pompas aut in bellum proficiscuntur.

20 Propheta igitur iam quarto loco post formae et sapientiae commendationem armaturam quoque describit seu potentiam. Nam hoc quoque in rege requiritur, ut vires et potentiam aliquam habeat, Sic tamen, ut praecedat sapientia. In Ecclesia igitur sic fit: Postquam Christus cepit evulgare sapientiam et praedicare verbum salutis ac gratiae, mox sequitur crux.
 25 Opponit enim se Satan cum sapientibus, potentibus, sanctis et hypocritis, et quicquid in mundo sublime est, hoc contra verbum et fideles excitat. Neque enim potest ferre gratiam diffusam in labiis seu verbum Euangelii, quia destruit eius regnum. Est enim Satan princeps mortis et autor peccati, Est spiritus tristitiae et perturbationis, spiritus mendaciorum et iniqui-
 30 tatis. Atque hoc etiam mundi regnum est. 'Christus autem', sicut Iohan. 1. Joh. 3, 8 dicit, 'venit solvere opera diaboli' et dissipare eius regnum ac distribuere spolia. Hic necesse est, ut fremat et indignetur Satan, neque enim vult amittere suum regnum iniquitatis et mortis. Ideo invadit istos nuncios verbi et occidit eos, perturbat nos et affligit, impellit ad desperationem et
 35 contristat, suscitatur sectas, haereses, tyrannos et sic undique vi et fraude defendit se et invadit regnum Christi, et sicut Christus Satanae, sic Satan Christi opera dissolvere vult, nempe vitam, iusticiam, gaudium etc. Haec experimur hodie etiam, quod, mox postquam Euangelion ortum est, sublata et turbata est pax mundi. 'Donec enim fortis ille in ocio tenuit palacium' Luc. 11, 21 f.

Hs] vastare regnum Christi et dissolvere opera Christi; et hoc experimur: mox
 sul. 11, 22 resur[recto Euangelio tollitur pax. 'Venit fortior', tum conquaeritur mundus.

Ante Euangelium, cum viveremus sub Pap[a, erant tempora 'fortis'. Iam
 nihil miserius: omnes tumultus, cedes, perturbationes. Hoc est verbum
 insipientium hominum, qui non intelligunt, quid agatur. Christus laborat, 5
 ut eripiat ex morte, diabolus insanit. Ideo non potest aliter fieri, quam
 ut tollatur pax. Si vis letari in domino Christo, oportet te ferre propter
 eum tristitiam, vexationes intus et foris. Non potes adherere Christo, nisi
 offendas principem mundi; deum vitae¹, nisi irrites mortis. Ideo impingunt
 istas notas sancto dei verbo. Sed culpa est diaboli et suorum. [Bl. 75^a] 10
 Cur non concedunt regnum Christo, quare ibi irascitur diabolus? Si ergo
 irascitur et fit turba in mundo, non est culpa dei, Sed diaboli furientis pro
 suo regno peccati et mortis. Sed vnser herr Gott fragt nichts: nihilo-

6 quam fehlt

¹) Zum Zusammenhang vgl. unten im Druck Z. 27 f.

Dr] suum, pax fuit, sed postquam venit fortior, ibi excitat tumultus, ibi furit
 et turbat omnia. Audiuntur igitur tum illae mundi quaerelae, quae nunc 15
 etiam ubique sparguntur, Ante hanc doctrinam omnia fuisse tranquilla,
 pacata, prospera, Nunc, postquam haec doctrina doceri cepta est, omnia
 perturbari tumultibus, misceri bellis ac caedibus, nihil prospere geri etc.

Verum huiusmodi voces sunt voces stultorum hominum, nescientium,
 quid per verbum agatur. Cristus per verbum laborat, ut liberet a morte 20
 et peccatis, contra diabolus vult omnia morte et peccatis opprimi. Quo-
 modo igitur potest aliter fieri, quam ut tollatur pax et uterque pro suo
 regno retinendo dimicet, Christus contra Satanam per ministerium verbi,
 Satan contra Christum per membra sua, haereticos, falsos fratres, tyran-
 nos etc.? Si igitur vis letari in Christo, oportet te ferre propter eum 25
 tristitiam, perturbationem, vexationes intus et foris. Ratio est, Quia
 non potes adhaerere Christo, nisi offendas principem mundi, Non potes
 retinere Deum vitae, nisi irrites contra te autorem mortis. Sed imperiti
 homines haec iudicare non possunt. Ideo sancto Dei verbo imputant causam
 tumultuum, sedicionum, haeresium et aliorum incommodorum, quorum causa 30
 Diabolus est cum membris suis. Cur enim non concedunt regnum Christi?
 cur regnum, quod Christo debetur, sibi vendicant? Homo enim conditus
 est ad vitam, ad salutem, ad iusticiam, quare igitur irascitur Satan, cum
 Christus hoc agat, ut remittat peccata? ut vivificet? ut salvet? ut regnum
 suum sibi vendicet? Ergo quod irascitur Satan et excitat turbas in mundo, 35
 non est culpa Dei, nos visitantis ex mera misericordia per verbum, sed
 diaboli furentis pro suo regno peccati et mortis contra verbum. Sed non
 credit hoc mundus. Deus igitur nihil moratur querelas eorum, sed perrumpit

Ha]minus perrumpit et dominus reg[na]t, exult[at]: reg[nu]m, mundus, homines mei. Sequitur turba et bel[lu]m ad[versus] diab[olu]m, qui non vult dimittere populu[m] dei. Sicut Moyses in Aeg[yp]to bellab[at] contra Pha[ra]onem, qui noleb[at]. Sic nobis fit: quando volumus populu[m] dei etc., insurgit contra
 5 nos Pha[ra]o. Ibi virtus verbi, quod Christus in nobis pugnat 'gladio spiritus sui' et, ut Eph. 6., ut *ἡ ἡμῶν ὁμολογία*, 1. fraudem, men-
 10 sic educimus gladium ancipitem et 'destruimus', 2. Cor. X., 'Sap[ientiam']. 2. Cor. 10, 5
 Iste Rex cum docuit nos et effudit suas promissiones et allegit in reg-
 num, instabit mox crux, quia 'omnes, qui pie', et: 'per multas'. Ergo ipse
 adest, non deserit tacitos per se et pugnat in nobis contra mendacia et

Eph. 6, 17

2. Tim. 3, 12
1 Pt. 4, 23

8 cessant (ces[sant]) hinter Christi nochmals Christi¹ 11 Rex nos cum allegit] allexit

¹) Der Druck setzt für das eine dieser beiden Worte crucis ein; unten Z. 24.

Dr] verbo suo, quantumvis illi murmurent et fremant, et dicit: Regnabit Dominus
 15 super terram; Homines, creaturae, mundus et quicquid est, totum meum est.
 Hinc oritur bellum cum diabolo, qui non vult dimittere populum Dei, Sicut
 Pharaon nolebat dimittere Iudaeos et contra Moysen pugnabat. Idem adhuc
 hodie fit nobiscum. Cum volumus educere populum Dei, intumescit et in-
 surgit contra nos Pharaon. Ibi virtus verbi se exerit, quod Christus in
 20 nobis pugnat armatura sua, 'thorace fidei et gladio verbi', Ephe. 6., Ut ab
 omni parte feriamus hostem, primo detegendo fraudem et mendacia eius in
 haereticis, Deinde eripiendo et defendendo nostros, ut perseverent in sancta
 fide et vita: Hoc bellum perpetuum est, nec est ulla pacis spes, ergo munire
 nos debemus per patientiam, per fidem, per exemplum crucis Christi contra
 25 tyrannos, quos sola patientia et silentio vincimus. Mendaces autem doctores
 non vincimus patientia et silentio, Sed contra illos necesse est, ut educamus
 gladium ancipitem, quo 'destruimus omnem scientiam, quae se exaltat contra
 scientiam Dei'.

Eph. 6, 16 f.

Vides igitur hic, qualem habeamus regem, qui postquam nos docuit
 30 et effudit suas promissiones in nos nosque sic per verbum in regnum suum
 transtulit, mox adest Satan et crucifigit nos, Quia 'omnes, qui pie volent
 vivere in Christo, persecutionem patientur', Item: 'per multas tribulationes
 oportet nos intrare in regnum Dei', Act. 14. Non tamen deserit nos rex
 noster, sed adest et pugnat in nobis contra vim tyrannorum et contra men-
 35 dacia diaboli, Imo reddit invictos contra mendaces doctores est tutos contra
 vim tyrannorum.

2. Tim. 3, 12
1 Pt. 4, 22

Ergo vos, fratres et patres mei, qui sustinebitis aliquando curam
 Ecclesiarum, sitis armati et instructi non solum ad docendum et exhortandos

Hs]tutos et invictos reddit contra suos menda[ces docto]res. Ergo sis armatus, qui pastor, ad exhortandum qui recte sentiunt, et coarguendum advers[arios], alias mox dissiparetur ec[clesia]. Ideo nobis pugnandum, dicta explicanda et defendenda veritas. Ergo d[icit]: 'potens in proelio', vinces per patientiam
 Ser. 1, 18
 Ref. 50, 7 totam potestatem, tyrannidem mundi, 'facit', ut Hiere. 1., 'faciem' etc. ut
 pos[simus] tolerare verb[era], car[ceres], vincula, mortem et quidquid potest
 mundus facere in ira sua, per eum, qui in nobis habitat. Deinde vincit in
 nobis, quando pugnamus contra diaboli dolos. Est periculosum bellum et
 t[em]p[or]e t[em]p[or]e, sed tamen manet victoria apud nos. I. e. 'Accinges', i. e. tu eris
 unus, potentissimus Gygis, qui verbum et s[piritus] s[an]cti dona in tuis
 Tit. 1, 9 defendes patientia et doctorum confutatione, ut Tit[us]: 'contradicentes' etc.
 [Bl. 75^b] 'Femur': sumpta similitudo ab equitibus, militib[us], i. e. debes
 paratus et ad omne momentum instructus. Est paratum esse gladio. Si
 non semper h[ab]et, fol in der h[an]d sein, non im windel. Sic ad Thes.:
 Eph. 6, 15 'Ut sitis praeparati in praeparatione'. Oportet ministrum esse paratum

Dr] bonos, qui recte sentiunt, ad fidem, sed etiam ad pugnandum et ad arguendos
 adversarios. Alioqui mox dissipabuntur Ecclesiae, nisi sint, qui pugnent in
 acie et adversarios confutent, qui dicta et sententias scripturae ab ipsis
 usurpatas explicent et veritatem defendant. Dicit igitur hic: Dominus est
 potens in prelio, vincens per patientiam omnem potestatem et tyrannidem
 mundi et 'faciens ex nobis (Sicut in Iere. dicit cap. 1.) civitates validas,
 Ser. 1, 18
 Ref. 50, 7 ferream columnam et aeneum murum', Et Esaiae 50. 'petreas facies', ut
 possimus tolerare omnia verbera, carceres, vincula, mortem, In summa, ut,
 quicquid mundus et diabolus in summa sua ira possunt facere, possimus
 vincere per eum, qui habitat in nobis. Sic primo vim tyrannorum vincimus,
 deinde vincit in nobis etiam, quando pugnamus contra diaboli dolos. Hoc
 est bellum nostrum, quanquam periculosum et asperum, tamen iucundissimum,
 quia victoria manet apud nos.

Quod igitur dicit 'Accingere', est promissio, quasi dicat: tu eris
 potentissimus Gigas, qui verbum tuum in sanctis et dona Spiritus sancti
 defendes patientia et confutatione adversariorum.

Addit autem: 'accingere gladio super foemur tuum' et sumpsit simili-
 tudinem a militibus, quasi dicat: Tu debes esse paratus omni momento et
 instructus, ut gladius ad manum sit, non in aliquo angulo ferrugine obsitus
 ad parietem pendeat, ut, quanquam non assiduo feriat, tamen in promptu
 Eph. 6, 15 sit. Sic ad Ephe. 6.: 'Sitis calceati in praeparatione Euangelii pacis'.
 Oportet enim ministrum esse instructum, ut habeat ad manum gladium.
 Nam etsi diabolus interdum quiescit, tamen redit, nec est stertendum, quasi
 in totum sit quieturus, potest aliquandiu cessare, non tamen omittit, qui

H_a] hominem, gladium habere ad femur i. e. manum. Si etiam quiescit¹, tamen redit; ideo non stertendum, non quieturus est diab^olus. Ergo Episcopus non debet dor^{mi}re, sed semper expectare singulis momentis hostem. Daß wird Christus thun, i. e. gyga^s, robustus bel^lator, hoc est pro nobis, quod
 5 contra Christum pugⁿat diab^olus et mundus. Sed noster R^ex Gibbor, pertinet ei victoria. Tu fortis^simus imperator.

‘Et laude’: שְׁמֹמֶדֶה בִּדְחַ שְׁחֹן, orna te pulcher^rime. Cur hoc addit? Explicat nostri bel^latoris arma, quod pulchra sunt. Non sunt diab^oli, quae sunt mortis, p^leccati, iniquitatis, tristitiae; iste habet etiam gladium, sed
 10 cruentum, turpem, pes^simum. Sed nostri R^egis sunt gr^atiosa. Noster gla^dius non percutit, ut perdat, sed salvet. Ego pugno contra K^arlstadium, Zⁱnglium, ut malim² vivere quam mori, salvari. Wir schla^sen, non ut damnemus, sed eradⁱcemus vitia; volumus servare. Christus: ‘non veni
 15 conatur reducere in via^m. sunt ornata virt^ute iustificandi, docendi. Arma³

4 robustus] robustum 5 Gibbor] Gilbor 15 iustificandi] iusticandi

1) Erg. diab^olus. 2) Erg. eos. 3) Erg. diaboli.

Dr] redeat. Debemus igitur semper parati esse et expectare singulis momentis hostem, Sicut de Christo hoc dicitur, quod id faciat, qui est Gibbor¹, id est, Gygas, robustus bellator, idque pro nobis, ut, quanquam mundus et
 20 diab^olus contra Christum pugnant, non formidemus. Est enim noster Rex Gibbor, id est, fortissimus Rex, cuius certa sit victoria. Sequitur:

‘Et laude et ornatu’, Id est, שְׁמֹמֶדֶה בִּדְחַ שְׁחֹן, Orna te pulherrime. Cur hoc addit? Explicat nostri bellatoris arma, quod sint pulchra, Non ita deformia et terribilia, sicut diaboli arma, quae sunt arma mortis, peccati, iniquitatis, tristitiae. Nam Satan etiam habet gladium, Sed cruentum, turpissimum et pessimum, Nostri autem Regis arma sunt gr^aciosa. Nostri enim Regis gladius non ideo percutit, ut perdat homines, sed ut salvet. Sic ego pugno contra Carlstadium, Zinglium et coeteros, ut malim vivere, quam perire et mori. Vulneramus, non ut damnemus, hominem, sed ut curemus et eradⁱcemus vicia. Volumus servare eos, non perdere, sicut Christus dicit:
 30 ‘Non veni perdere mundum, sed ut vivat’. Ideo noster gladius proponit
 verbum salutis, vitae, iusticiae et conatur reducere in via^m. sunt igitur pulchra arma, quia sunt ornata virtute docendi, vivificandi et iustificandi, sed arma diaboli occidunt corpus et animam. Nos contra vivificamus. Multi per nostra scripta convertuntur, multi conservantur et eripiuntur diabolo. Ideo sunt nostri Regis arma pulcherrima, arma plena vita, salute, virtute. His accingere et ornare, ut sis talis miles, cuius vulnerare est sanare, cuius occidere est vivificare, cuius perdere est salvare, Quia nostris

1) = גִּבּוֹר.

Hs] occidunt corpus et animam. Et multi conservantur, convertuntur et *schlecht*s dem Teufel ab.¹ Est gladius plenus vitae, salutis, veritatis. Istius bellatoris occidere est vivificare, vulnerare: sanare, perdere: salvare, quia quaerimus nihil aliud quam ut purgemus naturam a suis vitiis, ex captivitate diaboli.

Ideo est *höflicher Schmuck*. Est potius ornatus quam arma. *Aber* tamen 'gladius' propter vim et virtutem verbi. Nihil aliud quam quod orno, quod locum in cor *spreche*. Das ist unser Rex. Est potens deo, mundo infirmus. Nostra arma non carnalia. Est infirmum dei, mundus vivit secundum suum deum diabolum, rapit secum magnitudinem civilium, [Bl. 76^a] quando venit nova secta. Nos *woheren*, conservamur, lucramur, *munimus* multos. qui contemnunt, adversantur, dicunt nos non intelligere scripturam, non habere spiritum, intellectum. Sic infirmant ipsi nostrum gladium et conspurcant ornatum armaturae nostrae, non est illis doctrina vitae; Ibi non gibbor, sed *schlecht erschlagen*.

5 ¶ Ideo²

¹) = *entreißt es*; vgl. *Unsre Ausg. Bl. 34², 373, 8.*

²) *Der Marke entsprechend*

Abchnitt im Druck, unten Z. 18.

Dr] bellis nihil aliud quaerimus, quam ut purgemus naturam a suis vitiis et eripiamus ex captivitate diaboli; ubi non ferit hic gladius, ibi nihil eiusmodi fit, econtra ubi ferit, ibi efficit iusticiam, vitam, salutem.

Haec est ratio, cur arma huius Regis vocet 'laudem et decorem', et mallet quidem ea simpliciter laudem et decorem, et non arma vocare, et tamen utitur illa appellatione armorum et gladii propter verbum et virtutem verbi, quod, cum admittitur in corda, est tanquam gladius, qui occidit et occidendo vivificat et ornat, ut laetum cor ob fiduciam in hunc Regem omnia pericula et mala contemnat et superet. Neque enim sunt carnalia arma, quae corpus vulnerent, sed sunt spiritualia et potentia Dei induta, quibus defendimus nos contra Satanam, cum novas sectas et haereses producit, quibus demendat mundum et abripit a verbo. Ibi horum armorum usus est, ut nos defendamus, alios conservemus, tueamur et muniamus, ne Satan omnia evertat, sicut cogitat. Qui autem contemnunt et aversantur nos, illi putant nostra arma nihil esse, dicunt nos non intelligere scripturam et carere spiritu, sicut Muncerus dicebat. Illi infirmant nostrum gladium et conspurcant ornatum nostrum, coram illis nostra doctrina non est doctrina vitae et nos non sumus Gibbor, sed confossi et occisi milites.

V. 5

Intende prospere.

Melius verteretur: In ornatu tuo prosperare, Es müsse dir gelingen inn deinem Schmuck. Seit is autem, quomodo in Papatu hic versus sit laceratus et accommodarunt eum ad Beatam virginem, de qua hic nihil agitur;

Hs] 'Et ornamento tuo': In papatu de Beata virgine. Hic de regno Christi loquitur. In virtute stetit 'prospere'. Iam usus vel fructus istorum armorum. Non frustra confutamus, defendimus verbum veritatis contra Romanos. Non frustra consolamur pusillanimes per verbum patientiae.
 5 Est *wirdsam*. Est dei verbum non sine fructu. Significat istum fructum *3ef. 55, 11* illius gladii et pulcherrimae armaturae.

'Ornato prospere ascende', '*Zeuch ein her*', quia Rex ingreditur urbes, v. 5 bella in equitatu et curru. Sic verbum 'Ascende' hic, i. e. equita ut Rex, *du wirft gluck haben* cum isto tuo gladio et armatura, pulchritudine;
 10 quibus instructus eris felix in bello et ornato. Ad imperatorem etiam pertinet, ut sit fortunatus in bello. Asperum quidem bellum, vehimur in curribus militiae, ut olim usum. Ideo secundum morem antiquum loquitur. Ingredimur bellum, sed cum magna fortuna. Potentissimi adversarii et multi. Sed hic fortuna. 1. minister verbi debet ire in bellum contra Papam,
 15 Episcopos, principes, Reges. Unus Paulus contra totum orbem terrarum. Quis hic non terreatur a sapientia mundi, potentia? Et diabolus: tu solus

2 stetit *c aus* gladius 7 Ornato *scheint* Ornato

Dr] loquitur enim de regno Christi. Significat igitur fructum huius armaturae, quasi dicat: non frustra confutamus adversarios, non frustra defendimus verbum veritatis contra Sectas, Non frustra consolamur pusillanimes per
 20 verbum patientiae, Est efficax hoc verbum, quia est Dei verbum, nec abit sine fructu, sicut est apud Esaiam. *3ef. 55, 11*

V. Procede et regna.

Vertendum erat: ascende, vel: prospere equita, Ingredere, velut rex aliquis invehitur in urbem vel ad bellum proficiscitur. Eris enim felix cum
 25 ista tua armatura; sic debet verti in futuro indicativi: Arma tua erunt felicia, eris fortunatus in bello. Atque haec quinta commendatio est a successu. Pertinet enim ad bonum imperatorem, ut etiam sit fortunatus, Sicut prudenter disputat Cicero de Pompeio.¹ Quare addit eam quoque commendationem: Asperum, inquit, est bellum. Rex ingreditur curru, nos
 30 quoque in curribus militiae una vehimur (loquitur enim pro more veteris militiae) vel una equi[*Bg. D*]tamus, sed cum magno successu. Quanquam enim adversarii sunt potentissimi et plurimi, tamen vincimus. In hac enim acie unus minister verbi audet cum decem milibus congredi, audet adoriri Papatum totum, pontificem, episcopos, principes, regna, sectas infinitas. Sic
 35 unus Paulus contra totum orbem terrarum pugnavit. Quis autem unus ausit

¹⁹ pusillanimes *im Urdruck*

¹) *De imp. Cn. Pomp. cap. 16.*

Hs] sapis? Ideo asperum bellum propter infirmitatem secundum speciem et
 2ut. 16, 8 paucitatem. 'Illi' fortiores, 'prudenteriores', Luc. 16. Si inspicias, quam
 Euangelium iritare¹ tot Sanctos, potentes, sapientes et totum mundum,
 portas inferi, cogites: *feh der Teuffel ein pflaff*. Deinde ingratitudo, con-
 temptus, fastidium verbi. Ubique apparet infortunium, extra persequuntur, 5
 intra contemnunt et negligunt et *leßt dazu hunger sterben*. Ubi 'prosperitas'?
 in spiritu. Tu ne cede malis, persevera. Noli frangi vel ingratitudine,
 2. Cor. 12, 10 contemptu vel tumultu, furia. [Bl. 76^b] Sed 'cum infirmus, firmissimus', in-
 fortunus, maxime fortunus. Augustae putabamur perire, ibi maxime
 emersimus. Sic quando in tribulatione, tum maxime oritur spes. Iam est 10
 contemptus, fastidium verbi, Iam incipit gloria oriri² verbi. Ideo intelli-
 gamus hunc versum spiritualiter de successu invisibili. Dominus habet
 successum, fortunam, si etiam; alioqui superbiremus.³ Iam per fidem

¹) Erg. etwa soleat. ²) Dies oriri hat Dietrich vera gelesen, vgl. unten im
 Druck Z. 33; wie der Druck überhaupt bei schweren Lesungen versagt. ³) Zum Sinn
 vgl. unten Z. 35.

Dr] contra tantam sapientiam et potentiam dimicare, et non solum sapientiam et
 potentiam mundi, sed etiam Satanae et portarum inferni? Ideo bellum hoc 15
 est asperum, non solum propter nostram infirmitatem, quae in speciem est,
 et paucitatem, sed etiam propter adversariorum potentiam, sapientiam et
 2ut. 16, 8 multitudinem. Nam et Christus pronunciat Lucae 16.: 'Filios huius mundi
 sapientiores esse filiis lucis.' Ergo non esset mirum, potius discedere ab
 officio docendi infirmos homines, quam irritare contra se tot ingenia, tot 20
 sanctos, tot potentes, Universum etiam mundum una cum portis inferi, Ad
 quae accedunt ingratitudo populi, contemptus et fastidium verbi. In summa
 ubique apparet merum infortunium, foris persequuntur verbum, apud nos
 contemnunt et negligunt, Pastores paene fame enecantur et nullum praemium
 ferunt pii laboris sui quam ingratitudinem et odium; ubi hic et prosperitas? 25
 Nimirum in spiritu.

Ergo erige te. Tu ne cede malis, sed contra audencior ito¹, persevera,
 noli frangi vel contemptu et ingratitudine intrinseca vel tumultibus et furiis
 2. Cor. 12, 10 extrinsecis. Sed sic cogita: 'cum infirmus, sum fortissimus', cum supprimor,
 emergor, sicut palma insurgens contra onus. Sic Augustae putabamur perire, 30
 sed ibi maxime emersimus. Sic in tristicia, cum iam proximi sumus despe-
 rationi, tum maxime oritur spes. Sic hodie, cum maximus contemptus et
 fastidium verbi est, incipit vera gloria verbi. Quare discamus hunc versum
 intelligere de profectu et successu invisibili. Noster enim Rex habet succes-
 sum et fortunam, etiamsi tu non videas. Neque etiam expediret nos eum 35

¹) Vergil; s. oben S. 28, 28; 431, 7.

Hs] speramus. Si etiam nemo credat, tamen scrip[tura: felicitas, for[tuna, vic-
to[r]ia non deerit. Interim frangamur, ne intueamur ista praesentia, quae
molestant, sed in istis promiss[i]onibus, quod Christianus mu[s] sein infirmus,
contemptus et mereatur nihil quam s[um]mam et ex[tremam ingrati[tu]dinem,
5 contemptum. *Prebig einer* verbum dei, nihil¹, quam quod caput ei aufle-
ratur vel apud suos ut conculcetur, contemnatur, ut ferant omnia.

Ego, quamquam scio, impatiens, sed non blonum, sic cogitare, sed
c[ar]nis cog[ita]tiones; oportet perseverare in ministerio, commendare deo
succes[sum]. Ibi rex est, vult habere suc[ce]ssum, fort[un]am, victo[r]iam.
10 Cum tuis oc[cu]ltis armis sis, quibus eo ruftig[er], pulchrius quam c[lar]issimis
stellis², sed non videmus.

Eris felix, fortunatus in tuo equitatu. Propter quid? Tu debes for-
tunatus esse, ut promoveas 'veritatem et contem[ptam]'.³ 'Anva'⁴ pro afflicta,

2 intueamur] intuatur 10 sis o 12 Eris mit Strich zu armis Z. 10 gezogen

¹) *Erg.* expectet. ²) *Die ganze Stelle ist offenbar entstellt, ruftiger ist unklar, quam überflüssig.* ³) *Erg.* iustitiam. ⁴) = עניו.

Dr] successum videre, quia tum inflaremur. Iam autem per fidem nos erigit, ut
15 speremus, ut, etiamsi nullum verbi fructum videamus, tamen, quia hic scrip-
tum est, certi simus non defuturum fructum, sed certo secuturum, tantum
ne frangamur intuentes in praesentia, quae molestant, sed intueamur pocius
in istas promissiones, quod Christianos exemplo domini sui Christi oportet
esse infirmos et contemptos, qui nihil mereantur suis beneficiis quam sum-
20 mum contemptum et extremam ingrati[tu]dinem, ut, qui in officio docendi
sunt, summa fide doceant et nihil aliud mercedis expectent, quam ut a
mundo occidantur et a suis conculcentur et contemnuantur. Sed hoc valde
est difficile. Quare ego quoque, cum haec ita video, nonnunquam impacientia
frangor et serio cogito, nisi illa doctrina in mundum iam sparsa esset, me
25 quidvis pocius facturum, quam ut ingrato mundo eam ostenderem. Sed
hae cogitationes sunt cogitationes carnis, et sunt malae. Sit enim mundus
ingratus quantum velit, abutatur verbo quantum velit, non tamen discedendum
est ab officio docendi. Sed oportet perdurare ac perseverare et commendare
successum et fortunam verbi Deo, est enim talis Rex, qui vult habere suc-
30 cessum, fortitudinem et victoriam, Si non in hoc loco, hoc tempore, at in
alio loco et tempore. Hic splendor et successus est clarior omnibus stellis,
etiamsi nos non videmus.

Propter veritatem et mansuetudinem et iusticiam.

Debent coniungi cum superiori verbo, ut sit sententia: Prosperaberis,
35 eris foelix in tuo bello, in equitatu tuo. Ad quid? ut promoveas veritatem
et afflictam iusticiam. Sic enim nos reddimus, nec sequimur Hieronymum.
Nam vocabulum, quo hic utitur Propheta, significat afflictam, miseram,

H[er] misera, oppressione. non sequi[mur] Hie[r]onymum. tua veritas, iustitia est contempta, extra nos per tyrannidem et mendacium diaboli, Intra per ingrati-
tudinem et contemptum in con[s]scientia. Nihil miserius iustitia Christi, veritate Christi, nihil contemptius, quia volunt destruere regnum p[ec]cati, iniquitatis. Ipse habet maiorem partem mundi, pot[en]tiores, ditiores, sanctiores; fingen da
her: Veritas ipsis[sima]! Videntur omnium fortunatis[simi], ipsi infelicitis[simi]. 5
Es wil nirgent fort. Es hei[ß]t wol: Quadrigae in luto. tale est ministerium
309. 13. 19 nostrum. Ideo scribuntur, ut disc[amus], daß so mu[ß] sein. Christus: 'ut, cum venerit hora' etc. Debes fideliter et syn[c]ere docere et expectare non gloriam, sed ignominiam, ingrati-
tudinem, nec opes, — paupertatem, car- 10
cerem, pericula. Sic praedicat tibi tuus Rex. Sed burt wil ich dir[em] reich
gnug bezalen, ut scias hic non oblitum te. [Bl. 77^a] merum infor[tunium] ex parte nostra, sed in Christo. Christus bel[lator] fortis, sed absconditus in fide. Sed ubi fide strenue gesserit bel[l]a, venit etiam victo[ri]a, ut pacem
acquiramus et plura. 'Ut glorifices vel confirmes veritatem et afflictam 15
iusticiam', ut statuas regnum veritatis et salves, exalt[es] illam humiliatam

6 über Veritas steht Oecolampadius
16 humiliatam] humilitam

7 in fehlt

15 acquiramus] acq[ui]s[ic]o

Dr]oppressam. Sententia igitur est: Tua veritas et iusticia tua patitur, est contempta et oppressa, extra nos per tyrannidem et mendacium diaboli, intra nos per contemptum et ingrati-
tudinem, tum etiam in conscientia nostra. Sic nihil est miserius, nihil contemptius veritate et iusticia Christi. Quia 20
enim volunt destruere regnum diaboli, hoc est, regnum peccati, mortis et inferni, non patitur eas diabolus, qui habet maiorem partem mundi, poten-
tiores, sanctiores, sapientiores, ditiores. Ergo quod ipsi statuunt, dicunt, hoc videtur in speciem esse ipsissima veritas. Sicut Oecolampadius scribebat
de sua causa: certissima veritas stat a nobis. Videntur quoque omnium 25
fortunatissimi esse, econtra nos videmur infoelicissimi, qui ubique haereamus.
Es wil nirgend fortgehen mit uns¹, Sed quadrigae nostrae sunt in luto aquarum multarum. Tale est ministerium et doctrina nostra. Scribuntur autem haec ideo, ut discamus, oportere hanc nostram fortunam esse, Sicut Christus
309. 16. 4 dicit discipulis: 'Haec praedixi vobis, ut, cum venerit hora, reminiscamini.' 30
Quare sincere et fideliter doce et omnia faciendo exspecta non gloriam, sed ignominiam et contemptum, Non opes, sed paupertatem, vim, carcerem, mortem et omnia pericula. Haec praedicat tuus Rex. Aliud in hac vita nihil expectes, sed in futura vita, ibi demum praemia digna laboris tui reddet, ut, cum alii in infernum praecipitabuntur, tibi insignis prae reliquis locus 35
in coelo designabitur, tantum persevera. Merum infortunium est ex parte nostra, sed apud hunc Regem nostrum est fortuna et victoria, etsi abscon-

¹) Wir haben nirgends Erfolg; vgl. Unsre Ausg. Bd. 38, 39, 9.

Hs]et vex[atam iusticiam vitae. Dia]bolus exting[ue]re v[ult] veritatem, quam non potest ferre. 'Veritas' est fides, quae v[erum] cultum, religionem statuit. Sat[an] suscit[at] infinitas, varias religiones, hypocrises. Si Christus non def[enderet] suam veritatem, periremus, quia tot sectis impugnat nos
 5 diab[olus], contra omnes diab[oli] ad statuendas ido[lolatrias, serendas impias op[iniones] de deo et avertendum a fide et veritate. Ideo tu sis fortis bel[lator], ut defendas veritatem, quae coram mundo, ho[m]inibus error, blas[phemia]. Nihil magis impium, quam ista opinio, illa patitur sola, omnes aliae iustitiae habent suam gloriam. Cesar commendat iustitiam Civilem,
 10 Phi[losophi] suam. Illa sola unica Christiana ignominiosa, iacens sub pedibus et pulvere. Ideo urge verbum tuum, ut stet ista conculcata iustitia et veritas, quae arguitur mendacium. Quando sic ingres[sus] fueris bellum in equitatu, ut iuves veritatem et illam humiliatam iustitiam fidei, —:

'Erit, quod dex[tera] tua ostendet tibi mirab[ilia]'; halt fest, man wird
 15 wunder sehen, was wunder.¹ Hilarius fuit in tempore humiliatis[simae]

5 hinter diaboli nochmals am Zeilenanfang diaboli 9 Civilem] Civile

¹) Erg. heißt; vgl. Unsre Ausg. Bd. 38, 67, 17.

Dr]dita in fide. Postquam autem fides fortiter in bello luctata fuerit, tum veniet quoque et videbitur victoria, ut etiam in hac vita pacem et alia plura bona acquiramus. Ideo dicit ad Christum:

Invehere, ut glorifices veritatem et afflictam iusticiam, ut statuas regnum
 20 veritatis et exaltes illam humiliatam iusticiam, Quia totum pondus diaboli eo incumbit, ut excitet mendacium et destruat veritatem, quae veritas est ipsa fides, quae verum cultum et religionem statuit. Ideo eam Satan non potest ferre, Sed suscit[at] contra eam infinitas et varias religiones et hypocrises, ut, si Christus nos non adiuuaret in stabiliendo suo regno solide et defendenda veritate, peri-
 25 remus nec possemus consistere contra tot sectas, quibus nos Satan oppugnat, contra tot mendacia et pugnas, quae omnes tendunt ad statuenda mendacia et idolatriam, ad serendas impias opiniones de Deo et avertendum a fide et veritate. Igitur, bone Christe, iuves nos, sis tu fortis bellator, ut defendas veritatem, quae in nobis etiam est afflictata, coram mundo autem est haeresis,
 30 error, blasphemia, nec quidquam magis impium aut miserum est veritate.

Sic etiam sola Dei iusticia misera et afflictata est. Omnes aliae iusticiae habent quandam speciem et suam quandam gloriam. Philosophi commendant suam iusticiam et ornant ingentibus laudibus, Caesar suam quoque praedicat et statuit. Haec autem unica Christi iusticia est, in quam omnes reliquae
 35 saeviunt, contempta, ignominiosa, iacens sub pedibus et in pulvere. Ideo, bone Christe, urge verbum tuum et serva nobis conculcatam hanc iusticiam, quae tamen sola et vera est iusticia. Serva veritatem, quae arguitur mendacium. Quando autem sic ingressus fueris bellum cum equitatu tuo, ut iuves veritatem et humiliatem iusticiam fidei, tum:

Hs] iustitiae et damnatissimae veritatis, dum tuo Episcopi et occupaverat
 Arius totam Ecclesiam, da laß.¹ Noch kam Christus equitator et belator
 et fugavit Arium cum sua doctrina et mansit Theologiae veritas. Sic
 Sacramentarii humiliant nostram iustitiam, veritatem, postea Campanistae.
 Munit vos istis promissionibus: Christus erit fortunatus belator et vide- 5
 bitis mirabilia, quid operetur dextera Christi, quae iam infirmata. Sic
 iam causa nostra evasit aliquot pericula. Iam retro spectantibus apparent
 mirabilia, quae prius non potuimus credere. Videbitur wonder, quam in-
 victa sit illa veritas. [Bl. 77^b] Tantum discamus ferre, stare, perseverare,
 sive cadat pastor, sive alius etc. Si hec, tum canas: Retributionem 10
 peccatorum videbis. Zwinglius putabat, se hin aus fingen das lieb², et
 Munzerus, sed ehe es anfieng. Nostri principes et Episcopi etiam canunt,
 non cessant, donec 'Dextera et ostendat mirabilia' et faciat, quae homo

8 credere] credimus

¹) Erg. darnieder, s. Z. 20.

²) Erg. so hoch als es angefangen. Vgl. Unsre
 Ausg. Bd. 33, 468, 29; 624, 30 und Bd. 45, 487, 21.

Dr]

Deducet te mirabiliter dextera tua.

Urge bellum, et mirabilem successum experieris, Halt feste, man wird 15
 noch Wunder sehen, was drauß werden wird. Hic evolcite veteris Ecclesiae
 Historias, et intelligetis hunc versum. Sanctus Hilarius fuit tempore humi-
 liatissimae iustitiae et damnatissimae veritatis: Cum vix duo Episcopi sin-
 ceri suas Ecclesias tenerent et omnes alias Ecclesias furor Arii occupasset,
 ibi veritas et iusticia iacebant plane prostratae, et tamen venit Christus et 20
 fugavit Arianos cum sua haeresi et mansit veritas incolumis. Sic Pelagiani,
 sic hodie Sacramentarii et Anabaptistae reddunt hanc iusticiam et veritatem
 nostram humiliatam, et erunt adhuc plures. Quare munit vos istis pro-
 missionibus, quod Christus erit fortunatus bellator in nobis et videbitis
 mirabilia in dextera Christi, quae iam infirmata videtur. Sic nunc causa 25
 nostra evasit aliquot certa pericula, ut retro spectantibus nihil appareat,
 nisi mirabilia et, antequam fierent, plane incredibilia. Christus omnia haec
 sic mirabiliter gubernavit.

Monet igitur nos hoc loco Propheta, cum dicit visuros mirabilia, quod
 invicta haec sit veritas, ut discamus ferre, stare et perseverare ac cogitare: 30
 cadant qui cadunt, sive pastor, sive pater, sive mater, sive princeps etc.,
 ego tamen non deficiam, sed manebo cum afflicta iusticia; si ideo opprimor
 et occidor, sit sane, modo perdurem, et videbo mirabilia dexterae huius et
 retributionem peccatorum affligentium iusticiam et veritatem. Munzerus,
 Zinglius et alii putabant se perventuros eo, quo cogitabant, Sie meineten, 35

31 cadunt] colunt in Ueindruck

Hs] non potest concipere. Ante 12 annos nihil minus cogitare potui, quam quod casura monasteria et missae; quae sunt supra captum nostrum, quae nolebam, tamen sunt facta; ob fie es halten, tamen cum frigidis manibus. Est dextera dei. Daß ist consolari in istis laboribus nostrae iustitiae, 5 veritatis. nos maneamus, cum ea humilientur, quantum velit Papa et Caesar, patiamur paupertatem, ignominiam, turbas. Noster bellator est potens. Ioh.: 'Maior'; 'Ego eligo, ideo odit; Sed confidite', Ego iustitiam humiliatam ad victoriam educere possum. 'Tibi ostendet': i. e. in regno tuo videbuntur ista mirabilia, quae dextera tua operatur per illud verbum. Nihil facimus, 10 quam quod credimus et petimus et praedicamus et videmus ista mirabilia. Da kommt nu victoria.

1. Job. 4, 4
Job. 15, 19;
16, 33

Arma descripsit in 1. versu, fortunam bellantis. Non erit bene armatus, sed habebis fortunam et victoriam regiam, quia 'sagittae ita acutae in medio' etc. Alibi: 'In medio'. Metaphora: sicut cor medium in 110, 2 15 corpore humano, Sic: 'in corde terrae', 'in medio maris' i. e. 'medio terrae'.

8 in c 15 corde terrae o

Dr] fie wolten daß liedlin so hinaus fingen¹, Sed priusquam vere incipiunt, pereunt. Idem principibus et Episcopis nostris accidet, qui asinorum carmen canunt, quod alte incipit et profunde desinit²; neque enim prius cessant, quam haec dextera nostri Dei mirabilia ostendat et ea faciat, quae nunc 20 nemo concipere animo potest. Sicut, si retro respicias, videbis Deum plus fecisse, quam quisquam sperare potuit; ego quidem ante duodecim annos non potui sperare, fieri posse, ut uno in angulo missae privatae caderent, ut vota monastica contemnerentur, ut coniugia sacerdotum publice fierent, quae tamen nunc fiunt, quanquam enim apud Papistas nondum fiunt, tamen 25 difficulter sua retinent et defendunt.

Hoc est, quod dicit: mirabilia dextera tua faciet. Est enim dextera Dei. Sic consolatur nos in tribulationibus nostrae afflictae iustitiae et veritatis, quam licet damnent Caesar, Pontifex, Principes, Episcopi, Cives et rustici, licet paciamur vim, dolum, fraudem, paupertatem, ignominiam, turbas. 30 Tamen nihil ex ea re nobis est periculi. Noster enim bellator est potens. 'Maior est, qui in nobis est, quam qui in mundo est.' Is dicit: 'Ego elegi vos, mundus odit vos, sed confidite, vici mundum'. Sum enim fortunatus bellator, qui iusticiam humiliatam triumphare facio. Sicut dicit: Tibi ostendet dextera tua mirabilia, id est, in regno tuo videbuntur mirabilia, quae 35 dextera tua operatur per gladium, id est, per verbum. Nos enim nihil aliud facimus, quam quod docemus verbum, credimus et oramus; haec cum fiunt, sequuntur mirabilia.

1. Job. 4, 4
Job. 15, 19;
16, 33

1) Siehe oben S. 506, 11.

2) Siehe ebenda und Unsr. Ausg. Bd. 50, 82, 18.

^{Hs]} Deut.: 'Vidisti cor celi' i. e. 'medium celi'. 'In corde inimicorum' i. e. tui
 5. Mo[se] 4, 11 vel tuorum, — 'In medio inimicorum tuorum cadent populi sub te'. Nico-
 demus, Ioseph et aliquam turbam sacerdotum de medio Caiphae, Hau[nae],
 Pilati et adversariorum, In ipsa Roma, aula Caesaris aliquot habet. Sic in
 aulis principum et adversariorum, Papae et ubicunque sunt hostes Regis
 nostri, ibi est invenire, qui ceciderunt sub Christo, qui confossi istis sagittis
 et tamen saluberrimis, quia audiunt, et vulnerati verbo Christi, quo eruditur
 cor ad fidem. [Bl. 78^a] Sic enim illa doctrina penetrat cor ut nulla alia. In
 proverbio: transfigere cor, iecur, das sticht und blut stet; etiam verba
 stimulos, clavas. 'Sagitta': i. e. verba sunt ignita, acutissima, penetrant.
 Matth. 7, 29 Cetere doctrinae non, Matth. 7., tanquam stertentes. Sicut Erasmus sic

9 stet] stet

Dr] Sagittae tuae acutae, populi sub te cadent in corde inimicorum
 v. 6 regis.

Verte: 'in medio inimicorum regis': Hic arma et fortunam describit.
 Non solum eris bene armatus, sed etiam habebis fortunam te dignam et
 regiam victoriam, quia populi sub te cadent in corde etc. Hic est Haebrais-
 mus. 'Cor' semper eis significat per metaphoram 'medium'. Sic dicunt: in
 corde terrae et corde maris, id est, in medio terrae et medio maris. Sicut
 5. Mo[se] 4, 11 etiam Christus loquitur in Euangelio. Sic in Mose: 'vidisti ignem usque in
 cor coeli', id est, in medium. Ita hic ponitur: 'in corde inimicorum', id est,
 in medio. Huiusmodi Hierosolymis fuerunt Ioseph, Nicodemus et alii, quos
 Christus e medio inimicorum, Pilati, Herodis, Caiphas et aliorum, eripuit.
 Sic Romae in ipsa aula Caesaris Romani aliquot milites conversi sunt. Ita
 apud nos hodie in aulis et ipsis cameris Principum, Episcoporum. Papae
 et ubicunque sunt hostes regis nostri, est invenire populum, qui reciderit
 sub Christi pedes, qui confossi sunt istis sagittis saluberrimis, hoc est, qui
 audiunt Euangelion et vulnerantur verbo caritatis Christi, quo erudit ad
 fidem et ferit, Sicut quoque fatentur tales conversi, hanc doctrinam ita pene-
 trare et ferire cor ut nullam aliam. Verbum igitur est sagitta, de qua hic
 Propheta dicit, Sicut nos quoque Germanica figura verbum sagittam dicimus:
 Der pfeil kommt nicht aus dem locher, Item: Ein stich, der nicht blutet.¹ Et
 est emphasis in hac figura, quod non simpliciter verbum significatur, sed
 Matth. 7, 29 acutissima verba, penetrancia et stimulancia animum, Sicut Matth. 7. de
 Christo dicunt, 'quod populus stupuerit ad doctrinam Christi, Docuisse enim
 eum cum potencia, et non sicut Scribae', qui quasi stertentes docebant,
 Sicut Erasmus alias eloquentissimus, in Theologia tamen ita frigide, stupide

12 corda im Urdruck

¹) Sprichw., vgl. Unsre Ausg. Bd. 33, 179, 20; Bd. 51, 247, 23.

Hs] stupide, frigide, cum sit eloquens: 'es trifft nicht, wundet nicht. Christi verbum perrumpit. Nihil arbitrium liberum, solus Christus suo sanguine redemit. Das ist scharff, rein ferts hin durch et ghet durch. Ideo ista significatio est salutaris, quia istae sagittae sic occidunt, ut vivificent etc.

5 i. e. 'verbum dei est efficax et penetrantius omni gladio'.

Hebr. 4, 12

Ideo 'cadunt' i. e. humiliantur, deserunt suas opiniones, religiones, studia et adorant te. Das ist felicissimus casus: Male steterunt in sua fiducia et scientia, — in Christi fiducia. Das heist: 'cadent sub te', et hoc fit non tantum in finibus sed 'in medio', quia verbum dei penetrat non
10 in rusticorum domos, sed aulas, cameras, corda principum, Regum. 'Regnas' etc. Verbum dei est efficax et suam fortunam urget et non cessat, donec acquirat multos populos, qui fuerunt adversarii; sed percussi salutaribus sagittis mutantur in alios homines, incipiunt amare Christum, quem oderunt. Ista ruina consolatoria, ut cadat sub isto Rege et sit sua.
15 Habetis potentiam et finem huius, quae est victoria.

Dr] et plumbee scribit, ut appareat eum nihil serio agere, das es weder hast¹ noch flappet, es trifft noch wundet nicht, non ferit, non relinquit stimulos in animis lectorum. Christi autem verbum perrumpit et sauciat, omnia praesidia fiducia adimens et soli sanguini Christi redemptionem tribuens, haec pungunt
20 animum et vulnerant. Est autem haec vulneratio salutifera. Sic enim occidunt haec arma, ut vivificent. Nam verbum Dei est efficax et penetrantius quovis gladio. Ideo sequitur:

Populi cadunt sub te.

Id est, humiliantur sub te, deserunt sua studia, opiniones, religiones,
25 voluptates suas et adorant te. Hic est foelicissimus casus et ruina in salutem, ut, qui ante male steterunt in fiducia propriae iusticiae, hi iam foelicissime iaceant in iusticia Christi. Haec autem fiunt, dicit, non in finibus, sed 'in medio inimicorum' regis, Id est, ubi minime speratur. Penetrat enim Evangelion non solum in domos rusticorum, sed in aulas, in cameras et corda
30 principum. Haec est insignis victoria, qua declaratur potentia et efficacia verbi, quod urget successum et fortunam suam nec cessat, donec aquirat multos populos, qui percussi salutaribus sagittis fiant alii homines et incipiant Christum amare, quem oderant ante, incipiant timere et revereri Christum, quem antea neglexerant. Hoc est: 'cadere sub eo'. Est autem ruina foelix
35 et plena consolationis, quae ostendit potenciam et fortunam verbi.

Coepimus autem, sicut scitis, totum Psalmum distribuere in certas partes, quibus hunc Regem et dominum nostrum describit, verbis valde poeticis vel potius allegoricis. Atque audivimus hactenus de armis et pro-

¹) = haftet, vom Pfeil (s. oben S. 508, 31); flappet = schallend auftrifft (wie eine Ohrfeige, Unsre Ausg. Bd. 47, 241, 26), oder das Bild ist verlassen; s. Unsre Ausg. Bd. 33, 14, 21 es flappet nicht = macht keinen Eindruck.

Hs] 14. Octob.] Hunc psalmum distribuimus in aliquot partes, quibus R_{egem} illum, d_{ominum} nostrum, describit verbis valde poeticis vel potius allegoricis. Et audivimus de armis suis et protectione in bellum, quomodo sit armatus gladio, equitatu et omnibus modis, apparatu. Deinde de suo successu et sic, quod sit afflictæ conscientiae tutor. Ideo carmen videtur
 5 speciosum et mundanum regem depingere, sed foris aliter habet: Qui sunt de regno, afflictissimi, etiam terrores, afflictiones, tristitiae, desperationes Satanae. [Bl. 78^b] Dicit ergo propheta hunc R_{egem} pro defendendis afflictis, rex afflictorum, apprehensorum a iaculis diaboli, qui nos in corpore et anima fatigat, ut requiem auferat. Ideo prophetiae iucundissimae. Ideo
 10 Scl. 42, 3 venit 'non, ut extinguat linum fumigans' etc.; ad defendendam iustitiam miserorum heifts. Hoc docemus singulis diebus, ut Christus, ille R_{ex}, Scl. 3, 17 plene cognoscatur, ne faciamus eum M_{osen}, qui sit formidabilis. 'Non veni iudicare, sed ut salvetur.' Sic totam scripturam concordare vides, hunc R_{egem} afflictorum. Summa: indicat eius victoriam, fortunam, feli-
 15

Dr] protectione in bellum, quomodo instructus et armatus sit gladio et specioso equitatu, Item de successu, quod prospere succedat ei, ut sit adiutor et auctor afflictæ iustitiae. Quae omnia videntur regem foris speciosum et mundanum depingere, Sed sunt transferenda a carne ad spiritum, in quo gloria illa videbitur. Nam foris multo aliter fit, ibi huius regis subditi sunt
 20 afflictissimi, non tantum membris corporalibus, sed ipsa tota carne, quae vexatur terroribus, afflictione, tristitia, desperatione et aliis Satanae cruciatibus. Subindicat igitur hoc optimus Poeta et Doctor, cum dicit, Christum esse Regem tristium et desperantium, apprehensorum et oppressorum a turbinibus conscientiae et iaculis ignitis diaboli, qui nos fatigat nocte et die,
 25 in corpore et anima, ut spem in Christum nobis eripiat. Ideo et Prophetiae de hoc Rege sunt suavissimae et Rex ipse est iucundissimus, Est enim Rex, Scl. 42, 3 qui non venit 'conculcare arundinem fractam aut extinguere linum fumigans', Sed venit, ut refocillet, medeatur et consoletur. Hoc Psalmus his verbis dicit, venire eum ad defendendum iusticiam miserorum vel miseram et
 30 afflictam iusticiam. Atque haec scitis apud nos doceri quotidie, ut scilicet Rex ille plene cognoscatur, ne faciamus ex eo Mosen, qui sit formidabilis et terreat. Talis Christus non est, 'non enim venit iudicare mundum, sed ut mundus per ipsum salvetur et sanetur'. In hoc enim consensunt omnes scripturae, quod sit Rex pusillanimatorum et afflictorum, quae summa con-
 35 solatio est piarum mentium.

Atque hic opportunam mentionem successus fecit. Neque enim satis est, sicut supra dixi, regem armatum esse et potentem, Sed oportet etiam accedere successum, sicut Cicero commendat Pompeium suum, quod sit fortunatus Imperator.¹ Quantumvis enim magna potencia, si sit sine suc-
 40

¹) Siehe oben S. 501 Anm. 1.

Hs] citates; oportet R_legem non tantum armatum, instructum exercitu, sed fortunatum. Ut Cic_lero laudat Pompeium de felicitate. Si potens Re_l, nihil, nisi fortunatus, quia in bello maxime valet fortuna, quamquam ubique. Ibi oportet sint angeli missi in adiutorium istorum R_legum, qui debent
 5 victoria uti, multitudo et fortitudo exercitus non facit, Sed fortuna.

'Sagittae tuae acutae': Sagittas tantum nominat. Significat autem omnia tela. Nos vocamus bombardas. Tela sunt ignita et acuta, si acuantur pro celo et dirigantur per angelos, — hostium per fabros et homines. Ideo fortuna est in bello. Is R_lex debet: Non solum defendes afflictos, sed prosternes
 10 adversarios et in medio frementium adversariorum habebis populum obedientem tibi, sine muro, munitionibus expositum omnibus malis. Quis defendit has oves a lupis? In hoc R_lege est novum: suos fideles milites ponit in medium inimicorum, dat eis tela, prosternit et tamen conservat suos invitis portis inferi. Si oculis spiritualibus videremus, quam nos
 15 'diabolus circumeat', quam etiam principes et Episcopi. Sed hoc nihil 1. Petri 5, 8

8 homines mit Strich zu dirigantur gezogen 13 eis] ei

Dr] cessu, nihil est. In bello autem dominatur fortuna, quia est res magna, quae humana prudencia non potest regi; nusquam enim minus respondent eventus consilii quam in bello, quare necesse est fortunam divinitus donari et adesse penes eum, qui vincit, Angelos. Neque enim robur exercitus ad
 20 victoriam comparandam satis est, Sed successus etiam requiritur. Porro Propheta inter foelicia nostri regis arma sagittas tantum nominat. Complectitur autem hoc nomine, tanquam praecipuo, omnia alia tela, sicut nos Bombardas inter praecipua numeramus. Emphasis autem est, quod sagittas vocat acutas, nempe quod acuantur de coelo et dirigantur per Spiritum
 25 sanctum. Quando enim is adest, tum demum sagittae acutae sunt. Hostium arma in speciem quoque acuta videntur, Sed quia acuantur tantum a fabris et hominibus, non penetrant. Haec autem ita feriunt et penetrant, ut prosternantur adversarii et, quod mirabilius est, ut noster Rex in medio fremitu adversariorum habeat populum sibi servientem. Christus enim habet regnum
 30 suum in mundo sine muro, sine ullis munitionibus, expositum omnibus periculis et malis, tanquam 'oves positas in medio luporum'. Has oves Matth. 10, 16 quis defendet? haud enim dubia est victoria, si ovis cum lupo committatur, et tamen Christus hoc solet, ponit suos fideles milites, tanquam oves, in medio inimicorum, subministrat eis vim et tela, quibus prosternantur hostes,
 35 convertantur autem et servantur sui, invitis etiam portis inferorum. Hoc autem tum pateret, si oculis [Bg. E] spiritualibus possemus cernere multitudinem diabolorum, quibus sumus septi. Quamquam enim septi sumus undique indignantibus et frementibus Episcopis ac Principibus, qui cupiunt nos extinctos, qui iaculantur prodicionibus et tectis consiliis ad nos perdendos,

Hs] ad bellum spirituale, quo circumfusi infinitis demonibus; non dubium, quia petat nos Satan totis viribus, quia, quo minus potest nocere, hoc magis vult et magis irascitur, quia non furiosus sed furia. [Bl. 79^a] Ideo, si videremus istas insidias diaboli, plane desperemus. Dominus: consistite, estote fortes in bello, habetis 'sagittas', percutite. Sed quid nos erga diabolum? 5

2. Rñ. 6, 16 Helizaeus: 'Plures' etc. Si ibi 10 diaboli, etiam 20 angeli. Et nisi esset, iam lang fur den galgen.¹ Sumus in acie, quia docemus verbum recte, Christum in concionibus, canticis, Et vivimus, quantum possumus, secundum Euangelium.

'In medio Regis': etiam consolatorium. De 2. in 3. transit², quod 10 deus per haec verba avertit nostros timores. Non sunt vestri inimici, sed Regis; ista patimini a diabolo non propter vos, sed propter me, et mea culpa. Sunt igitur inimici regis. Ideo praedicate, eos sustinete, docete illum Christum, ego ero murus igneus in Circuitu populi mei, non indiget 15

2. Moſe 14, 20 wall, graben, ſchut.³ Sicut fecit in mari rubro, ubi posuit inter etc. murum

3 die Blattziffer 79 neben (81) 11 (per) per

¹) Eine alte Redensart mit für (vor) den G. ist nicht bekannt; Sinn = wären umgebracht; s. Z. 27. ²) Zum Sinn vgl. unten im Druck Z. 31. ³) = Damm.

Dr] Tamen hoc nihil est ad bellum illud spirituale, quod sumus circumfusi undique multis milibus demonum, qui evomunt contra nos totum infernum et maximis exercitibus nos adoriuntur. Neque enim dubium est, quin petat nos Satan totis viribus, et quo minus nocere potest, eo plus vult et conatur nocere, nec est simpliciter furiosus, sed ipsa furia. Desperaremus igitur, si 20 ista pericula et conatus Satanae omnes videremus. Deus autem et Rex noster consolatur nos: estote fortes, inquit, in bello, pugnate, habetis taela et sagittas acutas, eas eiaculemini in hostem, aderit successus. Sed quam impar hic est congressus? quid ego sum, imo quid mille nostrum sunt ad 25

2. Rñ. 6, 16 unum diabolum? Hic opus est, ut dicamus cum Helisaeo: 'Plures nobiscum sunt quam cum illis'. Ubi enim sunt viginti diaboli, ibi sunt centum Angeli, Et nisi hoc esset, iamdudum periissemus. Tum enim sumus in acie, quando docemus verbum, quando praedicamus et laudamus Christum et deinde vivimus, quantum potest fieri, secundum Euangelion et verbum Dei.

Accipiamus igitur hunc locum etiam pro consolatione, quod dicit: 'in 30 medio inimicorum regis', quanquam est mutatio secundae personae in terciam, Hebraeis valde communis. Deus enim avertit per haec verba omnes nostros timores in suam personam, quod vocat non nostros inimicos sed inimicos regis, quasi dicat: Vos patimini ista a diabolo non propter vos, sed propter me, ego sum reus, Ego sum, quem petit Satan, mea culpa est, contra me 35 insanit mundus, quare igitur vos desperatis? quare vexamini terroribus et desperatione? Non sunt inimici vestri, sed mei, qui sum Rex vester. Vos

H¹ignicum. Ipse videt, nos non; sed audimus eum dicere, ipse non mentitur. Ipse iaculatur diab¹olus in s¹anctos, ut contristet. Et econtra ego praedico, converto per verbum et deduco multos ad Christum. Ipse econtra s¹chieft na¹ mir, sed ego iterum respicio regem et vinco. In medio ergo inimic¹orum huius regis etc. Diab¹olus fan s¹o viel, ut auferat fidem, imo veritatem Christi potest obscurare; si Christus subtrahit manum, non solum occidit corporaliter. Ideo nihil virib¹us nostris efficimus, sed respiciendum in Christum, propter quem diab¹olus me persequitur, quod eum colo etc. victoriam habebit Christus. Non solum defendit Christianos, sed etiam vincit adversari¹os, rapit spolia; qui hactenus fuerunt diab¹oli spolia, nos rapimus. In corde, da sie am aller sterck¹sten find. 'Sagittae' sunt praedicationes nostrae, 3¹cf. 49, 3 Esa.: 'Sumam te mihi in acrum'. Apostolus et praedicator est sagitta, sic etiam

2 (G¹) Ipse 9 habebit c aus habet 12 sagitta(t)

Dr¹igitur pergite docendo et praedicando, sustinete afflictiones et sinite me contra illos pugnare. Ego videbo, quomodo defendam vos, Ero vobis murus ignitus in circuitu vestri, qui estis populus meus. Non opus habetis fossis aut aeneis muris, bene defendam vos, sicut defendi populum meum ad mare rubrum, quando posui inter eum et Pharaonem nubem igneam, per quam 2. Ro¹fe 14, 20 non potest ne Satan quidem perrumpere, qui videt illum igneum murum, nos non videmus. Credamus autem Deo affirmanti, quod nos tueatur, quod 20 simus circumvallati igneo muro, per quem Satan perrumpere non potest. E longinquo igitur iaculatur in nos ignita tela, ut contristet nos. Nos vicissim latentes post illum murum in ipsum iaculamur, et eos, qui sunt contristati aut non conversi, consolamur verbo et convertimus sicque ad Christum reducimus. Id quia dolet diabolo, parat in nos alia taela. Ibi 25 iterum respicimus ad Regem nostrum Christum et vincimus. Sic nullum ab armis ocium est, sed pugnamus cum demonibus die noctuque. Hoc est, quod dicit Psalmus: 'in medio inimicorum tuorum cadent populi'. Nisi enim Christus esset murus et dux noster, non consisteremus uno momento, Quia diabolus tam potens est, ut et fidem eripere et veritatem Christi ob- 30 scurare possit. Si igitur Christus manum subtraheret, non solum corpora Satan perderet, sed et spiritum subverteret. Ergo nihil contra eum nostris viribus efficere possumus, sed est respiciendum ad hunc regem et sciendum, quod sit eiusmodi Rex, quem diabolus persequitur. Si igitur propter Christum patimur, irruat in nos, quicquid est malorum et periculorum, noster 35 Rex habebit victoriam. Nec solum nos defendet, sed etiam vincet, rapiet, spoliabit adversarios et plures lucrificiet, ut, qui hactenus fuerint diaboli spolia et arma, illi a nobis per verbum erepti traducantur ad fidem. Hoc est, quod dicit: 'in medio inimicorum' vel 'in corde', Ubi plurimum videtur roboris esse contra Christum, ut in aulis principum etc.

Hs] verbum suum. Sic s[piritus s]ancti verbum est efficax sagitta, quia errantes revocat, dirigit errantes, arguit etc.; innumerabiles fructus verbi, est quaedam res omnipotens. Die p[feil]e etc. dicitur de istis acutis verbis et argutis dictis.

[Bl. 79^b] Est R[ex] consolationis plenissimus et victoriosiss[im]us contra 5
hostes. Certi sumus de consolatione et victoria, quia nihil esset, semper
pati iaculantes hostes et non sequi victorias. 'Deo g[r]atias, qui dedit
2. Cor. 2, 14 victoriam per Christum', 2. Cor. 2., semper triumphat, qua non succum-
bimus, non mutamus verbum, negamus Christum, sed perseveramus docendo,
confitendo, aliquando infirmius. Rex victoriosus adiuvat etc. 10

Hactenus descriptus pro sua persona, sapientia, armis, victoriis, ad-
ministrat[i]one, miserorum. Die leut haben m[ir]er lufft ad Christum gehabt
quam nos. Ipsi delectati solum auditu Christi, non praesente Christo. Jhe

1 vor s[piritus] schon einmal est sagitta(t) 7 victorias c aus historias 13 non
(toto) über non praesente Christo steht nos

Dr] Parum autem refert, sicut supra dixi, accipiasne sagittam pro verbo
3et. 49, 2 ipso an pro doctore et ministro verbi, sicut apud Esaiam: 'Assumam te
mihi in acrum', et ca. 49.: 'Posuit me sicut electam sagittam'. Apostolus
enim, qui docet verbum, et quasi sagitta acuta. Sic etiam verbum Spiritus
sancti est sagitta acuta, id est, foelix et fortunata et efficax. Neque enim
verbum est ociosum, sed multa ac magna efficit, contristatos erigit, perplexos
dirigit, errantes revocat et redarguit et multos alios innumerabiles fructus 20
parit ac plane est res quaedam omnipotens, merito igitur vocatur sagitta
acuta.

Ergo noster Rex est defensor et salvator miserorum, plenissimus con-
solatione erga humiles et afflictos et victoriosissimus contra hostes et indu- 25
ratos. Ac quidem certi sumus de victoria, modo retineamus hunc regem.
Cuiusmodi enim hoc esset regnum, semper in mediis hostibus versari, ex-
positum omnibus omnium insidiis et telis esse, semper pati et premi?
Necesse est vicissitudinem aliquam esse et tam multa passis aliquando
victoriam contingere. Certa igitur est victoria, modo perduremus, Sicut
2. Cor. 2, 14 Paulus 2. Cor. 2. dicit: 'Gratias Deo ago, qui nos semper triumphare facit 30
in Christo Ihesu'. Neque enim succumbunt Christiani desperationi et diffi-
denciae, non mutant verbum, non negant Christum, sed perseverant docendo
et confitentur, aliquando quidem robuste, aliquando autem debiliter. Est
enim rex victoriosus et rex miserorum, qui nos potest erigere, etiam si ali-
quando simus infirmi.

Hactenus descripsit regem in sua persona, sapientia, armis, victoriis, admini-
stratione etc. et fecit eum elegantissimum et iucundissimum regem miserorum.
Videmus autem in huiusmodi suavis descriptionibus sanctos homines solo 35

Hs] neher Rom.¹ Sequitur quasi altera pars de Rege domestico et domi regente. Rex habet tribunal et iudicium et sol ius sprechen. Ideo omne Regnum habet consistorium, quia Regis est iudicare, habet librum et gladium in manu. hactenus gladium; armis decoratus et libro etc., ut possit regere tempore
 5 belli et pacis: victoriosus et defendit suos fortunatus; Iustus domi, ein fein disciplin gehalten et fortiter, cedere adversarios et redigere ad obedientiam, ad pacem.

'Sedes tua': Iste versus tractatus per Eb., ubi pars eius applicitur ad ^{V. 7} divinitatem. Nos non solum habemus hic, quod sit verus deus, sed quod ⁵ conservet disciplinam et iusticiam in regno suo. i. e. thronus tuus Regius est eternus thronus. Das ist frey ex aus gerebt de propheta, ubi nondum revelatum Euangelium. posse dicere et describere eternum Regem, ubi non succedit altera persona, hoc non potest intelligi de temporali Rege;

5 victoriosus mit Strich zu belli gezogen

1) Erg. je erger Christ; vgl. Unsre Ausg. Bd. 34¹, 109, 5.

Dr] auditu futuri Christi magis laetatos esse magisque incensos amore eius, quam nos iam exhibito Christo letamur aut afficimur, ut verum esse appareat prover-
 15 bium, quo propius sunt homines Romam, eo nequiores esse. 'Impinguatus, incrassatus, dilatatus est servus meus', inquit Moses, 'et recalcitravit'. Quia ⁵ enim obruti sumus verbo, ideo negligimus. Si verbum non esset tam copiosum, fortasse essemus diligenciores. Oportet tamen abundare verbum propter pios. Sed redeo ad Psalmum. Sequitur iam altera pars de rege
 20 domestico et domi sedente ac dicente ius. Nam hoc quoque ad officium regis pertinet, ut habeat consistorium et tribunal, et pingitur imperator non solum gladium altera manu tenens, sed altera etiam librum. Hactenus igitur gladium descripsit, nunc librum describet, Sicut Iustinianus dicit de impe-
 30 ratore, oportere eum armis decoratum et legibus armatum esse¹, Mira et nova figura orationis, quod leges armant, gladius ornat. Voluit autem significare coniuncta haec esse debere, administrationem tempore belli foris et tempore pacis domi. Ad tempus pacis requiritur iusticia et aequitas, ad tempus belli arma, ut foris sit fortunatus et fortis, domi autem iustus.

Sedes tua, Deus, in saeculum saeculi.

V. 7

25 Hic versus satis tractatus est in Epistola ad Hebraeos ca. 1., quan- ^{Hebr. 1, 8} quam ibi tantum pars eius tractatur et applicatur ad probandam divinitatem Christi. Nos autem ex hoc loco non solum id discimus, Christum esse natura verum Deum, Sed etiam monemur de officio eius, de dicendo iure et conservanda disciplina imperii. 'Sedes tua', inquit, id est, thronus tuus
 35 regius est aeternus. Est libera confessio et plena admirationis, quod ante

¹) Codex Iustinianus, Corpus iuris civ. Vol. II (Berolini 1906) pag. 2.

Hs]ideo non est temporale Regnum, quia omnes scrip[tur]ae dicunt, definitum
 1. 8or. 15, 22 omnem ho[m]inem mori: 'In adam omnes mort[ui]. Cum ergo dicitur
 mortalis, impossibile dici, quod sit eternus aliquis. Ideo is R[ex] non cor-
 poralis. Ideo suavis[simum] Regnum pro afflictis. 1. Reg[um] eius eternum,
 sedes, et ipse. Ergo non corporaliter rex nec curat aurum, arg[en]tum et
 2. 3 quae regni temporalis. 2. quia, cum sit verus homo, — quia 'speciosus
 prae filiis', — Ideo oportet aliam vitam habeat, [Mt. 80^a] ubi regnat. Ubi
 pulch[er] filius. Si homo, ergo mortalis, — et tamen eternus. ista 2 re[m]
 ju sam. Ibi mors et regnat sphaera activorum et pas[sivorum], — et tamen
 eternus. Ergo concluditur ibi resur[rectio] mort[ui]orum, Ut relinquat hanc
 30h. 16, 28 vitam et suscipiat eter[nam]. Ideo dixit in Euangelio: 'desero mundum et
 vado ad P[atrem]', i. e. istam mortalitatem¹, quam gessi apud vos, et acci-
 piam regnum et ero R[ex] in vita eterna pro suis, quam incipit in hac vita.

2 omnes c aus omnis 5 ipse c aus ipsa 8 eternus c aus eternae 2 c aus 3
 9 Ibi mit Strich zu filius Z. 8 gezogen 10 Ut ist auf ergo geschrieben

¹) Erg. desero.

Dr]revelatum Euangelium praedicat eiusmodi regem, cui non succedat alia per-
 sona, sed qui aeternus administret regnum suum in saecula. Non ergo
 potest intelligi Psalmus de regno temporali aut de rege, qui tantum sit
 1. 8or. 15, 22 homo, quia definitum est omnes debere mori, secundum illud: 'in Adam
 omnes mortui sunt'. Ergo impossibile est posse de homine dici, quod sit
 Rex aeternus, sed est clara probatio, non esse regnum corporale, de quo
 hic dicit. Nam cum dicit sedem aeternam et ipsum quoque, qui regit,
 aeternum esse, sequitur non esse corporalem aut temporalem regem, qui
 curet aurum, argentum et caetera, quae sunt regni temporalis.

Secundo hoc quoque sequitur, cum sit verus homo (quia dicit esse
 2. 3 'speciosum prae filiis hominum'), habere eum aliam vitam, quam haec est,
 in qua nos vivimus. Et tamen, quia scriptum est, esse eum speciosum, et
 apparet esse hominem et per consequens etiam esse mortalem, et tamen
 quoque aeternum, quia 'sedes tua in aeternum, Deus'. Haec iam inter se
 compara. Textus enim dicit, Eum esse inter filios hominum, ubi mors
 regnat, ergo necesse est eum mori, et tamen dicit aeternum fore. Conclu-
 ditur ergo ex hoc loco resurrectio mortuorum, quod noster Rex eiusmodi
 sit, qui verus Deus factus, tandem sicut alii homines moriatur et
 relinquat hanc vitam, ac resurgens ex morte accipiat vitam aeternam, ut
 sit Rex vitae aeternae, qui tamen in hac mortali vita vixerit. Sicut dicit
 30h. 16, 28 in Iohan.: 'Desero mundum et vado ad Patrem', id est, derelinquam hoc
 ministerium, quod hactenus in mundo inter vos gessi, et ibo ad Patrem, 35
 hoc est, accipiam regnum et aliam vitam, ut sim Rex aeternae vitae pro
 omnibus meis fidelibus, quam aeternam vitam hic quoque incipit in corde

Hs] In corde incipimus, quia baptisati et credimus. Ergo principium v[ita]e
 eternae habemus, primitias spiritus, sed tamen tenuem gustum; doch gleich
 wol hin ein. Cum sit homo verus, et tamen non regnum temporale, et e
 mort[e] resur[ex]it, ergo deus verus, quia vincere mortem non est humanae
 5 creaturae. Ideo sol dominus sein, qui 'devora[vit] mortem et in lucem' etc. 1. Tim. 1, 10
 Ideo etiam expresse vocatur deus. Est etiam Rex, regnat in eterna vita,
 verus passus, mortuus, resurrectus deus naturaliter, qui in semetipso, quia
 illam humanitatem 'non potuit mors retinere', Pet., quia humanitas sic app. 2, 24
 unita cum divinitate, ut constituat unam personam. Deus nescit mori, et
 10 deus coniunctus cum humanitate. Ideo impossibile etc. quisquis iam illam
 divinam personam apprehendit et ei adhererit, evadet etiam mortem, non
 suis virib[us], sed beneficio eius. Ego ipse factus 'mors mortis, peccatum peccato'. 2. Cor. 13, 14

11 non o

Dr] nostro. Nam cum incipimus credere in Christum, postquam baptizati sumus,
 tunc secundum fidem et verbum sumus liberi a morte, a peccato et a diabolo,
 15 ergo principium vitae aeternae et primicias habemus in hac vita et tenuem
 quandam gustum, irrupimus ad vestibulum, mox exuti hac carne, omnia
 plenissime percepturi.

Patet igitur ex hoc loco, Christum esse verum hominem et tamen
 esse quoque regem non temporalem, sed aeternum, hoc est, verum etiam
 20 Deum, qui, quanquam mortuus sit, tamen resurrexerit a morte. Nam mortem
 vincere non est hominis aut Creaturae. Sicut enim tota Creatio unius Dei
 est, ita quoque vitam, quae ipsa quoque creatura Dei est, nemo praeter
 Deum creat. Consequitur igitur Christum verum esse Deum, siquidem creat
 vitam et mortem devorat. Ideo expresse hic Deum nominat et eum sic
 25 describit, quod sit Deus et homo, et naturaliter Deus et Dominus mortis,
 qui mortem in semetipso pro omnibus nobis vicit, 'quem mors tenere non
 potuit', sicut Petrus dicit, quia tenuisset divinam personam, compositam
 (quanquam Sophistae vetant sic loqui) seu unitam ex duabus naturis, ut
 unam personam constituat, quae sit verus Deus et verus homo, quam si
 30 vorasset Satan, diceretur vorasse divinitatem seu divinam personam. Deus
 autem nescit mori, sic nec humanitas cum divinitate unita mori potuit.
 Ergo etiam quicquid illa persona divina apprehendit, quicquid ei adhaeserit,
 hoc etiam evadet mortem, non suis viribus, sed beneficio huius personae
 divinae, Sicut dixit: 'Confidite, ego vici mundum', Item: 'Ego vivo et vos
 35 vivetis'. 'Ego sum factus mors mortis et peccatum peccato', sicut Prophetae 2. Cor. 13, 14
 et Apostoli loquuntur. Quod igitur ego mortem evado, qui tamen morti ob
 peccatum addictus sum, est effectus non mearum virium, sed Christi donantis,
 Qui dicit: Ego sum Princeps vitae, persona immortalis, a morte invincibilis.
 Nunc ergo conglutinemini mecum, adhaerete mihi et efficiamini membra mea,

Hs] Si ego etiam, non meis viribus, sed istum donum. Ipse deus, immortalis persona, invincibilis a morte, ideo conglutinemini mecum, et ubi ego manero, illic vos. Sic regnat et in hac vita incipit. quo ad nos, est imperfectum regnum, g̃het er̃st an. Cum vero 'trad[et regnum patri]', w̃rds anders sein; das ist: Hic incipere regnum vitae, destruere mortem, et postea semper manere in eo. Ideo non phant[asia]s suadet ut Sophistae et Turcae, qui relegant Christum in angulum et otiosum: Mahometum successisse. Sic Papistae dicunt otiosum. Invocant Mariam et Sanctos. hoc est Christum reddere otiosum, oportet reddere operantem, dare sedem, iudicare, administrare iusticiam. Ipse non deserit baptismum, praedicatur.

[Bl. 80^b] Ibi quotquot verba de Christo, illa omnia facit ipse. quicumque defenditur a peccato, phantasticis spiritibus, hoc totum facit Christus in

5 das ist o 9 über reddere operantem steht credere regnantem über sedem steht sceptrum vor administrare steht pugnare vor der Zeile über administrare steht donare zu 11 steht am Rande: Illam lectionem melius exceptit M. Veit, Spectabilis decanandus¹

¹) Vgl. Einleitung oben S. 188.

Dr] tunc fiet, ut, ubi ego sum, ibi etiam vos sitis. Talem igitur habemus regem, qui sic regnat in hac vita incipiens aeternam vitam. Est autem imperfectum regnum quo ad nos, quia inchoatum tantum est, non est perfectum, tum autem perficietur, cum 'tradet regnum Patri'. Ibi perfecte cernetur Deus de facie ad faciem.

Interim, dum hic vivimus, est hoc officium Christi, ut incipiat regnum vitae et destruat regnum mortis et peccati, donec transferat suos ex hac miseria in aeternam vitam. Non est igitur sic cogitandum de Christo, sicut vel Turcae, qui relegant Christum ociosum in angulum quendam et arbitrantur ei successisse Mahometum, vel Papistae, qui nihilo melius existimant Christum ociose alicubi sedere et expectare iudicii diem, quo sit fulminaturus in peccatores. Ideo confugiunt ad intercessionem sanctorum, Invocant Beatam virginem et alios sanctos. Hoc autem est Christum ociosum reddere, quod non est faciendum, Sed oportet eum reddere operantem, credere regnantem pugnare, habere sedem et sceptrum, conservare iusticiam et donare et haec omnia quotidie magna virtute in Ecclesia facere, Sicut videmus, quod scripturae tractantur et exponuntur et vivitur etiam, quantum per infirmitatem innatam licet. Quotquot ibi verba de Christo audiuntur, ea hoc sonant, quod ipse omnia facit. Quicumque defenditur a peccato, a spiritibus fanaticis et aliis malis, a Christo defenditur, qui facit haec in nobis et per nos. Nisi enim in nobis esset, ne unum quidem verbum de ipso possemus loqui, Sicut Paulus testatur 1. Cor. 12.: 'Nemo potest dicere: Dominus Iesus, nisi in Spiritu sancto.' Igitur Christus non est ociosus, sicut esset, si nos taceremus, Sicut apud Papistas et alias sectas et Turcas est ociosus, apud

Hs] nobis, per nos. Absente ipso nemo unum verbum posset loqui. Ideo non
 est otiosus. Tunc esset otiosus, si taceremus, ut Apud Papistas, Turcas,
 Sch[wermeros est otiosus, quia nolunt eum regere super se. Sed apud nos
 vivit, facit, cogitat, loquitur omnia. Proprie in hac vita administrat iusti-
 5 tiam Christus, quia, ubi baptisati et per Euangelium illuminati, nihilominus
 est reliquum peccatum in carne nostra, infinita diaboli tela erumpunt,
 sectae, sunt Christiani negligentes, non luctantur valde. Ibi Christi officium,
 quotidie vincere tentationes, 'expurgare vetus pigmentum'. Illa fiducia 1. Cor. 5, 7
 crescat indies, si quis labatur, ut revertatur; Si econtra, annuntietur ei ira
 10 dei et negatio communionis. Eo tendant omnia, ut fides augeat, ut cor-
 pora conservemus in castitate, patientia et sic pugnemus contra feces pec-
 cati; quia, quando arguo in concione, est correptio dei. Daß heißt resistere
 peccato repululanti, ad Eb., 'deponere circumstans peccatum et volens 5 Ebr. 12, 1
 nos gravare'; quia Christiani labuntur cogitatione irae, superbiae, diabolus
 15 etiam adest, divexat tristitia, desperatione, et Papistae, Rotenses pleni

1 unum o hinter loqui ist 'Non dicit in spiritu', 1. Cor. 12. [V. 3] vom Rande ein-
 gewiesen 3 est otiosus o 4 omnia o 7 Christi c aus Christus 8 über pigmentum
 steht ut augere]t suum regnum

Dr] quos nihil facit, quia 'nolunt eum regere super se'. Sed apud nos cogitat, 8 ut. 19, 14
 facit, vivit omnia nostra.

Regnum Christi igitur proprie hoc est, quod administrat in hac vita
 et post hanc vitam perfecte conferet iusticiam et vitam aeternam. Id tamen
 20 hoc modo faciet: Postquam sumus baptizati et illuminati Euangelio ac
 coepimus confidere et adhaerere huic regi, nihilominus tamen manet reliquum
 in carne nostra peccatum et erumpunt infinita diaboli taela, mali mores,
 sectae, Infirmitas, quod Christiani sunt negligentes tam in operibus quam
 in verbo nec valde luctantur. Ibi maxime cernitur sedes Christi et officium,
 25 ut expurget vetus fermentum et augeat suum regnum et vincat subnascencia
 mala. Atque haec est divina iusticia, quae subinde crescit, ut, si quis
 labitur, revertatur, si nolit, ut excommunicetur, ut annuncietur ei ira Dei et
 negacio communionis, quae est in Christo. Pertinent autem omnia haec eo,
 ut fides augeat et nos crescamus in agnitione Dei et corpus quoque nostrum
 30 mortificetur et conservetur in castitate, paciencia et aliis Christianis virtutibus
 et pugnemus contra feces peccati. Sunt autem omnia haec Christi officia.
 Quando igitur vel publice in concionibus vel privatim arguo et corripio
 homines, Christus corripit. Atque hoc est repugnare peccato repullulanti et
 'deponere pondus et circumstans peccatum', Sicut ad Ebr. 12. vocat. Gravatur 5 Ebr. 12, 1
 35 enim nos et sollicitat assidue, sicut videmus Christianos crebro labi. Iam
 labor cogitatione irae aut superbiae, iam a Satana vexor tristitia aut despe-
 ratione, Iam Papa et sectae irruunt pleni scandalis, qui contra me pugnant.

Hs] scand[alis, qui pugnant contra me. Ibi resisto, arguo, adhortor. Ista omnia
 Num. 6, 12 facit Christus, qui sedet et iudicat. 'Ne patiamini, ut peccatum regnet', ut
 Paulus Ro. 6. Daß ist iudicare. Ut in Civitate nunquam tam from cives,
 Rustici, oportet princeps ponat Iudices, Sic inter Christianos non tam pii,
 adhuc reliquiae superbiae etc. Et illae tentant nos, ibi praedicandum, corri- 5
 gendum vel orandum et pugnandum contra ista omnia. Daß heißt iudicare
 Num. 7, 23 reppullulantia vitia in carne nostra, quae 'militant et captivant' nos. Et
 nisi Christus thronum hielt et esset otiosus, nunquam observaremus, an
 crederemus. Sed hoc signum, Christum iudicare, quod auditur vox castiga-
 tionis, increpationis diaboli affligentis, Rottarum impetentium scandalis. 10
 talia fulmina ex eius throno veniunt. Ideo assuesce Ecclesiam dei credere
 Sanctam. sapientes viri offenduntur in ecclesia, quia, ubi audiunt Ecclesiam

10 Rottarum mit Strich zu castigationis Z. 9/10 gezogen 12 offenduntur] defenduntur,
 woran korrigiert

Dr] Ibi oppono me et resisto, arguo et adhortor. Haec autem omnia quis facit?
 Christus nimirum, qui sedet et iudicat contra peccatum repullans. Iudi-
 Num. 6, 12 cium igitur huius regis est, quod Paulus dicit: 'ne regnet peccatum in 15
 mortali corpore vestro, sed dominemini eius concupiscenciae'. Sicut enim
 nulla unquam civitas tam habet obedientes et bonos cives, ut non opus
 habeat iudiciis et magistratibus, Ita semper latent apud Christianos in carne
 et sensibus animae reliquiae irae, superbiae, libidinis etc., quae conantur caput
 exerere et subinde tentant nos. Ibi opus verbo est, ut verbum legas, audias, 20
 mediteris, abeas in cubiculum et flexo genu ores; hoc demum est repullans
 peccatum premere, quod militat contra nos et captivat nos. Quare Chri-
 stiano necesse est sic repugnare. Quodsi non repugnaverimus hoc modo,
 sed ociosi erimus et non vel nos vel alios arguerimus, non poterimus ob-
 servare, vere ne credamus nec ne. Hoc autem est signum Christum iudicare 25
 et esse efficacem inter nos, quod auditur adhuc vox obiurgationis et consilii,
 vox increpationis diaboli, vox qua vexantur et affliguntur Sectae, qua im-
 pediuntur et reprehenduntur scandala. Haec fulmina ex throno Christi
 procedunt et sunt certa indicia, quod adsit Christus et iudicet. Crescit
 autem fides et coeteri fidei fructus per illud iudicium, quod Christus in 30
 nobis exercet.

Quare vos discite aperire oculos et Ecclesiam cognoscere et credere
 sanctam. Omnes enim sapientes homines offenduntur hodie hac specie
 Ecclesiae. Quia enim ratio audit, Ecclesiam esse sanctam et sine macula,
 putat Christianos esse sine omni macula. Et quidem ipsi Christiani aegre 35
 scandala illa, in quibus aliquando sunt, superare possunt et ipsi quoque ex
 operibus concludunt: Tu non es sic purus a peccatis, ergo non es Chri-
 stianus. Quare oportet hic certo definire, quid sit sanctus. Non enim

Hs] sine macula, putant Christianos omnes sine macula esse. [Bl. 81^a] Imo Christiani non etc. Si debet ecclesia esse sine macula: ergo tu non es S^a sanctus. Das heißt nicht S^a sancta ecclesia: nullum adesse peccatum. Paulus: 'Non regnet, ut obediat'is'. Peccatum adest, sed non regnat. Ecclesia dei est illa, quae secundum primitias, non decimas. Per Christum, quando est sancta, et propter istud nomen. Et latent peccata, sed servientia et quandoque erumpunt et sunt concupiscentiae, sed tamen ego coerceo. Sanctum ergo esse in capite et nomine Christi. Sic canes murmurant, et, qui in vinculis, libenter vellent ferae. Sic peccatum. Diabolus vult nos contristare et fidem auferre. Ibi erigendum cor in fiducia. Sic ecclesia intelligatur et credatur S^a sancta. Es heißt nicht: Video Ecclesiam S^a sanctam. tu videbis eam peccantem, palpabilem, peccata, scandala. Sed credo Ecclesiam, quia credo, quod sit Christi et Christus caput. Est Sanctitas credibilis,

2 tu o 6 nomen c aus nomine

Dr] dicitur sancta Ecclesia, quod nullum habeat peccatum. Nam Paulus dicit: 15 'Non regnet peccatum, scilicet ut obediat'is ei'. Fatetur in Christianis esse peccatum et concupiscentiam, et adhortatur, ne sinant peccatum regnare. Ergo sancta Ecclesia est et dicitur sancta secundum primicias, non secundum decimas et plenitudinem. Est sancta fide in nomine Christi, in quo habet puritatem, in se non habet, sed propter eius nomen est sancta. Latent enim peccata in sanctis, sed tamen peccata servientia, non regnantia, quae aliquando erumpunt quidem, ut commoveantur impaciencia, tristitia, desperatione etc. Hae sunt concupiscentiae peccati, sed non dominium. Quamquam enim premunt me, nihilominus tamen arripio Christum et conculco istam impacienciam, tristitiam ac reliquias peccati coerceo. Ecclesia igitur 25 est sancta in capite Christo et est pura in nomine Christi, sed non est sancta et pura in se et in peccatis latentibus et murmurantibus, sicut [B3.F] ferae bestiae catenis vinctae murmurant et nocere cupiunt. Nam peccatum nostrum est constrictum vinculis et incarceratum, Libenter quidem esset solutum vinculis et liberum, Sed repugnandum est. Si diabolus vult te coniiicere in tristitiam et fidem auferre, ibi erige te in fide et dic ad eum: 30 Fuge, Sathan, et tace, Christus meus vivit. Sic cum Sectae turbas movent, dic: Taceatis, Hic est verbum Dei, quod non evertetis etc.

Debet igitur Ecclesia intelligi et credi sancta, non debet videri sancta, Quia Articulus fidei dicit: 'Credo sanctam', non: video sanctam. Quodsi 35 secundum visum iudicare voles, videbis eam peccatricem esse, videbis multa et infinita scandala, fratres passionatos (ut vocant), alium impaciencia, alium ira, alium alio modo irritari. Non igitur scriptum est: video Ecclesiam sanctam, sed: credo, quia non habet propriam iusticiam ex se, sed ex Christo, qui caput eius est, et in hac fide perspicio eius sanctitatem, quae

Hs] non palpabilis. Ego dico propter illos, ubi ein *blatterlin auffmußen*.¹
 Econtra, quod ipsi toti leprosi. Num isti Christiani essent? dormiunt,
 bibunt. Ibi non acerba odia etc., patientiam, consolationem, verbum purum
 de Christo, quae sunt veri fructus et signa ecclesiae. hoc non vident, nec
 dignus. Miracula magna, quod praedico Christum et audio. Disce Eccle- 5
 siam sanctam, sed sic, ut necessarium exercere Christo iudicium, ubi Chri-
 stiani resistent peccato, quia peccatum est in carne, quod affectat regnum
 super spiritum. Concupiscentia carnis latet in carne spectata pulchra
 iuvenula etc. Si etiam pius tentetur forma, tamen coercet, non perpetrant
 stupra; sentiunt quidem vitia, sed non permittunt regnum. Sed ut prorsum 10
 nihil habeat peccati, nihil, quia hic scriptum, quod rex exerceat iudicium,
 i. e. purgat peccata, ne fides periclitetur vel desperando etc., sed augeatur
 fructus spiritus. Sed nondum erunt perfecti. Das heißt R|egem habere

5 dignus c aus dignum 7 affectat] affectant 10 regnum c aus regunt 11 exer-
 cet iudicium o

¹) = einen kleinen Mangel aufbauschen.

Dr] est sanctitas credibilis, non palpabilis aut visibilis. Dico autem haec ideo
 copiosius, ad consolationem contra quosdam, qui, cum vident in nostro cor- 15
 pore exiguum quandam scabiem, eam mire exaggerant: ecce hi sunt Euangelii
 fructus et similia, cum ipsi interim sint penitus leprosi. Non vident nec
 curant periculosa apostemata et ulcera, quibus abundant, et in nobis levis-
 sima quaeque reprehendunt. Suntne (dicunt) hi Christiani censendi, in
 quibus nulla singularis sanctitas apparet? edunt, bibunt, vestiunt, laborant 20
 sicut alii homines etc. Scilicet veram sanctitatem Ecclesiae tuis impuris
 oculis cerneret? ut autem nihil aliud videas, hoc tamen vides, non esse
 istam acerbitem odiorum apud eos, quae apud adversarios est. Et habent
 praeterea purum verbum, id tractant studiose, consolantur se mutuo verbo
 de Christo et alia Christianorum officia faciunt, quae tu non vides, nec 25
 etiam dignus es ut videas, qui sunt veri fructus et signa certa Ecclesiae
 ab oculis tuis abscondita, qui tamen levicula vicia iudicare norunt, magna
 autem illa miracula, quae Ecclesia facit, non vident. An non enim magnum
 miraculum est, posse me docere verbum, alium autem audire, idque invito
 et repugnante Satana? Sed indigni sunt, qui haec videant. 30

Ergo scitote Ecclesiam esse sanctam, Sed sic, ut Christus ius dicat,
 ut exerceat fideles purgando peccata et damnando. Est enim peccatum in
 carne et affectat regnum super spiritum. Pusillanimitas libenter regnaret
 extincta fide, Libido in carne adolescentis visa puella formosiore libenter
 regnaret. Sed Christiani non obsequuntur, et licet titillentur a peccato, 35
 tamen coercent concupiscentiam nec perpetrant stupra aut tentant adulteria;
 sentiunt quidem vitia, sed non permittunt regnum concupiscentiae. Tu
 autem velles eos plane nihil peccati habere. Hoc autem est nescire, quid

Hs] exercitium nostris. i. e. purgare, primitias conceptas a baptismo augere et tendere ad plenitudinem; et hoc fit, ut mordeamus cum peccatis. Vellemus quidem facere, adest Christus, vocat ad iudicium etc. Et ubi Christus, ibi illa non committuntur, pravitates semotae sunt, non patiuntur vitia, sed
 5 arguuntur vehementer. [8l. 81^b] Ergo ibi Christus Rex iudicans non in furore, sed iudicio.

15. Octob. 'Sedes tua, deus. Virga directionis': Sicut auditis, discernitur ille Rex et hoc regnum Christi ab omnibus aliis regnis mundi plane per omnes circumstantias, ut nullo modo inveniatur huic regno simile. Si qua
 10 similitudo, vix est ad umbram. In maiori parte sunt omnia dissimillima, quia hic Rex est eternus, spiritalis, unica persona, quae simul mortal[is] immortalis et sit verus deus, Ut regnare possit contra peccatum, mortem

2 Vellemus *c aus i. e.* 4 committuntur] omittuntur *zu 7 steht oben am Rand*
*der Seite: Absente Sanctisimo patre nostro*¹ 12 Ut *c aus Et*

¹) Röer meint offenbar scherzend einen andern Zuhörer.

Dr] sit sanctam Ecclesiam esse, quia scriptum hic est, Christum iudicem esse et sedere in throno, Purgare peccata, resistere, ne irrepant scandala, ne
 15 nostrae conscientiae obruant nos, ne periclitetur fides desperando, sed augeantur fructus spiritus, patientia, dilectio etc. Hi autem fructus nunquam erunt perfecti, quia semper sentimus in nobis carnem et sanguinem. Ideo necesse est purgare de die in diem et primicias in Baptismo conceptas augere et sic tendere ad plenitudinem. Hoc autem non potest fieri, nisi
 20 quotidie cum Sathana, lege et peccato pugnemus; vellemus quidem puri esse, sed quia id in hac carne impossibile est, adest Christus et extinguit peccatum. Tum redit Satan et iterum tentat nos, adest igitur Christus denuo et fert opem. Sic, ubi Christus est, non committuntur ista vitia, quanquam senciuntur in carne. Nec tollerantur apud nos adulteria, furta,
 25 rixae, sed arguuntur vehementius quam usquam alibi. Ergo est nobiscum Rex noster iudicans in iudicio, et non in furore, sic ut compescat et extinguat reliquias peccati habitantis in carne nostra.

Virga directionis virga regni tui.

Hactenus audivimus, quod Propheta discernit hoc Christi regnum ab
 30 omnibus aliis regnis mundi per omnes circumstantias et partes, ut nullo modo inveniatur in mundo regnum huic simile. Si qua autem est similitudo, vix est quo ad nuda vocabula et tenuem umbram seu speciem. Quod autem ad pociorem partem attinet, omnia sunt dissimillima, Quia hoc regnum est aeternum et spirituale, quod administratur ab una persona, quae simul Deus
 35 et homo, mortalis et immortalis est, quae transiit ex hac vita in aliam et regna pro vita contra mortem, pro iusticia contra peccatum, pro salute

Hs] pro iusticia. Haec omnia nulli regno congruunt, quia nemo rex vivit eternus, multominus potest tueri in vita.

‘Virga regni’: Virga i. e. sceptrum. Insigne Regium, gestare coronam, quae significat potentiam et gubernationem; regium sceptrum: ius et sapientia, quo moderatur regnum. hoc sceptrum commendat, quod sit rectum, non curvum, nodosum, sed *gerad* et *richtig*, i. e. quod nulli facit iniuriam, sed exer[ce]t in puncto mathematico iustitiam. Cetera regna, quaecunque felicia, habent multa vitia et maxima, mixta sunt tyrannide, insipientia, negligentia, imo omnib[us] cupiditatibus gloriae, libidinis, avaritiae. Ita, ut necesse sit, 1. Tim. 2, 1 f. regem mundi multis facere iniuriam. Ideo ordinatum, ut oretr, 1. Timo. 2. 10
Ideo eorum sceptrum curvum. In Cicerope, utrum regnum possit administrari sine iniustitia, et contendit, utrum tolerabilius iustum an iniustum regnum. Et concludunt Cicero et Plato, mundum non administrari sine iniustitia. In hoc regno non fit iniustitia, toleratur iniustitia ne puncto. In regnis mundi molib[us] et monstris magnis Iniuriarum, Etiam ab iis, 15
qui regunt bene. Ut David divino auxilio, favore regnavit, Ut Petrus

9 ut o 10 ordinatum] orditum die Ziffer 2 vor der neuen Zeile

Dr] contra damnationem. Sicut autem haec predicata omnia eiusmodi sunt, ut nulli alteri regno convenient, nisi umbra tenus; Nullus enim alius rex est, qui vivat semper, sed ad tempus vivunt et succedunt alii; Ita hoc quoque, quod sequitur, nempe virga seu sceptrum directum uni regno Christi convenit. Significat autem virga sceptrum, insigne regium. Sicut enim corona significat potentiam et gubernationem regni, Ita sceptrum significat ius, leges, sapientiam, quae moderatur regnum. Commendatur autem sceptrum huius regni singulari praeconio, quod sit rectum, non curvum vel nodosum, hoc est, quod nulli faciat iniuriam, sed exerceat iustitiam in ipso puncto 25
Mathematico.

Nam coetera regna quantumcunque sint foelicia et bene constituta, tamen habent infinita vicia, Adeo ut impossibile sit unam Politiam inveniri, in qua non haereant plurima et maxima peccata. Sunt enim mixta Tirannide, insipientia, negligentia, omnibus cupiditatibus gloriae, libidinis, vindictae, avariciae, Ita ut necesse sit eum, qui regit, multis facere iniuriam. Quare 30
1. Tim. 2, 1 f. institutum est ‘orare pro Magistratu’, quod impossibile sit sine viciis regere. Hinc extant etiam apud Philosophos disputationes, utrum regna possint administrari sine iniusticia, utrum tollerabilius sit regnum iustum an iniustum. Concludunt autem Plato et Cicero, Regna non posse administrari sine iniusticia et mendacio. Sed in regno Christi non est ullum vicium, non fit ulla iniuria, non toleratur iniusticia, ne in puncto quidem, quae iniusticia in mundi regnis non punctis, sed magnis molibus fit. Ibi enim infinita maria et monstra iniuriarum cernuntur, quae caveri non possunt, ne ab iis quidem, qui bene regunt. David enim sanctus Rex fuit et gubernavit divina 40

Ha] in Actis: David cum administrasset voluntate Dei, quievit. In libro; 'qui ^{Apoc. 2, 25. 29} fecit omnes voluntates meas' etc. multis fecit iniuriam, huic miser[imo] pupillo Mephiboseth, persuasus ab adulatore Siba; Occidit Uriam. Impos- ^{1. Röm. 14, 8} sibile, quin rex peccet, non potest omnibus administra[re] iustitiam, quia ^{2. Sam. 16, 3 f.} superat eius vires. Satis, ne studio et proposito velit quidem agere. [Bl. 82^a] Cetera, quae casu aliter fiunt, daß heist oblivisci, non videre et agnoscere 'festucas in oculo' principum, et absorbeantur per pacem, patien- ^{Matth. 7, 3} tiam in remissione peccatorum. Sic praedicator nullus, qui gubernat suum officium sine peccatis et multis vitiis. Ezechias¹, et optimis etc.², alii, ^{2. Röm. 20, 12 ff.} occidere Sanctos dei, persequi, rapere, seuire et tyrannica virtute prae-
cellere, fingere clementiam, ut Cesar Iulius, blandiri bonitatem et corda hominum sic trahere. Alii Reges, quicunque sunt, sunt tyranni, non habent sceptrum rectum. sceptrum ghet nicht ab sine tyrannide, iniuria, vitiis,

11 bonitatem mit Strich zu praecellere Z. 10/11 gezogen

1) = Hiskia. 2) Erg. accidit.

Dr] ope et favore, sicut Petrus in Actis testatur, 'administrasse eum regnum ex ^{Apoc. 2, 25} voluntate Dei', et in lib. Regum dicit Deus: 'Inveni virum, qui faciat omnes ^{1. Röm. 14, 8} voluntates meas', et tamen multos affecit iniuria, sicut miserum pupillum Miphiboseth, Item Uriam, quem occidi iussit, ut caperet uxorem eius. Et ^{2. Sam. 16, 3 f.} ut summam dicam, impossibile est, quin ii, qui cum imperio sunt, non peccent, nec possunt omnibus administrare iusticiam. Ratio est, quia superantur eorum vires magnitudine negotii et malicia Satanae. Satis autem est, si non studio et ex proposito peccent, Sed habeant voluntatem bene gerendi magistratus. Quae autem casu aliter fiunt, quam velint, ea quasi spongia abolentur et absorbentur per remissionem peccatorum. Quis enim alioqui vellet accedere ad administrationem rerumpublicarum? Iubemur ²⁵ autem in sacris literis oblivisci et tegere illa magistratus peccata et prohibemur videre festucas illas in oculis principum.

Et quid mirum est de magistratibus civilibus, nobis quoque verbi ministris eadem accidunt. Nullus enim nostrum est, qui suum officium sine multis viciis administret. Quodsi laudatissimi reges in sancto populo ³⁰ Dei non potuerunt sine peccato praeesse regnis, ut David, Ezechias et alii, ^{2. Röm. 20, 12 ff.} Non est possibile, ut quisquam sit, qui ubique faciat officium suum, qui non alicubi iniuriam faciat immeritis, occidat, rapiat, seuiat et Tirannicas illas virtutes non aliquando ostendet, ut fingat clementiam, benevolentiam erga cives, Sicut Iulius Caesar et alii, qui potuerunt seuire, et tamen arte ³⁵ quadam hominum animos trahere.

Est igitur haec summa, quod alii Reges omnes sunt aliqua ex parte Tyranni nec habent sceptrum rectitudinis, imperia eorum non constant sine viciis et criminibus et Tyrannide, sicut videmus in optimis Regibus, Davide et aliis. Solus autem Christus in suo regno habet rectum sceptrum. Quare

Hs] quia etiam in optimis R_legnīs, ut Davidis. Sed hic non, quia noster Rex habet verbum dei purum, etiam ad punctum math_ematicum. Iurist_a, magistratus trifft den Zweck¹ nicht, punctum indivisibilem. Sufficit petiisse sapienter, si non tetigit. Punctus physicus ein ganzer wal², quidquid bonum, propius punctum ph_ysicum, tan man nicht wohl fehlen, 5 alium nicht treffen. Nullus Iurista, magistratus in terris, qui sine vitio administrat. hoc tempus non patitur. Satis est, quod iura hu_mana ponuntur, attingere scopum. Ideo Iuristarum studium est infinitum, data una lege, sequuntur X exceptiones etc. Sicut nunquam possunt redigi leges ci_viles in punctum math_ematicum, fallen h_mer casus, actiones zu, quae variant 10 illam legem. Ideo ista civilis iustitia per se vitiosa. Ratio hu_mana non potest assequi, ut omnes Circumstantiae comprehendantur. Ideo opus Epiikia, man muß lappen et flicken³, ist ein rechter petler mantel lex civilis et iustitia.

2 Rex c aus habet 3 indivisibilem oder indivisibiliter 5 quidquid mit Strich
zu Sufficit petiisse Z. 3/4 gezogen 11 über iustitia steht et leges

¹) = den Kern der Sache; vgl. S. 470, 7. ²) = Wall hinter der Scheibe, der die zu hoch gehenden Geschosse auffängt; vgl. unten im Druck Z. 18 ff. ³) = nachhelfen; vgl. Unsre Ausg. Bd. 38, 215, 1.

Dr] hoc? Quia Rex noster habet verbum Dei, quod est purum etiam puncto Math_ematico. Scitis autem, quod Aristoteles in Ethicis comparat moralia 15 puncto Physico, et non Mathematico. Iureconsultus, qui ius dicit, non attingit punctum Mathematicum seu indivisibile, satis est attigisse circumferentiam, ut, quanto propior centro, eo melius, den zweck trifft er nicht, ist gnug, daß er nicht gar über das hinscheußt. Nam in materia morali punctum debet constitui magnitudine duorum passuum, Circumferencia autem magni- 20 tudine alicuius oppidi. Sic fiet, ut non plane aberretur a scopo. Nullae enim usquam sunt leges, quae careant viciis, nec ulli usquam sunt reges, qui sine iniusticia regant. Satis autem est, quod leges et reges conantur attingere scopum ne plane aberrent. Hinc fit, quod studium Iuris est in- finitum studium, quia tendit ad Physicum punctum et divisibile. Necesse igitur 25 est multos libros inde nasci. Data enim lege aliqua, statim exceptio aliqua se offert, quam deinde aliae decem sequuntur, ut sic in infinitum pateant nec possint leges redigi in iusticiae punctum Mathematicum et indivisibile, semper enim casus incidunt et circumstantiae, quae leges viciant aut variant. Ideo iusticia civilis et leges per se sunt viciosae, etiamsi homines obediant. 30 Neque enim ratio assequi potest varietatem omnium casuum, qui incidere possunt, ne legem mutare sit necesse. Quare uno ore fatentur epiikian esse necessario adhibendam ad leges, daß man es muß flicken und lappen und zu ortern einschlagen¹, ut leges et iusticia civilis vere sint quasi mendici

¹) = zurechtrichten; vgl. die Erklärung D Wtb., Ort II, 2 am Ende und Unsre Ausg. Tischr. 1, 131 Anm. 8 (wo entsprechend zu korrigieren ist) und S. 624.

Hs] Si conferatur ad hoc imperium Christi, sordet. Ergo Christi sceptrum aliud, hoc nullum patitur vitium, duplici ratione: quia nos credimus in Christum; credentes in eo, patimur ab eo iudicari; et quicquid tolerat, ea in nostro usu, tamen non in lege doctrinae. Ipsa lex purissima, quae
 5 purissime occidit peccatum, quia 'nihil coinquinatum intrabit in hunc celestem' Off. 21, 27 Ierusalem, Apo. interim, dum vivimus, quod nihil est inquinatum in nobis quo ad Christum, quo ad nos inquinatissimi, pleni concupiscentia, timore; [Bl. 82^b] sed, quia Christus 'peccatum non fecit', propter eum reputamur 1. Petri 2, 22 iusti absolute in fide. Illic attingemus punctum mathematicum arripiendo
 10 iustitiam, ubi nihil herens vitii in nostra iustitia, nihil herebit formidinis. Omnia absolutissime et indivisibiliter pura, summa securitas; hic tantum habemus sub umbraculo et sub alis solis Iustitiae, sumus iusti propter ipsum, tum etiam in nobis ipsis. Christi regnum habet iustitiam, sceptrum, quod

2 duplici] duplices

Dr] pallium consutum ex variis laciniis, quas subinde mutare, corrigere, quibus
 15 addere et demere ob negotiorum varietatem necesse sit.

Ergo imperia et regna mundi, si hac in parte ad regnum Christi conferantur, plane nihil sunt. Merito igitur inter primas laudes hanc quoque ponit: Sceptra tua recta sunt. Christi enim regnum nullum patitur viciū, idque duplici ratione: Primo ratione legis divinae, quia patimur
 20 iudicari et argui peccata nostra; quanquam enim Christus in vita nostra peccata tolerat, non tamen tolerat in lege et doctrina, Sed lex est purissima et purissime occidit peccatum nec quicquam circumstanciarum vel acciden-
 25 cium relinquit, Sicut Apocal. 21. dicit, quod 'nihil coinquinatum in hanc' Off. 21, 27 Ierusalem intrabit. Secundo ratione capitis et Regis nostri Christi, in quem
 30 credimus. Nam quo ad Christum nihil in nobis est viciosum, sed quo ad nos sumus inquinatissimi et pleni concupiscentia, timore mortis, desperatione. Christus autem non est talis, quia de eo scriptum est: 'Non est inventus' 1. Petri 2, 22 dolus in lingua eius. Quando igitur in eum credimus, reputamur propter
 35 eum absolute iusti in fide. Deinde post mortem huius carnis in altera vita attingemus punctum Mathematicum iustitiae et habebimus in nobis illam absolutam iusticiam, quam iam credentes in Christum imputative tantum habemus merito Christi. Tum autem, cum ista revelabuntur in futura vita, aberit universa tyrannis mortis, ut nullus timor, pallor nullus in nobis haereat, sed sint omnia securissima et iucundissima. In hac autem vita habemus
 40 ista sub umbraculo et sub velamento alarum solis iustitiae ac fide tantum iusti sumus propter ipsum, tunc etiam in nobis vere iusti erimus.

Est igitur hoc sceptrum rectum, quia doctrina Christi et leges regni huius sunt rectissimae et purissimae, nempe ut credamus in Christum et diligamus Deum ac proximum. In hac lege nihil est vicii, sed in nobis

Hs] rectis[simum], quia Christi doctrina est, credere in Christum, deum diligere. in his legib[us] nihil vitii. Sed in nobis, qui paremus istis legibus: non satis diligimus deum nec proximum, non satis fortes, patientes in tribulatione; quia tamen sumus sub isto umbraculo, quia est absolutus amator dei, et nos reputamur tales. Ergo Christiana doctrina nihil patitur vitii 5 in suo populo, 1. nullum vitium in ipsa lege, sceptro, i. e. verbo, quod promittit gratiam, docet diligere deum. Daß ist pura lex et gerad sceptrum. Deinde etiam nullum vitium in nobis, quia Christus absorbet vitia, ut non imputentur; 2. in nobis post hanc vitam. hoc canit hic in omnibus Regibus, 2. Sönn. 20, 3. 12 ff. Salomone, Davide, Ezechia, qui dicebat: 'memento, quod¹, quae placita'. 10 tamen muß gloriern², quando legati, daß ihn vnser Herr Gott schalt. Iosias 2. Sönn. 23, 29 muß erschlagen.³ Hi optimi reges a principio mundi sic rexerunt, ut sine magno vitio non abierint. Quid alii?

Ista huc pertinent, ut videamus, quod non possint administrari sine vitiis Regna. Et iam vulgus et praedicatores faciles sunt in vitia Prin- 15

14 possint] possit

¹) Erg. feci.

²) = rühmen; von L. öfter gebraucht; vgl. z. B. Unsre Ausg. Bd. 8, 681, 16. ³) Erg. werden.

Dr] est, quia nos non satis credimus, non satis diligimus, non sumus satis fortes in tribulatione, et tamen, quia sumus sub isto umbraculo Christo, qui est purus dilector Dei et hominum, Ideo fruimur eius beneficio et reputamur sancti etiam in hac vita. Sic primum in lege non est vitium, in sceptro nulla est curvitas. Verbum enim est purum, quod promittit gratiam et 20 docet diligere Deum. Haec est rectitudo sceptri. Deinde in nobis quoque nihil est vicii, primum quo ad caput nostrum, Christus enim absorbet peccata nostra, Secundo quo ad futuram vitam, in qua iusticia, quam nunc credimus, revelabitur. Hoc canit et praedicat hoc loco Propheta et hunc unum regem omnibus aliis longissime praefert, sive sit David, sive Salomo, 25 sive Ezechias. Non enim possunt sua regna sine stulticia et insignibus viciis administrare. Sic Ezechias stulte gloriatur: 'Memento, Domine, quomodo ambulaverim coram te in veritate'. Stulte etiam gloriatur coram 3. Sönn. 20, 3. 12 ff. legatis Regis Babilonis. Sic Iosias ob errorem occiditur. Summa summarum, Omnes, etiam optimi reges a principio mundi sine magnis viciis et iniuriis 30 regna sua non administrarunt.

Valent autem haec eo, ut intelligatis politiam mundi sine peccato non posse administrari. Hoc nesciunt furiosi quidam concionatores et vulgus, qui faciles sunt in carpendis principum et regum viciis. Est autem haec quoque singularis Satanae fraus, quod principum vicia tam facile cernimus 35 et observamus. Rusticus aliquis, qui viginti aut plures annos sicut porcus vixit et nullum suum peccatum unquam observavit, is in levi aliquo principis sui peccato est eloquentissimus, Cum interim absorbeat tota maria et

He]cipum, Regum. Qui fuit porcus et nunquam aspexit suum p[ec]catum, statim iudicat magistratum, Regem propter parvum vitium et absorbet suas sylvas et maria peccatorum. Ideo parate animos vestros et discite, quod mag[is]tratus non possit iuss[us], leges administ[r]are et iustitiam, ut non insaniatis
 5 cum stulto vulgo, sed discite mitigare per r[em]issionem p[ec]catorum ista vitia mag[is]tratus, praesertim, cum non sunt mali ho[m]ines, cum mandant de succedenda rep[ub]lica et non wil fort ghen.¹ [Bl. 83^a] Das heist 'blas[phe- 2. Petri 2, 10
 mare glorias', ut Pet. Si tua vitia pote[s] dissimulare, cur non Regis? et dic: de Christo, regno dictum: 'Scep[tr]um' etc. Est praerogativa huius regni
 10 et non alterius. Nabuchodonosor magnus et fein R[ex], sehet, wie er die Dan. 3, 13 ff.
 leut wurgt. Alex[an]der et Augustus. Lustrate omnes histo[r]ias: fehlet omnibus. Et tu, in domo tua vide, ob duß hin bringst, ut uxor, liberi, familia non vbertreten. Solus Christus non errat. Si etiam sui errent,

¹) = gedenken, gelingen; s. S. 504, 28.

Dr]silvas suorum privatorum peccatorum. Quare vos, qui aliquando vel ad
 15 Politiam acceditis vel Ecclesiis praeficiemini, sic vos parate, ut dicatis: domine deus, nos etiam habemus nomen, quod tegamus, et, sicut trito proverbio dicitur: Nos poma natamus¹, si nostrum regnum conferatur ad hoc rectum sceptrum. Non enim possibile est, ut omnia vicia caveantur. Haec igitur vicia si videritis, ne discatis cum vulgo insanire, sed discite ea miti-
 20 gare, patienter ferre et condonare, Presertim autem, quando ii, qui praesunt, non sunt mali homines, qui libidine peccant, Sed qui libenter vellent omnia cavere, et tamen non succedit. Hos non debemus insectari, quia hoc esset sediciose docere et, sicut Petrus dicit, 'Blasphemare glorias'. Quin si ad 2. Petri 2, 10
 tua vicia connivere et ea oculere potes, quare non ad illorum etiam vicia
 25 connives, presertim cum id debeas ex mandato Dei? Quare non sic potius dicis: De Christi regno dictum est: sceptrum tuum rectum; Haec est huius regni praerogativa, quam alia regna non habent, quare patientia in regnis mundi et Politia est opus. Nabuchodonosor sine dubio fuit vir bonus et Dan. 3, 13 ff.
 prudens, sed vide, quam crudeliter leonibus homines obicit! Sic Alexander
 30 maxima industria res maximas gessit, sed qualis fuit in amicos suos? Sic Augustus. In summa, perlustrate omnes historias, et videbitis in omnibus fuisse aliquid vicii, Nullus eorum est, qui non saepe et periculose impegit. Et quid mirum est, in rep[ub]lica administranda labi homines, quo nullum maius opus in hac vita civili est? considera recte domum tuam, aut, si non
 35 habes, uxorem duc et gubernare domum tuam et vide, an uxor, liberi, servi, ancillae omnia ita faciant, ut tu fieri recte precipis?

Ergo tantum de Christi regno dictum est: sceptrum tuum rectum. Reliqui, qui sunt in Politica administratione, si peccant, absorbentur peccata illa remis-

¹) Sprichw. = wir tun (als Unwürdige) mit; vgl. Unsre Ausg. Bd. 26, 546, 13.

Hs] tamen, si ecclesia sit maculata, rugosa, si inspexero in scipso, tamen sine ruga, si in Christo, quia Christus purus et lex eius; Et qui credit in eum. Ibi promissio pura. Et nos ex parte puri. Ideo 'rectum sceptrum', quia gubernatur populus dei per verbum, quod non curvatum. Ergo disceite inspicere tam Ecclesiam et politiam, et quod oportet tolerare vitia in oeconomia, politia et ecclesia. Si vis iudicare res factas aliorum, exeas mundo, quia imperitus rerum. Si da zu them¹, macht er's erger, Ut Phaeton: sol war ihm zu heis vel kalt.² Sic illi faciunt, qui alios iudicant in oeconomia, politia, Ecclesia. Sic nos faceret Wigel, Crotus, et tamen nihil possunt quam detrudere. Facile possum dicere alteri. Oportet hanc vitam separare a futura. In politia vitiosae leges et mores, quae istis non obediunt. Est aliquotenus prodire³, traffen et dissimulare; das man's sol rein machen, ut novi magistratus, qui 12 fegel treffen auff'm platz, et tantum 9.⁴ Vidi

5 oportet] oportent 6 exeas] exeat 11 leges] legis 12 dissimulare c aus dissimulant

¹) Erg. ex. Vgl. unten im Druck Z. 24. ²) Ovid, Metam. 1, 748 ff. ³) Sprichw., s. Tischr. 1. 256, 3. ⁴) Erg. find darauf; vgl. Unsre Ausg. Bd. 45, 7, 29; Bd. 51, 202, 9.

Dr] sione peccatorum, quam in oratione Dominica rogamus. Sed Ecclesia, etiamsi rugosa sit et maculata in se, tamen est sancta et sine macula in suo capite. Christus enim est sine macula, qui igitur in eum credit, etiam sine macula est, sed fide. Deinde lex quoque est pura, Promissio est pura, tum nos etiam ex parte sumus puri. Sic sceptrum undique est rectum, nec fit ulla iniuria populo Christi, quia gubernatur puro verbo. Debetis autem hoc diligenter discere, ut tam Ecclesiam quam Politiam secundum externam faciem sic inspicatis, quod non sit omnino pura, et debetis etiam hoc ingenium induere, quod oportet vicia tolerare in Oeconomia, Politia et Ecclesia. Qui autem hoc non vult facere, is sane eat in alium mundum. Est enim homo imperitus, vanus, rusticus, qui nihil neque novit neque vidit, qui, si admitteretur ad ea gubernanda, quae in aliis reprehendit, nihilo foelicius gubernaret quam Phaeton Solem, dem kndt die sonne auch nirgend recht gehen. Reprehendebat gubernationem patris, ipse admissus ad gubernationem omnia pene evertisset. Plane idem faciunt, qui sic ingeniosi sunt in aliis iudicandis, Sicut apud nos quidam falsi fratres fecerunt, qui sunt meri Asini, qui nihil norunt quam ut doceant, quomodo debeat res geri, wie es sol zu gehen. Ea autem levis ars est, quam ego etiam novi, et melius quam isti. Sed facere ea, quae recte praeciipiuntur, hoc vere artis est. Sed ibi experimur plerumque nos destitui. Hoc nesciunt illi asini, ideo tam docti sunt in calumniandis aliorum factis.

Oportet autem in Ecclesia iudicanda separare hanc vitam a futura vita, et in iudicanda Politia oportet separare leges et mores, quae ambo viciosa sunt, ab hoc regno Christi, quod habet rectum sceptrum. Ibi satis est prodire aliquotenus, siquidem, ut ille ait, non datur ultra, man thue, so viel man kann, das man es aber alles soll rein machen, da wird nichts aus, wie

Hs] Erph[urdae, qui speculative vol[e]bant regere¹, — giengen hinder den
 kopff etc.² Hec dico contra sedit[io]sas opiniones furiosorum homi[n]um in
 vulgo et Rot[tensium. Absalom, qui constituit: 'Tu non habes virum'; sic 2. Sam. 15, 3
 detrahebat patri: 'thut³ den leuten vnrecht'. Er greiffß fein an. Qui
 5 magistratum volunt corrigere, hoc faciant 1. oratione⁴, deinde humili
 oratione⁵, non detrectatione et factiosis hominib[us], sed libere et aperte, ut
 praedicatores, ut sciant non evelli posse omnia ex Civitate, oeco[n]omia,
 ecclesia. [8l. 83^b] In Ecclesia Christiana non est r[emissio] p[ec]catorum quo
 ad verbum, sed p[un]ctum mathematicum, daß man nicht ein buchstab tan
 10 reprehend[ere] in lege et promiss[i]one divina. non debemus credere uno verbo
 Sch[wermerorum], ut dicunt propter cha[r]itatem vis facienda verbis divinis;
 Omnis cha[r]itas principium, ut maneat sceptrum aequitatis. Dimitte ver-
 bum purum, hoc stante volo lib[er]e in cha[r]itate tolerare mores et vitia.

¹) Bei der städtischen Revolution von 1509/10; vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 18, 531.

²) = wurden geköpft; vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 18, 385, 30.

³) Nämlich der Vater.

⁴) = Gebet. ⁵) = Bitte.

Dr] die jungen regenten, die meinen, sie wollen Eilf Regal treffen, so ihr nur
 15 neune auf dem platz stehen.¹ Vi[rg.] di aliquot Erfurdiae sic regere, ut
 suspenderentur et plecterentur capite, quia praesumebant speculative regere
 et nesciebant diabolum esse in mundo. Dico autem haec omnia contra
 sediciosas opiniones furiosorum hominum, qui nihil norunt, quam (ut vocant)
 reformare alios et reprehendere. Talis etiam fuit Absalom, qui detrahebat
 20 patri, stans quotidie sub porta: 'Audio, iusta est causa tua, si modo aequum 2. Sam. 15, 3
 habeas iudicem, sed in aula patris nihil rite geritur, me oportuit regem esse'.
 Sed quomodo successerit, eventus docuit.

Qui autem volunt magistratum lapsum corrigere, faciant id primum
 oratione apud Deum, deinde humili consilio, non cum detractatione et susur-
 25 ratione in angulis apud factiosos homines, sed libere et aperte. Sic possunt
 corrigere magistratus ii, qui sunt in ministerio verbi, modeste tamen, ut fiat
 sine seditione et ut homines doceant, non posse teneri aut administrari regna
 sicut nec Oeconomiam sine peccatis, quae postea tegat remissio peccatorum.
 In Ecclesia autem non est remissio peccatorum quo ad verbum, Sed est
 30 punctum Mathematicum et summa puritas. Verbum enim sic est irrepre-
 hensibile, ut ne iota quidem viciosum sit in lege et promissionibus divinis.
 Quare nulli sectae cedendum est, ne in uno quidem apice scripturae, quan-
 tumcunque clament et calumnientur nos caritatem dissolvere, dum verba sic
 strictae retinemus. Quia omnis charitatis principium est, ut sceptrum aequi-
 35 tatis maneat, quod si aliter obtineri non potest, rumpenda charitas et si
 quid etiam maius est, ut tantum verbum maneat purum. Stante autem hac

¹) Siehe S. 530, 13; die Zahl schwankt zwischen 12, 15, 11.

Hs] Ideo differentiam *maße* inter pol[it]itiam et Ecclesiam, omnibus dissimillima. Pol[it]iticam administ[r]ationem cum patientia tolerare et epiik[ia] excusare, et tamen niti, ut fiat iustitia Civilis; et si facta, tamen non *reçht*, quia assuescendum, ut dicamus: Soli Christo debetur, ut eius sceptrum rectum etc. *Q* *du*¹ *gubernirft* *reçht*, quia per verbum, et non potest non summa veritas, 5 iustitia, rectitudo; et sic damnantur omnia peccata nostra usque ad purissimum punctum, quia ius suum damnat omnia peccata, sed sic tamen, ut cogitet extinguere per mortem, et per remissionem peccatorum expurgat. deus nihil videt, quia omnia purissima propter Christum, qui est purissimus, quamquam peccatis plena Ecclesia. Ceterum si videtis fervere concupiscentias, pusillanimitatem, negligentiam verbi dei, Ecclesia in seipsa est 10 impura quo ad veterem hominem, sed mortificatur quotidie per purissimum sceptrum. Ergo sepeliatur et comburatur in novissimo die, tum erimus puri et, sicut docet sceptrum, erimus. Iam sumus in fieri sancti non in facto esse. Latius declarat illud sceptrum, quasi ad suum usum: 15

5 gubernirft] gubernirft

1) *Christus ist angedet.*

Dr] puritate verbi et sceptro rectitudinis volo libenter in charitate tolerare mores et vicia fratris. Ideo diligenter distinguenda est politia et Ecclesia, Regnum Christi et regnum mundi, nec potest hoc discrimen satis disci, ut scilicet in Politica administratione cum patientia toleremus et cum epiikia excusemus omnia, et tamen nitamur, quantum potest, ut fiat iusticia civilis, 20 quod si alicubi non succedit, ut dicamus: Soli Christo gloria haec debetur, ut eius sceptrum sit rectum, Aliis regnis non.

Sentencia igitur est: Sceptum tuum rectum, id est, tu iuste administras omnia, quia administras per verbum, quod non potest non esse summa rectitudo et iusticia. Damnata igitur hic sunt ad purissimum punctum omnia 25 nostra peccata, et sic tamen sunt damnata, ut cogitet ea expurgare per remissionem peccatorum et per mortem tandem extinguere, Idque propter Christum, quem cum fide sic intueor quod omnia mea peccata sua morte sustulerit, pronunciat Deus me quoque iustum et purum, propter caput meum Christum, qui purissime est purus. Sic igitur Ecclesia quoque est 30 pura, quamquam in se sit plena peccatis. Caetera igitur si vides, nempe fervere concupiscentias, pusillanimitatem, tristitiam, negligentiam in verbo, Dico: Ecclesia in se est impura quo ad veterem hominem, sed purificatur per sceptrum, quod sceptrum veterem hominem quotidie mortificat. Ergo moriamur et sepeliatur et in novissimo die comburatur igni, tum resur- 35 gemus puri, sicut sceptrum nostrum est purum. Iam non sumus, sed efficimur et, sicut Aristotelici loquuntur, sumus in fieri sancti, et non in facto esse. Sed iam laicius sceptrum hoc quo ad usum suum declarabit.

Hs] 'Dilexisti': Is usus huius sceptri: 'diligis iustitiam et odisti impietatem'. v. 8
 Ibi habes proprium ipsum usum, *daß* ist diligere. hoc non est in sceptris
 mundanis, quae sunt lex, quae dicitur: 'Compellere intrare'. Dicitur ad ^{Mat. 14, 23}
 principes: 'diligite, qui regitis orbem', sed non invenire; hoc 'ex toto corde' ^{Mat. 2, 10}
 in nullo homine, nec Christiano, quia manet ex Adam: Odisti iustitiam et ^{Matth. 22, 37}
 diligis impietatem. Et tamen si Christiani, vocamur: diligere iustitiam
 et odisse impietatem, quia coepimus, multo magis quia credimus in eum,
 qui diligit etc. Sonst apud nos contrarium, quia multum in corde diffi-
 dentiae, terroris, fugae dei, [Bl. 84^a] et non fides, quae ex corde heret in
 Christo; est in fieri, non in facto esse etc. Da regem, qui diligit iusti-
 tiam, — nullus. Vel coguntur ambitionis studio vel alia vanitate admini-
 strare iustitiam, persequuntur iustos et promovent impios. Ideo aula sedes
 diaboli. Ibi non amare iustitiam. Est utcumque eam tenere necessitate
 potius quam utilitate; rarissimi, qui propter iustitiam velint eam administrare.
 Ideo hic est diligere iustitiam et adminis[trare]. Iustitia per totum, quae

1 odisti] odis 2 non o 4 hoc mit Strich zu diligere Z. 2 gezogen 5 Odisti]
 Odis 6 Christiani] Christianus 7 coepimus] cepimus

Dr] Dilexisti iusticiam et odisti iniquitatem. v. 8

Hic est usus sceptri. Porro neque hoc est invenire in sceptro mundi.
 Ibi enim lex est, quae vocatur: 'compelle intrare'. Scribitur quidem: 'Dili-
 gite iusticiam, qui iudicatis terram', Sed non invenitur in ullo corde perfecte,
 ne apud Christianos quidem, quia manet ex Adam in nobis versus con-
 trarius huic, nempe: Odisti iusticiam et diligis iniquitatem. Et tamen si
 sumus Christiani, vocamur nos quoque diligentes iusticiam, propterea quod
 cepimus ex parte eam diligere, sed multo tamen magis, imo proprie inde,
 quod credimus in eum, qui vere diligit iusticiam, et impietatem vere odit.
 Eousque pervenimus. Sed extra Christum nihil est nisi diligere iusticiam
 et non odisse impietatem, quia manet in corde piorum etiam diffidentia,
 terror et fuga mortis, iudicii ac irae Dei, non adest pura fides, quae vere
 Christo confidat, quanquam est in fieri, sed non est in facto esse. Multo
 autem magis cernuntur haec, quod non adsit dilectio iusticiae et odium im-
 pietatis, quando egredimur ad communem hominum vitam; ibi da mihi
 regem aliquem, qui diligit iusticiam. Omnes enim coguntur vel ambitione
 vel alia quadam vanitate ad administrationem iusticiae, quin persequuntur
 plerumque iustos et impios amplectuntur et foveant, ut aulae principum vere
 possint dici Sedes et thronus diaboli, ubi tot sunt diaboli, quod fere aulici.
 Hoc igitur ibi est amare iusticiam, sed tenere eam necessitate potius quam
 voluntate, et sunt rarissimi, qui propter ipsam iusticiam velint esse reges,
 omnes autem diligunt impietatem et oderunt iusticiam. Sed in Christi regno,
 ibi est diligere iusticiam per totum.

Hs] est credere in I[esum Christum, diligere deum, postea iustitia operum, Obedire magistratui, servire in pol[itia, oeconomia et omnibus officiis, quae mandavit deus. Illa iustitia tam fidei quam operum administratur per sceptrum. Et da hat er lust zu, amat eam, Nos odimus etc., quia lib hab[en] deum sine fide. Ego citra fidem lib hab, quia invisibilia hoch achten; 5
dunkel¹ mich groß sein, das es so schwer macht, ut sol sich freuen des, quod non videt, imo ratio dictat, quod nihil. Ego sol nihil sein et nar, ut habeam Christum. qui non incepit, putat rem facilem. Ideo habeo voluntatem, quae non diligit iustitiam. Ideo iustitiam: non credere deo, diligere deum, non velle pati iram, flagellum dei. Sic amo, quae sunt contraria deo. Das thut 10
Christus nicht. Ille purissime dil[exit], econtra. Et pro nobis ista omnia fecit. Et nunc sedens in regno, idem odium inserere cogitat et contrarium, ut ipsius exemplo et similitudine simus iusti. Donec sumus, tolerat nos et habemur pro diligentibus propter ipsum. Ibi iterum nova differentia regni Christi ab aliis. In aliis est odisse iustitiam et contrarium, wenns 15
schon wol zu ghet.² Ipse vero purissime dilexit, quia verbum purum,

¹ amat eam o

¹) = dünkt. ²) = auch wenn es ordentlich zugeht.

Dr] Accipiendum autem est nomen iusticiae generalissime, ut sit iusticia credere in Ihesum Christum et diligere Deum ac proximum, hoc est, ut intelligatur simul de iusticia fidei et operum, servire Deo et proximo, in 20
Oeconomia et Politia et omnibus aliis officiis, quae mandat Deus. Haec iusticia tam fidei quam operum administratur per sceptrum, et ipse eam diligit, er hat lust dazu, nos omnes eam natura odimus, Quia ego mallem Deum habere propicium sine fide, ex meo merito. Et saepe mecum ea de re disputo, quod mihi videtur difficillimum esse, sic haerere in invisibilibus et ea tanti facere, ut in iis leter et consoler me, quae neque video neque 25
audio, imo quae ratione dictante plane nihil sunt, et ut sinam me occidi et omnia deseram, tantum ut Christum habeam. Qui autem non expertus est haec, putat facilem rem esse credere, sed ego saepe contra hanc iusticiam murmuro et diligo impietatem, hoc est, non credo, quod gratis sim Deo acceptus, sine ullo meo opere, et horreo a iudicio divino, murmuro ac sum 30
impatiens in flagello Dei, sic amo contraria Deo. Hoc autem non facit Christus, sed purissimo amore iusticiam dilexit et pro nobis ista omnia fecit et nunc sedens in regno, cogitat nobis idem odium impietatis inserere, ut ipsius exemplo simus iusti. Interim illa iusticia per verbum quotidie inseritur et tolerat nos Deus ac propter Christum nos pro diligentibus 35
iusticiam habet.

Est igitur haec quoque nova differentia, qua regnum Christi differt a regnis mundi, ubi est odisse iusticiam etiam tum, cum omnia optime succedunt. In regno autem Christi est vera dilectio iusticiae, quia verbum est

Hs] quod patitur nullum iocum. Docet puris[sime] fugienda vitia, non patimur pulvisculum, quem non damnemus. Daß thun Civiles leges nicht, quae patiuntur magnas trabes, quae non possunt videre, multominus damnare. [Bl. 84^b] Etiam si nos toleremus repraehensa, tamen dicimus: Du thußt nicht
 5 so recht, quod turbaris et oblivisceris Christi et quod non semper frolich bißt; oportet me patientem esse. Ibi tolero quidem vitia, sed non iustifico. Ubi verbum purum vadit, ibi Christus vere odit impietatem, Ut in tempore vitae suae. Si iustitiam odisset et impietatem dilexisset, Caiphās non Pila to vber antwort nec Christus. Jhe reiniger¹ die Juden ghen, ie schend-
 10 licher er maculat. 'Ieiuno bis in sab[bato].' Sie tunen nichts auffbringen², quia ipse dilig[it] iustitiam. So ghet ers da hin.³ Ideo dicunt: 'habet daem-
 15 onium, Samaritanus', non est homo a deo. In lege hebt⁴ hube et hur hoher quam die hochsten heiligen. Si Papam pateremur, etc. Sed quia omnia damnamus, meremur acerbis[sima] odia, carcerem et vincula.
 15 'Propterea unxit': Ideo sequitur: Si volumus diligere iustitiam, tum diabolus salbet vns mit ein eichen butterweck⁵ et nimpt gladium, aquam,

2 über thun steht (leges) über leges steht iura nicht fehlt zu 15 'Unxit te deus' r

¹) = reinlicher, s. D Wtb.; die Form bei L. nicht belegt. ²) = gegen ihn beweisen.

³) Hier wohl = geht er leer (also zunächst frei) aus; vgl. Unsre Ausg. Bd. 49, 586, 8; 634, 34 (wo zu korrigieren S. 840: 'oben S.' statt Bd. 3). ⁴) = 'gilt. ⁵) = schlägt mit einem Stock; vgl. Unsre Ausg. Bd. 37, 491, 3.

Dr] purum, quod nullius iocum patitur, sed docet purissimam fidem et monet vicia fugienda esse. In doctrina igitur non relinquitur pulvisculus, quem non redarguamus et damnemus. Hoc autem leges et civilia iudicia non
 20 faciunt, quae ingentes trabes viciorum tolerant. Sed in nostra doctrina nihil manet irreprehensum, et etiam si ea, quae reprehendimus, toleramus, tamen admonemus: Tu male agis, quod turbaris et oblivisceris interim Christi, Sed tamen tolerabo tuam infirmitatem. Sic quanquam tolero peccata, non tamen iustifico, sed emendo, atque hoc est regno Christi proprium.
 25 Ubicunque igitur verbum est, ibi res sic geritur a Christo, quod odit impietatem, sicut eam tum odit, cum inter Iudaeos viveret; videmus enim, quam ubique insectetur Phariseos amore iusticiae et odio impietatis, alioqui enim non tradidissent Cayphae. Quo enim volunt sanctiores et puriores
 30 esse, eo magis eos contaminat et defoedat arguendis peccatis, quae ipsi non videbant, quia diligit iusticiam nec potest ferre impietatem, quam ipsi admiscuerunt omnibus operibus suis. Facit autem hoc tamdiu, donec dicant: 'Samaritanus es, habes Demonium', et cruci eum affigi curent. Sic nos, si
 35 pateremur abominationes Papae et rusticorum furta et libidinem nobilitatis, diligerent nos, sed quia libere omnia reprehendimus, ideo et acerbissime nos oderunt et vitae nostrae insidiantur.

^{Hs]} mortem *zu Hilff*, potat 'aceto et felle', mundus extreme odit et persequitur,
^{Matt. 27, 34} quod reprehendimus eum. Si e contra, etc. 'Sed quia elegi vos' etc., 'mundus
^{Job. 15, 19} vos odit'; quia constanter et fideliter perseveratis in reprehendendis vitiis,
 tum habebitis hoc mercedis, quod persequitur odio acerbissimo, potabunt
^{Ps. 8, 6} felle. Sed quid deus? 'Ille unget te' etc. 'Gott hat dich widder mit freuden
^{Ps. 16, 11} getronet.' 'Adimplebis coram vultu' etc., ubi significat retributam Christo
 aeternam gloriam et glorificatum pro odio iniquitatis. Versus pulcher et
^{1. Petri 1, 11} nobis consolatorius. Petri 1.: 'passiones', i. e. oportet pati, deinde glorificari,
 Ut Petrus: 'glorificata'. In hoc tempore instillat in cor nostrum gaudium
 coram vultu suo, postea perfundemur.

'Oleum letitiae': Eb[raismus. Ipsi 'vestem letitiae' vocant. Iudei,
 quando habebant die[s] festes letitiae, vestiebantur coronis et vestibus leti-

3 odit] diligit 12 vestiebantur] vestiebatur

Dr] Propterea unxit te Deus, Deus tuus, oleo laeticiae prae
 consortibus tuis.

Necessario hoc additum est, quia, quando incipimus et volumus iusti-
 ciam diligere, tunc adest Satan et varie nos persequitur gladio, igni, aqua
^{Matt. 27, 34} et omnibus generibus cruciatuum ac vere potat 'aceto et felle', sicut Chri-
 stum in cruce. Praeterea mundus etiam extreme odit et persequitur nos,
 quia arguimus eum de peccato. Quod si conniveremus ad peccata eius,
^{Job. 15, 19} amaret nos, sicut Christus dicit: 'Si de mundo fuissetis, mundus, quod
 suum erat, diligeret; Quia autem de mundo non estis et ego elegi vos, ideo
 mundus vos odio habet', et quia constanter perseveratis in repraesendendis
 viciis hominum, hoc mercedis inde habeatis, quod mundus vos persequitur,
 potat felle et aceto, donec tandem crucifigat. Sed quid Deus contra facit?
 ille unget te oleo letitiae, id est, consolabitur hinc et eriget te contra
^{Ps. 16, 11} mundum et omnia pericula. Tales multi alii loci sunt, ut Psal. 15.: 'Adim-
^{Ps. 8, 6} plebis me laetitia cum vultu tuo', et. Psal. 8.: 'Gloria et honore coronasti
 eum', ubi significat retributam Christo aeternam gloriam pro cruce, quam
 propter dilectionem iusticiae et odium iniquitatis sustinuit. Est igitur versus
 valde consolatorius quod certi esse debemus de gloria secutura passionem
^{1. Petri 1, 11} nostram. Sic enim Petrus quoque haec duo coniungit 1. Petri 1.: 'Spiritus
 Christi praenuncians eas, quae in Christo sunt, passiones et posteriores
 glorias'. Quanquam autem etiam in hoc tempore instillat gaudium in cor
 nostrum, tamen cum revelabitur, ibi toti perfundemur gaudio.

Hebraismus est, quod appellat 'oleum iusticiae'. Is enim erat mos
 gentis, quod festis diebus vestiebantur splendidius et ungebantur etiam,

13 prae fehlt im Urdruck 17 cruciatuum im Urdruck

Hs]tiae, ungebantur etiam, Ut Math.: 'Cum ieiunas, lava, unge caput'. Ista Matth. 6, 17
unctio nunquam fuit in Germania, quod letantes solebant [Bl. 85^a] balsamo
ungere. Nos habemus oleum non balsami, sed 'spiritum sanctum diffudit Rom. 5, 5
in hac vita per cor nostrum', hic letificat, dum in hac¹, Ut de Christo:
5 'In hac hora', Luc. X., sepe letatus, sepe contristatus, cum oleo unctus; Luc. 10, 21
post resurrectionem sic unctus, ut nunquam sit contristandus, ut Pet. 1. 1. Petri 1, 8
'Prae consortibus', i. e. exellenter. Etiam 'propter alios' fundā wol
fthen.² Hec consolatio nostra, utranque lectionem legis. Sic audis, Christum
glorificatum, quod habeat consortes, ut sceptrum non pertineat ad eum;
10 qui sunt participes istius olei et letitiae. Omnia, quae Christus est et gessit,
sunt communicata suis electis et consortibus, qui credunt in eum. Idem
verbum, omnia, quae habet Christus, tantum ut sit princeps et caput et
quod omnia 'acceperimus ab eo de plenitudine', nihil ei dederimus. Ideo Job. 1, 16
constituit principem ecclesiae, tamen consolatio, quod habere necesse eum
15 membra et participes et multos. hec est nostra consolatio, Ut pingamus

5 unctus mit Strich zu Luc. X. gezogen 6 contristandus c aus contristandum

¹) Erg. vita sumus. ²) D. h. da stehen.

Dr]sicut Christus indicat Matth. 6.: 'Cum ieiunatis, nolite fieri sicut Hypocritae Matth. 6, 16 f.
tristes, Sed unge caput tuum et faciem tuam lava' etc. In nostris moribus
illa hodie non sunt, ipsi autem solebant tempore leticiae ungi et vocabant
Balsamum festivitatis, leticiae, gloriae. Sed nos habemus non oleum Balsami,
20 quo inungatur corpus, Sed oleum Spiritussancti, quem 'diffundit per cor', et Rom. 5, 5
erigit nos etiam in hac vita. Sic in Euangelis legimus, Christum aliquando
'exultasse spiritu' et letatum esse. Ea fuit unctio spiritussancti, de qua Luc. 10, 21
hic dicit. Post hanc vitam autem sic est unctus, ut nunquam in aeternum
sit contristandus.

25 Non improbo, quod verterunt: 'prae consortibus', ut significet excel-
lentiam, quanquam etiam potest verti: 'propter consortes tuos'; utrum autem
legas, magna consolatio est, quod dicit Propheta, Christum sic esse laeti-
ficatum et gloriosum, ut habeat consortes, ut sceptrum illud rectum non
pertineat ad eum solum, sed ut habeat consortes et socios participes istius
30 olei et laetiae. Diligenter igitur est observandum, omnia, quae Christus
habet, esse consociata et communicata cum suis consortibus, qui in ipsum
credunt. Habent eandem dilectionem iusticiae, idem odium iniquitatis, idem
oleum leticiae, Sic tamen, ne nos aliquid in Christum conferamus, sed ut
accipiamus omnia ab eo, sicut dicit textus: 'de plenitudine eius accepimus Job. 1, 16
35 omnes'. Sic igitur constituitur hoc caput, ut necesse sit habere membra et
consortes, propter quos talis est et describitur. Est autem haec nostra con-
solatio, ne fingamus Christum ociosum esse regem, qui propter se tantum
sit resuscitatus et glorificatus, sed discamus eum esse fontem iusticiae et

Hs] Christum non regem, qui propter se resuscitatus et glorificatus, sed fons est iustitiae, caput veritatis, vitae, omnium bonorum, ut influant illa omnia, qui sunt peccatores, mortui; qui sunt sui socii, gehorn in seine[n] bund et ge[se]l[st]aft. Sedet Rex in sede et sanctifi[cat], expurgat magis peccatorem, ut crescat in fide et iustitia operum, minuantur eius vitia, tristitiae, et hec omnia per sceptrum, quod singulariter addendum¹, quia ph[an]atici spiritus rident verbum vocale. Vos non. Ipse glorioso titulo vocat: 'sceptrum' iustitiae. Hoc etiam signum, vexillum, quod levavit in gentes. Hoc memoremus, tum satis habemus, quia nihil vult dare per visibilem pompam regni, speciem, sed offert nobis suum sceptrum. Ideo nemo fit socius Regis huius nisi per verbum vocale et ministerium spiritus. Nu wird er weiter g[eh]en hn seine sch[ö]nen kleidern et hn sein frauen Zimmer.²

v. 9 [21. 85^b] 21. Octob.] 'Myrrha et gutta': Ha[ec]tenus descriptio Regis istius valde politica, quomodo pugnet contra hostes et vincat, deinde iudicet et

2 influant] influat 10 socius] socium 12 hn] hm 13 descriptio] descriptis

¹) Zum Sinn vgl. unten im Druck Z. 23. ²) = Nun wird er schildern — die Frauen des Hofes; vgl. Unsre Ausg. Bd. 38, 34, 29.

Dr] caput veritatis, vitae et omnium bonorum, et sic fontem, ut influere faciat vitam in eos, qui sunt morti destinati, ac iusticiam in eos, qui sunt peccatis oppressi etc. Ideo textus dicit: 'prae consortibus' vel: 'propter consortes', id est, participes, qui pertinent ad eum.

Est igitur haec insignis pictura regis nostri Ihesu Christi, quod sedeat super thronum ad ius dicendum, ad exercendos Christianos et sanctificandos, ut de die in diem magis crescant in fide et iusticia operum, ut magis purgentur a viciis, ut concupiscentia minuatur, minuatur tristitia, desperatio etc., Et haec omnia per sceptrum, sicut diserte addidit, Quia fanatici spiritus rident verbum vocale et ministerium spiritus sancti. Vos ne facite, sed sequimini auctoritatem spiritus sancti, qui verbum glorioso titulo appellat sceptrum rectum. Est enim signum et vexillum, quod levavit in gentibus. Nam Christus non voluit palpari visibiliter a nobis. Ideo sceptrum suum dedit, in quod intendamus, quod audiamus, per quod spiritus sanctus est efficax. Hoc sceptrum quando habemus, satis habemus, quia nihil vult dare per visibilem pompam et speciem regni, sed sceptrum suum offert, per quod nobis omnia sua bona confert. Iam accedet ad alias descriptiones personae.

v. 9 Myrrha et gutta et casia a vestimentis tuis,
a domibus aeburneis, ex quibus delectaverunt te filiae regum
in honore tuo.

Dixi iam saepe, esse descriptionem regis valde politicam, quomodo contra hostes suos pugnet et vincat, deinde quomodo iudicet et administret

Hs] administret ius suum domestice apud suos, mortificans carnem, et iustificationem spiritus, faciens 'crescere cognitionem sui die diem', Ut Pet.; quia ista doctrina non discitur subito, non potest speculative concipi, sed quae quotidiano usu et exercitio vult acquiri in mediis tentationibus mundi, diaboli, carnis, in desperationibus, in malis inferni et mundi. illa exercitia huius doctrinae, ut firmiter retineatur. Non ut Schermeri cogitant, quod uno atque altero sermone perlecto, audito possideatur. Hic maximum, quod usu et exercitio res acquiritur: Ex corde fidere deo et contemnere mundum, mortem, diabolum. sic nec alia res. Das ist der vers de dicendo iure.

Iam sequitur alia particula: de suis vestibus et pompa domestica. 'Myrrha.' Ebraeus aliter: 'Myrrha et aloes et kazies¹ omnia vestimenta tua de templis eburneis, Ex quibus delectaverunt te reges in preciositate tua'. Videtis perseverare in ista Allegoria Regis mundani. deinde in mundo ita est, quod Reges et principes singularibus ceremoniis, vestibus,

3 concipi] concipitur 11 über suis steht huius Regis 12 Myrrha o

¹) = קציות.

Dr] ius suum domi apud suos, mortificans carnem et vivificans spiritum ac faciens 'crescere de die in diem in cognitione sui', sicut Petrus inquit. Neque enim haec doctrina subito discitur, neque etiam speculative potest concipi, Sed vult quotidiano usu et exercitio disci in mediis tentacionibus mundi, diaboli, carnis, in desperatione, in diffidencia ac aliis infinitis monstris, Ac sine his exercitiis non potest teneri. Falluntur igitur stulti homines, qui una et altera pagina sacrarum literarum perlecta, uno aliquo sermone audito putant se statim hanc doctrinam perdidicisse, cum tamen videant hoc non fieri in aliis levioribus artibus, ut statim magistri reddamur, multo minus in hac omnium maxima doctrina fieri potest, ut ex corde fidamus Deo et contemnamus omnia pericula mundi, mortis ac diaboli. Haec uno die disci non possunt, sed requiritur usus et exercitium ingens et singulare Dei donum. Nunc autem Propheta etiam de vestitu et pompa domestica addet.

Hebreus hic paulo aliter legit: 'Myrrha et Aloe et Kezia omnia vestimenta tua, cum procedis de eburneis palatiis'. Videtis autem pergere poetam in ista allegoria regis temporalis vel mundani. In mundo enim ita est, et quidem necessario, ut singularibus ceremoniis, pompis, vestibus reges et principes fulgeant prae vulgo, et iuste quidem, debent enim splendidius vestire ad differentiam reliquorum ordinum. Haec allegoria nobis valde utilis et necessaria est, quia contrarium in speciem videtur; necesse igitur

Hs] pompis fulg[eant prae vulgo. Wenn¹ sol recht zu ghen, sollens höher geschmückt
 sein ad differentiam reliquorum ordinum. Ista commendatio est nobis neces-
 saria et prodest, qui contrarium videmus. Necesse sic describi allegoricis
 pompis, etiam ut talia videamus et credamus, quia, si spectes secundum
 2. Cor. 2, 16⁵ sensus, est contrarium. Ecclesia in mundo non 'odor vitae', sed mortis,
 2. Cor. 7, 5⁵ ignominia; Crux, non lux sed infirmitas. 'Intus pavor, foris gladius', ubi
 facies ecclesiae nihil quam facies mortis, infirmitatis, E contra mundi, quam
 paradisi gloriae, letitiae. Fama Ecclesiae est: perturbatores rerum publicarum
 universarum, omnium honestarum rerum, hereticus, filii diaboli et pro-
 gressi ex medio inferno. Contra ista horrenda scandala et teterrimas
 facies, quae apparent in conspectu hominum et rationis humanae, ut
 dicamus: es löstlich, deine Kleider et noch besser quam aloë, quia nimis
 conspuitur, maledicetur totum, quidquid est Ecclesia. Ergo isti versus
 omnino spirituales: Omnia vestimenta tua sunt Myrrha, aloes, kezies.
 [Bl. 86^a] Ista aromatica non novi, sed certum est, quod talia, quae valeant
 ad odores vestium et conservandas vestes. Myrrham utcunque habemus,
 Myrrham vocant primam, quae sponte fluit. Est arbor aromatica, ubi non
 inciditur, sed per sese stillant guttae. Das ist 1. ad conservandum, contra
 putrefactionem.

1 vulgo c aus populo 6 foris o 8 paradisi padis rerum publicarum] reipi
 12 aloë] apo 18 ad gestrichen, darüber contra, welches auch wieder gestrichen wurde

¹) = Wenn es.

Dr] est sic pingi et ornari a spiritu sancto hoc regnum allegorica pompa, ut
 fides consistere possit, etiamsi diversum appareat, Quia, si consulas tuos
 2. Cor. 2, 16⁵ sensus, plane contrarium iudicabunt. Ecclesia enim in mundo non est 'odor
 vitae', sed odor mortis, in mortem et ignominiam. Ibi non est lux, sed
 1. Cor. 7, 5⁵ crux, infirmitas, desperatio, 'intus pavor, foris gladius'. Hic est ornatus,
 haec est facies Ecclesiae, si speciem videas, nempe facies mortis et inferni,
 E contra mundi facies est paradisi gloriae et letitiae. Deinde fama Ecclesiae
 haec est, quod sint perturbatores et eversores rerum publicarum et omnium
 honestarum rerum, sediciosi, heretici, filii diaboli, ex medio inferno in
 mundum emissi.

Contra istas teterrimas facies et horrenda scandala opus est illa com-
 mendatione spiritus sancti, quod Ecclesia oleat mirram et aloen et kezian,
 quia nimis conspuitur et blasphematur et maledicetur hoc totum, quicquid
 est Ecclesia. Ergo hic versus est mirabiliter spiritualis, quod dicit: 'Omnia
 vestimenta tua mirra' etc. Sunt autem ignota nobis haec aromata, quare
 nescio, an recte a nobis sint versa, certum tamen est eiusmodi esse, quae
 valent ad conservandas vestes et ad odorem vestium. Myrrham tantum
 utcunque habemus, vocant autem primam myrrham, quae sponte fluit, arbore

Hs] 'Gutta': quia per sese fluit; postea inciditur etiam et fluit, sed secunda myrrha. 'Aloes' putant, *da die medici da von sagen*. Nescio; vocabula rerum perierunt in uni[versa] lingua. 'Kezia': Si est Casia phistula¹, quae apud nos cognita, habet effectum pro al[vo] levanda. quomodo *recht*, nescio.

5 Myr[r]ha mag getwiß fein, reliqua duo commendo Eb[raeis]. Maneo in genere generalissimo, quod sint aromata, quae valeant ad unguenta corporum et vestium. Miror, quod Bals[amum] non hic sit, quod praetiosissim[um] unguentum in orb[is] terrarum.

Vult d[ic]ere: Reges, quando sunt in sua pompa, habent etiam illum
 10 luxum et debent habere, ut sint vestib[us] bene odoratis iniuncti. Sic in lege. quamquam apud R[eges] nostros nihil est; *burt habebant kostlicher wasser* et unguentum, non *rosenwasser* ut nos. Et in Mose de conficiendo 2. Mo[se] 30. 31 f. unguento et pulvere, qui valeat in templo domini, et prohibitum, ne homo talem pulverem et unguentum pro suo corpore etc. Cum isto unguento
 15 ungebantur vestes sacerdotales in primis, Ut in ps.: 'Descendit in barbam'. Ps. 133, 2 Non fuit *salb der barbierer*, sed sicut balsamum, aqua Ros[arum], ut Sacerdotes, ubicunque incederent, incederent magnifice odorati. Sic in Euan[gelio], quod mulier mere[trix], 'ut tota domus'. Fuit mos huius populi et o[mn]ium 3o[mo] 12, 3

2 vocabula c aus s[er] 15 ps. *fehlt*

1) Cassia fistula eine indische Pflanze, als Abführmittel gebraucht.

Dr] non incisa, stacten, ea est mirabili virtute contra putrefactionem. Deinde
 20 etiam incidi solet arbor. De Aloe dubitatur, propterea, quod in omnibus linguis vocabula rerum fere perierunt. De kezia autem nihil affirmare possum, dicunt eam casiam esse, sed ea nobis ignota est. Sufficiet igitur manere in genere generalissimo, quod sint aromata, quae valent ad unguenta corporum et vestium, sicut balsamum, quod hic omissum est miror.

25 Summa igitur est: Reges cum incedunt in pompa, habent illum luxum, et merito quidem, quod incedunt vestiti splendidis et bene odoratis vestibus, perfusis praeciosissimo unguento, sicut apud nos quidam utuntur aqua rosacea aut spicae. Sed illae regiones abundant optimis odoribus. Sicut in Mose praecipitur de unguento conficiendo, item de pulvere, quibus utantur 2. Mo[se] 30. 31 f.
 30 in templo, et prohibitum erat in privatos usus id conficere. Ungebant autem isto unguento vestes sacerdotum, sicut in Psalm.: 'Sicut unguentum, quod Ps. 133, 2 descendit in oram vestimenti eius'. Nos, quia non habemus in nostris moribus hanc consuetudinem, cum audimus nomen unguenti, cogitamus de unguentis Chirurgorum, Sed significat nobilissimos liquores, ut est balsamum
 35 et apud nos aqua rosarum, spicae etc., quibus usi sunt in solennitatibus, ut, quacunque ince[ss]u[us] deret sacerdos magnus, suavissimo odore omnia perfunderet. Sicut legimus de Christo, cum effudisset muliercula in caput eius

25 incedunt im Urdruck

28 rosacea im Urdruck

spicae im Urdruck

Ha] orientalium. Est pars max[imae pompae, orientales vestes et utensilia ungere, ut bene odorarent. Nos insp[icimus ein gulden kethe¹, Sammet, seiden gewant an. Viventes mortuos ungebant, aquas, vestes, vasa ung[ebant. In templo omnia odorab[ant, fuit istius pop[uli; iste inspiciendus. [Bl. 86^b] Postea hab[ebant kostliche Thymia, ut nos tura, Ziffh.² In Euangelio lava[bat 5
Matth. 26, 7 caput. Sententia: Rex debet procedere in sua pompa, ut sit bestrichen als mit kostlichem wasser, balsam, ut, incedens, hñn riech über die ganz gas.³ bist ein schöner konig, der reucht über 4 gassen.

‘Cum egredieris de Pallatiis Eburneis’: domestice ghets so zu. Ibi ornatus, corona, vestes, omnia, odor vitae in vestimentis. Et ex eburnea 10 domo accedit. Das kund nicht kostlicher sein: in Regia Pompa, quam hab[et; eburnea i. e. candidis[sima pallatia. Sic etiam est Christus; ad hoc sic pertinet fides, quod Christus sic sit. Mundanae pompae allegoriam applicemus ad Christi. ‘Vestes’ in scriptura ornamenta virtutum spiritus 15
1. Cor. 12, 4 sancti, quod nos simus induti ‘donis variis’, 1. Cor. 12., Ro. 12.: ‘Alii datur 15
Rom. 12, 6 sermo sapientiae, scientiae, virtus curationis, diversis[sima dona, operationes, idem spiritus divinus’. Ista dona procedunt, postquam baptisati, balneati,

8 gassen] gasser 10 vitae] vite

¹) = Kette. ²) Wohl = Ziest, Name einer Pflanze (Stachys, Beschreikraut), die zum Räuchern verwendet wird. ³) = Gasse.

Dr] ‘preciosam nardum, quod tota domus est impleta odore suavissimo’, Iohan. 12. 30
30h. 12, 3 Atque hic fere tocius orientis mos fuit, quod in pompis et solennitatibus unguentis sunt usi, quibus vestes et utensilia perfuderunt. Nos magis 20 amamus in pompis ornatum ex auro et serico, quare ad illorum mores respiciendum est. Summa ergo huius loci est, quod Rex Christus debet procedere in sua pompa domestica, nobilissimis unguentis perfusus, ut, quacunque incedit, suavissimo odore omnia impleat.

Cum procedis de palaciis eburneis in tuo ornatu. 25

Est descriptio regiae pompae, ubi cernitur corona, vestitus splendidus et habitationes amenissimae et pulcherrimae, ex ebore factae. Talis, inquit, est etiam nostri regis Christi pompa. Sed hic requiritur fides, sine qua non potest statui Christi regnum tale esse; ergo applicemus allegoriam mundanae pompae, odorum et palatiorum. 30

Vestes in scriptura dicuntur ornamenta virtutum spiritus sancti, quod 35
1. Cor. 12, 8. 4 sumus induti variis donis, Sicut est 1. Cor. 12., Roma. 12.: ‘Aliis datur Rom. 12, 6 sermo sapientiae’, aliis aliud donum. ‘Dona enim et operationes sunt diversissimae, Spiritus autem idem’, Sicut clare Paulus docet. Procedunt autem haec dona, postquam baptisati sumus et loti a peccatis nostris per 35 fidem iustificantem. Tunc ornat Deus sponsam suam et induit eam hoc vestitu, Hoc est, fidem sequuntur dona ista docendi, orandi, erigendi, regendi,

Hs] loti a peccatis per fidem iustificantem. so ziehet ¹ deus sponsam et sponsum, et post fidem sequuntur dona docendi, consolandi, regendi, gubernandi et quod ad Ecclesias pertinet. Das sind vestes. Spargunt optimum odorem, i. e. fiunt celebres. Vicinae gentes audiunt hanc sapientiam, lucem
 5 Veritatis et admirantur. Ut Paulus: 'aliis odor' etc. Non est credendum, 2. Cor. 2, 16 secundum quod iudicat mundus, sed ut deus. Quid ego curo, quod Rustici, Nobiles stolz et gelt et treffen uns? videbimus nos in loco, ubi ipsi sordebunt. Nostra dona vocant operationes Satanae. Non pendendum e iudicio mundi, carnis nec cordis nostri. Si sum indignus peccator —: quid loqueris,
 10 cor? tu es stultum; res illa non pendet ex tuo arbitrio. Rex est Christus, illius baptismum habes, credo in illum, vivam et moriar. quae, per illum fiunt hoc ex verbo. In conspectu cordis mei exigua et conspectu Mundi sordent et heretica, [Bl. 87^a] sed mihi spectandum, quid Ecclesia, sancti angeli, deus sentiant. Si unus Christianus dat testimonium, quod placet ei doctrina et
 15 vita, plus quam 4 mundi. Virtus est, placuisse bonis. Ergo spectandum, quid

1 sponsum nur durch die Endung sum angedeutet

¹) Erg. an.

Dr] gubernandi et si qua alia ad Ecclesiam pertinent. Haec dona optimum odorem spargunt, id est, Christiani fiunt celebres, sic, quod vicinae gentes audiunt hanc sapientiam et admirantur hanc lucem veritatis ac letantur, Sicut Paulus 'odor vitae' fuit piis, alios enim, quibus 'odor mortis' fuit, eos 2. Cor. 2, 16
 20 non curemus. Est enim docendum et iudicandum, non secundum quod mundus iudicat, sed Deus. Quid igitur ad me, quod rustici ac nobiles me contemnunt et nostra dona vituperant? erit, cum ipsi quoque sordebunt. Non enim est pendendum e iudicio mundi aut carnis, imo ne ex nostri quidem cordis iudicio de nobis pendendum est, Sed sic est dicendum: Si
 25 sum indignus peccator, sicut cor mihi dictat, non volo hac in parte credere cordi meo. Neque enim res illa pendet ex meo arbitrio aut iudicio, sed inde pendet, quod Ihesus Christus est rex, Eius baptismum habeo, in illum credo, in ipso etiam vivam et moriar. Quae autem fiunt, haec omnia fiunt ex verbo eius et non ex corde meo, in quo sunt exigua et sordent et coram
 30 filiis hominum sunt haeretica. Sed ego non curo, quid mundus dicat, sed quid Christiani, quid Ecclesia, quid Angeli, quid ipse Deus de me dicat, ac pluris facio unius Christiani testimonium, quod doctrina mea et vita quoque sit laudata, quam si quatuor mundi in me crimina fingant. Nam ratio quoque sic iudicat, quod sit virtus odio haberi a malis, Econtra, quod laus
 35 est placuisse bonis. Nullum maius convicium est, quam si quis malus homo me laudet. Ergo non est spectandum, quid mundus aut etiam nostra conscientia de nobis iudicet, sed quid Deus, Angeli et Sancti eius de me iudicent; ibi est verus odor et gloria. Iam hoc certum est (furiat mundus,

Hs] Christus, deus, pii. Ibi verus odor, gloria. Iam certum est, velit nolit mundus: sum baptisatus, 2. post baptismum habeo Euangelium et auditur vox Ecclesiae. Video vitia utcunque, tamen imitatus hoc verbum. Et audio fratres consolari posse et iudicare de omni vita, moribus et quicquid in mundo. Hoc nec Medicus, sapiens, Artista, quantum ad deum pertinet. 5 Sed Christianus statuit certo: ista vita placet deo, ista non. Ista talis sapientia, quam nemo tan bezalet. Si tantum, rependere magnum debemus, quod definimus, Magistratum et Iuristas esse in bono statu. In toto mundo non possunt statuere, quid sit politia, nec ullum genus vitae est cognitum. Ergo sapientia mundi nescit, quid ipsa sit. Minima virtus 10 verbi, posse discere: hoc genus vitae est divinitus ordinatum, — et tamen infiniti precii et odoris. Reges et principes mirum accipiunt in suum odorem et convertunt in suum commodum et banden hinder sich¹ da fur. Sed etc. Sed maius: 1 conscientiam consolari, hominem erigere perterrefactum, — melius quam 10 regna, quae non possunt uno momento redimere 15 ex periculo unius peccati venialis. Sic de remissione peccatorum, vita aeterna promittenda, de claudendo inferno et aperiendo celo, omnia veniunt

zu 5 hinter Artista ist ut de vita mortalium iudicet vom Bande eingewiesen² 11 vitae] vita

¹) D. i. verkehrt = lohnen mit Undank; vgl. etwa Unsre Ausg. Bd. 31¹, 107, 25.
²) Von Dietrichs Hand.

Dr] quantum velit), Primum quod sum Baptisatus, Deinde quod habeo etiam Euangelion, hic auditur vox Ecclesiae. Video vitam quoque utcunque imitantem hoc verbum, quanquam non perfecte imitetur. Audio quoque fratres 20 posse consolari, iudicare de omni doctrina, vita, moribus et quicquid in mundo est. Hoc nec Iurista nec medicus nec Artista nec ullus homo sapiens facit, ut possit de suo vitae genere iudicare, quale sit coram Deo, Solus autem Christianus certo statuit: ista vita placet Deo, ista non. Haec sapientia tantus thesaurus est, qui nullo precio potest estimari. Ac si nihil 25 aliud boni haberet haec doctrina, quam quod conscientias certas facit, Magistratum et Iuristas et alias professiones esse in bono statu, tamen mundi opes hoc unum beneficium non possent pensare. Nullus enim fuit ante hanc doctrinam, qui potuisset affirmare certo de suo vitae genere et Politia, quod Deo placeret. Quid igitur est sapientia mundi, cum ipsa 30 nesciat de se iudicare, quid sit? Haec autem minima virtus verbi est, scire: hoc genus vitae placet Deo, illud non, et tamen est infiniti odoris. Fruuntur autem eo reges et principes pro suo commodo et vertunt contra Euangelion, sicut Iuristae etiam faciunt; fiet autem, ut, sicut ipsi pro hoc beneficio Dei gratias agunt, ita quoque ferant dignum premium huius in- 35 gratitudinis.

H₆] ex verbo. Ista viluerunt assiduitate et copia, hoc omnium est pessimum. Ibi perit pretium istius doctrinae et obscuratur Christi cognitio et vilescit in cordibus nostris Christi beneficentia et Christus. Sic Iudeis commisit, nunquam oblivisci diei, qua ex Aegypto. Si obliviscimur malorum, tum 5. *Mose 11, 4*
 5 non estimamus beneficentiam, in qua sumus. Nostri Timones¹ obliti, in quantis infernis fuerimus in Papatu. Ideo obscuratur in oculis nostris. Non videtur, quanta res, solide doceri, commutare mortem in vitam, peccatum in iustitiam, diabolum in deum. Das mach̃t nimia copia, quod ingratitudo draus̃ wird. [Bl. 87^b] Propheta wolts̃ gern glut mach̃en. 'Ex
 10 vestimentis max[imus odor.] qui audiunt, non possunt satiari eo, quia est odor vitae, quia perter[ritus] homo cum peccato, morte nihil potest dulcius audire et odorari quam praedicatorem, qui expedite et solide consoletur. Cetera turba secunda non curat. 'Nos sumus odor vitae ad', quod Paulus 2. Cor. 2, 16

5 beneficentiam] b—^a [eigentlich = beneficia] 8/9 ingratitudo] ingr^a

¹) Plutarch, Antonius LXX; ed. Teub. p. 410.

Dr] Sed maiora sunt illa beneficia, Posse erigere hac doctrina conscientias
 15 et hominem perterrefactum consolari. Hoc beneficium maius est quam decem regna possidere, neque enim possunt illa uno momento redimere conscientiam ex periculo unius venialis peccati, taceo de mortali peccato. Christianus autem potest, qui certo potest affirmare, hoc placere Deo, si credamus eum nobis gratis per Christum ignoscere. Sic de remissione peccatorum, de vita
 20 aeterna promittenda, de claudendo inferno et aperiendo coelo, de commutanda morte cum vita solus Christianus potest docere, quia habet verbum Dei, ex quo ista omnia veniunt, Quamquam viluerunt ista assiduitate et copia, quod verba facile imitari omnes possunt, quod omnium est pessimum. Hinc enim fit, quod cognitio Christi obscuratur ac perit estimatio atque precium huius
 25 doctrinae et vilescit in cordibus nostris misericordia et beneficentia Christi, quod obliviscimur et beneficiorum, quae per Christum habemus, et malorum, ex quibus sumus erepti. Deus autem precipit Iudaeis, ne obliviscantur bonorum ac malorum. Oblivio enim malorum facit, ut beneficia quoque excidant. Sic nunc, quia obliti sumus, in quantis infernis (ut sic dicam)
 30 sub papatu vixerimus, ideo obscuratur in oculis nostris beneficium Euangelii, nec cernitur, quanta res sit, unam conscientiam laborantem solide confirmare, consolari, docere, mortem commutare in vitam, peccatum in iusticiam, Satanam in Deum. Haec bona nos negligimus, at spiritus sanctus libenter vellet ea amplificari. Ideo predicat odorem vestium Christi, quod spirent eius vestes
 35 odorem vitae, ut omnis, qui audit Euangelion, veram consolationem animo concipiat. Ac quando adest afflicta conscientia, quae cum peccato et morte luctatur, quid iucundius audire potest illo odore vestium, ut audias fratrem, qui expedite et solide erigat ac consoletur? Qui autem securi sunt, illi non curant, his est odor in mortem, quod aliis est odor in vitam.

Hs] etiam pars istius vestis et vestitus istis vestib[us] Christi et spargit in orbem terrarum suum odorem; alii dicunt stercus diaboli¹. Ut *Herzog Georg* et *Papla*: quid boni auditur de hac doctrina? turbatur pax, politia, quid boni inde? Iudei *Paulo*: Quid *Paulus* praedicat? quod lex non servanda! Qui perturbant, hinc venerunt. Perturbatores dicimur totius orbis terrarum, eversores regnorum, reipublicae et qui concedunt licentiam omnibus malis hominibus. Sed perdurate. Ipsi erunt ipsis sibi prophetae. Nos erimus vere perturbaturi ipsos et ever[suri] Regna, *Luc. 23, 2* quoniam non volentes, sed per Antiparistasin. Sic Christo: 'Seduxit prohibens'. *geſchahen ihm*² eben so. Sic prophetant sibi, ut *Caiphas*: *306. 11, 48* 'Venient' etc. Ubi occiderunt Christum, non venerunt amoenitates, nunc dese[re]bantur *exer*. Sic ablatis nobis stabit regnum, ut cogitant, ut rustici cuspides.³ Nos conservatores regnorum, reipublicae et omnium bonorum, per verbum conservamus. Nemo sic commendavit matrimonium, magistratum. Et hoc vident, et tamen dicunt: perturbatores. Sic Christo Iudei et *Paulo*

1 istis c aus istius 4 Iudei o 10 so(l)

¹) = *Teufelsdrück*; vgl. *Unsre Ausg. Bd. 38, 230, 13.* ²) Für *geſchah ihm* oder *ihnen*. ³) *Sprichw. = (aber) verkehrt?* vgl. *Unsre Ausg. Bd. 45, 120, 30.*

Dr] Sic Sanctus Paulus et reliqui Apostoli sunt etiam pars huius vestis et spargunt odorem in totum orbem terrarum, quo reficiuntur pia corda. Alii offenduntur eo et dicunt esse stercus diaboli, sicut adversarii nostri accusant doctrinam nostram, quod nihil boni pariat, sed sit inventum diaboli. Sic Iudaei de Paulo dicebant: quid predicat boni? nempe hoc, quod *Act. 24, 5* lex non sit servanda, et: 'invenimus hunc hominem pestiferum et concitantem sediciones omnibus Iudaeis in universo orbe', *Act. 24*. Sic Apostolos quoque sediciosos mentiti sunt, sicut nos hodie, et vocarunt eversores rerum-publicarum ac regnorum et qui concedant licentiam omnibus malis. Quid faciemus? Perdurandum est, et erunt sibi ipsis Prophetae, ut vere simus ipsis perturbatores et eversores regnorum, non effective, sed per *ἀντιπαροισαίν*; quoniam enim ipsi verbum, quod nos docemus, persequuntur, fiet, ut impingant, et sibi ipsis accersent iudicium, ut pereant, sicut Iudeis quoque accidit cum Christo. Nam illi quoque idem prophetabant, quod nostri adversarii hodie: 'si paciemur eum diucius, venient (inquit *Caiphas*) Romani et tollent nostrum regnum et gentem', *Iohan. 11.*; volunt igitur id cavere, crucifigunt Christum, crucifixo autem Christo, cum putarent se probe constabilivisse regnum, veniebant Romani et tollebant locum et gentem. Sic nunc de nobis cogitant, nobis sublati Germaniam pacatam fore, et eo ipso, quo praecavere suum exitium volent, diversum accidet, ut ipsi pereant. Nos enim hodie sumus conservatores regnorum, rerumpublicarum, legum et quicquid est boni creatum a Deo, hoc totum retinemus et sustinemus nos, qui

23 enersores im *Urdruck* 28 indicium im *Urdruck*

Hs]g]entes. Sic nos Papam et germaniam hnn ein¹ werffen; quia vocant verbum dei perturbatorem reipublicae, ideo erit sic, non culpa dei vel verbi, sed tua pertinacia, furore. Ideo nihil nos moveat, quod conspurcat² nostra opera, dona et divinam sapientiam, ex qua habent salutem et pacem; apud mundum male odorantur³, apud nos dulcis odor, est balsamum, aloes etc. Non frolicher⁴ odor, doctrina quam ista. Etiam impii sentiunt et fruuntur, et tamen damnant. Herzog Georg non, sicut⁵, uteretur dominio, nisi magistratum decorassemus. Munzerus, Turca⁶ et Anabaptistae, tota defensio eorum est ex verbo dei. [Bl. 88^a] Quando zu lang wollen machen et conservatorem mit füssen treten: — Si verbum vntertreden, so sollen⁷ hie nicht lang sitzen. Sic Iudaei, quando Christus ablati et Paulus perversor Iudaismi. Donec Paulus vivebat, bene habebant; — Veniebant Romani salvatores et conservatores Iudaismi! tales volunt nostri. Christus habet

9 eorum o 12 bene habebant o

¹) Erg. hauffen = über den H. = vernichten; vgl. Unsre Ausg. Bd. 46, 559, 12.

²) Erg. mundus. ³) = sind verachtet; vgl. Unsre Ausg. Bd. 50, 608, 14. ⁴) Komparativ.

⁵) Erg. utitur. ⁶) Luther nennt den Türken gewohnheitsmäßig als Gegner mit. ⁷) Erg. fie.

Dr]docemus verbum Dei. Nemo est, qui sic ornavit coniugium et magistratum, sicut nos; hoc vident et inviti coguntur fateri, et tamen vocant perturbatores. Fiet igitur, ut vere simus eis perturbatores et eversores omnium rerum, et, sicut Christus Iudeorum regnum, Paulus Romanorum regnum evertit, ita nos Germaniam et Papam evertemus. Quia enim vocant verbum, quod ista omnia conservat, verbum perturbationis, Ideo dicit Christus: 'fiat tibi, sicut Matth. 15, 28 dicis'; Quia me talem esse putas, ero talis, non mea aut verbi culpa, sed tuo furore et pertinacia, ea te evertet.

Nihil igitur moveat nos, quod conspurcant blasphemiis et falsis criminibus nostra optima dona et divinam sapienciam, ex qua habent salutem et pacem. Non enim potest aliter fieri, quin coram mundo male oleat, Sed coram nobis, qui credimus, est tanquam vestis perfusa myrrha et balsamo, est suavissimus odor, quo nihil in mundo est iucundius, et mundus quoque sentit et fruitur eo, quanquam damnet. Principes, qui nobis adversantur, non auderent ea, quae hodie audent, nisi ex nobis didicissent nosque magistratum tam magnifice decorassemus. Ac sane Muncerus, Anabaptistae, Sacramentarii iam dudum maiores dedissent turbas neque resisti eis potuisset, nisi verbum obstitisset. Tota igitur defensio et religionis contra haereticos et Politiae contra sediciosos ex verbo est, quod illa omnia servat. Quod si nullum finem iniuriarum et blasphemiarum facient et conservatorem suum pedibus conculcare pergent, cum verbum sublatum fuerit, non diu durabit eorum dominium, Sicut Iudeis accedit, qui, cum Christus et Paulus, quos eversores Iudaismi vocabant, viverent, bene habebant, sublati autem iis veniebant salvatores et conservatores Iudaismi Vespasianus et Romani, ii

Hs]optimum odorem apud pios de suis donis, quae diffundit per totam
 1. Cor. 12, 4 Ec]clesiam per s]piritum s]anctum. 'Divisiones donorum, Idem spiritus'.

'Templa eburnea': allegoria etiam pulchra. 'de templis eburneis': ex
 letitia tua. Pallatia regis facile est intelligere: ecclesia pomposa. al]legoria
 vult oculos nostros spi]rituales aperire, ut ecclesiam Christi inspiciamus 5
 ut eius vestes, quia in speciem nihil vilius. Glender¹ tropff in terris non
 quam arm pfarrer. Nullus rusticus tam spurcus, qui non putet, suum
 pa]storem esse stercus. Sic Schar]hanfen. Sed si habet verbum dei et
 docet Christum, est edelstein, qui dicitur Rubin², quia verbum dei est inest]i-
 mabile; sic ponderat verbum, ut c]oelum et ter]ra pro nihil]o hab]eat, solem, 10
 lunam, stel]las etc., et bene, quia per verbum omnia creat. Si ergo pastor
 Dan. 12, 3 habet, est ornatior quam omnes stellae. 'Qui erudiunt, fulgebunt al]s fein.'
 verum in oculis dei, S]anctorum angelorum, S]anctorum hominum. Sanctus
 Ioh]annes b]aptista, P]etrus, Pau]lus dicunt, quod simus tam pulchri. Was
 ist der Pap]st, quid praedicat? Ibi aperiendus oculus spi]ritualis. Jar 15

2 (in) per 8 esse] est 9 Christum] Christus 13 S]anctorum (2.) o
 14 pulchri] pulcher

¹) Komparativ. ²) = der mit besonderen Kräften ausgestattet ist; vgl. Unsrer
 Ausg. Bd. 31¹, 455, 33.

Dr]salvabant eos, sicut adhuc hodie videmus. Tales salvatores nostri adversarii
 quoque habere volunt, et contingent eis. Hoc est, quod hoc loco propheta
 dicit, Christum habere optimum odorem, sed solum apud pios. Loquitur enim
 de donis Christi, quae per spiritum sanctum per totam Ecclesiam diffundit.
 Divisio enim donorum est per spiritum sanctum, Unus autem est spiritus. 20

Cum procedis de palaciis eburneis.

Est haec quoque pulchra allegoria et facilis intellectu, nisi quod oculos
 nostros spirituales vult aperire, ut Ecclesiam sic intueamur sicut vestes, Quia
 in speciem nihil vilius, nihil contempcius est. Pauper aliquis pastor ani-
 marum contemptissimus homo est, adeo ut nullus rusticus sit, qui eum non 25
 putet quasi lutum esse, quod pedibus proculcandum sit, sicut faciunt quoque.
 Contra hanc speciem munit nos Spiritus sanctus et docet, ut aliter, quam
 mundus solet, de eis iudicemus et dicamus: Si iste habet verbum Dei, si
 docet Christum, tunc est nobilis et preciosa gemma, est Adamas aut
 Smaragdus quidam in oculis Dei, Quia verbum Dei est inestimabile donum, 30
 quod Deus sic aestimat et ponderat, ut coelum et terram, Solem, Lunam ac
 stellas prae verbo pro nihilo habeat. Nam per verbum illa omnia creata
 sunt et creantur. Pastor igitur, qui habet verbum, est ornatior quam sol
 Dan. 12, 3 et stellae, Sicut Daniel etiam vocat Dani. 12.: 'Qui erudiunt ad iusticiam,
 fulgebunt sicut stellae'. Hoc verum est in oculis Dei et sanctorum Ange- 35
 lorum et sanctorum hominum. Et S. Iohannes Baptista, Petrus, Paulus

Hs] hin, du saw, schlang; frist du mich, so hab ich; Ego credo in Iesum Christum, mea gloria est in domino, qui vocatur Christus. Si tu me non aspicias, nihil curo. libentius habeo, quod unus Angelus Gabriel, quam omnes Reges. Illi inspicunt me ut gemmam. Sic Ecclesiae Christi sunt
 5 'vestes'. 'Pallatia' eius sunt apud deum 'Eburnea'. Et Iudei edificabant domos eburneas. num ex marmelstein. hoc wer zu hilff. Spiritus sanctus nimpt sumptuosisimam materiam, quae potest parari ad edificium. Ebur candidum, perpetuum. [Bl. 88^b] In Regibus Achab edificabat domum Eburneam; si tantum habebant Elephantem, fuerunt divites. signum est, quod
 10 sepe Reges Israel et Iudaeorum pallatia ex Ebore vel aliquo pretioso; per metaphoram dicuntur 'Eburnea'. Sic Ecclesia habet palatia Eburnea. quis credit, quod Ecclesia Wittebergensis, ubi praedicatur Euangelium, ubi baptisati pueri? baptismus, Eucharistia, verbum non inane, gubernatio ecclesiae non inanis, consolatio. Quid hic pretiosi videtur? Si intelligas oculis, est
 15 ein tref fad.¹ de Ecclesia nihil vides, tamen Ecclesia nostra est 'palatium

1 frist] frist 6 hoc mit Strich zu Iudei Z. 5 gezogen 13 pueri] puelli

¹) Lies trefstadt (vgl. Z. 39); s. Unsre Ausg. Bd. 41, 483, 23; trefad braucht L. = Madensack, sterblicher Leib.

Dr] dicunt eum pulchriorem esse omnibus stellis, Sed mundus contemnit tanquam hominem nihili. Hic igitur aperiendus est oculus spiritualis et dicendum ad tales contemptores: Tu es unus porcus, quodsi me devoras, sum devoratus, Sed tamen, quia credo in Ihesum Christum, habeo, qui me vindicabit in gloriam. Mea enim gloria et vestes sunt in domino, qui vocatur
 20 Christus. Si igitur me contemnis nec dignaris aspicere, sit sane, non curo, graciosius mihi est, si me uno momento Gabriel angelus laeto vultu inspiciat, quam si me decem reges ferant in oculis et exosculentur. Iam vero non solum inspicit me Gabriel et Angeli reliqui ut gemmam preciosam, propterea
 25 quod verbum Dei doceo, sed laudant etiam et mirantur. Hoc mihi satis est.

Hoc vocat 'palacia eburnea', nominat enim spiritus sanctus nobilissimam materiam. Ebur enim notum est, quod sit solidum, candidum et perpetuum; quare aedificia ex ebore sine dubio sunt pulcherrima et prestantissima, saepe autem alibi fit mentio aedificiorum ex ebore. Quod si
 30 non fuit solidum ebur, fuit tamen alia materia preciosa, ut per metaphoram dicatur eburnea domus. Dicit igitur: noster rex Christus habet palacia facta non ex 'luto, ligno, stipula', sicut apud nos aedificatur, sed ex ebore. Quis
 1. Rot. 3, 12
 autem est, qui credat, quod Ecclesia Wittebergensis, Kembergensis et aliae, ubi est baptismus et verbum, sit in oculis Dei palacium eburneum? Et tamen
 35 vere sic est. Quia baptismus non est inanis, sic nec verbum, nec gubernatio Ecclesiae, nec consolatio afflictorum est inanis. Quodsi speciem consideres, quid hic Wittenbergae preciosi vides? nihil vides de Ecclesia speciosum, est vere lutea civitas, et tamen est palacium eburneum Christi. Si vilis-

Hs] Eburneum Christi; sic in pago. tamen istud precium non ex specie ecclesiae, visu 5 sensuum, existimatione rationis humanae, non ex legibus, artibus, Philosophia; sed quia verbum, baptisma, Eucharistia dei, gubernatio divina est ibi, consolatio conscientiarum, timor, fiducia, patientia dei. Imitatio Christi est ibi. Ista inspicienda. Sed hic habitat Christus, et hoc regnum, quod in speciem turpissimum, est in oculis eius pretiosissimum. quae hic scribuntur, Allegorice eo pertinent, ut aperiat¹ nobis
 1. Cor. 2, 12 oculos spirituales, ut discamus inspicere nostra dona. 'Datus spiritus
 sanctus nobis, ut cognoscamus', 1. Cor. 2. Dona sunt haec, Sed donum
 datur, scire et cognoscere haec dona. Dicitur de quodam, quod admiratus
 sit baptismi verba et formam et dixit, quod nunquam vellet timere a dia-
 bolo, Si esset baptisatus sic. Et est verum, dona adsunt, audimus verbum
 et discretionem Ecclesiae et quomodo defendatur contra hostes, quomodo
 vincat diabolum et maneat invicta contra diabolum. Sed beatus, qui intel-
 ligit. Si so fund achten, si possem estimare meum baptismum, Euan-

¹) Ergo spiritus sanctus; vgl. unten im Druck Z. 28.

Dr]simus pagus etiam est palacium eburneum, in quo est pastor et credentes aliqui. Sed ut hoc videas, aliis oculis quam oculis carnis opus est. Nam precium hoc non estimatur ex specie aut iudicio quinque sensuum et rationis, non ex legibus, non ex artibus aut Philosophia, sed ex verbo Dei, quod ibi est Verbum, Baptismus, Eucharistia, gubernatio divina, consolatio conscientiarum, timor Dei, fiducia in Deum, patientia Dei, imitatio Christi etc. Haec sunt inspicienda, quae cum vides alicubi, nihil te nec species nec aliae res moveant, sed simpliciter conclude: hic est Christus in palaciis eburneis, hic habitat Christus. Hoc regnum, quanquam in speciem nihil sit, tamen in oculis Dei est iucundissimum.

Ergo haec allegorica omnia eo scribuntur a spiritu sancto, ut aperiat nobis oculos spirituales contra illa scandala Ecclesiae, ut discamus nostra dona inspicere et magnificare. In hoc enim datur spiritus sanctus, 'ut
 1. Cor. 2, 12 sciamus, quae a Deo donata sunt nobis', 1. Cor. 2. Dona enim Dei adsunt, sed maius donum est, ea scire et agnoscere. Sicut de quodam scribitur, qui, cum forte incidisset in baptismum pueri et audisset grandia illa verba, quae in baptismo recitantur, admiratus eorum vim: Si scirem, me quoque talibus verbis baptisatum esse, nunquam vellem mihi metuere a Diabolo. Et est verum: Dona adsunt, Audimus verbum, videmus baptismum, item gubernationem Ecclesiae et discrimen Ecclesiae, quomodo defendatur contra
 35 hostes, quomodo vincat diabolum et maneat contra eum invicta. Haec dona adsunt, sed beatus, qui intelligit. Nam si ego possem estimare pro dignitate baptismum meum, ministerium et vocationem meam in verbo, Item opera mea, quae sunt in Christo, tunc nulla tanta res, periculum nullum

Hs]gelium, vocationem, ministerium, mea opera, quae sunt in Christo, *wolt ich in sprungen ghen*¹, ut In bobus cernimus.² Ideo max^limum donum, cognoscere hoc; Homo iam unus resurrexisset, esset in paradiso et meliore, quam Adam fuit. Sed diabolus non permittit ista videre nos, et quando Rustici,
 5 *murren wir* et estimamus tanta mala, ut non vid^leamus. [Bl. 89^a] Sed d^licere debemus: *was istz mir vmb den Teuffel, teiser, sach vol konig³, fursten, teuffel*, quid ipsorum furor, persecutio? Si spectes I^lesum Ch^lristum: filius dei tuus sanguineus, habes eius bap^ltismum, habes effectus verbi, claves Christi, quibus coelum aperire et claudere; *da gehort spiritus*
 10 *sanctus dazu*, posse hoc intel^lligere. Et hic psalmus lib^lenter vellet pin^lgere ob oculos magnitudinem et inest^limabilia pretia, dona etc. Ideo Wit^ltebergensis et quaelibet Christiana ec^lclesia est *kost^lliches schloß*, eburnea.
 'Letificant te': i. e. *thut den leuten sanfft*, sicut odor tuus letificat et pallatia, quod *so schon Kleidung hast et so riechen*. Si secundum mundum
 15 *spec^ltas*, dices: Ecclesia est 1 miserum stabulum, ubi mendicus non infeli-

5 89 c aus 91 8 verbi] verbis 12 est *doppelt*

¹) = *mich höchlich freuen*. ²) *Der Vergleich ist unklar; sind übermütige Rinder gemeint?* ³) = *einen ganzen Haufen Könige*.

Dr]incidere posset, quod non contemnerem forti et leto animo. Est igitur donum super donum, habere verbum et Christum, sed cognoscere etiam et quasi in speculo illa dona intueri perinde esset, ac si homo resurrexisset ac esset in paradiso et meliore vita, quam Adam fuit in paradiso. Sed diabolus
 20 non permittit, ut ea perfecte videamus. Cum igitur rustici aut nobiles tam ingrati sunt in verbum et ministros, commovemur et indignamur et tam afficimur, ut prae iis obliviscamur donorum nostrorum, Cum contra sic deberemus dicere: *was istz vmb ein sach voll zorniger Fursten, Konig, Turckisch teiser, ja vmb ein sach voll teuffel?* Quid est, etiamsi male propici
 25 picii nobis sint principes et reges furiant? Quid est persecutio, si huc spectes, quod Christus est tuus? qui est filius Dei, Cuius verbum et baptismum habemus et videmus, item, si spectes fructus et effectus verbi, consolationem conscientiarum, Claves Christi, quibus possis aperire coelum et claudere infernum. Sed opus est spiritu sancto, ut haec dona sic videas.
 30 Et hic Psalmus id facit, ut pingat nobis ob oculos magnitudinem rei et inestimabilia dona ista. Ad hunc igitur modum witteberga et omnes aliae Ecclesiae sunt arces et palatia amenissima, in quibus habitat et regnat Christus.

Ex quibus delectaverunt te.

Hebreus coniungit hoc membrum cum superioribus: 'Cum procedis de
 35 eburneis palaciis, quae letificant te', id est: Odor ille et palacia exhilarant et delectant te et homines, sed in oculis apertis et spiritualibus. Sed secundum iudicium mundi et speciem contrarium est. Verum ibi Ecclesia

Hs] eius, sordidius. Wittebergensis coram Herzog Georg est ecclesia execra-
 bilis, abominabilis, non spital¹ ei conferant. Et lieffen sich bunden, si
 309. 16, 2 possent aufroten, ut da leg 'deo obsequium', Ioh. Ideo beatus, qui intel-
 ligit. Qui ecclesiam, pastorem, fratrem, quod baptisatus, habet dona
 Euangelii, fidei. Ibi fihet yn himel reich, paradis. Et huc figendi oculi 5
 et discamus ista agnoscere et magnificare, alia vilipendere: Rex, cesar,
 aurum, vita sunt sordes et tantum usurpemus ad usum. quae mundus habet
 pro maximis et pretiosissimis, hec nos pro vilissimis et contemptis-
 simis.

22. Octo.] Audivistis istam allegoriam et commendationem istius Regis a
 sapientia, potentia, fortitudine, victoria et omnibus virtutibus regni eterni, 10
 tam tempore pacis quam belli. Sequitur fere ultima particula de illa pompa,
 de Regina, quia rex, qui tantum potentiae, gloriae, opum, palliorum, debet
 etiam, ut Reginam et generet filios et non sit solitarius. hoc aget¹ in fine:
 de fecunditate et multitudine huius Regis. Ideo dat ei sponsam et Regi-
 nam uxorem vel potius 2, unam Iudaeos et Gentiles, et describit istam 15
 fecundam magnificis pompis etc. Er hat wol gebauet et gerecht geforgt

7 quae] quod

¹) = Armenhaus; vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 16, 490, 19. ²) *Erg.* propheta.

Dr] dicitur turba mendicorum, ita ut nullum infoelicus stabulum sit quam
 Ecclesia. Sic in oculis adversariorum nostrorum nulla coluvies latronum
 sic mala est ac nostra Ecclesia wittebergensis, quam si funditus delere pos-
 309. 16, 2 sent, 'putarent se officium Deo presta[re]'. Beatus igitur est, qui intel- 20
 ligit. Nam qui Ecclesiam, pastorem, fratrem sic potest intueri, quod sit
 baptisatus et habeat dona Euangelii et fidei, is coelum et paradysum intuetur.
 Huc igitur fige oculos et disce ista cognoscere et magnificare, alia autem
 omnia prae his contemne, ut dicas: Potencia mundi, Aurum, argentum,
 Pompa, Imo ipsa vita sunt merae sordes prae his donis, ut ista, quae 25
 mundus maxima et preciosissima esse iudicat, tu pro vilissimo et contemp-
 tissimo habeas.

Haec igitur est allegoria ista et commendatio regis nostri a sapientia,
 potencia, foelicitate, fortuna, victoriis et omnibus virtutibus regni, et quidem
 regni aeterni, tam pacis quam belli tempore. Sequitur iam fere ultima parti- 30
 cula huius pompae, de Regina. Decet enim, ut talis rex, qui habet tantam
 potenciam et gloriam, tantum palaciorum et opum, habeat etiam reginam et
 generet filios, ne sit solitarius. Usque ad finem igitur aget de foecunditate
 et multitudine prolis. Ideo addit ei duas reginas uxores, alteram Iudeorum,
 alteram gentium Ecclesiam, et describit sobolem valde magnifice. Et sicut 35
 hactenus regem pulchre instruxit armis, potencia et pompis, ita reginam
 quoque producit, quae habeat filios et filias, quod est maximum donum et
 2. Moje 23, 26 benedictio divina. Nam sterilitas in lege maledicta fuit. Et Deus singulari

Hs] [Bl. 89^b] armis. Iam etiam educenda Regina, quae pariat filios. Benedictio filiorum est Maximum, sterilitas est maledicta, quia deus creavit hominem, ut generet: 'Non est bonum, hominem'. magnum et egregium 1. Roje 2, 18 donum in conspectu dei, multiplicare genus humanum. Ideo creavit
5 hominem adhibito consilio. Sic aliae bestiae. Sic dedit coniugem, ut sit benedictus in generatione. Sic hic:

'Stat a dextris tuis', 'filiae regum'; 'Gitel Har golt et nobilissimum v. 10 aurum ex ophir', non: 'deauratum'. Ipsa sponsa et nuptiae istius regis sunt, quia wird das fröwlen Zimer lomen.¹ Ipse habet Regum filias, quae
10 ad nuptias invitatae et furen des Königs farb², Rex ornavit eas, i. e.: in pretiosis vestibulis et cleinodiis tuis. Hic accipimus 'filias Regum' etiam simpliciter, quia Euangelium non tantum vocat feces populi, ut 1. Cor. 1., 1. Cor. 1, 26
sed etiam nobiles et capita mundi; quamquam verum: 'Non multos' etc., tamen non solum pauperes, sed etiam aliquot ex magnis. Non omnes
15 Principes, Reges sunt diaboli, sed deus habet ex principibus partem. 'Filias regum' accipimus, quae conversae ex etc. forte. Salomon habuit

3 hominem (1.) o 8 Ipsa] Ipsi 15 principibus] pr/

¹) S. oben S. 538, 12. ²) = Wappenfarbe, Hoftracht; vgl. Unsre Ausg. Bd. 51, 217, 22.

Dr] consilio in principio creavit hominem ad procreationem, Cum dicit: 'Non 1. Roje 2, 18 est bonum, hominem esse solum' etc. Visum igitur est in oculis maiestatis egregium donum, multiplicare genus humanum. Ideo non procreavit hominem
20 sine adhibito consilio, sicut caeteras bestias, sed dicit scriptura, Deum secum deliberasse et addidisse coniugem, ut multiplicaretur homo et esset benedictus in generatione.

Filiae regum in honore tuo, Stat regina a dextris tuis in vestitu v. 10 deaurato, circumdata varietate.

25 Sic disponit versum hebraeus. Nec est 'deaurato' sed: de solido et nobilissimo auro ex ophir. Sic pingit hic sponsam, nuptias et gyneceum. Pertinet enim ad nuptias, quod dicit, filias regum invitatas adesse et omnes incedere in ornatu regis, in des Könige farbē, hoc enim significat hebreis vocabulum 'honor'. Accipio autem 'filias regum' simpliciter ad literam, quia
30 Euangelion non tantum vocat feces hominum, sicut 1. ad Cor. 1. est, sed 1. Cor. 1, 26 etiam nobiles et capita mundi. Et quamquam non multi potentes Euangelio credant, tamen non soli pauperes et viles homines, sed etiam aliquot principes vocantur et veniunt ad fidem. Neque divites et potentes omnes sunt diaboli, sed habet Deus partem quoque ex principibus. Accipimus igitur
35 filias regum ad literam, reginas conversas ad hunc regem. Sumpta autem est allegoria ab aula Salomonis, qui habuit in gyneceo suo filias finitimorum 1. Kön. 11, 1 ff. regum Ammon, Moab etc., quae etiam subverterunt tandem eius cor, bonus enim princeps nimis familiaris eis erat.

^{Hs]} filias in suo Gynaeceo, quae etiam subverterunt eius cor, -- multorum
 1. ^{20n. 11, 1 ff.} Regum filias, quae incedebant in vestitu, ornatu regiis ipsius Salomonis.
 Das ist pompa Salomonis gewesen.

Audistis nos. transfertur; possemus allegoriam, quod homines infimi,
 5 ^{ff. 4, 4} et tamen habeant coronas, secundum Apo. etc., et quaelibet anima vocetur
 Allegorice 'Regis filia'. 'Cytharae' sunt praedicationes, gratiarum actiones
 per totam Ecclesiam. Omnis praedicator Christi est Cytharista dei celestis.
 Sic habent Thymiamata. quia hec duo principalia in Ecclesia, praedicare
 et orare. 'Corona': fides. Das sind nostra officia, quae pertinent ad deum,
 quibus sumus sacerdotes. Sic possem Allegorice, sed nolumus. Sed 'filias
 10 ^{2. 13} Regum' ut infra 'filia Tyrum', i. e. ad literam, quod etiam Reges sint incli-
^{Matth. 11, 29} nati, et submiserunt suas cervices 'Iugo Euangelii'. [^{81. 90 *}] Et mulieres magnae
 et quaeque sint ferventiores viris, Ut ^{Romae} Anastasia¹ habebat 100 corda.
 15 ^{3oh. 20, 1 ff.} quanquam infirmius, tamen, ubi sit ~~feder~~, Ut Magdalena Petro. Id est:
 Christi regnum tam amplum, ut etiam 'filiae Regum'.

Vis est in vocabulo: 'in honore tuo'. Reginae relinquunt suum orna-

1 Gynaeceo] Gynaeceo

1) Vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 45, 713, 28; Bd. 49, 43, 8; 380.

^{Dr]} Quodsi quis magis probat allegoriam, potest eam sequi, quod infimae
 conditionis homines vocet reginas, qui coronas habent in capite, Sicut in
 5 ^{ff. 4, 4} Apo. pingitur Ecclesia, ut quaeque anima sit filia regis, Quia corona est
 fides in Christum Ihesum. Cytharae in manibus sunt praedicatio, qua
 Christus per totam Ecclesiam praedicatur, ut omnis predicator sit Citha-
 20 redus Dei. Sic habent Thymiamata, id est, orationem. Haec enim duo
 sunt principalia in Ecclesia, Praedicatio et oratio, quae sunt nostra sacrificia
 et officia, quae proprie ad Deum pertinent et quibus sacerdotes efficiuntur.
 Sic possem Reginas allegorice accipere, sed nolo, simpliciter accipio sicut
 25 ^{Matth. 11, 29} sonat, quod etiam Reges sint inclinati et submittant cervices suas 'iugo'
 Euangelii, ut sic loquar, quanquam proprie loquendo non sit iugum. Nam
 multi divites et nobiles adhaeserunt Christo, item nobiles quaedam foeminae,
 quae sepe sunt ardenciores viris, sicut S. Anastasia, quae una videtur
 30 habuisse centum corda. Quanquam enim natura sit infirmior sexus, tamen
 30 ^{3oh. 20, 1 ff.} accensus spiritu aliquando facit mirabilia, sic Maria Magdalena fortiore
 animo erat quam Petrus. Sentencia igitur est: Christi regnum tam erit
 amplum et magnificum, ut etiam regum filiae convertendae sint ad fidem.

In Honore tuo.

Est vis in his vocabulis, quasi dicat: Relinquent suum ornatum et
 honorem, Non gloriabuntur in suis principalibus vestibus, sed induentur

Hs]tum, non gloriabuntur in suis coronis Regiis, sed induent novum aurum, vestes et ornabuntur vestimentis celestibus et Christianis. Ideo dicit: 'In tuo vesti[tu]'. Christi vestitus: non habet, ubi caput, nihil habet in t[ot]a terra Matth. 8, 20
 nec spatium pedis nec mortuus in terra, sed tam pauper, ut in aere. Non
 5 locus pedis ad moriendum. Ideo alius ornatus. Corona fidei: caput mit
 eitel golt ornatum, Ut filiae Regum. Deinde in charitate, spe, patientia
 et donis aliis spiritualibus, — das find vestimenta Christi. per fidem ornati
 et ipsius gemmas et ipsum met Ceteraque dona. Das ist 'filiae Regum'.
 Allegoricae Ecclesiae find et particulares animae. Non soleo sequi allego-
 10 riam, ubi vitare etc., abstrahit frequenter a vocabulo et simplicitate fidei.
 Die Jungfrauen find da et warten auff braud et ornatae, i. e. Christo,
 spiritu sancto cum omnibus suis donis.

Iam venit sponsa, incedit inter istas puellas. sponsa, uxor, Regina
 maritata. In toto quasi auro. Das ist sponsa Ecclesia, totum illud corpus,
 15 praesertim sumptum ex Synagoga, quia Paulus multas civitates convertit
 et ceteri Apostoli, inter quos fuerunt magni principes et Reges. Paulus
 Sergium et alios mag[no]s viros et mulieres. Sed una est sponsa collecta Ap[osto]l. 13, 12

7 aliis o Christi] Christus 13 über incedit steht ghet ex fur

Dr] novo auro et vestitu, nempe coelesti ac Christiano. Per antithesin igitur
 est accipiendum 'tuo', quasi dicat: non suo. Quae autem sunt Christi
 20 vestes? cum 'non habeat, quo reclinet caput suum', et in tota terra ne qui-
 dem pedis spacium habeat, quod posset dicere suum esse, in quo mori
 posset, Sed sublimis in aere moritur. Ergo est alius ornatus quam mundi,
 Nempe corona fidei, qua caput Christianorum ornatum est, velut pulcher-
 rimo auro; Deinde quoque charitate, spe, pacientia et aliis donis spiritus
 25 sancti. Hae sunt vestes Christi, in quibus incedunt etiam filiae regum,
 ornatae per fidem, habentes iudicium de omnibus rebus, Imo habentes quo-
 que ipsum Deum et gemmas ipsius.

Allegorice quoque possunt accipi filiae regum pro Ecclesiis vel qua-
 libet particulari anima. Sed ego vito allegorias, quia non est tuta inter-
 30 pretatio per allegorias, sed plerunque abstrahit a veritate et simplicitate
 fidei. Haec de puellis et gyneceo dixit, pulcherrime exornatis fide, Christo,
 spiritu sancto et omnibus eius donis. Iam sponsam quoque producit.

Stat regina a dextris tuis in vestitu aureo etc.

Reginam vocat sponsam, uxorem, illa stat in toto quasi auro. Haec
 35 sponsa est Ecclesia et totum corpus, presertim quod sumptum est ex Syna-
 goga, Quia Paulus et reliqui Apostoli multas civitates et gentes converterunt,
 inter quas etiam principes et reges fuerunt. Sic Sergius conversus est. Sed Ap[osto]l. 13, 12
 una est sponsa, collecta ex omnibus istis membris Regum, Principum, in-

Hs] ex omnibus istis membris Iuvenum, virorum. Da wird drauß 1 sponsa, scilicet Ecclesia. Nihil vulgatus quam Christum sponsum et Ecclesiam Eph. 5, 31 f. sponsam, ut Paulus Eph. 5.; per verbum, [Bl. 90^b] per baptismum et verbum Euangelii, vitae ornat, induit eam gratia, remissione peccatorum, misericordia. Das heißt: 'a dextris tuis'. Das ist herlich commendatio. Et gehört, ut sponsa sit proxima ad sponsum. Maximum, quod Ecclesia habet omnia, quae Christus; unum corpus ex utroque, quae Christi, sint ecclesiae. Econtra. Hec nemo potest exprimere. Est figura in corporali matrimonio: unus amor, fides etc. Ibi tantum spectacula, figurae, ludi istarum nuptiarum. Ibi Christus alius sponsus, et tamen omnia, quae Christus, sunt Ecclesiae. Hec nostra superbia, quod gloriamur non in nostris, iustitia, sed in sua iustitia, sapientia et quicquid in eo, quia, quando coniunguntur masculus et femina, fit 1 corpus, communia bona, liberi. Eque domina supra domum etc. et nihil differt, nisi quod dominus est uxoris maritus; loquitur de sua veste etc. Sic Ecclesia dicit: hoc meum, 15

2 sponsum] sponsam 6 sponsum] sponsa 15 über de steht tanquam

Dr] firmorum, pauperum, virginum, coniugum, et ex his omnibus fit una sponsa, Ecclesia. Sunt autem vulgata illa, quod Christus sit sponsus et Ecclesia Eph. 5, 31 f. sponsa, Sicut Ephe. 5. et aliis locis. Per baptismum enim et verbum Euangelii vocat eam, ac ornat et induit eam misericordia, gracia, remissione peccatorum. Hoc est quod dicit: 'a dextris stat'. Est magnifica commendatio, et etiam sic decet, ut nemo sponso propior sit quam ipsa sponsa. Est igitur hoc summum, quod Ecclesia habet omnia, quae sunt Christi, et est factum unum corpus ex utroque, ut, quae sunt Ecclesiae, sint Christi, et econtra, quae Christi sunt, sint Ecclesiae. Sunt autem haec maiora, quam ut humana oratione possint explicari aut etiam a corde nostro comprehendendi. Sunt tamen adumbrata tenuiter in matrimonio, ubi summus sponsi erga sponsam amor est, una fides, unum corpus et unus animus. Inter Christum autem et Ecclesiam res vera est, cum in matrimonio corporali tantum sunt spectacula et figurae istarum spiritualium nuptiarum, ubi Christus sponsus est et omnia, quae habet, donat Ecclesiae. Haec igitur est Ecclesiae superbia, quod gloriamur non in nostra sapientia et iusticia, sed in iusticia et sapientia sponsi nostri Christi et in omnibus, quae ipse habet. Quia in corporali matrimonio, quando coniunguntur masculus et foemina, fit unum corpus, communia bona, liberi communes et omnia, uxor aequae est domina super res mariti ac ipse maritus et nihil differt a marito, nisi quod maritus est dominus uxoris; sed respectu aliorum, qui non sunt mariti, est uxor domina omnium, sicut maritus. Sic Ecclesia agnoscit Christum dominum et respectu aliorum hominum dicit de omnibus donis sponsi sui: haec mea sunt. Quodsi obstrepit peccatum, apprehendit Christi

Ha]gloriatur in Christo. Si volet obstrepere diab^lolus cum p^leccato, appreh^lendit sui sponsi iustitiam: Si in me invenis p^leccatum, Ego in Christo. Si vexat eam tristitia, peri^lculum: In sponso meo est Pax, gratia, vita, et mea est salus, letitia, g^laudium meum. Contra diab^lolum terrentem: quia
 5 Christus est meus. Est simpliciter domina et Reg^lina potentis^lsima supra mortem, p^leccatum, terrores et omnia, quae diab^loli, et possidet plenis^lsimo iure in Christo regina vitam, salutem. Ideo max^lima consol^latione plenum, Christus sponsus Ec^lclesiae etc., nisi voluerint assidue. Et deinde Episcopos vocaverunt Ec^lclesiae sponso; Ioh^lannes dixit se 'amicum sponsi', 3^oh. 3, 29
 10 non sponsum. Omnes sunt amici vel ministri sponsi. Est unus sponsus, qui dat huic sponsae omnia. Diab^lolus obscuravit sic ista nobis verba et usus quot^lidianus. Sed si bene acueremus et urg^leremus cogitando, dicendo, credendo, non est maior g^loria. Reges, p^lincipes, non potestis magnificenti^lus explicare, quam: [3^l. 91^a] Ec^lclesia est sponsa Christi, quia ex hac pic^ltura sequitur: Si est Ec^lclesia sponsa, tum habet omnia, quae Christus, qui
 15

3 über Pax steht Ioh. 16 [V. 33]

Dr] sui sponsi iusticiam et dicit: habeo iusticiam sponsi, illa mea est, Tu igitur tace. Similiter cum oggannit diabolus et vult terrere, hic vertit vultum ad sponsum et dicit diabolo: Si tu in me invenis peccatum, in Christo, qui meus est, nulla peccata invenis, Mitte igitur me. Sic cum tristicia vexat,
 20 dicit: In sponso meo est vita, gracia, pax, gaudium, salus. Haec mea sunt, quia Christus est meus. Cur igitur me terres? Sic est simpliciter domina et regina potentissima supra mortem, peccatum, terrores et omnia, quae sunt diaboli, et possidet plenissimo iure in Christo vitam, iusticiam, gratiam et salutem tanquam regina.

25 Sed quia haec vulgata sunt, Christum esse sponsum Ecclesiae, Ideo etiam contemnuntur et accidit, ut Episcopi, Pontifices, Sacerdotes se sponso Ecclesiae appellarunt, Quod tamen ne quidem S. Iohannes baptista de se dicere ausus est, sed solum 'amicum sponsi' se appellat. Ergo Papa et 3^oh. 3, 29
 Episcopi, etiamsi pii sint, tamen non sunt sponsi, sed tantum amici et
 30 ministri sponsi. Nam unus est sponsus, Ihesus Christus, qui huic sponsae dat omnia. Diabolus igitur illas appellationes Papae et Episcoporum invexit, ut obscuraret nobis haec dulcissima verba. Quae quia sunt in omnium ore et assiduo usu, ideo negliguntur. Sed si bene acuerentur et urgerentur cogitando, dicendo et credendo, tunc afferrent summam consol^lationem, Quia remissio
 35 peccatorum et totus thesaurus divinae misericordiae non potuit magnificentius pingi et ostendi, quam quod Ecclesia dicitur sponsa Christi, Quia ex hac pictura sequitur, quod sponsa habet omnia, quae sunt Christi. Quid autem

17 tertere im Urdruck 25 sponso im Urdruck

Ha] habet iusticiam, sapientiam, potentiam, veritatem, vitam, leticiam, omnia eterna. Tum ecclesia est domina, Regina misericordiae, vitae, salutis, omnium. Sicut cantatum de M[aria, dominatur diabolo, peccatis, terroribus et omnibus malis, quae sunt in demonibus et hominibus, non suis meritis, virtutibus, sed Christi sponsi, qui omnia an *h̄r h̄als*, conculcavit pro ea 5 mortem, largitus ei vitam, — omnia pericula, sanguinem effudit. Ad hereticos dicit Ecclesia: mea est sapientia; ad gentes: mea iustitia; ad Iudaeos: meus cultus, religio; ad mortem: mea vita, non per seipsam, sed Christum. Das ist pulcher[ri]ma commutatio, quod misera ecclesia sol so groß sein coram deo. Si spec[te]s faciem Ecclesiae ext[er]nam, non est Sch[wer]merus, 10 qui non doctior Ecclesia, non R[ex], nobilis, non peccatum so gering, tan ecclesiam perturbare, mors terret etc. Ideo nullus visus apparet in facie ecclesiae quam ea, quae dicuntur: vocatur sponsa diaboli, deserta a Christo. Ideo oportet assuescere et parare habitum sursum levandi cor, ut non iudicemus secundum sensum, sed fio diaboli, quia sentio in conscientia adhuc 15

12 visus fehlt 14/15 hinter indicemus nochmals non

Dr] habet Christus? nempe aeternam iusticiam, sapienciam, potenciam, veritatem, vitam, laeticiam, gratiam, Ecclesia igitur est domina et regina misericordiae, vitae, salutis et omnium. Quae igitur de Beata Maria virgine in templis cecinerint, ea de Ecclesia rectius canerentur et cani debebant, quod Ecclesia dominatur morti, peccato, inferno, diabolo, omnibus terroribus et malis, quae 20 sunt in daemonibus et hominibus, non suis virtutibus aut meritis, sed sponsi Christi, qui omnia haec pulcherrima ornamenta colla eius circumdedit, qui conculcavit pro ea mortem, largitus est ei vitam ac sanguine suo redemit eam ab omnibus periculis. A sponso igitur omnia illa habet, Et dicit iure ad haereticos: mea est sapiencia, ad Gentes: mea est iusticia, ad Iudaeos: 25 meus est cultus et religio, ad mortem: mea est vita, ad peccatum: mea est remissio peccatorum, ad legem: mea est libertas, ad terrores: Mea est pax et laeticia, Non per me ipsam aut meis viribus, Sed per Iesum Christum, sponsum meum. Haec est illa pulcherrima commutacio, ut illa misera Ecclesia in oculis hominum, tam sit ornata in oculis Dei. 30

Nam si speciem spectes, nullus est haereticus, qui non eam vincat sapiencia, nullus tam infirmus diabolus, qui eam non superet viribus, nullum tam exiguum peccatum, quod non eam turbet et ad tristiciam compellat. Sic terretur morte et aliis malis, ut videatur secundum speciem diaboli esse sponsa, quae nihil commune cum Christo habeat, sed ab eo sit deserta. 35 Est igitur assuescendum, ut paremus nobis habitum et levemus corda sursum nec iudicemus secundum id, quod sentimus. Hoc enim si facimus, perimus, Quia sentimus in nobis adhuc multum peccatorum ac terrorum in carne et sagittarum diaboli. Ego saepe irascor, saepe sum negligens in docendo et

Hs] multum peccatorum, terrorum, sagittarum diaboli, terrore a morte. Ideo non iudicandum de nobis ipsis secundum nostrum iudicium. Non sic: quicumque habet peccatum, est odibilis deo; ego, ergo etc. Sed superandum peccatum et sensum peccati: Sive sit hic sensus peccati, mortis, nihil curo; altius ascendendum, ad meum sponsum per fidem in verbo eius. Et dicendum: mihi prohibitum iudicare secundum meum sensum, de ecclesia secundum faciem, sed praeceptum, ut iudicem secundum verbum promissionis, Euangelium; [21. 91^b] hoc proponit Christum, 'in quo non peccatum, non dolus'. Is 'vicit mundum', peccatum, Ioh. 16., 'peccatum vobis' etc. 1. Petri 2, 22
Ioh. 16, 33
Röm. 6, 14

is factus sponsus et communicavit sponsae omnia. et symbolum certum habeo, Euangelium, baptismum. Ista est maxima scientia, ideo libenter velim ista verba inculcare; non statim intelligitur: Christus est sponsus. Si recte intelligeremus, nunquam sentiremus sensum peccati etc. Sed quia non percipimus, facit, ut vexet conscientia, perturbent pericula, perterrefaciat cogitatio mortis et afflictiones. Est defectus in apprehensione, non in Christo. Facio ut is, qui in aquis plus sollicitus de reliquis membris

7 ut o 9 mundum causa mundus Ioh. mit Strich zu mundum gezogen

Dr] orando, haec cum video, perturbor, verum non est iudicandum secundum iudicium nostrum de nobis ipsis. Ratio enim sic concludit, quod quicumque habet peccatum, est odibilis Deo. Ego habeo peccatum, ergo ego sum odibilis Deo, ac timeo Deum iratum. Tu dicas: Non sic, — sed aperi oculos et supera peccatum et sensum peccati, et dic: Sive sit in me peccatum sive non, nihil curo, sive adsit sensus mortis, sive non adsit. Altius est ascendendum, nempe ad sponsum meum, per fidem in verbum eius, et dicendum: Si adest peccatum, nihil moror, est enim mihi prohibitum, ut vel de me secundum sensum meum vel de Ecclesia secundum speciem externam iudicem, Sed est praeceptum, ut iudicem secundum verbum promissionis. Euangelium autem aliud dicit et monet quam sensus meus, Nempe quod sit unus, 'in quo non est peccatum, nec dolus in lingua eius', qui vicit in se mortem, mundum et peccatum, qui dicit: 'confide, ego vici mundum', 'Peccatum vobis ultra non dominabitur', et si qua sunt similia in sacris literis. Hunc unum scio, et hoc etiam scio, quod est sponsus factus et communicavit sponsae suae Ecclesiae omnia, quae habet. Eius Ecclesiae ego sum pars. Habeo enim certa Symbola et signa, nempe Baptismum, Euangelion, Eucharistiam, quae testantur me esse membrum Christi etc. Haec est magna consolatio et cognitio, quae non tam cito intelligitur quam vellem. Nam si eam plene complecti possemus, nunquam sensum aliquem vel mortis vel peccati sentiremus. Defectus autem, quod non plene haec intelligimus, facit, ut nos vexet conscientia, perturbent pericula, perterrefaciat cogitatio mortis et afflictiones. Hic defectus est in

Hs] quam capite, quod iam emersit. Sic nos apprehendimus Christum tenuiter per parvam fidem, et tamen, quantulacunque, conculcat diabolum et omnia. Magna et inestimabilia et ineffabilia verba: Christus est sponsus, — celestia et infinita verba, quae nunquam auferantur. qui igitur iactat, se scire, quod Christus sponsus, — *den rauch fihst wol*, sed nescis, ubi ignis ardeat.¹ 5
Inculco vobis ista verba spiritus sancti, quae loquitur in nostram consolationem, ut discamus, amplificare, dilatare; nemo est, qui nimis fortiter Christum apprehendat etc. Non credes nimium. Diabolus, claro et sanguis, ratio faciunt, ut infirmant apprehensionem. Tantum apprehendo, eo habeo vitam et salutem. Ergo facies ecclesiae est facies peccatricis 10 vexatae, derelictae, morientis, contristatae et quidquid diaboli est. Cum reliqua sua parte Ecclesia fluctuat in his malis, sed cum corde regnat, Ut
Eph. 2, 5 Paulus: 'convivificavit nos', Eph. 2. Per quid? fidem. In vocabulo sponsae ergo comprehenditur infinita misericordia, qua facti socii et participes

13 In c aus den

¹⁾ *Sprichw., vgl. Unsre Ausg. Bd. 17, 96, 1.*

Dr] appraehensione nostra, non est in Christo. Sicut autem, qui in medio 15 flumine mersus forte apprehendit ramum arboris, quo se quamvis aegre sustentat, ne pereat, Ita nos quoque in mediis peccatis, morte, turbationibus apprehendimus Christum infirma fide, ea tamen fides, quantulacunque sit, tamen servat nos et dominatur morti ac conculcat diabolum et omnia.

Sunt ergo magna verba et inestimabilia, quando audis Iesum Christum 20 esse sponsum et Ecclesiam esse sponsam, Imo sunt coelestia et infinita verba, quae nullius hominis corde capiuntur nec unquam perdisci possunt. Qui igitur gloriantur se haec nosse, illis dic, quod tantum sonum quendam huius doctrinae audiverint et quasi procul fumum viderint, rem autem plane ignorent. Dico autem haec ideo, ut vos excitem ad illa verba spiritus sancti 25 ponderanda, quae in nostram consolationem loquitur, ut discamus ea magnifice dilatare. Nemo enim est, qui in hac parte nimis audere possit et Christum nimis fortiter amplecti, Nihil hic est nimium. Apprehende, quantum potes, et tamen videbis te deficere nec posse tantum fidere in hunc sponsum, quantum ipse exigit et nobis opus erat. Adsunt enim Satan, 30 peccatum, Caro, Sanguis, ratio nostra, ea repugnant huic apprehensioni, et tamen si apprehendis, sive parum sive multum, habes sponsum et per eum vitam et salutem.

Facies igitur Ecclesiae est facies peccatricis vexatae, desertae, morientis et contristatae. Quidquid enim totus Satan est et habet, hoc Ecclesia patitur. 35 Sic igitur haec distinguenda sunt, Quod Ecclesia cum reliqua parte, quae adhuc superest, hoc est, cum carne, fluctuat in his malis, sed corde regnat
Eph. 2, 5f. et triumphat in Christo, ut Paulus dicit Ephe. 2.: 'Consedere nos fecit in

Hs] gratiae, ut sponsa domina fit omnium rerum sponsi. Wie fidĩ domina stelt
 in domo gegen familiam, vicinos, Sic Christiani erga Christum, quod omnis
 constitutus heres mundi, prin[ceps [Bl. 92^a] super p[ec]catum, mortem, non
 per opera, sed Christum sponsum. Discamus, ut gl[ori]am nostram exalt[em]us
 5 et ampl[ific]emus nostra dona, et sic, quod t[ot]us mundus vilesceret in oculis
 nostris cum sole Et diabolum rideremus cum bellis. Multa mala amara,
 mors etc. Sed nihil ad Christum, ista omnia ad eum ut gutta maris ad
 mare et incendium ext[re]mi diei, ut magnificetur Christus in ore et corde
 nostro, Ut discamus, inf[ini]tum et inenar[abi]le bonum. Et tamen assues-
 10 cendum, ut magnificemus. Non est superbi[a], quod iacto, quod dominus
 super diabolum et dominus super omnia p[ec]cata, et dico p[ec]cato: sede
 in pulvere et laß mich vnuerborren, quia Christus, cui incorporatus, collo-
 catus cum eo in celestibus; iam regno. Ideo debeo usurpare et exercere
 hoc regnum. Ibi non est superbia. Exerce hec, videbis, wie sauer dirß
 15 werden. Ideo gestamus omnes aureas coronas in capite super ista mala.

8 diei] ideī 13 debeo] d3

Dr] coelestibus cum Christo etc., conresuscitavit, convivificavit? per quid? per
 fidem. In vocabulo igitur Sponsi comprehenditur infinita misericordia et
 inestimabilis gracia, qua sumus participes omnium rerum sponsi. Sicut
 igitur materfamilias in domo se gerit erga illos, qui non sunt mariti, sic
 20 Christianus gerere se debet erga omne, quod non est Christus, Quia scit
 se esse dominum super peccatum, mortem et omnia mala diaboli, non per
 cucullum aut alia opera, ac ne quidem per legem Dei, Sed per suum
 sponsum Christum, in quo fide haeret. Haec discenda sunt, ut gloriam
 nostram exaltemus et sciamus dona nostra amplificare et dilatare, ut sol et
 25 luna prae nostris donis vilescant et Satan cum omnibus caedibus et terroribus
 rideatur. Amara quidem est mors, amarae aliae calamitates et afflictiones,
 Sed nihil ad Christum, in cuius comparatione sunt sicut una gutta aquae
 ad mare vel potius ad incendium extremi diei comparata, ut sic magnificetur
 Christus in cordibus nostris et ore nostro, ut discamus apprehendere in-
 30 finitum et inenarrabile nostrum donum, quod quanquam nullius oratione
 digne potest dici, tamen assuescendum est, ut de eo multum loquamur
 idque quantum possimus amplificemus. Neque enim est superbia dicere ad
 peccatum: fuge hinc, ad diabolum: sine me. Sum enim dominus tuus,
 Quia Christus est dominus, cum hoc sum consuscitatus et collocatus cum
 35 eo in coelestibus. Regno igitur et debeo exercere regnum, ut assuescam.
 Haec dicere, inquam, non est superbia, sed vendica tibi omnia, quae sunt
 Christi, et assuefac te ad ius tuum possidendum, et videbis, quam sit difficile.
 Sumus enim re vera reges super ista mala et domini omnium bonorum,
 quae sunt in Christo, ac gestamus omnes aureas coronas, sed fide, quae

Hs] Es wird an die hoffart wol gehen. Est ein|er in Christo, Ergo ad Teuffel et principes, sapientiam mundi: es magnus dominus etc., diabole; Sed mihi collatus nihil es, quia sum baptisatus, credens in Christum. et sic super-
 Rom. 5, 3 bimus et 'gloriamur etiam in tribulatione': Was ist's denn? Wenn der Teuffel trol et torich ist¹, was fragen wir darnach? nihil curamus. Wer nicht lachen wil, der mag zurnen. Non est de Christo, ut qui perturbet; specialis² Christus; ipsa mera vita apud credentes. Ideo quanta donata ex eo. Discamus, ut arrogemus cum Summa superbia istum triumphum et dicamus ad diabolum et peccatum verbum: bene vale. Sunt duo mundi.
 Job. 8. 44 Zurnet! Sic nos sollen Teuffel Zurnen et sagen: ghe ad 'patrem'! [Bl. 92^b] Ecclesia, si eam spectes, est adhuc peccatrix, sed sponsus nimpt sich hhrer gutes an³ et econtra.

'Stat regina in auro ophir': es ist doch lauter goldt, was an der Konigin ist, quia Ecclesia hat mher quam quilibet Christianus, quia in ecclesia sunt omnia i. e. merus Christus, eitel sapientia fidei, vita, gloria Christi, sapientia

1 ad fehlt 8 istum] ista 13 lauter] lautes

¹) = wütend vor Zorn. ²) Zum Sinn vgl. unten im Druck Z. 26. ³) Wohl = schützt ihren Besitz.

Dr] fides cum specie diversa luctatur. Nihil igitur est hac superbia spirituali difficilius, quae est in Christo, atque utinam hanc superbiam perfecte discere et exercere possimus, ut dicamus ad Satanam: Quid mihi facere potes cum omnibus peccatis, cum morte et omnibus malis? Apud sapientes mundi es aliquid, apud Turcam, papam, principes es magnus dominus, Sed mihi collatus es unum nihil, Mihi, inquam, non in quantum sum persona, sed in quantum sum baptisatus et credo in Christum. Et sic superbimus et
 Rom. 5, 3 'gloriamur etiam in tribulatione', sicut Paulus dicit, et irridemus Satanam et mundum ac dicimus: Quid ad me, etiamsi Diabolus et Turca furiant? Quid ad me, etiamsi peccatum mordeat? Scio enim, quod Dominus meus Iesus Christus non contristat, sed diabolus contristat sub specie Christi. Christus autem nihil est nisi vita, gaudium, gratia et pax etc.

Ergo in hoc omnes incumbamus praecipue, ut Christum bene discamus cognoscere, ut arrogemus nobis cum omni superbia illum triumphum et maiestatem illam, quam habemus in Christo, et dicamus diabolo vale, quantumvis indignetur et furiat. Est enim in gloria dei [Bg. K] superbiendum, non in stercoribus operum et meritorum nostrorum, Sed quod sponsus est omnipotens in Ecclesia, quae, quanquam onerata est variis malis, tamen habet sponsum, qui in se recipit eius mala et communicat ei potenciam et gloriam suam; atque hoc est, quod dicit: 'Stat regina in auro Ophir'. Debet enim egregie ornata esse prae caeteris, quod tota Ecclesia plus habet donorum, quam singuli Christiani. Omnia enim bona in ea sunt, hoc est, est in ea merus Christus, mera sapientia fidei, vita et gloria. His est

Hs] ornata von oben an bis unten, nihil macularum, paupertatis. Coram deo sic ornata, ut nicht an h̄r sehe flecklin, rindlin¹, sed eitel k̄oniglichen sch̄muck, quia deus nihil videt quam suum filium, et Ecclesia est induta gloria, sapientia, virtute Christi. Si peccatum ades[t, daß mag diabolus sehen et ego sentire, sed deus non, quia tota formosa sine macula et ruga, quia in Christo non macula, nihil sterblich, nihil böß, et per eum ecclesia est vestita. Habemus konig, siht hm reglno et habet speciosam. Nunc ghen die exhortationes an.

'Audi': Alloquitur spiritus sanctus in communi ipsam Ecclesiam et v. 11
 10 Synagogam, et wird nu schwer werden, ut omnibus relictis audire hunc Regem et soli intendere. Et iste populus habebat mirabiliter vexationes a diabolo per circuitum hostium, et omnium gentium religiones vexarunt eos. Iam cum Aegyptiis, Ammonitis etc. et zogen h̄re Götter zu sich², lißn vom tempel. Sic postea nobiscum. Iudei, postquam Euangelium
 15 Christi praedicatum et sol totus populus Iudaeorum et Gentilium adherere,

3 deus (deus) 12 hostium] hostes 14 lißn] leßn

¹) = Fältchen (in der Haut), zu Runke (DWb. = Falte), statt rindlin.

²) = eigneten sich deren Götter an; vgl. Unsre Ausg. Bd. 37, 641, 21.

Dr] ornata ab imo pedis usque ad verticem, ut nihil malorum in ea conspiciatur et nulla macula deformitatis appareat, Sed coram Deo et extra conspectum hominum. Deus enim nullam rugam in ea conspicit, quia nihil in ea videt nisi suum filium, quo Ecclesia induta est, ex quo habet salutem, vitam et
 20 gloriam, quae in Christo est. Quodsi peccatum adest, id diabolus cernit et singuli in conscientia sentimus, sed Deus non videt. Nam propter filium Christum, quo est induta, tota est formosa, sine macula et rugis, quia Christus totus formosus et sine macula est. Quare Ecclesia quoque per ipsum et in ipso vestita talis est. Sic igitur et regem in sua pompa et
 25 reginam descripsit, quod Christus habet Ecclesiam, quam Apostoli ei parant, quae est in primo flore. Iam addit etiam exhortationes.

Audi, filia, et vide et inclina aurem tuam et obliviscere v. 11
 populum tuum et domum patris tui.

Alloquitur spiritus sanctus in communi Ecclesiam et Synagogam, quasi
 30 dicat: Difficile erit, quod praescribo, siquidem hoc solum et praecipuum vobis praestandum est, ut tantum hunc regem audiat, omnibus aliis regibus et magistris sepositis, et huic uni intendatis. Porro, quia populus Iudeorum mirabiliter a diabolo vexatus est et undique cinctus fuit hostibus, qui diversam religionem sequebantur, Ideo eorum exemplo ipsi quoque ad ido-
 35 latriam flectebantur et iam cum Aegyptiis, iam cum Assyriis, iam cum Moab, iam cum Ammon etc. se coniungebant nec retineri in vera religione et cultu templi sui poterant. Cum igitur Christus iam natus esset et doceret, hoc

Ha]da ist das *ſchwerſt* arg[umentum, quod Iud[aei et nos hodie. Arg[umentum Iud[aeorum: Patres, populus dei, M[oses, prophetae. Das hat ſie geſtoffen *zurück*. Sic apud nos: Ec[clesia tot ſeculis erraverit, quae ſancta? Credo ^{Matth. 16, 18} Ec[clesiam usque ad finem mundi, Matth. 16. [21. 93^a] 'Ego deus tuus'; ^{2. Moſe 20, 2} contra 1. praeceptum, contra Christum et ecclesiam! Et ſtoft¹ vns wol 5 ſelber: Num omnia vnrecht, num nullum opus, quo deus placetur? bene Auguſtinus et patres docuerunt. Das iſt max[imus mons et aqua profundis[sima, et niſi Paulus ap[osto]lus ſolviſſet, twer vns muhe et erheilt geweſt cum Iud[aeis, gentibus et nobiscum. Dar an wird ſichs ſtoffen.² Vos gloriamini de patribus, sanguine. Da wird ſichs ſcheiden: promiſſio, san- 10 g[ui]s iſt etwaß, ſed ſic intelligendae, quia redactae in capitalem promiſſionem Christi. ſcitis, quod adhuc vobis expectandus Christus. 'Scep[trum']

2 ſie c aus ſich 4 16 c aus 26

¹) = ſtört, beunruhigt. ²) = das wird Anlaß zur Spaltung, s. Z. 10 und Unſre Ausg. Bd. 50, 585, 31.

Dr]eis faciendum fuit, ut omnes eius verbo, tanquam ſponſo ſuo uxor, adhererent. Sed quid fit? non ſolum non audiunt eum, ſed etiam perſequuntur et occidunt. Ergo Propheta hic ſummum et difficillimum argumentum, quod 15 ab initio in mundo fuit et adhuc hodie eſt, attingit, nempe, quod contra doctrinam Christi et Apoſtolorum ingeminabant: Patres, Patres, templum, templum, Moſes, Moſes, Prophetae, Prophetae. Hoc ſcandalum ſuperare non potuerunt, cum tamen eſſent manifeſtae Prophetiae, fore ut lex et regnum aliquando ceſſarent, ſed impeerunt et corruerunt, ſicut hodie apud 20 papistas inſuperabile argumentum eſt, quod opponunt: Anne putas Eccleſiam tot annis erraſſe, quae eſt ſancta et Catholica et habet promiſſionem, quod ſit duratura usque in finem mundi? Quia autem contra hanc Eccleſiam, quam ipſi iactant, nobis docendum eſt, ideo offenduntur. Iudei opponebant Euangelio Moſen, promittentem ſub conditione, quam non animadvertabant, 25 ^{ſſi. 132, 12} regnum, Sicut in Pſalmo quoque eſt: 'Si cuſtodierint filii tui teſtamentum meum' etc., Pſal. 132., et pronuntiabant Euangelion eſſe doctrinam contra primum praeceptum. Sic noſtram doctrinam accuſant Papistae, quod ſit contra ipſum Christum et Eccleſiam. Idem igitur argumentum eſt, quo et Iudaei tum et noſtri adverſarii hodie offenduntur et nos etiam aliquando 30 offendimur, quando conſcientia nobiſcum diſputat: Putaſne omnia illorum eſſe damnata ac te ſolum plus videre et ſapere ceneſ quam tot ſummos viros, qui in Eccleſia fuere? Hoc argumentum eſt quaſi ingens mons et immenſum mare, quod nobis ſuperandum et traiciendum eſt. Et certe niſi Paulus in Episto]la ad Roma. tam graviter id ſolviſſet, plurimum negocii 35 nobis cum Iudaeis, gentibus et nobis ipſis quoque fuiſſet. Et Propheta hoc loco videt plurimum periculi et offenſionis in ea re fore, quod eſſent gloria-turi Iudei de ſanguine, patribus et promiſſionibus. Promiſſio enim san-

Hs] et sacerdotium habebitis et Deus erit vobis, Sed sthet dabeh: 'donec veniat' 1. Mojs 49, 10
 Sylo; trüsten wol, quod regnum, sacerdotium sol sich teren ad Messiam;
 quando is veniret, sollen sie hören ihn. Sed lassen das sthen¹ et dicunt:
 in eternum sumus populus dei. Si etiam veniat Mesias, non poterit melius
 5 docere. Das ist promissionem principalem depravare, quae absorbet omnes
 alias. Sic nos: Verum est, habemus promissionem Ecclesiae, quod Christus
 manebit apud Ecclesiam. Erhebt fide[m], baptismum, scripturam, est unum
 de maximis miraculis, conservasse bibliam et quod quidam fuerint, qui
 legerint. Sed sic: Etiam si non studemus in Biblia, tamen habemus auto-
 10 ritatem clavium et qui audit his praeceptis, est Christianus et Ecclesia non
 potest errare. Ideo manent ut Iudaei et habent eandem fidem carnalem
 de Ecclesia ut ipsi de populo. Putant se Ecclesiam, sacerdotium dei,
 quod sequuntur traditiones humanas et vertunt spiritualissimam promis-

zu 1/2 Deute. 12.² r

¹) = kümmern sich nicht darum; s. *Unsre Ausg. Bd. 47, 346, 7.* ²) Hier stehen
 die Vorschriften für die Kultstätte Silo.

Dr] guinis est vera, eam non revocat Propheta hic neque negat primum prae-
 15 ceptum, Sed dicit, sic esse intelligendam promissionem, ut reducat in
 Christum tanquam in caput, quem expectare et excipere debeant, quasi
 dicat: Habebitis sceptrum, habebitis sacerdotium, sicut est Gen. 49.: 'Deus 1. Mojs 49, 10
 erit vobiscum', sed additum est: 'donec veniat Silo'. Hoc ergo sciebant
 Iudei, expectandum esse Messiam et ei hunc honorem habendum, ut audirent
 20 eum, sed quid faciunt? Particulam 'donec' praetereunt et urgent promis-
 siones simpliciter ac concludunt: Nos in aeternum sumus populus Dei.
 Quod si venerit Messias, tamen non poterit aliquid melius docere, quam
 quod Moses docuit. Manebimus igitur populus Dei, sicut hactenus fuimus,
 nisi quod regem potentiorum tum habebimus, qui liberabit nos a Romanis.
 25 Hoc autem est depravare et absorbere promissionem de Christo, quae in se
 omnes alias promissiones continet.

Sic nos habemus promissionem Ecclesiae, quod Christus manebit apud
 Ecclesiam Habemus Baptismum, Eucharistiam, Euangelion, scripturam sanc-
 tam, pastores, dona spiritus sancti. Haec omnia manent in Ecclesia singu-
 30 lari beneficio Dei. Nisi enim Deus custodivisset Bibliam et dedisset aliquos,
 qui eam legerent, iam olim a Satana esset abolita et extincta. Quod autem
 Episcopi hoc addunt et dicunt: etiam si Biblia non legamus, etiam si nihil
 eorum faciamus, quae requirit officium nostrum, tamen, quia habemus au-
 toritatem clavium, non errabimus, Quia Ecclesia non errat nec potest errare,
 35 Hoc tollerari non potest, nec ipsi possunt ferre, ut impugnetur. Habent
 igitur eandem fiduciam de carnali Ecclesia, quam Iudei habebant de populo
 Dei et vertunt promissionem spiritualissimam in promissionem carnalissimam.
 Qui voverit Deo religionem (dicunt), qui coelebs vixerit etc., est beatus.

Hs)]sionem Christi in carnalem: qui servarit, pax etc. Das find carnalia, quia ducunt a Christo in nosippos. Ideo omnis sanctitas Papatus est carnalis, [Mt. 93^b] sed debemus sedere in regno vitae supra mortem, peccatum. Das ist spiritualis promissio; non legere cum monachis et hereticis. Das heist nicht sedere supra mortem, sed in regno diaboli et abominationis. Sicut herent Iudaei, sic ipsi in promissione carnali et extinguunt promissionem spiritualement. Ideo tubas, glöden accipias et expergeficias: 'Audi' etc., noli iudicare de carnali iustitia, sapientia, quasi dicat: nisi audieris, si vis sapere et iudicare, quid sit Ecclesia, tum actum. Ideo dicit: Audi, vide, Inclina. Es wird ein stark argumentum das.

28. Octob. 'Audi, filia': Sicut cernimus post descriptum Regem in persona et cum omni sua administratione externa et interna, post addit exhortationem ad Synagoram et populum, qui habebat de hoc Regno prophetias.

zu 9 oben am Rand der Seite steht: Evangelium coronavit reges, hat ihn die Chron auffgesetzt, die [mit Strich zu einem ganz oben stehenden vomica ante gezogen] ihn schon vom kopff gefallen war; nu wollen sie ihm die augen mit aufstecken¹, das wird er² nicht leiden

¹) Wohl bildlich = ihn (Gott) blenden, täuschen; vgl. etwa Unsre Ausg. Bd. 34¹, 582, 7; oder wahrscheinlicher = es (das Evangelium) beiseite schieben. Vgl. Bd. 7, 403, 33.
²) Nämlich Gott.

Dr] Haec autem sunt mere carnalia et abducunt a Christo in nos ipsos, qui sumus carnales. Omnis igitur sanctitas papatus est mere carnalis. Sed Ecclesia debet vivere in promissione spirituali et debet sedere domina vitae super mortem, peccatum et Satanam, per Christum et remissionem peccatorum. Haec est spiritualis promissio. Non debet sedere cum Mose et monachis, id enim non est sedere in imperio super diabolum et peccatum, Sed in regno diaboli et abominationis. Sicut igitur Iudei haerebant in carnali promissione et spiritualement extinguebant, sic hodie papistae faciunt. Ergo hoc summum argumentum est, quod Propheta hic tangit, et opus est omnibus tubis et buccinis, quae id canant: Audi, Audi, Audi, filia, expergefias, claude oculos carnis, noli iudicare de carnali iusticia et sapientia, quasi dicat: Nisi audieris, sed voles esse sapiens et iudicare ex specie, quid sit Ecclesia, quid non sit Ecclesia, periisti. Ideo utitur tam vehementibus verbis et vult nobis inculcare veritatem, ne scandalo decipiamur, quia est firmissimum argumentum, sicut audivimus.

Est igitur exhortatio ad Synagoram et populum, qui habebat de hoc regno promissiones, Prophetias et Cantica. Praevidet enim in spiritu incredulitatem populi propter insuperabile argumentum, quo nitebantur, quod, nisi Apostolorum interpretatio intervenisset, impossibile quodammodo fuisset nobis solvere. Experimur enim in omnibus rebus difficile esse consueta relinquere. Quod nova testa capit (vulgo dicunt), inveterata sapit.¹ Quanto

¹) Mittelalterliches Sprichwort, s. Werner, Sprichw. S. 82 Nr. 204.

Hs] Praevideat enim in spiritu p[ro]pheta illam incred[ul]itatem pop[ul]i fut[ur]am. Est arg[um]entum insup[er]abile, et nisi sap[ie]ntia Apostolica interveniret, non esset, quod resp[ic]erent. tanta vis huius argum[en]ti, quia in omnibus reb[us] consueta relinque[re], quando testa¹; quantomagis in max[im]is reb[us] spiritualibus, quae pertinent ad fut[ur]am vitam, de qua max[im]a contentio est, quia hic magnae serit[at]is. Zelosi quaerunt ad v[er]itatem eter[n]am. Ideo ibi studiis summis agitur res. Pop[ul]us autem habebat istas privileg[ia]s, erat natus ex Ab[ra]ham, Ro. 9., ex semine patrum; nihil, quae pertinent ad illum Rom. 9, 4f. pop[ul]um, quae non sint divina, ad g[en]tiles nihil. Ideo invictis[sim]um arg[um]entum. hoc sentit p[ro]ph[et]eta: hic nulla ratio iuvandi, nulla solutio sufficiens. Non, si non 'audieris', nihil etc., quia quo magis disputatur, minus apprehendunt. Nos Pap[ist]as vincere non possumus, quos testimonio vicimus, quanto difficil[us], ut deserat² suam religionem et istam amplif[ic]et, quia miserrimum vivere in mortib[us] et calu[m]niis talibus. Et ipsi debebant deserere poss[ess]ionem temporalium. Nullum remedium

2 interveniret] intervereret 5 pertinent] pertinet 6 ad doppelt 7 istas] ista(s)
13 über ut deserat steht Iud[ae]is persuadere

¹) Vgl. S. 566, 34. ²) Nämlich populus Iudaeorum.

Dr] autem difficil[us] id est in maximis rebus et spiritualibus, quae pertinent ad futuram vitam, de qua maxima contentio est, Quia hic sunt zelosi, qui magno studio quaerunt, quae sunt vitae aeternae. Nemo enim hic libenter falli vellet, Sed agitur res summis studiis. Iam populus Iudeorum habebat istas praerogativas et privilegia de semine et erat natus ex Abraham et, sicut Paulus Rom. 9. (ubi eandem rem agit) enumerat, habebat 'adoptionem, Rom. 9, 4f. gloriam, testamenta, legislationem, cultum, promissiones, patres', In summa, nihil est, quod ad illum populum pertineat, quod non prorsus sit divinum. Haec si opponantur gentilibus, est invictum argumentum. Quare Propheta hanc difficultatem sentit et monet: 'Audi', quasi dicat: Nulla ratio iuvandi est, nulla est solutio sufficiens, nisi audias. Si non audieris, non intelliges. Sed quanto magis contra eos disputatur, eo fiunt induratiores. Et quid mirum est in Iudeis, cum papistas non possimus flectere, etiamsi fateantur nostram doctrinam veram esse; quanto minus Iudei flecti potuerunt, ut desererent pristinam religionem divinitus traditam, tot miraculis ornatam, a tot ac tam magnis sanctis patribus, Prophetis et regibus cultam? Accedit huc, quod miserrimum est vivere quotidie in mortibus et periculis, sicut nos vivimus, cum ipsi habebant promissionem rerum corporalium et terram Canaan, quae eis erant relinquenda. Dicit igitur: tantum AVDI, quasi dicat: Nulla salus, ratio nulla, remedium nullum est perseverandi in religione, nisi audias; qui non vult audire, huic non potest consuli, Sicut

Hs] manendi in religione Christiana nisi per auditum. Qui non vult audire. 15
 Joh. 3, 11 Sic Christus: 'quod videmus, et vos testimonium', Ioh. 3.

[Bl. 94^a] Ista doctrina pertinet ad eos, qui audiunt et discunt; qui 5
 Rom. 2, 8 non, sed 'ex contentione', Ro. 2. —: non viceris contentiosum hominem,
 praesertim in ista materia. Alii lassen ihn 'audi, vide' fingen¹, nihil etc.
 Ista res quia ardua, ideo excitandus animus, ut hereat in solo verbo. Wer
 das versteht², nihil fit. Ego cum Sacramentariis geschlagen³, sed nunquam
 Epr. 18, 2 potui assequi, ut verba ad propositum starent, non stant, quia 'stultus non,
 Epr. 27, 22 nisi dixeris, quae in corda'. 'In mortario' etc. contentionem nemo, Christus,
 prophetae superarunt. Ergo pertinent ista ad eos, qui habent aurem 10
 audientem, isti captivos se tradunt in obsequium Christi et dicunt: nolo
 iudicare de istis rebus secundum meam sapientiam, sed me tradere disci-
 pulum huic verbo. Ideo laß bey dem 'audi' bleiben.

8 verba scheint verbum 11 nolo] noli

¹) = kümmern sich nichts um seine Mahnung. ²) = versäumt. ³) Erg. mich
 = habe mich herumgestritten.

Dr] Christus subinde ad verbum remittit: 'Nos quod videmus loquimur, et vos 15
 Joh. 3, 11 testimonium nostrum non accipitis', Iohannis tertio. Sic Papistae quia
 audire nolunt, frustra cum eis disputamus.

Pertinet igitur haec doctrina ad eos, qui parati sunt audire ac discere,
 Non ad contenciosos, ii enim non accipiunt, sive dicas, sive canas, sive
 pingas eis, hoc 'Audi'. Dicitur tamen eis ad perditionem suam, ut sint
 inexcusabiles, nobis autem dicitur, ut spectet animus ad verbum et discat 20
 haerere in solo verbo; qui hoc omittit aut non admittit, illum nullis argu-
 mentis persuadere poteris. Ego etiam pugnavi contra Sectas nostri temporis,
 sed nunquam potui hoc ab eis impetrare, ut unum verbum ad propositum
 responderent, etiamsi rem sic ob oculos ponerem, ut vel manu posset pal-
 Epr. 18, 2 pari. Ratio est: 'Non recipit stultus verba prudentia, nisi ea dixeris, quae 25
 Epr. 27, 22 versantur in corde eius', Pro. 18. Item: 'Si stultum in mortario contuderis,
 non tamen audiet'. Nullus vomer tam est acutus, nullum tam robustum
 aratrum, quod subigere eos possit. Nec Prophetae nec Christus nec Apostoli
 id potuerunt. Quia contentiosi nolunt audire et semper habent, quod evo-
 mant, ergo pertinent ista ad eos, qui habent aurem audientem et tradunt 30
 se captivos verbo in obsequium Christi et dicunt: ego nolo sapere, nolo
 iudicare secundum meam sapientiam de istis rebus, sed me tradere disci-
 pulum huic verbo, et audire, quid mihi divina maiestas dicat, Sicut spiritus
 sanctus hic dicit et consulit: 'Audi', Et addit:

Et vide.

Hoc refero ad opera. Sic enim distinguenda iudico pro mea simpli-
 citate, ut 'Audi' referatur ad verbum et 'Vide' ad opera Christi, Quia Deus

Hs] 'Et Vide': Da3 ghet ad opera. Sic distinguere volumus nostram religionem vel devotionem. Iuxta verbum deus solitus signa edere, miracula. Nunquam revelatum verbum nisi additis signis. Abrahæ verbum, — signum Circumcisionis. Mosi addebatur verbum educendi populum, —
 5 addita signa. Sic Christus replevit orbem miraculis, Sic nos Christiani Eucharistiae, baptismi. Et magna miracula, nos conservatos in pace tot annis et adhuc; hoc mundus et caro non intelligunt, Sed qui sciunt potestatem Satanae et potentiam mundi. Non obruti tyrannide principum, dolis Papae et fraude hereticorum. Audies istum Regem, et videbis eius
 10 opera. Non apparebit in oculis, non erit terrenus, sed audies eius verbum, et opera et miracula eius videbis. Postea, si audieris et consideraveris eius opera, tum intus se revelabit in spiritu; aliter non videbis eum. Verbo dei auditur, in suis signis videtur. Post revelationem verbi et signorum sequitur fides, certitudo spiritus sancti, qui confortat in omnibus erroribus.
 15 Spiritus sanctus dicit: Dabo necessario regnum. 'Audi', 'Vide', quid faciat.

3 Nunquam c aus N— [= Nullum]

Dr] semper solitus est iuxta verbum signa dare vel miracula addere. Neque unquam novum verbum revelatum est sine additis signis. Sic cum Abrahæ daretur promissio vitae, additum est signum circumcisionis. Sic Mosi una cum mandato de populo traducendo in Chanaan addita sunt signa. Sic
 20 Christus orbem miraculis replevit, cum doceret, una cum Apostolis. Sic nos quoque habemus nostra signa, verbi, baptismi et Eucharistiae. Quin adhuc hodie magna opera in Ecclesia fiunt, ut extent testimonia doctrinae nostrae, quae tamen opera pii tantum vident, impii non vident. Nam quod tot annos preter omnem nostram et adversariorum spem conservata pax est
 25 et adhuc hodie miraculose conservatur, in tanto furore et odio mundi contra Euangelion, an non magni signi loco ducis? sed mundus et caro nec vident neque intelligunt haec. Pii tamen, qui habent oculos spirituales et norunt potentiam Satanae ac maliciam hominum, illi haec miracula vident, quod doctrina nostra iam multis annis nec tyrannide principum nec odio et fraude
 30 Papae nec hereticorum malitia everti potuit. Manet igitur hic: Audies hunc regem, videbis eius opera, quanquam non apparebit in oculis nec erit terrenus rex, sed verbum eius audies et videbis occulta eius miracula. Haec tibi sufficiant. Nam postquam audieris verbum et videris opera eius ac consideraveris, tunc se intus tibi revelabit etiam in spiritu. Aliter eum audire
 35 non poteris nisi in verbo, et aliter non poteris videre nisi in signis. Post hanc verbi et signorum revelationem sequetur fides et certitudo et alia, quae spiritus sanctus afferet, qui confirmabit te contra omnes errores et dubitationes: tantum audi, mea filia, quid dicat, et vide, quid faciat rex tuus Christus.

Hs] 'Inclina': i. e. Crede. [Bl. 94^b] significat per appositum populi cervicem, quasi dicat: mea filia, noli collum erigere et cervicem indurare. Ubi audieris et videris, crede. 2 find externa. 3. ut inclinet, cervice et collo humiliato. Daß muß sein, aliqui nunquam satisfi. Istam doctrinam hat er auch gefurt.¹ Omnes dixerunt, quod in casibus conscientiae, quod 5 audiendus frater consolatorius. Sufficit consilium boni viri. Sed conscientia dicit: Ubi inveniam bonum virum? quis scit, an sit? Sic maxima scientia, ut se relinquat et pendeat ex autoritate et auditu verbi alterius. Daß ist mortificare suum sensum et extra te saltare et audire, quid dicat praeceptor, frater, consolator. Gerson hoc non vidit, non potuit fundare 10 consilium boni viri in verbo dei, quia deus commendavit ministris verbi, ut consolentur etc., omnia opera diaboli dissolvent. cum hoc scio, habeo consolationem; ergo debeo ei credere, quia debet consolari. tum obediō deo, tum est consilium boni viri, scilicet Christi, quia eius verbum mihi offertur.

⁴ Daß doppelt dicat] dt [= dicit]

⁶ consilium mit Strich zu consolatorius gezogen

⁹ te o

¹) Wohl = angeführt, zitiert.

Dr]

Et inclina aurem tuam.

15

Id est, crede. Significat enim oblique duram cervicem populi huius, quae inclinari nesciat, quasi dicat: Mea filia (sic enim appellat populum Iudaicum), noli erigere te contra verbum neque indures cervicem tuam, ubi audieris et videris verbum et opera Dei, sed crede, demitte caput tuum et humilia te. Duo enim priora externa sunt. Hoc tertium est internum, ut 20 inclinet cor et dicat: credo. Id quod necessarium est, aliqui non est salus. Monuerunt idem quidam doctores, ut Gerson et alii, quanquam verum modum non tenuerunt, quod in casibus conscientiae sit audiendus frater consolans, et dixerunt, sufficere consilium boni viri. Sed hoc non satis est monere. Conscientia enim laborans dicit: ubi inveniam bonum virum et 25 quomodo ero certus hunc esse bonum virum? Quare hoc est existimandum consilium boni viri, simpliciter abicere omnem sensum praesentem et pendere ex solo auditu verbi, quod ex fratre audis. Sed est hoc valde difficile et vere est mortificare seipsum et extra se saltare et omnibus sensibus clausis attendere, quid dicat consolator, Quia mandatum divinum est, audire 30 fratrem afferentem verbum Euangelii in talibus periculis conscientiae. Sed Gerson et alii, quanquam hoc viderent esse faciendum, tamen non potuerunt consilium boni viri fundare in solo verbo. Nam in hoc sunt datae claves Ecclesiae, ut per verbum aliud aliud consoletur et dissolvantur sic opera diaboli. Qui igitur scit divinitus hoc preceptum esse, ut aliud aliud con- 35 soletur, potest se consolari et dicere: ego teneor fratri huic credere, quia ipse tenetur expedire perplexitates conscienciarum et eis mederi verbo, et

Hs] Quando ergo pugnandum cum Papa et solvendum Diabolicum argumentum, habet Papa argumentum, quod sit Ecclesia: Num tu solus sapis? Ist ein böß et forte argumentum. Ibi dicendum: audio promissa, legislationem, populum dei. Ecclesiam esse populum dei, find ich, cum Papa
 5 habet Baptismum, vocabulum Ecclesiae et est apud eum Ecclesia, — Et tamen non muß mich lassen gefangen nehmen. Das ist viel schwerer, — quamquam grave, argumento respondere contra auctoritatem Papae et Ecclesiae, — quando in corde Satana contra te solum pugnat: Tu unus es, et vis dissolvere istas monarchias constitutas? Et esto, quod sint errores,
 10 peccata. Num tu sine erroribus, peccatis? et tamen turbas omnia in Ecclesia dei, cum nihil dicas quam: errores et peccata!, — et tuipse plenus erroribus et peccatis. [Bl. 95^a] Ibi nostra lucta in eo ipso argumento, quo laboravit Paulus ad Ro. et quo nos hodie contra Papam. Röm. 9, 4 f. Ibi vis sita in apprehenso verbo et audiendo et videndo opera divina et
 15 credendo eis. Non Papam accuso erroris, vellem eius crimina, peccata

1 Diabolicum c aus Papae

3 forte] fortis

4 hinter dei (2.) nochmals esse

Dr] sic Deo obedio, cum fratrem audio. Tunc vere dicitur consilium boni viri, scilicet Christi, eius verbum mihi offertur et ego credo.

Sic in pugna contra Papam et contra diabolicum argumentum, quod iactat Ecclesiam, quod, quamquam Papa in sua persona sit peccator, tamen
 20 habeat legitimum officium et administracionem, cui obedire nos oporteat, ibi non alio gladio nos tueri possumus quam hoc versu, quod preceptum est nobis: 'Audi et vide et inclina aurem tuam', ut dicamus, sicut Paulus contra Iudeos dicit capi. 9.: audio patres, audio ecclesiam, audio officium, quod Röm. 9, 4 f. sedet Papa in ministerio verbi, quod habet baptismum, quod habet communionem et titulum Ecclesiae, Sed distinguam nec sinam me capi hoc argumento: Papa hoc dicit, ergo est faciendum, Quia hic est preceptum: 'Audi'. Quando igitur secundum verbum aliquid docet Papa, audiam et faciam, sed quando contra verbum dicit, non audiam.

Longe autem gravius est hoc argumentum in corde, quando a Satana
 30 tibi soli obiicitur: Ecce, tu unus es et vis dissolvere istam pulcherrimam monarchiam, summo consilio constitutam. Esto enim, quod sint in Papatu errores et peccata, quid tu es? nunquid tu sine erroribus et peccatis es? Quare igitur confundis et facis turbas in tabernaculo domini, cum nihil obicias quam errores et peccata, quibus tamen tu quoque abundas? Haec
 35 valde angunt, sicut apparet Paulum quoque in hoc argumento sudasse, Roma. 9. Ibi assuescendum est, quod vis omnis sita est in apprehenso verbo, in audiendo verbo et videndis operibus Dei ac credendis; quod qui non facit, subvertitur a Satana. Respondemus igitur, quod non accusamus Papam de erroribus et peccatis privatis, ea enim, quamquam damnare

Hs] tolerare, ut mea volo ignosci, sed agitur, quod Papa praeter crimina impugnat Christum, verbum dei, illum auditum vult et nos discipulos avertere ab. Non est quaestio de errore, vita Papae, sed sublimioribus rebus, sed de filio dei mortuo etc., de ipso praedicato et praedicando et resurgente; peccatum et errores ignoscimus, blasphemias, negationes non. 5

‘Et domum’: i. e. Christus venit abrogare totam legem et regnum totum Iudaeorum. ratio, quare debeat audire, inclinare cervicem et credere: quia ‘domus patris tui’ sol auff hören. Das ist ein böser text. ‘Populum’ non intelligamus grammatice, quasi sit vocabulum, ‘domus’, quasi lapides et lignum. ‘Populus’ significat populum Sanctum dei et qui constitutus 10 politia et religione divinitus a mose tradita et accepta a deo, ubi Reges, Principes, Sacerdotes, qui in politia et Ecclesia administrabant, et omnia divinitus, non munita per homines, et defensa per miracula, per deum. Ipsi habent patres, populum, domum, et tamen dicit: ‘Obliviscere’. Es ist aussermassen¹ hart wort. non: deserre, peregrinare a populo, Sed: 15

2 vult mit Strich zu impugnat Z. 1/2 gezogen 7 über Iudaeorum steht sacerdotium
15 peregrinare] peregrare

¹) = außerordentlich.

Dr] debemus, tamen condonamus et ignoscimus, sicut nobis nostra volumus ignosci. Non igitur de privatis personae viciis et peccatis contra Papam agimus, sed de doctrina et de audiendo verbo, quod Papa cum suis praeter peccata propria etiam impugnat gloriam Dei et gratiam et Christum ipsum, 20 de quo dicit pater: ‘hunc audite’. Vult enim Papa hunc auditum tollere a Christo et ad se rapere ac nos discipulos Christi a Christo ad se avertere. De hac re pugnamus. Non est questio de errore et peccatis vitae, Sed de sublimioribus rebus, nempe, de filio Dei pro nobis mortuo et resuscitato et de ipso praedicato et praedicando ac audiendo. Hoc cum prohibere velit Papa obiciendo auctoritatem Ecclesiae, dicimus: Abi retro, Satana, ignoscimus 25 tibi peccata, Sed blasphemias et negationes Christi non ignoscimus nec in eas consentimus, quia maior est Christus, quam Ecclesia, quam tu nobis obicis. Imo quia tua Ecclesia verbum Christi persequitur, non est Ecclesia Dei, sed Satanae etc.

Et obliviscere populum tuum et domum patris tui. 30

Hic est clarissimus textus, quod Christus venit abrogare totam legem, sacerdotium et regnum Iudeorum. Haec enim est ratio, cur audire, videre, inclinare aurem et credere debeat, quod scilicet domus patris sit deserenda. Est valde durus textus contra Iudeos, suavis autem pro nobis, qui credimus. Non enim ‘populum’ grammatice tantum pro multitudine et 35 ‘domum’ pro lapidibus et lignis accipere debemus, sed vocat populum Dei, populum, qui est divinitus constitutus, Politia et religionibus a Mose datis,

Hs] Damnata, repudiata ista politia, ut sit tibi obliviscendum. In Iesu Christo, novo illo Rege, nihil valet iustitia legis, cultus templi, religio sacerdotum et Levitarum, veteris testamenti. Er schließt cum Iudeis über der Iustitia. Populus habebat maximam commendationem a religione, Ut Deuteronom. 4.: 'Sapiens iste populus. Vestra iudicia sunt divina'. Ideo sc. 5. Moje 4, 6 viel gesagt: Ista gloria iustitiae legis, politiae nihil est, quia per hec etc., filia, non iuvaberis. [Bl. 95^b] Vult transferre istum populum adeo, ut iubeat oblivisci, ut nunquam sol hinderfich¹ sehen, Ut Abrahæ: 'exies e terra', 1. Moje 12, 1 cogebat oblivisci terrae. Sic Ioseph: vocatur Manasse, 'deus fecit obli- 1. Moje 41, 51 visci', i. e. desperavit de reditu. Sic ad hunc Regem: sic transfereris, ut plane desperes de gloria, regno isto; aliud regnum, Politiam, sacerdotium, cultum dei Rex ille instituet. Et spiritus sanctus satis indicat hoc verbo, quam tenera haec doctrina et impatiens omnium cultuum, ut nicht leiden,

2 templi ist ergänzt zu templum
ille instituet o .

3 schließt oder verschriebenes schließt

12 Rex

¹) = rückwärts.

Dr] acceptis autem a Deo ubi principes et reges in Politia, Sacerdotes ac Levitae
15 in Ecclesia non constituti nec defensi sunt ab hominibus, sed divinitus dati ac conservati per miracula. Qui igitur habent iam populum patres, domum, iis dicit: 'Obliviscere', nec solum dicit: desere aut peregrinare a populo, sed simpliciter: 'obliviscere' ac scito, quod sit damnata ista Politia ac religio et repudiata, sic ut penitus oblivisci eam debeas.

20 Sequitur igitur inde, quod in Iesu Christo nihil valet iusticia legis, cultus templi, religio, sacrificia sacerdotum et laevitarum. Hic autem vides esse Pauli argumentum, ubi contra Iudeos pugnat de religione, quam mordicus contra Euangelion retinebant. Habuit enim laudem iste populus singularem a religione, Sicut est Deut. 4.: 'Haec est vestra sapiencia et in- 5. Moje 4, 6
25 telligencia coram populis, ut dicant: certe iste populus sapiens et intelligens, gens magna est' etc. Hic autem dicit: ista gloria iustitiae legis et operum nihil valet sub hoc rege, quia per haec, mea filia, non iuvaberis, obliviscere igitur omnium. Pertingit autem his verbis in imum cordis, quod sic vult eos ad Christum converti, ut penitus obliviscantur priorum ac ne 1. Moje 12, 1
30 respiciant quidem, sicut Abraham oblitus est terrae Chaldeorum et Ioseph 1. Moje 41, 51 suae patriae, cum omni spe reditus abiecta filium suum Manassen appellaret. Ita hic quoque dicit: sic transfereris ad hunc regem, ut de illa Politia et sacerdotio ac toto veteri cultu plane desperandum sit. Nam pariet tibi aliud et melius regnum, quam illud legis fuit.

35 Ergo spiritus sanctus hic indicat, quam tenera sit haec doctrina et quam impatiens omnium aliorum cultuum sit fides, ut ne quidem meminisse eorum velit. Sicut etiam dicit Psal. 15.: 'Nec memor ero nominum eorum' Ps. 16, 4 per labia mea', vocat enim 'nomina' eo loco cultus, religionem ac totam

^{Hs]} das man dran gedenden sol. 'Non memor.' Ich wil des populi nicht mher
 1. Petri 2, 22 dencken, cultus, religionis, iustitiae legis; non vult amplius praedicari, licet
 quidem memorari gesta, sed non praedicanda, sed ita habere, quasi deplorata,

2. Petri 2, 22 nunquam sperandum, quod aliqua iustitia operum etc. non 'redeundum ad
 1. Petri 2, 13 vomitum', sive priora legis sive a nobis conficta, 'sed in anteriora', ut
 Christus magis et magis percipiatur, donec penitus obliviscamur, ut dica-
 mus: Ich denck nicht, quod monachus fui, sed quod semper fui Christianus.

Ego, cum Monachus, fatigatus maxime, vexavi me Ieiuniis et ora-
 tionibus extra ordinem. Ich dachte nicht, quod vergeßten würde, tamen
 oblitus sanguinis. Quidem.¹ Summa Summarum: ista vox 'oblivisci' 10
 multa complectitur, vult illam doctrinam habere puram; facile offenditur.
 Non patitur ludum fama, fides, oculus.² Est tenerima doctrina, et ideo,

2. Petri 16, 3 quia cor nostrum semper respicit ad 'Aegyptias ollas', i. e. magno impetu

zu 1 Ps. 16. r zu 5 Phil. 3. r 11 vor habere am Zeilenanfang nochmals doc-
 trinam zu 12 Non patitur fama, fides, oculus r

¹) Zum Sinn vgl. unten im Druck Z. 29f. ²) Sprichw., vgl. oben S. 48, 7.

Dr] iusticiam legis, quorum non vult meminisse, non quod non liceat recordari
 eorum, quae cum isto populo sunt facta, sed quod non sint predicanda ac 15
 docenda, sed habenda pro rebus desperatis ac deploratis, quae nunquam

2. Petri 2, 22 sint reditura neque ullius usus in posterum sint et quod non sit 'redeundum
 1. Petri 3, 13 ad vomitum', sed procedendum et 'tendendum in anteriora', ut Christus
 magis ac magis cognoscatur, donec penitus obliviscamur iustitiae legis, ac
 si nunquam fuerit. Sicut ii, qui in monasteriis et in captivitate illa Babi- 20
 lonis vixerunt, postquam ad Christum accesserunt, ita in uno Christo occu-
 pati esse debent (quod ad iusticiam attinet), ut ne in mentem quidem veniat,

quod unquam fuerint monachi aut celebraverint missam aut ullum sanctum
 unquam invocaverint etc., Sed videantur sibi perpetuo fuisse Christiani.
 Ego quidem, cum essem monachus, valde defatigabar per quindecim fere 25
 annos quotidie sacrificando, macerando me ieiuniis, vigiliis, oracionibus et
 aliis longe gravissimis operibus, quia serio cogitabam de iusticia per mea
 opera adipiscenda, nec putabam possibile esse, ut unquam obliviscerer eius
 vitae. At nunc, Dei gratia, oblitus sum. Memini quidem adhuc eius carni-
 ficinae, sed non sic, ut existimem redeundum ad illum carcerem, quanquam 30
 carnaliter loquendo non erat carcer, sed delicatum vitae genus, remotum ab
 omnibus illis molestiis, quas vel Politia vel Oeconomia infinitas habet, Carcer
 tamen fuit bonis hominibus, qui non tantum de ventre cogitabant, sed cupie-
 bant salvari. Sic ista vox 'Obliviscere' valde multa amplectitur, et precipue,
 ut doctrina poenitus sit pura, quae tamen facile corrumpitur et obscuratur. 35

Sicut autem doctrina nullum patitur additamentum, Ita fides quoque
 est tenerrima res et valde opus habet precepto: 'obliviscere domus patris
 2. Petri 16, 3 tui'. Caro enim semper respectat 'ad Aegyptum et ollas carnis', id est,

Hs]rapi sentio ad iusticiam carnis. Si non monachatus, tamen velim invenire opus, quo fiderem: Ego hoc et hoc feci. Anabaptista mus das et das thun; reiectis hereticis Operum, recrescunt alia; reiectis operibus monasticis repullulut opinio de aliis. [Bl. 96^a] Quisque hat ein großes schänd M₁aul, i. e. quisque libenter vellet gloriari de suis: Hodie hoc feci, oravi; semper sequitur, quando fecit homo suae vocationis, ut letior sit, quam si non etc. sol wol letitia sein¹, sed non pura, quia vult turbare conscientiam, tenerimam in Christo. Ideo nemo sit securus; qui confitemur Christum, ambulemus in timore et semper proficiamus in melius. Ego trag stultam et carnalem opinionem operum, ein großen münd, velim in Albi.²

Ideo spiritus sanctus: 'obliviscere'. Externo ministerio haben wir da hin bracht³, scribimus, docemus iustitiam puram, gratiam; Sacramenta pura, consolationes, gubernationes purae. In corde sol³ auch wol so purum

6 sequitur e aus consequitur
schon einmal haben abgekürzt

9 über proficiamus steht ut

11 vor haben steht

¹) = lasse ich als l. gelten.
(also nichts mehr zu erwarten).

²) Erg. ersäufen.

³) = ein für allemal erreicht

Dr]naturaliter rapimur magno quodam impetu ad iusticiam carnis et querimus opera, in quibus gloriari et confidere possimus ac Deo obicere: ecce, hoc et hoc feci, pronuncies ergo me iustum, Sicut Anabaptistae et alii, reiectis hereticis operum sub uno nomine, reducunt eos sub alio nomine. Alius pilea gallica damnat et laudat tunicam griseam, ut vocant, Alius nihil vult habere proprii, ut eo liberius, quae aliorum sunt, sine labore ad se transferat, ac in his nugis ponunt sanctitatem aliquam. Sic reiectis operibus monachorum veterum reducunt novos monachos. Ac ne simus nimium securi ab hac peste, unusquisque nostrum gestat in sinu suo magnum monachum, hoc est, singuli vellemus tale opus, in quo possemus gloriari: Ecce hoc feci, Satisfeci hodie Deo meo orando, benefaciendo, ero igitur animo magis ocioso. Nam mihi quoque accidit hoc, quod, cum feci opus vocationis meae, multo sum letior, quam si non fecissem. Ac letari quidem per se non est malum, sed haec leticia est sine fide et non pura et est eiusmodi, quae vult capere conscientiam ac turbare. Conscientia autem, quia tenerrima res est, non potest satis muniri contra hoc vicium presumptionis. Quare nemo sit securus, sed qui confitemur Christum, ambulemus in timore et proficiamus in fide et agnoscamus, quod singuli gestemus in pectore ingentem et deformem Monachum, hoc est, stultam et carnalem opinionem operum, pestem fidei.

Contra hanc opinionem impiam Spiritus sanctus proponit hic absolutam metam puritatis, nempe, ut primo obliviscamur huius iusticiae, saltem in externo ministerio. Id quod Dei gracia nos hic consecuti sumus, ne iusticia operum praedicetur, Sed pura iusticia Christi pro nobis passi et a morte resuscitati. Sunt quoque pura reliqua, quae fiunt in ministerio hoc, nempe

Hs]fein. In ministerio verbi, docendo Oblitus plane Monachi, sed in corde credendo. quod doceo pure per os, non possum per fidem etc. Doctrina debet tener[ima esse et ponitur ut meta, ad quam debet tendere, ut tam pura sit fides in appreh[endendo et tenendo Christo. Ideo pugnamus contra nostrum monachum et suum diab[olum. Ideo scrip[tura exhortatur, ut 5
'aud[iamus', 'videamus', 3. 'discamus' oblivisci omnium praeteritorum operum et praesentium. Sicut doctrina est oblita talium.

'Populum': non gentilem, impium, prophanum, sed habentem lege[m. tamen Lex bona a deo. quare ergo abro[gas legem? Lex M[osi est abro- gata propter con[scientiam fidei. Si con[scientia non leditur opinione iusti- 10
tiae, tum bene externe. Sed quia in hoc arg[umento, quod dicitur Christus cap[ut nostrum, ibi absciudenda non solum traditio hu[mana, sed universa lex, etiam divina et reservandus puris[sima fide Christus. Wil lex nicht

1 Oblitus *c aus* pl[ane

6 praeteritorum] p[ro]p[ter]

7 praesentium] p[re]s[en]t[ia]

Dr] Sacramentorum administratio, consolationes, gubernationes sunt purae. Ac quemadmodum in ministerio est haec puritas, ita quoque debebat esse in 15
nostris cordibus. Sed quid fit? In ministerio plane sum oblitus huius monachi nec quisquam nomen eius ex me audit, Sed in corde non servo verbum meum, quod pure per os doceo, sed obrepit nonnunquam monachus imprudenti. Est autem hoc quoque magnum beneficium Dei, quod Deus metam puritatis ponit in doctrina, ut saltem doctrina sit pura. Ad eam 20
metam debemus tendere, ut, quam pura est doctrina, tam pura quoque sit fides in apprehendendo et tenendo Christo. Sed hoc non fit. Ideo quo ad vivimus, luctamur contra istum monachum et diabolum, qui regit eum et fovet. Ac spiritus sanctus quoque, quia videt naturam nostram sic mona- chatam, adest monendo et hortando, ut audiamus, ut discamus oblivisci 25
omnium praeteritorum operum, etiam optimae iusticiae nostrae, ut, sicut doctrina oblita est monachi huius, ita quoque cor nostrum obliviscatur omnium et hereat pura fide in unius Christi iusticia.

Hoc est, quod dicit: 'obliviscere populum tuum', nempe populum non gentilem, impium aut prophanum, sed habentem legem et iusticiam eius. 30
Imo lex bona est (obiiciunt) et Deus eam precepit, quare igitur eam reiicis? Hic credo vos bene eruditos esse et scire, quid sit respondendum. Lex enim est abrogata propter conscientiam fidei. Quando igitur non ledit conscientiam opinione iusticiae, tunc potest servari in externis moribus, sicut aliae leges Policiae. Quia autem in hoc loco agimus de eo articulo, 35
quid dicitur Christus, quod sit Rex noster et caput nostrum, ibi abrogatae et reiectae sunt non solum traditiones humanae, sed universa lex etiam

Ha] auffhören, fidem zu perturbirn, — ehe ich wil leiden, wil ich legem auch corporaliter auffheben. Wils zu viel mur[ren et caro oc[asionem nhemen ex lege, ut iusticias¹ erigerem, [Bl. 96^b] Ideo disper[sit Iud[aeos per orbem et Ierusalem vastavit. Sic Pap[ae faciet; si non cessa[bit, wird er im² 5 kloster etc.³ Loquitur de abrogatione in spiritu, quia fides nihil scit de lege, operib[us, de nostris; ist ho[er. Debet eam collocari in paradisum, supra et ultra terram in celestib[us, ubi non audias: quid fecisti? hoc hic non audiendum conclavi. Sed hoc: dilex[isti, vixisti, quid ille fecerit, dederit, quid exigit, sed amplexum, ut g[ratias al[as pro sua morte. Si venit lex, gehort[10 nicht in paradisum sed in montem Sinai. Das ist Abrogatio spiritualis: den p[opolulum hie oblivis[cas. Ideo nolite gering achten. 'Populus' et 'domus' find die hochsten auff erden; quam⁴ iste populus et domus patris. Et nent[. Imo disce! tamen deb[es audire prophetas, principes quam spirituales et

9 sua] suo

1) *Erg. operum.* 2) = *ihm.* 3) *Erg. zerstören.* 4) *Erg. vor quam: nulla res maior.*

Dr] divina, ut retineatur unicus ille rex Christus purissima fide. Quia enim lex 15 non cessat perturbare fidem et conscientiam in Baptisatis, potiusquam hoc paciatur Christus, etiam corporaliter eam abrogat. Est igitur sublata lex tota, primum spiritualiter, a conscientia, Deinde etiam corporaliter, ubi quanquam non erat necesse eam tolli, tamen propter periculum fidei eam sustulit, ut non solum cultus cessaverit, sed templum ac Ierusalem sint 20 destructa et Iudei dispersi per totum orbem, Ac merito. Idem fiet cum Papa. Quia enim non cessat persequi verbum, ideo ruet ipse cum omib[us monasteriis, episcopis et collegiis sacerdotum.

Loquitur igitur de abrogatione legis in fide et spiritu, Quia fides nihil scit de lege, operibus et iusticia nostra ac viribus nostris; longe enim subli- 25 mior est his omnibus et debet collocari in Paradisum, supra et ultra terram, in coelestibus, ubi non audias: Quid fecisti? Quid obmisisti? Hae enim legis conciones non sunt admittendae ad conclave conscientiae et in Paradisum, Sed ubi audias tantum de isto rege, quid ille fecerit et contulerit tibi, quid ille exigit, nempe amplexum et gratiarum actionem pro tantis 30 beneficiis. Haec tantum audienda sunt in hoc loco. Quodsi lex venit, eiice eam ex hoc conclavi sponsi, et dic, ut subsistat in terra et eat Damas-cum, ad Sinai, ubi locum habet. Haec est spiritualis abrogatio, quam significat per verbum 'oblivisci'. Nec sunt extenuanda haec vocabula: Populus et Domus. Sunt enim summae res in hoc orbe, nec ulla alia res in tota 35 creatura est cum his conferenda. Invidiose autem addit pronomen 'populum TVVM', 'domum patris TVI'. Quasi audiat obstrepi filiae: Ecce est tuus

H₂] temporales. Seditiosa predicatio, quod relinquere patrem, matrem et meos cives perdere. Si quis dicat: non dabis Zins principi, ne obedias consuli, Das ist exhortari ad rebellionem. Er fund nicht greulicher setzen¹ quam: 'domus patris'. Ibi summa obedientia post deum, et ipse heiſſt auffhören. est mandatum contra divina praecepta! patrem honorabis, parentes coles, 5 sed praeferes eis deum. Quando so kompt, das sich wil bleuen², ut vel deus, vel pater cum suo verbo deserendus, dicendum: Pater, vale cum tuo praecepto et tota 2. tabula, nihil de te scio, rein vergessen, quia iam agitur non de 4. praecepto sed 1. tabula, Utrum deus sit verax, utrum audiendus filius dei. Da mihi hoc primum, postea audiam 'domum patris', colam et 10 serviam. Sed thuts nicht; quando venit in cor, so wil's ihm hauss, blut;

1. Sam. 12, 22 et in populo: 'Deus non deseret [81. 97^a] populum', tu non solus sapis.

Ego vellem Papae servare omnia, quae praecipit, et 'domum patris' Papae wil ich gern an nehmen; sum baptisatus in domo Papae et Papam istum honoro et cives charissimos, sed relinquat primam tabulam, sinat 15

6 bleuen c aus pleuen 12 sapis c aus populus

¹) = sich nicht schrecklicher ausdrücken. ²) = daß die Notwendigkeit sich zu ergeben scheint; vgl. Sanders s. bläuen = sich zeigen.

Dr] populus, est tui patris domus, ergo non debes eam relinquere, sed audire et obtemperare nec temere amplecti novam doctrinam, a lege divinitus tradita dissencientem. Nam in speciem loquitur sediciose contra quartum preceptum, perinde ac si quis principi non dandum tributum dicat, hoc enim esset exhortari ad rebellionem et subversionem Politiae. Ita hic obli- 20 visci domus patris predicat tanquam summum cultum, cum quartum praeceptum divinitus mandatum doceat de honorandis parentibus.

Ad hoc sic responde: Parentes honorare, Principi obedire est bonum et pium, Sed preferendus tamen illis Deus, cui magis est obediendum. Si igitur incidat eiusmodi casus, ut aut pater aut Deus relinquendus sit, ibi 25 dic: vale pater cum quarto precepto et cum tota tabula secunda, nihil de te scio, sed plane sum tui oblitus. Quia iam non agitur de quarto precepto aut secunda tabula, Sed de prima, Utrum Deus sit verax, utrum debeatur ei gloria, Utrum sit audiendus filius Dei. Da hoc primum, postea te quoque colam omni genere pietatis. Sed non concedit, quia, quando Domus patris 30 in cor venit, tunc sic occupat cor, ut sola ibi esse velit et regere, ibi summa

1. Sam. 12, 22 pertinacia repugnat fidei, sicut patet in Iudeis dicentibus: 'non deseret Deus populum suum' etc. Idem nobis cum Papa accidit. Non enim solum Papam adorare vellem, si mihi permetteret doctrinam sanam sequi, sed quemvis etiam scholasticum; nihil enim nocet fidei meae adorare eum, modo 35 relinquat mihi primam tabulam. Sum enim baptisatus in domo Papae, sum

Hs] credere in Christum et adherere tener[ima con]scientia; sed hoc nolunt. Ideo si non fan beh samen behalten fidem et domum patris, maneat rex et fahr hin domus. Omnes religiones divinas, et iustitiae, etiam legis, apud gientes, philosophos, Iurisperitos, als rein hin weg. 'Nec ex voluntate', Ioh. 1. 3oh. 1, 13
 5 'Tunc': das ist seer fein. spiritus sanctus sentit, hoc monstrum herere V. 12 in nostra natura, quod vellemus esse fchon coram deo. Omnis tentatio sub Papatu: libenter irem ad Sacramentum, si tantum dignus. Quare ista verba dico? Ideo: ich wolt gern vor rein sein, prius lustro vitam et velim puritatem laudari a deo. Iste habitus est radicans in misera carne, — hoc
 10 sentit spiritus sanctus, — quo possemus tuto accedere ad deum. Ego orarem libenter, sed non rein. Iste cogitationes ex grossen Monchs topff veniunt; iste sic intox[itat] conscientiam nostram, ut dicamus: Ich wolt

Dr] catechisatus, didici scripturam; hunc honorem libenter habeo populo meo et civibus meis charissimis, ne obliviscar domus patris mei, tantum sinat,
 15 ut credam in Christum solum et conservem conscientiam liberam ab omni onere. Sed Papa hoc non concedit et urget, ut suam doctrinam sequar, neglecto verbo Christi. Dico igitur: quoniam non possum ambo retinere, domum patris et Christum, Maneat mihi Rex meus Christus, et domus patris cum toto populo abeat, quo velit. Sic appellat 'domum patris' et
 20 'populum' hoc loco omnes religiones, omnes iusticias, omnes leges, etiam gentium, Philosophorum et Iurisperorum. Omnia ista abeant tanquam inutilia ad hoc regnum, Imo noxia quoque, ut stet illud: 'nec ex sanguinibus nec ex 3oh. 1, 13 voluntate viri nec ex voluntate carnis, Sed qui ex Deo nati sunt', Ioha. 1.

Et concupiscet Rex decorem tuum.

V. 12

25 Est suavissima promissio. Sentit enim spiritus sanctus, hoc monstrum haerere in corde, quod vellemus puri et sine macula esse coram Deo. Sic in Papatu omnis nostra tentacio erat, quod dicebamus, nos libenter ad Sacramentum ituros, si essemus digni. Sic quaerimus naturaliter puritatem in nobis, et lustramus totam vitam nostram ac cupimus invenire puritatem
 30 in nobis, ne opus sit gratia, sed ex merito pronunciemur iusti. Iste habitus est radicans in nostra carne, et sentit spiritus sanctus, nos velle decorem ex nobis. Sic oraturi cogitamus: libenter orarem, sed non sum dignus, ut me Deus exaudiat. Hae cogitationes veniunt ab illo magno monacho, de quo antea dixi¹, qui in nobis est et intox[itat] conscientiam nostram, ut respiciamus dignitatem nostram nec prius orare velimus, quam simus meliores. At sic fiet, ut nunquam ores, si eo usque expectare vis, donec dignus fias. Si enim hoc prius requiritur, ut simus iusti, quare oramus in oratione

27 omni im Urdruck

1) Siehe S. 575, 31f.

Hs]gern orare, si dignus. Quando orabo? si non pecco! qui? Si vis orare
 Matth. 6, 12 iustus, nunquam etc. Cur dicis: 'Remitte' etc.? Si es peccator indignus,
 max[ime orandum, communicandum. Non iustificaberis nisi in sacramento
 et verbo. In quoque argumento inveniri monach[us magnus, qui dictat nos
 esse puros. Ideo dicit¹: Ich dabo pulcherrimum consilium, si me audieris, 5
 eris formosissima. vis esse coram deo pulcherrima puella, lib[enter audire,
 ut omnia placerent ei, quae dicis, facis, loqueris; Si scilicet bene praedice-
 reris etc., Sic facito: audi, vide, inclina, obli[viscere, tum ista feceris; et
 oblita iustitiae prioris, omnis legis, traditionis, iustitiae et credis verbo, so
 bistu ichon, et est verum, quia tum decora non tuo ornatu, sed Rex ornavit 10
 te suo verbo, [Mt. 97^b] quod affert suam iustitiam, pruden[tiam et omnia
 dona spiritus sancti. Sed nos fallit 1. opinio monastica nostra, quae
 heret in carne et conscientia, deinde vilitas verbi, quod praedicatur in
 vulgus et nullus specialem doctrinam habet.² Ideo putamus non nos satis
 ornatos, quando verbum solum habemus; Nos non satis baptismum, Euan- 15

15 non fehlt

¹) Erg. spiritus sanctus.

²) Der Sinn deutlicher im Druck unten Z. 32f.

Dr] Dominica: 'Dimitte nobis debita nostra'? Quin potius, cum sentis te esse
 Matth. 6, 12 peccatorem et ineptum ad orandum, tunc maxime accedendum est ad ora-
 tionem et ad Sacramentum; unde enim aliter vis iustus fieri, nisi per verbum
 et Sacramenta? ex te et tuis operibus certe nunquam iustus fies. Sic in
 omnibus nobis est hoc pestilens argumentum nostri monachi, quod respi- 20
 cimus nostram puritatem.

Ergo spiritus sanctus dicit: Ego dabo tibi pulcherrimum consilium, quo,
 si me audieris, efficeris formosissima puella; si enim vis esse speciosa coram
 Deo, ut omnia tua opera ei placeant, ut dicat: Placet mihi oratio tua, placent 25
 omnia, quae dicis, facis et cogitas, sic facias: 'Audi et vide et inclina aurem
 tuam', et sic eris formosissima, cum audieris, videris, oblitus eris iustitiae
 prioris et omnis legis, omnium traditionum et tocus istius monachi, et credideris.
 Tunc es decora, non proprio decore, Sed decore regis, qui ornavit te verbo
 suo, quod ad te affert suam iusticiam, suam sanctitatem, veritatem, fortitu-
 dinem et omnia dona spiritus sancti. Sed hic primum fallit nos opinio 30
 nostra, quam monachus nobiscum natus habet, quae heret in carne et con-
 scientia nostra, Deinde vilitas verbi, quod in vulgus predicatur et nullam
 singularem speciem habet. Ideo putamus nos non satis ornatos fore, cum
 verbum solum habemus, cum sumus baptisati, Eucharistia communicati,
 Evangelio vocati. Hunc ornatum summum non putamus ornatum esse 35
 secundum speciem, quia est vilis et omnibus, ut videtur, communis; qualis
 enim ille est ornatus (dicunt Anabaptistae), perfundi aqua? Sic enim oculi
 carnis iudicant, sed si spiritualibus oculis baptismum intuearis, videbis, quod

Hs]gelium¹, ut ornet, quia aqua, quae videtur oculis carnalibus. Si vero oculis spiritalibus, tum Catechismus, Euangelium induit me Christi ornatu, Christi auro. Sic Euch[aristia, si eam percipio, omnia decora Christi. Sic alieno ornatu debemus esse ornati. Cum ergo ista feceris et ut obliviscaris
 5 iustitiam, ut nihil scias in quo fidendum nisi in istis, so bistu die schonste meß.² Nos contrarium: hoc, quod iubet oblivisci, revocamus. Non dignus! fieri prius purus et Sanctus, sum iam peccator! Das ist revocare domum patris et populum obliviscendum et monachum accersere. Sed sic dicens:
 10 Ego oblitus, an sim dignus vel indignus, illa iamdudum praeterierunt. Si sum indignus externe, daß laß ich bleiben. Sed hic interne sumus dignissimi, Sanctissimi, quia Rex amat illum decorem et tum dicit: du schonst meßlin², ubi audio, video et oblitus fuero omnium. Ergo nihil deo dubitare, me formosissimam et omnia, quae fecero, maxime placere deo,

4 ornati scheint ornatus

6 iubet] iubi

11 decorem] decoro

du] d—

12 oblitus] obl—/9

¹) Erg. aestimamus.²) = Mädchen.

Dr] Baptismus te induat vestitu et ornatu Christi. Sic Eucharistia induit te
 15 ornatu Christi, sic Euangelion induit te ornatu Christi. Quem autem meliorem et magis preciosum ornatum optare potes, quam quo Christus ornatus est et suos ornat?

Sic monet sanctus spiritus, nos alieno decore formosos efficiendos esse. Tunc (dicit), cum audieris et credideris et oblita fueris tuae iusticiae,
 20 ut nihil velis scire, in quo tibi sit fidendum, quam in ornatu sponsi Christi, Tunc eris vere decora et rex concupiscet decorem tuum. Sed quid nos facimus? contrarium scilicet. Domum patris, cuius iubet oblivisci, revocamus. Ah (dicimus), sum peccator, volo prius dignus fieri et purus, quam accedam ad hunc sponsum. Hoc quid est quam revocare domum patris et velle
 25 offerre propriam iusticiam, quam iubet deserere, et Monachum illum accersere? Atqui sic debebas dicere: Nihil scio de illa dignitate, sive dignus sim, sive indignus, non curo, illa iamdudum praeterierunt. Si sum indignus externe et in secunda tabula, Sit sane, ille enim sunt meae sordes. Interne tamen sum formosus ornatu alieno, ibi sum sanctissimus et optime decoratus,
 30 quia Rex amat illum decorem, quando verbum audio et obliviscor mei Monachi et regi meo Christo credo, quod eius sanguine redemptus sim et eius merito iustificatus. Haec fides cum adest, quicquid post facio, placet ei et delectatur pulchritudine mea, quam ipse mihi contulit. Ergo nihil deo dubitare, me esse formosissimum et maxime placere Deo omnia, quae
 35 facio, propter Christum, quem fide apprehendo tanquam redemptorem, ut cum os aperio ad docendum vel orandum, deo credere, quod omnes Angeli arrideant et letentur, et qui audit me docentem, is sciat se sacrificium sua-

Hs] Ut quando aperio Os et praedico, oro, quod angeli rideant, et qui audit, praestat sacrificium suavis[simi] odoris. Videtis, quam amplis[simis] v[er]bis loquitur s[pi]ritus s[an]ctus: 'Obliviscere domus' etc. 'Et rex' etc. *wirstu yn zwingen* cum fide etc., ut facias, quae volest, — : persequetur, blandietur et tecum mansionem', et facit, quando dedit verbum. Dat tentationes mundi, c[ar]nis et diaboli. *Das find* sui amplexus, sic enim inhab[itat] in nobis, alioqui sic non disceremus audire, [Bl. 98^a] videre, oblivisci. Ideo signum, quod nobis *nachläuft*, cum videt nos synceriter adherere. Max[imae] consolationes: non solum Rex complacentiam in verbis et fide, sed amorem sponsi, *das nachlauffen*.¹ Iste amor est furiosiss[im]us. Modo si audias etc. *Es ist schwer zu thun*. Dominus det gratiam, ut in ministerio, doctrina faciamus et etiam incipiamus in opere obliviscendi. Cingulum et alios *hat der gross Monch gar gefressen*. Sie find eitel platten et Munchje.

4 über persequetur steht macht iustum 8 nobis] nos 10 audias] audiaris
11 Es] Est 12 faciamus] facimus incipiamus] incipiamur

¹) Nämlich des Bräutigams.

Dr] vissimi odoris prestare Deo. Huc enim est eundum et hoc est oblivisci domus patris et populi, Statuere praesentem iusticiam fidei contra veterem operum iusticiam, tunc fiet, ut Deo simus gratissimi.

Utitur autem spiritus sanctus amplissimis verbis: 'Rex concupiscet decorem tuum', hoc est, coges eum ista fide, ut faciat, quae volest, ut amoris stimulis concitatus te ultro sequatur, ut apud te sit ac 'mansionem apud te faciat'. Quia, quando Deus dedit verbum, tunc non obmittit opus suum, quod in te cepit, sed dat primum tentationes mundi, diaboli et carnis, quibus te excitet. Hi sunt amplexus [Bg. M] eius, quibus complectitur sponsam prae impaciencia amoris, Quia, si essemus sine tentationibus, non quereremus eum, non disceremus audire, videre et inclinare aurem. Urget igitur nos, ut forcius adhaereamus verbo et credamus ei, idque facit nimio amore nostri; sed illi complexus tam suaves sunt carni nostrae, ut lachrimas saepe exprimant, prosunt tamen nobis. Sunt igitur hae maximae consolationes, si modo eas possemus prae magnitudine complecti, Quod Rex noster Christus non solum complacentiam habet in verbo et fide, Sed amore, qualis in sponso erga sponsam est, erga nos fertur ac urgetur, ut ultro sectetur nos. Eo adigimus eum, modo verbum audiamus, et credamus et obliviscamur nostrae iusticiae. Sed est difficile. Deus det gratiam, ut haec saltem in doctrina et ministerio verbi et signorum ac ex parte in vita etiam prestemus et, sicut cepimus, discamus oblivisci monachi istius, saltem ne regnet in nobis, sicut in Sacra-

Es] 29. Octob.] Cepimus hunc versum: 'Concupiscet Rex pulchritudinem tuam, quia ipse est Dominus deus tuus, et adora eum'. Nostram pulchritudinem dixi consistere non in propriis virtutibus nec in donis acceptis a deo, per quae virtutes operamur et facimus, quae pertinent ad cultum dei, sed
 5 quam ex Christo habemus; si hunc Apprehendamus et credamus, tum formosi. hunc decorem spectat Christus, praeterea nullum. Ideo nihil, quod sacrificiis apud eum pulchri. Apud homines speciosa et in oculis sapientum, sed necesse est habere aliam pulchritudinem in oculis dei, quae unica et sola: credere in Iesum. illa tergit omnes rugas, maculas et
 10 facit gratos deo et est res omnipotens. Hoc audī. Extra Christum sumus perditī cum omni, quod habemus.

'Quoniam ipse Deus': In praesenti versu difficilis doctrina assuetis in iustitia legis, et quam pauci apprehendunt eam, ut confidant sola gratia Christi et repudiant suam iustitiam. Hoc nobis difficile et Papistis praecipue. Nos maxime luctamur, ut accipiamus etc. Et tamen nullum aliud argumentum, quam quod sola iustitia fidei sancti etc. Das ist noch erger,

8 est] esse

Dr]mentariis, Anabaptistis et Papistis, quos Monachus ille totos voravit, ut nihil sint nisi monachi rasi, a qua peste Deus nos benigne servet. Amen.

Haec igitur summa est, Nostram pulchritudinem non consistere in
 20 propriis virtutibus nec etiam in donis acceptis a Deo, per quae operamur virtutes et facimus omnia, quae pertinent ad vitam legis, Sed in eo, si Christum apprehendamus et credamus in eum, tunc sumus vere formosi, et solum eum decorem spectat Christus, ac praeterea nullum. Ergo docere, quod velimus religionibus electis et iusticiis propriis pulchri esse, nihil est.
 25 Apud homines quidem et in aulis sapientum sunt speciosa, Sed in aulis Dei necesse est habere nos aliam pulchritudinem. Ibi est haec una et sola pulchritudo, credere in Dominum Iesum Christum. Ille detergit omnes maculas et rugas ac facit gratos Deo. Haec fides est res omnipotens et pulchritudo maxima, praeter quam nulla pulchritudo est. Nam sine et extra Christum
 30 sumus damnati et perditī cum omnibus, quae habemus et sumus.

Quoniam ipse est Dominus Deus tuus, et adorabis eum.

In proximo versu audivimus doctrinam valde difficilem iis, qui assueverunt ad iusticiam legis, quare pauci sunt, qui tam plene eam apprehendunt, ut confidant soli gratiae Christi et repudient suam iusticiam ac ad repudiātam suam iusticiam non redeant. Et quid mirum Iudeos non apprehendere, qui in lege educati sunt, cum Papistae eam non recipiant, cum quibus iam multis annis luctamur non alia de re, quam quod sola fide iustificari peccatores docemus et non operibus legis, Multo minus autem operibus,

Hs] quod Iudaeos *fur den topff*¹, scilicet relinquere patrem et matrem et domum, [Bl. 98^b] quia hic habes legis dominum, ergo credendum etc. Ibi rex, qui est deus tuus. Ergo discernendum inter donantem et donum. Quanto praestat donator a dono! Ipse dedit, inquit, per filium. Non tantum dedit legem, iustitiam legis, pulcher[ri]ma dona spiritus. Quicquid est servilium legum et donorum, debet subesse regnanti ipsi domino, quia ipse author, 5
 2. 9 fons, caput, in quo 'plenitudo'. In ceteris omnibus rebus est particula
 1. 2. 4 deitatis, 'sunt var[ia]e distrib[ut]iones'. Ibi est tota possessio, sors, quia dominus est. Sic ergo in eius amplexu debemus mori, ut nihil sciamus de peccatis, iustitia et exter[n]is cere[moni]is, tantum aperiatur cor deus, ut 10
 apprehendat magnitudinem Regis, *so ghet ihene hin weg*, 'Oblivisci'. Quando ergo urgent multa opera, concedo: dona sunt dona. Sed hic distingue

4 dono] deo 5 über dona steht miracula zu 8 Petrus: 'olokleros' [Jak. 1, 4] r
 12 multa c aus multum

¹) *Erg. stößt = irre macht.*

Dr] quae sine certo Dei mandato eliguntur? Huic argumento difficilimo subiicit aliud longe difficilius, quod Iudei ne audire quidem possunt, et de quo in Ecclesia quoque magnas turbas Heretici excitarunt. Postquam enim docuit 15
 Synagogam, ut obliviscatur et populum et domum patris sui ac in solo auditu Euangelii hereat (quod per se gravissimum est), addit iam rationem minus tolerabilem Iudeis, nempe, quod Christus sit dominus eorum et Deus eorum, quem adorare debeant, Hoc est, quod Christus sit Dominus legis, cui caedere debeat et populus et domus patris et universa lex. Idque ideo, quod 20
 lex per servos sit tradita, Nunc autem adsit ipse Dominus et Rex et Deus.

Hic igitur institue differenciam inter donum et donatorem. Deus dedit Mosen, dedit sanguinem Abrahae, dedit legem, dedit iusticiam legis, dedit miracula in veteri lege, dedit multa alia dona spiritus sancti. Sed quid haec sunt ad id, quod tandem se ipsum dedit? Quicquid igitur est legum 25
 et donorum, In summa, Quicquid non est Dominus, hoc totum cedat huic regi et pareant omnia regnanti domino, Christo, In cuius unius pulchritudine
 2. 9 tuto confidere possumus et debemus, quia in eo placuit 'inhabitare omnem plenitudinem divinitatis', In caeteris rebus est tantum particula quaedam
 1. 2. 4 minuta divinitatis; 'varia enim sunt dona et variae distributiones operum', 30
 3. 1. 4 Sed hic in Christo (inquit Petrus) estis '*δλόκληροι*', habetis totam sortem, quia in eo est tota possessio et omnia bona cumulatissima, quia ipse est dominus. Sic ergo, inquit, in eius complexu debetis haerere, ut omnium priorum obliviscamini et nihil de preteritis moribus ac iusticiis vestris, nihil de externis cere[moni]is sciatis et tantum apprehendatis magnitudinem vestri 35
 regis et domini.

Ergo cum urgent adversarii aut Satan legem et obiciunt dicta illa: Matth. 5, 44 per paciencia[m] debes vincere malum, 'dilige inimicos' etc., Dic: concedo

Hs] inter donum et donatorem. Num equabis ista aut praeferes? Non debemus donis, sed donatore imbui. Ideo nec nos reiicimus bona opera, sed distinguimus et damus donis suum circulum. Sed reservamus nostro domino totum coelum et regnum. Subsint dona et faciant sua ministeria, sed non
 5 regnent, sed Christus sit dominus conscientiae nostrae. In hoc maneamus soli, puri, tunc vita, salus et tota possessio. Ideo hec ratio, quare obliviscendum etc., scilicet in comparatione ipsius Regis, qui, inquit, te diligit et ipse est dominus.

Vocabulum 'Adonai' est vocabulum Sacrum, quod non appropriatur
 10 nisi vero et naturali deo in tota scriptura, testibus omnibus Iudaeis. Adonai clare hic vocatur, ut supra. Est probatio, quae magis exasperat quam propositio, quae est: 'obliviscere'. Quod ista probatio absurdi per magis absurdi. Ipse deus probat per suum verbum; quod dixit, est stultum.¹

¹) *Nämlich rationi.*

Dr] totum argumentum; et cum inculcat: At tu id non prestitisti, es ergo dam-
 15 natus, Hic responde ex hoc loco Psalmi et dic: Agnosco culpam, quod peccavi, Sed volo tamen esse dialecticus et distinguere inter donum et donatorem. Num tu aequabis donum donatori, aut etiam preferes? Non opinor. Quid ergo tam accusas, quod in dono illo deficio et in legem peccavi, cum ipsum donatorem habeam, qui est dominus et Deus meus?
 20 Debemus autem prius donatorem habere et pluris facere quam dona. Non autem reiicimus bona opera, sicut nos accusant, sed distinguimus et damus operibus et donis suum circulum et locum, Sed ipsi domino nostro reservamus totum coelum et regnum. Ergo serviant dona et virtutes et exerceant nos, sed non regnent in nobis, Regnet autem in nobis Christus, is sit
 25 dominus conscientiae nostrae, in hoc maneamus soli et puri, tunc erimus salvi et omnia placebunt Deo. Haec est ratio, quare mandat repudiare et oblivisci omnis iusticiae, donorum et virtutum, scilicet in comparatione regis et propter regem, qui nos diligit et est Dominus Deus noster.

Ipse est Dominus.

30 'Adonai' est nomen sanctum, quod in hac forma, qua hic est positum, non appropriatur nisi uni vero et naturali Deo, testibus omnibus Iudeis. Quia autem clare tribuitur hoc nomen Christo, magis exasperat haec probatio Iudeos quam assumpta propositio, quia dicit contraria: Homo est Deus. Propheta igitur hoc loco secundum Iudeos et rationem incredibile
 35 et absurdum probat per aliud magis absurdum et incredibile. Sed Deus non curat, quid impii sentiant de suo verbo, Sed per verbum suum sic

Hs] Sed nostrum, audire et inclinare aurem, [28. 99^a] tum intelligemus istam probationem fortis[simam]. Quidquid est iustitiarum et legum, debet cedere
 2. 3 Regi. Argumentum scandalosum alterum, Christum, qui est homo, 'prae filiis' etc. Ibi aperte vocat deum, ut supra. Ideo iste psalmus unus ex
 praecipuis, qui continet regnum Christi et praesertim personam Christi, quod
 sit deus et homo. Et isti loci vobis tenendi contra Sabel[li]os, Samosatenum,
 Ar[ri]anos, Eu[n]omianos, omnes ascendentes voluerunt appreh[en]dere; non
 intel[lex]erunt, quomodo digeratur cibus, quomodo oculus percipiat colorem,
 auris sonum; ipsa nostra opera non possumus dicere, et tamen insensati et
 furiosi ascendimus extra nos et metimur divinitatem secundum insulsissimam
 10 rationem humanam. Isti non audiunt deum loquentem sed se. Ideo

1 neben 99 steht (101) zu 1ff. am Rand der Seite steht quer: Christus deus
 6 Samosatenus

Dr]statuit et pronunciat, quod semper est absurdum rationi. Est autem nostrum, humiliter audire et assentiri, quod cum fecerimus, intelligemus hanc probationem esse efficacissimam. Ipse dicit hunc regem Christum esse
 Deum, non igitur mentietur. Si autem est Deus, ergo omnia debent ei
 15 cedere, Moses, Lex et quicquid est in tota Ecclesia iusticiarum et legum. Est igitur hoc alterum argumentum scandalosum, quod appellat Christum
 2. 3 Deum et Regem, Supra autem hominem vocavit: 'Tu es speciosus prae filiis hominum'. Est ergo hic Psalmus unus de precipuis, qui continent regnum Christi et praesertim descriptionem personae eius, quod sit verus
 20 Deus et verus homo.

Sunt autem diligenter tenendi hi loci et muniendae conscientiae contra sagittas diaboli; videmus enim, quod multi, qui hos locos non tenuerunt, sint subversi a diabolo, Sicut Ariani, Sabellii, Eunomiani, et ante eos
 Samosatenus, qui omnes voluerunt cogitationibus in coelum ascendere et
 25 apprehendere maiestatem divinam, Cum tamen ea opera, in quibus ipsi vixerunt et nos vivimus, plene cognoscere non potuerint. Quis enim est, qui ausit affirmare se scire, quomodo sermo gignatur in ore, quomodo digeratur cibus et potus ac paulatim convertatur in sanguinem et carnem, Quo-
 modo unam vocem pariter et perfecte multa milia hominum audiant, quo-
 30 modo obdormiamus etc.? Si igitur ea opera, inter quae versamur omnes et quotidie vivimus et in nobis et a nobis fiunt, non possumus attingere et dicere, quae insania, quis furor est, velle ascendere in coelum, extra nos, et metiri divinitatem secundum insulsissimam rationem humanam? Sed tales
 sunt superbi illi spiritus, qui non audiunt, non vident, non inclinant aurem
 35 ad Deum loquentem, sed volunt ex suo capite de tantis rebus disputare et loqui. Quare munite vos contra tales cogitationes. Si enim nihil nostrarum

Hs] munite v[estram] con[s]cientiam. Quandoquidem nihil nostrarum virium et operum intelligimus, multo plus. Ideo standum eius verbo et inclinanda auris. Sed dicit incredibilia! *was leit dir dran?* Argumentum Hyl[ar]ii: Patiens es in ignorantia sensuum tuorum, et impatiens in ignorantia dei: 5 Quomodo deus p[ater], f[ilius], s[piritus] s[anctus] unus deus? P[ri]mum off[en]dit Iud[ae]os usque in hoc, ut nihil execratius aud[ia]nt quam: I[es]us Christus filius dei et deus. Diabolus etiam non lib[er]enter audit. Ideo f[as]se verbum dei in aurem. Si spec[ul]aris, actum. Ego in inferiorib[us] articulis expertus: si praeter scripturam ago, fit mihi etc. Item, quod creator deus 10 celi, Item de baptismo disputans mecum, amitto t[ra]ff[us] et f[as]t[us].¹ Ideo nolunt doceri neque cogitari articuli fidei, praesertim iste maximus, nisi in puro et solo verbo dei. Iudei non possunt hoc Argumentum ferre,

6 ut fehlt

1) Von L. oft verbunden, s. *Unsre Ausg.* Bd. 12, 564, 14.

Dr] virium et operum intelligimus, quomodo poterimus Deum extra nos positum, invisibilem et incomprehensibilem intelligere? Et discite, in hoc articulo et 15 similibus simpliciter esse standum ex verbo Dei et inclinandam esse aurem. Quodsi Deus incredibilia dicit, quid ad te, cum alia longe viliora et exposita sensibus non intelligas? Sicut etiam Hilarius argumentatur, cum simus patientes in ignorancia sensuum, non convenire, ut simus impatientes in ignoracione Dei. Non scimus cibum et potum, quem sumimus, quomodo et 20 per quid mutetur, et scilicet absurdum est ac dolet non posse scire de Deo, quomodo pater, filius et spiritus sanctus, tres personae, unus, verus, individuus Deus sint?

Hic igitur articulus de Christo Deo off[en]dit primum Iudeos, ut nihil putent execrabilius esse quam audire, Christum Deum esse. Deinde off[en]dit 25 etiam Satanam. Tertio off[en]dit etiam rationem nostram. Horum ne tu sis similis, sunt enim hostes Christi et verbi eius, Sed inclina aurem et preterea nihil admitte, Quia, quando sine verbo de hoc articulo spec[ul]aris, tunc de te actum est. Nam hoc quoque in inferioribus articulis accidit, ut, si sine scriptura de eis disputes aut cogites, incidas in miram prophanitatem. 30 Nam ego quidem, cum nonnunquam de Deo creatore coeli, de Baptismo et aliis huiusmodi omisso verbo cogito, nullum plane succum ea cogitacio habet, sed est quasi inane quoddam somnium. Quid putas fore in hoc articulo summo? Quare scias, quod neque doceri nec cogitari volunt articuli fidei sine verbo Dei puro et solo, praesertim hic de divinitate Christi. Discamus 35 igitur assuefacere nos ad verbum et inclinare aurem. Hoc autem quia Iudei non faciunt, plane furunt, cum audiunt Christum Deum dici, cum tamen hoc loco clarus habeatur textus, quem ut eludant, ad vanissimas calumnias vertuntur.

Hs] furunt et conspuunt. Ideo vertuntur ad meras calumnias. Sic Ariani, qui dixerunt, quod Christus secundum alteram naturam esset quaedam persona, et finxerunt eam mediam inter divinitatem; Non esset angelicam nec divinam essentialiter, sed est quaedam perfectissima creaturarum ante omnes creaturas creata, [21. 99^b] per quam omnes alias creaturas deus creat, celum et terram. Et ego sic possem speculari et sic die *Schrift drauff gezogen*¹: 'Ante' luciferum, Ec. 24. Videbant divinitatem Christi urgeri per scripturam, ideo Non *funden fur vber*.² Ideo finxerunt: post divinitatem creatam perfectissimam creaturam, per quam postea deus creavit creaturas. Sic Mahometh fingit deum loqui cum eo ut cum filio. Sic Franciscani suum Franciscum. Istas speculationes Ideo recito, ut putetis non difficiles. Sic prius Samosatenus: Christus non esset deus, sed verbum divinum significaret intellectionem in divinis. Hec omnia facilia philoso-

3 persona] personam
13 omnia] omnis

5 alias c aus aliam

7 Videbant c aus Divinitatem

¹) = die Schriftstelle darauf bezogen.
schließen; vgl. Unsre Ausg. Bd. 31¹, 319, 31.

²) = konnten nicht sich dagegen ver-

Dr] Sic Ariani offensi hoc articulo dixerunt, Christum secundum alteram naturam esse personam mediam inter divinam naturalem et creatam Angelicam naturam. Tribuebant igitur ei vocabulum Divinitatis, quam tamen revera negabant, quod, quanquam non esset essentialiter et natura Deus, tamen esset perfectissima creatura, ante omnes alias creaturas creata, per quam coeterae absolutissime creatae essent. Sed quae haec est sapientia, discedere a verbo et fingere quiddam ex suo capite, et post id scripturis male detortis in speciem ornare? Sic ego etiam quaelibet possem speculari et depravare. Quare isti sunt homines vere odiosi, qui existimant hoc singulare artificium esse, quod alii non teneant, primum comminisci aliquid consentaneum cum ratione, Deinde id confirmare scripturis, Eccles. 1.: 'prior omnium creata est sapientia'. Ibi est verbum 'creata', ergo Christus est creatura etc. Quia enim videbant se premi scriptura, dixerunt, post divinitatem naturalem esse creatum verbum seu sapientiam Dei lucidissimam et formosissimam, per quam Deus post creaverit omnia. Egregia vero sapientia, qua omnes impostores usi sunt. Sic enim Mahmeth quoque fingit, se proximum Deo esse et Deum secum tanquam cum filio loqui, Sic Franciscanus suam regulam et Franciscum suum tanquam idolum colit. Recito autem haec ideo, ut videatis nihil esse facilius, quam novi aliquid speculari et fingere. Sic Samosatenus fingit, verbum non esse personam, sed verbum significare intellectionem Dei naturalem, spiritum significare motionem divinam. Haec omnia sunt facilia, Quia sunt Philosophica, quae ratione comprehendi possunt, nec opus habent fide, neque sunt analogia fidei, sed a gentili et

Hs]phica et comprehensibilia, ad hec non indigeo fide. Non sunt analogia fidei.
 Ein heid et puer X Annorum possunt hec speculari, posito fundamento, quod
 deus unus. Sed heiff: 'quae oculi non' etc. per s[piritum] s[anctum] intelli- 1. 2or. 2, 9
 gunt articulos fidei et verbum, ratio abhorret ab eis, Ut in Iudaeis et
 5 gentib[us]. Ratio hic submergitur vel oportet eruat oculos et audiat deo
 et captivam se praebeat deo: sunt mihi incredibilia, sed quia deus dicit et
 confirmavit miraculis, ideo credo. Ideo munite vos scrip[tura] pro isto art[i]-
 culo: 'Deus dedit' etc. Ibi iterum: 'Rex est deus tuus'. Cavillari possunt: Eph. 1, 23
 David et omnes R[eges] sunt adorati, ergo adorare non est proprie divini-
 10 tatis; sed a priori habetis scrip[turas] manifeste testantes Christum esse
 fili[um] dei et deum. Ibi rationem laß dich nicht h[er]r¹ mach[en]. 'In prin- 3oh. 1, 1. 3
 cipio erat'; 'non factum'; benedictus in secula.

7 vos fehlt

¹) = irre.

Dr]impio homine, Imo a puero decem annorum excogitari et intelligi possunt.

Posito enim hoc principio, quod Deus unus sit, facile est ista de verbo
 15 transeunte in corde et motu divino comminisci; consenciant enim cum
 ratione, ne, quod unum est, sit triplex. Sed qualis haec fides est, quam
 ratio potest assequi? Qualis est quoque haec industria, postea ad illam
 rationalem imaginacionem abuti verbo Dei?

Quare vos primum hoc scitote, articulos fidei vere esse sentencias de
 20 talibus, 'quae oculus non vidit, auris non audivit nec descenderunt in cor 1. 2or. 2, 9
 hominis' et per solum verbum et Spiritum sanctum docentur ac intelliguntur,
 et est ea natura omnium articulorum fidei, ut universa ratio ab eis abhor-
 reat, sicut in gentibus et Iudeis cernimus. Nam sine spiritu sancto non
 possunt intelligi. Sunt enim abyssi sapientiae divinae, in quibus ratio plane
 25 submergitur et occiditur. Qui igitur vult esse Christianus, ille eruat oculos
 rationi suae et tantum audiat, quid Deus dicat, et prebeat se captivum
 Deo ac dicat: Quanquam ista, quae audio, sunt mihi incomprehensibilia et
 incredibilia, tamen, quia Deus dixit et confirmavit potentibus miraculis, ideo
 credo etc. Munite igitur conscientias vestras de isto articulo: Christus est
 30 Deus, nec multum disputate. Clarus textus est: 'Quia ipse est Dominus
 Deus tuus, et adorabis eum'. Videtur quidem posse per calumnias eludi:
 David etiam est adoratus, ergo adorare non est proprium Dei. Sed testi-
 monia scripturae sunt duplicia; quaedam sumpta sunt a priori, quae mani-
 feste dicunt Christum esse filium Dei et verum ac naturalem Deum, qualia
 35 multa sunt in Iohanne; quae si quis evertere volet, is sciat, quod scriptura
 sancta evertenda sint, et non ratione humana. Quid clarius esse potest,
 quam quod dicit: 'In principio erat verbum', Item: 'Omnia, quae facta 3oh. 1, 1. 3
 sunt, per verbum illud facta sunt'. Non dicit verbum esse factum, sed

Ha] Paulus a posteriori, i. e. effectibus, i. e. quod filius Regnet omnia, quae
 Ps. 110, 1 per ipsum creata, super omnem creaturam: 'sede ad dextram', et 'facit, quae
 3oh. 5, 19. 21 pater', 'vivificat', Ut in Ioh. Hec a posteriori probant deum Christum, quia
 arrogat sibi equalitatem dei. [Ps. 100^a] Vel phanatica, ut furiosi loquuntur,
 vel philosophica ars, Schwer[meri]. Das heißt nicht fidem praedicare, quae
 5
 5abr. 11, 1 'est non ap[ar]entium, non visib[il]ium'. Tamen credere deum, est impossi-
 bile, invisibile. Unus de locis est iste, qui max[ime] off[endit] Iudaeos et
 reddit phanaticos super illos spiritus. Si Ec[clesia] habere[t] hodie leges per
 spiritum s[an]ctum constitutas, tamen ad comparisonem ad Christum cedat
 cum legib[us] a s[pi]ritu s[an]cto donatis, quia ei debetur gl[ori]a et honor, 10
 quod regnet super omnia.

'Et adora': Da fñhen die verba proprie. Non versatur in historia, ubi
 David dicitur adorari, sed in doctrina et summo articulo fidei. 'Adorare'

zu 1 A priori
 posteriori r 12 Da] 2 zu 13 'Adorare' r

Dr] quod omnia per verbum facta sunt, ergo ipsum verbum non est factum, sed
 semper fuit. Sed haec clara sunt et tractata a nobis alibi. 15

Deinde alia testimonia sumpta sunt a posteriori, hoc est, ab effectibus,
 sicut Paulus clare dicit filium regnare super omnia, sicut in Psalmo quoque
 Ps. 8, 7
 Ps. 110, 1
 3oh. 5, 19. 21 est: 'Omnia posuisti sub pedibus eius', Item: 'Sede a dextris meis'. Item
 apud Iohannem, ubi se dicit similem patri, Omnia patris sua esse, 'se etiam
 facere, quae pater faciat, vivificare, iustificare' etc. Haec sunt argumenta 20
 a posteriori, quae probant Christum Deum esse, quod arrogat sibi aequali-
 tatem Dei, nec potest ratio contra haec quicquam afferre nisi Philosophica
 et rationalia vel plane fanatica. Voco autem Philosophica, quae cuique
 facile est intelligere et fingere. Sed queso te: estne hoc fidem docere, quae
 5abr. 11, 1 'est rerum non apparencium et invisibilium'? id est, earum rerum, quas non 25
 possumus assequi in hac vita, Sed quae tantum credendae sunt, donec suo
 tempore revelabuntur, iam autem sunt invisibiles.

Est igitur hic locus unus de precipuis, quo maxime offenduntur Iudei
 et alii fanatici spiritus, quod Christum appellat Deum, cui cedant Moses et
 Lex. Et si Ecclesia hodie habeat leges per spiritum sanctum constitutas, 30
 etiam dicendum esset: Cedat Ecclesia, caedant leges ille, ut extollatur ille
 Rex super omnia, quia ei debetur gloria, honor, et sicut hic dicit: 'Quia
 est Deus tuus, quem adorabis'. Sunt enim verba hic maxime proprie posita,
 quia Propheta non est in Historiis, sicut de Davide in historia dicitur, eum
 esse adoratum, Sed est in doctrina et summo articulo fidei; ergo adorare 35
 2. Moie 20, 2 hic proprie significat cultum Dei, Sicut in primo precepto ponitur: 'Hunc
 solum adorabis', ubi certe de λατρεία dicit. Scandalosum igitur est coram
 gentibus et Iudeis, quod Christus sit adorandus, cum tamen primum pre-

Hs] significat proprie cultum dei, proprie pertinet, ut ex 1. praecepto, et hic dicit tam gentibus quam Iudaeis. Ibi reperimus nos sapientiam salutarem, Ne dicat conscientia: Dicis, quod debeam relinquere iustitias legis et istum suscipere; quid, si per hoc fierem idolatra? 'Tantum unus deus, Non habebis!' Ideo spiritus sanctus declarat hic primum praeceptum, quia prohibitum sub ira 'in 4. generationem', si quis alium deum, et tamen dicit, quasi sit alius. Ibi inter saxum.¹ Ibi periculum deserendi 1. praecepti et deinde prophetiae huius etc. spiritus sanctus: manebit salvum 1. praeceptum et unitas dei. Ideo cum confidentia relinque omnia divina et humana, deum et etc., tantum adora illum, *sollt² recht treffen*. Nunc, qui credimus in Christum, Gentiles et Iudaei, certificati, quod non erremus, si credimus et confessi filium dei verum et naturalem deum. Si non, *wie es zu ghe*, non curo, aurem adhibeo: 'Ipse dominus deus tuus, mando tibi, ut adores'.

4 si *fehlt* fierem] fierem 13 adores] adorem

¹) *Sprichwort*; *erg.* 'et sacrum'; *z. B. bei Plautus, Capt. 3, 4, 84*; = *in schlimmer Verlegenheit sein.* ²) = *sollst es.*

Dr] ceptum tantum unum Deum adorandum esse dicat. Sed nobis est salutare et consolatorium, ne conscientia nostra dicat: audio quidem legis iusticiam esse deserendam, sed quid si idolatra fiam, cum Christum tantquam Deum adoro, contra primum preceptum, quod unum Deum adorari iubet? Spiritus sanctus igitur his et aliis locis munit nos contra hanc cogitationem et declarat primum preceptum, quasi dicat: Audis in primo precepto unum Deum adorandum, aut fore, ut Deus idolatriam puniat in tertiam et quartam generationem, metuis igitur, ne fias desertor primae tabulae. Contra audis hic etiam prophetiam de adorando christo, eam quoque non debes deserere, quia idem Deus hic quoque loquitur. Hic haeres inter sacrum et saxum, ne vel primum preceptum vel Propheciam hanc deseras. Me igitur audi et confidenter adora Christum, manebit tibi salvum primum preceptum, manebit etiam salva Unitas Divina, non errabis, Sed derelinque cum confidentia omnia divina et humana et tantum adora hunc Christum, ex eo pendeas totus, et tunc pendebis ex vero et uno Deo.

Ergo nos gentes, qui credimus in Christum, sumus hic certificati et securi facti, nos non errare, sed summe Deo placere, si credamus in filium eius Ihesum Christum, verum, unum et naturalem Deum, et eum confiteamur. Quodsi non assequimur, quomodo Deus unus sit et tres personae, relinquamus hoc ipsi, tantum adhibeamus aurem. Ipse sic dicit, quod Rex noster sit Deus, et mandat, ut adoremus eum, quare nos credamus eum Deum nostrum esse. Et sic nullum erit periculum ab idolatria, ne falsum Deum adores. Sed si stulta superstitione, ne primum preceptum violes, hunc regem reieceris, tunc totum et verum Deum reiecisti, sicut Ariani fecerunt. Dum enim vitant vicium, stulti in contraria currunt. Illi dum volunt primum praeceptum

Hs] Cum hic, wil ich hñ fur Gott haben. Ideo non falsum vel novum deum.
 Et non rectius adoraveris, quam si credideris illo novo. [Bl. 100^b] Arriani
 lieben legem, primum praeceptum: Num adorandi plures dii? directe contra
 primum praeceptum. Sic der heilose Zwinglius: der esset magnus idolatra:
 Pono corpus. Qui istis non assueti similitudinibus, terrentur: ist werlich war; 5
 so ghetz an. Nam si incipis disputare, so istz auch. Sed verbum Christi da;
 si sum idolatra, so antwort er da fur. Sic Evae gings im Paradijs, ließ
 1. Mos 3, 1 sich vberreden: 'Num prohiberet istam arborem, in qua bonum et malum,
 Si omnes'¹, etc.? Habet mandatum in ore, sed non feste. Sic facit omnibus.
 Ideo ante omnia constituite, quid credatis in Christiana religione, et 10
 habete articulos bene munitos et meditados locis. Tuas cavillationes et
 2. 11 speculationes fund ich auch haben. Christus dicit: 'Fili, audi', primum

2 si fehlt

¹) Erg. permisit.

Dr] salvare, directe faciunt contra primum praeceptum, ac dum idolatriam, ut
 vocant, fugiunt, in duplicem idolatriam incidunt: Primum praeceptum, inquit,
 tantum docet unum Deum adorare, ergo idolatria est Christum adorare; sic 15
 dum putant magnum peccatum esse, Christum adorare, committunt, quod
 maius est, et adimunt Christo divinitatem, et per hoc verum Deum negant.
 Sic miser Zinglius primum movebat auditores hoc tonitru, idolatriam esse
 credere, quod panis sit corpus Christi, Dei et hominis. Hoc cum audirent,
 primum simplices mentes deliberabant paulisper, post capti similitudine veri 20
 assenciebantur; postquam enim diabolus a corde et oculis removet verbum
 et eo nos adducit, ut sine verbo de articulis fidei cogitemus, tunc actum
 est. Sed tu dic: noli deliberare, an sit verum vel non, sed simpliciter
 credam, sicut Christus dicit: 'Hoc est corpus meum'. Si sum idolatra ob
 hanc fidem, fit culpa et periculo Christi, cuius verba sic sonant; ipse igitur 25
 me bene defendet. Hoc enim certissimum est, quam primum dubitare et
 disputare de articulo aliquo fidei ceperimus, amittimus eum et ruimus in
 1. Mos 3, 1 impiam opinionem, Sicut Eva, cum deliberaret secum de mandato Dei,
 ruebat, sie ließ sich auch bereden auff ein bedenden¹, da war sie schon gefallen.
 Inicio habet mandatum in ore et contra Satanam egregie se defendit, post- 30
 quam vero incipit deliberare, victa iacet. Sic omnibus accidit.

Ergo vos, qui incumbitis sacris literis, ante omnia constituite, quid
 credatis in religione Christiana, ut habeatis articulos fidei munitos bonis
 textibus scripturae sanctae et bene meditados. Deinde, quando tecum volunt
 disputare vel Satan vel eius instrumenta, haeretici, tunc obiice eis illos 35
 textus et desere eos, dicens: cavillationes et speculationes tuas audire nolo.
 Hoc enim dicit spiritus sanctus, qui me monuit, ut audirem et inclinarem

¹) = ließ sich bereden, darüber nachzudenken.

Hs] quod deserenda iustitia omnis et tantum in eum fides colligenda; Deinde maior¹, quod verus deus et adorari debet. *Da bin ich fider* et argumentum solutum ex 1. praecepto. Ideo concedo argumentum. Non facio alium deum quam antea. Est una essentia etc., non volo habere plures deos.
5 Hic est unitas divinitatis. sed quomodo istae personae differant, — sufficit mihi scriptura. Si per philosophiam apprehendere possem, quid opus scriptura? *Zw[inglius]* amisit articulum de baptismo, Sacramento, gratia, de peccato originis, verbo. Ideo Theologus sit bonus textualis; et ut in sacris Rebus non philosophandum, hoc principium, quia ego tam bene disputare possem ut alius nullus. In sacris rebus tantum audiendum et credendum
10 et statuendum in corde firmiter, quod deus verax. Ille rex, quem praedico: natus de virgine verus homo, est etiam verus deus, quia fingitur vocabulo.² Et

5 divinitatis] divinitas 10 possem fehlt

¹) *Erg.* sententia. ²) *Zum Sinn vgl. S. 594, 15ff.*

Dr] aurem, fore enim doctrinam novam et magnam, in qua multi offendantur, quod omnis iusticia sit deserenda et tantum in uno Christo eiusque iusticia
15 confidendum et nitendum, Deinde quod hic Christus sit natura Deus et adorandus. Securus igitur sum, me non errare, et solutum est argumentum, quod ex primo praecepto obicitur et ex Prophetis de uno Deo. Si opponant: ergo facis plures Deos, Respondeo: non facio alium aut plures Deos, Sed dico eundem esse Deum patrem, filium et spiritum sanctum. Est unitas
20 substancialis et una essentia, quanquam tres sint personae, nec volo habere plures Deos, quia plures dii pugnant inter se, nec possunt esse, Sed hic est unitas. Quomodo autem differant personae, si non intelligo, sufficit mihi scriptura sancta, quae dicit ac nominat patrem, filium et spiritum sanctum, Matth. ultimo. Si possem ista assequi ratione aut sensibus, quid opus esset
25 fide? quid opus esset scriptura divinitus per spiritum sanctum revelata? Quodsi nihil, nisi quod ratione comprehendere possum, credere volo, amittam brevi Baptismum, Sacramentum altaris, verbum, gratiam, peccatum Originis et omnia, nam horum ratio nihil intelligit. Sic videmus Sacramentarios et Anabaptistas haec omnia amisisse, de nullo enim horum recte sentiunt.
30 Quare prima haec Theologi cura sit, ut sit bonus textualis, ut appellant, et teneat hoc principium primum, in sacris rebus non esse disputandum aut Philosophandum, Quia, si racionalibus et verisimilibus argumentis hic esset agendum, ego tam facile calumniari possem o mnes articulos fidei quam Arius, Sacramentarii et Anabaptistae. Sed in Theologia tantum est audiendum et credendum et statuendum in corde: Deus est verax, quantum-
35 cumque rationi videantur absurda, quae Deus in verbo suo dicit.

24 Matth.] *Mar. im Udruck*

Butlers Werke. XL, 2

38

Hs] mandatur ei adoratio, i. e. cultus dei ex 1. praecepto. Ibi loco obliti cultus et repudiati alium novum. Et deus simpliciter 1. praeceptum transfert in hoc praeceptum: 'Dominum deum tuum'. 'Non facies'¹, hoc in verbis et syllabis accipit et tribuit huic regi. [Bl. 101^a] Qui hunc non adorat, non triffit deum. Accipiamus leges Mosi aliquot, quidquid est bonum, quotiens hactenus me coluisti, — vobis iam mando, ut filium meum adoretis. Daß sol mein cultus sein. Ideo qui huic serviverit Regi, ille solus implet primum praeceptum. Ideo debemus audire deo; si velimus. 1. tabulam servare, audiamus eum loqui nobis de filio revelato nobis. Nam debemus esse veri, 3
Soh. 4, 24 non adoratores ut olim, sed 'in veritate et spiritu', i. e. fide dilecti filii; 10
es heiffit: qui hunc, et me spreverit; adoraverit, et me. Nihil est periculi, quod fiamus idolatrae. Ipse verus deus hoc mandat: adorate filium, ego sum adoratus, quia filius et ego sumus unum. Ideo me non treffet quam

5 est doppelt 13 treffet c aus per treffen möglich hinter treffet nochmals me

¹) Text des ersten Gebotes; erg. alios deos.

Dr] Ita hoc loco dicit, hunc regem (quem predicamus natum ex virgine, verum hominem fuisse) naturaliter esse Deum, quia hoc vocabulum per 15
totam scripturam in hac forma, qua hic positum est, tantum uni Deo tribuitur, et adorare eiusmodi est cultus, qui etiam uni Deo debetur. Ergo loco veteris cultus, quem supra iubet oblivisci, instituit hic alium novum cultum et transfert primum praeceptum in numeris et sillabis suis in hunc regem. Hunc adora, dicit; Qui hunc non adoraverit, is a vero Deo aber- 20
rabit, quasi dicat: nemo debet queri, quasi omnes cultus perierint et sublatis sint. Quod enim hactenus ceremonias servastis, sacrificastis, fecistis decalogum et alia legis opera, omitto iam, fuerint ista hactenus cultus; sed novus cultus iam erit, et unicuique et mihi gratissimus, adoratio huius regis, in quem transfero primum praeceptum, et mando, ut eum adoretis, quod cum 25
feceritis, tunc me adorastis, mihi exhibuistis cultum. Quicumque enim hunc regem colit, ille solus implet primum preceptum et nemo alius, quia iussi, ut sederet a dextris meis etc. Debemus igitur obsecundare Deo loquenti
Soh. 4, 24 nobis de filio revelato, ut simus veri adoratores, non ut olim, sed 'in spiritu et veritate', id est, in fide sui filii dilecti. Qui hunc adoraverit, me adora- 30
verit, qui hunc spreverit, me spreverit, ut omnia sint in gloriam illius filii. Nec periculum est, ut simus idolatrae. Pater enim mandat et dicit, cum filium adoraveris, se adoratum esse, se cultum esse, sibi servitum esse, quia sit unum cum filio, nec posse nos alia via aut certius pervenire ad patrem, 35
Sol. 2, 9 quam per filium et in filio, 'in quo est omnis plenitudo divinitatis'. Non

21 perierint] peierint im Urdruck

Hs] in et per filium. Ibi 'omnis plenitudo divinitatis'. Ideo cum gaudio et letitia, certitudine adorare filium dei, dominum nostrum ut verum deum, non speculatum. Cultus nunc dei non est servare ullas religiones, ceremonias gentium, Pape, Moysi, Circumcisionem, sed apprehendere et credere hunc Regem et verum filium dei et post in timore agnoscere et credere et omnia in obsequio eius operari. 'Modo fiant omnia in nomine dei.' Tum omnes sacerdotes, omnes vestiti eadem religione. Est unicus sacerdos, fides. Et pulchriores nostrae iustitiae quam veteris testamenti. Est ein feiner, *höflicher* vers.

10 'Et filia': Hoc consolatur Ecclesiam quasi etiam externa consolatione. v. 13
Difficile est, deo credere sine exemplo. Si deus 1 sol allein furen, ut Abrahamum, videre ceteras gentes abhorrere ab Evangelio et 1 sapere, 1. 2. 12, 1
ist schwer. Si sic fueris speciosa in oculis meis, dabo fortunam tuae fidei, cultui, praedicationi de me, ut das beste in der welt accedat; disparia ei
15 plurima [Bl. 101^b] Quamquam potentis sine impugnent, tamen aliquos ad-

2 dei o 6 in (1.) vor der Zeile 12 ceteras] certeras 14 disparia] dispartim

Dr] possumus igitur aberrare a Deo, Sed cum gaudio, leticia, fiducia et summa certitudine possumus adorare hunc nostrum regem Christum, filium Dei, dominum nostrum, et verum Deum, non speculatum a Philosophis, sed divinitus sic appellatum.

20 Est ergo nunc cultus Dei, non servare ceremonias Mosi, Papae, Monachorum, gencium, Turcarum, Sed adorare hunc regem, hoc est apprehendere et credere hunc regem esse filium Dei, pro nobis passum et resuscitatum, Deinde agnoscere eum in timore et accipere verbum eius et credere et omnia in fide eius operari, in gloriam ipsius, ut fiant omnia, sicut Paulus
25 ait, 'in nomine Ihesu'. Sic omnes sumus Sacerdotes, vestiti et ornati eadem sanctitate Christi, quam fide accipimus, multo pulchriores quam omnes iustitiae veteris testamenti et Papatus. Est insignis versus, quare eum vobis commendo.

Et filiae Tyri in muneribus. Vultum tuum deprecabuntur omnes divites plebis. v. 18

30 Hic consolatur Ecclesiam quasi externa consolacione. Difficile enim est Deo credere sine exemplo et duci a Deo, sicut Abrahamum duxit solum, 1. 2. 12, 1
et videre omnes alias gentes abhorrere a religione, quam tu sequeris, teque solum diversum ab omnibus aliis hominibus credere et sequi. Spiritus
35 sanctus igitur praevidens, quod haec res pariat magnas infirmitates, consolatur eam et dicit: Ego sic faciam, cum ita fueris speciosa in oculis meis et colueris me sincera fide, relictis omnibus iusticiis tuis, tunc addam fortunam et successum tuae praedicationi de me, ut optima pars mundi

Hs]iungit, decimam vult habere. Absurdissimum et incredibile, quando praedicatur. Item videntur blasphemata et idolatrica. tamen praeter opinionem convertit doctrina filias Regum et *macht groß* et perstant, necantur, fundunt sanguinem. 'Oves et boves et pecora'. Et Esa.: 'erunt Reges'. Ecclesiam suam etiam conservat temporaliter. si enim debemus praedicare et Christum confiteri, tum hoc corpus indiget sustentatione. Si omnis contra nos princeps, nullus locus, panis, quies, tum moreretur Ecclesia uno die. Ideo suscitatur principes, qui fovent et faciunt magna fide, devotione et fortitudine, Ut Processus et Martinus in Neronis aula et alii. Sic consilarii. Sic etiam hic: convertam ad te aliquot ex magnis capitibus. 'Sterilis eram, unde tibi?', Esa. 'Tum affluens' etc.

Ebraica phrasis, i. e. ipsa Tyrus. Eadem vox: *Geen* iuxta *Tur*.

3 über et (2.) steht ut zu 9 Processus, Martinus r

Dr]eam amplectatur, ut, quanquam totus mundus impugnet Euangelion, 'gentes fremant, populi conveniant, reges congregentur' contra te, tamen aliquot ex nobilibus, Regibus, principibus et sapientibus mundi te sibi adiungant et verbum accipiant. Vult enim Deus ex illa multitudine regnorum et populorum decimas suas habere; esset autem hoc impossibile, nisi fieret per benedictionem divinam. Est enim praedicatio absurdissima et incredibile. Ideo damnatur a mundo tanquam haeretica, blasphema, idolatrica. Deus tamen praeter omnem rationem et opinionem convertit per hanc doctrinam fidei semper aliquos, ut Ecclesia augeatur, cum semper aliqui sint, qui perstant ac sanguinem fundunt pro ista doctrina. Dicit igitur idem hic, quod in alio loco: 'Omnia subiecisti sub pedibus eius', et Esai.: 'Erunt reges nutritii eius'. Deus enim Ecclesiam etiam corporaliter conservat, idque necessario. Si enim debemus predicare et confiteri Christum, indiget hoc corpus sustentatione, opus est pace, victu et aliis necessariis. Si igitur nullus usquam princeps esset, qui Euangelion amplecteretur, nullus locus, nulla pax, non victus, non amictus, Ecclesia brevi interiret. Suscitatur ergo Deus aliquos principes, qui fovent, largiuntur et alunt pios, et faciunt hoc cum magna fide, sicut in aula Neronis fuit Processus et alii, qui etiam mortem propter Christum adierunt. Hoc est Dei opus. Ita hic promittit: non debes esse solitaria, sed convertam ad te etiam maguos principes, sicut in Esa. quoque dicit: 'Sterilis eram, unde autem mihi hi?' etc.

Filiae Tyri.

Hebraismus est, id est: ipsa Tyrus. Nam quod hebreis 'Zor' est, puto Tyrum esse, cum sit facilis commutatio Z in T.

Ha] 'In muneribus': die sol bir schencken. significat, quod Tyrus debet fieri Ecclesia et recipere verbum, istos difficiles articulos et prompta et confiteri suam fidem et pascere pauperes Christianos. Per Tyrum per Synechdochen intelligas omnes potentes, Caesares, Iudices. fuit notissima, ut si hodie
 5 appellemus Venetias. liberaliter et hylariter.

'Et adorabunt divites': ubicunque est aliquis populus et divites, debet adorare Christum et Ecclesiam, ministram Christi. Et venient in omnibus populis et werden fro sein, ut te audiant praedicatorem. Et hec videmus, quod pii habent magnam humilitatem erga verbum et serviunt ministris
 10 verbi et pauperes Christi. Das heist confiteri Christum cum externo obsequio, dono et subministratione. Et consolatio, quod Ecclesia in tribulationibus habebit etiam externam consolationem, deinde quod suum verbum multiplicabitur etiam per divites [Bl. 102^a] et irrepet per aulas principum et Regum, ut hodie paucae aulae, in quibus non sint, qui diligant
 15 et revereantur Euangelium.

5 liberaliter mit Strich zu pauperes Z. 3 gezogen

Dr]

In muneribus.

'Afferet ad te munera', loquitur enim de donis mundi. Significat autem, sicut supra dixi, quod Tyrus debet converti ad Ecclesiam et recipere verbum et illos difficiles articulos et confiteri fidem suis donis et eleemosinis
 20 in pauperes sanctos. Porro accipies Tyrum per Synecdochen pro omnibus aliis potentibus urbibus gentium, Tyrus enim tempore huius Psalmi fuit nobilissima, Perinde ac si hodie dicam: Veneciae recipient Euangelion et
 largiter fovebunt pauperes et afflictos Christianos, ut ita numerus Ecclesiae augeatur.

75

Vultum tuum deprecabuntur omnes divites terrae.

Ubicunque est aliquis populus et divites, ibi erunt aliqui, qui adorent Christum propter illud verbum. Et quanquam incredibile videatur, tamen dabo ex omnibus populis, qui veniant et cum summo gaudio audiant te predicantem et revereantur verbum etc. Sicut videmus hodie etiam in im-
 30 piorum principum aulis multos bonos viros esse, qui vere pii verbum reverentur, ministris verbi cum humilitate inserviunt, fratres iuvant omnibus officiis, quibus possunt. Hoc est confiteri Christum cum externis donis et obsequiis. Hoc ab inicio huius predicationis in Ecclesia factum est et adhuc fit. Est autem magna consolatio, quod Ecclesia in mediis tribulacionibus
 35 et persecucionibus habebit etiam externam consolacionem, Deinde quod verbum multiplicabitur etiam per divites et aletur, sicut hodie pauci sunt principes, in quorum aulis non aliqui sint, qui faveant verbo et adorent.

Hs] 4. Novemb.] 'Ipse est D[ominus Deus tuus, ado[ra]': Sic aud[ivimus], quod
 Synag[ogam] sit allocut[us], ut deserat pop[ulus] iusticiam leg[is], omnem domum
 patris. Hoc si fecerit, tum erit gratis[issimus] regi, erit decor opt[imus], erit
 iustitia infinita, qua induetur non a servo M[ose] sed domino. Et sequitur
 ista consolatio: 'filia tyri coram te aderit'. Necessaria est illa consolatio, 5
 quia psalmus t[otus] allegoricus et nisi in spiritu consolatur, tum plane
 significat v[er]ba mendacia, quia nihil minus invenitur in Christianis quam
 ho[m]inum reverentia. 'Tyri et divitum pop[uli]'. Sed 2. ps.: 'reges, tumultu-
 untur gentes, f[ur]unt pop[uli]'. Ideo spectanda ista res secundum spiritum:
 quin etiam R[egum] filiae, R[eges] aliquot adoraturi istum dominum, culturi 10
 istam s[an]ctam ec[clesiam], quia alias esset impossibile. Si deus nullum
 daret principem bonum, esset suum regnum au[st]r[um]. Sed maiore parte mundi
 contra E[van]gelium sevient, suscitatur Ezech[ias], Davides, R[eges] Babylonicos,
 ut sit subsidium. Qu[ia] ist[ud] consolatio: Non deerunt sancti etiam defensuri,
 alituri in hoc seculo, aliquot Regibus patronis. Si nullus servaret, foveret, 15
 tum actum. Sed he[ic] est: 'in medio inimicorum'. Iam sequitur Gynaeceon
 istius Regis:
 V. 14 'Omnis gloria regis': Latinus Interp[re]s confudit distinctionem. est intus in
 fibulis aureis induta. 'filia regis': Eb[ra]icus modus loquendi: regina; quia 'filius'

1 ado[r]scheint odor 7 minus] —(—) 8 reverentia] reverentiam

Dr] Postquam igitur adhortatus est Synagoga[m], ut populum et domum 20
 patris, legem et omnia deserat, et promisit tunc fore pulcherrimam et habi-
 turam iusticiam infinitam et aeternam, qua ab ipso rege induetur, non a
 servo Mose, sed ab ipso Domino et Deo suo, addidit hanc externam con-
 solationem valde necessariam. Quia enim totus Psalmus est allegoricus,
 Ideo, nisi in spiritu istas magnificas predicationes consideres, singula verba 25
 videbuntur mera mendacia esse. Nihil enim minus est videre in Apostolis
 et Christianis quam honorem regis et divitum studium, Sed regnat secundus
 Psalmus, quod 'gentes tumultuantur et populi furunt'. Quare omnia sunt
 spectanda secundum spiritum, Sic tamen ut vere etiam filiae regum sint
 culturae istam sanctam Ecclesiam, Quia alias esset impossibile manere hoc 30
 regnum. Si enim Deus nullum daret locum, ubi doceretur verbum, si nullum
 daret principem, qui Euangelion amaret, non diu duraret Ecclesia. Quare
 caeteris furentibus et maiore parte mundi Euangelion persequente suscitatur
 Davides, Iosias, Ezechias, etiam aliquando ipsum regem Babilonis, ut sit
 ocium et pax ad ministerium verbi et propagandum verbum. Necessario 35
 igitur consolatur hic Ecclesiam, quod non deerunt sancti et filiae Ecclesiae,
 etiam ex potentibus et divitibus mundi, qui Ecclesiam alant ac patroni
 Ecclesiae futuri sint, ut stet illud Psalmi: 'Dominare in medio inimicorum
 tuorum' etc.

Hs] amici, 'mortis', petre, 'pharetre', vaginae, calamarii Eb[raismus est. Ego tamen ^{Bi. 79, 11} ^{Mag. 3, 13} intelligo de successione, ut 'Regina' illa, de qua supra, sit ipsa Synagoga vel ^{2. 10} Ecclesia ex Synagoga vocata; ut Paulus: 'qui ex 2 unum populum fecit, ^{Eph. 2, 14 ff.} inimicicias inter istum populum'; quia magna res et insigne miraculum, quod
 5 offendit Iudaeos et omnes homines, qui non sunt Christiani, [Bl. 102^b] quod deus sustulit omnes personarum et quod nihil distinxit inter Cornelium et ^{Act. 10, 47} Moysen circumcislam. Tollere simpliciter illum parietem medium. Iudaei circumcisi iriderunt gentes, econtra. illi volentes esse populum et contemnebant, quod non haberent promissiones. Ideo nec tibi, illi, Sed ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ¹²⁹⁷ ¹²⁹⁸ ¹²⁹⁹ ¹³⁰⁰ ¹³⁰¹ ¹³⁰² ¹³⁰³ ¹³⁰⁴ ¹³⁰⁵ ¹³⁰⁶ ¹³⁰⁷ <

Hs] suum sequetur. Mauebit in eternum R]ex et tamen, quot generabit f]ilios
 3cf. 43, 6 et filias. 'Dicam Aquiloni: redde mihi filios.' Sententia: Vocata Iud]aica

Ecclesia per Ap]ostolos et constituta reg]ina a dex]tris eius, per eam genuit
 2pg. 13, 46 filiam, gentilem Ec]clesiam. 'Ecce, vos indig]ni v]itae eterna]e, Ec]ce'; ad
 1. 2cor. 4, 15 Cor.: 'Ego vos per E]uangelium, Non multos p]atres'. Si etiam peda- 5
 gogi, me]ister, qui docent opera, tamen 1 doctor: qui per E]uangelium etc.
 Gentilem Ec]clesiam ergo intelligo, quae nata ex Iud]aica; ista est princeps.
 Non enim Iudei ex g]entibus, sed econtra. Non Iudei per gentes, Sed
 econtra facti Christiani. Incipit ergo celeb]rare propagationem huius Regis per
 nativitatem filiorum, filiarum usque in eternum. 'Filia' i. e. Ecclesia amplificata, 10
 multiplicata per illam Reg]inam sponsam, Iud]aicum pop]ulum, per ap]o-
 stolos sanctos, per primitivam Ec]clesiam. illa est gloriosiss]ima 'intus',
 Sicut possumus dicere de R]egio Gynaceo: 3m fr]auen 3imer eit]el golb et
 f]eiden. Ibi hengt ein ber]lin¹, gulden, f]eiden ro]ck, non videntur arma, sordes,
 sed [3l. 103^a] mere gloriae. 15

15 sed auf der neuen Seite nochmals

¹) Adjekt., mit Perlen besetzt, s. DWb., perlen.

Dr] De hoc scandalo puto Prophetam hic loqui, quod filia regis sit successio
 Ecclesiae, quae cepit in Iudeis et propagata est in gentes.

Alia sententia est, quamquam non longe distat a priori, ut 'filiam
 reginae' non accipias pro corpore Ecclesiae collectae ex Iudeis et gentibus,
 Sed pro Ecclesia gencium ex Iudeorum Ecclesia nata, ut significet hunc 20
 regem non sterilem fore in coniugio, sed habiturum eum filios et filias, sicut
 3cf. 43, 6 in Esa. est: 'dic aquiloni: da mihi filios' etc. Nam Iudeorum Ecclesia est
 'regina' per Apostolos constituta, per hanc genuit 'filiam', ecclesiam gencium,
 2pg. 13, 46 sicut Paulus dicit Act. 13.: 'Vobis oportebat primum loqui verbum Dei,
 sed quoniam repellitis illud et indignos vos iudicatis aeternae vitae, ecce 25
 1. 2cor. 4, 15 convertimur ad gentes', et 1. ad Corinthios 4.: 'Ego vos genui per Euan-
 gelion; Etiam si habetis multos paedagogos (nam magistros, qui bona opera
 docent, multos est invenire), tamen unus tantum pater est, qui gignit'. Non
 enim Iudei per gentes, Sed gentes per Iudeos sunt Christiani facti. Sic
 celebrat propagationem huius regni per nativitatem filiorum usque ad finem 30
 mundi.

Filia regis tota gloriosa intus.

Id est, Ecclesia amplificata per illam reginam populi Iudeorum, multi-
 plicata per Apostolos sanctos, per primitivam Ecclesiam, illa est gloriosis-
 sima et pulcherrime ornata 'intus', id est, in suo gynaeceo (sicut nos dicimus), 35
 Ut sit sententia: in gynaeceo huius reginae nihil est videre quam aurum,

21 eum] eum im Urdruck

Hs] 'Intus': hm frauenzamer helt man das freulin geschmückt mit eitel gold. sumpta allegoria a Gyneceo regali, i. e. Ecclesia est ornata donis et 1. dono fidei in Christum. Das sind die gulden spangen, Ut supra: 'Circum- 8. 10 data varietate' etc. Tota debet esse inaurata Regina. Sic hic filia ornata
 5 'fibulis aureis', i. e. Ecclesia gentium equa et non minus habet de Christo quam Iudaica. Ipsi induti auro nobilissimo i. e. iustitia domini nostri Iesu Christi; 'salute et corona sponsi circumdedit me', In Esa. Est prin- 3ef. 61, 10 cipalis iustitia, capitalis fiducia, qua induti Christo, non tantum donis. Das ist aurum et gulden spangen, quas Ecclesia gentilis accepit per ipsos
 10 Apostolos.

'In Picturatis, Phrygionici adducetur Regina, virgines proximae v. 15 eius adducuntur tibi.' Sponsa adducetur filia Regis, quae sic ornata in heimlich thalamo, coram deo, ubi est Rex conscientiae; heimlich thalamus, ubi sponsus et sponsa, ubi nemini licet ingredi. Da ist aurum
 15 totum, ubi educitur ad choream. In phrygiis, in stücker Kleider.¹ hec sunt

3/4 über Circumdata steht astitit 9 quas] q̄a 12 adducuntur] adducetur Sponsa
 scheint c aus Ipsa 14 Da(8) 15 über In phrygiis steht in varie coniectis

¹) = gestickten Kleidern.

Dr] argentum, purpuram, sericum, non sunt ibi arma, non sordes, sed gloriae aurearum, argentearum vestium etc. Sumpsit enim allegoriam a gyneceo regio. Significat autem Ecclesiam variis donis esse ornata, precipuo autem dono fidei in Christum; hae enim sunt 'fibulae' illae 'aureae'. Sicut enim
 20 supra dixit 'reginam ornata auro', ita hic filiam reginae dicit aureis fibulis 8. 10 ornata. Ergo Ecclesia gentium non minus habet de Christo quam Iudeorum Ecclesia, Sed est quoque induta auro purissimo, id est, iusticia domini nostri Iesu Christi et salute, sicut in Esaia dicit ca. 1.: 'Induit me vestimentis 3ef. 61, 10 salutis, et indumento iusticiae circumdedit me quasi sponsum decoratum
 25 corona et quasi sponsam ornata monilibus eius'. Haec enim est 'nuptialis vestis', de qua in Evangelio quoque dicit, capitalis scilicet fiducia et iusticia, Matth. 22, 11 qua sumus induti ipso Christo tanquam dono. Hoc est aurum, hae sunt fibulae, quas accepit per primitivam Ecclesiam et Apostolos Ecclesia gentium.

Adducuntur regi virgines post eam, proximae eius
 20 afferentur tibi.

V. 15

Hic et versum corrumpit interpres et male reddidit sententiam. Sic enim legendum est: Deducitur ad regem in vestibis ac pictis, et virgines sectantes eam, quae ei sunt proximae, adducuntur ad te. Sententia autem est: Ecclesia, quae sic splendide ornata incedit in suo gyneceo, ubi nec in-
 35 gressus nec egressus est, sed est thalamus conscientiae, ubi sponsus et sponsa soli cubant, ubi est totum aurum, Illa Ecclesia, cum deducitur ad choreas,

Hs] dona, quae sequuntur auream vestem fidei. ubi sola fide vestiti, toto auro puro, pretios[o], sequuntur dona spiritus s[an]cti, quia in nomine Christi effunditur s[an]ctus, qui operatur mirabilia. Ille doctor, pastor et facit dona varia in Ec[c]lesia, Ro. 12., 1. Cor. 12. Sic adducitur in publicum tan[qu]am rex. Da wird der R[ex] e[ri]n tan[qu]am anr[ic]hten. Etiam non sola adducetur, sed totum Gy[ne]ceum; multitudo est Ecclesiarum in toto orbe terrarum. Sic in Gy[ne]ceo Regina et Reginula Habet ancillas, pedissequas et socias; furs[te]n et grafen D[oc]hter adducuntur ad cho[re]am, ubi ecclesia gubernans et gubernata. [Bl. 103^b] Diversi adducuntur Apostoli, Prophetas, Eph. 4., Cor. 12., Ro. 12.: 'Aliud donum fidei, prophetiae, curationis'. Da[ss] musse[n] B[le]iben differentiae donorum. Unus plus, alius minus de Christo, 'non omnes sunt aures, oculi, corpus diversis membris, officiis, pulcher[ri]ma har[mo]nia compactum'. Rot[te]nsis unus quisque vult esse omnia. Reg[ina] procedit et filia sequitur eam etiam in vestib[ul]is pulcher[ri]mis. Est eadem Reg[ina] Ecclesia. Et tamen quando ad tan[qu]am, ist eine ro[th], grun, st[an]dt g[e]f[e]id, et tamen unum corpus Ecclesia etc. quae sunt eius sodales, ducuntur omnes ad R[eg]em, g[e]het a[ls] ¹ ad obsequium et cultum

10 4 c aus 2

¹) = bezieht sich alles auf —.

Dr]est induta vestib[ul]is acu pictis. Haec sunt dona, quae sequuntur aureum illum vestitum, id est, fidem. Postquam enim fide sumus iusti et vestiti auro puro et precioso, tunc sequuntur alia dona spiritus sancti, qui post operatur mirabilia in credentibus, docet, exhortatur, baptizat etc., sicut est Rom. 12. et 1. Cor. 12. In tali ornatu adducitur ad choream, in publicum, ubi rex cum ea saltat. Nec solum ipsa ducitur, sed totum gyneceum, hoc est, magna multitudo Ecclesiarum passim in orbe, Sicut dicit:

Post eam virgines etc.

25

Omnia sumpta sunt ex moribus aulae, in qua Regina et reginulae habent suas pedissequas, imo potius socias, scilicet filias aliorum principum, quae eas sequuntur. Significat autem tam gubernantes Ecclesias quam gubernatas. Sic enim administrat Deus hoc regnum, ut det 'Apostolos, Prophetas, Euangelistas, Doctores, interpretes, gubernatores' etc., 1. ad Corinth. 12.: 'Aliud enim donum est fidei, aliud Propheciae, aliud curationis' etc. Hae differentiae donorum manent in Ecclesia, et habet unus plus alio. Non enim omnia membra corporis possunt esse pedes aut manus aut oculi etc. Sic etiam vult Ecclesiae suae corpus esse diversis muneribus et officiis pulchra harmonia compactum. Hoc non est apud phanaticos spiritus et sectarios, ubi unusquisque vult esse omnia, pes, manus, oculus, auris etc. Ita hic pingit reginam procedere habentem multas pedissequas,

Hs] huius Regis. Idem faciunt Apostoli, Prophete, presbyteri, alia dem Christo
 nati, quia omnes inducuntur ad credendum et serviendum in fide Domini
 nostri Iesu Christi. Omnes, quantumcunque diversi in donis, tamen in
 supremo articulo iidem: fides in Christo. Ego, si sum doctor, idem facio,
 5 quod Paulus, Lucas, idem quod Petrus, Pastor Alexandrinus idem quod
 Prophetas. Omnes inducuntur ad illum Regem, nihil sapiunt praeter
 Christum crucifixum. Ibi dona habent, incedunt vestitae, quamquam in
 superioribus inferioribus, licet in summo vestitu nulla differentia, quia
 omnes in fide etc. Da gñen heretici nicht, non ad Christum nec sequuntur
 10 Reginam, sed sub nomine Christi vadunt ad infernum. Ibi manet unitas
 fidei et omnium inter differentissima dona. Varietas vestium, Sed alia hinc
 tum tantum haus des Rönigs, non im hürhaus, sed in obsequium Regis.
 Num etiam libenter faciunt?

'Incedunt cum maxima laetitia': Hic fingit Ecclesias et populum v. 16
 15 dei Sanctum adduci in palatia ad ipsum Christum, tanquam ad Epulas,
 convivium, choream. Sed hic aperiendi oculi spirituales. S. Agatha,
 cum duceretur ad carnificium per lictores: Nihil ingratum mihi video, Ich

Dr] quarum alia alio vestitu ornata incedit, verum ipsae quoque adducuntur ad
 regem, ut sic omnia ad obsequium ac cultum huius regis fiant. Sic Apo-
 20 stoli docent Christum, eundem docent Prophetas, Doctores, Episcopi, Pastores,
 Ministri, qui baptisant, qui porrigunt Sacramenta, Omnes adducuntur ad
 Christum, ut credant et serviant in fide Domini nostri Iesu Christi, unus-
 quisque in suo genere. Omnes enim, quantumcunque diversi sint in donis,
 tamen sunt unanimes et consencientes in summo articulo, quod fide in
 25 Christum fiant salvi et nulla alia re. Sic ego, si sum Doctor Euangelii,
 idem facio, quod Paulus et Petrus faciunt. Sic pastor Antiochenae Eccle-
 siae idem facit quod Prophetas. Omnes sequuntur unum Christum, nihil
 volunt scire, sapere, predicare praeter Christum crucifixum. Sic in summo
 vestitu conveniunt, in fide scilicet, quamquam colores variant, hoc est, habent
 30 dona diversa. Sed Haeretici eunt quadam alia propria via sub nomine
 Christi ad infernum nec sequuntur reginam hanc, sed suas opiniones. Hic
 autem in vera Ecclesia manet unitas fidei, verbi, doctrinae, opinionis inter
 differentissima dona. Quamquam enim vestitus sit varius, tamen omnes ad
 choream illam veniunt, ad obsequium, gloriam et pompam regis, non in
 35 lupanar, sicut Heretici. Sed faciuntne id volentes? Sequitur:

Afferentur in laetitia et exultacione, adducentur
 in templum regis.

v. 16

Commuta in presenciam. Fingit enim Ecclesiam et populum Dei adduci
 in palacia, ad ipsum Christum, tanquam ad choream et convivium regale.
 40 Quare hic quoque requiruntur oculi spirituales, quales Sancta Agatha habuit,

Hs]eo ad Epul[as et [8l. 104^a] cho[ream. quod ducitur quis ad trist[iciam, vex]ationes, cruces, marty[ria, tamen in con]scientiae letitia; ibi s[pi]ritus s[an]ctus irridens et faciens irri[dere iram, furore]m, diab[olum cum omnib]us furorib[us]. Ich wolts auch nicht thun unum sermonem, nisi animarer istis promiss[i]onibus, quod Christus, d[omi]nus noster, vivit, quod adducimur ad 5 eum, qui pie docent, ducunt ad herendum isti domino. Si hoc verum, sive occidamur, spoliemur, sive mors, vita, — mit freuden hin burch. ista chorea est sumpta ab Allegorica, non cum carnali letitia. Hic est supernaturalis et spi[ritualis, vincens terrores mortis, ridens furias diaboli et memb[r]orum eius. i. e. Ecclesiae erudiuntur fide, das ist vestis aurea; charitate, patientia 10 confirmari in trist[itia, 'in tribulatione, ut gloriatur', Ro. 5. Das het ich gern. Ideo praedicavi, legi, das ich Bauer concitarem persecutionibus et tyrannide; zur welt hin aus, so ghet cho[rea recht an.

Die Paranympi: i. e. ministri ecclesiae, qui braud furen. Videtur 2. Cor. 4. 8 crux, sed salus, mors vita, 2. Cor. 4. 6.: 'Omnia pas[si]', 'pauperes' etc., 'per 15

14 qui mit Strich zu Paranympi gezogen

Dr]quae, cum ob confessionem Christi ad supplicium raperetur, dicebat, se ad choream duci et ad lautas epulas. Sic Ecclesia obiicitur omnibus malis et cruciatibus et singuli Christiani aut coniiciuntur in carcerem aut obruuntur tristicia, vexacionibus, martyriis, paciuntur tamen omnia haec in leticia conscienciae, quia spiritus sanctus est cum eis, faciens eos irridere iram et 20 furorem mundi et totum diabolum cum omnibus suis terroribus, ut pericula cum gaudio quodam adeant. Qui igitur fit, quod Christiani perdurant in tot tentacionibus, cruciatibus internis et externis, nec tamen negant Christum? nempe quod senciunt se esse in cultu sui regis Christi et adduci cum Pompa ad eum. Sic ego quoque ne quidem unum sermonem publice 25 facerem, nisi talibus promissionibus animarer, quod Christus vivit et est Dominus noster. Haec enim pariunt certam fiduciam, ut sic cogitemus: Si hoc est verum, quod Christus est Dominus noster et Rex, ergo, sive occidamur sive spoliemur, sis laeto et infracto animo. Haec est allegorica chorea, de qua Propheta hic dicit, in qua est laetitia nec naturalis nec 30 carnalis, sed supernaturalis et spiritualis, vincens terrores mortis et ridens furias inferni et Satanae ac membrorum eius. Ecclesia enim erudiri debet fide, ea est vestis aurea, Deinde ornari charitate et paciencia, 'ut in tribulatione gloriatur', ut, cum aliquis persecutionem patitur propter verbum, dicat: Recte, hoc ipsum quesivi mea predicatione, ut mundum et Satanam in me 35 concitarem, non igitur ideo desistam. Sic recte saltatur hec chorea.

Paranympi, qui ducunt reginas, sunt ministri Ecclesiae. Illi conso-lantur eam, dicunt, ut sit laeto animo, videri quidem carni hanc esse mortem, sed revera vitam esse, videri nobis desertos nos a Deo in cruce, sed tum

H) ignominiam, nobilitatem' etc. So tanhen wir, das müssen ministri Ecclesiae thun: ducere sponsam ad Christum verbis spiritus sancti, consolatione: halt fest, thue ein sprunglein. est ars, quod sol leden¹ et tanhen in tribulatione et vexatione conscientiae, diaboli. Paulus: 'Scolops'. Das ist 2. Cor. 12, 7
 5 ein tanh, der Teuffel lohn dem pfeiffer, qui hunc tanh pfeift. Ibi in omnibus tribulationibus, ibi saltandum in medio tribulationis, quia so furt mans zum konig et lest springen 'in letitia et exultatione'. Promissiones sind die pfeiffen; die den tanh furen, sunt praedicatores. [Bl. 104^b] Ecclesia aliud non habet gaudium quam spirituale. Ideo voluit exhibere per
 10 speciem externam nuptiarum; quando es beim tanh, dic: ista incedit in allegoria Ecclesiae crucifixae; qui den tanh furt, est pastor, pfeiffer est Christus, angeli et suae promissiones. Iam comen Nepotes. Iste rex non deficiet.

'Pro patribus': Ibi ghet ex extra Synagogam; non tantum habet v. 17
 15 regnum in populo Iudaeorum, sed in omni terra, per totum mundum, quamquam non habet omnes, qui sunt in mundo. Christus sol zu Bate et

6 saltandum] salandum 9 vor aliud schon einmal habet

¹) = springen; vgl. Unsere Ausg. Bd. 36, 289, 6.

Dr) maxime a Deo amari et custodiri. 'Quos enim diligit, castigat', ut sic ex Hebr. 12, 6 cruce salutem, ex morte vitam, ex infamia gloriam, ex paciencia voluptatem faciat, Sicut Paulus loqui solet: 'In omnibus tribulacionibus patimur, sed 2. Cor. 4, 8 ff.
 20 non angustiamur, Perturbamur, sed non destituimur, Persecutionem patimur, sed non derelinquimur, Deicimur, sed non perimus; semper mortificationem Domini Ihesu in corpore nostro circumferimus, ut et vita Ihesu manifestetur in corporibus nostris' etc., 2. Corinth. 4. Sic paronymi ducunt Ecclesiam ac verbis fidei et consolationibus spiritus sancti confirmant et erigunt eam:
 25 Sustine ac confide. Sed est magnae artis, scire, quod haec Christianorum chorea sit, quando cor palpitat in acerbissimo odio mundi, In vexatione diaboli et peccati, sicut Paulus queritur de 'stimulo et angelo Satanae'. Est 2. Cor. 12, 7
 dura chorea et carni impossibilis, faciendum tamen, ut ipsos nos cohortemur et dicamus sicut ille: hic fac saltum.¹ Promissiones sunt tibiae, Ministri
 30 verbi sunt saltatores, qui ducunt puellas. Haec duo possunt acerbam hanc choream mitigare. Neque enim aliud gaudium habet Ecclesia quam verbum. Sic voluit spiritus sanctus hac leta pictura adumbrare Ecclesiam afflictam. Quando igitur es in aliqua chorea, tunc cogita: Ecce haec puella incedit in allegoria alicuius vexatae Ecclesiae et crucifixae; choragus est pastor, tibiae
 35 sunt promissiones Christi et Angeli. Sed hi sunt spirituales oculi, qui in tribulatione haec spectant.

¹) Hic Rhodus, hic salta. Aus der Äsopschen Fabel.

Hs] Tauff fihen, si tantum 1 h[on]us rusticus. Sic cathedra docentis nomen Christi. Et hoc non solum durabit per latitudinem, sed longitudinem temporis, ut sub Turca multi, qui docent baptismum, credunt et habent eandem vestem auream, dona, licet sub Turca suppressi; et adhuc sub Papa in Gallia, Italia, quos deus servat invito Papa. Quia Iudei te nolunt, 5
 Sob. 4. 22 qui tamen patres. Quia 'ex Iud[ae]is salus', Christus ist[us] filius patrum, i. e. istius populi. Illi noluerunt, recusarunt te. Ideo istorum loco habes
 Röm. 11. 17. 20. 25 filios i. e. gentes. 'Oleaster insertus' etc., 'quia rami propter', 'ex magna parte', licet aliqui servati et manserit oliva cum radice et pinguedine.

'Hos': Adh[uc] c[um] s[un]t arme principes; Ut 'Regina', Sed occultum reg- 10
 Röm. 11. 25 num. Ideo dicitur 'mysterium', Regnum celorum, filia, regina celorum, et sic principes. Sic Apostoli omnes Episcopi regni celorum. quis credit, quod debeo arrogare gloriam et superbiam, quod 1 de principibus regni celorum, Ein H[er]r f[ur]st in c[ele]sti regno? Omnes doctores, Episcopi, videtur esse superbia immanissima, et tamen non est. Omnia redundant in gloriam 15

Dr] Pro patribus tuis nati sunt tibi filii, constitues eos principes
 v 17 super omnem terram.

Hic egreditur extra Synagogam et dicit de nepotibus huius regis, quod non tantum habebit regnum in populo Iudaico, sed in omni terra, per totum mundum, quod Baptisterium suum, suggestum suum, ex quo doceat Apostolos 20
 et Doctores suos, habiturus sit Christus in civitatibus et pagis, etsi vix unus aut alter ibi sit, qui credant. Sic nomen Christi, sic altare, in quo administratur Sacramentum, manet, nec solum durabit in latitudinem, sed longitudinem temporis quoque, ut Christus et nomen eius in omnibus angulis 25
 per totum orbem inveniatur. Sic sub Turca etiam sunt, qui fidem Christi et Baptismum habent et eandem vestem auream et dona, licet sint oppressi a Turca. Sic sub Papatu semper fuerunt et adhuc sunt aliqui credentes, quos nos ignoramus, quos Deus per verbum et Sacramenta servat invito
 Sob. 4. 22 diabolo et Papa. Sic 'salus quidem est ex Iudeis' et sunt Iudei patres, sicut eos hic appellat, quia autem nolunt assentiri Euangelio, eorum loco 30
 alii filii nascuntur. Nam gentes conversae ad fidem sunt et Christo ad-
 Röm. 11. 17 ff. haerent, 'insitae in oleam, cuius rami fracti et concisi sunt', sicut Paulus dicit.

Constitues eos principes etc.

Miseri vero 'principes', sicut quoque vocat 'regnum' et 'filios regis' 35
 et 'reginam', sed omnia sunt valde occulta et abscondita ab oculis
 Röm. 11. 25 hominum. Ideo appellatur 'mysterium', item regnum coelorum et principes coelorum, non autem regnum et principes terrae. Sic Apostoli et omnes ministri sunt Episcopi. Quis autem nostrum hoc audet credere et sibi arrogare, se esse unum de principibus coelorum? et tamen 40

Hs] R_legis; quia ipse R_lex gloriae: qui docent verba eius, sunt eius consiliarii et principes. [Bl. 105^a] T_lurca habet suos W_aſſa¹, P_ap_a Card_inales et Car_lolus 7 electores. S. Aug_lustinus ein Landgraff, Yreneus; Ego ein junger notarius Zu Rom vel Card_inalis. Principes: hic scriptum, ergo verum. Coram
 5 mundo aff_hch_rödel², 'filii mortificatorum', ps., mortis, 'perips_emata', 'catar_lmata', maledicta, abominaciones, 'opprobrium hominum'. Si volo inspicere Bl. 79, 11
1. Ror. 4, 13
Hebr. 10, 33
 rusticos, So wil ich mich die stund an ein galgen.³ Sic, si mich re_ehen, quomodo nob_iles, principes, Eras_lmus. indignum quidem me iudico, quia natus peccator, sed baptisatus, Doctor. Ego sum Elector princeps. Hec pertinent
 10 ad nostram consolationem, quod Ecclesiae sint Reginae, filiae Regum et regni eterni, victoriae super omnia. Et qui sunt in ministerio, sunt paronymphi, qui h_raut furen, sunt Electores, Card_inales, Er_bbi_lſſchoffe, Episcopi, pastores ordinati imperii Christi. Pauperes quidem in mundo, opprobrium, maledictum in mundo, bene conculcent, conspuant, contaminent, permigrant

1 verba *fehlt*

1) = *Pascha*. 2) = *verachtet*; vgl. *Unsre Ausg. Bd. 51, 171, 21*. 3) = *sofort aufhängen*.

Dr] 15 sic est, ego et omnes alii pii ministri sumus principes. Videtur autem immanissima superbia esse, haec sibi arrogare, sed non est superbia, Redundat enim in gloriam Regis. Quia enim ipse est Rex gloriae et coelorum, ideo, qui eius ministeria obeunt, illi sunt ei a consiliis et magni principes, etiamsi non credant se tantos esse. Sicut enim Carolus Cesar suos electores, Turca
 20 suos satrapas, Papa suos Cardinales habet, ita enim rex noster magnos principes habet ministros. Augustinus est quidam princeps elector in coelis, sic Quadratus, Ireneus et alii etiam sunt principes et comites. Sic nos, qui hodie docemus Euangelion. Sed coram mundo sumus contemptissimi et fere
 25 'filii mortificatorum', 'peripsemata', 'catharmata', abominaciones et 'opprobrium hominum', maledicta et 'abiectio plebis'. Tales sumus, si nos existimemus Bl. 79, 11
1. Ror. 4, 13
Hebr. 10, 33
Bl. 21, 7
 eo modo, quo nos existimant rustici, nobiles, principes et sapientes mundi, Sed non debemus eorum iudicium de nobis sequi, sed potius occidi, Quia, si recte aestimo, quis sim, Invenio me esse baptisatum et constitutum divinitus in ministerium Dei, quare sine dubio invenior ego quoque inter ordines
 30 huius imperii.

Sic pertinent haec ad nostram consolationem, ut videamus et senciamus Ecclesiam magni fieri in oculis Dei et esse reginam quandam regni aeterni, victricem mortis et peccati, beneficio sponsi et regis sui, Et nos esse in regno, in quo est imperium contra mortem et diabolum, Habere etiam regem

15 Videtur im *Urdruck*
 im *Urdruck*

21 princeps] principes im *Urdruck*

24 perissemata

Ha] Nob[il]is, ru[st]icus, Civis, sed in oculis dei, ang[el]orum. Ibi sumus comites, Episcopi, principes, Electores. rideant nos, Ut Ep[iscop]us Trie[ri]ensis: sunt Luth[er]ani Episcopi, Christiani Episcopi; Itali: i. e. narni. Et Iuristis zu Seip[er]zig: Theol[og]i. congregate Joach[im]staler, — ‘Principes’, audietis, ‘constitues’. Daß werden noch fürsten noch Pap[er]a auch¹, quod possent discernere unum 5 genus vitae. Iurista, Episcopus, nemo sciret officia parentum, Episcoporum, servorum. Es sind wol so weise Leute gewesen, qui fecerunt leges, et tamen non sciverunt. Ideo, wenß zum treffen kompt², ut iudicemus de causa coram deo, omnis sapientia etc. Si konig so groß, oportet audiat principem in spiritualibus. Ego lib[er]tens princeps coram deo quam R[ex] Franciae, 10 Carolus et Turciae Cesar.

4/5 constitues mit Strich zu Principes Z. 4 gezogen

¹) Erg. gleichtun. ²) = wenn es Ernst wird.

Dr] nostrum suos electores, principes, comites etc.; in horum numero nos quoque esse volumus et gloriari de tanta dignitate, licet pauperes simus in mundo, licet tam nobiles quam rustici nos conculcent et conspuant, Sed in oculis 10 Dei, ubi sunt principes infinito maiores quam principes mundi, ibi alius comes, alius dux, alius princeps elector est. Rident quidem nos potentes mundi, cum talia ex nobis audiunt, et cum ludere volunt nostrorum parochorum inopiam, vocant eos Episcopos Lutheranos, Sicut quidam in hoc faceti esse volunt, ut, cum contemptissime de nobis loqui volunt, dicant: est Theologus, quod nomen tantum eis significat ac si dicant: fatuus, et 20 nescio quid. Sed sint beati, colligant opes et existimationem, videbunt tamen iudicium Dei suo tempore, quod verum sit, quod hic Propheta dicit: ‘Constitues eos principes’. Quin pars huius dignitatis etiam in hac vita incipit. Hoc enim neque principes ulli, nec Papa, nec Iuristae possunt, ut de uno genere vitae docere possint, quale sit coram Deo, sicut vidimus ante hanc 25 lucem verbi, quod in extremo mortis articulo de genere vitae tanquam impio dolebant et querebantur; neque tamen dubium est, quin illi, qui leges condiderunt et docuerunt, tantum valuerint ingenio et prudentia, quantum isti hodie valent, qui Theologiam sic rident; Et tamen hoc, quod non est maximum, nesciverunt, ut de vitae generibus possent discernere. Idem nes- 30 civerunt etiam ii, qui scripserunt libros Philosophicos. Quando igitur opus est, ut iudicetur de causa aliqua coram Deo, ibi nulla sapientia, leges nullae, nulla Philosophia iudicare potest, Sed tantum ille princeps spiritualis, de quo hic dicit; ab illo coguntur requirere et audire consolationem, rogare absolutionem et alia spiritualia officia. Tum humiliari eos necesse est et subiici 35 pedibus horum principum, etiamsi sint maximi reges et sapientissimi homines.

28 valuerunt im Urdruck

Hs] [Bl. 105^b] Iam habetis totam administrationem R_legni et propagationem, eternitatem, profunditatem. Iam concludit: M_loses sol nu auffhoren. nihil praedicandum quam iste. Si tantus, latus, potens et so herlich, gut et laut macht. Bringt den kranz widder zu sammen et die lezt blum ad 1. Sicut
 1. dixit, se canere, Sic in eternum cantabo.

Das wird der man sein, de quo loquendum von ewigkeit zu ewigkeit. v. 18
 'Memor in futurum et futurum', et sic, ut lauderis, celebreris. In novo testamento non cultus quam unicus, praestantissimus, quam celebrare, laudare filium illum dei, manifeste cantemus, praedicemus, legamus. Das
 10 ist sacrificium laudis et mortis, quia druber sterben müssen. Et nihil aliud quam confiteri. Ibi ghe bezeit, lex, Moses, peccatum, quia in Ecclesia debet vox sonare sponsi, sponsae etc. Das sol geschehen et fit, et quando cessat, Christus desinit. Si ende adest, aderit et wird sich lassen sehen. In-

3 potens] potes 7 lauderis] laudaberis celebreris] celebraris

Dr] Porro optabilius est, coram Deo esse gubernatorem trium pagorum in iudicio
 15 spirituali, quam esse Imperatorem Turciae; neque enim mentitur spiritus sanctus, vocans eos principes divinitus constitutos.

Habetis igitur iam totum hunc regem preclare descriptum cum omni administracione regni et propagatione usque in aeternum. Iam concludit carmen. Cesset iam Moses, inquit, nihil aliud porro predicetur et doceatur
 20 quam hic Rex, qui sic est salvificus. De illo uno canamus. Concludit igitur eodem modo, quo cepit, et coronam, quam nexuit et absolvit, hic colligat, quasi dicat: Sicut dixi me canere velle de rege inicio eumque predicare, ita etiam in fine cano et predico eum.

Memor ero nominis tui, Domine, in omni generatione et v. 18
 25 generatione. Propterea populi confitebuntur tibi in aeternum et in saeculum saeculi.

Quasi dicat: Hic erit vir ille, qui canendus, docendus, predicandus, laudandus est in aeternum, cuius nomen nunquam silebitur. Memor ero sic nominis tui, Domine, ut lauderis et celebreris in aeternum. Hic est unicus
 30 et prestantissimus cultus novi testamenti, celebrare, laudare illum filium Dei canendo, scribendo, predicando. Hic cultus est simul sacrificium laudis et mortis, nos enim ob hunc cultum, ob predicationem hanc patimur et occidimur. Porro, quia dicit, memorare nomen Domini esse unicum cultum, abrogatur et damnatur Moses et quicquid usquam est philosophicarum doctrinarum, ut in
 35 Ecclesia tantum sonet vox sponsi et fiant graciaram actiones et laudes huic regi. Hoc debet fieri et fit, nec cessabit, donec consumetur saeculum, cum veniet hic Rex noster et se nobis ostendet de facie ad faciem. Interim regnamus nos principes sola predicatione et ministerio verbi, item consola-

Hs]terim regnamus nos p[ri]ncipes sola praedicatione, consol[atione], ministerio verbi et Sac[ra]mentis. Das heit 'memorare'. Ridet nos mundus, nihil nos habere rerum quam verbum. Ubi res finita, videbimus, wie wir hnn die kamer komen et bey hhm bleiben.

3 finita] finis

Dr]tionibus et Sacramentis. Atque hoc est, 'Memorare nomen Domini'. Rideat 5 interim nos mundus, quod nihil habeamus preter nudum verbum et simus afflictissimi et miserrimi, nos tamen expectabimus regem nostrum, cuius nuptiae cum finitae erunt, videbimus, ut in conclave eius introducatur et ibi cum eo maneamus et vivamus in sempiternum. AMEN.

6 sumus im Urdruck

Nachträge und Berichtigungen.

Zu S. 16, 29 ff. — Vgl. Schäfer, *Luther als Kirchenhistoriker* S. 428 f., Migne 73, 794.

Zu S. 46, 11 — Nichts ist in augen gut, s. *Luthers Sprichw. Unsre Ausg. Bd. 51 Nr. 43.* [O. B.]

Zu S. 55, 8. — Objekt zu zu schmießen (lies zuschmeißen) kann nicht Lanze sein, sondern eher 'Alles', s. Z. 27 omnia. [O. B.]

Zu S. 63, 9. — ut wohl = (im gleichen Maße) wie anderseits dejen gen — — mich nicht können; s. Z. 27 plus bis quam. [O. B.]

Zu S. 75, 19. — Vgl. Schäfer S. 274.

Zu S. 85, 2. — Die Erklärung von pellibus ist kaum aufrechtzuhalten, es ist einfach Übersetzung von Balg, noch heute 'liederliches Fell', 'Leder'. Für Vermischung von pellex und pellis finde ich in der lateinischen Literatur keinen Beleg, wohl aber ist scortum in doppelter Bedeutung alt und vielleicht Ausgang für die Verwendung von Balg = Hure gewesen, das mhd. noch fremd scheint. Vgl. übrigens die unsrer Stelle parallele Stelle *Unsre Ausg. Bd. 32, 372, 9.* [O. B.]

Zu S. 86, 27 ff. — Vgl. Brief des Hieronymus an Eustochium, Migne 22, 398, 7. Auch Schäfer S. 258.

Zu S. 94, 7. — securus hin gehtz wohl verschrieben für geht, der Sinn ist = wenn einer sicher ('contrarius' dem Verzweifelden), unbekümmert durchs Leben geht; vgl. *Unsre Ausg. Bd. 38, 369, 21*, wo statt achten steht machen uns kein Gewissen. [O. B.]

Zu S. 124, 14. — dici] die Form dicier ist beizubehalten, es ist die im 16. Jahrhundert gerne verwendete archaische Form. [O. B.]

Zu S. 126, 6. — monstrarier et dicier ist gleichfalls richtig lateinisch und beizubehalten; Formen wie monstrarieren und dicieren sind unerhört. [O. B.]

Zu S. 128, 6. — hebt sich genauer = die Ursache (des Angriffes, der Feindseligkeit) ist nicht Geld. So auch an den oben angeführten Stellen. [O. B.]

Zu S. 140, 2. — sua ban ist nicht richtig; entweder muß es suo oder bannung heißen. [O. B.]

Zu S. 147, 10. — twens gerebt genauer = wenn es verfällt auf, sich wendet zu. [O. B.]

Zu S. 150, 8. — mir der gloria nicht = komme mir nicht mit d. G.; vgl. *Unsre Ausg. Bd. 31¹, 250, 14.* [O. B.]

Zu S. 158, 8. — ex collo ergänze nicht 'das Hemd', sondern 'die Zunge', oder 'den Bissen'. [O. B.]

Zu S. 160, 3 f. — non me doctorem vgl. *Unsre Ausg. Bd. 33, 686 zu S. 587.* [O. B.]

Zu S. 160, 4. — es gilt ist zu ergänzen: wer den andern überlistet, betrügt; es gilt = es kommt darauf an; eigentlich ist damit eine Wette angeboten; vgl. *Unsre Ausg. Bd. 38, 325, 18; 329, 26.* [O. B.]

Zu S. 188. — In der Einleitung ist bereits erwähnt, daß zu den Psalmenvorlesungen noch die Präparationen Luthers in *Unsrer Ausg. Bd. 31¹* vorliegen. Da es für die Kenntnis der Arbeitsart Luthers doch von Wichtigkeit ist, zu sehen, wie genau er sich im Kolleg an seine Entwürfe hielt, geben wir im folgenden eine Vergleichung der einander entsprechenden Stellen aus den beiden Bänden.

Psalm 2.

Erster Präparationszettel.

Präparation. Bd. 31 ¹ :	Vorlesung. Unser Band:	Präparation. Bd. 31 ¹ :	Vorlesung. Unser Band:
€. 484, 5	= €. 197, 4f. [5. März.	€. 484, 19f.	= €. 247, 9f.
6	= 204, 6f.	20	= 246, 3—5
7	= 207, 9	21	= 256, 9—11
8	= 210, 9. 212, 10	22f.	= 258, 12
9f.	= 202, 2—6	24—26	= 263, 11—15 [27. Mai.
11	= 219, 3—6 [9. April.	27f.	= 273, 3f. 275, 4f.
12	= 226, 10.		[28. Mai.
	13—227, 1 [15. April.	485, 1—4	= 279, 9—11 (3. Juni
13f.	= 221, 8f. 231, 7. 235, 5. 6f.		kein Entwurf.)
15	= 236, 7f. 238, 2	5	= 297, 5f. [5. Juni.
15—17	= 242, 7f. [16. April.	6	= 310, 11
18	= 243, 12f.	7—10	= 202, 9—203, 5

Zweiter Präparationszettel.

€. 485, 12—14	= €. 257, 3f. [16. April.	€. 486, 24	= €. 276, 1—3
15—17	= 257, 11f. 258, 3—5	25f.	= 276, 9—277, 4
18	= 260, 4—6. 261, 12—15	27f.	= 278, 1—7. 279, 9—12
	[27. Mai.	29	= 282, 3 [3. Juni.
19f.	= 249, 8—10	30f.	= 287, 5—9. 288, 4f.
21f.	= 258, 10—12	32	= 282, 10—283, 1
23—25	= 259, 11—13	33	= 293, 10—294, 4. 295, 1f.
26—28	= 251, 7—10	487, 1—3	= 286, 14—287, 5
29f.	= 260, 1f.	4—6	= 285, 13—286, 6. 288, 1—4
31—36	= 243, 4—6. 250, 1—12	7f.	= 307, 7—308, 2 [5. Juni.
486, 1—3	= 246, 1—247, 1	9f.	= 303, 9.
4	= 249, 6—8	11f.	= 309, 7f. 310, 1—3
5—7	= 249, 8f.	13—15	= 241, 7—11. 204, 6—9
8—10	= 250, 4—9		[5. März.
11—14	= 270, 3—10 [28. Mai.	16—19. 20—24	= 202, 9—203, 2
15—18	= 271, 9—272, 1	25—29	= 203, 5—11
19—21	= 274, 10f.	30—33	= 203, 2—5
22f.	= 275, 2—10	488, 1—13	= 204, 10—205, 5

Psalm 51.

Erster Präparationszettel (über die Reihenfolge der beiden Zettel vgl. die Bemerkung in unserer Einleitung oben €. 188).

Präparation. Bd. 31 ¹ :	Vorlesung. Unser Band:	Präparation. Bd. 31 ¹ :	Vorlesung. Unser Band:
€. 538, 1—3	= €. 320, 12—321, 2.	€. 538, 8—539, 4	= €. 315, 10—316, 3. 317, 2
	335, 2f. [10. Juni.		—4. 11—13
4—7	= 443, 4f. [Gehört zur		[10. Juni.
	Vorlesung vom 23. Juli.]	539, 5—8	= 318, 2—4

Präparation.		Vorlesung.		Präparation.		Vorlesung.	
Bb. 31 ¹ :		Unser Band:		Bb. 31 ¹ :		Unser Band:	
§. 539, 9	=	§. 341, 4—6	[11. Juni.	§. 541, 11—17	=	§. 423, 1—3. 14—424, 4.	
10 f.	=	351, 10—12				425, 3 f.	[23. Juli.
		[17. und 18. Juni.		18 f.	=	426, 4 f.	
12—22	=	350, 8—351, 4. 359, 2 f.		20—26	=	426, 6—427, 4	
		7 f. 362, 6 f. 365, 1—4		27—542, 2	=	427, 5—10. 429, 1—11.	
23—28	=	365, 11—366, 2				430, 11—13. 432, 8—11	
29—540, 2	=	365, 7 f. 321, 11		542, 3—5	=	441, 8 f. 13	
540, 3—12	=	371, 5—10. 376, 17—		6—8	=	Vorlesung anders	
		377, 1	[8. Juli.			441, 14—444, 11	
13—16	=	383, 9. 380, 11 f.		9—11	=	444, 12—445, 2	
16—27	=	392, 4—6. 393, 15		12—16	=	446, 11—447, 6	
		—394, 1	[9. Juli.				[30. Juli.
28—541, 2	=	400, 3—8. 406, 8—16		17 f.	=	450, 4—452, 14	
			[16. Juli.	19—36	=	457, 1—461, 13	
541, 3—6	=	414, 8 f. 410, 4		543, 1—5	=	466, 18—23	
			[22. Juli.				[6. August.
7 f.	=	418, 5 f. 13 f.		6 f.	=	467, 9—11	
9 f.	=	419, 5		8 f.	=	468, 3—8	

Zweiter Präparationszettel.

§. 510, 4—13	=	§. 316, 4—317, 7		§. 512, 28—34	=	§. 408, 11—409, 6. 414, 3	
		[10. Juni.				—12. 415, 4—5. 417, 6	
14—20	=	340, 1—341, 11				—418, 4	[22. Juli.
		[11. Juni.		35—38	=	415, 6—11	
21—23	=	345, 5—8	[17. Juni.	39—513, 8	=	418, 5—15	
23—27	=	345, 16—347, 8		513, 9—12	=	421, 2—4. 11	
29—32	=	345, 9—16					[23. Juli.
32—34	=	349, 10—13		13 f.	=	422, 4—6. 423, 6 f.	
35—38	=	352, 9—353, 12.		15 f.	=	423, 1—5	
		355, 4—6		17 f.	=	423, 8 f.	
511, 1—9	=	358, 15—359, 14		19—25	=	424, 9—16	
		[18. Juni.		26 f.	=	425, 1—10	
10—13	=	362, 2—5		28 f.	=	426, 4	
14—17	=	364, 10—367, 12		30	=	426, 15	
18—25	=	367, 13—368, 3. 368, 9		31	=	429, 1	
		—370, 4	[8. Juli.	32—34	=	429, 2—4	
26—32	=	370, 5—372, 1		35 f.	=	429, 8	
33—35	=	373, 3—7		37—39	=	432, 8—11	
36—40	=	372, 1—11. 374, 3—9		514, 1—7	=	433, 9—434, 5	
512, 1	=	377, 10—378, 4		8	=	435, 7—10	
2—3	=	368, 4—8		9	=	436, 8—10	
4—9	=	378, 5—379, 13		10 f.	=	437, 11—438, 2	
10—12	=	380, 1—14		12—14	=	438, 3—5	
13—17	=	380, 14—383, 9		15—17	=	441, 2—7	
18—22	=	385, 11—386, 8.		18 f.	=	441, 14. 442, 5 f.	
		392, 7—9	[9. Juli.	20	=	445, 16	[30. Juli.
23—27	=	396, 18—397, 7.		21 f.	=	450, 4 f.	
		401, 1—3	[16. Juli.				

Psaln 45.

Präparation.	Vorlesung.	Präparation.	Vorlesung.
Bd. 31 ¹ :	Unser Band:	Bd. 31 ¹ :	Unser Band:
565, 1-3 =	£. 472, 1 [20. August.	£. 569, 3-9 =	£. 539, 11-542, 8
4 f. =	480, 14-17		[21. Oktober.
6-8 =	483, 6-8 [26. August.	10-14 =	542, 9-543, 5. 549, 11
9-13 =	485, 12-486, 5		-14. 551, 11 f.
14-18 =	486, 8-14	15-18 =	553, 11-554, 15
19-22 =	487, 7-488, 5		[22. Oktober.
23-26 =	488, 9-489, 11	19-22 =	555, 13-556, 15
27-30 =	489, 11-490, 14	23-28 =	553, 7-11. 554, 4-15
566, 1-13 =	495, 3-499, 6	28-570, 9 =	552, 9-13
	[27. August.	570, 10-15 =	563, 9-11. 574, 1-13
14-17 =	499, 7-500, 4		[28. Oktober.
18-26 =	500, 5-14	16-18 =	580, 5-12. 581, 10-13
27-567, 5 =	501, 7-503, 11	19-21 =	582, 11-13
567, 6-10 =	503, 12-505, 12	23-25 =	585, 6-8 [29. Oktober.
11-14 =	505, 14-507, 11	26 f. =	590, 12 f.
15-22 =	509, 6-15	28-32 =	595, 10-15
23-25 =	507, 12-509, 5	33-37 =	597, 1-598, 3
26-28 =	510, 6-8 [14. Oktober.	571, 1-3 =	598, 4-8
29-32 =	515, 8-11		[4. November.
33-37 =	516, 4-8	4-8 =	599, 1-3. 600, 2-4.
568, 1-5 =	524, 3-11		10-12
	[15. Oktober.	9 =	601, 1-3. 6-9
6-9 =	516, 5 f.	10 f. =	602, 3-5
10 f. =	531, 10-13	12 f. =	603, 6-8
12-15 =	533, 1-534, 5	14 f. =	602, 7 f.
16-23 =	536, 5-7	16-19 =	603, 14-16. 604, 2-4
29-32 =	536, 11-537, 6	20-23 =	605, 1-3. 5-7
33-38 =	537, 7-538, 4	24-27 =	605, 14-16
569, 1 f. =	515, 8 f.	28-31 =	609, 6 f. 11 f.

Zu S. 189. — Die Stelle, an der Melanchthon Anstoß nimmt, steht in Unserm Band S. 359, 15.

Zu S. 257, 5 ff. — Augustin, *Enarratio in ps. II.*, Migne 36, 71.

Zu S. 290, 16 ff. — Vgl. etwa Brief Basiliius d. Gr. an Gregorius, Migne, ser. graeca 32, 228, 3.

Zu S. 324, 7. — Lies: Iudicia.

Zu S. 337, 10 f. — Vgl. z. B. Gregor. magnus, *Homiliarum in Evangelia lib. I.* Homil. 2, Migne 76, 1083, 3 f.

Zu S. 362, 26 ff. — Vgl. *Unsre Ausg.* Bd. 8, 601, 18 ff. und *Anm.* Desgl. Schäfer S. 444. Andere Stellen z. B. *Unsre Ausg.* Bd. 24, 550, 22 ff.; Bd. 29, 427, 17 und 707; Bd. 40¹, 687, 19 ff.; Bd. 45, 265, 8; Bd. 47, 85, 12; Bd. 50, 609, 8.

Zu S. 365, 6. — böse habe mit uns vgl. *Unsre Ausg.* Tischr. 2, 187, 12; = es ist ein böses Ding um uns, wir sind ein unnützes Ding; vgl. das folgende sumus mere nihil. [O. B.]

Zu S. 376, 12. — Lies: potestate, crearemus.

Zu S. 380 *Anm.* 2. — Lies: S. 379, 33.

Zu S. 404 Anm. 4. — Lies: Z. 19.

Zu S. 420. — Variante zu Z. 16 lies: occasiones.

Zu S. 421, 17. — Dixit ille philosophus: Non vadit dormitum scheint Erinnerung an Aristoteles, *Magnorum Moraliū lib. II. cap. XV.*: οὐ καθευδῆσει, ed. Teubn. ser. A 33 pag. 98; ähnlich auch Aristoteles, *Metaphysicorum lib. XI. cap. IX.*, ed. Teubn. ser. A 32 pag. 263.

Zu S. 449, 22 ff. — Vgl. Cicero, *Pro Annio Milone* 2, 5; ed. Teubn. ser. B 23 pars II. vol. III. pag. 283.

Zu S. 485, 30 f. — Das Zitat ist nicht aus Weisheit Sal. 7, 29, sondern aus Aristoteles, *Ethicorum ad Nicomachum lib. V. cap. 3.*, ed. Teubn. ser. A 30 pag. 97; es findet sich auch in *Apologia Conf. Aug. art. IV*, 24.

Zu S. 490, 13. — Lies: labiis.

Zu S. 506, 1. — Lies: duo. Zur Sache vgl. Schäfer S. 279.

Zu S. 524, 11 ff. — Vgl. Cicero, *De re publica lib. III.*; ed. Teubn. ser. B 23 pars IV. vol. II. pag. 331. Luther kannte den Inhalt des fragmentarischen Dialogs wohl aus Augustin, *De civ. dei* II, 21; Migne 41, 66 f.

Zu S. 543, 15. — Virtus est, placuisse bonis scheint Teil eines Verses. Ähnlich Horaz, *Epist. I*, 17, 35. Vgl. *Tischreden, F.-B.* 2, 339.

Zu S. 587, 3 ff. — Vgl. Hilarius, *De Trinitate lib. XII.*; Migne 10, 467 f., 53.

Zu S. 596, 9. — Über Processus und Martinianus vgl. *Acta Sanctorum ad d. 2. Iulii*, tom. I, 266 ff.

Zu S. 603, 16 ff. — Über die heilige Agathe vgl. *Unsre Ausg. Bd. 36*, 163, 15 ff.; *Bd. 12*, 382, 20 f.; *Bd. 45*, 713, 27; *Bd. 51*, 67, 3; 293, 35.

Zu S. 607, 22. — Über Quadratus vgl. *Acta Sanctorum ad d. 26. Maii*, tom. VI, 355 ff.

[A. F.]

Prof. Blum

11

72.20

+ 23.50

